Yılmaz Öztuna

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Türkiye'nin siyasî, medenî, kültür, teşkilât ve san'at tarihi

Yılmaz Öztuna

Baş Tarafta Türkiye Dışındaki Türk Devletleri Hakkında Geniş Bir Ansiklopedik Bahsi de İçine Almaktadır

SEKİZİNCİ CİLT

ISTANBUL 1983

ÖTÜKEN YAYINEVİ

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş. Klodfarer Cad. Nu.: 40-7 Divanyolu - Istanbul ★ *KAPAK :* Nur ve Olcay Okan ★ *KAPAK BASKISI :* Kuşak Ofset Tesisleri ★ *DİZGİ, TERTİP ve BASKI :* İrfan Matbaası

İKİNCİ KISIM

Türkiye Medeniyeti Tarihi

Osmanlı Çağı Türkiye'sinin Medeniyet, Teşkilât, Kültür ve San'at Tarihi

BİRİNCİ KİTAP

Saray ve Hânedan

«Â'hır zamânda hânlık geri Kayı'ya değe, tâ kıyâmet'e denlü kimse ellerinden almaya... Bu dediği Osmân neslidir, işde sürüp gidiyor» (Kitâb-ı Dede Korkut alâ-Lisân-ı Tâife-i Oğuzân, Mukaddime).

«Ey mülkün sahibi Allah'ım! Mülkü dilediğine verirsin ve dilediğinden alırsın. Ve dilediğini azîz kılar, dilediğini zelîl edersin, Hayır yalnız Senin elindedir. Muhakkak ki Sen, her şeye kaadirsin» (Kur'ân, Âl-i İmrân, III, 26).

I

PÂDİŞAH

Arslanlar Yatağı : Söğüt

1281 yılında Söğüt kasabasında ata arslan zuhûr etti. Arslanlar arslanı idi. Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu Ertuğrul Gazi oğlu idi. Elinde gazâ kılıcı vardı. Bu kılıç, babadan oğula geçti. Daima göğe doğru kalkmıştı. Tanrı'ya uzanıyor gibiydi. Arslan neslinin elinden düşmedi.

Ata arslan, Söğüt'te üslenmiş, Sakarya'nın mübarek suyunu içerek büyümüştü. Kırk beyliğe ayrılmış bir Anadolu... Daha bazı bölgeleri de Türk'ün elinde değildi. Hidâyetten ve birlikten ne kadar uzaktı... «Hâkan» yahut «pâdişâh» denen birleştirici yoktu. Beyler vardı. Anadolu'nun Türk kesimini bölüşen beyler.

Ata arslan da kırk beyden biri idi. Porsuk'la Sakarya arasındaki Ergenekon'a tıkılmış bir bey.

Ata arslanın, peşinden bütün Türk'lüğü sürükleyip Ergenekon'dan çıkacağını kimse bilmiyordu. Bu bir ilâhî sırdı. Sırların sırrı idi. Yalnız Ata Arslan rüyasında görmüş, kayınpederine tâbir ettirmişti.

Erenler ereni Şeyh Edebalı, rüyayı hemen çözdü. İlâhî sırra erişti. Ama sır, erenler katını aşmamalıydı. Sırrın azameti, dostu sevinçten, düşmanı kahırdan çatlatırdı. Malûm üç kıt'anın asırlar boyu kaderini tayin edecek sır, telaffuz edilmeksizin, gönülden gönüle yayıldı. Kırka bölünmüş boynu bükük Türk, eski şevket çağlarını gölgede bırakacak bir devrin eşiğindeydi.

Osmanoğulları Ne Yaptı?

Hazıra konan hânedanlar vardır. Tarihte devlet yaratan hânedanlar da vardır. En azametlileri Osmanoğulları'dır.

Osmanoğulları'ndan 3 asır önce Fransa'da —daha dar ölçüler içinde— aynı misyonu yerine getiren hânedan, Capet'ler olmuştur. Hıristiyan Avrupa tarihinin Hazret-i Îsâ'dan bu yana 20 asırda çıkardığı en büyük hânedan. R. Sédillot şöyle der :

«Fransa, yolunu buldu. Capétien hânedânı, bu yolu, Fransa için buldu. Mütevazı şekilde başlıyan bu hânedan, babadan oğula mirası büyüterek devr etti. Zira, Capet ailesinin kudretinin bütün sırrı, bu istihlâf kaidesindeydi... Roma imparatorluğu, irsî olmayı bilmedi; Roma-Germen imparatorluğu, seçimle hükümdar tayin etme rejiminden kurtulmayı beceremedi. Hattâ İngiltere, hânedanın kadın üyelerini tahta geçebilmekten uzaklaştırmamakla, devletin zayıflaması tehlikesini göze almış oldu. Yalnız Capet sülâlesidir ki, prenslerinin yaş sırasına göre, doğrudan doğruya hânedanın erkek üyeleri arasında babadan oğula tâcın geçmesi kanununu kabûl etti. Bunun içindir ki devâm imkânını buldu ve bu imkân, Fransız şevketini vücûde getirdi» (*Hist. du Monde,* 27. baskı, 144-5).

Hey Allahım!.. Capet'ler bunu yaptıysa, Osmanoğulları neler yapmadı?.. Türklük için ne rüyaları gerçekleştirmedi?.. Bilge Han'ın emellerini, bu defa Asya'nın öbür ucunda nasıl tâkıyb etti?.. Aradan altı buçuk asır geçmemiş gibiydi. Ama Osmanoğlu da, Bilge Han'la aynı hânedandan, Asena hânedanından, Bozkurt'tan inmiyor muydu?

Türkler'in bütün zamanlarda yetiştirdikleri en büyük tarihçilerden biri, eserini XVII. asrın sonlarında kaleme alan Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Şahâifü'l-Ahbâr*'ın III. cildinde Osmanlı tarihine şöyle girer :

«Bil ki bu devleti kuranlar, cihan tarihinin en haşmetli ve en büyük hükümdarlarıdır. Onlar, en kudretli saltanata, yeryüzünün en geniş ülkelerine sahiptir. Yüksek akla ve erişilmez güce mâliktir. Bahtları, kısmetleri ve tâlihleri açıktır. Çok hayır yaparlar,

çok ihsanda bulunurlar. Saltanatlarının şevketine son yoktur. En keskin kılıç, en sivri ve delici mızrak onlardadır. Servet, mal, mülk, asker ve silâh bakımından yeryüzünde birincidirler. Tesir ve kuvvetleri eşsizdir. En iyi yolu tâkıyb ederler. Görüşleri doğru ve aydındır. Doğu'nun ve Batı'nın, karaların ve denizlerin efendisi, Mekke ve Medîne'nin hâmîsi onlardır. Allah onları, Süleyman Peygamber'den sonra hiç kimseye nasîb olmıyan bir şevketle şereflendirmiştir. Bu husus, onların hayatlarını tetkik edenlerin malûmudur. Bu devletin hükümdarları, selefleri olan hükümdarlara, devletlere ve onların halkına zulüm ve kötülük ederek yükselmemişlerdir. Hiç bir haksızlık etmemişlerdir. Daima adaletle davranmışlardır. Ülkelerinin büyük bir kısmını kâfirlerden, zalimlerden fethetmişlerdir. Kılıçlarının hakkı, mızraklarının meyvesi olarak bu devleti kurmuşlar ve büyütmüşlerdir. Ne hazıra konmuşlar, ne de kimsenin hakkını yiyerek saltanata geçmişlerdir. Saltanat tahtını boş bulmuşlar, ancak onlar doldurmuşlardır. Yeryüzüne bu vasıfta başka bir hânedan gelmemiştir».

Grenard şöyle diyor :

«Osmanoğulları, kendilerine Sezarlar'ın mirasında hak iddia eden bir unvan vermek ve onların yerini işgal etmek için, önce seleflerinin kaybettiği toprakların mühim bir kısmını birleştirmek mecburiyetinde kalmışlardı. Onların tarihi, ancak Doğu Roma imparatorluğunun yeniden kurucusu olarak da mütalâa edilirse anlaşılabilir. Bu maksatla teşebbüslerine, mânâlı bir şekilde «Rûm» adını verdikleri ülkelerden başladılar. Osmanoğulları'nın gelişi barbar kitlelerin bir istilâsı neticesi olmadığı gibi, bir veya bir kaç milletin bir başkası tarafından fethi, yahut eyaletlerin kuvvetli bir devlet tarafından ilhâkı neticesinde de olmadı. Osmanoğulları'nın devleti, daha önce teessüs etmiş değildi. Eski Roma arazisine yerleştikleri nisbette devleti şekillendirdiler. Onlarla beraber, bin yılın kaidesine göre dışarıdan kuvvet alan yeni bir imparatorluk iktidarı kuruluyordu. Bir bakıma bu bir ihtilâldi. Dışarıdan gelen ve imparatorluk içinde tamamlanan bir ihtilâl... Istanbul'un fethiyle çağdaş bir çok Yunan târihçisi, Halkokondilas, Kritovulos ve başkaları, Osmanoğulları'nın bu sırrını anlamışlardır. Türkler, Balkanlar ve Anadolu'ya istikrarlı bir toplanma ve birlik prensibi verdilerse, bunu, atalardan gelen otorite ve disiplin an'anesi kadar, Osmanoğulları'nın istisnâî derecede uzun süren devamlılığına borçludurlar. Talih sayesinde, Osmanoğulları'nın ilk üç hükümdârı, olgun yaşın kudreti içinde, enerjik ve

mâhir bir şekilde ve hiç bir ortak çıkmadan birbirinin yerine geçerek bir asırdan daha fazla bir müddet boyunca kumanda mevkiinde bulunmuşlardır. O tarihten itibâren de hânedanın otoritesi sarsılmaz hâle gelmiş ve günümüze kadar devâm etmiştir» (*Grandeur et Décadence de l'Asie,* 101-3).

Mareşal von Moltke, meseleyi şöyle bir cümleyle açıklamak istiyor (*Mektuplar,* 97) :

«Türkiye'nin hükümdarları, harbler kazanmış ve ülkeler fethetmiştir. Adlarını gelecek nesillere nakledecek su yolları ve camiler yapmış, mektebler ve hastahaneler kurmuşlardır.»

Belki yüz sebeple tarihin en büyük ailesi olan Osmanoğulları'nın devleti pek çok güçlü kılan bir hususiyetleri de şudur :

Osmanlılar'dan önceki İslâm veya İslâm öncesi bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Hıristiyan devletlerde de toprak, netice itibâriyle devlet, hânedanın müşterek ve şahsî malı idi. Ülkenin, hânedanın müşterek malı olması, hükümdârın şahsî malı sayılmasından bin defa beter bir felâketti. Nice azametli Türk devletleri bu yüzden gürleyip gitmişti. Selçukoğulları ve Timuroğulları gibi ulu hânedanlar, bu musîbet yüzünden mahvolmuşlardı. Avrupa'da da Yeni Çağlar'da İtalya, Belçika, Holanda gibi nice ülke, miras şeklinde nice garip ellere geçmişti. Esasen daha önceki Türk hânedanlarında prenslere verilen muazzam ülkeler ve tahsisat, Osmanlılar'da görülmez. Tarihin en şevketli hükümdârı olan Kaanûnî'nin velîahdinin, en ehemmiyetsiz bir Selçuklu veya Timuroğlu şehzâdesi kadar tahsisatı yoktu.

«Pâdişah» denen Türkiye Hükümdârının Taşıdığı Sıfatlar

Osmanoğulları'ndan gelen hükümdarların sıfatları, sahifeler tutar. Taşıdıkları tacların ağırlığı altında bu şevketli başların nasıl dik kalabildiğine hayret edilir.

Ertuğrul Gazi (1231 - 1281) ile oğlu I. Osman (1281-1324) birer prenstir. Kendilerine diğer Türk prensleri gibi «Bey» denir (yalnız aslında «hükümdar» (princeps, prince) demek olan «Bey», bazan imparator mânâsında da kullanılmıştır : Uzun Hasan Bey, Timur Bey...). I. Osman'ın oğlu Orhan Gazi de, 1326'da Bursa'nın fethine kadar bir prenstir. Bu tarihte Söğüt'ten taşınan prenslik tâcı, Bursa'da krallık tâcı olur. Orhan Gazi, ilk defa —aslında «imparator» demek olan— «sultan» unvanını takınır. Oğlu I. Murad (1362 - 1389), 1363'te Edirne'yi feth edince artık gerçekten «sultan» olur. Bu tarihte devlet, imparatorluk derecesine yüksel-

miştir. Ama «Bey» unvânı, bir hâtıra olarak, tâ Fâtih'e kadar devâm eder. Başlangıçta önce Çobanoğulları'na, sonra Germiyanoğulları'na tâbî küçük uc beyi (marki) olan Osmanoğulları, büyük uc beyi (duka) olan Çobanoğulları'nın ve Germiyanoğulları'nın tâbî olduğu Anadolu Selçukluları'nın yani Türkiye imparatorlarının tâbîlerinin tâbîleridirler. Zâten Konya'daki Selçuklu padişahı da, Tebriz'deki İlhan'a, hattâ o da Pekin'deki Büyük Kağan'a, Cengiz'in torunu Kubılay'a tâbîdir. 1300 başında Osmanoğulları, büyük uç beyleri derecesine yükselir ve doğrudan doğruya Konya'ya bağlanırlar. 1308'de son Selçuklu padişahı tarih sahnesinden çekilince de, doğrudan doğruya Tebriz'deki İlhan'a tâbî olurlar. Bu tâbiiyet, 1335'e, Orhan Gazi'nin on birinci saltanat yılına kadar devâm eder. 1335'te artık Sultan Orhan, tamamen müstakil ve Türkiye'nin en güçlü hükümdârıdır. Titulaire şekilde Türkiye hükümdârıdır.

1402'de Osmanoğulları bu defa Timuroğulları'na tâbî olurlar. Lâfta kalmakla beraber bu tâbiiyet, 1447'de Sultan Şâhruh'un ölümüne kadar da devâm eder. Bu tarihte II. Murad, cihanın en güçlü ve birinci hükümdârı olur. «Pâdişah» denen Türkiye imparatoru, tâ 1770'e kadar dünyanın en güçlü hükümdârıdır.

Padişahın adının başına daima «sultân» ve sonuna daima «hân» kelimesi gelir. Birincisi Arabca'da, ikincisi Türkçe'de «imparator» demektir: Sultan Mehmed Han, Sultan Abdülhamîd Han... Batı dillerinde mutlak mânâda «sultan» kelimesi, yalnız Istanbul'da oturan Türkiye padişahı mânâsına gelir: Sa Majesté Impériale le Sultan. Türkler ise, kendi hükümdarlarına yalnız kullanarak «sultan» değil, «pâdişah» derler. «Sultân»ı ancak isimle berâber «Sultan Osman, Sultan Abdülazîz» şeklinde kullanır veya «Murad Han, Abdülmecîd Han» derler. Yalın kelime olarak «pâdişâh»ı kullanırlar. Aslı «pâdşâh» olan bu kelime, Farsca'da «büyük şâh, büyük imparator» demektir. «Pâdişâh», Türkler'ce Osmanlı hükümdârını göstermekle berâber, başka büyük hükümdarlar için de kullanılmıştır: Hindistan padişahı... gibi. Arabca «sultân»ın Farsca karşılığı olan «şâh» (imparator), Osmanlı hükümdârı için nâdir kullanılır: Selim Şâh... Bu kelime, İran imparatorunu gösterir. Osmanlı hükümdârının pek çok unvânı içinde yalnız Osmanlı hükümdârına mahsus tek unvan «hunkâr»dır. «Hüdâvendigâr»ın kısaltılmışı ve Farsca'dır, I. Murad'dan beri Osmanlı hükümdârına bu unvanlar da verilmiş, «hunkâr» kelimesi saltanatın sonuna kadar çok kullanılmıştır. Halkın «padişah» dediği zâtın Saray'da daha çok «hunkâr» diye anıldığı malûmdur.

Padişahın unvanlarından biri de hâkan'dır. Türkçe ve «Türk imparatoru» demektir. «Hakan» olan kelime, Istanbul zevkine uydurularak «hâkaan» şeklinde telâffuz edilir. Arabca'da cem'i «havâkıyn» (hı ile) gelir. Pâdşah, «hâkaanu'l-havâkıyn» ve «sultânu's-selâtıyn»dir; her iki Arabca tâbir de «imparatorlar imparatoru» demektir. Padişah, Türk imparatoru sıfatıyle hâkan, İslâm imparatoru sıfatıyle sultan'dır. «Han» kelimesi, hâkaan'ın küçüğüdür. «Hâkan», «hanlar hânı, büyük imparator» demektir. Aslında «han» olan kelime Osmanlılar'da «hân» (hı ile) şeklinde uzatılarak söylenir. «Hakan» unvanını ilk defa olarak Karahanlılar taşımışlarsa da, bu, Göktürkler'in kullandığı «kağan» (Moğol imparatorları için : Kaan) kelimesinden çıkmıştır. Apar ve Göktürk imparatorlarına «kağan» denmiştir. Daha önceki Hun ve Topa hânedanlarında Türk imparatorunun unvanı «Yabgu»dur.

«Hâkaan» unvânı, İttihâd ve Terakkî'den sonra, Mütâreke'de, Istanbul ve Ankara hükûmetlerince de ehemmiyetle kullanılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Sıvas Kongresi'nden hemen sonra, Hey'et-i Temsîliyye reîsi olarak 11 eylûl 1919'da pâdişâha çektiği telgrafa «Başkumandan-ı akdesimiz, şevketlü mehâbetlü pâdşâhımızın atebe-i ulyây-ı mülûkânelerine» diye başlıyor, «şevket-penâh efendîmiz» diye devâm ediyor, «emr-ü fermân şevketlü pâdşâhımız efendîmiz hazretleri'nindir» diye bitiriyor, fakat telgrafın içinde «hâkaan-ı celîlü'ş-şânımız» demeyi ihmâl etmiyordu (*Nutuk*, III, 976, no. 82). 25 eylûl 1919'da Sıvas'tan, Dâmâd Ferid Paşa'nın azledilmesi için Istanbul'da Abdülkerim Paşa'ya çektiği uzun telgrafta pâdişahtan «hâkaan-ı celîlü'ş-şânımız» diye bahsederken bir yerde çok samîmîleşerek «sevgili ve muhterem hâkaanımız» diye bahsetmektedir (M. M. Kansu, *Atatürk'le Berâber*, T.T.K., I, 326, 330).

Selçukoğulları'nın «sultânu'l-â'zam» (en büyük imparator) ve daha mütevazı olarak «sultânu'l-mu'azzam» (büyük imparator) titrleri, Osmanoğulları'nda bu şekilde gelişmiştir.

Nihayet Osmanlı hükümdârının Yıldırım Bâyezid'den, 1396'dan beri resmen taşıdığı bir titr de «Pâdşâh-ı Iklîm-i Rûm» veya kısaca «Pâdşâh-ı Rûm»dur ki, «Roma imparatoru»dur. 1453 Istanbul fethi ile bu unvan, kesin şekilde pâdişâhın titrleri arasına girer. 1453'ten 11 kasım 1606'ya kadar 8 padişah, «tek Roma imparatoru» olduklarını iddia etmişler, bu iddia için Orta Avrupa, Kuzey Afrika ve Akdeniz'de kanlı harbler açmışlardır. Şöyle ki : 1453'ten beri padişahın «Doğu Roma (Bizans) imparatoru» olduğu Avrupa'da da münakaşa edilmemektedir ve bu sıfat, 1922'ye kadar devâm etmiştir. Ancak Avrupa'ya göre Batı Roma impara-

toru da Viyana'da oturan Almanya imparatorudur. Esasen bizim «Almanya imparatoru» olarak andığımız Habsburglar'ın resmî unvanları «Batı Roma imparatoru»dur. İşte I. Ahmed'e, Sitvatorok muâhedesine kadar Türkiye, Almanya hükümdârının «imparator» titrini tanımaz, onu sadece «kral» sayar. Kendisinin «imparator» olduğunu reddedip sadece «kral» olduğunu kabûl eden resmî vesikalara, Türk baskısının şiddetinden, meşhur Charles - Quint bile Kanûnî devrinde imza koymuştur. Demek ki 1453'ten 1606'ya kadar padişah, Avrupalılar'a göre sadece «Doğu Roma», fakat Dîvân-ı Hümâyûn'a göre «Tek Roma» imparatorudur. 1606'dan 1922'ye kadar ise padişah, sadece «Doğu Roma» imparatoru olduğunu kendisi de kabûl eder.

Mittel Europe (Orta Avrupa) adlı ünlü jeopolitik kitabın yazarı Almanya imparatorluğu milletvekillerinden ve aslen Protestan râhibi olan Friedrich Neumann, XX. asır başlarında, şöyle der: «Türk İmparatorluğu, Doğu Roma imparatorluğunun gerçek ve meşrû halefidir» (Morgenthau, 316). Bu sûretle pâdişâhın, Doğu Roma imparatoru titri, yıkılışa kadar, Avrupa'da biliniyordu.

Roma imparatoru titri, padişahın en mühim ve büyük titrlerinden biridir. Hâkan ve Sultan titrlerinden hemen sonra gelen, büyük savaşlarla elde edilen bir unvandır. Padişah, önce hâkan'dır. Yani Türkler'in imparatoru, büyük Türk hâkaanı ve Türkiye imparatoru. Bu titri, doğrudan doğruya Mete'den (M. Ö. 209-174) tevârüs eder. İlk Büyük Türk Hâkaanı, Mete'nin babası Teoman'dır (M. Ö. 220 - 209). Büyük Türk hâkanlığı titri, Hun (Kun), Tabgaç (Topa), Avar (Apar), Göktürk (Köktürk), Uygur, Karahanlı, Selçuklu, İlhanlı, Timur hânedanlarını dolaşıp Osmanoğulları'na geçmiştir. Bir çok Türk hükümdârının en büyüğü sıfatıyle bu hânedanlar, bu unvâna hak kazanmışlardır. Zâten Türk inanış ve geleneğine, Zeki Velidî Togan'a bakılırsa tarih gerçeklerine göre, bütün bu Türk hânedanları, aynı sülâledir. «Asena» (Bozkurt) sülâlesinden inmişlerdir.

Osmanoğulları, Anadolu'ya Malazgirt'ten önce akınlar düzenliyen Kayı beylerinden indiklerini biliyorlardı. Osman Gazi'nin (1281 - 1324) söylediği rivâyet edilen «Benim atalarım bu topraklara (Anadolu'ya) Selçukoğulları'ndan evvel gelmişlerdi» sözleri, böyle bir şey demese bile, Osmanoğulları'nın, ataları Osman Gazi'ye bu sözü isnâd etmeleri, bunu gösterir (İ. H. Konyalı, *İstanbul Sarayları*, I, 80; *Konya Tarihi*, 35).

Demek ki, halkın «padişah» dediği hükümdar, öncelikle Bü-

yük Türk Hâkanı'dır. Sonra nedir? Sonra «Sultan»dır. «Türkiye imparatoru» titri, aynı zamanda «hâkan» titrinde mündemiçtir. Çünki hâkan, en büyük Türk imparatorudur, Türk birliğini temsîl eder, teoride bütün Türkler'in hükümdârıdır ve diğer Türk hükümdarlarının metbû-ı mufahham'ıdır. En büyük Türk hükümdârı da, Türkiye hükümdârıdır. Böylesine tarihî gelenekleri olan çok büyük ve mühim unvandır. Son üç imparator, II. Abdülhamîd, V. Mehmed Reşad ve VI. Mehmed Vahîdeddîn'in bilhassa büyük ehemmiyet verdikleri unvandır. Turancı olan İttihadcılar zamanında, padişahın diğer unvanlarını gölgede bırakmıştır. İkinci Meşrutiyet'te Sultan Reşad resmen «hâkan», selefi olan ağabeyi II. Abdülhamîd ise resmen «hâkaan-ı mahlû»dur.

«Sultan», en büyük İslâm hükümdârına verilen unvandır. İlk defa XI. asrın ilk yıllarında Gazneli Mahmud tarafından kullanılmış, ondan önce hiç bir İslâm hükümdârı tarafından, Halîfe'ye saygısızlık korkusundan kullanılamamıştır. Sultanlık, Gazneliler'den Selçuklular'a ve onlardan Osmanlılar'a geçer. Demek ki halkın «padişah» dediği adam, önce hâkan, en büyük Türk imparatoru, sonra sultan, en büyük İslâm imparatorudur.

Hâkanlıktan sonra ve sultanlıktan önce gelen en büyük titr olan «halîfe» titrinden daha aşağıda bahsedeceğim. Halîfelik, 1516'da başlar. Yavuz'dan önceki padişahlar halîfe değildir.

Hâkan, halîfe, sultan... Bundan sonra «padişah» denen hükümdar nedir? Roma imparatorudur. Dördüncü büyük titri budur. 1396'da Yıldırım Bâyezid, Bizans imparatorunun metbûu sıfatıyle bu unvânı takınmış, 1453'te Fâtih, fiilen bu unvâna sâhib olmuştur. Nedir bu unvan, ne demektir? Çok iddiali bir unvandır, şöyle ki : «Roma imparatoru» demek, Osmanlılar'la çağdaş Avrupa hukukunda «en büyük Hıristiyan hükümdârı» demektir. Yani Türkler'de «hâkan» neyse, Hıristiyan dünyasında da «imparator» odur. Padişah, bu unvâna hak kazanmış mıdır ve gerçekte en büyük Hıristiyan hükümdârı (Hıristiyan hükümdar değil!) mı idi? Kronolojik olarak bu vâkıayı inceliyelim :

1453'te padişah, Hıristiyan'lığın bölündüğü iki mezhepten birinin (o çağda daha Protestanlık yoktur), Ortodoks'luğun hâmîsidir. Bütün Ortodokslar'ın başı olan ve kendine «Cihan Patriki» diyen Istanbul Patriki, padişahın himayesindedir ve esâsen varlığını Fâtih'in toleransına borçludur. Ama biraz da Fâtih'in meşrû Roma imparatoru olmak hususundaki kıskanç iddiasına borçludur. Zira, Roma imparatorunun Patrik'in hâmîsi olması şarttır.

Demek ki, Patrik'in 1922'ye kadar hâmîsi sıfatıyle padişahların Doğu Roma imparatoru sıfatları sağlamdır. Başka hukukî delililer yok mudur? Vardır ve birden fazladır. Bu unvânı, Fâtih, XI. Konstantinos'tan kılıç hakkı olarak almıştır. Fâtih'in çağdaşı Hıristiyan müelliflerinin açıkça yazdıkları ve benim de siyasî tarih kısmında Fâtih bahsinde uzun uzadıya anlattığım gibi Avrupa'da imparatorluk titri, Avgustus'la yani putperest olarak başlamış, Hıristiyan olmuş, 1453'te Müslümanlar'a geçmiştir. Roma imparatorluğunun taht şehri, daha imparatorluk ikiye ayrılmadan önce Büyük Konstantinos devrinden beri Roma değil, Istanbul'dur. O da artık Türkler'in elindedir. Zâten Bizans imparatorları, bu sıfatı, 1204'ten beri artık en büyük Hıristiyan hükümdârı sıfatıyle değil, ancak imparatorların meşrû halefi ve Istanbul'un sahibi sıfatlarıyle taşıyorlardı. Bu sıfatlar, Osmanoğulları için de muhkemdir.

Pekiyi, fiilî durum nedir? Yani padişah, gerçekten en büyük Hıristiyan hükümdârı mıdır? XVII. asrın sonlarına kadar hakikaten öyledir. Zira en büyük Hıristiyan nüfus, Osmanlı imparatorluğunda yaşamaktadır ve padişahın tab'asıdır. Hiç bir Hıristiyan hükümdârının, padişah kadar çok Hıristiyan tab'ası yoktur. Bu bahisteki rakamları *III. Kitap*'ta göreceğiz. Ancak XVII. asırdan sonra şüphesiz bu durum değişir. Ama XX. asra kadar padişah, gene de en büyük Hıristiyan hükümdarları kadar bol Hıristiyan tab'aya mâliktir.

Demek ki padişah; hâkan'dır, halîfe'dir, sultan'dır, imparator'dur, en az 4 defa imparatordur. Bundan sonra nedir? Pek çok şeydir. Pek çok tâcı daha taşımaktadır. «Pâdişah» sıfatı, en büyük İran imparatoru olmak iddiasını taşımaktadır ama, bu, Almanya imparatorlarının «Kudüs kralı» unvanları gibi fiilî olmıyan bir iddiadan ibarettir. Osmanoğulları, hiç bir zaman İran imparatorluk tâcına sahib olamamışlardır. Bu tac, daima Türk, fakat Osmanoğulları'ndan başka Türk hânedanlarında kalmıştır. Sırasıyle Gazneliler, Selçuklular, Harzem-Şâhlar, İlhanlılar, Timuroğulları, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler, Avşarlar, nihayet Kaçarlar, 1925 yılına kadar 9 asır İran imparatorluk tâcına sahib Türk hânedanlarıdır.

Mısır da bir imparatorluk tâcıdır. Fakat bu tac, «sultan» unvânında mündemictir. Mısır'ı Osmanlılar 1517'de, başka bir Türk imparatorluk hânedânından, Memlûkler'den almışlardır. Trabzon da bir imparatorluk tâcıdır. Fakat aslında Bizans, Doğu Roma tâcında mündemictir. Trabzon imparatorları, ancak Bizans impa-

ratorlarına karşı, aynı hânedandan oldukları, rekabet ve Bizans'a hak iddia ettikleri için bu titri kullanmışlardır. Fâtih devrinde, Istanbul'dan 10 yıl sonra bu tac da Osmanoğulları'na geçmiştir ama, Trabzon gerçekte bir imparatorluk tâcı değildir. Doğu Roma tâcının bir kısmıdır.

Bir kaç kere imparator olan padişah, pek çok kere kraldır. Hangi kraliyet taclarını taşıdığı bile pek kısa bir liste içinde ifade edilemez. En ehemmiyetlisi Macaristan kraliyet tâcıdır. 29 ağustos 1541'den 2 eylûl 1686'ya kadar padişah, aynı zamanda Macaristan kralıdır. Bu sıfatı fiilen 145 yıl, 4 gün devâm etmiştir. Kaanûnî'den IV. Mehmed'e kadar 10 padişah devrinde. Sırbistan krallık tâcı, Bosna krallık tâcı, Bulgaristan krallık tâcı, Yemen krallık tâcı. Tûnus krallık tâcı, Tlemsen (Batı Cezâyir) krallık tâcı, Gürcistan krallık tâcı, Ermenistan krallık tâcı, Karaman krallık tâcı, Ertana (Kadı Burhâneddin) (Orta Anadolu) krallık tâcı, Irak krallık tâcı, bazıları 500 yıldan fazla, «padişah» denen hükümdârın taşıdığı «ikinci sınıf» taclar arasındadır. Krallıktan aşağı derecede olan prenslik, dukalık tacları, burada sayılması fuzûlî olacak derecede boldur.

Avrupalılar padişaha, XIX. asrın başlarına kadar «Büyük Türk» (Grand Turc) ve «Büyük Hükümdar» (Grand Seigneur) derlerdi. Fâtih'e «Büyük Türk» diyen Avrupalılar, onun en büyük rakîbi Akkoyunlu Türk imparatoru Sultan Uzun Hasan Bey'e «Küçük Türk» (Petit Turc) demişlerdir. Uzun Hasan'dan önce Karamanoğlu (Petit Turc) idi. Bilhassa XVI - XVII. asırlarda, padişâhın cihânın en büyük hükümdârı olduğu, yeryüzünde dost ve düşman arasında münakaşa mevzûu bile değildi. 9 şubat 1587 tarihli mektubunda Istanbul'daki İngiliz maslahat-güzârı (1591'den sonra büyük-elçi) Barton, Türk padişahının «yeryüzündeki hükümdârların en büyüğü» olduğunu Kraliçe I. Elizabeth'e açıkça yazmaktadır (A. N. Kurat, *Türk-İngiliz Münâsebetleri,* 131).

Padişah, yalnız Müslüman değil, Hıristiyan ve Mûsevî tab'asının da padişahı idi. 5 Mayıs 1837'de II. Mahmud, Şumnu'da halka şöyle hitâb eder :

«Siz Rumlar, siz Ermeniler, siz Yahudiler, hepiniz, Müslümanlar gibi, Allah'ın kulu ve benim tab'amsınız. Dinleriniz başka başkadır. Fakat hepiniz devlet kanunlarının ve irâde-i şâhânemin himayesindesiniz. Size tarh edilen vergileri ödeyin. Bunların kullanılacakları maksatlar, sizin emniyetiniz ve sizin refâhınızdır».

Bu sözlerle, 29 mayıs 1453'te Fâtih'in Ayasofya'daki Rumlar'a hitâbesi arasında fark yoktur.

Kaanûnî, Avrupa resmî vesikalarında «potentissimus ac serenissimus christianorum electus Caesar» ve «ter maximus ac potentissimus Turcarum imperator» diye anılır (Grenard, 84).

Padişahın «Roma imparatoru» sıfatı yalnız Avrupalılar'a karşı kullandığı bir unvan değildir. Vezîr Ahmed Paşa, 1481'de II. Bâyezîd'in cülûsuna şu tarihi düşürür :

Yazdı levh üzrê kalem târîhıni :
«*Kayser oldû Rûm'a Sultan Bâyezîd*»(886) (*Dîvân*, 372, no. 20).

«Sezar» kelimesinin Arabca'da aldığı şekil olan «Kaysar» (Türk telâffuzu ile : Kayser), Roma ve Bizans imparatorları ile onların halefleri olan Almanya ve Osmanlı imparatorlarına mahsus bir unvandır ve «Roma imparatoru» demektir. «Rûm», aslen «Roma» ve «Romalı» demektir. Fakat «Türkiye» ve «Anadolu» mânâlarına da kullanılır : Mollaay-ı Rûm = Türkiye'nin Efendisi (yani Hazret-i Mevlânâ). Nihayet «Rûm», merkezi Amasya, sonra Sıvas olan Orta Anadolu'nun doğu kesimindeki Osmanlı eyaletinin adıdır.

Japonya imparatorlarına «Mikado», Habeşistan kral veya imparatorlarına «Negüs», Çin imparatorlarına «Fağfûr», Sâsânî İran imparatorlarına «Kisrâ», Türk imparatorlarına «Hâkan», Moğol imparatorlarına «Kaan», Müslüman İran imparatorlarına «Şâh» veya «Şahenşâh», Timuroğulları'ndan Hindistan imparatorlarına «Pâdşâh», Rusya imparatorlarına «Çar», Osmanlı imparatorlarına «Sultân», Emevî-Abbâsî Müslüman Arab imparatorlarına «Halîfe» denmiştir.

«Sa Hostesse/Hôtesse» unvanı, bir zamanlar yalnız padişah için Avrupa'da kullanılmış, sonradan «Sa Majesté Impérial (le Sultan)» olarak takarrür etmiştir.

Nihayet padişah, dünyanın en büyük hükümdârı olduğunu, şu unvanlarıyle belli ederdi : Sultânu's-selâtıyn (sultanlar sultanı, en büyük İslâm imparatoru), hâkaanu'l-havâkıyn (hâkanlar hâkaanı, en büyük Türk imparatoru), Halîfe-i Rûy-i Zemîn (dünyadaki bütün Müslümanlar'ın halîfesi) ve bu sıfatla Zıll'Ullaahi fi'l-Arḍ (Arz üzerinde Allah'ın gölgesi), kesin şekilde de Pâdişâh-ı Cihân (bazan bu Farsca terkîbin Türkçe terkip şekli : Cihan Pâdişâhı), Pâdşâh-ı Â'lem-penâh.

İşte padişah denen hükümdar, böyle bir şevketlü idi. «Şevketlü/Şevketlû» lakabı yalnız padişaha mahsustu. «Zât-ı Şâhâne» de öyle. Padişaha «Şevket-meâb, Şevket-meâb Efendimiz, Şevketlü Efendîmiz, Şevket-penâh Hazretleri, Zât-ı Şâhâneleri, Velî-nî'met-i

bî-minnetimiz Efendîmiz Hazretleri, Pâdşâhım, Hunkârım, Hudâvendigâr Hazretleri» diye hitâb edilir veya öyle anılırdı. Kısaca «Efendimiz» denilirdi. Yalnız annesi kendisine «Arslanım» diye hitâb eder, o bile adını telaffuz edemezdi. İkiden fazla lakab, ancak padişaha mahsustu : Devletlü Kudretlü Azametlü... gibi. Şehzâdeler ve sadrâzamlar en çok iki lakabla anılabilirlerdi : Devletlü Necâbetlü, Devletlü Fehâmetlü...

Bu lakablar üzerinde ileride devlet (merkez) teşkilâtı bahsinde durulacaktır. Padişahın en mühim unvanlarından biri, hılâfet (halîfelik) unvânı, halîfe sıfatı üzerinde bir kaç söz söylemek îcâb eder.

Pâdişahın «Halîfe» Sıfatı

«Halîfe-i Rûy-i Zemîn», «Zıllu'laahi fi'l-â'lem», «zıllu'llaahi fi'l-ard» (ilk defa Abbâsî halîfesi Mütevekkil «Allah ile kullar arasında Allah'ın Gölgesi» diye anılmıştır : *Agaanî,* XII, 18), «Halîfe-i Resûl-Allaah», Hazret-i Peygamber'in haleflerine verilen unvandır. Hulefây-ı Râşidîn (Ebû-Bekr, Ömer, Osman ve Alî)'den Emevî ve Abbâsî hânedanlarına geçmiştir. Abbâsîler 750'den 1250'ye kadar Bağdad'da, bu tarihten 1516'ya kadar Kahire'de bu unvânı taşımışlardır. 1516'da Haleb Ulu Câmii'ndeki hutbede Osmanoğulları'na, Yavuz'a, Arablar'dan Türkler'e geçmiştir. Halîfe, yeryüzündeki bütün Sünnî (Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî) Müslümanları'nın dînî-rûhânî başı, lideridir. Mûtedil Şîî mezheblerden Zeydîler (Yemen'de) de Halîfe'nin bu sıfatını tanırlar. Asıl Şîîler (Câferîler ve İsmâîlîler) ile çok az olan Hâricîler, Halîfe'nin İslâm'ın başı sıfatını tanımazlar. Ancak Osmanlı devletinin Şîî ve Hâricî tebaası, pâdişahlarının halîfe sıfatına karşı gelmemişler, buna karşılık da devlet, onların mezheblerine ve geleneklerine karışmamıştır.

Halîfe olarak padişah yalnız «Halîfe-i Resûl'Ullaah = Allah'ın Resûlü'nün (Hazret-i Peygamber'in) Halîfesi» şeklinde değil, doğrudan doğruya «Halîfet'Ullaah = Allah'ın Halîfesi» şeklinde de anılırdı (II. Selim (1566-74) için : Şerîfî, *Feth-Nâme-i Kıbrıs,* 3 a).

Kaanûnî, II. Selim ve III. Murad, pek çok kaynakta «halîfe» sıfatıyle tebcîl edilmektedir. Yavuz'un halîfeliği 4 yıl kadar sürdüğü için hakkındaki kayıtlar daha azdır. Fakat onun da halîfe olarak anıldığı kaynaklar vardır. *Şeref-Nâme* bunlar arasındadır.

29 Ağustos 1516'dan 4 Mart 1924'e kadar Osmanoğulları'ndan 29 halîfe gelip geçti. İlki Yavuz, sonuncusu II. Abdülmecîd'dir. Bu

sonuncusu, sadece halîfe'dir, padişah değildir. Ondan sonra da halîfe olmadı. 610 yılında İslâm dini ve Peygamber'le başlıyan bu müessese, 1.314 yıl devam etti. İlk halîfe, Hazret-i Ebû-Bekr ve sonuncusu, II. Abdülmecid'dir. İlki 632-634, sonuncusu 1922-1924 arasında halîfe olmuşlardır; halîfelik müddetleri birbirine yakındır. II. Abdülmecid, 101. İslâm halîfesidir. İslâm dünyası, bir sürü heveskâra rağmen, 1924'te veya daha sonra kendine bir halîfe seçemedi. Zira kolay iş değildi. Muazzam bir prestij istiyordu. Osmanoğulları'nın ne denlü bir prestije sahib oldukları ise, yukarıdan beri anlatıldı. Hic bir hânedan ve şahıs. bu prestije sahib olamazdı ve değildi. Bu sûretle papalık (Katolik mezhebinin rûhânî başkanlığı) ve cihan patrikliği (Ortodoks mezhebi için aynı şey), Vatikan (Roma) ve Fener'de (Istanbul) devâm ettiği halde, halîfelik müessesesi tarihe karıştı.

29 yıl Hulefây-ı Râşidîn'de (632-661, 4 halîfe), 89 yıl Emevîler'de (14 halîfe, 661-750); 766 (750-1516) yıl Abbâsî hânedânında kalan halîfelik (53 halîfe), 408 yıl, 6 ay, 6 gün Osmanoğulları'nda devâm etti. Osmanoğulları'nın ilki (I. Osman) bir prens, ikincisi (Orhan Gazi) bir kraldır. Onlardan sonra 36 imparator geldi (I. Süleyman'la Sultan Mûsâ Çelebî dâhil). Bunlardan son 28'i aynı zamanda halîfe idi. 29. olan sonuncusu ise imparator değil, sadece halîfe bulunuyordu. Abbâsîler'de «Hâkimü'l-Haremeyn = Haremeyn'in Hâkimi» olan halîfelik sıfatı, Yavuz'un emriyle Osmanoğulları'nda «Hâdimü'l-Haremeyn = Haremeyn'in Hizmetkârı» şeklinde değiştirildi. Haremeyn, yalnız Müslümanlar'ın girebildiği Hicâz'ın iki mukaddes şehridir: Mekke ile Medîne. Gerek bu şehirler, gerek üçüncü mukaddes şehir sayılan Kudüs (Kuds-i Şerîf), 1516-17'den 1916-18'e kadar 4 asır Osmanlılar'da kaldı. Şîî mukaddes şehirleri olan Irak'taki Kerbelâ ile Necef de, 4 asra yakın Osmanlılar'da idi. Şîîler, Mekke'de hacı olup Medîne'de Ravza-i Mutahhara'yı ziyaret ettikten sonra, Irâk'a gelip Hazret-i Alî ile Hazret-i Hüseyn'in mezarlarına da yüz sürerlerdi.

Osmanoğulları, Türkler'in kaahir ekseriyeti ve Abbâsîler gibi, 4 Sünnî Mezheb'den en yaygını ve liberali olan Hanefi mezhebine bağlı idiler. İmparatorlukta diğer Sünnî mezhebler, Şâfiîlik, Mâlikîlik ve Hanbelîlik, hattâ Yemen'deki Şîî Zeydîlik de aynı hukuku hâizdi. Hâlife'nin Orta ve Güney Irak'taki Şîî-Câferî, pek az olan Şîî-İsmâîlî, Ummân, Tûnus gibi yerlerde pek az olan Hâricî mezhebinden Müslüman tab'aları ise, padişahlarının halîfe sıfatını tanımazlardı.

Halîfe sıfatıyle padişah, «emîrü'l-mü'minîn» ve «halîfetü'l-

müslimîn», nihayet «Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn» idi. Yalnız Müslümanlar'ın değil, bütün Tanrı'ya inananların padişahı idi.

İran Türk imparatorluğu ve Şâh, hılâfet (halîfelik) bakımından da Türkiye'nin ve padişahın büyük rakîbi idi. Nasıl Osmanlı devleti dışındaki Sünnî Müslüman ülkelerde cum'a hutbesi'nde halîfe sıfatıyle padişahın adı anılıyorsa, İran'dan başka İran dışındaki Şiî ülkelerde de imâm sıfatıyle Şâh'ın adı anılıyordu. Meselâ çoğu hükümdarları Şiî olan Güney Hindistan'daki (Deken) Âdil-Şâh Türk imparatorluğunda durum böyleydi. Ve üstelik Âdil-Şâhlar, Osmanoğulları'ndan, II. Murad'dan indiklerini, ilk Âdil-Şâh'ın Fâtih'in kardeşi olduğunu resmen iddia ederlerdi.

Nasıl Roma'daki Papa, Hıristiyan birliğini sağlıyamadıysa, Istanbul'daki Halîfe de tam İslâm birliğini sağlıyamamıştır. Yalnız Katolikler, Hıristiyanlar'ın yarısı iken, halîfeyi tanıyan Sünnî Müslümanlar, bütün Müslümanlar'ın onda dokuzundan fazlasını teşkîl ederler. Mareşal von Moltke şöyle diyor (s. 35) :

«Dünyanın her iki imparatorluk taht şehri olan Roma ve Istanbul'da, aynı vâsıtalarla, aynı gaye için çalışıldı : Hâkimiyeti kayıtsız şartsız bir hâle getirebilmek için mezheb birliği... Roma'daki Papa da, Istanbul'da Halîfe de, sonunda aynı kudretsizliğe düştüler» (bu satırlar 1836'da yazılmıştır).

Tabiatiyle padişahların halîfelik sıfatlarına çok büyük ehemmiyet verdikleri, bunu büyük bir siyasî nüfuz vâsıtası olarak kullandıkları açık bir keyfiyettir. Halîfelik vazifelerini, selefleri olan halîfelerden ve büyük İslâm hânedanlarından daha fazla yapmıya gayret göstermişlerdir. Evliyâ Çelebî şöyle diyor (IX, 724) :

«Taraf-ı pâdşâhîden ahâlî-i Mekkiyye böyle ihsânı Emeviyyûn ve Abbâsiyân, Fâtımiyyûn ve Ekrâd (Eyyûbîler) ve Türkmân ve Çerâkise (Memlûkler) etmemiştir».

Yavuz'un asırlar süren an'aneyi yıkıp büyük bir tevazu eseri göstererek kudretinin zirvesinde «Hâdimü'l-Haremeyn» lâkabını alması, oğlu Kaanûnî'nin şevketinin zirvesinde halîfelik sıfatına verdiği ehemmiyeti Mekke şerîfi Ebü'l-Berekât'a yazması (*Münşe'âtü's-Selâtıyn,* I, 500-1), hılâfete verilen ehemmiyeti gösterir. İnhitat asırlarında bu ehemmiyet büsbütün artmıştır. Hindistan Türk imparatoru Timuroğlu Hümâyûn Şâh, Kaanûnî'ye gönderdiği nâmede, padişahı : «evreng-i hılâfet» ve «hâfız-ı şer'-i mübîn» şeklinde tebcîl ediyordu *(Mecmû'a-i Mekâtîb,* Revân Köşkü, 1.944, 177b-8b).

Hılâfetin ilgası, kolay bir iş olmamıştır. Zirâ çok köklü bir azametli müessese idi. Hılâfetin ilga edileceği şayialarının çıkması üzerine Istanbul'da 11 kasım 1923 tarihli Tanîn gazetesinde baş-

muharrir Hüseyin Câhid Yalçın'ın baş makalesini Atatürk, *Nutk'*-unda (II, 827-30) nakleder. Hüseyin Câhid şöyle der:

«Hılâfet bizden giderse, beş on milyonluk Türkiye devletinin, â'lem-i İslâm içinde hîç ehemmiyyeti kalmıyacağını, Avrupa siyâseti nazarında da, en küçük ve kıymetsiz bir hükûmet mevkı'ine düşeceğimizi anlıyabilmek içün, büyük bir dirâyete lüzûm yokdur. Milliyyet-perverlik bu mudur? Hakıykıy milliyyet hissini kalbinde duyan her Türk, makaam-ı hılâfet'e dört elle sarılmak mecbûriyyetindedir... Hânedân-ı Osmânî'de kabûl edilmiş ve binâenaleyh ve ile'l-ebed Türkiye'de kalması taht-ı te'mîne girmiş hılâfeti elden kaçırmak tehlükesini îcâd etmek, akl-u hamiyyet ile, hiss-i milliyyet ile zerre kadar kaabil-i te'lîf değildir».

Gene Atatürk'ün naklettiğine göre devrin Hüseyin Câhid kadar ünlü bir başka kalemi, Lutfi Fikri Bey de: «hılâfetin ortadan kaldırılması Türklük içün bir intihârdır» diye yazar. Raûf Orbay, Kâzım Karabekir, hattâ saltanatın düşmanı ve cumhuriyetçi olan, saltanatın kaldırılması önergesini T.B.M.M.'ne vermiş bulunan Dr. Rızâ Nûr, hılâfetin ilgası meselesinde direnirler.

Atatürk ve onun fikrinde olan İnönü, Halîfe'yi, Fener'deki Patrik gibi muhafaza etmek istemezler. Zira II. Abdülmecid, halîfelik sıfatından fazla hoşlanmamaktadır. Osmanoğulları'nın «han» gibi imparatorluk titrlerini resmen kullanmaktan çekinmez ki bu sırada cumhuriyet ilân edilmiştir. II. Abdülmecid: «atalarımın fethettiği bu topraklardan beni hangi kuvvet çıkarabilir?» şeklinde tehdîd edici cümleler de kullanır. Mutedil taassubla ilgisi olmıyan, bilgin (Lewis, *Emergence of Modern Turkey,* 1968 baskısı, 263) bir zât olan II. Abdülmecîd, Atatürk'ün nâzikâne ikazına da kulak asmaz. Bu sûretle «atalarının fethettiği» topraklardan çıkarılmak gibi havsala almıyan, fakat başka hânedanların da başına gelen olayla karşılaşır.

Hılâfetin ilgası, bütün İslâm dünyasında olduğu kadar, Büyük Devletler'de de çok büyük akisler yaptı. Hindistan (ve Pâkistan ile Bengaldeş) Müslümanları, Türkiye cumhuriyet hükûmetine baş vurarak, bu işten vaz geçilmesini, hılâfetin saltanattan ayrılmasının halîfeyi İslâm âlemi için daha da ehemmiyetli hâle getirdiğini, Türkiye'nin İslâm âleminin gerçek kutbu hâline geldiğini söylerler. Halîfe, halkın tezâhüratını önlemek için Sirkeci garına değil, şehir dışında küçük bir gara götürülerek, Türkiye'den çıkarılır (Lewis, 264). Hılâfetin kaldırılmasına tepki olarak Terakkîperver Cumhûriyyet Fırkası kurulur ve bu partiye Kâzım Karabekir, Raûf Orbay, Ali Fuad Cebesoy, Re'fet Bele gibi çok namlı

isimler katılır. İsmet Paşa düşer ve daha liberal ve mûtedil olan Fethi Bey (Okyar), başvekil olur.

Halîfelik ortadan kalkar. Ama bütün dünya camilerinde bundan böyle kimin adına cum'a hutbesi okunacaktır? Türkiye'de hiç kimse adına okunmaz. İslâm tarihinde ilk defa olarak hutbede halîfe adı anılmaz. Çeşitli Müslüman ülkeleri, meseleyi çeşitli şekilde çözmiye çalışırlar. II. Abdülmecîd adına 1924'ten sonra da yıllarca hutbe okunan camiler vardır. Şeyh Saîd, Diyarbekir'i eline geçirince şehirde hutbeyi son hılâfet velîahdi olan II. Abdülhamîd'in büyük oğlu Şehzâde Selîm Efendi adına okutur. Şeyh Saîd'e göre «IV. Selîm»in adına. Hılâfeti, devlete silâhla karşı koyan böyle bir şahsın savunması, bu müesseseye senpatisi olanların bile Atatürk'ün yanında yer almasından başka netice vermez. Çok daha garîbi olur : Bazı ülkelerde çoktan ölmüş II. Abdülhamîd'in adına hutbe okunur. 1960'tan sonra bazı Afrika camilerinde hâlâ II. Abdülhamîd adına hutbe okunduğunu, *Hürriyet* gazetesi yazmıştır. Daha önce ölü bir halîfenin adına hutbe okunduğu görülmemiştir. Ama II. Abdülhamîd'in adı, Hulefây-ı Râşidîn'in adı gibi hutbelerde anılmıştır. VI. Mehmed Vahîdeddîn'in, II. Abdülmecîd'in adı yavaş yavaş hutbelerden kalkar. Bugün belki bazı Afrika camilerinde hâlâ II. Abdülhamîd adına hutbe okunduğunu sanıyorum. Müessese bu şekilde söner.

Başka Hükümdarların Metbûu Olarak Pâdişah

Osmanoğulları'nda hılâfet müessesesinin tarihi bile büyük bir bahistir. Biz, müesseseye ve bu sıfata verilen ehemmiyeti belirtmek için bir kaç noktaya temâs ettik. Osmanoğulları'nın taşıdıkları bütün sıfatlar bu sûretle bitti mi? Hayır! Osmanoğulları'ndan gelen Türkiye hükümdarı, daha çok halk tâbiriyle «padişah», bir de bir çok hükümdârın metbûudur. Yani padişahın vassal'i olan pek çok hükümdar vardır ve bu vasallik, derecelidir. Vasal olanlar içinde imparatorlar bile vardır.

Padişahın bir sıfatı da «cihân-mutâ'»dır. «Cihânın itâat ettiği» demektir : Pâdşâh-ı Cihân-mutâ' Hazretleri...

Osmanoğulları'nın hangi tarihlerde hangi hükümdarların metbû-ı mufahham'ı oldukları, uzun bir bahistir. Bir kaçını saymakla iktifâ edeceğim.

Padişahın Müslüman hükümdarlardan tâbii olmuştur, Hıristiyan hükümdarlardan olmuştur. Hattâ Hindû (Brahman) dininden bazı racalar, Budist bazı Moğol göçebe hükümdarları, Putpe-

rest bazı Afrika hükümdarları, zaman zaman kendilerini padişahın tâbii ilân etmişlerdir. Osmanlı nüfuz sahası bu derecede geniş ve derin, bu kadar âlemşümûldür.

Ortodoks Cihan Patriki, padişahın basit bir tâbiidir. Diğer 3 Ortodoks patriki (İskenderiye, Antakya ve Kudüs) de öyledir. Padişahın tab'ası olan başka patrikler de vardır.

Polonya kralı, II. Selîm'in (1566 - 1574) ve III. Murâd'ın (1574 - 1595) tâbîi idi. 7 Temmuz 1572'den 1592'ye kadar 20 yıl Polonya kralı, padişahın basit bir tâbîi olmaktan başka, padişah tarafından tayin edilir, seçilir ve fermân-ı hümâyûn ile tahta otururdu. Polonya kralı olan zât, aynı zamanda Litvanya büyük-dukası idi. O çağın büyük devletlerinden ve Rusya'dan daha ehemmiyetli sayılan Polonya'nın sınırları, bugünkinin iki mislinden fazla olduğu gibi, nüfusu da Rusya ve İngiltere'den fazla idi. Bu sûretle 4 Polonya kralı-Litvanya büyük-dukası, padişahın tâbîi, iki padişahca tayin edilmiş hükümdarlar olarak tarihe geçti. II. Osman (1618 - 1622) ve IV. Mehmed (1648 - 1687) zamanlarında da Polonya-Litvanya kral-büyük-dukası, padişaha tâbî olduğunu gösteren siyasî vesikalara imza attıysa da, bu tâbiiyet hem çok kısa sürdü, hem de tamamen gösterişte kaldı.

Pâdişâhın diğer bir tâbii, Rusya hükümdârı idi. Rusya hükümdarları 1547'ye kadar «büyük-prens» diye anılmış, bu tarihte, krallık merhalesinden geçmeksizin, kendilerini «çar = imparator» ilân etmişlerdi. Fakat Moskova'da oturan hükümdârın «imparator» sıfatı, ancak XVIII. asır ortalarında büyük Avrupa devletleri ve Türkiye tarafından kabûl edildi. Çar, yalnız kendi ülkesinde «imparator» geçiniyordu, Dîvân-ı Hümâyûn'a göre «Mosku Kralı» idi. Bu hükümdar önceleri padişahın tâbii değildi. Zira padişahın tâbii olmak çok büyük pâye idi. Padişahın tâbii olan Kırım Hanı'nın tâbii idi. Han'a muntazam vergi verirdi. Han kızdı mı, Moskova'ya girip şehri yakar, Çar korkusundan daha kuzeye kaçardı. 1475'ten 1689'a kadar 214 yıl Rusya, bu statüyü muhâfaza etti. Padişaha tâbî son Rusya hükümdârı, meşhur Büyük Petro'dur ki, muvazenesiz hareketleri ve cesareti yüzünden Türkler kendisine «Deli Petro» demişlerdir. Hiçbir Türk vesikasında «imparator» diye geçmez, «Mosku kralı Petro»dur. Demek ki, Fâtih II. Mehmed'den IV. Mehmed'e kadar 13 padişah, 1547'ye kadar «büyük prens», bu tarihten sonra «çar = imparator» olan Rusya hükümdârının metbû-ı mufahhamıdır.

Almanya (Batı Roma) imparatoru da aynı şerefe nâil olmuştur. Eserimizin siyasî tarih kısmında biz bu görüşe yanaşmadık. Fakat Ricault, d'Ohsson, Hammer, Pirenne gibi eski ve yeni bir

çok namlı tarihçi, «İmparator»u (Yeni Çağ'da yalnız «İmparator» denince akla sadece «Almanya İmparatoru» gelirdi), padişahın tâbîleri arasında saymışlardır. Bunlardan XVII. asrın sonlarına doğru, İmparator'un padişaha vergi verdiği bir devirde eserini kaleme alan ve Istanbul'da İngiltere kralını temsîl eden Ricault şöyle der (I, 207) : «On peut aussi mettre avec quelque raison l'Empereur d'Allemagne entre les tributaires du Grand Seigneur. Nous n'en parlons, pour lui faire honneur, qu'après avoir fait mention de tous les autres, parce que ce tître-là peu digne de lui». Fakat bu tâbîlik, Polonya ve Rusya hükümdarlarınınkine benzemez, tamamen şekilden ibarettir. Önce Charles-Quint'in tek erkek kardeşi ve halefi I. Ferdinand (Türk tarihlerinde : Fernandoş Kral), Kaanûnî'yi resmen metbû-ı mufahhamı ve «babası» kabûl etmiş, bu hususta muâhedelere imza koymuştur. Sultan Süleyman, hiç hoşlanmadığı ve aşağı gördüğü bu zoraki oğluna vezîr-i âzamı İbrahim Paşa ile emirler verdirirdi. Ancak o tarihte I. Ferdinand, daha Almanya (Batı Roma) imparatoru değil, sadece Bohemya kralı ve Avusturya arşidukası (büyük-dukası) idi. Gerçi ağabeyi Charles-Quint yalnız İspanya kralı sıfatıyle İspanya, büyük kısmıyle İtalya, Holanda-Belçika ve Amerika'yı idare ediyordu; bütün Almanya ve Çekoslovakya'yı kardeşine bırakmıştı. Fakat resmen imparator, Charles-Quint'di. 1556'da Bohemya kralı ve Avusturya arşidukası I. Ferdinand, ağabeyinin yerine Almanya imparatoru oldu. Tâbiiyeti devâm etti. Yalnız burada, bir çok tarihçinin gözünden kaçan bir husus olduğunu sanıyorum: İmparator Ferdinand, Almanya imparatoru sıfatıyle değil, Bohemya (Çekoslovakya) kralı sıfatıyle padişaha tâbî idi. Muâhedelerin ve başka resmî vesîkaların tedkıykınden bu husus, açıkça anlaşılır. Binaenaleyh, «imparator» olarak Almanya hükümdarı, asla padişahın tâbii olmamıştır. Ama Bohemya kralı sıfatıyle tâbiiyeti, savaş devirleri hariç, 1526'dan 1606'ya kadar devâm etmiştir. Demek II. Süleyman'dan I. Ahmed'e kadar 5 pâdişah, Capet'lerden sonra Hıristiyanlık tarihinin en büyük hânedânı sayılan Habsburglar'ın metbûu olmuştur.

Niçin Almanya imparatoru, Bohemya kralı sıfatıyle padişaha tâbî olmıya mecbur kaldı? Şunun için : 1526'da Kaanûnî'nin ortadan kaldırdığı Macaristan krallığında kral, Macaristan kralı idi, aynı zamanda Bohemya (Çekoslovakya) kralı idi ve daha küçük çapta bir sürü ülkenin de hükümdârı idi. Büyük devlet hükümdarlarından sayılıyordu. Kaanûnî, Macaristan devletini yıktı ama, bu devletin sadece Macaristan, Transilvanya, Banat, Belgrad, Esklavonya, Hırvatistan, Slovenya gibi ülkelerini eline geçirebildi. Çe-

koslovakya'yı elde edemedi. Bu kesimi, Viyana'dan yetişen Charles-Quint'in kardeşi Avusturya arşidukası ve Almanya'da imparator vekili Ferdinand ele geçirdi. Kaanûnî, Macaristan kralının mirasçısı sıfatıyle, bu ülkenin, hiç olmazsa, Macaristan tâcına dahil olup Bohemya tâcı dışında kalan Slovakya'nın da kendisine ait olduğunu iddia etti. Ferdinand olsun, halefleri olsun, Türk gücü karşısında, bu iddiadan bunaldılar. Padişahın hak iddia ettiği ülkeleri vermediler. Fakat bu ülkeleri padişah adına idare ettiklerini savunarak, padişaha yıllık vergi vermeyi kabûl ettiler. Bu vergi, Almanya-Avusturya'nın vergisi olarak değil, Bohemya'nın vergisi olarak Istanbul'a ödendi. Bu noktaya çok iyi dikkat etmek lâzımdır. Vergi, ancak 1606 Sitvatorok muâhedesi ile kaldırıldı ve İmparator, bu haysiyet kırıcı durumundan kurtulduğu için pek çok sevindi. Sonra IV. Mehmed zamanında Türkler, Slovakya'yı da ilhâk ettiler. Ama XVII. asrın son çeyreğine giriliyordu. Artık İmparator, padişaha tâbî değildi, vergi de ödemiyordu.

Ferdinand'ın emeli, padişaha tâbî olmak şartıyle, Macaristan krallığının kendisine «sadaka edilmesi» idi. Kaanûnî, böyle bir şeye yanaşmadı. Bu yüzden büyük savaşlar oldu ki, siyasî tarih kısmında anlatılmıştır.

Bilindiği gibi 1526'da Macaristan'ı fetheden Kaanûnî, önce bu ülkeyi beylerbeyilik şeklinde ilhâk etmedi ve Macaristan tâcını, kendi unvanları arasına almadı. Macaristan kralının metbûu olmakla yetindi. Macaristan kralı yaptığı eski Erdel (Transilvanya) voyvodası I. Yanoş, 15 yıl Macaristan'la Erdel'i padişah nâmına idare etti. I. Ferdinand, Kral Yanoş'la çok çekişti. Macaristan'ın şurasını ve burasını işgale kalkıştı. Baş edemedi. Bütün ümidi, çocuksuz olan I. Yanoş ölünce, aynı statü ile Sultan Süleymân'ın kendisine Macaristan tahtını «sadaka edeceği» idi. Ölümünden bir kaç ay önce Kral Yanoş'un çocuğu oldu. Ama Sultan Süleyman, böyle bir ülkeyi bir bebeğe bırakacak değildi. Macaristan'ı «beylerbeyilik» şeklinde doğrudan doğruya ilhâk etti. Kral Yanoş'un «II. Yanoş» denen bebeğini, annesi Kraliçe'nin nâibeliği altında Transilvanya'ya gönderdi ve oranın prensi tayin etti. Çok büyük bir lutufta da bulundu : Bir iki gün Macaristan krallığı yaptığı bahanesini bularak, II. Yanoş'un hayatının sonuna kadar «kral» unvânını taşımasına müsaade etti. Bu sûretle II. Yanoş, «kral pâyesiyle Erdel prensi» oldu. Bazı târihçilerin sandıkları gibi «Erdel kralı» olmadı. Zira Erdel'in hiç bir tarihte kraliyet tâcı olmadığı malûmdur. Romanya bile 1878'e kadar kraliyet tâcı değil, iki ayrı prenslik tâcıdır. Zira kendi kendini kral ilân etmek mümkin değildi. Avrupa'da ancak 3 kişi krallık tâcı ihdâs edebi-

lirdi : Padişah, İmparator (Almanya imparatoru) ve Papa. Sonraları Papa da bu yetkisini kullanamaz oldu ve hak, Avrupa kıt'asının Katolik ve Müslüman iki imparatoru arasında kaldı. Fransa, İspanya, İngiltere kralları gibi büyük hükümdarlar, krallık tâcı ihdâs edemezlerdi. Zira bizzat kendileri kraldı. Krallık ihdâs edebilmek için, kraldan büyük pâyede hükümdar, yani imparator olmak şarttı. Bir kral, en çok büyük-dukalık tâcı ihdâs edebilirdi.

Pâdişâhın tâbii sayılmış ilgi çekici bir devlet başkanı da Venedik doçu, yani cumhur başkanı idi. Böylece padişahın taçsız devlet başkanları arasında da tâbii vardı. Yukarıda «sayılmış» dedim. Zira gerçekte Venedik'in Türkiye'ye tâbî olduğunu sanmıyorum. Eski ve yeni bir çok Avrupa tarihçisi tâbî olduğu fikrinde iseler de, Venedik'in tâbîliği mes'elesi de Almanya'nınki gibidir. Zira, o çağda son derecede kudretli ve zengin bir devlet olan Venedik, sadece bazı toprakları ile padişaha tâbî olup vergi vermiştir. «Haşmetlü Cumhuriyet» denen asıl Venedik Cumhuriyeti, hiç bir zaman Türkiye'ye tâbî olmamış, yalnız Almanya gibi o da, Türkiye'nin «üstünlüğünü» ve padişahın en büyük hükümdar olduğunu kabûl etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Hangi toprakları ile Venedik, padişahın tâbîi idi ve hangi toprakları için vergi vermişti? Venedik, XV. asır sonlarında Kıbrıs krallığını işgal etti ve sömürge hâline getirdi. Müstakil Kıbrıs krallığı ise, Mısır-Suriye Türk Memlûk imparatorluğunun vergi verir tâbii bulunuyordu. Mesele çıkarmak istemiyen Venedik, Kıbrıs'ın krallık zamanında Kahire'ye te'diye ettiği yıllık vergiyi ödemekte devâm edeceğini bildirdi. Bu, Venedik'in Mısır Memlûk Sultânı'na tâbî olması demek değildir. 1517'de Yavuz, Mısır'ı, bütün kendisine bağlı büyük ülkelerle (Sudan, Bingazi, Hicâz, Yemen, Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün) berâber fethetti. Bu yıldırım fütûhâtından ürken Venedik, kendiliğinden, Kıbrıs vergisini bu defa Istanbul'a ödemekte devâm edeceğini bildirdi. Bu sûretle, Doğu Akdeniz'de Türk toprakları ve denizleri arasında kalan Kıbrıs'ı da bir çeşit sigortalamış oluyordu. Bu vergi her yıl, 1570'de Kıbrıs'ın fethine kadar, Istanbul'a ödendi.

Kaanûnî devrinde Türkiye eşine rastlanmamış bir güc derecesine ulaşınca, İspanya hariç, istisnasız bütün Hıristiyan hükümdarları gibi, Venedik de, padişahın üstünlüğünü tanıdı ve bu şekilde resmî vesikalara ve muâhedelere imza da koydu. Bu defa İyonya (Yunan) adaları için de vergi vermiye başladı. Zira bu adaları (Yunan Denizi'nde, İtalya ile Yunanistan arasında) Fâ-

tih fethetmiş, sonra müteaddid defa Türkiye ile Venedik arasında el değiştirmişti. Kaanûnî'nin Korfu'ya asker çıkarmasından ürken Venedik, bu yola baş vurdu.

İspanya ile Türkiye arasında devamlı harb hâli olduğu, bir muâhede imzalanmadığı için, pâdişâhın, en kudretli Hıristiyan hükümdâr olan İspanya kralını kendisiyle eşit sayıp saymadığı bilinmiyor. Ancak Türk resmî vesikaları Charles-Quint'den «Karlos Kral» şeklinde bahsedip durdukları, hiç bir zaman imparator titrini tanımadıkları için, padişahın İspanya kralını bile kendisiyle eşit derecede bir hükümdar saymamış olması muhtemeldir. Bir ara bezginlik getiren Charles-Quint bile, Türkiye ile münasebetlerinde, imparator unvânını kullanmaktan vaz geçti, daha doğrusu, bu unvânını Türkiye'ye karşı hiç bir zaman kullanamadı.

Padişahın yalnız İran ve Hindistan Türk imparatorları ile Çin imparatorunu kendisi ile eşit saydığı anlaşılır. Gerçi Çin ile münasebetler ve resmî vesikalar yoktur. Fakat Osmanlı tarihçilerinin «fağfûr» dedikleri Çin imparatorundan bahsediş tarzlarından bu netice çıkar. «Pâdşâh» denen Timuroğulları'ndan 1526'da başlıyan Hindistan imparatorları ile «Şâh» denen Safevîler'den 1502'de başlıyan İran imparatorlarının padişahla eşit sayıldığı sâbittir. Gene de Ekber Şâh, halîfe sıfatını da taşıması bakımından, Türkiye padişahının üstünlüğü duygusuna kapılarak bu hususta, yani kendisinin de Istanbul'da oturan padişah-halîfe ile eşit hükümdâr olduğu hususunda, bizzat kendi vezîri ile münâkaşa etmiştir. Bu bahse aşağıda döneceğim.

İspanya kralını istisna edersek, Fransa ve İngiltere hükümdarlarının, son derece sarîh şekilde, padişahı üstün hükümdâr tanıdıkları ortadadır. Kaanûnî'den III. Murâd'a kadar olan devrede (1520 - 1595), bu hususta pek çok vesika vardır. I. François ve halefleri kadar I. Elizabeth de, padişahı kendilerinden üstün gördüklerini imzaları ile yazmaktan çekinmemişlerdir. Bu hükümdarlar, Dîvân-ı Hümâyûn'a göre «Fransa ve İngiltere vilâyetlerinin» hükümdarlarıdır. Güc ve gelir bakımından Macaristan, Mısır, Cezâyir, Rumeli, Anadolu gibi Osmanlı «vilâyetleri» o çağda Fransa ve İngiltere'den teker teker üstün olduğu için, Dîvân-ı Hümâyûn, kendi mantığı içinde haksız değildir.

Bazı İtalya hükümdar ve hükümdarcıklarının Fâtih'ten itibâren padişahı üstün, hattâ metbû hükümdar tanıdıkları, siyasî tarih kısmında anlatılmıştı. Bunları saymayı fuzûlî addediyorum.

Gürcistan, Orta Çağ'dan beri bir krallık tâcıdır (Hıristiyan

Ortodoks). Yeni Çağ başlarken Türkiye ve İran Türk imparatorlukları arasında çok çekişilen Gürcistan, birden fazla devlete de parçalandığı için, çok defa kral sanından vaz geçmiş, hükümdarları prens unvânıyle iktifâ etmişlerdir. Osmanlılar, bâzan Gürcistan hükümdarcıklarının tâbiiyetini kabûl etmiş, bâzan da —III. Murad devrinde olduğu gibi— ülkeyi, beylerbeyilik şeklinde ilhâk etmişlerdir.

Zaman zaman İmparator'a bağlı Alman hükümdarcıklarının bâzıları da padişaha tâbiiyetlerini arz etmişlerdir. Bilhassa Kaanûnî devrinde Katolik mezhebinden Protestan mezhebine geçen Alman hükümdarlarından bâzıları bu davranışta bulunmuşlardır. XVII. asırda Otuz Yıl Savaşı'nda da bu görülür.

Padişahın hangi Hıristiyan hükümdarlarının metbûu olduğu bahsini, en mütevazı tâbîleri olan Balkan hükümdarcıkları hakkında bir kaç söz söyliyerek tamamlamak istiyorum.

I. Murad zamanında Dubrovnik Cumhuriyeti, padişaha tâbî oldu ve bu tâbiiyet XIV. asırdan XIX. asra kadar devâm etti. Sonra Bulgaristan kralı padişaha tâbî oldu ise de, bir kaç yıl sonra Yıldırım Bâyezid, bu krallığa son verip ülkeyi ilhâk etti. Bosna prensliği, sonra krallığı ve Hersek dukalığı, padişaha tâbî oldu. Her ikisini de Fâtih doğrudan doğruya ilhâk edip son verdi. Arnavutluk prensleri I. Murâd'a tâbî oldu ise de, bunlar sonuncuları Fâtih zamanında olmak üzere birer ikişer ortadan kaldırılıp doğrudan doğruya ilhâk edildiler. Mora'daki Bizans despotlukları ve sair küçük Lâtin hükümdarları, I. Murad ve Yıldırım'a tâbî oldular. Bunların da sonuncuları Fâtih zamanında ortadan kaldırılıp ilhâk edildiler. Naksos (Türkçe : Nakşa), Sakız ve diğer adalardaki dukalıklar ve Latin beylikleri, Türkler'e tâbî şekilde bazıları XVI. asır sonlarına kadar yaşadılar. Sırasıyle hepsi ilhâk edildi. Hırvatistan dukası, zaman zaman, bilhassa Kaanûnî'ye tâbî oldu. Sırbistan prensi, Yıldırım'a tâbî oldu. Fâtih, doğrudan doğruya ilhâk etti. Ukrayna Kazak hetmanları (prensleri) da XV-XVII. asırlarda padişaha tâbî idiler.

Balkanlar'da padişahın en mühim tâbii, Transilvanya (Türkçe'de : Erdel) prensi idi. 26 Ağustos 1526'dan 4 Aralık 1691'e kadar 165 yıl, 3 ay, 9 gün bu ülke, padişaha çok sıkı şekilde tâbî bir Macar prensliği idi. Prensler aynı değil, bir kaç Macar hânedânından gelmiş ve padişah adına sadrâzamlarca seçilmiştir. En meşhurları Bathory hânedânıdır ki, II. Selim, bu hânedana Erdel'e ilâveten Polonya krallığını da «sadaka etmiş» ve Kral Bathory, padişahın bir bendesi sıfatıyle uzun müddet Polonya'da saltanat sürmüştür.

Erdel (Transilvanya) prensinin Türk protokolünde derecesi vezir (mareşal)'lerle eşitti. Şimdi Romanya'da bulunan bu ülke, tarihî bir Macar memleketi idi ve Almanya'nın çok gözü olan bir mıntaka idi. Erdel prensi, Eflâk ve Boğdan prensleri gibi, seferlerde askeri ile Osmanlı ordusuna katılırdı.

Bazı Macar prenslerine padişah adına sadrâzamlar «kral» pâyesi verip Slovakya'ya salarlardı. Bazan Slovakya'yı Türkiye, doğrudan doğruya ilhâk ederdi. Almanya'daki bazı dukalıklar da, «Orta Macar» kralı denen Slovakya'nın padişaha tâbî hükümdarlarınca fethedilmiş, pâdişâhın XVII. asırda Almanya'da da tâbî ülkeleri olmuştur.

Romanya'nın durumu, umumî çizgileriyle şöyleydi : Transilvanya kesimi, Türkiye'ye tâbî bir Macar prensliği idi. Banat (Tameşvar), Dobruca, Besarabya, Bucak, bütün Karadeniz sahili, doğrudan doğruya Türk beylerbeyileri idaresinde bulunuyordu. «Eflâk» denen Güney Romanya'da bir prens, «Boğdan» denen Moldavya'nın büyük kısmında diğer bir prens vardı. Bunlardan birincisi Yıldırım, ikincisi Fâtih devrinde padişaha tâbî olmuştu. Her ikisinin prensi de Türk protokolünde beylerbeyi (orgeneral) derecesinde idiler. Yani pâyeleri, Erdel prensininkinden bir rütbe aşağı idi. Eflâk prensinin taht şehri önce Targovişte, sonra Bükreş idi. Daha ehemmiyetli olan Boğdan prensinin taht şehri ise önce Suçava, sonra Yaş idi. Romanya'ya çeşitli Romen asil ailelerinden voyvoda (prens) seçilirdi. 1711'den sonra Bâb-ı Âlî, bu usûlü değiştirdi ve her iki prensliğe Istanbul'daki asil Fenerli Rum ailelerden istediğini tayin etti. I. Abdülmecîd devrinde «Memleketeyn = İki Memleket» denen Romanya, tek prenslik hâlinde birleştirildi ve 1878'de padişahın tâbîleri arasından çıkıp istiklâl kazandı. Bu iki prensliğin tâbîlik statüsü, çok su götürür mahiyetteydi. Prenslerin, bir sancak beyi derecesinde nüfuz ve muhtariyetleri yoktu. Böyle olmakla beraber Dîvân-ı Hümâyûn, bu iki prensliği hiç bir zaman beylerbeyilik hâline getirmedi.

Padişaha tâbî ülkelerin hukukî statüsünden ileride devlet teşkilâtında, geniş şekilde de Osmanlı ülkelerinin coğrafî tavsîfi bahsinde bahsedeceğim.

XIX. asırda Balkanlar'da padişahın yeni tâbîleri zuhûr etti : Karadağ prensliği, Sırbistan prensliği, nihayet 1878'de kurulan Bulgaristan prensliği. Bu ülkelere muhtariyet verilmişti. Karadağ ile Sırbistan 1878'e, Bulgaristan ise 1908'e kadar padişaha tâbî prenslikler hâlinde yaşadılar. 1913'te elden çıkarılan Girit de, son yıllarında, böyle bir statü ile padişaha tâbî hâle getirilmişti.

Pâdişâha tâbî Hıristiyan hükümdarlar, Ortodoks ve Katolik idiler. Protestanlar azdı (bazı Erdel prensleri gibi).

Pâdişâha Tâbî Müslüman Hükümdarlar

Coğrafya kısmında daha uzun gözden geçirmek üzere, padişaha şu veya bu tarihte tâbî olan başlıca Müslüman hükümdarlarını da burada hatırlatıyorum.

Padişaha tâbî olmuş «imparator» derecesinde tek Müslüman hükümdar Fas Sultânı'dır. Fas, 1730'a kadar büyük devletler arasında bulunan, asıl Fas'tan başka Batı Afrika'da büyük ülkelere hâkim bir Arab imparatorluğu idi. Mazide İspanya ve Portekiz de Fas'ın idi. XVI. asrın ilk yıllarında Cezâyir'i alan Türkler, daha Oruç Reis'ten itibaren Fas'a da girdiler. Cezâyir ve Tunus'taki gibi zayıf hânedanların idaresinde bir memleket değildi. Köklü an'anelere sahip, imparatorluk derecesinde kudretli bir devletti. Sünnî/Mâlikî olan Fas'ta, Peygamber'den indiğine inanılan kudretli bir hânedan vardı (nitekim bütün Afrika Arab hânedanları bugün yıkıldığı halde, Fas hânedânı hâlâ saltanat sürmektedir). Onun için Fas'ı Tunus, Libya gibi beylerbeyilik şeklinde doğrudan doğruya ilhâk edebilmek kolay iş değildi. Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa, Dîvân-ı Hümâyûn'dan Fas'ı beylerbeyilik hâline getirmeyi çok istediyse de, devletin başına Atlantik kıyılarında büyük bir gaile açılabileceğinden çekinen Dîvân, Kapdân-ı Deryâ'ya hiç bir zaman bu izni vermedi. Fas'ın bazı küçük parçaları zaman zaman Cezâyir beylerbeyiliğine katıldı. Fakat büyük Fas imparatorluğu, ancak tâbî devlet sıfatıyle padişaha bağlanabildi ki, bunun için de çok büyük teşebbüsler yapıldığı, siyasî tarih kısmında anlatılmıştı.

İlk Fas fâtihi, Cezâyir beylerbeyisi Çanakkaleli Sâlih Paşa (Reis)'dır. Kaanûnî devrinin sonlarında Fas Sultânı, padişaha tâbî olmaktan vaz geçti. Kapdân-ı Deryâ Piyâle Paşa, Fas'ın Akdeniz ve Atlantik sahillerini dolaşarak Rîf'te (Kuzey Fas) bazı yerleri ele geçirdi. Fakat Sultan, gene baş eğmedi. Fas'ın kesin tâbiiyeti, ancak 1579'da III. Murad zamanında mümkin olabildi. Ramazan Paşa, ülkeye Türkler'e karşı Portekiz - İspanyol ordu ve donanmasını çağıran Sultân'ı, Portekiz Kralı ile berâber, Vâdi's-Seyl zaferini kazanıp öldürttü. Bütün Fas-Portekiz-İspanyol ordu ve armadasını imhâ etti. Türkler'in tarihleri boyunca kazandıkları en mühim bir kaç meydan muhârebesinden biri olan bu zaferden sonra bile Ramazan Paşa, ülkeyi doğrudan doğruya beylerbeyilik şeklinde ilhâkı doğru bulmadı. Cezâyir'de kendisine sığınan ve dostluğunu kazanan, Türk dostu olarak tanınmış Fas hâneda-

nından bir prensi, sultân (imparator) ilân etti. Bu sultan ve hâlefleri, XVII. asrın üçüncü çeyreğine kadar, padişahın sâdık tâbîleri oldular, yıllık vergi ödediler. Fakat gene de Fas'ın tâbiiyet bağları gittikçe gevşedi ve IV. Mehmed zamânında tamâmen koptu.

«İmparator» titrini taşıyan Hindistan'daki Gücerat sultânı (veyâ şâhı) da Kaanûnî devrinde pâdişâh tâbiiyetini arz ettiyse de, bu durum, sonradan sadrâzam olan Süleyman Paşa'nın meşhur Hindistan seferine rağmen, platonik kaldı. Gücerat'ı hiç bir zaman padişahın tâbîlerinden olarak saymamak daha doğrudur. «İmparator» titrini taşıyan büyük Müslüman hükümdarlarından bazıları tahtlarını kaptırdıktan sonra padişaha sığındılar, (Yavuz'a sığınan Timuroğlu Sultan Bedîüzzamân Mîrzâ), bazıları padişaha esir düştüler (Yavuz'a esir düşen Sultan Tumanbay), bazıları padişahın karşısında maktul düştüler (Yavuz'un karşısında Sultan Kansu Gavrî). Bir çok imparatorluk prensi pâdişâha sığınıp, babalarının veya ağabeylerinin imparatorluğunu kendisine vermesini pâdişah'tan istediler. Fakat bahsi bu kadar dağıtmak istemiyorum. Esasen maksadım, yalnız padişahın gerçekten tâbii başlıca Müslüman hükümdarlarını saymaktan ibarettir.

Padişaha tâbî Müslüman hükümdarlarının en meşhuru ve çeşitli bakımlardan en ehemmiyetlisi, şüphesiz Kırım Hanı olmuştur. 1475'te padişaha tâbî oldu ve bu statü, 3 asırdan fazla devâm etti. Fâtih'ten Kaanûnî'ye kadar padişahlar, Kırım Hanı'na vezirlerden üstün, sadrâzam derecesinde muamele ettiler. Nezaketen müstakil hükümdar muamelesi yapanlar oldu. Fakat sonunda Kırım Hanı, vezir (mareşal) derecesinde Türk protokolünde yer aldı. Gene de çok mümtaz bir mevkii vardı. Kırım Hanı'nın toprakları XV-XVI. asırlarda Moskova'nın güney varoşlarından başlıyordu. Polonya kralı ve Rusya çarı, Han'a yıllık vergi verirdi. Kırım, gerçek bir imparatorluktu. Ancak Osmanlı tâbii olduğu için gerçek statüsü krallık derecesindeydi. En büyük Avrupa hükümdarları, Han'a kendileriyle eşit protokolde muamele yapar, nâme yazarlardı. Ama şevket asırlarında bu pek de mühim değildir. Çünki Budin (Macaristan) ve Cezâyir beylerbeyileri de Avrupa hükümdarlarına göre kral derecesindeydiler ve doğrudan doğruya en büyük hükümdarlarla bu seviyede münasebet kurarlar, mektuplaşırlardı.

Padişah, daha doğrusu onun nâmına Dîvân-ı Hümâyûn, Kırım'a, diğer tâbî ülkelerde, Eflâk'da, Boğdan'da, Erdel'de olduğu gibi istediği aileden hükümdar seçemezdi. Han'ın, Giraylar'dan olması şarttı. Cengiz'in Cuci Han kolundan gelen hânedanlardan biriydi.

Kırım Hanları, zaman zaman Kazan krallık ve Kasîm prens-

lik tahtına da çıktılar ve bu zamanlarda bu ülkeler de padişahın tâbii oldu. Pâdişah nüfûzu, Sibirya'ya dayandı. Astırhan hanları da bazan padişaha tâbî oldu. Nihayet Doğu Türkistan'da Kâşgar hükümdârı Yâkub Han, resmen Sultan Abdülazîz'e (1861-1876) ve onun iki halefine tâbî oldu. Pâdişâhın hükümranlığı, Çin sınırını bulmuş oldu. Doğu Türkleri'nden padişahın daha ehemmiyetsiz başka tâbîleri de bulunmuştur.

XVI. asır sonlarında Kaanûnî, II. Selim ve III. Murâd'ın en uzak tâbîi, Açe sultanları idi. Kuzey Sumatra'ya hâkimdiler ve Türk askerî ve bahrî yardımıyle Malezya'yı da fethetmişlerdi. Bu sûretle padişahın hâkimiyeti Atlas Okyanusu'ndan, Hind Okyanusu'ndan sonra Büyük Okyanus'a da dayanmış, İndonezya'ya girmiş oluyordu.

Gene aynı devirde Hindistan'ın küçük hükümdarları içinde padişaha arz-ı tâbiiyyet edenler oldu. Afrika hükümdarları içinde XVI. asır başlarından, Yavuz devrinden, XX. asır başlarına kadar padişaha tâbî olanlar, sayılması kolay olmıyacak kadar kalabalıktır. Doğu Afrika'da Arab asıllı hükümdarcıklar vardı. Bunlardan Şîrâzîler, Mozambik, Tanzanya ve Kenya kıyılarında hüküm sürüyorlardı, Yavuz'a tâbî olmuşlardı. Sonra aşağı yukarı aynı bölgeye XIX. asırda Ummân hânedânının bir dalı (Zengîbâr sultanları) yerleşti. Onlar da padişaha tâbî idi. Habeşistan'ın, Somali'nin Müslüman emîrlerinin tâbîliği de XVI. asırdan başlar. Siyah Orta Afrika'nın bir çok irili ufaklı Müslüman hânedânı padişaha, daha doğrusu padişahın Afrika'daki beylerbeyi, hattâ sancak beylerinden birine tâbî idi. Bu devletlerin en mühimmi, çok uzun ömürlü olan Bornu Müslüman krallığı idi ve XVI. asırdan XIX. asır sonlarına kadar padişaha tâbî idi. Bu sûretle padişahın hâkimiyeti Gine Körfezi'ne yaklaşmış oluyor, Kamerun'un, Nijerya'nın, Çad'ın mühim kısmına şâmil bulunuyordu.

Sonraki asırlarda Afrika'da Türk asıllı hânedanlar türedi. Bunlar padişahın tâbîi değil, doğrudan doğruya valisi idiler. 1881'e kadar Tûnus'taki Hüseynîler, 1914'e kadar Mısır ve Sûdan'daki Kavalalılar böyledir.

Arabistan yarımadasında da padişaha tâbî Arab hânedanları vardı. Bunların başında Mekke Şerîfleri gelir. Peygamber'den indiklerini iddia eden hânedanlardandır. Mekke Şerîfi, Mekke ile Medîne'nin bir çeşit belediye başkanıdır. Zira devletin ayrıca Hicâz valisi vardır. Mekke Şerîfi, vezir (mareşal) pâyesindedir. Medîne'de kendisini ekseriya aynı aileden bir şahıs temsîl eder. 1517'den 1916'ya kadar Mekke Şerîfleri, bu statüde kalmışlardır.

Ummân'ın Hâricî/İbâdî mezhebinden olan «imâm» denen

kralları da Kaanûnî'den II. Abdülhamîd'e kadar padişahın tâbîi olmuşlar, bu müddet içinde iki ayrı Arab hânedânı Ummân'ı idare etmiştir, ikincisi hâlâ iktidardadır. Şiî/Zeydî olan Yemen İmâmları, Yemen'in bazı küçük dağlık kesimlerinde yaşamışlar, 1517'den 1918'e kadar padişaha tâbî bulunmuşlardır. Yemen'in ekseriya onda dokuzu, doğrudan doğruya beylerbeyiler idaresinde idi.

Arabistan'daki diğer şeyhlik hânedanları çok ehemmiyetsizdir. Meselâ geçen yıl öldürülen ve dünyanın sayılı hükümdarlarından olan Suûdî Arabistan kralı Faysal'ın babası Abdülazîz İbni's-Suûd'un Osmanlı protokolünde pâyesi «Necd kazâsı kaymakamı» idi. Lahsa'daki Osmanlı mutasarrıfına, mutasarrıf da Basra valisine bağlı idi. Basra valisi, Istanbul'daki dâhiliye nezâretine, orası sadrâzama bağlı bulunuyordu. Şimdi «kaymakam» rütbesindeki böyle bir şeyhi, «padişah» denen azametli tâcdârın «tâbîleri» arasında saymak, elbet çok mübalağalıdır. II. Abdülhamîd zamanında bir çok ve bugün müstakil hükümdar olan Arab şeyhi, bir Türk mülâzımı (teğmeni) tarafından kontrol edilir, Arab aşîretlerinde Türk teğmeni «el-bâşa = paşa» diye anılırdı. İngilizler'in de aynı sistemle Hindistan'ı tuttukları hatırlanmalıdır.

Bu şeyhlerin çoğu XVIII. asır sonlarında, Istanbul'un çok uzak eyaletlerde eski nüfuzunu muhâfaza edemediği devirde ortaya çıkar. Sonradan II. Mahmud, Tanzîmatçılar ve II. Abdülhamîd, buraları derleyip merkeze iyice bağlarlar. Fakat şeyhler bir defa çok mahallî de olsa nüfuz kazanmış bulunurlar. Bugün petrol milyarderi olan ve ileride coğrafya bahsinde etraflıca tasvîr edeceğim bazı şeyhlerin atalarının Osmanlı devletinde nahiye müdürü oldukları, ibretle hatırlanabilir. Bu sûretle Katar'da, Ummânu'l-Mütesâlih'de (bugün : Arab Emîrlikleri), Lahc'de, Hadramût'ta (bugün : Güney Yemen), Bahreyn'de, Küveyt'te, Necd'de, Cebel Şammar'da, Asîr'de, Hûzistan'da, Osmanlı imparatorluğu dağıldıktan sonra şöhret kazanan şeyhler türedi.

Lübnan'da bâzıları Mârûnî (Katolik), bâzıları Dürzî olan Arab şeyhleri de, ülkenin dağlarında yaşarlardı.

Kafkasya'da, bilhassa Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'da Türk, Çerkes, Lezgi vs. asıllı prenslikler de, XV. asırdan XIX. asra kadar Türkiye'ye tâbî olmuş hükümdarcıklârdır. Bunlardan en mühimleri, İran asıllı, fakat Türk'leşmiş Şîrvân-Şâhlar'dır ki, Kaanûnî devrinde pâdişâha tâbî olmuşlardır. Bu devirde Hazar'ın güneyinde Geylân'da pâdişâha tâbî İranlı hükümdarlar bile vardır. Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'taki Kürd beylerini de bu arada

saymak lâzımdır. Bunlar beylerbeyilere bağlı, bir kısmına sancak beyliği verilmiş irsî Kürd aileleridir. Sünnî/Şâfiî oldukları için İran'a düşman ve padişaha bağlıdırlar. En tanınmışları, XVII. asra kadar Bitlis'i idare eden Şeref-Hanlar'dır. Hâkkâriye, Cizre, Süleymâniye beyleri de hatırlanabilir.

Bıraz daha eskiye giderek bahsimizi tamamlıyalım. Padişahın en «zorlu» tâbîlerine gelmek istiyorum, Anadolu Türkmen beylerine. Bunlardan bazıları, hele Karamanoğulları, Osmanoğulları'na kan kusturmuşlar, asırlarca uğraştırmışlardır. Orhan Gazi'den başlıyarak padişahlar, bu Türkmen hânedanları önce kendilerine tâbî kılmışlar, bâzılarına sancak beyliği vermişler, sonra tamamen ortadan kaldırarak ilhâk etmişlerdir. Osmanoğulları'nın büyük tarihî misyonu, Anadolu Türk birliğini gerçekleştirme misyonu çok çetin olmuştur. Yıldırım Bâyezid, 1400'den önce bunların tamamına yakınını doğrudan doğruya ilhâk etmişse de, 1402'de Timur bunların hemen hepsini —bâzılarını eskisinden güclü ve geniş şekilde— ihyâ etmiştir. 1402'den hemen bir kaç yıl sonra Osmanoğulları, Orhan Gazi devrine dönmüş gibi, bu beylikleri önce kendilerine tâbî kılmakla işe başladılar, sonra tamamen ilhâk ettiler.

İlhaktan sonra, hattâ XVI. asrın son yıllarına kadar bu Türkmen hânedanlarının prestiji çok büyüktü. Bir çoğu, padişahlardan kız alıp verdikleri için, Osmanoğulları ile içli dışlı olmuşlardı. Meselâ hem II. Murâd'ın, hem Yavuz'un annesi Dulkadıroğulları'ndan Maraşlı Türkmen prensesleri idi. Dulkadıroğulları prensleri, XVI. asırda çoktan ilhâk edildikleri zaman bile, hattâ beylerbeyi (orgeneral) pâyesiyle paşa olurlar, isimlerinin sonlarında «Han» unvânını taşırlardı. Osmanlı şehzâdeleri gibi. Ramazânoğulları, XVII. asrın başlarına kadar Adana beylerbeyisi olmakta devâm ettiler. II. Abdülhamîd'in sadrâzamlarından Abdurrahman Nûreddin Paşa Germiyanoğlu, Sultan Azîz'in sadrâzamlarından Yûsuf Kâmil Paşa Akkoyunlu idi. Saltanatın son sadrâzamı Tevfik Paşa bile Giraylar'dan bir Kırım prensi idi, yani Cengiz'den inmişti.

Önce Osmanlılar'a tâbî olan, sonra Anadolu Türk birliği gibi en yüce gaye uğruna ortadan kaldırılan Anadolu beyleri, eserimizin ilk kısmında gözden geçirilmiştir.

İşte padişah, böylesine bir hükümdardı. Sayılamıyacak derece tâcları nefsinde toplamıştı, sayılamıyacak kadar çok hânedânın metbû-ı mufahhamı idi. Bütün hükümdarlardan üstündü. Fakat 1699'dan itibaren padişah da hizaya girdi. Büyük devletlerin

hükümdarları ile eşit olduğu kabûl edildi. Gene en büyük hükümdardı, fakat artık üstün hükümdar değildi.

Pek çok tâcı başında toplıyan başka hânedanlar da vardır. Bunların Hıristiyan Avrupa tarihinde en tanınmışları Charles - Quint'dir ki, topladığı tâclar, siyasî târih kısmında sayılmıştı. Burada da bir kaç örnek vermek istiyorum.

1848'den 1916'ya kadar 68 yıl saltanat süren meşhur Franz-Joseph'in başlıca tacları şöyleydi :

Avusturya imparatoru, Macaristan kralı, Bohemya kralı, burada sayılması lüzumsuz derecede yerin büyük-dukası, dukası, prensi, markisi, kontu ve baronu. Bunların arasında, bu hükümdarın, artık Avusturya imparatorlarının elinden çıkmış Lothringen (Lorraine) dukası, Toskana büyük-dükası gibi unvanları, hattâ hiç bir zaman bu hânedanın (Habsburglar'ın) eline fiilen geçmiyen «Kudüs kralı» gibi bir unvânı vardı (*Almanach de Gotha, 1914*, s. 4-5). Kaanûnî Almanya imparatorlarının, Habsburglar'ın bu «Kudüs kralı» unvanları ile çok alay ederdi. Zîrâ Kudüs, kendisinin elindeydi, babası Yavuz tarafından gene bir Türk devletinden, Memlûkler'den fethedilmişti, Memlûkler ise Eyyûbîler'den almışlardı.

Bugün de bir çok hükümdarın birden çok fazla tâcı vardır. Meselâ II. Elizabeth, bugün (1978) şu devletlerin resmen hükümdârıdır : Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda (aslında 3 kraliyet tâcıdır : İngiltere, İskoçya ve İrlanda) Birleşik Krallığı, Kanada Birleşik Devleti, Avustralya Birleşik Devleti, Yeni Zelanda, Seylan, Mauritius, Fiji, Trinidad, Malta, Barbados, Jamaika, Bahama, Grenada, Rüzgâr Adaları. Demek ki II. Elizabeth, bugün mevcut 160 müstakil devletten 14'ünün kraliçesidir. Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve diğerlerinde kraliçeyi, bir «umumî vali» temsil eder, hiç bir yetkisi yok gibidir. Bu devletleri, o ülkelerin seçilmiş başbakanları yönetir. Ama Kanada, Avustralya ve emsalinde mahkemede kararlar hâlâ «II. Elizabeth» adına verilir. II. Elizabeth, aynı zamanda Anglikan mezhebinin başıdır (İngiltere, laik değildir). Burada sayılamıyacak kadar çok unvânı vardır. Nihayet İngiliz Milletler Câmiası üyesi olan şu devletlerin katıldığı topluluğun da başkanıdır: Hindistan, Malezya, Kıbrıs, Gana, Nijerya, Uganda, Zambia, Tanzanya, Kenya, Singapur, Malavi, Botsvana, Lesotho, Swaziland, Guyana, Gambiya, Sierra Leone ve Nauru. İngiltere velîahdinin bile bir çok tâcı vardır : Galler (Wales) prensi, Chester kontu (earl), Cornwall dukası, Rothesay dukası, Carrick kontu, Renfrew baronu, daha İskoçya'da iki yerin baronu

(*Whitaker's Almanacak, 1972,* s. 218; *Statesman's Year-Book, 1973,* s. 58).

II. Wilhelm (1888-1918), şu tâcların sahibiydi (*Almanach de Gotha, 1914,* s. 68) : Almanya imparatoru, Prusya kralı, Brandenburg markisi, Nürnberg burgrav'ı (yani cumhur başkanı, bir taclı için garip bir unvandır), Hohenzollern kontu, Silezya dukası, Glatz kontu, Aşağı Rein büyük-dukası, Posnania büyük-dukası, Sachsen dukası, Westphalien dukası, Engern dukası, Pomeranya dukası, Lüneburg dukası, Holstein dukası, Schleswig dukası, Magdeburg dukası, Bremen dukası, Gueldre dukası, Kleves dukası, Juliers dukası, Berg dukası, Wendes dukası, Kassoubes dukası, Krossen dukası, Lauenburg dukası, Mecklemburg dukası, Hessen landgrav'ı (kontu), Thuringen landgrav'ı, Yukarı Lusace margrav'ı (markisi), Aşağı Lusace margrav'ı, Orange prensi, Rügen prensi, Doğu Frise prensi, Paderborn prensi, Pyrmont prensi, Halberstadt prensi, Münster prensi, Minden prensi, Osnabrück prensi, Hildesheim prensi, Verden prensi, Kalmin prensi, Fulda prensi, Nassau prensi, Moers prensi, Henneberg kontu, Marche kontu, Ravensberg kontu, Hohenstein kontu, Tecklenburg kontu, Lingen kontu, Mansfeld kontu, Sigmaringen kontu, Veringen kontu, Frankfurt senyörü.

Bu kadar değil. II. Wilhelm, ayrıca şu Alman hükümdarlarının metbû-ı mufahhamı idi (*Gotha, 1914,* s. 553 v. dd.) : Anhalt dukası, Baden büyük-dukası, Bavyera kralı, Braunschweig dukası, Hessen büyük-dukası, Lippe prensi, Mecklenburg-Schwerin büyük-dukası, Mecklenburg-Strelitz büyük-dukası, Oldenburg büyük-dukası, Reuss-Greiz prensi, Reuss-Schleiz prensi, Saksonya kralı, Sachsen-Altenburg dukası, Sachsen-Coburg-und Gotha dukası, Sachsen-Meiningen dukası, Sachsen-Weimar-Eisenach büyük-dukası, Schaumbug-Lippe prensi, Schwarzburg-Rudolstadt prensi, Schwarzburg-Sondershausen prensi, Waldeck prensi, Württemberg kralı.

Bu tâbî Alman kral, büyük-duka, duka ve prenslerinin de hükümdarlık tâcları birden fazla idi.

Ama «padişah» denen Türkiye hâkanınınki gibi yarım düzine imparatorluk, bir sürü krallık ve daha aşağı derecede yüzlerce tâcı nefsinde birleştireni tarih kaydetmez.

«Pây-Taht-ı Cihân» : Istanbul

Böylesine bir şevketlünün oturduğu taht şehrine Osmanlı tarihçilerinin «pây-taht-ı cihân = cihânın taht şehri» demeleri yadırganmaz. Zira «pâdşâh-ı cihân»ın, «pây-taht-ı cihân»da oturacağı muhakkaktır. 29 Mayıs 1453'ten 1 Kasım 1922'ye kadar 469 yıl, 5 ay, 3 gün Istanbul, «saltanat-ı cihân»ın taht şehridir. 29 ağustos 1516'dan 4 mart 1924'e kadar 407 yıl, 6 ay, 6 gün de «dârü'l-hılâfeti'l-İslâmiyye»dir, halîfe'nin taht şehridir. Padişahlar, Istanbul'dan önce Edirne'de ve Bursa'da oturmuşlardır. Osman Gazi, Söğüt'te oturmuştur.

Istanbul'un böylesine bir saltanata en lâyık şehir olduğunda birleşilmektedir. İleride Istanbul'un bu hususiyetini ve yabancıların bu şehir hakkındaki fikirlerini çok etraflı olarak gözden geçireceğiz. Burada bir iki şehadete işaret etmekle yetineceğim.

Napoléon Bonaparte şöyle der : «Eğer küre-i arz bir hükûmet olsa, pây-tahtı Istanbul olmak lâzım gelir» (Cevdet, I, 37).

Çar Büyük Petro'nun fikri ise şöyledir : «Istanbul'a hükmeden, bütün cihâna hükmeder» (Cevdet, I, 356).

Kaanûnî devrinde bir İspanyol seyyâhı şöyle der : «Doğu'dan Batı'ya kadar bütün dünyada, eski adı «Bizans» olan Istanbul kadar uygun bir yere kondurulmuş bir şehir yoktur» (*Kaanûnî Devrinde Istanbul,* 178).

XVII. asırda Fransız seyyâhı Tournefort'un fikri : Istanbul, kâinâtın en avantajlı ve en zevkli yerinde kurulmuştur. Bütün eski tarihçilerin ve seyyahların istisnasız fikri budur. Boğazlar, dünyanın dört köşesinden gelen zenginlikleri bu şehre taşımak için teşekkül etmiş gibidir. Moğolistan'dan, Hindistan'dan, Kuzey'in en uzak noktasından, Çin'den, Japonya'dan gelen mallar Karadeniz yoluyle, Arabistan'dan, Mısır'dan, Habeşistan'dan, Afrika sahillerinden, Antil adalarından ve bütün Avrupa'dan gelen mallar Marmara yoluyle Istanbul'a akar ve şehri mükemmel şekilde besler» (*Relation d'un Voyage au Levant,* Paris, 1717 baskısı, I,464-5).

Avrupa seyyahlarının ekserisine göre Istanbul, «dünyanın en güzel şehri»dir (Mantran, *La Vie Quotidienne à Constantinople,* 35). «Yalnız İslâm'ın merkezi değil, dünyanın bütün şehirleri arasında birincidir ve bu sıfatıyle daima bir hayranlık mihrâkı teşkil eder» (*Aynı Eser,* 20). «Avrupalı şeyyahlar, istisnâsız, Istanbul'un şâyân-ı hayret konuşunu görüp hayrete düşerler» (*Aynı Eser,* 22).

Bu kadarı yeter. Yalnız «padişah» denen tâcdârın nasıl bir şehirde oturduğuna temâs etmek istedim. Yoksa yeri gelince, yüz-

lerce müşâhidin Istanbul hakkındaki fikirlerini, XV. asırdan XX. asra kadar okuyacağız.

Pâdişah Karakterleri

Bahsimiz daima padişah. Ancak şimdi, kolay olmıyan bir sahaya girdim. 39 padişah ve halîfenin karakterlerini nasıl hulâsa etmeli? Hemen hepsinin şahsiyetleri, siyasî tarîh kısmında zâten anlatıldı. Burada, o kısımda söylenmiyen bazı şeyleri söyliyeceğim. Bir kaç karakter çizgisi nakledeceğim.

Bu 39 adamda istisnasız müşterek olan bir iki karakter bulmak mümkin midir? Mümkindir. Onların hakkında kaynak teşkil edecek değerde ne yazılmışsa okuduktan sonra, en az iki hususta 39 şahıs arasında istisna olmadığı neticesine varılır: biri korkusuzluk (cesaret değil, cesaretten daha fazla, daha başka bir şey olan korku hissine yabancılık), diğeri de dine saygıdır; çok dindar olmıyanları vardır, fakat dine saygısız olanları yoktur. Benden önce bu hususa, Sultan Vahîdeddîn'in başkâtibi Ali Fuad Türkgeldi de dikkat etmiştir.

Bu hususlarda bin çarpıcı misal getirilebilir. Fakat bir kaç örnek zikri maksada kâfidir. Ve bu örneklerin aksine misal getirmek mümkin değildir.

IV. Mehmed (1648 - 1687)... Muharebe meydanlarında bulunmuş, seferlere çıkmış, fakat muharebeleri bizzat idare etmemiş bir pâdişah. II. Selim tipi. Onun gibi bilgin değil, fakat devletini «vezîrine ısmarlamak» bakımından ona benzer. Bugünün taclı demokrasilerindeki hükümdarların prototipi. Kadın, içki falanla fazla başı hoş da değil. Müthiş avcı. 39 yıl çok muhteşem şekilde tahtta kalmış. Avcılığı, yalnız Osmanoğulları'nda değil, başka bir hânedanda da örneği kolay gösterilemiyecek bir ibtilâ hâline getirmiş. Tarihe «Avcı» diye geçmiş.

Ataları ve torunları gibi korku hissine yabancı... 1669'da 28 yaşında bir genç adam. Tesalya'da dolaşıyor. 2.918 metre olan ulu Olimpos zirvesine tırmanır. Tırmanış sırasında altındaki at uçuruma düşüp ölür. Kılı kıpırdamaz. Yayan tırmanmaya devâm eder ve zirveyi bulur. Eh demek iyi dağcı... Fakat bu tırmanış sırasında, altındaki at uçuruma düşmeden evvel bir şey yapar. Ve çok ardından kendisini tâkîb eden maiyyetini dehşet içinde bırakır: Arası uçurum olan iki kaya arasını, çok iyi bir atın bile sürülemiyeceği bir mesafeyi atını sürerek geçer (Hammer, XI, 200).

6,5 yaşında padişah oldu. 39 yıllık saltanattan sonra 45 yaşında, o zamanın telâkkilerine göre çok olgun, şimdi bize göre genç bir yaşta tahttan indirildi. Babası Sultan İbrahim, katledilmişti. Amcası II. Osman da öyle. Hal'i kendisine Dârüssaâde Ağası resmen tebliğ etti. O : «murâd'Ullaah böyle imiş!» şeklinde lâfı kısa kesecek bir cevapla yetindi. Bir kaç saniye sonra, çok ehemmiyetsiz bir şey hatırına gelmiş de soruyormuş gibi, pek az bir merakla : «Bundan sonra bize katil var mı?» dedi. Dârüssaâde Ağası : «Hâşâ Pâdşâhım, dedi; Allaah, o günü göstermiye!» Bu cevaba zerre kadar ehemmiyet vermiyerek, dâiresini bıraktı, 39 yıldır velîahd olan ve şimdi tahta çıkan kardeşi III. Süleymân'ın oturduğu daireye geçti (Silâhdar, II, 297-8).

Korku duygusuna yabancılık, böyle yetiştirildikleri içindi. Aldıkları terbiye iktizâsı idi. Her şeyi görüp geçirmelerinin neticesiydi. Kanlarında vardı.

Bir saat sonra öldürülüp öldürülmiyeceğini pek de merak etmiyen aynı hükümdar, aslında meraklı, her şeyle ilgilenen, her şeyi öğrenmek istiyen bir şahsîyetti. Evliyâ Çelebî, VII. cildin başında anlatır : Çelebî, Kuzey Kafkasya'dan dönmüştür. IV. Mehmed, huzûruna çağırır. Çelebî, yer öper, el kavuşturur. Padişah epey sual sorar. Çelebî, o ülkeleri anlatır. Tabiatiyle padişah en çok o diyarlardaki kuşları, av hayvanlarını sorar.

Umumiyetle büyük adamlardır. Cenâb-ı Hak, 6.000 yıllık tarihte hiç bir aileye bu derece bol dehâ bahşetmemiştir. Yabancı tarihçiler, bu hususa çok dikkat etmişlerdir. Cevdet Paşa da : «Bidâyet-i Devlet-i Aliyye'den bu vakte gelince erîke-pîrây-ı emâret-ü saltanat-ü hılâfet olan mülûk-i Osmâniyye'nin herbiri, ferîd-i asr ve yegâne-i dehr olup, hakkaa ki hîç bir devletde böyle on büyük zât, mütevâliyen hükm-rân olmamışdır» (I, 41-2) diyor.

Bernard Lewis şöyle der : «Türk Müslümanlığı'nın yüksek ciddiyeti, Arablar'ın hılâfet devri de dahil olmak üzere İslâm tarihinde benzeri bulunmıyan bir şekilde Osmanlı imparatorluğunun şâşaalı günlerindeki hizmet ve vazifeye bağlılık duygusu, hemen göze çarpar. Meselâ Abbâsî halîfelerinden hangisi ilk Osmanlı sultanlarını harekete geçiren bağlılıkla, mânevî ve dinî gaye keskinliğiyle mukayese edilebilecek bir dereceye erişmiştir? İhtiyar, ölümün eşiğinde bir Kaanûnî Sultan Süleymân'ı yeni bir Macaristan seferinin daha güçlükleriyle karşı karşıya koyan ve taht şehrinin rahatlıklarından ordugâh sıkıntılarına ve muhakkak bir ölüme götüren amansız vazifeye bağlılık şuûru, hangi halîfede vardı?» *(Emergence,* 13).

Padişah, yalnız savaş adamı değildir. Zalimleri vardır. En zalimleri şüphesiz IV. Murad'dır. Ama çoğu şefkatli, merhametli, çok insan adamlardır. Bir III. Selîm'in duygu dünyası incelenirse, rikkate düşülür. XVI. Louis'nin îdâmını duyan III. Selim, daha velîahd iken dostluk kurduğu bu hükümdâra üzüntüsünden hasta olmuştu (Zeinkeisen, VI, 858-9, n. 2).

III. Selim, duygu âleminin de padişahı idi. Herhangi bir san'atta dehâ mertebesine erişen tek Osmanoğlu odur. Osmanoğulları içinde başarılı, hattâ büyük şairler, bestekârlar, sâzendeler, hattatlar, ressamlar vardır. Ama III. Selim'den başka hiç biri, güzel san'atlarda dehâ çizgisini geçememiştir. Çok büyük bestekâr III. Selim, büyük hükümdâr olmasını da bilmiştir. Fakat kan dökmekten çekinmiştir. Yeri geldiği zaman bile çekinmiştir.

I. Mustafa, I. Mahmud ve III. Osman gibi III. Selîm'in de çocuğu yoktu. Bunların hiçbiri erkeklik kudretinden mahrum değildi; fakat kısırdılar. Türkiye tarihinin ilk büyük reformcusu, Nizâm-ı Cedîd = Yeni Düzen'in mübdii III. Selim, hal'iyle neticelenen aşağılık ihtilâlde bile asîldi. Kendisinden başka hayatta Osmanoğlu olarak Velîahd-Şehzâde Mustafa ile Şehzâde Mahmud (IV. Mustafa ve II. Mahmud) bulunuyordu. Bu iki kardeş, amcasının oğulları olmakla beraber, aralarında büyük yaş farkı olduğu ve padişahın çocuğu da bulunmadığı için, baba şefkatiyle şehzâdelere bağlanmıştı. Aşağılık ihtilâlciler, padişahın şehzâdelere suikasdde bulunup kendisini tek Osmanoğlu hâline getirmek istiyeceğini sandılar. Veya öyle sanmayıp, padişahı bu şekilde bir ithamla küçültmek istediler. Bir hey'et gönderdiler. Şehzâdelerin hayatı için teminat istediler. Üzerlerine titrediği, tahsil ve terbiyeleriyle bizzat meşgul olduğu, tanbur çalmıya ve ney üflemiye kadar bizzat öğrettiği, oğlu mesabesindeki şehzâdeler hakkında istenen teminat, III. Selîm'i çok müteessir etti :

— Benim zürriyyetim yokdur, dedi; şeh-zâdeler, benim evlâdım, nûr-i aynınındır (gözümün bebeği). Maaz'Allaah ben onlara sû'-i kasd ile Sülâle-i Pâkîze-i Osmâniyye'nin inkırâzına ve Devlet'in izmihlâline sebeb olmak, hayâl-ü hâtıra gelir şey midir? Allaah o günleri göstermesin. Cenâb-ı Bârî, onların ömrünü rûz-efrûz eylesin! (Cevdet, VIII, 170). Herkes müteessir oldu.

Padişahlar, doğrudan doğruya güzel san'atlara girmiyen san'atlarla da uğraşırlardı. İçlerinde II. Abdülhamîd gibi ince marangozlukta, I. Mahmud gibi mücevher işlemekte en yüksek üstadlık mertebesine erişenler vardı. Bâzıları bizzat san'atkâr değil, fakat bazı mevzûlarda mütehassıstı. Meselâ Fâtih ve Kaanûnî, değerli taşların büyük mütehassısı idiler.

Hânedan, çok üstün harb adamları yetiştirerek parladı. II. Mustafa'dan (1695-1703) sonra kendi ordularına kumanda edip bizzat meydan muhârebeleri kazanan padişah olmadı. Fakat daha sonra gelenlerin çoğu askerlikten, denizcilikten (Sultan Azîz), avcılıktan, türlü sporlardan fevkalâde anlarlardı. II. Abdülhamîd bile şehzâdeliğinde bir kaç dalda çok iyi sportmendi. İstisnâsız hepsi attan çok iyi anlar ve çok iyi ata binerlerdi. II. Mahmud gibi bizzat harb sahasında kumanda etmemekle berâber, ordusunun başında basit bir albay gibi talime çıkanlar, XIX. asra kadar görüldü. Sultan Azîz, donanmaya, gemiye, orduya, silâha çılgınca meraklı idi. Bunların üzerine titrerdi.

Gerek padişahlar, gerek şehzâdeler, hattâ sultanlar içinde pek çok şair ve müzisyen vardır. Öyle ki, şair ve müzisyen «olmıyanları» saymak, işi daha basitleştirir. III. Selim gibi dâhî bestekâr yoktur. Dâhî şair hiç yoktur. Fakat I. Mahmud, II. Mahmud, Şehzâde Seyfeddîn Efendi, Sultan Korkut, XV-XX. asırlarda yetişmiş ve büyük bestekârlık mertebesine erişmiş Osmanoğulları'dır. III. Selim, hâlen hayatta bulunan Sultân Azîz'in torunu Gevherî Sultan, büyük sâzendelerdir. Yavuz, Farsca'da mühim bir şâirdir. İyi şâirler bir haylidir.

Bilginler, çok bilginler yetişmiştir. Bazıları ilmî eserler kaleme almışlardır.

Bir padişah tipi olarak, az tahtta kalan (1512 - 1520) Yavuz'un bâzı husûsiyetlerine temâs edelim.

Yavuz

Çaldıran hezimeti, tehdîd edici Şiî tehlikesini izale ettiği için, Memlûk İmparatorluğu'nda sevinçle karşılanmış, Mısır ve Suriye'de şenlikler yapılmıştı. Zîrâ Şâh İsmail pek tehlikeli bir komşu olmasına ve Mısır'ın Anadolu ve Suriye topraklarına uzandığı hâlde, II. Bâyezîd'in politikasının böyle bir emel peşinde olmadığı muhakkaktı. Yani Türkiye, çok daha tehlikesiz görünüyordu. Hele Yavuz'un şehzâdeliğinde senelerce üzerinde en ince teferrüatına kadar düşündüğü (onun için muvaffakıyetleri kat'î ve muazzam olmuştur) projelerini tatbik ederken dedesi gibi dâhîyâne ve hiçbir açık kapı bırakmıyan tedbirlere tevessül etmesi, karşıdakini büsbütün uyuşturucu mâhiyetteydi. Meselâ Çaldıran sefer-i hümâyûnuna çıkarken Memlûk Sultanına sefîr gönderip seferin müştereken yapılmasını, Şiî tehlikesinin imhâsı şerefinin iki büyük Sünnî imparatorluk arasında paylaşılmasını teklif etmiş, fakat başını Şâh İsmail ile belâya sokmak istemiyen Sultan tarafından

nazikâne şekilde atlatılmıştı. Yavuz'un maksadı da böyle idi ve teklifinin bir neticesi olacağını biliyordu ki, o da, Mısır'ı dostluğuna inandırıp uyutmak ve çetin İran seferi esnasında rahat durmasını sağlamak idi. Kahhâr bir hezîmete uğrayıp pây-i tahtını bile Osmanlılar'a terk etmek mecburiyetinde kalan Şâh, Çaldıran'dan sonra büyük Osmanlı tehlikesi karşısında Sultana ihtarda bulunup ancak birleşildiği takdirde Yavuz'un başının ezilmesi mümkin olduğunu söylemişse de, bu defa daha güçlenmiş olan, her zaman dostlukdan bahseden ve ikinci seferin İran'ın fethi olduğunu bildiren, yani Mısır'dan hiç bir şey taleb etmek durumunda gözükmiyen Türkiye ile bozuşmayı manasız sayan Memlûk Sultanı, Şâh'ın teklifini kabûl eylememiştir. Bununla berâber, muvâzenenin Türkiye lehine iyice bozulduğunu gören Mısır, her ihtimâle karşı, askerî tedbirler almış, yani büsbütün de gaafil bir duruma düşmemişdir. Yavuz'un mükemmel câsusluk teşkilâtı ise, Memlûk İmparatorluğu'nda geçen herşeyden haberdâr idi. Hattâ Haleb nâibu's-saltana'sı (yâni beyler-beyisi) Hayr-Bey gibi İmparatorluğun en yüksek ricâlinden biri bile Yavuz'a meyyâl olup, Osmanlı işgaalinin memnûniyetle telâkkî edileceğini Padişaha bildirmekten geri kalmıyordu. Yavuz ise, İran üzerine ikinci sefer-i hümâyûn haberi ile bütün Avrupa ve Asya'yı uyutuyor, hattâ Istanbul'da en yakınlarına bile henüz seferin hedefini açmıyor, üstelik Sultan Kansu Gavrî'ye gaayet hürmet-kârâne mektuplar yazıp kıymetdâr hediyeler takdîm eyliyordu. Vezîr-i âzam Sinan Paşa'nın 40.000 kişilik bir öncü ordusu ile Fırât'ı aşması üzerine Memlûkler'de telâş başlamış, artık Osmanlı'nın niyeti anlaşılmıştı.

Sultân Kansu, birâder-zâdesi ve halefi Tumanbey'i Kaahire'de saltanat nâibi olarak bırakıp acele Şam'a gelmişti. Berâberinde Şehzâde Kasım olan Sultan, Şâh İsmâil ile de muhâbere ederek, ittifâka kalkışmış ise de, henüz İran, ordusunu tensîk edememiş olup, Çaldıran yıkımından sonra Türkiye ile tekrar mücâdeleyi göze alacak durumda değildi. Abbâsî Halîfesi, yâni bütün Sünnî Müslümanlar'ın ruhânî reîsi olan zât da, Sultan Kansu'nun yanında Haleb'de idi; askerin mâneviyatını arttırmak için, Memlûk ordusuna refakat ettiriliyordu. Mercu'd-Dâbık'ta Osmanlı sağ koluna Anadolu beyler-beyisi Zeynel Paşa, sol koluna Rumeli beylerbeyisi Küçük Sinan Paşa kumanda ediyordu; merkezde baş-kumandan olan Pâdişah vardı. Memlûk sağ cenâhına Haleb saltanat nâibi (yâni Kuzey Suriye beyler-beyisi) ve içden Yavuz'un tarafdârı Hayır-bey, sol cenâhına Şam saltanat nâibi (yâni Güney Su-

riye, Lübnan ve Filistin beyler-beyisi) Sibey, merkezinde de başkumandan olan Sultan Kansu bulunuyordu,

Zaferden sonra Yavuz, düşmanı en serî bir şekilde tâkıyb ettirmek dehâsını göstererek, birkaç hafta içinde Mısır'a kadar olan toprakları işgal eyledi. Hamâ, Humus ve Şam, birbiri arkasından düşdü. Memlûkler'in perîşan kuvvetleri, başsız kalmıştı. Şam'da Yavuz, uzunca müddet tavakkuf etti. Haleb beyler-beyisi olarak pîşdâr kumandanı Karaca Ahmed Paşa'yı tâyin eyledi. Edirne'deki saltanat nâibi olan oğlu Velîahd Şehzâde Süleyman'a ve başlıca Asya ve Avrupa devletlerine, zafer-nâmeler gönderildi. Suriye'nin teşkilâtını tanzim ettikten, Arab ileri gelenlerini, ricali taltîf eyledikten, Dürzîler'in emîri Ma'an-Oğlu'na sancak-beyliği verdikten, Suriye'yi sancaklara bölüp Osmanlı memurları tâyin eyledikden, orduyu dinlendirdikten ve iyice tensîk ettikten sonra, Mısır'ın işgaali gibi târihte en büyük cihangirlerin muvaffak oldukları bir işe hazır olduğuna inandı. Timur'un bile geçmeyi göze alamadığı Sînâ'yı geçecekti. Salâhu'd-Dîn-i Eyyûbî'den sonra Mısır ilk defa olarak hâriçten gelen bir cihangir tarafından istilâ edilecekti.

Devlet işleri hâricindeki yegâne meşgalesi okumaktı. Okurken gözlük takardı. Safevî devletini haritadan silip Türkistan'ın Sünnî Türkleri ile ittihad teşkil etmek projelerinin sonraki safhasını teşkîl ediyor idiyse de, başaracağı muhakkak olan bu mu'azzam ve Türk'lüğün mukadderâtını değiştirecek olan projeyi tatbîka ömrü müsaade etmemiştir. Fakat Asya'da oğluna o derece rahat ve Mısır ve İran gibi büyük tehlike ve rakiplerden âzâde bir imparatorluk bırakmıştır ki, Kaanûnî, Avrupa'daki ilk büyük fütûhâtını, bu sâyede serbestçe temin edebilmiştir. Vefâkâr olmakla berâber, devletin istikbali için muzır saydığı hiçbir hareketi afvetmez ve en şedîd şekilde cezâlandırırdı. Husûsî hayatında gaayet yumuşaktı; devlet işleri görüşülürken, hele harb dîvanlarında pek ciddî ve kat'î azim sahibi idi. Ele aldığı mevzuu sonuna kadar ve herşeye rağmen ileri götürür, yolundan dönmezdi. Bunun için, bir karârını, her türlü ihtimali düşündükten sonra alırdı. Husûsî meclislerde teveccühünü kazanmış olanlar ve Padişahın nezâketini bilip iltifatını görenler, resmî meclislerde apayrı bir karakter görüp şaşırırlar, hattâ burada da ayni şekilde hareket etmek istiyenler, başlarıyla oynamış olurlardı. Türk devletinin yüksek menfaatleri üzerinde hiçbir şey mutasavver olamazdı. Yavuz, bu fikrin ve idealin şampiyonudur. Kemâl-Paşa-zâde'nin terkîb-i bend şeklindeki meşhur mersiyesinin şu ölmez beyitleri, beşer tarihinin bu büyük simasını şöyle tebcîl eylemektedir :

Âz müddetde çok/iş etmiş-idi
Sâyesî olmuş-îdi â'lem-gîr
Şems-i asr îdi asrdâ şemsin
Zılli memdûd-olur zamânı kasıyr
Tâc-u taht-île fahr-eder beyler
Fahr-onunlaa ederdi tâc-u serîr

Kaanûnî

Oğlu Kaanûnî (1520-1566) için Hammer : «teşkilâtçı bir dehâ» (VI, 238) demektedir. Aslında buna siyâsî ve askerî iki dehâyı daha mutlaka eklemek icab eder. İngiliz tarihçisi Sir Edward S. Creasy şöyle der :

«Kaanûnî Sultan Süleyman'ın aydın devlet idaresi, Osmanlı şevketinde başlıca âmillerdendir. Bu hükümdar, büyüktü. Ama yalnız müsait şartların tesadüfüyle değil, yalnız devletin ilerlemiye ve yükselmiye olan istidadını geliştirmek yolunda gösterdiği anlayış ve kullandığı azim ve irâde dolayısıyle de değil, o, şahsı itibâriyle büyüktü. Zîrâ devrinin şartlarından çok iyi faydalanmasını bildiği gibi, ilham kaynağını ancak kendi varlığında bulmak sûretiyle, imparatorluğunun geleceğini de istediği şekilde yoluna koymıya muvaffak oldu».

Hammer (V, 533) : «Osmanlı hükümdarlarının en tolerans sahiplerinden biriydi, insanlık doluydu» der. Benoist-Méchin'e göre (s. 70) «XVI. asrın en büyük kumandanıdır». Fransız Akademisi'nden René Grousset *(Hist. de l'Asie,* 90), Kaanûnî'yi, yalnız Avrupa'daki başarılarından dolayı, tarihî rolleri dolayısiyle, Büyük İskender'e denk tutmak lâzım geldiğini savunur. Bazı Avrupa tarihçileri XVI. asra «Kaanûnî Asrı» (Melzig, 12) derler. «Türk Asrı» diyenler de vardır. Daha milliyetçileri ancak «Süleyman ve Charles-Quint Asrı» diyebilmiştir. Başka bir İngiliz tarihçisi, Kaanûnî'nin ordusundaki temizlik ve sıhhat îtinâsının ancak XX. asrın modern ordularınınki ile mukayese edilebileceğini kaydeder. Saltanatının 10 yıl, 8 ay, 11 gününü, devletinin şevketi ve bakası uğruna at üzerinde geçiren bu hükümdar, fıkh'ta (İslâm hukuku) bilgindi. Çok iyi Arabca ve Farsca bilir, Sırpça konuşabilirdi. İyi bir şâirdi, büyük bir *Dîvân-ı Muhibbî* bıraktı.

Pâdişah Nasıl Telâkki Edilirdi?

Türk toplumunda ve Avrupa'da padişah nasıl telâkki edilirdi? Nasıl bir hükümdar sayılırdı? Yeri ve görevi neydi? Kısaca bu mevzûu gözden geçirelim.

Osmanoğulları için Türk milletinin telâkkisini Âşık-Paşa-zâde, şu veciz cümleyle ifade eder: «Ebed bâkıy kalır bil nesl-i Osmân» (Atsız neşri, 104, 4b).

IV. Mehmed nezdinde İngiltere'nin büyükelçisi olan ve Osmanlı tarih ve teşkilâtı üzerinde en mühim eserlerden birini yazan Lord Ricault şöyle der: «Yeryüzünün en büyük kısmına hükmeden imparator» *(L'Etat Présent de l'Empire Ottoman,* Rouen, 1677 baskısı, I, 21). Sonra Türkler'in, hükümdarlarına olan sevgi ve tâzimlerine karşı hayretle karışık bir hayranlık duyduğunu yazar. Türk milletinin, Osmanoğulları'na bir çeşit kudsiyet isnâd ettiklerini, bu derecede her şeyin üzerinde hürmet gösterdiklerini, Hıristiyan milletlerin bunu örnek almaları icâb ettiğini ekler (I, 74).

Osmanoğulları ailesine, hele bu ailenin reîsi olan padişaha bağlılık derecesi, denebilir ki, Müslüman Türk'ün Allah'ına olan bağlılığından sonra gelirdi. Türk, hükümdârına ne derece tâ'zîm ederse, şânının o derecede yüksek olacağı fikrinde idi. Pâdişâh aşkına hiç bir fedakârlık çok görülmezdi. Meselâ Anadolu beylerbeyisi vezîr Timurtaş Paşa, Timur'a karşı yapılan Ankara muhârebesi maktelinde oğlu Yahşı Bey'i şehîd vermiş, kendi de diğer oğulları Ali, Oruç ve Mahmud Beyler ile berâber büyük cihangire esîr olmuş, ancak oğlu Umur Bey kaçabilmişti. Anadolu beylerbeyiliği'nin merkezi olan Ankara şehrine girdiği zaman Paşa'nın konağını ve orada bulunan hazînesini ele geçiren Timur, bu hazînenin kıymeti karşısında şaşırarak: «sen bu hazîneyi ne maksada mebnî topladın? Velînî'metini müdâfaa etmek üzere harc edemez miydin? Askerin ihtiyâcını düşünmeksizin hazîne iddihâr eyliyen ricâl-i devlet, devletler içün ayni harâbîdir» diyince, Timurtaş Paşa büyük bir cür'etkârlık göstererek aynen: «benim Pâdişâhım, dünki hükümdâr değildir (Timur'un â'ileden hükümdâr olmamasına îmâ); cülûslarından evvel hazinelere temellük etmemiş pâdişahlar gibi ordular teşkîli içün, maiyyet erkânının altınına, muhtâc değildir» şeklinde Büyük Timur'u tahkîre yeltenince, Cihangir: «seni ve evlâdını serbest bırakmak azminde idim; lâkin bu edebsizce cevâbın kefâreti olmak üzere, ile'l-ebed esîr kalacaksın» demiş, fakat sonradan â'lî-cenâblık göstererek Paşa'yı serbest bırakmıştır (Hammer, Tr. trc., II, 79). Şu hâdise, hükümdar-

larına söz getirmemek için, bir Türk'ün ne dereceye kadar medenî cesâret gösterebildiğine bir misaldir.

Kaanûnî nezdinde Almanya'nın büyük-elçiliğini yapan Busbecq şöyle der *(Türk Mektupları,* 35-6) : «Çünki Türkiye'de, hattâ Türkler'in kendi aralarında bile, şahsî meziyet ve liyâkatten başka hiçbir şeye kıymet verilmez. Osman Hânedânı, bu kaidenin biricik istisnasıdır. Yalnız o ailede irs ve neseb, bir mevkı' te'mîn eder».

Padişah, Avrupa'nın bütün hükümdarlarından üstündür. Meselâ dünyânın en büyük devleti olmakla berâber, henüz zirveden uzakta bulunulan 20 ağustos 1503'te Macaristan ile sulh yaparken, Macaristan Kralı, *İncîl* üzerine yemin etmiş, Türkiye tarafında ise pâdişah (II. Bâyezid) değil, fakat krallarla eşit sayılan Vezîr-i âzam, *Kur'ân* üzerine yemin etmişti.

II. Mahmud'un kızı, I. Abdülmecid'le Sultan Azîz'in kızkardeşi, V. Murad'la II. Abdülhamîd'in halası olan Âdile Sultan, Kavalalılar'dan kimseyi huzûruna kabûl etmezdi. Mısır Hıdîvi II. Abbas Hilmi Paşa'nın annesi Vâlide-Paşa'yı istisnâ etmişti; ancak onu da huzûrunda, dîvânda oturtmaz, dîvânın aşağısında yer minderi koyup oturturdu. Vâlide-Paşa, Sultân-Efendi'nin eteğini tâzîm ve huşû ile öptükten sonra, karşısına, yer minderine çökerdi.

İnhitat yıllarında bile padişah, ancak Büyük Devletler hükümdarları ile eşit sayılırdı. Üstelik halîfe de olması bakımından onlardan bile üstün addedilirdi. II. Meşrutiyet'te Sırbistan ve Bulgaristan krallarının Istanbul'u resmî ziyaretlerini Belgrad ve Sofya'ya gidip ancak Velîahd Yusuf İzzeddin Efendi iâde etmişti.

Padişahın cihanşümûl prestiji, Bizans'ın fethinden itibâren çok büyümüştü. Bizans tarihçilerinden Kritovulos şöyle der :

«Tarihte büyük yerleri olan devletlerin en eskisi, Roma imparatorluğu, kısa bir zaman içinde üstün zekâlı bir kimsenin, Sultan Mehmed'in elinde perişan oldu ve ortadan kalktı ve bu mühim hâdise, dünya tarihinde bir devrin başlangıcı oldu... Türk kavminin biz Hıristiyanlar'dan daha eski olan tarihi ve bu kavmin geçmişten geleceğe süregelen hayatında başlarındaki hükümdarların büyük davranışları, çabaları, harbleri, kazandıkları zaferlerdir ki, biz Bizanslılar'ın büyük devletini parça parça yok etmiş ve sonunda tamamen ortadan kaldırmıştır... Şimdiki padişah Sultan Mehmed, yalnız kendi çağında yaşıyan hükümdarlara değil, çağımız milletleriyle daha önce yaşamış milletlerin hükümdarlarına, hattâ kendi soyundan gelen ve her biri diğer milletlerin hükümdarlarından büyük veya eşit olan büyük padişahlara, meziyet, fazilet,

şecaat ve cesarette üstün bir mertebeye sahiptir... Sultan Mehmed Han, büyük bir devletin vârisi ve uçsuz bucaksız mal ve para, silâh ve askerin sahibi ve Avrupa'nın en güzel ve bakımlı parçalarının mâliki iken, bunlarla iktifâ etmedi; fikirleri, sınırları aştı, çok uzaklara yöneldi. İskender'lere, Pompeus'lara, Sezar'lara ve benzerlerine gözlerini çevirdi... Denizlere sahib olamıyan hükümdarın sonu utançtır, Sultan Mehmed bunu anlamıştı» (s. 6, 7, 8, 16, 22).

Asırlar boyu padişah, Batı'da en merak edilen, en ehemmiyet verilen hükümdâr oldu. Padişaha ait her haber, en sür'atli vasıtalarla Avrupa'ya ulaşırdı. Fâtih'in ölüm haberini Venedik'e gelen bir korsan gemisi getirmişti. Venedik'in Istanbul'daki balyozu (büyük-elçisi) Batista Gritti'nin: «La Grande Aquila è Morta! = Büyük Kartal Öldü!» tarihî cümlesini taşıyan Venedik Senatosu'na hitâben nâmesini taşıyan kuryenin getirdiği haber, oradan bütün Avrupa'ya yayıldı.

1785'de Fas Sultânı, I. Abdülhamîd'in elçisi İsmail Efendi'ye sırtından çıkardığı bornusunu giydirmiş, dört defa kucaklıyarak öpmüş: «Ben padişaha mutıy ve münkad oldum, malım, mülküm onundur, o benim efendimdir» demiştir (Cevdet, III, 272). 1787'de gene I. Abdülhamîd'in elçisi olarak Kâbil'e giden Alemdar Mehmed Ağa'ya, o sırada büyük devletler arasında bulunan Afganistan'ın hükümdârı Timur Şâh: «padişah, kıble-i â'lemdir» demiştir (Cevdet, V, 251, 342-6).

29 eylûl 1755 gecesi çıkan yangına yeni padişah III. Osman (1754-1757) derhal yetişti. Ateş bir türlü söndürülemiyordu. Ateşin Fâtih devri eserlerinden Mahmudpaşa Camii'ni de sardığını görünce ağladı. Padişahın ağladığını gören herkes büyük teessüre kapıldı *(Mür'ü't-Tevârîh,* 416a-b).

Padişaha karşı suç (lèse-majesté), sûikasd vasfında olmasa dahi akıl almaz bir şeydi. Bilmiyerek yapılsa bile günahtı, büyük kefâreti icab ettirirdi. Tanrı'ya karşı işlenen günahtan hemen sonra gelen bir derece idi. Padişah bedduâsı bir felâket, padişah duâsı, alanın iki cihânını mâmûr eden bir saadetti. Padişah, Mikado gibi Güneş'in Oğlu, Firavun gibi İlâh, Roma imparatorları gibi Tanrı, hattâ Türk Kağanıarı gibi «Tanrı'ya Benzer» falan değildi. İslâm dininde böyle şeyler olması da zâten imkânsızdı. Fakat bir çeşit kudsiyeti olduğu, öyle sanıldığı ve sayıldığı, pek çok olayla ortaya çıkar. «Mağrûr olma padişahım, senden büyük Allah var!» ihtarında bile bu mânâyı sezmemek mümkin değildir.

Karagöz san'atının büyük ustalarından Hayâlî Hâfız Bey, bir gece III. Selîm'in (1789 - 1807) huzûrunda Karagöz oynatır. Oyun-

da Karagöz'ün konağındaki kölelerden birinin adı Selim'dir. Karagöz yüksek sesle köleyi: «Selim!» diye çağırır. III. Selim, şaka olsun diye: «Lebbeyk!» (buyurunuz!) diye bağırır. Hâfız Bey, Karagöz'e hitâben: «Ey Karagöz, huzûr-ı şâhânede bir sürc-i lisân etdin ki, bundan böyle afvı kaabil değildir. Şevket-meâb Efendîmiz, sana hacc'a ruhsat buyurdular. Tevbe-kâr olup hacca gideceksin» der ve üfleyip perdeyi aydınlatan şem'ayı söndürür. III. Selim, telâş eder: «Hâfız v'Allaahi gücenmedim, der; murâdım lâtîfe idi. Kesme, oyuna devâm eyle!» Hâfız Bey, özür diler, padişaha karşı bilmiyerek de saygısızlık etmesini Cenâb-ı Hakk'ın afvı için hacca gider (Ali Rızâ Bey'den naklen Fuad Köprülü, *Meddâhlar, Türkiyat Mecmuası*, I, 44-5).

Sultân Azîz, 1867'de Toulon limanına girer. Padişahı taşıyan Türk gemisi limanda görününce, Toulon'dan top atışları başlar: 101 pâre. Padişahın gemisi Fransız zırhlıları arasından geçmiye başlar. Fransız donanması, tâzîm için, geminin yolu üzerinde iki sıra dizilmiştir. Donanma tekrar top selâmına başlar: 101 pâre daha. Padişah, karaya çıkar. Gene top selâmı: 101 pâre. Padişahın bulunduğu alay, Toulon askerî tersânesine yaklaşır. Tersânede bulunan Inflexible zırhlısı bütün toplarını ateşler: bir 101 pâre daha (merâsimin tafsilâtı: *Illustration*, 6 temmuz 1867). Pâdişah, Paris'tedir. III. Napoléon'un emriyle şerefine Champ-de-Mars'ta askerî tören yapılır: 100.000 Fransız askeri, merasim üniformalarıyle Sultan Azîz'in önünden onu selâmlıyarak geçer. Benzer törenler pâdişâha İngiltere'de, Belçika'da, Prusya'da, Avusturya'da, Macaristan'da yapılır.

İrâde-i seniyye tebliğ edilirken, yani herhangi bir görevli, birisine, hitâb edilen şahsın mevkii ne derece yüksek olursa olsun, padişahın şifâhî emrini bildirirken, o şahıs ayağa kalkıp dinlerdi (Safiye Ünüvar, *Saray Hâtıralarım*, 21).

Osmanlı toplumunda padişah bu idi. Diğer toplumlarda da hükümdarın nasıl olduğunu, nasıl telâkki edildiğini anlatmak isterdim. Fakat 6.000 yıllık tarihte değil, Osmanlı çağdaşı 600 yılda, en belli başlı devletleri bile bu bakımdan gözden geçirmek, mevzûumuzu epey taşırır. Siyâsî tarih kısmında İspanya'da kralın ne olduğunu anlatmıştım. Burada sadece Fransa hakkında bir kaç çizgi vermekle yetineceğim.

XV. Louis (1715 - 1774), en muhteşem Fransa kralıdır. Zamanında Fransız medeniyeti, zevkın ve inceliğin sâhikasına varmıştır. 59 yıl saltanat süren ve 5 yaşında tahta geçen bu hükümda-

rın son yıllarında (1763) Fransa, en güclü Hıristiyan devleti olma sıfatını İngiltere'ye kaptırmışsa da, medeniyet parıltıları hâlâ Paris'ten dünyaya yayılmaktadır. Büyükbabasının babası olan «Güneş-Kral» XIV. Louis'nin (1643 - 1715) yerine tahta oturmuştur. Zira babası ve büyükbabası, XIV. Louis'nin hayatında ölmüşlerdi. Babasının amcası V. Felipe de, İspanya kralıdır; XIV. Louis'nin 2. oğlu olur.

XV. Louis devrinde Fransa Sarayı, şâşaa ve debdebenin zirvesindedir. III. Ahmed'in sarayını yakından bilen Yirmisekizçelebî Mehmed Efendi bile, bu sarayı «beğenmiştir». XV. Louis'nin selefi XIV. Louis devrinde saray, biraz daha sönüktü. Nasıl sönüktü?

En büyük Hıristiyan hükümdâr olan XIV. Louis'nin saray ve aile hizmetlerine 8.000 subay bakardı. Bu subayların 572'si, Kraliçe Marie-Thérèse'in hizmetlerine ayrılmıştı. Kaynağımız (Lavisse-Rambaud, VI, 197), saraydaki etiketi «Bizans çetrefilliği = complication byzantine» diye tavsîf ediyor. Kralın her hareketi, yarı kudsî bir merasime tâbî idi. Yalnız kralın yatma ve uyanma hizmetlerine 50'den fazla içoğlanı ayrılmıştı. Krala bir bardak şarap veya su götürmek, 5 hizmetkârın birden aralarında paylaştıkları bir görevdi (*Aynı Eser*, 199). Kralın kardeşi, bir gece kumarda 100.000 altın kaybetmişti. Bu prensin 1676'da altı aylık kumar kaybı 600.000 altını bulunca, XIV. Louis, bu meblâğı kardeşine vermişti. Sarayda, hileyle kumar oynanırdı (*Aynı Eser*, 202).

XIV. Louis, merasimle her sabah âyîninde mutlaka bulunurdu. Kralın unvanlarından biri «Très Chrétien = Çok Hıristiyan» idi ve İspanya Kralı'nın «Pek Katolik» unvânına çok benziyordu. Hasta olduğu zaman âyin, saray kilisesinde değil, kralın yatak odasında yapılırdı. Ordugâhta, çadırda icrâ edilirdi. Velhâsıl, mutlaka kral, sabah âyîni yapardı. 6.000 yıllık tarihin en uzun saltanatı (72 yıl) olan krallığında, yalnız 2 gün âyîni ihmâl etmişti. Prensler, aynı şekilde davranmıya mecburdular. Kralın kardeşi, bu âyin bolluğundan şikâyet eder, fakat kralın emrinden çıkamazdı. Büyük âyinlerde bütün Paris halkı, dinî vecibelerini yapmıya mecburdular. Polis, ihmâl edenleri cezalandırırdı (*Aynı Eser*, 203, 204).

Fransa kralına gösterilen tâzim, gene de İspanya kralına gösterilene nisbetle mütevazı idi. Rusya çariçesi I. Elizabetha'nın 15.000 robu ve 1.000 çift ayakkabısı vardı (Lavisse-Rambaud, VII, 411), Fransa ve İspanya kraliçeleri için bu rakamlar, fakirlik alâmeti idi.

Türk imparatorluğunun gelirinin onda birine mâlik bu devletlerde durum böyleyse, padişahın vazıyetini kavramak kolaylaşır.

Böyle bir hükümdârın, «Pâdişâh-ı Cihân»ın, akla gelebilecek her türlü şeyi yapabileceği sanılır. Bunun böyle olmadığı hakkında şimdi bir kaç söz söyliyeceğim, ileride devlet teşkilâtı bahsinde tafsilâtını vereceğim.

Pâdişâhın Salâhiyetleri

Padişahların en müstebidi kimdir? IV. Murad mı? Onun istibdad vasıtaları, bir Hitler'in, bir Stalin'in vasıtaları yanında, acınacak kadar mütevazıdır. Normal bir padişahın Başkan Roosevelt'in salâhiyetlerinden pek de büyük salâhiyetleri olmadığını söylersem, okuyucularımın beni mübâlâğa ile ithâm etmiyeceklerini ümîd ediyorum.

Padişahın tab'ası olan her vatandaş, padişaha istida vermek, isterse Dîvân-ı Hümâyûn'a çıkıp derdini söylemek hakkını hâizdi. Yalnız padişahla şahsen görüşülemezdi. Ancak bir toplum derdi için, bir kalabalığı temsilen bir kaç kişi padişahı alenen görüp konuşmak isteyebilirlerdi. Padişah çıkar görüşürdü ki, «ayak dîvânı» denen meşhur müessese budur.

Padişaha, bilhassa cuma selâmlıklarına gidip gelirken istida vermek âdetti. Bu gelenek, saltanatın son yıllarına kadar sürdü. Meselâ Nâmık Kemal, Kıbrıs'a sürüldüğü zaman, küçücük olan oğlu Ali Ekrem Bolayır, babasının Istanbul'a dönmesine müsaade istiyen istidasını bir mızrak ucuna takarak padişah geçerken göstermişti. Sultan Azîz görerek yâverlerinden birine işaret etmiş, yâver atıyle ilerleyip istidayı almış, fakat çocuk Ali Ekrem, yâverin sırmalı kordonlarına asılarak koparmıştı. Fena duruma düşen yâver, Ekrem'in yanındaki annesi ile ablasına : «Aman hanımlar, bana çabuk iki toplu iğne yetiştiriniz» demiş, acele iğnelerle kordonlarını tutturmuş, Ekrem'i de : «seni yaramaz seni!» deyip severek atını hızla sürmüş, padişaha yetişmişti (M. C. Kuntay, *Nâmık Kemal,* II-I, 276).

Yersiz irâdeleri (padişah emirlerini) reddeden büyük görevliler çıkmıştır. Küçük görevliler de çıkmıştır. 1812 ekiminin ilk günü II. Mahmûd'a karşı koyan Beylerbeyi Camii imamcığının durumu, parlak bir misaldir : Padişah, bir ramazan gecesi bu camide, sesini dinlemek istediği başka bir imâmın terâvîh kıldırmasını istemiş, cami imâmı : «ben bu camiin imâmı iken, ehli olduğum vazifeden çıkarılmadıkca, burada Padişah, başkasına namaz kıldıramaz» demiştir. Silâhdâr Ağa gibi çok yüksek bir görevli : «İmâm Efendi, demiştir; size yine ikrâm olunur; Şevketlü Efendimiz'in bu gece camie gelmesi, bu imâma terâvîh kıldırmak içün-

dür». İmam dinlememiş, o gece II. Mahmud, hâdiseyi *Vekaayi-Nâme*'sinde bize anlatan Câbî Saîd Efendi'nin tâbiriyle «cebren ve kahren» bu imâmın kıldırdığı namâza uymuştur. Bundan dolayı imam hakkında hiç bir tâkibatta bulunulmamıştır.

Padişahlar bir karar vermeden önce, o meseleyi Dîvân-ı Hümâyûn'a havâle ettirip uzun uzun müzakere ettirirlerdi. Dîvân, neticeyi padişaha bildirir, padişah irâdesi ona göre çıkardı. Zâhiren padişah, hiç bir kayda tâbî değildi. Devletin sahibi ve toprağın mâlikiydi. Fakat «kanun» denen kendisinden önceki padişahların vaz' ettikleri kanunlarla, «şerîat» denen dinî kanunlarla, bu kanunlar derecesinde ve hattâ çok defa bunlardan üstünlük kazanan yerleşmiş an'aneler ve âdetlerle bağlıydı.

III. Mustafa (1757 - 1774), Mora ihtilâlinin bastırılmasında büyük hizmet eden ulemâ'dan Müderris Osman Efendi'yi iki rütbe birden yükseltip mükâfatlandırmak istedi. Şeyhulislâm Mîrzâzâde Saîd Efendi, bu irâde'ye direndi; iki rütbe yükselmenin «kanun olmadığını» söyledi. Padişah, irâde'sini tekrâr edince, Şeyhulislâm'dan değişik bir cevap almadı. Bunun üzerine Müderris Efendi'yi ilmiye sınıfından çıkartan padişah, mülkiye sınıfına aldı ve vezir (mareşal) pâyesiyle mükâfatlandırdı.

Kaanûnî gibi eşi asırlarda bir defa gelebilen bir devlet başkanı, Türkler'in tarihleri boyunca Preveze'den sonra kazandıkları en büyük açık deniz muhârebesinin, Cerbe zaferinin muzaffer kapdân-ı deryâsı Piyâle Paşa'ya, vezirlik (büyük-amirallik) vermesini tavsıye edenlere, Paşa'nın iki yıl önce beylerbeyi (oramiral) olduğunu, bu kadar çabuk yükselmesinin kanunen mümkin olmadığını söyledi. Kaanûnî, Piyâle Paşa'yı torunu Gevherhân Sultân ile evlendirerek taltîf edebildi.

Bu hususta çok örnekler vardır. Devlet idaresi bahsinde bir kaçı daha görülecektir. Padişah, çok kudretle merkezîleştirilmiş ve zâten bu hususta bütün büyük Avrupa devletlerine örnek olarak Yeni Çağ'ı açmış bir devletin hükümdârı olduğu için, merkez sultasının mümessili durumundaydı. Ancak bu durumu, dışarıya karşıydı. Kendisi, kanunlarla bağlıydı. Halil İnalcık şöyle diyor *(Pâdişâh, İslâm Ans.,* IX, 494b) :

«Osmanlı padişahları bu mutlak hâkimiyeti fiilen ve hukukan kendi şahıslarında gerçekleştirebilmişlerdir. O derecede ki, Avrupa'da Yeni Çağlar'ın başında, Machiavelli ve J. Bodin gibi nazariyeciler, mutlak hükümdar misalleri arasında, Osmanlı padişahlarına geniş yer vermişlerdir. Osmanlı padişahları, İslâm tarihinde belki en ziyade merkeziyetçi ve mutlakıyetçi hükümdarlar sayılabilir. Onlar yalnız idarî sahada, bu mutlakıyetlerini münha-

sıran kendi kullarına vermek, toprak üzerinde devlet rekaabesini kurmakla kalmamışlar, aynı zamanda, ilmiye sınıfını teşkilâtlandırmak ve devlet hizmetine sokmak, her türlü vakfı devlet kontrolü altına almak sûretiyle de, merkeziyetçi sultalarını, o zamana kadar hiç bir İslâm devletinde görmediğimiz şekilde kuvvetlendirmişlerdir».

Aslında kendi adlarına görünen bu müthiş merkeziyetçilik, söylediğim gibi, belirli kanunların ve kanun kuvvetinde an'anelerin çenberi içindeydi. Bu çenberi bizzat bir çok padişah kırmak için çok zorlamış, fakat kıramamıştır. II. Osman böyledir, III. Selim böyledir.

Devlet başkanı sıfatıyle padişahların vazifeleri, devlet teşkilâtında görülecektir. Padişah, devlet adamlarını şahsen, ismen tanımak ve şöhretlerini bilmek mecburiyetindeydi. Bütün beylerbeyileri, Istanbul'daki Kapıkulu Ocakları'nın ağalarını (generallerini) tamamen bu şekilde tanıması «kanundu». Yani buna mecburdu. Sancak beylerinden de ne kadar fazlasını tanırsa o kadar tanıyabilmeliydi. Karakterlerini, geçmişlerini, o andaki durumlarını çok iyi bilmeliydi ki, bunlar kendilerini bizzat padişaha karşı mes'ul saysınlar ve iyi hizmet etsinler (Koçi Bey, 89).

Padişah, devlet işlerinden başka, meşrebine göre pek çok şeyle meşgul olurdu. Yukarıda bir nebze bahsetmiştim. Bir kaçı hakkında bazı şeyler daha söylemek istiyorum.

Pâdişah ve Spor

Padişahlar, Osman Gazi'den II. Abdülhamîd'e kadar büyük ekseriyetle iyi sporcu idiler. II. Osman'la kardeşi IV. Murad, bir kaç sahada, imparatorluğun rakipsiz şampiyonu idiler. Naîmâ, II. Osman'dan bahsediyor: «Silâh kullanmağa bir mertebe tîz-kâr olmuşlardı ki, anlar gibi silâhşör görülmemişdi. Menzil-i mezbûrda (İsakçı'da) bir tîr-i dil-dûz pertâb eylediler ki (ok attılar ki), nehr-i Tuna'yı geçüp andan öte hatve mıkdârı yerde karâr eyledi. Ol mahalde bir sofa binâ olunup mermer amûd (direk) dikildi» (II, 192-3).

Peçevî, IV. Murâd'ı anlatırken şunları söyler: Revân seferinde padişah, Kayseri'den Develikarahisâr'a gidiyordu. Birden, görülmemiş bir sür'atle atına atladı. Öyle ki, nasıl ata atladığını kimse göremedi. Saniyede atın üzerindeydi. Uzaktan bir yaban koyunu görmüştü. Derhal hayvana mızrak fırlattı. Mızrak, hayvanı deldi ve toprağa girerek hayvanı yere çaktı. Bir gün sarayda padişah, musâhibi Mûsâ Paşa'yı sağ eliyle kuşağından tutup kal-

dırdı. Has Oda'yı, sağ eliyle Paşa'yı kaldırarak dolaştı. Paşa'nın Kâtib Çelebî'ye anlattığına göre (*Fezleke,* II, 220), pâdişah birden kesilir de mermer üzerine atar diye ödü patlıyordu. Fakat padişah, en küçük bir yorgunluk ve tık nefeslilik göstermeden, Paşa'yı kaldırdığı gibi tek elle yavaş yavaş zemîne bıraktı. Çevredekiler, hiç bir pehlivanın böyle bir şey yapamıyacağında ittifak ettiler. Böyle yüzlerce menâkıbı vardır IV. Murâd'ın : Bir cirit mızrağı ile, arka arkaya konan dokuz kalkanı bir atışta delmişti. Bir kılıç vuruşuyle bir merkebi ikiye biçmişti. Başka bir merkebi cirit mızrağı atarak delip geçmişti. 200 okka'lık gürzü kolayca kaldırıp sallıyabiliyor ve atıyordu. Seferlerde top gülleleri başının üzerinden aşıp zemine düştüğü zaman, hareketlerinde en küçük bir değişiklik yapmadan soğukkanlılıkla yoluna devam etmişti. Kendisi de metrise girer, topla nişan alır ve düşmana isabet kaydederdi. Metrise girip bizzat top ateşliyen ilk ve son padişahtır (Peçevî, II, 442).

Okmeydanı'ndaki müsabakalarda 1070,5 gez mesafeye isabet kaydeden IV. Murad rekor kırmış ve okun düştüğü yere nâmına taş dikilmişti (Kânî, *Telhîs-i Resâilu'r-Rumât;* Evliyâ Çelebî, I, 257). Naîmâ (III, 357), Şâh-ı Cihân'ın elçisinin Musul'da IV. Murâd'a sunduğu hediyelerden bahsederken şunu anlatır : «Fîl kulağından masnû' bir siper (kalkan) ki, gergedân postu kaplanmışdı, «tüfeng ve kılıç kâr eylemez» î'tikaadı ile getirilmişdi, Pâdşâh-ı kavî-dest hazretleri'ne çün her husûsda müstâzımât-ı umûr lâ-şey olagelmişdir, ızhâr-ı pehlevânî içün hışt taleb eyledi. Siperi meydâna kodular. Zôr-i bâzû ile ana şöyle bir hışt (kısa mızrak) urdu ki, delüp öte cânibden yalman gösterdi. Hindûlar'ın dâ'vâları lağv olduğundan, ziyâde mübtehic olup emr eyledi, siperin icine beş yüz flori koyup elçiye götürdüler.»

IV. Mehmed'den sonra padişahlar, az avlanmıya gayret ettiler. Zira avcılığın IV. Mehmed'e neye mâl olduğunu hatırlıyorlardı. IV. Mehmed'den sonra pâdişâhın av teşkîlâtı, çok daha küçük ölçülere indirildi. XVII. asır başlarında Saray'ın şikâr (av) teşkilâtından 592 kişi vardı. Sonraları IV. Mehmed zamanında genişliyen bu teşkilât, 1687'den sonra çok daraldı. Yavru av öldürmek, padişah dahil, bütün avcılar için yasak ve günahdı. Buna nezaret eden bir teşkilât vardı ve yavru avlıyanları cezalandırırlardı. Sarayın avcı teşkilâtı 4 bölüktü : doğancı, şâhinci, çakırcı ve atmacacı bölükleri (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* 421-3).

Mécène Olarak Pâdişah

Padişah, Türkiye'nin en büyük mécène'i idi. Kendisine sunulan san'at ve ilim eserlerini, mutlaka mükâfatlandırırdı. Bazıları şairlere, bazıları bestekârlara, bazıları hattatlara, bazıları bilginlere, bugün için akıl almıyacak «te'lîf ücretleri»ni pâdişâh ihsânı olarak öderlerdi. Bu hususta pek çok misal, *VI. Kitab*'ımızda görülecektir. Dehâsı ile tanınmış büyük ilim ve san'at adamlarına bilhassa fevkalâde ikrâm edilirdi. Bu mevzû, padişahın yıllık büdcesinde çok büyük bir meblâğ teşkîl ederdi. Padişahlar kendilerine ithâf edilmiş kitapları okurlardı. Bazıları, meselâ II. Bâyezid, kitapta şahıslarına dalkavukça yazılmış şeyler olursa, müellife yüz vermezlerdi (Uzunçarşılı, 83).

Saltanat Alâmetleri

1 — Hutbe: Cuma namazı kılınan camilerde hatîb, hutbe'sinde, o ülkenin hükümdârının adını anar. İslâm hukukunda bu, başlıca hükümranlık (souveraineté) alâmetlerinden biridir. Ancak tamamen müstakil olmıyan, tâbî olan hükümdarların adı da hutbe'de anılır. Şu şartla ki : önce metbû, sonra tâbî hükümdârın adları gelir. En başta da halîfe'nin adı söylenir. Demek sıra şöyledir : zamanın halîfesi, metbû hükümdar, ülkenin tâbî hükümdârı. Ayrıca Hulefây-ı Râşidîn'in, bazı büyük halîfelerin adları da, saygı ve hutbeye daha şâşaa vermek için söylenebilir. Büyük hutbelerde, Hazret-i Ebû-Bekr'den zamanının halîfesine kadar bütün halîfeleri anmakta da bir mahzur yoktur. Evliyâ Çelebî, 1072 yılı haccında, Mekke'de Harem-i Şerîf'de IV. Mehmed adına okunan hutbeyi şöyle anlatır (IX, 757) :

«Sünnet-i Resûl'Ullaah (namaz) edâ olunup Hazret-i Bilâl-i Habeşî evlâdı şeyh, tasliye-i bülend-âvâz ile rehâ buldurup Hatıyb Hazretleri, elindeki seyf-i kaatı'ı (keskin kılıcı) ile minbere çıkıp hutbeyi tamâm etdi. Evvelâ Cenâb-ı Bârî'ye (Allah'a) hamd-ü senâ, sâniyen Hazret-i Risâlet'e (Peygamber'e) salât-u selâm, sâlisen Çar-Yâr-ı Güzîn (İlk Dört Halîfe'ye) tazıye, râbi'an Âl-i Osmân'a (Osmanoğulları'na) duâ ve senâ ederek, Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn Mevlây-ı Mülûkü'l-Arab ve'l-Acem es-sultân ibni's-sultân es-Sultân Gaazî Mehemmed Hân-ı Râbî', fâtih-i bilâdü'l-Erdel, ednâ'l-arzı'l-erzel, ve fâtih-i Yanova, ve fâtih-i Varat, ve fâtih-i Uyvar, ve fâtih-i Keçkıvar, ve fâtih-i Cezîre-i İkrit (Girit) deyüp, tâ fâtih-i Mısr Sultân Selîm'e varınca her pâdşâhı öyle tâ'rîf vü tavsıyf etdi kim, bu evsâfı işiten kimesne, Âl-i Osmân

devleti ne idüğün bilir. Ve Âl-i Osmân'ın bir dârâtı dahi, Mahmel-i Şerîfler ile yetmiş bin huccâc (hacılar) Arafât'a cem' oldukda şevket-i Âl-i Osmân ne idüğü mâ'lûm olur. Andan bu minberden hatıyb nüzûl edüp iki rek'at salât-ı cum'a edâ olunup minber dibinde tevhîd-i azıym olur. Bâ'zı huccâc tavâfa şürû' eder. Bu Mekke şehrinde bu Harem-i Şerîf'den gayri yerde cum'a edâ olunmaz. Cümle ibâd'Ullaah, bu Harem-i Şerîf'e leb-ber-leb (ağız ağıza) Beyt-i Şerîf'i (Kâbe'yi) ortaya alup, yüz yüze ibâdet câiz değil iken, bu Harem-i Şerîf'e karşı, karşı karşıya, secde ederler. Ammâ murâd-u maksûd, secdegâhları Beyt-i Şerîf'dir».

İşte hutbe, böylesine tüyler ürperten, korkunç bir şeydi. Te'siri muazzamdı. Propaganda gücü dehşetliydi. Meselâ asrımız başlarında Hindistan (bugünki Hindistan, Pâkistan, Bengaldeş, Nepal, Butan, Birmanya, Seylan, Maldiv), İngiliz sömürgesiydi. Bir müddetten beri İngiltere hükümdârı, Timuroğulları'ndan boşalan unvânı takınmış, «Hindistan İmparatoriçesi» (Victoria'dan sonraki 4 İngiltere kralı için : İmparatoru) olmuştu. İşte bu koca kıt'a-ülkede, Hindistan imparatorunun adı geçmezken, yüz binlerce camiinde her cuma namazından sonra II. Abdülhamîd'in (1909'dan sonra 3 halefinin) adı, en büyük tâzîm ve huşû ile anılırdı. Namazda kıble Mekke idi ama, hemen sonraki hutbede artık Istanbul'du, Dârü'l-Hılâfe idi. Bu durum, sömürgeci ülkeleri, en başta İngiltere olmak üzere dehşetli ürkütmüştür. Zira İngiltere, Fransa, Rusya ve Holanda, yüz milyonlarca Müslüman tab'ası olan sömürgeci devletlerdi. XIX. asrın sonlarında Bâb-ı Âlî'nin bu devletlerden uzaklaşıp, Müslüman tab'ası olmıyan Almanya ve Avusturya-Macaristan'la İtalya'ya (Merkezî Devletler) yanaşmasının sebeplerinden biri, bu durumdur. Sultan Vahîdeddin, Istanbul'da İngilizler'in esîri durumunda bir zavallı idi ama, İngiliz imparatoruluğunun yarısında İngiltere kralının değil, onun adı en büyük törenler ve saygılarla anılıyordu. Bu durum bilinmeksizin, emperyalist devletlerin siyaset ve entrikalarındaki inceliklerin ve bazı meselelerin anlaşılması mümkin değildir.

2 — Sikke: Kendi adına sikke kesmek (madenî para bastırmak), İslâm hukukunda, hutbe'den sonra, bâriz bir hükümranlık (suzeraineté) alâmetidir. Tâbî hükümdarlardan ancak imtiyazlıları sikke kestirebilirler : önce metbûlarının, sonra kendilerinin adlarını sikkeye koydurmak sûretiyle. Küçük tâbî hükümdarlar, sikke kestiremezler. Metbû hükümdârın adı bulunmıyan sikkeler kestiren tâbî hükümdarlar da pek çoktur. Onun için sikke, hutbe kadar sarîh bir saltanat alâmeti değildir. Meselâ I. Osman, hutbede Selçuklu padişahından sonra kendi adını zikrettiren bir hü-

kümdardı; 1308'den sonra Selçuklu padişahının adı yerine İlhan'ın adı geçtiiğ muhakkaktır. Ama I. Osmân'ın sikkesi —daha tam ifadede bulunalım : bugünki bilgilerimize göre— yoktur. Ancak halefi Sultan Orhan, tahta geçtikten kısa müddet sonra sikke kestirmiştir. Zîrâ sikke kestirmek, daha çok iktisadî şartlara tâbîdir. Ancak dolayısıyle saltanat alâmetidir.

3 — Tabl: «Tabl» Arabca «davul» demektir ve Türkçe «davul», bu «tabl» kelimesinden gelir. Lugat mânâsı budur ama, tarih terimi olarak mânâsı çok daha geniştir : «Askerî muzıka» mânâsındadır. Askerî muzıkanın belirli zamanlarda (meselâ sabah, ikindi, akşam), belirli yerlerde (kalelerde, padişah veya vali sarayları önünde, meydanlarda) «nevbet (nöbet) vurmak» denen halka dinletmek kasdıyle konser vermesi, İslâm hukukunda, belirli saltanat alâmetlerindendir. Bu işi ancak hükümdar yapabilir. Vezirlerin, beylerbeyilerinin, sancak beylerinin, kale kumandanlarının «nevbet vurdurması» yani askerî muzıka çaldırması, ancak hükümdarları adınadır. Osmanlılar'da devletin askerî muzıkasına «mehter-hâne-i hümâyûn = imparatorluk askerî muzıkası» denmiş, 1826'dan sonra adı «muzıkay-ı hümâyûn» olmuştur (ilerde geniş tafsilât verilecektir, burada sadece saltanat alâmeti olduğu için bahsediyorum; ayrıca bk. *Türk Musikisi Ans.*, II, *Mehter-hâne* ve *Muzıkay-ı Hümâyûn* maddeleri).

Mehter-hâne, hey'et-i umûmiyyesiyle kutsaldır. Ama sazları teker teker kutsal değildir. Sazlarından bir teki kutsaldır : tabl yani davul veya büyüğü olan kûs (kös). Davul, sancak gibi bir istiklâl alâmetidir. Selçuklu padişahı, 1300'ün ilk günlerinde I. Osmân'a sancak (alem) ve tuğ ile berâber davul da göndermiştir ki, artık doğrudan doğruya kendisine tâbî büyük uc beyi olduğunu göstermektedir. Bu tarihte Osmanlılar, Germiyanoğulları'na tâbî küçük uc beyi olmaktan çıkmışlardır. Osmanlılar'da bilindiği gibi bu tarih, istiklâl tarihi sayılmış ve saltanatın düşmesine kadar kutlanmıştır. Davulun mânâsı, bu derecede büyüktür.

Mehter çalarken —padişah hâriç— kadın, erkek, çocuk, ihtiyar, sağlam, sakat, vezîr-i âzam, dilenci, velîahd-şehzâde, kaatil, devletin tab'ası, yabancı, herkesin ayağa kalkıp konser bitinceye kadar ayakta dinlemesi kanundu. Bir çeşit istiklâl marşı, millî marş sayıldığı açıkça anlaşılır. Fâtih'e kadar padişahlar da mehteri ayakta dinlerlerdi. Fâtih, padişahı bu kaideden istisna etmiştir (Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, V, 30). 1300 başlarından 1308'de Selçukoğulları'nın düşmesine kadar mehterin, Selçuklu padişahı adına vurdurulduğu açıktır. Hutbe, 1288'de Karacahisâr'ın fethi ile başlamıştır, yani mehterden 12 yıl öncedir. 1288'den 1308'e kadar 20

yıl hutbe, Selçuklu padişahından sonra I. Osmân adına okunmuştur. Bunun mühim bir hukukî dönem olduğu, Âşıkpaşa-zâde'nin *14. Bâb*'ında verilen tafsilâttan anlaşılır. Nitekim bazı tarihçiler 1300'ü (yanlış olarak kitaplara 1299 geçmiştir), fakat bâzıları 1288'i Osmanlılar'ın «istiklâl» târîhi saymışlardır. Fakat biz, 1231'-de Ertuğrul Gazi'nin Söğüt civârında yerleşip uc beyi (marki) olmasını devletin başlangıç tarihi saymayı daha doğru bulduk.

Mehter-hâne-i Hümâyûn'da 200 kadar askerî sâzende vardı. İkindi zamanları Saray-ı Hümâyûn (padişah hangi sarayda ise), sefer-i hümâyûn sırasında otağ-ı hümâyûn önünde mızıka çalarlardı. Ayrıca merasimlerde, sefer yürüyüşlerinde, muhârebe sırasında harb meydanında, padişahın bulunduğu yere yakın bir yerde mehter vurulması kanundu. IV. Murâd'ın son yıllarında, 1640'a doğru, saltanat mehter-hânesi 300 sâzendeye çıkmıştı (Evliyâ, I, 621). Muhtelif askerî birliklerde, «kılâ'-i hâkaanî = imparatorluk kaleleri, hâkana mahsus kaleler» denen kalelerde, ocaklarda (askerî sınıfların merkezlerinde), padişahı eyaletlerde temsil eden beylerbeyi sarayında, vilâyetlerde temsil eden sancak beyi konağında mehter takımları bulunurdu. XVI. asır ortalarında bile Türk ordusunda 1.200 mehter vardı, sonradan çoğaldı. Fener taşıyan büyük harb gemilerinde kezâ mehter vardı. Padişah sarayındaki merkez mehter-hânesinin kumandanı, müzisyen bir generaldi, sancak beyi pâyesinde idi (tümgeneral) (büyük tafsilât için bk. Haydar Sanal, *Mehter Musikisi*). «Mehterbaşı» denen müzisyen generalin âmiri, «emîr-i alem» denen beylerbeyi (orgeneral) rütbesindeki generaldi. Emîr-i alem, hem Mehter-hâne'nin, hem gene «mehter» denen padişahın sancak, bayrak ve tuğlarını taşıyan teşkilâtın en büyük âmiriydi.

4 — Sancak: Sarîh hükümranlık alâmeti idi, bugün de öyledir. Maamâfih tâbî devletlerin de bayrağı vardı, bugün de vardır (meselâ Birleşik Amerika'yı teşkîl eden 50 devletten her birinin, Sovyetler Birliği'ni teşkîl eden ve «kurucu ve müstakil» denen 15 cumhuriyetten her birinin, Federal Almanya'yı terkîb eden 11 devletten her birinin vs. ayrı bayrakları vardır). Sancak ise, kesin şekilde istiklâl alâmetidir. Her iki kelime de Türkçe'dir, biri «batırmak», diğeri «sançmak» (saplamak) masdarlarından gelir. Bayrağa Arabca'da «râyet», sancağa «livâ» denir. Osmanlı teşkîlâtında, bu kelimeler de kullanılmıştır. Fuad Köprülü'nün *İslâm Ansiklopedisi*'nin II. cildine yazdığı *Bayrak* maddesinde, Fevzi Kurdoğlu'nun T.T.K.'nca yayınlanan *Türk Bayrağı* adlı kitabında bu hususta, Türk ve İslâm bayrakları hakkında geniş tarihî taf-

silât ve bol bibliyografya vardır. Bayrağın Osmanlılar'da nasıl geliştiği ve çeşitleri, mevzûmuza dahil değildir.

Bayrak ve sancak, kesin şekilde kutsaldır. Yere düşürmemek, düşmana bırakmamak, mânevî haysiyetine dokunacak bir duruma sokmamak için ölüm dahil her türlü fedakârlık ve tedbir göze alınır. Bayrak ve sancağına hakaret ettirmek, en büyük millî şerefsizliktir. Bayrağa hakaret, padişaha hakaret (lèse-majesté) suçu ile aynı değerdedir, suçların en büyüğüdür ve failine verilen ceza tektir : ölüm cezası. Yalnız ölüm cezasının şekli değişir. Meselâ Kraliyet Fransası'nda, suçlunun elleri ve ayakları ayrı ayrı dört azgın ata bağlanıp bu atlar aksi istikametlere sürülmek sûretiyle olur. Fantastik bir îdâm şeklidir. Muhârebe meydanında bayrağın kutsallığı, en yüksek mertebesini bulur. Bayrağı düşürmemek için nice vezirlerin (mareşal) en küçük tereddüt göstermeden şehâdeti göze aldıkları ve ardarda şehîd oldukları görülür. Zira bayrağın düşmesi, inhizam, mağlûbiyet alâmetidir.

Bayrak, padişahı, dolayısıyle devleti temsîl eder. Zira padişah, aslında devleti temsîl ettiği için kutsaldır. Gerçekte kutsal olan, sadece devlettir. Yani padişah, bir çeşit canlı bayraktan ibarettir.

Padişah sancaklarını, «Emîr-i Alem» denen generalin maiyetindeki dolgun mevcutlu bir bölük taşır. Ayrıca her ocağın, her birliğin, hattâ her orta'nın (taburun) ayrı sancağı vardır (askerî teşkilât bahsinde büyük tafsilât verilecektir). Sancaklarda çeşitli renkler, âdetâ her renk kullanılmıştır. Yeşilin ve kırmızının hâkim olduğu söylenebilir. Ancak Osmanoğulları'nın hânedan rengi kırmızı, daha doğrusu al'dır. Al renk, Osmanoğulları'nı doğrudan doğruya işaret eder. Sultanlar (Osmanoğulları'na mensup imparatorluk prensesleri) bile —saltanatın sonuna kadar— beyaz renkte değil, al renkte gelinlik giyerler. Padişahın yorganı, çarşafı, yastığı al renktedir.

Al renk, Selçuklular'ın ve Anadolu Selçukluları'nın imparatorluk hânedânına mahsus renklerdi *(Râhatu's-Sudûr,* 144, 148). Osmanoğulları, Selçukoğulları'nın meşrû halefi olarak bu rengi devralmışlar, yani kendileri icad etmemişlerdir. Bu husus, bu renge tamamen bir millî karakter vermiştir ki, bugün de sürüp gitmektedir. Zira doğrudan doğruya «Büyük Türk Hâkanlığı» dediğimiz 2.200 yıllık ölümsüz Türk devletini işaret etmektedir. Selçuklular'ın da bu rengi selefleri olan Karahanlılar'dan aldıklarını düşünüyor, bu rengin Hunlar'a kadar çıkabileceğini tahayyül ediyorum. Hâsılı Türk devletini, en büyük Türk devletini bu renk temsîl etmiştir. Osmanoğulları da uzun asırlar en büyük Türk devle-

tini temsîl ettikleri içindir ki, bu sıfatla bu rengi kullanmışlar, hânedan rengi seçmişlerdir. Kırmızıyı süsliyen ay'ın menşei de Göktürkler'e, pek muhtemelen Hunlar'a kadar çıkmaktadır. Yıldız, yenidir. Alem (bayrak direğinin ucundaki madenî şekil) Göktürkler'de bozkurt idi. Bugün beyaz madenî ay-yıldızdır. Atatürk devrinde bozkurt pullara, banknotlara, bir çok ambleme basılmışsa da, bugün terkedilmiş gibidir. Zîrâ bozkurt, kırmızı renk gibi, ay-yıldız gibi Osmanlılar'dan intikal etmemiş, daha uzak bir geçmişte kalmıştır. Ama bozkurtun şu veyâ bu şekilde iâde-i îtibâr etmesi çok temenniye şâyandır. Zira Hunlar'dan Osmanoğulları'na kadar Türk hâkanları, «Asena» (Bozkurt) sülâlesinden inmişlerdir.

5 — Tuğ: Sancağa çok yakın bir saltanat alâmetidir. Tuğ, at kuyruğunun bir mızrağa geçirilmesinden ibarettir. Kuyruk beyazdır veya millî renge, al'a boyanmıştır. Göktürkler'de tuğun alemi, madenî bir bozkurt şeklindedir. Çok millî bir hükümranlık ve hâkimiyet alâmeti olan tuğ, Osmanlılar'da devâm eder. Padişahın ardından 7 veya 9 tuğ götürülür. «9» Eski Türkler'de kudsiyet veya uğuruna inanılan bir rakamdır. Mehter-hâne de 7 veya 9 kat olur (yani her sazdan 7 veya 9 tane bulundurulur). Padişahı temsîl eden görevlilerin de tuğları vardır: vezîr-i âzamın (başbakan) 5 tuğu, vezirlerin (mareşal) 3 tuğu, beylerbeyilerinin (orgeneral) 2 tuğu, sancak beylerinin (tümgeneral) 2 tuğu vardır. Alay beyleri tuğ taşıyamazlar. «2 tuğlu paşa» demek beylerbeyi demek, «bir tuğlu paşa» demek sancak beyi demek, «3 tuğlu paşa» demek vezir demektir. Tuğcular, bu tuğları, törenlerde daima bu zâtların ardında, yükseğe kaldırarak ve at üzerinde taşırlar. Tuğ, rütbe gibi padişah tarafından verilir ve padişahı temsîl eder. Mehter ve sancak gibi tuğ da o paşanın değil, padişahındır. Paşa, padişahı temsîl ettiği için bu saltanat alâmetlerini kullanır.

6 — «Hümâyûn» kelimesi: Padişaha ait her şeye ve nesneye «hümâyûn» kelimesi eklenir. «Sancağ-ı hümâyûn» (imparatorluk sancağı, padişah sancağı), bazan «sancağ-ı saltanat» (sultanlık, imparatorluk, padişah sancağı) denir. «Tûğ-ı hümâyûn» denir. Bu da Selçukoğulları'ndan intikal etmiştir. Onlarda da aynı şey vardır (bir de: tevkıy-i humâyûn ki, Osmanlılar'da tuğray-ı hümâyûn olmuştur) (*Ravzatu's-Safâ,* IV, 26; İbnü Bîbî, Houtsma neşri, 57, 132, 168, 236, 288). Zâten Osmanoğulları, Büyük Türk Hâkanlığı tahtında, Selçukoğulları'nın meşrû vârisleridir. Cülûs sırasında baba ve ata türbelerini ziyaret etmek bile Selçuklular'dan kalmıştır (İbnü Bîbî, 47). Yenisinin cülûsuna kadar eski padişahın ölümünün ilân edilmemesi, hattâ sır hâlinde sak-

lanması da Selçuklular'dan intikal etmiştir (İbnü Bîbî, 82, 87). «Zıll-Ullaahi fi'l-â'lem» (Tanrı'nın arzdaki gölgesi) unvânı da Selçuklular'dan Osmanoğulları'na geçmiştir (bk. meskûkât katalogları: Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı İslâmiyye,* IV; İsmail Galib, *Meskûkât-ı Selçûkıyye* vs.).

Osmanlılar'da, padişahı ve onun tesmîl ettiği Türk imparatorluğunu gösteren her şey «Hümâyûn» veya «Şâhâne»dir: Muzıkay-ı Hümâyûn, Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne, Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne, Harem-i Hümâyûn, Saray-ı Hümâyûn, Enderûn-i Hümâyûn, Sefer-i Hümâyûn, Donanmay-ı Hümâyûn, Orduy-ı Hümâyûn, Asâkir-i Şâhâne...

Kılıç Alayı ve Cülûs Bahşişi

Padişahın saltanat alâmetlerinden ikisi, cülûs bahşişi ve kılıç alayıdır. Hele ikincisi olmadan, padişah tahta oturmuş sayılmaz. Aynen Hıristiyan hükümdarların tac giyme (couronnement) ve Bizans imparatorlarının sacrement merasimleri gibidir. Tac giymede olduğu gibi, büyük ölçüde dinî bir törendir.

Kılıç alayı, ihtişam gösterilerinden biriydi. XVIII. asır ortalarında Baron de Tott şöyle diyor (1785 Paris baskısı, I, 148):

«Padişahın kılıç alayı günü alayı, imparatorluğun debdebe derecesini gösteren şerefli bir tablodur. Padişahın saltanat kayığına refakat eden gemilerin zenginliği, Avrupa'da görülenlerle mukayese bile edilemez, çok parlak bir alaydır, bunu belirtmiye mecburum».

Kılıç alayı, Eyüp Camii'nde yapılırdı. Mareşal von Moltke, 1837 sonunda şöyle anlatıyor (s. 149): «Eyüp Camii, şimdiye kadar bir gayrı Müslim'in asla girmediği en mukaddes câmîdir. Sultanlar, tahta geçtikleri zaman, burada kılıç kuşanırlar. Bu, Hıristiyan kralların tac giymesi mahiyetinde bir merasimdir».

Kılıç alayının tafsilâtı ve padişaha kimin kılıç kuşattığı aşağıda etraflıca anlatılacaktır. Burada sadece saltanat alâmeti ve şartı olarak anıyorum. Kaanûnî'ye, son Abbâsî halîfesi III. Mütevekkil, Eyüp Camii'nde kılıç kuşatmıştır: «Selîm Hân vefât edip Süleymân Hân'a ibtidâ hılâfet şemşîrin Ebâ-Eyyûb-i Ensârî'de el-Mütevekkil kuşatıp Süleymân Hân cülûs etdi. Zîrâ hulefây-ı kadîm, Âl-i Abbâsiyân'dır» (Evliyâ, X, 38).

Cülûs bahşişi de ileride anlatılacaktır. IV. Mehmed'in cülûs bahşişi (1648) 3.700 kese tutmuş, ardından 7.000 kese mevâcîb çıkmıştı (cem'an 428 milyon akça, bugünki râyiçle aşağı-yukarı 513 milyon TL.).

Muâyede

«Mu'âyede» Arabca'da «bayramlaşma» (ıyd=bayram) demektir. Hassaten padişahın büyük tantana ile kurban ve şeker bayramları tebrîkine verilen addır. Mühim saltanat alâmetlerinden biridir.

Padişah muâyede resimlerinde, «Istanbul pâyesi» dahil olmak üzere, ulemâ'yı ayakta karşılardı (Istanbul pâyesi = beylerbeyilik = orgenerallik). Şeyhulislâm, padişahın yakasını, diğerleri elini öperlerdi. Ulemâ el öpmiye gelince merasime me'mur çavuşlar (hunkâr yâverleri) : «hareket-i hümâyûn pâdişâhım, devletinle bin yaşa!» diye bağırınca pâdişah, ayağa kalkardı. Istanbul pâyesi'nden aşağı rütbedeki ulemâ'ya sıra gelince çavuşlar: «istirâhat-i hümâyûn pâdişâhım, devletinle bin yaşa!» diye bağırırlar, padişah tahtına otururdu. Geri kalan ulemâ'yı tahtında oturmuş şekilde kabûl ederdi. Muâyede'de sadrâzam, padişahın tahtının yanında ayakta durur, reîsü'l-küttâb'dan (hâriciye nâzırı) aldığı protokol defterine bakar, padişah tanısın tanımasın, tebrîke gelen erkânı, isim ve vazifeleriyle yüksekçe sesle hükümdâra takdîm ederdi. Üsküdar pâyesi'ne kadar ulemâ'nın isimlerini teker teker okur, ondan sonrakilerin isim ve vazifelerini söylemez: «müderrisler (profesörler)» diye padişaha toptan takdîm ederdi. «Teşrifâtî Efendi» denilen ve Tanzîmat'tan sonra teşrîfât-ı umûmiyye nâzırı olan protokol umum müdürünün etek öpmesi, muâyede resminin bitmesi ve padişahın çekilmesi demekti.

Muâyede'ye, Hıristiyan ve Mûsevî dîninin imparatorluktaki en yüksek din adamları da katılır, pâdişâhı tebrîk ederlerdi. 1867'den îtibâren muâyede, devamlı şekilde Dolmabahçe Sarayı'nın Muâyede Salonu'nda yılda iki defa (Kurban ve Şeker Bayramları) icrâ edildi. 1908'de Yıldız'da, sonra gene, 1924'e kadar, Dolmabahçe'de yapıldı. Amiral Sir Henry Woods şunları anlatıyor (s. 296 - 301) :

«Dolmabahçe Sarayı'nın çok geniş tören (muâyede) salonu, dünyânın taç giyme merâsimlerinin yapıldığı en büyük salonlarından biridir. Zeminden tavana, göz kamaştırıcı şekilde dekore edilmiştir. Salonun tam ortasındaki kristal âvîze, yeryüzünün en büyük kristal âvîzesidir. Kraliçe Victoria tarafından Sultân Abdülmecîd'e hediye edilmiştir, İngiliz yapısıdır. Salonun dîğer taraflarında ve salona giden koridorlarda da çok kollu pek çok kristal âvîze vardır. Âvîzelerin üzerindeki fânus kandilleri süngü gibi uzun ve keskindi. Salonun pencereleri san'atkârâne kesilmiş rengârenk kristal camlar ve duvarlar, çinilerle kaplıdır. Salonun ta-

vana yakın yerlerinde, merdivenlerle çıkılan husûsî bölmeler vardır. Muâyede sırasında burada ekserisi ecnebî pâdişah dâvetlileri ve büyükelçiler bulunurdu. Buradan muâyede töreni çok güzel, tepeden seyredilirdi. Manzara, ancak —1857'ye kadar— Hindistan Timuroğulları'nın Delhi'de Kızıl Kale'nin dîvân-hânesindeki kabûl resimleri ile mukayese edilebilir derecede şâhâne idi.

«Salon, halı döşenmişti. Taht, salonun dibine, Boğaz'a bakan bir yerdeydi. Hazır ol emri duyulunca bütün mâbeynciler, teşrîfatçılar ve dîğer görevliler, derhal yerlerini alırlardı. Bunlar, salonun her tarafına tek sıra hâlinde dizilir, taht'ın arkasında da yer alırlardı. Pâdişah, salona açılan dinlenme odasından gelir, taht'a otururdu. Bando, çalmıya başlardı. Tebrîklerini arz eden her devlet adamı, unvanları ile, teker teker hükümdâra takdîm edilirdi. Önce sadrâzam, sonra protokol sırasına göre dîğer nâzırlar, pâdişâhın önüne gelirlerdi. Sadrâzam, tahtın önündeki halının tam kesim yerinde durur, yarı beline kadar eğilir, bir kaç adım ilerler, mâbeyn müşîrinin tuttuğu tahtın saçaklarını öpüp başına koyduktan sonra arkasını pâdişâha dönmeksizin çekilirlerdi. Sonra gelir, tahtın sağında, hemen pâdişâhın yanında ayakta dururdu. Pâdişah, her tebrîk edeni başıyle selâmlardı. Sadrâzam tahtın yanında yerini aldığı an, serasker (millî savunma bakanı), sonra adliyye nâzırı (adalet bakanı), sonra dîğer nâzırlar, sonra kıdem sırasına göre dîğer vezirler, aynı şeyi îfâ ederlerdi. Bu sûretle tebrîki îfâ eden, pâdişâhın yanında dizilip ayakta bekler, bir yandan da gelenler, belirli aralıklarla, bir kuyruk hâlinde, salonun dışında ve salonun içinde ilerlerler, her şahsın tebrîki bitince bir kaç adım atılırdı ...

«Protokole dâhil olup (mîralay = albay rütbesindekiler ve bu rütbeye eşit mülkî ve ilmî görevliler dâhil, daha aşağı rütbedekiler hâriç) Istanbul'da bulunanların tebrikleri bitince pâdişah, yan taraftaki elçiler salonuna geçer, orada elçilerin tebriklerini kabûl ederdi. Bu sırada Muâyede Salonu boşalırdı. Pâdişah tekrar Muâyede Salonu'na gelip tahta otururdu. Bu sefer Hânedan ve Saray mensuplarının tebriklerini kabûle başlardı (bâzan bu ikinci muâyede Dolmabahçe'de değil, Yıldız'da olurdu). Vâlide-sultan, velîahd, yaş sırasıyle şehzâdeler, yaş sırasıyle sultanlar, dîğer Hânedan mensupları sırasıyle tebriklerini arz ederler, sonra dârüssaâde ağasından başlıyarak saraydaki basit kadın hizmetkârlara kadar herkes aynı şeyi yapardı. Bu sûretle bu ikinci tören daha uzun ve pâdişâh için daha yorucu olurdu...

«İşte ünlü Istanbul zelzelesi, böyle bir muâyede sırasında ol-

du ve ben, Muâyede Salonu'nda idim. Sadrâzam ve nâzırlar tebriklerini arz etmiş, en kıdemli vezirlere sıra gelmişti ki, ortadaki muazzam âvîzenin zangırdadığını duydum. Baktım, dîğer âvîzeler de sallanıyordu. Büyük âvîzeden büyük bir parça kopmuştu, teşrîfât-ı umûmiyye nâzırı Vezir Münir Paşa'nın tepesine düşmek üzere idi. Zemînin, ayağımın altında gidip geldiğini hissettim. Japonya'da ve Güney Amerika'da pek çok zelzele görmüştüm. Zelzele olduğunu hemen anladım. Sıvalar düşmeye ve pencere damları çatlamaya başladı. O anda büyük panik oldu. Sivil ve asker, Dolmabahçe Camii avlusuna açılan pencerelere koşup oradan dışarıya atlamak istiyorlar, tavanın başlarına yıkılacağından korkuyorlardı. Heyecânını gizliyen ve îtidâlini kaybetmiyen tek şahıs, II. Abdülhamîd idi. Yaşlı hâriciye nâzırı Saîd Paşa ile bir kaç kişi, pâdişâha, salonu terk etmesi için yalvarıyorlardı. II. Abdülhamîd, kulak asmadı. Tahttan kalktı. Hunkâr başimâmını çağırdı. Duâ etmesini emretti. İmâmın dâvûdî sesiyle yaptığı duâyı hiç unutamıyacağım, tüylerim diken diken oldu. Duâ bitti ve zelzele de bitti. Pâdişah, muâyedenin devâmını irâde etti. Hiç bir şey olmamış gibi tebrikleri kabûle devâm ediyordu. Ama kısa fâsılalarla yer sarsıntısı devâm ediyordu ve herkesin korkudan benzi solmuştu. Tavana yakın husûsî bölmelerdeki elçiler, korkudan ne yapacaklarını şaşırmışlar ve paniğe kapılmışlardı».

Bîat

«Bîat», kılıç alayından önceki cülûs (tahta geçme) törenidir. «Cülûs» Arabca'da «(tahta) oturmak» mânâsındadır. Bîat töreni, muâyede'ye benzer. Sadrâzam'dan başlıyarak padişah, ileri gelenlerin bîatini alır. Hazret-i Ebû-Bekr'den beri gelen bir törendir.

Muâyede ve bîatte, sadrâzamlar, eskiden el öperlerdi. III. Murâd'ın cülûsundan başlıyarak (1574), Sadrâzam Sokollu'nun dalkavukça hareketi yüzünden, etek öpme âdeti başladı. Fâtih'in, Yavuz'un, Kaanûnî'nin ellerini öpen vezîr-i âzamlar, bundan böyle padişah eteği öpmiye başladılar. Sonra tahtın saçakları öpülmiye başlandı. 1924'e, II. Abdülmecîd'in hılâfetinin sonuna kadar taht saçağı öpüldü. Taht saçağını mâbeyn-i hümâyûn müşiri denen sarayın en büyük âmiri mareşal (maréchal de la cour impériale) tutup öptürürdü.

Muâyede, bir de haremde yapılır. Burada vâlide-sultandan başlıyarak Harem-i Hümâyûn'da, hânedân üyesi kadınlar, haremin yüksek rütbeli hizmetkârları, sadrâzam zevcesinden başlıyarak ricâl hanımları, padişahı etekliyerek tebrik ederlerdi. Padişa-

ha karşı kim olursa olsun kadınlar açık yüzle çıkarlardı. Padişaha yüz örtmek büyük saygısızlıktı, böyle bir şey olmazdı.

Selâmlık

Saltanat icaplarından biri, «selâmlık resm-i âlîsi» denen padişahın her cuma günü bir camie namaza gidip gelmesi ve o camide namaz kılıp hutbe dinlemesi töreni idi. Büyük debdebe ve ihtişam gösterisi idi. Geniş ölçüde askerî bir törendi. Gidiş ve gelişte tamamen askerî olan bu tören, ancak camide dinî mahiyet alırdı.

IV. Sultan Mehmed'in 7 nisan 1672 cuma günü Edirne'de Sultanselim (Selîmiye) Camii'ne cuma namâzına gitmesini, yâni selâmlık törenini, seyreden çok ünlü bir Avrupalı, Galland, şöyle tasvîr eder (I, 94-103) :

«Vezir Musâhib (Mustafa) Paşa, büyük bir ihtişâm içinde ve mûtâdı vechile büyük ciddiyet edası içinde ilerliyordu... Hepsi ortanın üzeri boya mâlik bulunan bu şâtır veya gidiş hademesi, efendilerinin alayına büyük bir şâşaa veriyorlardı... Elbiseleri, içi veşil yahut mor veya kırmızımsı sarı renginde gümüş ve altın işlemeli ipektendi... On veya oniki kadarı yanyana yürüyorlardı... Solaklar'ın ortasında at üstünde bulunan 9 çavuş, elleriyle herbiri üzerlerinde muhtelif taşlar kakılmış bulunan ağır haşalı birer at yediyorlardı. İlk 3 atın haşasının işlemelerinde inciler mevcuttu. Bunları tâkîb eden 3 at haşasının eteklerinde elmaslar ve başka taşlar olup, son 3 atın haşaları da, gayet ağır altın işlemeli idi. Yanlarda, yay ve oklarından gayri herbiri yaldızlı gümüş birer balta taşıyan peykler görülüyordu. Solaklar ile peykler'in geçişlerinin pek hoş bir manzara teşkîl eden uzun zencirinden sonra, padişah göründü. Kendisini ağır ağır taşıyan fevkalâde güzel gümüşî renkte bir ata binmişti... Şâtırların içi samur kaplı, üzerleri altın ve gümüş işlemeli ve mücevherden büyük kopçaları olan etekleri vardı; içi samur kaplı başka bir etekliği ve onun altında yeşil renkte bir hırkaları vardı... Padişahın alnının üzerinde, fevkalâde irilikte bir fîrûze ile bağlanmış tüyler ve her iki tarafta ayrıca birer tutam balıkcıl kuşu tüyü vardı. Çehresine gelince, bana, geçen yıl gördüğümden daha dolgun gibi geldi. Hattâ, daha da neş'eli idi. Dâimî esmer teni ise, kendisi gibi Istanbul'da doğmuş olanlardan ziyade, Anadolu Türkleri'nin rengi idi... Yâkutlarla tamamen kaplı kılıcını taşıyan silâhdâr... arkasından ilerliyordu... Padişah, bu nizamla Sultanselim Camii'ne kadar gitti. Bu camiin kapısında, Rum ve Ermeni olmak üzere 11 erkekle ayrıca 3 kadın

ve 3 çocuk, İslâm'a kabûl edilmelerini Zât-ı Şâhâne'den dilediler ve bunu erkekler başlarını açmak ve külâhlarını yere atmak sûretiyle yaptılar. Padişah, isteklerini, başını hafifçe eğmek sûretiyle kabûl etti... Dönüşte Zât-ı Şâhâne, köprüye muvâsalatından önce, bir kadın kendisine bir arzuhal takdîm etmiş ve pâdişah, bunu alıp okumak üzere durmuş. Bizim (Fransa sefareti erkânının) bulunduğumuz yerde de birinin istida sunduğunu ve bu adam Zât-ı Şâhâne'nin pek uzağında olduğu için, bir kapıcıbaşı'nın, bu istidayı almak üzere atından inip geldiğini gördü... Dönüşümüzde yolda, Saray'dan ve şehirden atılmakta bulunan bir çok top sesleri duyduk...».

Edirne'de oturmayı tercîh eden padişahlar (IV. Mehmed, III. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa), ekseriya Sultanselim (Selimiye) Camii'ne giderlerdi. Istanbul'da Ayasofya, bazan Sultanahmed'e, bazan başka camilere gidilirdi. II. Abdülhamîd, ilk zamanları hariç, daima Yıldız Camii'ne gitmiştir. Ayasofya Camii'nde hatıyb, Istanbul'un ve bu camiin fethedildiğinin, kılıçla kazanıldığının alâmeti olmak üzere, kılıç taşıyarak minbere çıkar ve zafer alâmeti olarak gümüş tel takınırdı.

Amiral Sir Henry Woods şöyle anlatıyor (s. 150-51) : «Sultân Abdülazîz, cuma selâmlıklarına, Dolmabahçe Sarayı'ndan hareketle, denizden giderdi... 1876 yazında ilk defa bu pâdişâhın bir selâmlığını gördüm. II. Abdülhamîd'in selâmlıklarından daha muhteşemdi. Türk harb gemileri, bayraklarla donatılmış, tek sıra hâlinde, Dolmabahçe açıklarında, top ateşiyle, kayığa binen pâdişâhı selâmlıyorlardı. Saltanat kayığının en ucunda, altından yapılmış bir kartal vardı. Saltanat kayığının suları yararak nazlı nazlı ilerlemesi, cidden seyre şâyandı ...Kayıkta 40 kürekçi vardı. Altın sırmalı üniforma giymişlerdi. Sistemli ve âhenkli şekilde kürek çekiyorlardı. Kürekçiler, pâdişâhın sert bakışlarından kaçınmak için, ileriye değil, sağdakiler sağa, soldakiler sola bakıyorlardı. Bakışlarında bile bir düzen vardı. Sultân Abdülazîz, kara yoluyle câmie gideceği zaman, ata binerdi. Soylulardan müteşekkil bir muhâfız alayı, pâdişâhı tâkıyb ederdi».

Padişahların bir ihtişam gösterisi de, elçi kabûlleri idi. Merkez teşkilâtında anlatılacaktır. Böyle törenlerde altın yemek tabakları kullanılırdı (Koçi Bey, 90).

Huzûra Kabûl

Yalnız «huzûra kabûl, huzûra çıkmak» denince, padişah huzûru anlaşılır, «huzûr-ı hümâyûn» denir. Başkasının huzûruna çıkmak, tasrîh edilerek belirtilirdi : Sadrâzamın, şeyhulislâmın, vâlide-sultân'ın, beylerbeyinin... huzûruna çıkmak.

Mareşal von Moltke, gençliğinde, 21 ocak 1837'de II. Sultan Mahmûd'un huzûruna kabûl edilmiştir, şöyle anlatır (s. 84-7, 153) :

«Padişahın beni gayrı resmî olarak kabûl edeceğini bildirdiler. Eskiden kudretli (Avrupalı) hükümdarların elçilerinin saray avlusunda nasıl saatlerce bekletildiğini herkes bilir. Orada arka arkaya iki kapısı bulunan bir giriş yeri vardır. İçeri girenin önünde iç kapı açılmadan önce dış kapı kapandığı için, burası vezirlerin ve umûmiyetle büyüklerin lüzumûnda kellelerinin kesildiği yerdir. Bu sevimli yer, huzûra kabûl edilecek ecnebîlerin sabırlılık meziyetlerini denemek için de kullanılırdı. Önce dâvalar halledilir, hükümler verilirdi, sonra yeniçerilere yemek yedirilir ve büyük torbalar içindeki ücretleri, şangırdatarak taş kaldırımlar üzerine atılırdı. Nihayet bizzât elçilere de ikrâm edilir, kürkler hediye olunur ve giydirilirdi. Ancak böylelikle padişahın adaleti ve lutfu, serveti ve kudreti, bilhassa gururu hakkında fikir edindikten sonra, onların Bâb-ı Saâdet'ten geçmelerine ve yarı karanlık bir köşkte padişahın yüzünü görmelerine müsaade edilirdi. Bu saadete erişen elçiyi iki kapıcıbaşı (padişah emir subayı) kollarından sımsıkı tutarak götürür ve iyice eğilerek reveranslar yapmıya mecbur ederlerdi. Elçiler padişaha nutuklar söylerlerdi; fakat bunlar ancak bir kaç kelime ile tercüme olunurdu. Bundan sonra da hediyelerini sunabilirlerdi. Şevketlü padişah, vezîrine, bir şeyler söylemesi için işaret ederdi. Böylece de iş bitmiş olurdu. Tâ 10 sene evveline gelinceye kadar huzûra kabûl böyle, yahut pek az farklı olagelmişti. Yeniçerilerin yok edilmesinden sonra, yahut daha doğrusu Ruslar'ın Türkler'e artık nâ-mağlûb olmadıklarını biraz öğrettiklerinden beri, bu usûl ortadan kalkmıştır. Fakat hâlâ padişahla temas, bütün Avrupa hükümdarlarıyle temastan daha güçtür... Ben, sabahleyin saat 10'da (Eski) Dolmabahçe Sarayı'nın mâbeynine geldim. Padişahın sır kâtibi (hususî sekreteri) ve çok güvendiği nüfuzlu bir zât olan Vassâf Efendi, yabancıları burada kabûl eder ve onlar, padişaha ne söylemek istediklerini kendisine inceden inceye anlatmak için çok defa saatler sarfederler. Sonra bu efendi, hükümdârın yanına gider, onunla, verilecek ce-

vaplar hakkında konuşur ve onu gerektiği gibi hazırlar. Benim için bunlara lüzum yoktu. Çünki siyasetle ilgili bir şey söyliyecek değildim. Son derece samimî bir zât olan Kapdan Paşa da çok geçmeden yanımıza geldi. Bir çok çubuklar, kahveler içildi. Nihayet saat 11'de Şevket-penâh'ın huzûruna çıkmak emrini aldık... Vassâf Efendi, hemen kılıcını çözdü. Ben, sivil elbise ileydim. Geçtiğimiz odalar ne büyük, ne de pek ihtişamlı idi. Avrupa tarzında döşenmişlerdi... Bir yan kapıyı örten halı çekilince, bir koltukta oturan padişahı gördük. Âdet olduğu gibi üç defa yerlere kadar eğilerek selâm verdim. Sonra kapıya kadar geri geri gittim. Şevketlü padişahın başında kırmızı bir fes, arkasında da mor çuhadan bütün vücudunu örten ve bir elmas toka ile tutturulmuş bir pelerin vardı. Sultan, yasemin dalından, kehribar ağızlığı güzel mücevherlerle süslü uzun bir çubuk içiyordu. Koltuğu, burada daima pencerelerin önünde bulunması âdet olan uzun sedirin yanında idi. Sola doğru bir bakışla Şevket-meâb, ülkesinin en güzel kısmını, pây-i tahtı, filoyu, denizi ve Asya yakasının dağlarını görebiliyordu. Padişahın sağ tarafında, girmiş olduğum kapıya kadar, saray görevlilerinden altı yedisi, derin bir sükût içinde ve saygılı bir tavırla, ellerini karınlarının üstünde kavuşturmuş olarak duruyorlardı. Güzel bir Fransız halısı döşemeyi kaplıyor ve odanın ortasında, muhteşem bir tunç mangalın içinde kömür ateşi parıldıyordu. Padişah, önce kralımızdan (Prusya kralı) gördüğü bir çok dostluk nişânelerinden takdir ve şükranla bahsetti ve umumiyetle Prusya askeri hakkında çok mültefit bir dil kullandı. Şevket-meâb sözünü bitirince, bu sözleri tercümânım bana anlattı. Bunlara karşı söyliyecek bir şeyim olmadığı için, sadece eğilmekle iktifâ ettim. Şevket-meâb, bundan sonra, yaptığım işler hakkında benimle konuşmak lutfunda bulundu ve bir çok teferrüâta girdi. «İnş'Allah» kendisine bundan sonra da hizmette bulunmamı sözlerine ilâve etti. Memnuniyetini ızhâr ettikten sonra, Vassâf Efendi vasıtasıyle bana nişan verdi. Ben bunu, âdet olduğu üzere, kutusunu açmadan göğsüme ve alnıma götürünce padişah : «ona göster ve sor bakalım hoşuna gitti mi?» dedi. Bunun üzerine nişan, resmî bir şekilde boynuma takıldı. Bundan sonra tercüman da, bana çalışmalarımda yardımcı olduğu gerekçesiyle daha aşağı rütbeden bir nişân aldı. Sonra bize izin verildi. Bütün bu sahneden üzerimde kalan en derin te'sir, padişahın bütün sözlerinde duyulan samîmîyet, tabiîlik ve hayırhâhlık ifâdesiydi». Sonra von Moltke, sadrâzamın bile huzûra silâhlı giremiyeceğini kaydediyor.

Saltanat Kayıkları

Padişahın saltanat kayıkları, güzellik, zarafet ve zenginliği ile dünyaca meşhurdu. 1453'ten 1924'e kadar Osmanoğulları, Boğaziçi nde, saltanat kayıkları ile gezerlerdi.

Yalnız padişahın saltanat kayığı 26 çift kürek, 3 altın yaldızlı fener ve al renkli yelken taşıyabilirdi. Saltanat kayıklarının sür'ati için ancak «uçar gibi» kelimeleri yeterli bir tavsif teşkîl ederdi. Şehzâdelerin saltanat kayıkları, gene 26 çift kürekli, fakat mavi yelkenli idi. Vezîr-i âzamınki yeşil yelkenli, fakat 24 çift kürekli idi. Bundan sonra şeyhulislâmınki gelirdi ve daha sonra gelen, bütün ricâlin resmî kayıkları, gittikçe azalan kürek ve her kürekteki kürekçi sayısı ile ayrılırdı. Sultân-efendiler'le kadın-efendiler'in saltanat kayıklarının yelkenleri beyazdı; bunlarda 24 çift kürek vardı ve etrafları diğerleri gibi açık değil, kapalı idi (Baron de Tott, *Mémoires,* Paris, 1785, I, 148-9).

Padişahın, vâlide-sultân'ın ve diğer hânedân üyelerinin saltanat kayıkları, bostancıbaşı'nın mes'uliyetinde idi. Kayıkların dümenlerini, yüksek rütbeli bostancı subayları kullanır, bostancı neferleri de kürek çekerdi. Pâdişah kayığının en önünde kürek çeken sağ ve sol hamlacılardan ilkine «hamlacıbaşı» denirdi. Bir bostancı subayı idi. Bostancı ocağının kayık-hâne-i hümâyûn'dan mes'ûl en büyük âmiri bu zât idi (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* 466).

Mareşal von Moltke 12 mayıs 1837'de Varna'da, bu limana gelen ve saltanat kayığına binen II. Mahmûd'a ait şu hâtırasını nakledlyor (s. 97-8) :

«Öğleye doğru sultânın 14 çifte kürekli yeşil kayığının bir yunus balığı gibi hızla uçup geldiğini gördük. Bahriye askerleri selâm durdular. Mızıka çalmıya başladı. Demir hemen hemen alınmış, yelkenler yarı açılmıştı. Şevket-meâb'ın arkasında altın kordonlu kırmızı bir husar üniforması ve ayaklarında siyah kadife çizmeler vardı. Maiyyeti mâvi husar üniformaları giymişlerdi. Bana, selâm saffında, paşalarla albaylar arasında yer göstermişlerdi. Ben de orada herkesle berâber padişaha «temennâ» ettim. Yani elimi yere, göğsüme ve alnıma götürerek selâm verdim. Şevketlü, bana kapdan paşayı göndererek «havanın iyi olduğunu» söyletti. Padişahın bana gönderdiği fesle bir Türk elbisesi giymiştim. Kapdan paşa, bana Fransızca olarak, padişahın lutufkâr ve iltifatkâr sözlerini nakletti. Saltanat kayığı bizi Varna'ya götüren Nusretiye gemisine götürdü. 68 toplu, çok güzel ve çok büyük bir firkateyn idi».

1786'da Istanbul'a gelen İspanyol generali Miranda da (s. 41-2), II. Mahmûd'un babası olan I. Abdülhamîd'in saltanat kayığını şöyle anlatıyor: «Padişahla oğlunun (IV. Mustafa) bindikleri kayıkta 26 kürek vardı... Kayığın süzülüşü görülecek şeydi. 15 dakikada Anadolu yakasından Rumeli yakasına geçiverdiler. Hem de Marmara'ya doğru sürükliyen şiddetli rüzgâra rağmen...».

Pâdişah Seyâhatleri

Padişahlar, sefer-i hümâyûnlar dışında, seyahate de çıkarlardı. Yalnız imparatorluk dışına gitmezlerdi. Tek istisnası, Sultan Abdülazîz'in Avrupa seyahatidir. Istanbul'un fethinden önce de bir iki defa padişahlar, imparatorluk arasında kalmış bulunan Bizans'a gitmişlerdi.

Seyahat maksadıyle Edirne'ye çok gidilirdi. Bir kaçı Bursa'ya gitmişlerdir. Sultan Azîz, Mısır'a gitmiştir. Mısır'a gidişte İzmir'de cuma selâmlığına çıkması (Ali Rızâ Bey, 259), bu büyük şehri sevinçten altüst etmişti.

Mareşal von Moltke, II. Mahmûd'un 1837 mayısında yaptığı Rumeli seyahatinde padişaha refakat etmiştir. İntıbâlarını şöyle anlatır (s. 100-11):

«5 mayısta, iki gün önce ayrıldığımız Varna'dan Şumnu'ya geldik. Yolun iki tarafında şehrin ileri gelenleri selâma duruyor: sağda Müslümanlar, solda Hıristiyanlar... Müslümanlar, kollarını karınları üzerinde kavuşturmuş olarak dik duruyorlar. Fakat Hıristiyanlar, hattâ piskoposlar ve yüksek rütbeli papaslar, ellerinde mukaddes kilise takımları olduğu halde yere kapanıyor ve padişah önlerinden geçinceye kadar alınlarını yerden kaldırmıyorlar... Padişah, halka hitâb etti: «Siz Rumlar, dedi; siz Ermeniler, siz Yahudiler, hepiniz, Müslümanlar gibi, Allah'ın kulu ve benim tab'amsınız...» Padişah, seyahatinin masraflarını para olarak ödüyor. Duyduğuma göre yanında 2,5 milyon altın para, bundan başka da bir çok kıymetli eşya götürmektedir. Hiç bir fakirin veya sakatın yanından geçmedik ki, padişah, adamları vasıtasıyle bir altın göndermiş olmasın. Yola çıkış sırasında Şumnu fakirleri için 10.000 altın bıraktı ve bu paranın sahiden kendisine bilhassa adları bildirilmiş olanların ellerine geçmesi, dağıtanların parmakları arasına pek fazlasının yapışıp kalmaması için kat'î emirler verdi. İmamlar, bu hususta malûmat vereceklerdi. Ne zaman geri dönersek, istidaları başlarının üstüne kaldıran kadın grupları görüyordum. O. zaman, bir subay atını onlara doğru sürüyor, kâğıt-

ları topluyor, bütün bu postayı hunkâr imâmına vermek üzere eğer ceplerine sokuyordu.

«Geçen gün padişah, pek maharetle bizzat sürdüğü dört atlı faytonunda gidiyordu. Fakir bir kadın, bir değneğin ucuna taktığı kâğıdı elinden gelebildiği kadar uzatmıştı. Fakat pek hızlı gidildiği için kimse onu fark etmedi. Sade padişah gördü. Atları durdurdu. Subaylarından birini gönderip kâğıdı aldırdı, sonra tekrar arabasını sürdü...

«Padişah, çevresindekilere karşı o kadar tekellüfsüz bir açık yüreklilik ve hayırhâhlıkla davranıyor ki, bütün o sıkı resmîyete rağmen herkes keyfince. Padişahı böyle gördüğü zaman insan, 20.000 yeniçerinin başını kestirenin aynı adam, aynı II. Mahmûd olduğunu düşünemezdi.

«Prens Ghika ile Prens Sturdza, Boğdan ve Eflâk'tan, efendilerine arz-ı tâzîmât etmek için geldiler. Ben onların kabûl merâsimini görmeyi çok merak ediyordum. Merasim onların pek hoşuna gidecek gibi olmadı. Bu yarı hükümdarlar, padişah gelip çadırına ininceye ve tuvaletini yapıncaya kadar herhalde iki saat güneş altında beklediler. Sultan, bu iki tâbiini bir sâyebânın altında, kadife minderlere oturmuş olarak kabûl etti. Arkalarından boyar'ları gelen prensler, kollarını karınları üzerine kavuşturmuş olarak yürüdüler. İki diz üstüne çöktüler ve Şevketmeâb'ın eteğini öptüler. O da kendisine 10.000 altın sunmalarına müsaade lutfunda bulundu. Buna karşılık prensler, şeref kürklerini, enfiye kutularını ve şallarını aldılar...

«Şumnu'dan Silistre'ye (11 mayıs), oradan Ruscuk'a (14 mayıs), oradan Tırnova'ya (19 mayıs) geldik. Ne hârikulâde güzel memleket! Her şey yeşil. Derin vâdîlerin yamaçları ıhlamurlar ve ahlat ağaçları ile kaplı. Geniş çemenlikler dereleri çevreliyor. Bereketli buğday tarlaları ovaları kaplıyor ve ekilmiyen geniş sahalar bile zengin çayırlarla örtülü. Teker teker dağılmış bir çok ağaçlar buralara ayrı bir cazibe veriyor ve koyu gölgelerini açık yeşil zemîn üzerine seriyorlar. Tuna vâdîsi, Almanya'nın Dessau mıntakasına pek benziyor...

«Tuna yakınlarında hemen yalnız Türk köylerine rastladım... Bulgarlar, «uzak Çarigrad (Çar=İmparator Şehri yâni Istanbul)'dan acaba ekmek ve çorba veren efendimizin (padişahın) geldiği doğru mu?» diye sultânı görmek için köylerinden geliyorlar. Asırlardan beri, tâ bir kaç ay önceye gelinceye kadar bu, bir padişahın Bulgar köylüsüne görünmesi, bir istiridyenin kayasını bırakması veya bir kaplumbağanın kabuğundan çıkıp dolaşması kadar imkânsızdı.

«Daha Tırnova'nın çok aşağıdan başlıyarak halk, iki sıralı dizilmiş, redif askeri selâm duruyor. Rum kadınları «Basilius» (Bizans imparatoru) dedikleri padişahın gelişini seyretmek için, düz damlara ve teraslara çıkmışlar. Ben bu şehir kadar romantik mevkı'li hiç bir yer görmedim...

«21 mayısta Kızanlık'tayız... Tâ uzaktan, dev gibi ceviz ağaçlarından bir ormancık gözümüze ilişti. Daha sonra bu ormancığın içinde Kızanlık kasabasını gördük. Burada minareler bile, altında gömülü oldukları yaprak ve daldan tepeler arasından meydana çıkmıyorlardı. Muhakkak ki ceviz ağacı, dünyanın en güzel ağaçlarından biri; bunlar arasında dalları ufkî olarak 100 ayak'tan daha geniş çapta bir sahaya yayılanları gördüm. Geniş yapraklarının son derece taze yeşili, kubbesinin altındaki loşluk, gövdenin etrafında yetişen bitkiler, nihâyet bu ağaçların yakınlarında yetiştikleri dereler ve pınarların şırıltıları. Bütün bunlar, hârikulâde güzel. Aynı zamanda bu ağaçlar, bülbüllerle yâban güvercinlerinin oturdukları büyük saraylardır. Bu bölgenin su bolluğunu kolay kolay tasavvur kaabil değil. Yolda bir pınara rastladım, çakılı zeminden 9 pus kalınlığında olarak dik yukarı fışkırıyor, sonra küçük bir dere hâlinde akıp gidiyor. Lombardiya'da (Kuzeybatı İtalya) olduğu gibi, bütün bahçeler ve tarlalar, hendekler ve arklardan şarıl şarıl akan sularla her gün sulanıyor. Bütün vâdî, mes'ud bir refah ve zengin bir bereketin timsâli, gerçek bir «Vâdedilmiş Toprak». Adam boyunda, dalgalanan başaklarıyle geniş tarlalar, sayısız koyun ve manda sürüleriyle örtülü çayırlar. Bir yandan da gökten kocaman yağmur bulutları sarkıyor; bunlar, dağların karlı dorukları (Balkan Dağları) etrafına yığılıyor ve ara sıra tarlaları suluyor; ara sıra da kızgın güneş bunları tekrar ısıtmak için ışıldıyor. Hava güzel kokularla dolu. Bunu umumiyetle seyahat tasvirlerinde olduğu gibi mecâz şekilde değil, harfi harfine gerçek olarak söylüyorum. Kızanlık, Avrupa'nın Keşmir'i, Türkiye'nin «Gülistân»ı, güller diyârıdır. Bu çiçek burada, bizim taraflarda (Almanya'da) olduğu gibi saksılara ve bahçelere değil, tarlalarda, tıpkı patates gibi dikilmiş. Böyle bir gül tarlasından daha iç açıcı bir şey tasavvur edilemez. Eğer bir tiyatro dekoratörü böyle bir dekor yapacak olsa, muhakkak ki mübalâğa ediyor denirdi. Milyonlarca, bir çok milyonlarca gül, gül tarlalarının açık yeşil halısı üzerine serpilmiş. Halbuki şimdi, goncaların belki de ancak dörtte biri açık halde... Burada gülleri yalnız seyretmek ve koklamakla kalmadıklarını, onları yediklerini de söylemekle yetineceğim. Gül reçeli Türkiye'de pek makbul bir reçeldir ve sabah-

ları bir bardak serin su ile kahveden önce yenir, bunu yapmayı herkese tavsıye edebilirim.

«Kızanlık'ta o kadar değerli olan gülyağı da elde edilir... Yanıma bir mıkdar gülyağı almıştım. Bir gün cebimde şişe ile at yolculuğu yapmak zorunda kalınca, tam bir hafta bir gül fidanı gibi koktum(*).

«Padişah daima bana herhangi bir söz söylemek için vesileler buluyor, bu da, buralarda hiç de küçük bir taltif değil... Bizdeki teşrifatın asık suratlı ciddiyeti ve ölçülülüğü burada hüküm sürmüyor. Arkada kucaklarında birer Bologna köpeği tutan iki uşağın oturduğu faytonunda padişahın çubuğunu içişinde bile, bir çeşit hoşgörürlük var. Kocaman gül demetleri ellerimizde olarak biz de onun yanısıra at sürüyoruz. Padişahın maiyetine hitapları da tekellüfsüz tarzda... Padişah pencerede otururken, başkâtibi onun adına avluda söz söylüyordu...

«Padişah her yerde çok mühim mıkdarda para bırakıyor ve bunlardan, önce ikamet ücretleriyle seyahatin sebeb olduğu masraflar ödeniyor. Geri kalanından pâdişâha isim üzerine listeleri sunulmuş olan fakirler, hisselerini alıyor.

«Yalnız camilerden değil, kiliselerden de tamire muhtâc olanlara para veriliyor... Yakın köylerin halkı, hükümdarlarını selâmlamak için yolda sıralanıp duruyorlar... Padişahın bu seyahati çok iyi te'sir yaptı. Çok defa padişah geçerken çınlıyan ve küçük tonbul çocukların âvâzları çıktığı kadar bağırdıkları «hoş geldin» ve «âmîn» nidâlarının arasına çok defa ne emredilmiş olan, ne de farkına varılan, fakat düşüncelerin gerçek ifadesini teşkîl eden «maaş'allaah»lar da karışıyor. Padişah bilhassa kadınlardan iyi not

---

(*) Bu 1837 seyahati sırasında, von Moltke'nin tasvir ettiği Kızanlık'ta, *Türkiye Tarihi* müellifinin ailesi de oturuyordu. Ailenin reisi, Semendireli Rızâ Bey'di. 1798'de Semendire'de doğmuştu. II. Mahmûd'un ziyareti sırasında 39 yaşındaydı ve mutlaka padişahı karşılayanlar, eşraftan olduğu için muhtemelen onunla görüşenler arasındaydı. Rızâ Bey, bu seyâhat-i hümâyûn'dan 25 yıl sonra 62 yaşında öldü, Oğlu Abdullah Bey, 1830'da Kızanlık'ta doğdu ve seyâhat-i hümâyûn sırasında kim bilir hangi damdan, pencereden veya yol kenarından II. Sultan Mahmud Hân'ı seyrederken 7 yaşında idi. Bu Abdullah Bey, 1862'de babası öldüğü zaman 32 yaşındaydı. Bu tarihten bir kaç yıl önce aile, 30 kilometre göneydoğudaki Eski Zağra'ya göçtü. Bunun sebebini bilmiyorum, bu hususta bir aile rivayeti bana intikal edemedi. Âilevî bir sebeple olabilir. Semendire'de doğan Rızâ Bey, Kızanlık'ta, Kızanlık'ta doğan oğlu Abdullah Bey, Eski Zağra'da öldü. Onun oğlu, Eski Zağra'da doğup Istanbul'da ölen Nûreddin Mehmed Bey (sonra: Efendi), onun oğlunun oğlu da *Türkiye Tarihi* müellifidir.

almışa benziyor. Bu da, çocukların bütün terbiyesi annelerin elinde olan bu memlekette çok iyi bir şey».

Pâdişah Sayfiyede

Padişah, yazları çok defa sayfiyeye gider, Istanbul'un daha serin bir köşesindeki saraylarından birinde oturur veya yaz müddetince bir kaç saray veya has bahçe değiştirirdi. «Sayf» Arabca'da «yaz», «sayfiye» de «yazlık» demektir. Padişah saraylarını, bu arada yazın nerede oturmayı tercih ettiklerini, ayrıca gözden geçireceğiz. Burada padişahların sayfiyeleri hakkında bir kaç söz söylemek istiyorum.

XVIII. asır sonlarında İnciciyan şöyle diyor: «Padişahların harem halkı ile berâber sayfiyeye gitmelerine «göç», bir günlük gezintiye gitmelerine «biniş», hiç bir merasim yapılmadan yalnız bir kaç kişiyle birlikte alelâde kayıklarla yapılan gezintiye de «tebdîl binişi» denir. Padişaha mahsus kayıklar, su kesiminden yukarı kısmı altın yaldızlı nakışlar ve gümüş tezyinatla süslenmiş olmak üzere iki çeşittir... Padişahın arkasından dârüssaâde ağası hususî kayığı ile ve onun arkasında da diğer zevât kezâ kendi kayıkları ile gelirler ve bu sûretle, muhteşem bir alay teşekkül eder. Padişah kayığından başka diğer bütün kayıkların üstü açıktır. Yalnız, alaya dahil bulundukları takdirde, şehzâdelerin kayıkları, başka renkte bir çuha ile örtülüdür ve hemen padişahın kayığını tâkîb ederler. Sadrâzamın ve şeyhulislâmın kayıkları, padişah alayının hâricinde olmak üzere, yeşil çuha ile örtülü olur» (s. 69 - 71, Andreasyan tercümesinden).

Pâdişah ve Gazâ

Gazâ olmasa pâdişâh olmazdı. Osmanoğulları olmazdı. Türkiye, imparatorluk olmazdı. Belki hâlâ Anadolu'da iki düzine beylik hâlinde yaşıyorduk. Arab meliklikleri ve emîrlikleri gibi.

Okuyucularım beni mübâlâğa ile ithâm etmesinler. Gazâ'nın ehemmiyet ve mânâsı bu derece büyüktür. Denilebilir ki, padişah bir çok şeye pek çok ehemmiyet verirdi. Ama Osmanlı padişahının mutlak şekilde en çok ehemmiyet verdiği tek şey, gazâ'dır. Gazâ ve zafer... Türk Cihan İmparatorluğu'nun temeli budur. Askeri kazandı mı, kazanamadı mı? Nasıl kazanabilir? Padişahların bundan büyük endişesi olmamıştır.

Düşmana karşı zafer haberinden fazla padişahı memnûn edebilecek hiç bir şey tasavvur edilemezdi. Muzaffer kumandanlara,

en büyük kadirbilirliği gösterir, çok cömertçe mükâfatlandırırlardı. Bu karakter, son padişaha kadar değişmez. Sultan Vahîdeddin bile, 1919 mayısında Anadolu'ya en mühim vazife ile göndereceği kumandan olarak, ondan daha kıdemli ve yüksek rütbeli pek çok paşa olmasına rağmen, Mustafa Kemal Paşa'yı seçmişti.

Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa, büyük zaferlerle seferden dönünce, III. Sultan Süleyman (1687-1691) : «Ben mükâfât etmiye kaadir değilim, Allah iki cihânda yüzün ak etsin!» diye yaşlı gözlerle duâ edecek derecede tevazu göstermişti (Silâhdâr, II, 548). Padişahın duâsını almak, bir Türk için, cihanda tasavvuru mümkin en büyük saadet sayılırdı; padişah duâsı alanın iki dünyası da mâmûr olurdu.

Eğer hükümdar bir devlet adamının herhangi bir muvaffakıyetinden son derece memnûn olmuşsa, sırtındaki kürkü veya kafdanı o zâta hediye eder, hattâ sırtından çıkarıp bizzat giydirirdi. En büyük mükâfattı. III. Süleyman, kafdanını Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa'ya bizzat giydirmişti. Ağabeyi IV. Mehmed ise, Mustafa Paşa'nın ağabeyi Fâzıl Ahmed Paşa'ya, Kandiye'yi fethedip Girit fütûhatını tamamlayınca, kürkünü kendisine yollamıştı. Osmanlı tarihinde görülmüş en büyük mükâfat ise, III. Murad tarafından Özdemiroğlu Osman Paşa'ya tatbik edilmiştir. III. Murad, belindeki murassâ kılıcını, murassâ hançerini, kavuğundaki emsalsiz pırlantalarla süslü sorgucu çıkarıp Paşa'ya vermişti. 5 temmuz 1584'de III. Murad tarafından kabûl edilen Özdemiroğlu Osman Paşa, 300.000 kilometre kare büyüklüğündeki Kafkasya'yı devlete katmıştı. Bu muazzam fütûhatı başaran Paşa, Yalı Köşkü'nde padişahca kabûl edildiği zaman henüz vezîr-i âzam değildi. Sadece vezir ve Şark cebhesinde serdâr-ı ekrem (başkumandan) idi.

Mağlûbiyetten büyük hiç bir üzüntü tasavvuru mümkin değildi. Padişah, ordusunun mağlûb olmaması için her türlü fedakârlıkta bulunurdu. III. Selim (1789 - 1807), yeni tahta çıkınca, devlet erkânını toplamış ve şu nutku söylemişti (Cevdet, IV, 363 - 5) :

«Âbâ vü ecdâdım mücâhid ve cihân-gîr pâdşâhlar olup, kırk elli şâhlık yerleri ibtidâ Allaahü Ta'âlâ'nın tevfîk-u inâyeti ve sâniyen Hacı Bektaş köçekleri ve dîn yolunda sînelerini düşmenlerin top ve tüfengine siper eden Yeniçeri Ocağı gaazîleri ve sâir ocaklar ve müretteb olan askerler sâ'y-ü sebâtı ile feth etdiler.

«Ve ol gaazîler ve dilâverler, pâdşâhlarını mâ'nevî baba gibi bilip, âyet-i kerîme mû'cibince emrine mutıy ve rızâsını tahsıyl ve düşmen karşısında demirden dîvâr gibi durup ve şiddetlere ve

mihnetlere sabr-ü tahammül ile Allaahü Ta'âlâ vü şerî'at-i Muhammediyye uğrunda arslanlar gibi â'dâya hücûm etmeleriyle Rabbü'l-A'lemîn muvaffak edip kıyâmete dek adları hayr ile yâd olunmakdadır. Cenâb-ı Rahîm-ü Gaffâr mecmû'unun duraklarını Cennet etsin. Âmîn! el-Hamdü'lillaah, bizim zamânımızdaki asâkirimiz dahi anlar gibidir. Ve belki içlerinde yiğitler vardır ki, şecâ'atde, selefde geçenlerden ziyâdedir. Bu ne hâl-ü ne keyfiyyetdir ki, Allaah-ü Peygamberimiz düşmeni, bir alay kâfirden yüz döndürüp, â'dây-ı dîn, memleketlerimizi almıya başladı. Bunun sebebi, niyyetlerini ve derûnlarını tasfiye etmemekden ve mahzâ gönüllerde dîn hıdmetine hulûs olmamakdan ıktizâ eder. Cenâb-ı Allaah bizlere nusret-ü zafer ihsân eyliye. Âmîn!

«Kur'ân-ı azıymü'ş-şân'da vâ'd eylemişdir ki vâ'dinde hılâf olmaz, lâkin nusret vâ'dini bir kaç şart ile kayd eylemişdir. Birisi budur ki, asker-i İslâm gazâya teveccüh eylediklerinde, dünyâlık celbini derûnlarından ihrâc ve dîn-i mübîn gayreti içün çıkmalıdır. Ve biri dahi â'dâ ile mukaabeleye gidildikde Serdâr-ı Ekrem'e ve zâbitlerine derûnî itâ'at edip, «dur» dedikleri yerde durmak ve «yürü» dedikleri yerde yürümekdir.

«Ve biri dahi, ecel bir olduğunu ve ecel gelmedikce kimsene ölmiyeceğini ve eceli yetişen, döşeğinde bile halâs bulmıyacağını bilip, ceng günlerinde «sebât-ü metânet veyâ şehîdlik veyâ gaazîlik» deyip merdâne muhârebeye ıkdâm etmekdir. Bu şartlar yerine getirildikde Rabbim elbetde fütûhât ihsân eder.

«Moskular evvelki seferde ve husûsan bu seferimizde, kraliçeleri nâmına bir avratın gayreti içün açlığa ve susuzluğa ve kışa ve yaza ve yaraya ve bereye tahammül edip, beş yüz seneye bâliğdir ki mülûk-i Nasârâ'ya galebe ile meşhûr olan Devlet-i Osmâniyye'ye bu hasâretleri etti. İstîlâ eylediği vilâyetlerimizden, eteği ucunu ecnebî görmemiş ve niceleri evlâd-ı Resûl'Ullaah'dan ümmet-i Muhammed'in nâzenîn-ü hasnâ kızlarını ve ıyâl-ü evlâdlarını esîr edip zevceleri ve babaları ve karındaşları görerek ırzlarını hetk etdiler. Ve bu kadar sıbyânı analarından ve babalarından ayırıp, mâ'sûmları kendi âyîn-i fesâdlarına koydular. Hayf, sad hayf, gayret-i İslâm nice oldu? Ben şeh-zâde iken bunları işidip kan ağlar idim ve gayretimden gözlerime uyku girmezdi.

«Mürd olup o derd-mendlerin felâketlerini işidip, kulağı kalmayıncaya dek ceng ederek ve Allaahü Ta'âlâ'dan zafer istiyerek â'dâdan intikaam almıya niyyet-ü azîmet eylemediği hâlde yevm-i Kıyâmet'de Hak Ta'âlâ'nın dîvân-ı mâ'nevîsinde Allaah'a ve Resûl-Ullaah'a ne cevâb verir?

«Ehl-i İslâm'a bu hakaaretleri eden düşmenlerin kasd-ü niy-

yetleri ne olduğunu mülâhaza lâzım değil midir? Dünyâ, serî'ü'z-zevâldir. Ne kadar yaşasak, â'kıbet mevt elinden halâs, mümkin değildir. Düşmen elinde esîr düşen bu kadar kızcağız ve hâtûnlar ve anasından ve babasından ayrılmış atfâl-ü sıbyân, dîvân-ı mahşerde cümlemizin yakasına yapışırlar. Âhıret'de azâb müşkildir. Benim sizlerden dirîğim olmayıp, devletin kudreti mertebe vezâif-ü tâ'yînâtınız verilmekde ve zarûretiniz def'inde ve ceng mühimmâtınızı ve gazâ levâzımınızı görmekde pâdşâhlar zimmetine vâcib olanı icrâ ediyorum ve bundan sonra dahi yararlığı zuhûr edenlere ikrâm ederim. Kıyâmet gününde Rabb'ime teveccüh ve «İlâhî, ben kulun senin dînine i'âne edecek gaazîlere ve dilâverlere lâzım olan nasıyhati etdim» cevâbını veririm. Erhamü'r-Râhimîn afv eder niyâzındayım. Ancak sizler ne cevâb verirsiniz?

«Kaldı ki, olan olmuş, giden gitmiş. Kazaya siper olmaz. Bundan sonra bakalım, gaazî dilâver kulların, cümlenizden iltimâs ederim ki, gayret kemerini meyânenize bir kaç yerden bağlayıp cebînlik ve alçaklık edenleri kabûl etmeyip tekmîl-i ırz-ı İslâm'a ve fazl-ı Hakk ile düşmenden ahz-ı intikaama ihtimâm edesiniz. Benim du'âm, sizinle biledir. Büyüğünüz ve küçüğünüz ber-hûrdâr olasınız. Hazret-i Fettâh-ı müste'ân, sizleri mansûr-ü muzaffer eyliye! Âmîn! Bi-hürmeti min ürsile Rahmeten li'l-Â'lemîn!».

İşte 27 yaşında henüz tahta geçmiş III. Selîm'in Ocak ağalarına nutku. Basit olduğu kadar, müessir olmasına dikkat edilmiş. Ukrayna'da Özü kalesinin Ruslar'ın eline geçtiğini ve kaledeki Türkler'in kılıçtan geçirildiğini bildiren sadâret tezkiresini okurken inme inip ölen amcası I. Abdülhamîd'in yerine geçen III. Selim... Rus savaşının kahrından verem olup ölen III. Mustafa'nın oğlu... Ama daha 20 yıl önce Türkiye'nin dünyanın en güclü devleti olduğunu da biliyor. O zaman çocuktu ama, o devri hatırlıyor. Amcası (babasının amca oğlu) I. Mahmud zamanında bu devlet, Rusya ve Almanya imparatorlukları gibi iki büyük devletin birden taarruzuna uğrayıp her ikisini de yenip fütûhat yapan devlet değil miydi? Bu kadar kısa zamanda Rusya, nasıl Türkiye'yi alt edecek duruma gelebilmişti? Bu soru, muhayyile yakıyordu. Yeniçeri kabadayıları, Istanbul kaldırımlarında tafra satıyor, Ruslar'ın karşısında sadece kaçıyorlardı. Padişah, din, devlet, millet, mukaddes ne mefhumlar varsa III. Selim, bunları ileri sürerek, disiplinden mahrûm olduğu için artık ordūluktan çıkmış, sürü hâline gelmiş olan yeniçerileri yola getirmiye uğraşıyordu. Ama hemen ümidini kesecek, Nizâm-ı Cedîd'i kurmıya, yeni, modern, disiplinli, emir dinler, görevini yapar, siyasete karışmaksızın savaşan bir or-

duyu ortaya çıkarmıya başlıyacaktı. Yukarıdaki Ocak ağalarına, yeniçeri ve öbür ocakların generallerine olan nutkundan sonra, Istanbul'da bulunmıyan sadrâzama vekâlet eden Kaymakam Paşa'ya da şu hatt-ı hümâyûnu gönderdi :

«Kaaim-makaam Paşa! Bu sefer ahvâli nasıl olacakdır? Bu kadar memâliki Devlet-i Aliyye'nin ocakları neferâtı gayret-i dîn çekerek ve ocakların nâmûsunu siyânetle düşmenden yüz döndürmeyip merdâne metânet ederek feth eyledikleri târîhlerde mestûr iken, şimdi ocaklarda bu hâlet olmayıp ne tarafa tâ'yîn olunsalar, ekall-i kalîl gidip firâr â'rını irtikâb ediyorlar. Mîrî nâmıyle zamm olunan asker ve içlerinde yol ve erkân bilmez bir alay yağmâcı makuulesi olup, orduda ve yollarda ve bâ-husûs düşmen karşısında, etmedik fezâhat komuyorlar. Böylece sefer mi olur? Düşmenlerden ahz-ı intikaama böyle mi çalışılır? Hayf, sad hayf ki, kimsenede dîn gayreti kalmamış. Sâbıklarda bu kadar fütûhâta mazhar olanlar, nev'-i beşerden değil mi idi? Hoş imdi, olan oldu. Dîn yolunda sâdıkaane gayret edenlere Allaah iki cihânda selâmet ihsân eyleyip, ve hiyânet edenleri kahr-ü berbâd eyliye! Fîmâbâ'd cümleye tenbîh edip gafletden uyanıp düşmenlerden intikaam ahzının çâresine bakmalı. Benim matlûbum ve Cenâb-ı Hak'dan gece ve gündüz niyâzım, fazl-ı Hakk ile â'dâdan intikaam alınmadıkca, kılıç kına girmemelidir. İnşâ-Allaahü Ta'âlâ iki cihân güneşi Peygamberimiz Efendîmiz —Sallallaahü Aleyhi ve Sellem— hürmetine, matlûbumu Allaahü zu'l-Celâl müyesser eder. Şimdiki hâlde lâzım olan, himmetdir. Bana râhat ve unvân lâzım değildir. Ancak ahz-ı intikaam lâzım. İbtidâ cülûsumda «sefere gideyim» dedim. Münâsib görmediler. İşte böyle oldu. Hoş imdi, kendi cürm-ü ısyânımızdır. Bu def'a cümlenin ittifaak edip şimdiden asker ve zahıyre ve levâzım-ı sâire ve ocaklara mühimmât lâzım ise, birinde kusûr olunmasın. Benim dahi hareketim ıktizâ ederse, bi'n-nefs sefere giderim. İşleri ana göre tanzıym edesin. Yolları ve Edirne Sarayı'nı nizâmlıyasın. Durup oturacak vaktler değildir. Bizim hâllerimizi gören, sefer yok zann eder. Ma'az'Allaahü Ta'âlâ devlete tezelzül gelse, yalnız bana râcî' olmayıp, cümlemize â'id olur. Nî'meti yerine getirecek hıdmete çalışasınız. Ben de sizin birinizim. Berâber çalışırım. Dînimiz hıdmetine şu sefere ıkdâm-ı tâm ve düşmenlerden avn-ı Hakk ile ahz-ı intikaam edelim. Ben, gece ve gündüz Cenâb-ı Hak'dan niyâz edip, rûz-ü şeb ağlayıp diyorum ki : «Yâ Rab, beni böyle rüsvây-ı cihân edip kâfire mağlûb-ü perîşân etmeden ve zamân-ı devrimde ümmet-i Muhammed'in böyle perîşânlığını görmeden, İlâhî, Sen, beni bir iki gün mukaddem helâk-ü cism-i hayâtımı hâk eyle!» deyip, Cenâb-ı

Hakk'a niyâz-ü sâ'y-ü himmet ediyorum. Siz de rızâen-b'İllaahi Ta'âlâ, sâ'y-ü himmet edesiniz. Böyle â'dây-ı dîne rezîl olmak, şân-ı devletimize ve dînimize lâyık değildir. Ben, dünyâya bakmıya hicâb ederim. Ve min'Allaahü tevfıyk!»

Pâdişahın Gelirleri

Padişah gelirleri, devlet gelirleri arasında mühimce bir yer tutuyordu. Çok çeşitli yerlerden geliri vardı. Bunları, devlet (merkez) teşkilâtının maliye kısmında göreceğiz. Burada mevzû hakkında bir kaç söz söylemekle iktifâ edeceğim.

Padişahın Topkapı Sarayı hazînesinde saklanan nakit parası altın ve gümüş (akça) idi. Hazînenin nakit para kısmı bazan tamtakır kalır, çok defa ağzına kadar dolardı. Zira bilhassa savaşlarda ve fevkalâde zamanlarda sıkışıklık olunca padişah, kendi hazînesinden devlet hazînesine —ihtiyaç nisbetinde— para verirdi. Devlet hazînesi ferahlarsa bu para iâde edilir, çok defa iâde edilmezdi.

Padişahlar, gelirlerini saray masraflarına, savaşlara sarfeder, gerisiyle çok büyük bayındırlık eserleri yaptırırlardı. Daha Fâtih zamanında (1451 - 1481) padişahın yıllık geliri 100 milyon akçayı (6 milyar TL. kadar) (*) bulmuştu.

Kaanûnî devrinde padişahın muntazam geliri yılda 250 milyon akça idi ki bugünki satınalma gücü 12,5 milyar TL. kadardır. Ganimetlerden gelen padişah hissesi, hediye ve peşkeşler bunun dışındaydı (Hammer, VI, 260). Yalnız has'lardan 103 milyon akça geliyordu. Diğer Hânedân üyelerinin has'ları ayrıydı. IV. Murad devrinde (1623 - 1640) padişahın geliri bu mıkdarı çok geçmişti. Yalnız altın para olarak padişah hazînesine yılda 400.000.000 akça (o devre ait satınalma değeri aşağı yukarı : 10 milyar TL.) giriyordu, gümüş para olarak giren bunun dışındaydı (Baudier, 96). Tavernier ise şöyle diyor : «Zeki ve kahraman bir padişah olan Sultan Murad, aynı zamanda büyük bir idareci ve büyük bir kumandandı. Cülûsunda hazîneyi tamtakır bulduğu halde, ölümünde padişah hazînesinde yalnız altın para olarak 1,5 milyar akça değerinde altın vardı» (bugünki râyiç : 37,5 milyar TL.).

(*) Bugünki şartlarla değerleri 7 gram altın 500 TL. olarak hesaplanmıştır. Halbuki bugün 7 gram altın 1.300 TL.'dır. Değerlerin buna göre arttırılarak hesab edilmesi lazımdır.

Sonraları padişah gelirleri çok düşmüştür. XVIII. asrın son çeyreğinde padişahın geliri d'Ohsson'a göre (VII, 146-7) ancak 10-12 milyon kuruş (yani 5-6 milyon duka altını, bugünki rayiçle 3,1 - 3,7 milyar TL.) idi. Fakat tabiatiyle mühim bir servet birikmesi mevcuttu. d'Ohsson, bu meblâğın şu yollarla elde edildiğini yazar: Has gelirleri, has bahçe gelirleri (yılda 100.000 kuruş = 31 milyon TL.), İmrahor'un idaresindeki 27 has orman ve korunun gelirleri (50.000 kuruş = 15,5 milyon TL.), Mısır vergisinden padişah hissesi olan 300.000 kuruş (93 milyon TL.), ganimet hissesi, padişaha sunulan resmî hediyeler, dışarıdan gelen hediyeler, vârissiz ölen Hânedân üyeleri ve devlet adamlarının terekesi, bazı lüks maddelerin satışından gelen padişah hissesi vs.

Padişahların bu nakdî gelirleri dışında aynî gelirleri de çok büyük yekûn tutardı. Fakat bunlar sarayda harcanır, değerli eşya ise saray hanımlarına hediye edilir, antika değerindekiler hazîneye alınıp saklanırdı. Padişahlara, yabancı hükümdarlardan, akla gelebilecek her türlü hediyeler, meselâ filler ve zürafeler gelirdi (Hammer, XI, 11).

En büyük gelir, hâs'lardandı. Fakat padişahın başka gelirleri de vardı. Meselâ Ergani bakır madenlerinin beşte bir hissesi padişaha aitti ki, bu beşte bir yılda 150.000 okka tutuyordu (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* 78, n. 3).

Gittikçe yükselen padişah gelirleri, IV. Mehmed'in (1648 - 1687) son yıllarında, âzamîyi buldu. Sonra muntazaman azaldı. Son gerçekten zengin, milyarder padişah, II. Abdülhamîd (1876 - 1909) idi. Halefleri Sultan Reşad'la Sultan Vahîdeddin, şahıslarına aid ciddî ve «hükümdar serveti» denecek şeyden mahrumdular. Sadece devletten maaş alıyorlardı. Bilindiği gibi saraylar ve eşyaları, padişah malı değildir. Padişahların tasarruf hakkı yoktur. Yalnız içinde otururlar. II. Abdülhamîd'in muazzam serveti, imparatorluk parçalanınca Türkiye, Suriye, Irak, Lübnan gibi ülkelerde kaldı (meselâ Musul petrolleri). Her yeni devlet, padişahın çocuklarına tek kuruş ödemeksizin bunlara el koydu. II. Abdülhamîd'in çocuklarının ekserisi fakirce hayat yaşadılar. Sultan Reşad'la Sultan Vahîdeddin, zâten padişah iken gerçekte fakir adamlardı.

Osmanoğulları'nın dünyanın en zengin ailesi olması lâzımdı. Hiç bir hânedan tarih boyunca bu kadar uzun asırlar bu derece büyük gelire, ganimete, hediyeye, fütûhâta sahip olmamış, bu derece zenginliklere tasarruf etmemişti. Bugün Osmanoğulları'nın hepsi fakir insanlardır. Zengin olan bir kaçının servetleri, babala-

rından yânî Osmanlı Hânedânı'ndan gelme değildir, evlenme yoluyle elde edilmiştir.

3 mart 1924 kanunu ile Hânedân üyeleri Türkiye'den çıkarıldığı zaman, bütün gayri menkullerini bir yıl içinde kanunen tasfiyeye mecbur tutuldular. Bu, Hânedân'ın mahvı oldu. Yok bahasına en değerli arsa ve binalarını sattılar. Bâzıları itimad ettikleri kimselerin üzerine muvâzaa yoluyle geçirdi; mal, geçirilenin veya vârislerinin elinde kaldı. Büyük suiistimal oldu ve satış için şehzâde ve sultanlardan vekâlet alan cibilliyetsizler, büyük para vurdular, Istanbul'un en güzel yerlerini ellerine geçirdiler. Bu suiistimal bugünki paramızla 3 milyar TL. tutuyordu. Cihan devleti kuranların çocuklarının serveti aşağılık yeni zenginlerin, bir takım Yahudi, Ermeni ve Rumlar'ın eline geçti.

Padişah servetinin menşei, fütûhât devirlerinde ganimetlerin beşte birinin hükümdâra ayrılmasıdır. Bu, bir şerîat hükmü idi. Hazret-i Peygamber, *Kur'ân*'ın emriyle, ele geçen ganimetten beşte dördünü mücâhidler arasında bölüştürür, beşte birini kendi alırdı. Sonradan İslâm hükümdarları hep böyle yapmışlardır (C. Zeydân, *Medeniyyet-i İslâmiyye Târîhi,* I, 196a).

Ülkeler kaybedildikçe, padişahın eski pek zengin durumu sarsıldı. Zira ganimet hissesi hayâl oldu. İkinci olarak, kaybedilen ülkelerdeki padişah hasları elden gitti, oraların gelirleri kesildi. Üçüncü olarak, müzâyaka, bilhassa harb sırasında padişah, kendi hazînesini açtığı ve hükûmete ikrâz ettiği para ekseriya ödenemediği için, hazînedeki nakit de çok azaldı.

Bu sûretle padişahlar, memur gibi, maaşa muhtâc oldular. Maaş verilmiye başlandı. Maaş, çok yüksekti : 1902 yılında zamanın en büyük devletinin hükümdârı olan VII. Edward'ın maaşı 630.000 altın (bugünki satınalma değeri : 600 milyon TL.'ndan fazla) iken, II. Abdülhamîd'inki yılda 900.000 altın (900 milyon TL.'na yakın) idi. Fakat saray masrafları, bu büdceden karşılanıyordu. Aynı yılda Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın şahsî, âilevî ve saray büdcesi 255.361 altın (250 milyon TL.) kadardı *(Medeniyyet-i İslâmiyye Târîhi,* II, 159b).

Yılda bugünki paramızla bir milyar lira, padişaha XIX. asırda yetişmezdi. Anadolu, Rumeli ve Arabistan'daki çiftlikât-ı hümâyûn gelirleri olmasaydı, padişah, müşkil durumlarda kalırdı. Zîrâ hükümdarlık, ihsân, atıyye, atâ ve hediye üzerine kurulmuştu. Padişahın bağışlaması, efendilik alâmeti idi. Meselâ I. Abdülmecîd, büyük dâmâdı olan Vezir Ali Galib Paşa'ya (ki Büyük Reşid Paşa'nın oğlu idi), bir ramazan hediyesi olarak inci tesbih vermişti (Ali Rızâ Bey, 162).

Bu sûretle, kendi çocukları varlıksız kalan II. Abdülhamîd'in zengin ettiği yüzlerce şahısta ekseriya aile serveti devâm etmiştir.

1908 Meşrutiyeti'nden sonra padişah maaşı indirildi. İlk defa olarak Hânedân üyelerine, şehzâdelere ve sultanlara da maaş bağlanarak, bunların padişahın şahsına maddî bağlılığı ortadan kaldırıldı. Saray teşkilâtı, fevkalâde küçültüldü. Meşrutiyet'te padişah tahsisatı, artık devlet büdcesinde lâ-şey kabîline inmişti.

Padişah, dışarıdan çok hediye alan, az hediye gönderen bir hükümdardı. Eski asırlarda bu söylediğim, çok daha bârizdi. Ama meselâ hılâfet propagandasının şampiyonu olan II. Abdülhamîd'in İslâm hükümdar ve ileri gelenlerinden aldığı hediyeler, inanılmaz yekûnlara erişir ve onun gönderdikleri, pek azdır. II. Abdülhamîd'e gönderilen bu akıl almaz hediyeler, 1909 Yıldız yağmasında yağmacılar arasında paylaşılmıştır.

IV. Mehmed (1648 - 1687) devrinde dünyanın birinci devleti Türkiye, ikincisi Hindistan idi. Hindistan'da Timuroğlu Şâh-ı Cihân saltanat sürüyordu. Şâh-ı Cihân'dan henüz çocuk olan IV. Mehmed'e gelen Seyyid Hacı Muhammed adlı elçi, pek değerli hediyeler getirdi. Sorguç, kılıç ve hançerden yani 3 parçadan ibaret bulunan hediyeler, elmaslara boğulmuştu. Üçünün değeri 300.000 kuruş (bugünki rayiçle 200 milyon TL.) idi. Ama IV. Mehmed de Sadrâzam Sâlih Paşa'nın kardeşi Zulfekar Ağa'ya elçi yolladı. Şâh-ı Cihân'a 20 güzel cariye, zümrüt kabzalı hançer, mükemmel donatılmış bir at yolladı. Kaynağımız (Naîmâ, V, 343), hediyelerin toplam değerini yazmıyor. Fakat Şâh-ı Cihân'ın gönderdiğinden aşağı kalmadığını sanıyorum. Zira bu sıralarda Hindistan Türk imparatorluğu, itibarının zirvesinde idi. Nitekim Naîmâ, hiç bir elçiye Hacı Muhammed kadar itibar edilmediğini, padişahın kendisine bir takım hediyelerden başka nakden 6.000 altın (6 milyon TL.) verdiğini yazıyor. Şâh-ı Cihân, Zulfekar Ağa'yı çok iyi karşılar. Bu defa Kaaim Bey adlı elçisini gene hediyelerle IV. Mehmed'e yollar. O da Maan-zâde Hüseyin Bey'i Agra'ya yollar. Basra'dan deniz yoluyle Hindistan'a giden Hüseyin Bey, Şâh-ı Cihân'a, «Halîfe-i Rûy-i Zemîn»in çok değerli hediyelerini sunar : 4 donanmış at, büyük bir tek taş zümrütlü sorguç. Atların donanımı altın ve mücevherlere boğulmuştu.

Demek istiyorum ki, padişah, dışarıdan çok hediye alan bir hükümdâr olmakla beraber, dışarıya hiç hediye vermiyen bir hükümdar da değildir.

Pâdişâhın Yiyip İçmesi

Padişah yemeğindeki protokol ve muazzam matbah-ı âmire teşkilâtı, sonraki bahislerde ele alınacaktır. Burada padişahın yemek yemesi hakkında bir kaç söz söyliyeceğiz.

İlk padişahlar, hattâ Fâtih, basit yemek yerlerdi. XVII. asırdan itibaren padişahın yemekleri çok çeşitlendi ve büyük tekellüfe boğuldu. Türk yemek san'atının zirvesine eriştiği XIX. asırda, Türk mutbağı, dünyanın en zevkli mutbağı hâline gelmişti. Birinci Cihan Savaşı, Türk mutbağını mahvetti. Zamanımızda, Türk mutbağının hususiyetlerini bilen kalmamış gibidir veya bir kaç Istanbullu'dan ibarettir. Gerçek Türk an'anevî mutfağını iyi bilenler arasında hatırlıyabildiğim bir kaç isim Yahyâ Kemal, Refik Hâlid, Muhiddin Öztuna'dır.

Padişah, çok değerli Çin porselen tabaklarında yemek yerdi. Fevkalâde günlerde gümüş ve altın takımlar çıkardı (Uzunçarşılı, 71).

Baudier XVII. asırda şu ilgi çekici bilgileri veriyor (s. 34-6, 133 v.dd.) : «Saray'a kat'iyyen alkollü içki girmez... Mutfakta yemek pişirilen takımlar bakırdandır. Çok temiz ve parlak tutulur. Görünüşleri güzel ve zevklidir. İnsana hayret veren bu kaplar, saymakla bitmiyecek derecede çoktur ve kalaylıdır... Padişah, yazın 4 defa, kışın daha az yer. Sofrada bağdaş kurarak oturur. Sofra, iki parmak yüksekliğinde gümüş bir siniden ibarettir. Som altından ve üzerine mücevherler kakılmış bir sini takımı daha varsa da, bunu yılda ancak üç dört defa kullanır. Padişah, dizlerine bir peşkir alarak yemek yer. Diğer bir peşkir de sol kolunun üstüne konur. Bir yanında 3 adet ekmek vardır. Fevkalâde nefîs olan bu ekmekler, padişahın şahsına mahsûs olmak üzere Bursa'da yetiştirilen buğdaydan yapılır. Bu ekmek, keçi sütüyle yoğrulur. Keçiler, saraya bağlı korularda hususî olarak beslenir. Padişahın şahsına mahsûs yemekleri hazırlıyan husûsî mutfak, şafaktan önce faâliyetine başlar. Zîrâ pâdişah çok erken kalkar. İstiyeceği yiyeceği daima hazır bulundurmak lâzımdır... Ramazan sırasında hiç bir altın kap kullanılmaz. Padişah mutlaka oruç tutar ve zamanı gelince iftâr eder. Yemeklerini, son derece değerli ve nâdir sarı Çin porseleni tabaklarda yer».

Padişah, Yavuz'dan itibaren aynı zamanda halîfe'dir. Dünya Müslümanları'nın başıdır. Hiç içki içmiyenleri ekseriyettedir. Fakat Yavuz'dan önce olduğu gibi, Yavuz'dan sonra içenleri de vardır. Emevî ve Abbâsî halîfeleri içinde de bir hayli içenler olduğu malûmdur. Halbuki İslâm dininde alkol —tedavi maksadı hariç—

günahtır. II. Murad (1421 - 1451), II. Selim (1566 - 1574), IV. Murad (1623 - 1640), I. Abdülmecîd (1839 - 1861), V. Murad (1876), başlıca içki içen padişahlardandır. Şehzâdeliğinde içip, padişahlığında bir yudum alkol almıyanlar da vardır: II. Bâyezid (1481 - 1512), II. Abdülhamîd (1876 - 1909) gibi.

Pâdişâhın Kılık Kıyâfeti

Padişah, tercihan beyaz kumaştan elbise giyer. Thévenot, 165 : «Le Grand Segneur estoit vêtu de blanc, comme il l'est presque toujours».

Padişah, yerli kumaş giyer ve kullanırdı. Yabancı malı giyip kullanmaktan hoşlanmazlardı. Padişah giyimi için Ankara'da husûsî olarak şal ve sof dokunurdu. Çamaşırlık kumaşlar, Trabzon'da dokunurdu. Sultan Azîz'in ölümünde arkasından çıkarılan gömlek, Rize bezindendi (1876). Ki artık bu devirde, Türkiye'ye kumaş idhâli oldukça yaygınlaşmıştı. Padişah havlı, peştemal ve hamam takımları, Selânik ve Karaferye'de dokunurdu (Uzunçarşılı, 74).

II. Murâd'a (1421 - 1451) kadar (bu padişah dahil), padişah, yalnız kavuk değil, börk de giyerdi. Bir çeşit basık ve tüylü kalpak olan börk, Doğu Türkleri'nde, II. Murad'la çağdaş Timuroğulları'nda da makbuldü. Türkler'in, İslâm'dan önceki devirlerde giydikleri millî başlıktı. II. Murâd'ın börk giydiğini bize, kendi müşâhedesi olarak, bu padişah nezdinde Burgondiya elçisi olan de la Brocquière yazıyor.

II. Mahmûd'un (1808 - 1839) fes inkılâbından önce padişahın klasik başlığı kavuktu. Kavuğun ortasından tepeye doğru taşan balıkçıl kuşu tüyünden sorguç, mücevherli idi. Sorguçlar, fevkalâde kıymetliydi. Üzerlerindeki mücevherler, küçük bir devletin hazînesine eşitti.

Bir padişah sorgucunun târîfi : Ortasında bir büyük, çevresinde, tepesinde, zencirlerinde ve top kısmında, orta büyüklükte 50 ve daha küçük 28 elmaslı ve 8 parça orta büyüklükte 70 habbe zümrüd, 98 inci, 26 yâkutlu ve çevre askılarında 2 büyük lâl renkli 6 büyük inci (penbe inci) ve bir orta büyüklükte elmas ile 3 büyük ve 3 küçük habbe zümrüd. Bu sorguç, «Hind-kârî» yani Hindistan Türk modasına göre tanzîm edilmişti (Hindistan'da kuyumculuk pek ileri idi).

Diğer bir sorgucun târîfi : Ortasında bir büyük ve topunda 31 orta derecede büyük ve güllerinde 56 küçük elmaslı, orta bü-

yüklükte 5 incili, bir de orta büyüklükte zümrüd askılar ve topunda ve zencîrinde 74 habbe incili ve 42 hurda yâkutlu ve 32 minekârî altın habbeli sorguç. Bu da «hind-kârî» idi (Uzunçarşılı, 221).

Padişahın «ferve-i murabbâ» denen kafdanı, düğmeleri pırlanta ve bazı kısımları altın sırmalı olurdu. Muharebe meydanında zırh giyerdi. Zırh, ince çelik zencirden yapılırdı, üstü kürk kaplanırdı. Sefer, merasim, harem, selâmlık kıyafetleri ayrıydı.

Padişah «kapaniçe» cinsinden kürk giyerdi. Siyah tilki kürkü —ki son derece makbuldü— padişaha mahsustu. Ama padişah, başta samur olmak üzere başka kürkler de giyerdi. Yazın tabiatiyle kürk giyilmezdi. Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki bir vesikada, çeşitli padişah kapaniçeleri şöyle tavsîf edilir (Uzunçarşılı, 223) :

«Kapaniçeler içinde, her bir çift çaprazı 230'ar elmas ve her düğmesi 3'er elmas ile murassâ 7 çift çaprazlı serâser denilen kumaşa kaplı kapaniçe ve her bir çift çaprazı 26'şar elmas ve her bir düğmesi 6'şar elmasla murassâ kırmızı ve cenkârî (limon küfü renginde) minekârî 9 çift altın çaprazla serâser'e kaplı kapaniçe ve her bir çaprazı 36'şar elmas ve her bir düğmesi 9 elmasla murassâ 9 çift çaprazlı serâser'e kaplı kapaniçe ve sade sırma çaprazlı ve her bir düğmesi müşebbek (kafesli) beyaz mine üzerine 3'er fîrûze yâkut (gök yâkut) ile birer elmasla murassâ 7 çift çaprazlı sûf'a (sof) kaplı kakum kürkünden kapaniçe».

Pâdişah Cenâzesi

Cenaze, şüphesiz İslâm dininin emirlerine göre kaldırılırdı. Padişah cenâzesi ile hammal cenazesinin şeklen farkı yoktu. İkisinin de namâzı : «er kişi niyyetine» diyerek kıldırılırdı. Ancak padişah cenâzesinde hâkanlık unsurları da vardı. Yani Eski Türk hâkanlarının cenazelerinden bazı unsurlar, İslâm dinine rağmen devâm etti.

Padişah ve şehzâdeler, XVII. asır ortalarına kadar, Selçuklular'dan ve Eski Türkler'den gelen millî törenle gömülmüşlerdir. Sonra bu tören, bugün Türkiye'de yapılan cenaze merasimleri gibi, sadece dinî mahiyet almıştır. Fâtih'in cenaze merasimi şöyle olmuştur :

Hükümdârın cenazesi tahnîd edilerek (iç organları çıkarılarak) halefi II. Bâyezîd, İstanbul'a gelinceye kadar 19 gün bekletilmiştir. 22 mayıs 1481 cenâze merâsimi, eski Türk hâkanlarına yapılandan az farklıdır. Merasim Topkapı Sarayı'nda başlamıştır. Cenaze namazını evliyâ'dan sayılan Şeyh Muslihuddin Vefâ Efen-

di kıldırmıştır. Tabutun altına önce Cennet-Mekân'ın oğlu ve halefi Sultan Bâyezid girmiştir. Vezirlerin, kazaskerlerin, beylerbeyilerin, sair ilmî, askerî ve mülki ricâlin omuzlarında tabut, mahşerî bir halk kalabalığı ile Sarayburnu'ndan Fâtih'e, Cennet-Mekân'ın yaptırdığı camie getirilmiştir. Kuyrukları kesilmiş ve murassâ takımları ters takılmış atları, tabutun önünde yürütülmüştür. Tabut Kâbe örtüsünden bir parçaya sarılmış, baş tarafına Cennet-Mekân'ın kavuğu, üzerine de seferlerinde kullandığı yay'ları —kırılmış olarak— konmuştur. Yolda devamlı tekbîr ve ilâhîler okunmuştur. Her tarîkat, kendi âdâbınca, sazlarını çalıp davullarını vurup sancaklarını açarak tabutu tâkıyb etmiştir. Mûsevîler ellerinde *Tevrât* ve Hıristiyanlar ellerinde *İncîl* ve yakılmış halde kocaman âyin mumları ile cenazeyi Fâtih'e getirmişlerdir. Cenaze türbeye konulduktan sonra sandûkanın üzerine Cennet-Mekân'ın kavuğu ile kılıcı bırakılmıştır. Sandûka, sadece cenazenin yerini işâret etmekte olup boştur. Cenaze sandûkanın içinde değil, sandûkanın altındaki mahzendedir. Tabut, mahzene öylece bırakılmıştır. Burada lâzım gelen dînî merâsim yapılmıştır. Son defa 1622'de II. Osman ve 1640'ta kardeşi IV. Murad, bu şekilde merâsimle gömülmüşlerdir. Sonra eski Türk âdetleri bırakılmış, cenaze merâsimi tamâmen İslâmî şekilde yapılmıştır.

Padişah cenazesinde atlarının kuyrukları kesilip ters eğerlenerek cenazenin ardından süvarisiz götürülmesi, boşaltılmış yayların da cenazeye iştiraki, kılıcının türbesine konulması, eski Türk hâkanlarına yapılmış cenaze merasimlerinden kalmadır. Naîmâ, IV. Murâd'ın cenaze törenini anlatırken şöyle der (III, 453) : «Merhûm'un binüp gazâya gitdiği üç at tersine eğerlenüp tâbûtu önünce yedilip feryâd-ü figaan ile pederi Sultân Ahmed Hân türbesine götürüp defn eylediler».

Fâtih'in oğlu Şehzâde Mustafa'nın, Fâtih'in, II. Bâyezîd'in cenazeleri hep böyle kaldırılmıştır. Kahire'de ölen Velîahd-Şehzâde Sultan Ahmed'in (Yavuz'un ağabeyi) oğlu Şehzâde Süleymân'ın cenazesi bile böyle «Türk usûlü» kaldırılmıştır.

Bir mâzereti yoksa, pâdişâhın cenâze namâzını daima şeyhulislâm kıldırırdı. Fâtih'inkini Şeyh Vefâ kıldırmıştır. Padişahın öldüğü işitilir işitilmez, bütün imparatorluğun câmîlerinden minarelerinde salâ verilir, halk haberi öğrenmiş olurdu.

Padişaha âsî olarak ölenlerin cenaze namazları kılınmazdı. Bu hususta meşhur Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi'nin fetvâsı olduğunu, Selânikî yazmaktadır.

Padişahlar, basit türbelere gömülürdü. Hindistan Türk hükümdarlarına yapılan anıt-kabirler, hiç bir pâdişâh için ne yapıl-

mış, ne yapılması akıldan geçmiştir. Bir kaçı bir türbeye gömülürdü. Kendi müstakil türbesinde yalnız yatanlar daha azdır.

Muhârebe meydanında ölen iki padişahın, I. Murad'la (1389) 7. kuşaktan torunu olan Kaanûnî'nin (1566) iç organları, şehîd oldukları yere, Kosova'ya ve Sigetvar'a gömülmüş, cenazeleri Bursa ve İstanbul'a nakledilerek türbelerine konmuştur.

Murad Hudâvendigâr'ın Kosova'daki —yalnız iç organlarının gömüldüğü— türbesi, 1389'dan günümüze kadar, Balkan Müslümanlığı'nın kâbesi olmuştur. Şimdi Yugoslavya'nın Sırbistan cumhuriyetinin Kosova muhtar bölgesinde kalmaktadır. Kaanûnî'nin iç organlarının gömüldüğü Sigetvar ise, Macaristan'dadır.

Kaanûnî Sultan Süleyman'ın iç organları —Evliyâ Çelebî'nin VI. cildin son ve VII. cildin ilk sahifelerinde anlattığı üzere— altın bir leğen içinde gömülmüştür. Oğlu II. Selim, gömülen yerin üstüne bir türbe ve türbenin çevresine bir kale yaptırmıştır. Kale - türbe... IV. Mehmed, 1664'te kaleyi genişletmiştir. Cami, mescid, medrese, mektep, han, hamam ve çarşı yapılarak «Süleyman Han Türbesi Kal'ası», Sigetvar'ın yakınında ayrı bir kasaba olmuştur. Kaleye, 100 asker konmuştur. Bir ara Almanlar, Türbe'nin altın kaplama âlemini aşırarak Kanije yakınlarında Yenikale'ye getirmişlerdir. Sadrâzam Fâzıl Ahmed Paşa, Uyvar seferinde buradan geçerken alemi görmüş, Mohaç ve Peç sancak beylerini, bu alemin Türbe'ye götürülüp merasimle konmasına ve Türbe'nin tamirine me'mûr etmiştir.

Saltanatın Sonu

Bu derece yerleşmiş bir müesseseden cumhuriyete geçiş kolay olmamıştır. Bu, Osmanlı saltanatının yıkılması ve Osmanoğulları'nın düşmesinden öte bir mânâsı olan, Türk tarihinin pek muazzam hâdisesi idi. Zira Türkler, 2.200 yıldan beri, Orta Asya'da olsun, Türkiye'de olsun, monarşiye dayanan, başka bir rejim bilmiyen bir milletti. Bu rejimle cihanı fethetmiş bir milletti. En büyük Türkler, saltanat tahtına oturmuş olanlar arasından çıkmıştı. Cumhuriyete geçiş, Atatürk'ün istisnaî şahsiyetiyle mümkin olmuştur. Atatürk olmasaydı, cumhuriyet mümkin değildi. Ama 600 yılda vuku bulan bir hâdise, anavatanın istilâsı, taht şehrinin işgali olmasaydı, Atatürk'le de cumhuriyet kaabil değildi. Atatürk, İzmir'i istirdâd edemeseydi, rejim değişemezdi.

Atatürk'ün daha 1920'lerde, hiç olmazsa 1921'de cumhuriyeti düşündüğüne dair pek çok emâre vardır. Fakat bu emâreler çok iyi gizlenmişti. Kendi imzasıyle 23 nisan 1920'de Türkiye Büyük

Millet Meclisi'nin niçin Ankara'da toplandığını Mustafa Kemal Paşa bütün dünyâya şöyle îlân ve îzâh ediyordu : «Vatanın istiklâli, makaam-ı refî'-i hılâfet ve saltanatın istihlâsı» *(Nutuk,* I, 431). Yâni Atatürk'ün ifadesine göre «halîfe-sultân'ın (düşman tahakhükmünden) kurtarılması», «vatanın istiklâli» derecesinde ehemmiyetliydi. Ama Millî Mücadele'yi tutan Velîahd-i Saltanat Abdülmecîd Efendi'nin (Halîfe II. Abdülmecîd) oğlu ve Sultan Vahîdeddîn'in dâmâdı —kendisi de meslekten subay olan— Şehzâde Dâmâd Ömer Fâruk Efendi'nin, millî savaşa katılmak üzere 1921 nisanında İnebolu'ya gelmesi üzerine Atatürk, Şehzâde'nin Istanbul'a iâdesini gizlice emretti. Ama bu, o tarihte henüz kesin şekilde cumhuriyete karar verdiğini göstermez, belki cumhuriyeti sadece düşündüğünü işaret eder. Zâten zafer kazanılmadan rejimin değiştirilebilmesi mümkin değildi.

Atatürk, Fâruk Efendi'yi Anadolu'ya kabûl etmiyerek, belki, o sırada şart olan otoritenin dağılması meselesinden endişe etmiş olabilir.

Dr. Rızâ Nûr, saltanatın kaldırılması önergesini Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne verdiği sırada, fikirler, saltanatın kaldırılmasında birleşmekten çok uzaktı. Bizzat devletin başbakanı, Raûf Bey (Orbay) şöyle diyordu :

«Ben, makaam-ı saltanat ve hılâfete vicdânen ve hissen merbûtum (bağlıyım)... Pâdşâha muhâfaza-i sadâkat, borcumdur (her subay, subay çıkarken padişaha sadakat yemini ederdi). Halîfeye merbûtiyyetim ise, terbiyyem î'câbıdır. Bunlardan başka, umûmî mütâla'am da vardır : Bizde, vaz'ıyyet-i umûmiyyeyi tutmak gücdür. Bunu ancak, herkesin erişemiyeceği kadar yüksek görülmiye alışılmış bir makaam te'mîn edebilir. O da, makaam-ı saltanat ve hılâfetdir. Bu makaamı lağv etmek, onun yerine başka mâhîyetde bir mevcûdiyyet ikaamesine çalışmak, felâket ve husrânı mû'cibdir, aslaa câiz olamaz».

Re'fet (Bele) Paşa ise şöyle der : «Fi'l-hakıyka bizde pâdşâhlıkdan, halîfelikden başka bir şekl-i idâre, mevzû'-i bahs olamaz» *(Nutuk,* II, 684).

Bu meselede Atatürk, hiç âdeti olmıyan, aklından geçirmediği, mesleğine ve karakterine uymıyan bir şey yapmıya mecbur kalmış, Dr. Rızâ Nûr'un önergesini kabûl etmeleri için, milletvekillerini, komisyon odasına girerek, şu cümleyle tehdîd etmiştir : «Fakat ihtimâl, bâ'zı kafalar kesilecekdir!» *(Nutuk,* II, 691).

Saltanatın kaldırılması, en mühim safha idi. Sonra cumhuriyet ilân edilmiş, sonra halîfelik kaldırılıp Osmanoğulları tamamen düşürülmüştür. Bunlar, sırasıyle 1922 sonunda, 1923 sonunda,

1924 başında gerçekleşmiştir. Son iki safha, saltanatın kaldırılması derecesinde radikal değildi ve o derecede güclük çıkmadı. Zîrâ saltanat kaldırıldığından cumhuriyet ilân edilinceye kadar geçen bir yıl içinde zâten Türkiye, «cumhuriyet» adı konulmamış bir cumhuriyetti. Gene de cumhuriyet rejimi T.B.M.M.'nde oylanırken, pek çok milletvekili çekimser kalmış, aleyhte oy çıkmamış, 158 milletvekili kabûl oyu kullanmıştır. Ama bu meclis, II. Meclis'ti. I. Meclis'ten cumhuriyet kararı almak, daha zor olabilirdi. Zîrâ I. Meclis, Atatürk'ün seçtirdiği bir meclis değildi. II. Meclis ise, Atatürk'ün seçtirdiği bir meclis oldu. Buna rağmen hılâfetin kaldırılmasını anlatırken, Atatürk'ün en yakın ve T.B.M.M.'nde milletvekili bulunan silâh arkadaşlarının nasıl direndiğine işaret etmiştim.

Şeyh Saîd ısyânında, son velîahd Selîm Efendi (II. Abdülhamîd'in büyük oğlu), Haleb'de idi. Diyarbakır Ulu Camii'nde, onun adına —padişah ve halîfe olarak— cuma hutbesi okundu. Ama Türk devletine baş kaldıran âsîlerin bu şekilde hareketi, Osmanoğulları'na şüphesiz en küçük şeref bahşetmez.

Bütün bunlara rağmen saltanattan cumhuriyete geçiş, çok az sarsıntılı olmuştur denebilir. Bunun sebebi, Atatürk'ün istisnaî kudrette şahsiyeti idi. Bir de millet, on bir yıllık savaştan sonra artık yalnız barış istiyordu. Bir Fransa'da saltanattan cumhuriyete nasil bir asırda ve milyonların kanı dökülerek geçilebildiğini hatırlamak, Atatürk'ün başarısı hakkında daha açık bir fikir verir. Capet'ler, Fransa'da millî hânedandı. Fransız birliğini gerçekleştirmişlerdi. Hıristiyanlık tarihinin en büyük hânedânı idi. Ama Osmanoğulları, cihan tarihinin en büyük hânedânı idi. Onlar da parça parça olan Anadolu'yu iki yüz yıl çalışarak birleştirmişlerdi. Ayrıca, en az 11 ilimiz (Istanbul, Tekirdağ, Kırklareli, Edirne, Bursa, Kocaeli, Sakarya, Bilecik, Rize, Trabzon, Artvin, ayrıca Çanakkale, Balıkesir gibi illerin bazı parçaları, nüfus bakımından bugünki Türkiye'nin 5'te 1'den fazlası) Osmanoğulları tarafından Bizans'tan fethedilerek Türk yapılmış ve ebedî olarak Türkiye'ye katılmıştı. Üstelik padişah, bir çeşit papa idi de. Dünya Müslümanları'nın başı idi. Bütün bu mülâhazalar, 600 yılda bir defa gelebilen bir fırsatı Atatürk'ün ne kadar dikkat, itina ve zekâ ile değerlendirdiğini ve çok yumuşak sayılacak bir şekilde meseleyi hallettiğini gösterir.

Bu şekilde pâdişah, Türk toplum hayâtından çekilmiş oldu. Bu bahsimizde «padişah» denen şahsiyeti, her cephesiyle incelemiye çalıştım. Şimdi, bu padişahın mensûb olduğu aileden, «Osmanoğulları» denen hânedandan bahsetmek istiyorum.

II

OSMANOĞULLARI

Hânedan

Osmanoğulları, Selçukoğulları'na halef ve vâris olarak Türkler'in ve Türkiye'nin başına geçtiler. Gerçi 1308 - 1335 arasındaki 27 yılda İlhanlar, Cengizoğulları vardır ve bu târihlerde Türkiye'nin padişahı gerçekte 2 İlhan'dır. Ama açınız Osmanlı kroniklerini, Osmanoğulları'nın Selçukoğulları'nın vârisi olduğundan başka bir telâkki göremezsiniz. Gelenek bu olmuştur. Niçin? 1308'de İlhanlılar, artık dil, din, kültür bakımından Türk'leşmişlerdir. Moğolluk'la, Müslümanlık dışında dinlerle ilgileri kalmamıştır. Ama Selçukoğulları ve Osmanoğulları gibi menşe'de Oğuz Türkü, Türkmen değildirler. Kroniklerin, devrin mâşerî vicdanına ve umumî efkârına tercümân olan o devir tarihçilerinin, Selçuklular'ın ve Osmanlılar'ın Oğuzluklarını ne kadar öğdüklerini, ne kadar belirtmiye çalıştıklarını hatırlıyalım. Bu vasıflar, İlhanlılar'da yoktu. İlhanlılar'ın Türk'leşmeden, İslâm'laşmadan önce Anadolu Türklüğü'ne yaptıkları baskılar da unutulmuş değildi. O çağ Türk'lüğüne göre onlar, İslâm âlemini altüst eden Cengiz'in torunu Hulâgû'dan iniyorlardı ve Hulâgû, Bağdad Abbâsîleri'ne son veren, İslâm ve Türk kanı döken bir zalimdi. Selçuklular ve Osmanlılar gibi çok mütevazı, fakat o derecede şerefli ve temiz bir menşe'den gelmiyorlardı İlhanlılar. Ve Selçuklular ve Osmanlılar gibi çok büyük, âdetâ Cenâb-ı Hakk'ın esirgediği müstesna bir tâlie de sâhip görünmüyorlardı. Gazâ yapmamışlar, kâfirden ülkeler fethetmemişlerdi. Selçuklu ve Osmanlı hükümdarlarının dehâlarından mahrum ilhanlar yetiştirmişlerdi.

Böylece, Selçukoğlu II. Mes'ûd'un Kayseri'de ölümü ile Osmanoğlu Orhan Gazi'nin Bursa'da Türkiye'nin rakipsiz hükümdârı durumuna gelmesi arasında geçen 27 yıl, Anadolu Türkü için bir devr-i fetret, saltanat fâsılası sayıldı. Bu telâkkiyi Osmanlılar'ın şevket devri tarihçileri, var güçleriyle desteklediler ve İlhanlılar'ı unutturdular. Anadolu, iki ilhan'ın imparatoru olduğunu sonradan hatırlamadı bile.

Zaten Osmanlı şevketi, bütün geçmişi gölgeledi. O derecede göz kamaştırıcı idi.

Prof. Dr. Mehmed Köymen: «Türk ve hattâ dünya tarihinin en büyük, en şerefli ve en devamlı devleti» diye târîf ettiği Osmanlı Türkiyesi'ni, başka cihan devletleri ile mukayeseye bile yanaşmaz. Gerçekte, Roma hariç, tarihte başka bir cihan devletini Osmanlı Türkiyesi ile mukayese etmek kolay değildir:

Bir Britanya cihan devleti vardır. Ama 2 asır bile devâm edememiştir. 1770'de başlamış, 1940'ta bu sıfatını kaybetmiştir. 170 yıl eder.

Bir İslâm (Hılâfet) cihan devleti vardır. O da, cihan devleti olarak 2 asrı zor bulmuştur.

Bir Moğol cihan devleti vardır. 65 milyon kilometre kareye, yâni Osmanlılar'ın eriştiği âzamî sınırların 3 misline erişmiş, âdetâ o zamanki dünyaya hâkim olmuş, ama üç çeyrek asır devam edebilmiştir. Cihan devleti sıfatını sadece iki kuşak koruyabilmiş, bir asrı bile bulamamıştır.

İskender'in cihan devleti, hayatıyle kaim olmuş, on yıl sürüp geçmiştir. Persler'inki çok daha ömürlü olmuşsa da, pek çok sebepten dolayı yukarıda anılan devletlerle mukayese edilemez.

Charles-Quint'in cihan devleti de kendi saltanatıyle kaaim olmuş, imparatorluğunu kendi eliyle ikiye bölmek mecburiyetinde kalmıştır.

Artık daha da mütevazı ve süresiz misallere inmek istemiyorum. Birleşik Amerika cihan devleti de vardır. 1944'te başlar. Ama Cihan ölçüsündeki nüfuzunu hemen 10 yıl içinde Sovyet Rusya ile paylaşmıya mecbur kalmıştır.

Şimdi, böylesine bir mucizeyi gerçekleştirerek Türk'lüğü tarihindeki zirve noktasına götüren Osmanoğulları'nın çeşitli hususiyetleri hakkında bâzı şeyler söylemek istiyorum. Bu bahsimiz, padişah bahsini geniş ölçüde tamamlıyacaktır.

Pâdişâha Ait Bâzı Merâsimler

Padişah bahsinde, saltanat alâmeti olan bir kaç merasimden bahsetmiştim. Bu merâsimlere ait bazı teferrüâtı da burada ilâve ediyorum.

«Saltanat kapısı»ndan yalnız padişah at veya arabayla girebilirdi. Topkapı Sarayı'nda bu, 3. kapı idi. Pâdişahtan gayrileri, saltanat kapısından ancak yaya girerlerdi. Topkapı Sarayı'ndan sonra Dolmabahçe'de, Yıldız'da, Beylerbeyi'nde hep böyledir. Büyüklük budalası olan ve kendisine Mısır hükümdârı süsü vermek

istiyen Hıdîv İsmail Paşa, saltanat kapısından araba ile girebilmek için binlerce altın rüşvet dağıtmışsa da, protokola memur görevliler, kapının eşiğinde kendisini arabadan indirip yaya yürütmüşlerdir.

Yalnız padişahla, tek imparatoriçe sayılan vâlide-sultân'ın arabacılarının elbiseleri altın sırma işlemeli ve altın düğmeli olabilirdi.

Hazret-i Peygamber'in doğduğu mevlid günü padişah tebrîk edilir ve bu törende de, başka muâyede'lerde olduğu gibi, tebrike gelenler, büyük üniforma giyerlerdi.

II. Abdülhamîd'in (1876 - 1909) muâyedeleri, daima Dolmabahçe Sarayı'nda olurdu. Yani Yıldız'da oturan padişah, tebrikleri orada kabûl etmez, bunun için Dolmabahçe'ye gelirdi. Yalnız bir defa, 25 ocak 1907'ye isabet eden kurban bayramı muâyedesi Yıldız'da yapılmıştır. Muâyede ve selâmlık törenlerini, eski serasker (harbiye nâzırı) yâver-i ekrem Müşir (mareşal) Mehmed İzzet Paşa (1827 - 1890), merasim nâzırı sıfatıyle yönetirdi. Törenin ikinci sorumlusu, «teşrîfât-ı umûmiyye nâzırı» denen protokol umum müdürü idi. Daima tahtın karşısında «el pençe dîvân» denen tarzda dururdu. Üçüncü sorumlu, «teşrîfatçı bey» idi. Tahtın bir kaç adım arkasında, diğer bir teşrifat (protokol) me'muru da kapının önünde dururdu. Padişah, yalnız şeyhulislâma ayağa kalkıp yakasını öptürür, bir kaç kelime de konuşurdu. Kazaskerlere ve diğer kibâr-ı ulemâ'ya da ayağa kalkar, fakat onlarla konuşmaksızın elini öptürürdü. Ulemâ, ayrıca saçak öpmezlerdi. Bu, onların başlıca imtiyâzı idi. Diğer akla gelen herkes, saçak öperdi.

1828 - 29 Rus savaşında, padişahın karargâhı Tarabya'da idi. II. Mahmud, kışa tesadüf eden bayram tebriklerini, Göksu Kasrı'nda kabûl etmişti. Sefer hâlinde padişah muâyedesinin otağ-ı hümâyûnda olması esasen eski âdetti. Göksu Kasrı'nda tahtın eteğini —sonradan sadrâzam olan —Silâhdâr Germiyanoğlu Ali Ağa tutmuştu.

«İç Muâyede» ise, padişahın, kadınların bayram tebriklerini kabûlüdür. Vâlide-Sultan'dan başlayarak gerek hânedan mensupları, gerek yüksek pâyeli devlet me'murlarının hanımları, padişahı ayrı bir merasim hâlinde tebrîk ederlerdi. II. Abdülhamîd devrinde iç muâyede, Yıldız Saray-ı Hümâyûnu'nda olurdu. Dolmabahçe'deki muâyedeyi bitiren padişah, ikametgâhı olan Yıldız'a gelir, orada hanımları kabûl ederdi. Hanımları padişah, ayakta kabûl ederdi. Yüzleri açık olarak sultanlar ve hanımlar, padişahı eteklerlerdi, taht saçağı öpmezlerdi. Tebrik sırasında padişah, istediği hanımla konuşurdu.

Her ramazânın 15. günü Topkapı Sarayı'nda Hırka-i Saâdet ziyareti yapılırdı. Padişah, şehzâde ve sultanlara, Osmanoğulları'na mahsus bir ziyaretti. Padişah dönüşünde çok defa Ayasofya'da namaz kılardı. Hırka-i Saâdet'e temâs edilmezdi. Örtülerin üzerinden Peygamberimiz'in hırkasını padişah öper, sultan ve şehzâdeler öpmezlerdi. Padişah, bunlara, örtüye değdirilmiş birer mendil verirdi.

Ramazanda «huzûr dersleri» yapılırdı. Padişah huzûrunda ulemâ'dan bilgisi ve hitâbeti kuvvetli bir kaç kişi, *Kur'ân*'ın belirli âyetleri üzerinde konuşurlardı. Sarayın diğer dairelerinde, şehzâde ve sultanlara da huzûr dersleri verilirdi. Bu mevzûda Ebulu-lâ Mardin, *Huzûr Dersleri* adlı üç büyük cilt eser yazmıştır.

Pâdişâhın «cülûs» denen tahta oturması, bütün imparatorlukta, Fas'tan Basra Körfezi'ne, Habeşistan'dan Polonya'ya kadar, haber hangi şehre ve kaleye erişmişse, orada toplar atılarak ilân edilirdi.

II. Abdülmecîd'e kadar cülûslarda kullanılan taht, 23 eylûl 1585'te III. Murâd için yapılmıştır. Siyâsî tarih kısmında bu tahtın III. Murâd'a nasıl takdîm edildiği anlatılmıştı. Bir çok taht vardı. Fakat cülûslarda kullanılanı buydu. Yalnız maddî değeri bugünki satınalma gücüne göre 30 milyar TL. tahmîn edilmektedir. Hâlen Topkapı Sarayı Hazînesi'nde teşhirdedir.

Cülûs töreni, muâyede töreninin hemen hemen aynı idi. Padişah, yukarıda anılan tahta oturur, yalnız ulemâ'ya ayağa kalkardı. Tahtın saçağını Tanzimat'tan sonra mâbeyn müşîri (II. Abdülhamîd devrinde Gazi Osman Paşa) tutardı. Ulemâ dışında askerî ve mülkî erkân, rütbe ve kıdem sırasıyle, iki elleriyle bu saçağı tutar, öper, başlarına koyarlardı. Padişah, önce velîahdin, sonra yaş sırasıyle şehzâdelerin tebriklerini kabûl ederdi. Saray bendegânı, en son tebrikte bulunurlardı. Cülûstaki bîat ve bayramlardaki muâyede resminde durum böyleydi. Tebrikler devâm ederken Tanzimat'tan sonra, devamlı şekilde Mızıkay-ı Hümâyûn millî marşlar çalardı. Geceye kadar süren kadınların tebrikinde de mızıka, icrâya devâm ederdi.

II. Abdülhamîd'in Dolmabahçe Sarayı'nın Muâyede Salonu'nda yapılan bayramlaşmalarda, tahtın sağına en başa Velîahd-i Saltanat Mehmed Reşâd Efendi geçer ve ayakta dururdu. Sonra yaş sırasıyle şehzâdeler (Ahmed Kemâleddin Efendi, Yûsuf İzzeddin Efendi vs.) dizilirdi. Sonra evlenme tarihleri sırasıyle dâmâdlar (sultan zevcleri), sonra yaş sırasıyle sultan-zâdeler (sultan'ların erkek çocukları) sıralanırdı. Tahtın solunda, protokole göre Saray erkânı yer alırdı. Tahtın sağ ön tarafında şeyhulislâm, ar-

dında Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, bunların arkasında kazasker rütbesini aldıkları sıraya göre kazasker pâyesindeki ulemâ, sonra Istanbul pâyeli ulemâ dizilirdi. Tahtın sol ön tarafında sadrâzam, sonra nâzırlar, vezirlik pâyesini aldıkları tarihe göre kıdem sırasıyle vezirler ve müşirler (ikisi karışık, her iki rütbe birbirine eşti, biri mülkî, diğeri askerî rütbe idi) sıralanır, sonra daha aşağı rütbedeki mülkî ve askerî rical ve erkân gelirdi.

Kadir gecesinde padişahlar, bilhassa II. Abdülhamid, Ayasofya Câmii'nde terâvîh kılmayı âdet edinmişlerdi.

Cuma namazı kılıp hutbe dinlemekten ibaret olan ve halîfe sıfatının büyük icaplarından sayılan mühim törene «selâmlık resm-i âlîsi» ve kısaca «selâmlık» denirdi. İhmali mümkin görülmiyen bir törendi. Çok büyük şâşaa içinde padişah-halîfe, yüz binlerce Istanbullu'ya görünürdü. Bütün Hıristiyan büyükelçiler ve sefaret erkânı, resmî davetli olarak bu merasimde bulunurlardı. Halîfeyi bu törende görmek için İndonezya'dan, Çin'den, Habeşistan'dan, Nijerya'dan ve akla gelebilecek her türlü ülkeden Müslümanlar gelir ve dönünce yurdlarında halîfe-i rûy-i zemîn hazretleri olan cihan padişahı'nı görmekle öğünürlerdi. Yabancı turistler ve iş adamları da bu merasimi kaçırmazlardı. Merasim cami dışında daha çok geniş ölçüde askerî idi. Padişah camie girince dînî mâhiyet kazanırdı. Gayri Müslimler, pâdişâh içerdeyken câmie giremezlerdi. II. Abdülhamid, tam üçte bir asır yani bir kuşak tutan uzun saltanatında yalnız bir tek defa ağırca rahatsızlandığı için cuma selâmlığı yapamamış, tam 1.702 defa selâmlığa çıkmıştır. Halefleri V. Mehmed Reşad 478, VI. Mehmed Vahîdeddin 226, II. Abdülmecîd 67 defa selâmlığa çıkmışlardı. Selefi olan ağabeyi V. Murâd ise sâdece 13 cuma günü tahtta kalabilmiştir.

Kılıç Kuşanma

Halkın selâmlık gibi pâdişâhı bol bol seyrine vesîle veren, fakat her padişahın tahta çıktıktan bir kaç gün sonra yalnız bir defa yaptığı bir merasim de kılıç kuşanmadır (Arabca : taklîdu's-seyf, Farsca : taklîd-i şemşîr, Osmanlıca : taklîd-i seyf).

Cülûs töreni hem millî, hem dinî iken, kılıç kuşanmada dinî taraf daha ağırdır. Mısır-Suriye Türk Memlûk sultanlarına da Kahire'deki Abbâsî halîfeleri kılıç kuşatmışlardır. Rivayete göre Istanbul'da ilk defa Fâtih Sultan Mehmed'e —tahta geçtikten yıllarca sonra— hocası Şeyh Akşemseddin kılıç kuşatmıştır. Kaanûnî'ye kadar padişahlar, Osman Gazi'nin kılıcını kuşanmışlardır. İlk defa Kaanûnî 1520'de, babasının Istanbul'a getirdiği Hazret-i

Peygamber'in kılıcını kuşanmış ve böylece devâm etmiştir. Fakat Peygamber'inki yerine Hazret-i Ömer'in, Hâlid bin Velîd'in, Osman Gazi'nin, Yavuz Sultan Selîm'in kılıcını kuşanan padişahlar da olmuştur. Bazan iki kılıç kuşananlar da bulunmuştur. Son defa 1918 nihayetinde Sultan Vahîdeddin, —ağabeyi II. Abdülhamîd'i taklîd ederek— Hazret-i Ömer'in kılıcını kuşanmıştır.

Kılıcı şeyhulislâm, bazan Mevlânâ soyundan olan Konya'dan gelen Mevlevî Çelebîsi, bazan nakıybüleşrâf olan kazasker, padişaha kuşatırdı. Sadrâzam, vezirler ve kazaskerler, kuşanmaya, protokole göre yardım ederlerdi. Bu sırada 100 kadar kurban kesilerek fakirlere dağıtılırdı. Altın ve gümüş para saçılırdı. Selâmlık resminde olduğu gibi bu törene gidiş gelişte de halk, şikâyet veya isteklerini bildiren dilekçeleri padişaha uzatırlardı. Bunları toplıyan hususî me'murlar ve yâverler vardı. Bu istidalar, her hafta Saray'da, dikkatle okunur ve icabı yerine getirilirdi.

Hıristiyan hükümdarlardaki tac giyme (İng. coronation) törenine eş olan kılıç kuşanmaya halk «padişah günü» de derdi. Halka göre, bir kaç gün önce tahta oturan ve cülûs (bîat) töreni yapılan şehzâde, ancak o gün ve bu törenden sonra hükümdar sayılırdı. 1918'e kadar bu tören, istisnasız, Eyüpsultan Camii'nde yapılmıştır. Bu camii Fâtih yaptırmış, zelzelede yıkılınca —Fâtih Camii gibi— III. Selim derhal yeniden inşâ ettirmiştir. Câmiin yanında, Hazret-i Peygamber'in Istanbul sûrları önünde şehîd düşen bayrakdârı Hâlid ibnü'z-Zeyd Ebâ Eyyûbi'l-Ensârî'nin türbesi vardır ki, İslâm âleminin büyük dinî ziyaret yerlerinden biridir.

Pâdişah kılıç alayı yolunda mutlaka babası olan pâdişâhın, Istanbul'un fetheden Fâtih'in ve halîfeliği getiren Yavuz'un türbelerini ziyaret ederdi. Her türbede *Fâtiha* okunur, kurbanlar kesilir, sadaka dağıtılır, merâsim yapılırdı. İstiyen pâdişah, büyükbabasının, selefi olan padişahın ve atalarından daha kimi isterse onun türbesine de uğrardı. Kaanûnî'nin oğlu Şehzâde Mehmed'in türbesine uğrıyanlar bile vardır.

Hatt-ı Hümâyûn

Pâdişâhın kendi el yazısı ile verdiği emre veya tasdîk ettiği hükûmet (dîvân-ı hümâyûn) kararına yahut sadrâzam arzına yazdığı metne «hatt-ı hümâyûn» denir («hatt» Arabca'da «yazı» demektir). Uzunçarşılı, *İslâm Ansiklopedisi*'nde (V-I, 374) şöyle diyor:

«XVIII. asrın ikinci yarısından itibâren kendilerine arz edilen meseleler hakkında hükümdarların hatt-ı hümâyûn ile vermiş ol-

dukları emirler ehemmiyet kazanmıştı. Mes'uliyetten korkan vezîr-i âzamlar, teferrüâta kadar her şeyi padişahtan sorarak, hatt-ı hümâyûn ile emir almayı usûl ittihâz etmişlerdi. Bu asırda bizzat devlet işlerini tâkîb eden ve hatt-ı hümâyûnu en çok olan Osmanlı hükümdârı, I. Abdülhamîd'dir.

«Pâdişahların hatt-ı hümâyûnları tâlik, tâlik kırması, nesih ve bâzan rik'a ile yazıldığı halde, II. Mahmud'dan itibâren münhasıran rik'a ile yazılması âdet olmuş ve bu, Osmanlı saltanatının sonuna kadar devâm etmişti. Kaanûnî Sultan Süleymân ile oğlu II. Selîm'in yazıları tâlik kırması olup birbirine benzemektedir. III. Murâd'ın yazısı fena ise de, okunaklıdır. Oğlu III. Mehmed'in tâlik kırması yazısı hem güzel, hem de işlektir. I. Ahmed, Sultân İbrâhim ve IV. Mehmed'in yazıları, zor okunacak derecede fenadır. II. Osman'la IV. Murâd'ınkilerse, fena olmakla berâber okunaklıdır. I. Mustafa'nın yazısını görmedim. III. Süleyman'la kardeşi II. Ahmed'in yazıları güzel ve açık nesihtir. II. Mustafa'nınki de nesih ve rik'a arasında işlek bir kalemle yazılmıştır.

«Hatt-ı hümâyûnları en güzel olan Osmanlı pâdişâhı III. Ahmed'dir. Her çeşit yazıyı yazmakta mahareti vardı. Meşhur hattat Hâfız Osman'dan yazı meşk etmişti. I. Mahmud'la kardeşi III. Osmân'ın yazıları nesih ve III. Mustafa'nınki ise işlek ve güzel tâlik kırmasıdır. I. Abdülhamîd'in yazısı iyi değildir. Nesih ile rik'a arasındadır. III. Selîm'in hattı ise, babası III. Mustafa gibi tâlik kırmasıdır. IV. Mustafa'nın yazısı, babası I. Abdülhamîd'in yazısına benzer, ondan daha iricedir. II. Mahmûd'un yazısı orta derecede rik'adır. I. Abdülmecîd'inki güzel rik'a ve Sultân Abdülazîz'in yazıları ise işlek ve okunaklıdır. V. Murad'la kardeşleri II. Abdülhamîd, V. Mehmed Reşad ve VI. Mehmed Vahideddîn'in hatt-ı hümâyûnları işlek ve okunaklı rik'adır. Bunlardan V. Murad'la Sultan Vahîdeddîn'in yazıları, diğer kardeşlerinin yazılarından daha güzeldir».

Ayak Dîvânı

Eski Türkler'den gelen bir gelenekle halk veya ordu, padişahı sarayın avlusuna çağırıp, on binlerce, yüz binlerce kişinin karşısında kendisiyle görüşmek, şikâyet ve talebde bulunmak hakkını kullanabilirdi. Buna karşılık, padişah da ayak dîvânı istiyebilirdi. İhtilâllerde kötü kullanılmış, aslında güzel bir müessesedir. Osmanlı tarihinde 8 mühim ayak dîvânı vardır :

1545'te ve 1565 ocağında ayak dîvânlarını, Kaanûnî Sultan Süleymân istemiştir. III. Mehmed'in çağırıldığı ayak dîvânı 6 ocak

1603'tür. IV. Murâd'ın çıktığı 3 ayak dîvânı 10 şubat 1632, 12 mart 1632 ve 8 haziran 1632'dedir. İlk ikisi, Osmanlı tarihinin en kanlı ve iğrenç ihtilâl sahnelerindendir, padişah müthiş metânet göstermiştir. Üçüncüsünü kendisi toplamış, devlet idaresini bizzât eline aldığını, zorbalığın ve anarşinin kökünü kazıyacağını orduya ve millete bildirmiş, dediğini yapmıştır. IV. Mehmed 21 ağustos 1651 ayak dîvânına çağırıldığı zaman, daha 10 yaşını doldurmamıştı ve niyâbet altındaydı. 23 haziran 1658'de, artık niyâbetten çıkmış olan aynı padişah, ayak dîvânını kendi istemiştir.

Sancak-ı Şerîf

Hazret-i Peygamber'e ait, hâlen Topkapı Sarayı'nda Emânât-ı Mukaddese arasında bulunan meşhur sancaktır. Kılıf içinde bulundurulur, asla açılmazdı. Sefer-i hümâyûnlarda padişahlar, beraberlerinde götürürlerdi. Halîfelik gösterilerinden biriydi. Son derece mühim, devleti tehdîd eden ihtilâllerde de, emr-i hümâyûn ile çıkarılır, millet, âsîlere karşı sancağın altında toplanmıya dâvet edilirdi. Böyle 4 hâdise olmuştur ki, tabiatiyle, bilhassa netice bakımından en mühimmi, sonuncusudur :

1651 ihtilâlinde IV. Mehmed, 1687 ihtilâlinde gene o, 1730 Patrona ihtilâlinde III. Ahmed, nihayet 1826'daki son yeniçeri «kazan kaldırması»nda II. Mahmud, halkı sancak-ı şerîf altına çağırmışlardır. Sonuncusu, Vak'a-i Hayriyye ile neticelenmiş, bu sâyede bugünki modern Türk ordusu kurulabilmiştir.

Son Devir Pâdişah Sancağı

Hânedânın rengi al (alev rengi) olduğu halde, Tanzîmat'tan sonra bayrak şeklinde çukulata rengi zemîn üzerine aynı renk çizgilerle kesilmiş beyaz bir çerçeve şeklinde padişah sancağı kullanılmıştır. Daha çok fors mahiyetinde olan bu sancağın ortasındaki çerçevede, padişahın tuğrası vardı. 1908 Meşrutiyet'inden önce bu sancak, yalnız padişah gemiye bindiği zaman o tekneye çekilirdi, yani sadece forstu. Karada padişah sancağı olarak, aynı çerçeve içinde tuğra yerine Türk bayrağının ay-yıldızı bulunurdu. Meşrutiyet'ten sonra, karada ve denizde tuğralı sancak kullanıldı.

Gene Meşrutiyet'te velîahd sancağı, aynı şekildeydi. Padişahınkinden farkı, ortadaki beyaz çerçevenin boş yani tuğrasız olmasından ibaretti. Şehzâde ve sultanlara ait hânedan bayrağı ise, velîahdinki gibi, yalnız ucu üçgen şeklinde içeriye doğru kesik idi.

Padişaha mahsus başkumandanlık harb bayrağı ise, çukulata

rengi zemîn üzerinde dört tarafta 10'ar şuâlı dört yıldız ve ortada bir çapadan ibaretti. Savaşta kullanılırdı.

II. Abdülmecîd'in (1922 - 1924) hılâfet bayrağı, yeşil zemîn üzerinde yeşil ince çizgilerle kesilmiş beyaz çerçeve ve bu çerçeve içinde al zemîn üstüne beyaz ay-yıldız şeklindeydi.

Meşrutiyet'ten önce, Tanzîmat devrinde padişah sancağı, al zemîn üzerine gayet iri bir tuğray-ı hümâyûndan ibaretti. Meşrutiyet'te, daha önce (1908'den önce) padişahın yalnız denizde kullandığı forsun padişah bayrağı hâline getirilmesi ve hânedan rengi olan alın yerine nereden çıktığını bilmediğim çukulata renginin geçmesi, bu devrin garabetlerindendir. Tanzîmat devrinde padişahın bulunduğu tekneye, tuğrasız al sancak çekilirdi.

II. Abdülhamîd'in bayrağı, al zemîn üzerine bir tarafında beyaz şuâ ile çevrilmiş tuğray-ı hümâyûn, diğer tarafında aynı şekilde çevrilmiş ay-yıldızdan ibaretti.

Tanzîmat'tan önceki klasik Osmanlı devrinde padişah bayrağı, kırmızı (al) ve bazan beyaz-kırmızı idi. Şehzâde bayrağı yeşildi, sultanlar (imparatorluk prensesleri) şahısları için bayrak kullanamazlardı. Bayraklar, atlas denen ağır ipekten yapılırdı. Tanzîmat'tan önce padişahın sefer-i hümâyûnlarda harb bayrağı ise, Oğuz an'anesi devâm ettirilerek, 9 tane tuğdan ibaretti. Her birini, bir arada toplu olmak şartıyle, ayrı tuğcu taşırdı. 9, Eski Türkler'de uğurlu sayı idi. 9 tuğ, İslâm'dan önceki Türk hâkanlarından gelmiştir.

Padişah cenâzesinde, padişah bayrağı açılmazdı. Zira o anda tahtta yeni pâdişah bulunurdu. Padişah tabutunun üzerine 7, şehzâde ve sultan tabutunun üzerine 5 tane elmas kemer konulurdu. Bunlar, tuğun cenaze töreninde kullanılan şeklidir. Cenazede harb sahasında olduğu gibi tuğ açılamıyacağı için, baştanbaşa elmaslarla kaplı bu kemerler kullanılır, cenazeden sonra hazîne-i hümâyûn'a geri verilirdi. Padişahların bir ikisi seleflerinin cenazesinde bulunmuşlardır. Asırlardan beri ilk defa olarak 1918'de Sultan Vahîdeddin, ağabeyi Sultan Reşâd'ın cenazesine katılmıştır.

Saltanat Sırası

«Verâset» denen saltanat sırası, 1687'ye kadar, padişahın büyük oğlunun tahta geçmesi şeklindeydi. Hıristiyan hânedanlarda olduğu gibi. Ölen padişahın büyük oğlu, yoksa kardeşi tahta geçerdi. Ancak Yavuz Sultan Selim, 1512'de, 2 ağabeyi olmasına rağmen, zorla ve ordunun desteğiyle tahta oturmuştu.

I. Ahmed 1617'de çok genç yaşta beklenmedik şekilde ölünce,

tahta, bir saray entrikası neticesinde kardeşi I. Mustafa çıkarıldı. I. Ahmed'in büyük oğlu çocuk yaştaki II. Osmân'ın velîahdlik hakkı çiğnenmiş oldu. Ancak I. Mustafa deli olduğu için, az sonra tahttan indirildi. 1618'de II. Osman tahta geçti ve bir kaç ay önce kendisini hakkından mahrûm edenleri cezalandırdı. II. Osman, çok büyük bir ihtilâl neticesinde tahtını ve hayatını 1622'de kaybetti. Şehzâdesi yoktu. Kardeşlerinin yaşça büyüğü olan Şehzâde Murad, velîahd idi. Korkunç ihtilâlde, IV. Murâd'ın da hakkı çiğnenerek, gene I. Mustafa tahta çıkarıldı. Deli olduğu için kanunen ve şer'an pâdişahlığı ve halîfeliği câiz değildi. Ertesi yıl, 1623'te tahttan indirildi ve IV. Murad padişah oldu. 1640'ta ölen bu hükümdar da şehzâde bırakmadığı için tahta, tabiî şekilde kardeşi Sultan İbrahim geçti. Sultan İbrahim 1648'deki ihtilâlde tahtını ve hayatını —ağabeyi II. Osman gibi— kaybedince tahta büyük oğlu IV. Mehmed oturdu.

İşte 1687'de IV. Mehmed'in hal'i (tahttan indirilmesi) üzerinedir ki, babadan büyük oğula, oğul yoksa kardeşe geçen verâset düzeni bozuldu. İhtilâlciler, tahta IV. Mehmed'in büyük oğlu II. Mustafa'nın mı, yoksa hayattaki iki kardeşinin büyüğü olan III. Süleymân'ın mı geçeceğinde tereddüt geçirdiler. Kısa bir münakaşadan sonra III. Süleyman, padişah oldu. II. Mustafa, hakkının yenilmiş olduğuna kanaat getirdi, fakat sesini çıkaramadı. 1687'den itibâren de Osmanoğulları'ndan gelen en yaşlı şehzâdenin padişah olması kanunu yerleşmiş bulundu. «Ekber-i evlâd» (oğulların en büyüğü) denen en yaşlı şehzâde, saltanatın sonuna kadar tahta çıktı ve bu düzen hiç değişmedi.

Demek istiyorum ki, ekber-i evlâd kaidesi 1617'de değil, 80 yıl sonra, 1687'de başlar. Bunun çok açık bir delîli, II. Osmân'ın tahta geçtikten sonra bir hatt-ı hümâyûnunda : «Babam Sultân Ahmed'in irtihâlinden sonra saltanat, kaanûn-ı kadîme tevfîkan bana tevârüs etmek lâzım gelirken...» demesi ve bu kanunu çiğniyerek amcasını tahta çıkaranları şiddetle cezalandırmasıdır.

Ekber-i evlâd kanunu yerleştikten sonra, tekrar eski düzene, ölen padişahın büyük oğlunun cülûs etmesi düzenine dönülmesi düşünülmemiş değildir. Fakat bu düşünce, fiile inkılâb edememiştir. Başlıcaları şunlardır :

I. Abdülmecîd (1839-1861), büyük oğlu V. Murâd'ı, hattâ en sevgili oğlu olan 2. oğlu II. Abdülhamîd'i velîahd yapmayı düşünmüş, fakat kardeşi Sultân Abdülazîz'in artık teessüs etmiş olan hakkını ortadan kaldırmıya cesâret edememiştir. Kardeşine, Libya hıdivliği vermeyi ve bu hıdivliğin kardeşinin oğlunda ve ailesinde kalmasını düşünüyordu.

Sultân Abdülazîz (1861 - 1876), büyük oğlu Yûsuf İzzeddîn Efendi'yi velîahd yapmayı tasarlamıştır. Hattâ Mısır verâsetini değiştiren fermân-ı şerîfi, biraz da bunun için imzaladığı söylenmiştir. O zamana kadar Mısır'da Kavalalı hânedânının en yaşlı erkeği vali olurken, Sultân Azîz, bundan böyle valiliğin en büyük oğula geçeceğini bildiren bir ferman yayınlamış ve öyle olmuştu.

V. Murad (1876), kısa saltanatı sırasında, tek oğlu Şehzâde Salâhaddîn Efendi'yi velîahd yapmayı düşünmüştür.

II. Abdülhamîd (1876 - 1909), büyük oğlu Selîm Efendi'yi ve son zamanlarında en sevgili oğlu Burhâneddîn Efendi'yi velîahd olarak tasarlamıştır. Bu padişahın, velîahdi olan kardeşi Mehmed Reşâd'ın kendisinden sonra tahta geçmesini hiç münasip görmediğine dair bir çok delil vardır.

Diğer Türk Hânedânları

XVI. ve XVII. asırlarda Osmanlı protokolünde, Türkiye'de yaşıyan 3 aile resmen «hükümran hânedan mensupları» kabûl edilmişti. Bu hânedan prenslerine «Cenâbları» diye hitâb edilirdi. İsimlerinin sonunda «Han» unvanını kullanabilirlerdi. Bunlar Kırım Hanları hânedânı ile İsfendiyâroğulları ve Dulkadıroğulları idi. İsfendiyar ve Dulkadır ailelerinin elinde artık eski toprakları bulunmamasına rağmen, resmen prens idiler. Kırım Hanları ailesi ise, Türkiye'nin bir parçası üzerinde hâlâ hükümrandılar. Bu asırlarda, Ramazanoğulları'na da bâzı imtiyazlar tanınmıştı. Fakat yukarıda anılan 3 aile gibi prenslerine «Cenâbları» şeklinde hitâb edilmiyordu. Yani XVI. ve XVII. asırlarda büyük Osmanlı toplumunda, Osmanoğulları dışında yalnız 3 aile «asil» sayılıyor ve aileden gelme unvanlar taşıyabiliyorlardı. Avrupa'da, küçük Hıristiyan devletlerde bile, unvan ve imtiyaz sahibi yüzlerce, binlerce asil aile vardı.

Hânedâna Âit Bâzı Protokol ve Âdetler

Kurban ve şeker bayramlarında muâyede sırasında, donanma toplarını ateşliyerek gıyâben pâdişâhı selâmlardı. Bayramın ilk günü, mükellef öğle ve akşam yemekleri verilir, fakat padişah yemeğe katılmazdı. Esâsen Fâtih'ten beri padişah, tek başına yer, yemeği de —yalnız nefs-i hümâyûna mahsûs olmak üzere— kendisine göre pişerdi.

II. Abdülhamîd, Yıldız Câmii'ne, cuma selâmlığı için faytonla gidip gelirdi. Fakat senede iki defa muâyede için Dolmabahçe Sa-

rayı'na tamâmen som altın olan saltanat arabasına binerek gidip geldi. Bu araba, parçalara bölünerek, 1909 Yıldız yağmasında, yağmacılar tarafından paylaşıldı.

Padişah, atıyye'den, nakit paradan ve başka hediyelerden başka, nişan'la da devlet adamlarını mükâfatlandırırdı. Nişânlar, rütbe ile mütenâsib olurdu. «Murassâ» denen ve birinci sınıf nişanlardan üstün sayılanlar, bütün vezir, müşir ve kazaskerlere değil, ancak bâzılarına verilirdi. Murassâ nişân almak için mülkiye mensubu bir vezîrin, askeriye mensubu bir müşîrin, ilmiyye mensubu bir kazaskerin, bu en yüksek rütbede epey kıdemli olması lâzımdı. Meselâ murassâ Osmânî nişanında altın ve platin üzerinde cem'an 40 kırat (8 gram) 308 büyüklü küçüklü pırlanta bulunur ve saray kuyumcularına ısmarlanarak çok san'atkârâne şekilde yaptırılırdı. Sultân Azîz'in ihdâs ettiği Osmânî nişânının murassaının maddî değeri bugünki parayla 3.900.000 TL. idi.

XVII. asrın ilk yıllarından I. Abdülmecîd devrinin (1839-1861) sonlarına kadar, şehzâdelerin kız veya erkek çocuğu olmasına izin verilmezdi. Bu 2,5 asır zarfında şehzâdeler resmen evlenemezler, cariye kullanırlardı. Hâmile kalan cariye, çocuğunu düşürmiye mecburdu. Sert, belki insanlığa aykırı bir kanundur. Fakat bu sayededir ki diğer Türk ve İslâm hânedanlarını yıkıma götüren, Avrupa hânedanlarında devletlerin parçalanmasına sebep veren durum, hânedânın ayrı dallar hâlinde gelişip devâm etmesi önlenebilmiştir. Kaanûnî'den sonra Osmanlı tarihinde hiç bir şehzâde ısyânı da görülmemiş, buna fırsat verici zemin hazırlanamamıştır. Sultân Abdülaziz 1861'de tahta geçince, şehzâdelerin çocuk sahibi olamamalarını yasaklıyan kanunu kaldırmıştır. Zîrâ XIX. asrın ikinci yarısında, Tanzîmat devrinde, böyle bir kanunun yaşaması zâten mümkin değildi. Bununla berâber, bu 2,5 asır içinde bazı şehzâde çocukları doğmuştur. I. Abdülhamîd'in şehzâdeliğinde doğan Dürr-i Şehvâr Sultan gibi.

Hânedânın Adı

Hânedânın adı, bâzılarının sandığı gibi «Osmanlı» değil, «Osmanoğlu»dur. «Osmanlı» Türkiye imparatorluğunun isimlerinden biridir : Devlet-i Aliyye, Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye gibi. Hânedâna önceleri «Osmanoğulları» denirken (Karamanoğulları, Germiyanoğulları, Dulkadıroğulları, İsfendiyâroğulları... gibi), sonraları «Âl-i Osmân» denmiştir ki, kelimenin Arabca şeklinden ibaret bir Osmanlıca terkiptir. «Osmanlı Hânedânı» diye tasrîh etmeyip de yalnız «Osmanlı» deyince, hânedân anlaşılmaz. Bir

çok başka mânâlar hatıra gelir, fakat «Osmanoğulları» veya «Osmanoğlu» mefhumu çıkmaz.

Bir Şehzâde Bugün Türkiye Topraklarında Bir Dakika Kalamaz

Sultanlar ve hânedanla karâbeti olanların Türkiye'ye girme yasağı, 28 yıl, 3 ay devâm etmiş, 1952'de çıkan bir kanunla bu sürgün sona ermiştir. Yalnız —çoğu Türkiye dışında doğmuş— 30 kadar şehzâdenin sürgünü devâm etmektedir. Bunun hiç bir sebebi ve dünyada emsali yoktur. Tek sebebi, bu mevzûun unutulmuş olması ve kimsenin aklına gelmemesidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gündemine, bu yasağı da kaldıran tek maddelik bir kanun sokulamamıştır. Millî Mücâdele'ye karşı çıkan 150'likler çoktan afvedilmişken, şehzâdeler hâlâ dışarıdadır. Bugün Türkiye'ye her milletten, her kanaatte, her meşrepte insan girebilir. Fakat devleti kuran Fâtih'lerin, Kaanûnî'lerin erkek torunları, değil Türkiye'ye girmek, Türkiye'den transit şeklinde geçemezler, Türkiye Cumhuriyeti topraklarında bir dakika kalamazlar. Yalnız hâfıza zaafından, meselelere boğulmaktan, unutmaktan mütevellit bir çok garip durumdur.

Bugün 30 kadar şehzâdenin yarıdan fazlası 1924 sürgününden sonra Türkiye dışında doğmuştur. İçlerinde padişah ve halîfe oğlu olarak bir tek kişi hayatta idi : II. Abdülhamîd'in en küçük oğlu Mehmed Âbid Efendi, o da bir kaç yıl evvel ölmüştür. Diğerlerinin hepsinin babaları da şehzâdedir. Çoğunun büyük babaları da şehzâdedir. 50 yıldan beri bir teki, Türkiye'deki rejim aleyhine tek kelime telaffuz etmemiştir.

Cumhuriyete geçen hiç bir ülkede böyle bir yasak artık mevcut değildir. Sultanlar, yâni Osmanlı prensesleri, 1952'den beri Istanbul'da, içimizde yaşadıkları halde, en küçük bir sızıltı çıkmamıştır. Tamamen halka karışmışlardır. II. Abdülhamîd'in kızlarından Şâdiye Sultan 1952'den beri Cihangir'de küçük bir dairede oturmaktadır, bugün hâlâ hayatta ve aynı yerdedir, hayattaki tek pâdişah kızıdır, kimse mevcûdiyetinden haberdar bile değildir (1977'de sessiz sadâsız ölmüştür).

Türk demokrasisini bu nakıysadan kurtarmak lâzımdır(*).

Hânedâna Mahsûs Elkab (Lakablar)

Padişah hakkında çok elkab kullanılmıştır, bunlar daha çok edebî mahiyettedir : Celâdetlü, Celâletlü, Kerâmetlü, Mehâbetlü, Kudretlü... Padişahın resmî lâkabı sadece «Şevketlü»dür ve yer yüzünde padişahtan başka hiç bir hükümdar hakkında kullanılmaz (İran şahları hakkında : Şehâmetlü, Hıristiyan imparator ve krallar hakkında : Haşmetlü, Müslüman kral ve imparatorlar hakkında : Celâletlü).

Avrupa protokolünde padişah ve vâlide-sultan «Sa Majesté Impériale» (S.M.I.) idi. Yalnız padişaha : «şevket-meâb, şevket-meâbları, şevket-penâh, şevket-penâhları, şevket-penâhîleri» şeklinde hitâb edilebilirdi. Vâlide-sultan hakkında «şevket» kelimesi kullanılamazdı. Vâlide-sultanlar, diğer sultanlar gibi «devletlü ısmetlü» idiler.

Yabancı imparator, imparatoriçe, kral, kraliçelere ve ana imparatoriçe ve ana kraliçelere «haşmetlü, haşmet-meâb, haşmet-penâh» denilirdi. «Sa Majesté»nin (S.M.) karşılığıdır (İngilizce : His Majesty, Her Majesty) (Papa hakkında «Sa Majesté» kullanılması; «Sa Saintеté»dir).

Şehzâdelerin elkaabı «devletlü necâbetlü», sultanlarınki «devletlü ısmetlü» idi. Avrupa'da kendileri hakkında «Son Altesse Im-

---

(*) Bu satırlar 1974 ocak ayında tape edilmiştir. Az sonra şöyle bir gelişme oldu: İlk Ecevit hükûmetinde (CHP-MSP Koalisyonu), Af Kanunu görüşülmek üzere idi. Şehzâdelere Türkiye'ye dönme izni verilmesi için bir madde eklenmeye çok müsâit bir kanun idi. Merhum Nihâl Atsız, bir mektupla bana, bu fırsatta şehzâdeler için bir şey yapılıp yapılamıyacağını hatırlattı. Ben derhal Adalet Partili arkadaşlarıma açtım ve konuyu Genel Başkan'a hatırlatmasını Genel İdare Kurulu üyelerinden Hüsameddin Atabeyli'ye rica ettim. Fakat Adalet Partisi oyları yetmiyordu. MHP'li bir iki kişiye açıp müsbet mütalâa aldım. Demokratik Parti ile Selâmet Partili milletvekilleri ile görüşmesi için o sırada *Türk Ansiklopedisi*'nde beraber çalıştığımız Nihad Akay'dan rica ettim. Akay, Selâmet Partisi'nden Hasan Aksay ve Demokratik Parti'den bir kaç kişi ile derhal görüşmüş. Şehzâdelere vatandaşlık hakkı iâdesinde Halk Partisi de karşı çıkmadı. Bu sûretle şehzâdeler, tam yarım asırlık bir sürgünden sonra Türkiye'ye dönmek hakkını elde ettiler. Esâsen yarısı Türkiye dışında sürgünde doğmuşlardı. Bu mes'elenin nasıl bir millî ayıp olduğunu, o sırada *Orta Doğu* gazetesine verdiğim uzun bir röportajla anlatmıştım. Türk demokrasisi ve mâşerî vicdânı, fevkalâde ağır bir millî lekeden kurtuldu. Ancak bu yarım asırlık mânâsız sürgünün maddî ve mânevî ağırlığı, Türk milletinin kaderi gibi, Osmanoğulları'nın da alınyazısı olmuştur.

périale» (S.A.I.) kullanılırdı. Şehzâdelere «necâbet-meâb, necâbetlü efendimiz hazretleri, necâbet-penâh, necâbet-meâbları, necâbetpenâhîleri» diye hitâb edilirdi.

Kadınefendiler yâni pâdişah zevcesi olanlar «ısmetlü» idiler. Sultanların kız çocukları yâni hanım-sultanlar da «ısmetlü» idiler. Avrupa protokolünde şehzâdeler imparatorluk prensi, sultanlar imparatorluk prensesi, hanım-sultanlar prenses, sultanların erkek çocukları olan sultan-zâdeler prensti. Fakat kadın-efendilere kraliçeler hakkında kullanılan «Sa Majesté» (S.M.) elkaabı kullanılırdı. Tek imparatoriçe, varsa, padişahın hayattaki annesiydi.

Ikballer yani kadınefendilerden sonra gelen padişah zevceleri ve hanımefendiler yani şehzâde (velîahd dahil) zevceleri prensestiler. Avrupa protokolünde haklarında «Son Altesse» kullanılırdı. Sultanlar gibi imparatorluk prensesi sayılmazlardı.

Dâmâdlar yani sultan zevcleri, Avrupa protokolünde prens statüsünde idiler. Hanım-sultan zevceleri ve sultan-zâde zevceleri ile bunların çocukları, hiç bir unvana sahip değillerdi. Yani sultan-zâde, bir prensti; fakat zevcesi ve kızları prenses, erkek çocukları prens statüsünde değillerdi.

Sadrâzam ve şeyhulislâmla evvelce sadâret ve meşîhat makamında bulunmuş olanlar, Avrupa protokolünde prens statüsünde idiler ve «Son Altesse» (S.A.) diye anılırlardı. Geriye kalan büyük devlet adamları, vezir=müşir=kazasker ve ondan önceki pâye olan bâlâ=birinci-ferik (orgeneral) - Istanbul rütbesinde olanlar ile ûlâ ve ferîk'ler «ricâl»den sayılırlar, isimlerinden sonra «Hazretleri» kullanılır ve Avrupa protokolünde «Son Excellence» (S.E.) (Ekselansları) olarak anılırlardı. Daha aşağı rütbede olanlar hakkında «Ekselans» ve «Hazretleri» kullanılamazdı.

Tanzîmat'tan sonra «Cenâbları», Hıristiyan büyüklerine mahsustu, Müslümanlar hakkında kullanılmazdı. «Hazretleri» ise, Hıristiyan hükümdarlar ve büyükler hakkında da kullanılabilirdi.

Sadrâzamın elkaabı «devletlü fehâmetlü» idi ki, bu, Avrupa prensleri hakkında da «fehâmetlü» şeklinde kullanılırdı. Sadrâzama «Zât-ı Fahîmâneleri» şeklinde hitâb edilirdi. Eski sadrâzamlar «Devletlü Ubbühetlü», şeyhulislâmlar «Devletlü Semâhatlü», eski şeyhulislâmlar «Devletlü Fazîletlü» ve kızlarağaları «Devletlü İnâyetlü», Mekke şerifleri «Devletlü Siyâdetlü», serdâr-ı ekremler «Devletlü Re'fetlü» idiler. Şehzâdelere olduğu gibi bunlara da Avrupa'da prenslere ve dukalara denildiği gibi Batı protokolünde«Monseigneur» diye hitâb edilir, asla «Monsieur» denmezdi. Sa-

dâret ve meşîhatte bulunmıyanlara «Son Altesse» değil, «Sa Grâce» (Zât-ı Asîlâneleri) denirdi.

Kavalalı hânedânı üyeleri Avrupa protokolünde prens veya prenses (Son Altesse) idiler. Prenseslere «hanımefendi», prenslere «beyefendi», vezir veya müşîr iseler «paşa hazretleri» denirdi.

Eskiden hüküm sürmüş prenslik, krallık ve imparatorluk hânedânından inen ailelerin üyeleri prens ve prensestiler. Avrupa protokolünde bunlar hakkında, eskiden saltanat sürmüş Alman hânedanları hakkında kullanılan «Son Altesse Sérénissime» elkaabı geçerliydi. «Son Altesse Royale» (kraliyet prensi ve prensesi), Batı'daki kraliyet prens ve prensesleri hakkında idi, hiç bir Türk için kullanılmazdı.

Eski Türk prenslik hânedanlarına misal : Germiyanoğulları, İsfendiyâroğulları, Ramazanoğulları... Krallık hânedanlarına misal : Kırım Hanları, Karamanoğulları... İmparatorluk hânedanlarına misal : Akkoyunlular, Karakoyunlular...

Boşanmış bir pâdişah veya şehzâde zevcesi, sultan zevcesinden ayrılmış bir dâmâd, bütün unvanlarını kaybederdi. Dul padişah ve şehzâde zevceleri ile zevceleri sultanlar ölmüş dâmâdlar, unvanlarını aynen hayatlarının sonuna kadar muhâfaza ederlerdi.

Sultân isimlerinin sonlarına getirilen bir lakab da «aliyyetü'ş-şân»dır. Şöyle : «Devletlü Ismetlü Ayşe Sultân Aliyyetü'ş-şân Hazretleri». Sultanlara : «sultân-efendi, sultân-efendimiz, sultân-efendi hazretleri» denirdi. Yalnız «sultan, sultan hazretleri» denmez, «sultânım» hitâbı ise, pek yakınlara veya hizmetkârlara mahsus lâubâlîlik sayılırdı.

«Dâmâd» unvânı, yalnız sultan zevcelerine mahsustu. Başka kimse bu unvânı kullanamazdı. Dâmâd, vezir veya müşir pâyesinde ise, sair vezir ve müşirler gibi sadece «devletlü» denmez, sadece serasker (harbiye nâzırı) hakkında kullanılabilen «devletlü atûfetlü» olurdu.

Yabancı Hânedan Mensupları ile Görüşen Pâdişahlar

Padişahlar, çok çeşitli sebeplerle, yabancı hükümdarlar veya yabancı hânedan mensuplarıyle görüşmüşlerdir. Bunların bellibaşlıları şöyledir :

«I. Sultân Osman» denilen Osman Gazi'nin (1281-1324) herhangi bir yabancı hükümdar veya prensle görüştüğü tesbît edilememiştir. Çobanoğulları ve Germiyanoğulları'ndan bazılarıyle görüştüğü düşünülebilir. Fakat elimizde bu hususta hiç bir kayıt yoktur.

Oğlu olan 2. padişah Sultân Orhan (1324 - 1362), başlıca şu şahıslarla görüşmüştür: Kayınpederi İmparator VI. İoannis Kantakuzinos'la 1347'de Üsküdar mülâkatı. Karasıoğulları'ndan bazı prensler.

Onun oğlu olan 3. padişah I. Murad (1362 - 1389) : 1379'da İmparator V. İoannis Paleologos (1341 - 1376 + 1379 - 1391), Sultan Murâd'ın yanında rehin olarak kalmıştır. Oğlu Prens Theodoros ve bunun ağabeyi İmparator (1376 - 1379) VI. Andronikos Paleologos'la da 1379'da görüşmüştür. Bu sonuncusu, 1385'te ölmüştür. Bir çok Anadolu prensi ile de görüşmüştür.

Onun oğlu olan ve «Yıldırım» denen I. Bâyezid (1389 - 1402) : II. Manuel Paleologos (1391 - 1425) ile 1390 - 91'de Bursa'da kaldığı zaman. 1390'da V. İoannis Paleologos'la (I. Murâd'a bk.). 1399 - 1402'de Bursa'da misafir kalan ve Kütahya kendisine has verilen Gıyâseddin Sultân Ahmed Bahâdır Celâirî (1382 - 1410) ile. Gene onun gibi bir Türk kralı olan Karakoyunlu Kara Yûsuf (1390 - 1414, fâsılalı) ile. Bir çok Anadolu beyi ile. Sırbistan hânedânı mensupları ile.

Onun oğlu olan ve «Emîr» denen I. Süleyman (1402-1411) : Bir çok Anadolu prensi ile. Onun devrinde kardeşi Îsâ Çelebî: İsfendiyâroğlu, Germiyanoğlu ve başka Anadolu beyleri ile.

I. Süleymân'ın kardeşi Sultan Mûsâ (1411 - 1413) : Saltanatından önce Karamanoğlu'nun, İsfendiyâroğlu'nun yanında misâfir kalmış, sonra Eflâk prensi Mirçe'ye sığınmıştır.

Ağabeyi «Çelebî» denen I. Mehmed (1413-1421) : Bir çok Anadolu beyi ile görüşmüştür. 1416'da Gelibolu'da, Mora'dan Istanbul'a dönen İmparator Manuel'le, sene sonunda Üsküdar'da aynı imparator ve 2 oğlu ile buluşmuştur.

Oğlu II. Murad (1421 - 1444 + 1446-1451) : Bir çok Anadolu beyi ile görüşmüştür. 1428'de Edirne'de Germiyanoğlu Yâkub Bey'i kabûl etmiştir. Uzun Hasan'ın babası Akkoyunlu Celâleddin Ali Bey'le (1435-1438) de konuşmuştur. 1440 Mora seferinde, Mora despotu (1428-1448) Konstantinos Paleologos Dragazis, kendisine sığınmış ve görüşmüştür. Bu zât, 1448'de Bizans İmparatoru olmuştur. 81. ve sonuncu Bizans imparatorudur. Sırbistan hânedânı mensupları ile de konuşmuştur.

Oğlu «Fâtih» denen II. Mehmed (1444-1446 + 1451 - 1481) : 7. Mora despotu (1449 - 1460) ve son Bizans imparatorunun kardeşi Prens Dimitrios Paleologos, 1451'de Edirne'ye gelip kendisini 2. cülûsundan dolayı tebrîk etmiştir. Bu prens, 1460'da Fâtih, dâhilî muhtariyetini kaldırmak üzere Mora'ya geldiği zaman, ilticâ etmiş, görüşmüş ve Fâtih tarafından kendisine Enez beyliği veril-

miştir. 1460'da Istanbul'a elçi olarak Uzun Hasan Bey'in yeğeni (selefi ve ağabeyi Cihangir Bey'in 5 oğlunun 2.'si) Murad Bey gelip kabûl edilmiştir. 1461'de İran imparatorlu Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in annesi Sâre Hâtun, Trabzon sefer-i hümâyûnuna Fâtih'in yanında katılmıştır. Aynı yıl son Trabzon imparatorlu David Komnenos, imparatoriçe Eleni, 8 oğulları, kızları ve akrabaları, Trabzon'dan Istanbul'a, oradan ikametlerine tahsis edilen Serez'e gönderilirlerken, Fâtih'le görüşmüşlerdir. Fâtih, daha bir çok Anadolu beyi ve Hıristiyan prensi ile konuşmuştur.

Oğlu II. Bâyezid (1481-1512) : Bu devirde kardeşi Sultan Cem, bir çok Hıristiyan hükümdârı ve prensi ile görüşmüştür ki, Rodos'ta, Fransa'da ve İtalya'daki bu mülâkatlar, siyâsî tarih kısmında anlatıldı. Kahire'de Memlûk Sultânı ile konuşmuştur. II. Bâyezid başlıca, eniştesi olan Akkoyunlular'dan Dâmâd Uğurlu Mehmed Bey (Paşa/Mîrzâ), hemşîre-zâdesi olan yeğeni Akkoyunlu sultânı (İran'ın Türk imparatoru) Sultan-zâde Ahmed Göde Bey'le görüşmüştür. 2. oğlu Sultan Korkut, Kahire'ye gitmiş, Mısır Memlûk Sultânı ile konuşmuştur.

Oğlu «Yavuz» denen I. Selim (1512 - 1520) : Timuroğulları'ndan İmparator Sultan Bedîüzzamân Mîrzâ'yı, yanında taht kurdurarak kabûl etmiş, bu zât, 60'ına yakın olarak, 12 ağustos 1515'te Istanbul'da ölmüş, hükümdarlara mahsus çok büyük merasimle Eyüpsultan'a gömülmüştür. Mısır seferinde Sultan Tumanbay'ı esîr etmiş, 31 mart 1517'de yanında kurdurduğu tahtta Mısır - Suriye'nin son Türk Memlûk imparatoru ile konuşmuştur. II. Tumanbay'ın amcasının oğlu ve Yavuz'la Merc-i Dâbık'ta vuruşurken ölen Sultan Kansu'nun oğlu Muhammed, 25 ocak 1517'de Kahire'de Yavuz'u ziyâret ettikten sonra Istanbul'a gönderilmiştir. Yavuz, Halîfe III. Mütevekkil'i de Merc-i Dâbık'ta esîr etmiş, görüşmüş, Istanbul'a yollamıştır, Ramazânoğulları, Dulkadıroğulları gibi son Anadolu beyleri ve prensleri ile görüşmeleri ehemmiyetsizdir.

Oğlu «Kaanûnî» denen II. Süleyman (1520 - 1566) : 2 ekim 1534'te Ucan ordugâhında Geylân hükümdârı Muzaffer Sultan. Şirvânşâh II. Halîl ile Şâh İsmail Safevî'nin kızının oğulları Mehmed Mîrzâ (5 ekim 1534'te Osmanlılar'ın Tebrîz beylerbeyiliğine tâyin edildi). Safevîler'den Şâh İsmâil'in oğulları ve Şâh Tahmasb'ın kardeşleri Sâm Mîrzâ ile 21 temmuz 1535'te, Elkas Mîrzâ ile 1547 aralığından 1549 ağustosuna kadar. Kaanûnî'nin selefleri ve halefleri arasında hemen her padişah Kırım hanları, prensleri, Eflâk ve Boğdan prensleri ve bunlara benzer tâbî prenslerle görüşmüşlerdir. Bunları saymıyorum. Oğlu Şehzâde Bâyezid, Kaz-

vîn'de Şâh Tahmasb ile görüşmüştür. Kaanûnî, ayrıca şu tâbî hükümdarlarla görüşmüştür : Macaristan kralı ve Erdel (Transilvanya) voyvodası (prensi) I. Janos Szapolya ile 19 ağustos 1529'da (bu zâta aynı yılın 14 eylûlünde padişahın subaylarından biri tarafından tahta oturtulup tac giydirilmiştir). Bunun oğlu II. Janos'u 29 ağustos 1541'de 1 yaşında iken babası gibi Budin'de (Budapeşte) kabûl etmiş, 24 yıl, 10 ay, 1 gün sonra Zemlin'de «kral» sanını taşımasına müsaade ettiği bu Transilvanya prensini tekrar kabûl etmiştir. 22 temmuz 1538'de Edirne'de, Basra emîri Râşid'in oğlu Emîr Mânî'i kabûl ederek, babasının gönderdiği Basra'nın anahtarlarını almıştır. 18 eylûl 1535'te Bitlis prensi III. Şemseddin bin Emîr IV. Şeref Han'ın annesi huzûra çıkmış, oğlunun memleketini kendisine takdîm etmiştir. 28 aralık 1533'te eski Cezâyir kralı ve hâlen Cezâyir beylerbeyisi olan Barbaros Hayreddin Paşa'yı, Topkapı Sarayı'nda, kapdân-ı deryâ yapmak niyetiyle kabûl etmiştir. Kaanûnî, Saint-Jean hükümran tarîkatinin üstâd-ı âzamı ve Rodos hükümdârı Fransız Philippe Villiers de l'Isle-Adam'la, Rodos'u fethettikten sonra 3 defa görüşmüştür : 26 aralık 1522, 29 aralık 1522, 1 ocak 1523.

Kaanûnî'nin torunu III. Murad (1574 - 1595) : 29 ocak 1590'da Haydar Mîrzâ Safevî'yi kabûl etmiştir. Büyük Şâh Abbâs'ın yeğeni, ağabeyi Velîahd Hamza Mîrzâ'nın oğlu olan Haydar Mîrzâ, rehin olarak Istanbula' gönderilmişti. 17 mayıs 1593'te çok büyük törenle Istanbul'da sünnet düğünü yapılmıştır. 21 aralık 1595'e kadar 5 yıl, 10 ay, 24 gün Istanbul'da yaşamış, bu tarihte 16 yaşlarında ölmüş, Eyüpsultan'a gömülmüştür. III. Murad, 12 ocak 1593'te Ahmed Hân'ı kabûl etmiştir. Bu zât, 4 nisana kadar 3 ay, 23 gün Istanbul'da Kırkçeşme Sarayı'nda misafir edilmiş, sonra Kerbelâ'ya gitmiştir. 1536'dan 1590'a kadar 54 yıl Geylân kralı idi. Kârkeyâ hânedanındandır. Türkçe ve Farsça'da şair ve bestekârdır.

III. Murâd'ın torununun oğlu IV. Murad (1623 - 1640) : Timuroğulları'ndan Hindistan'ın Türk imparatoru Ekber Şâh'ın oğlu Sultân-Dânyâl Mîrzâ'nın oğlu Baysungur Mîrzâ'yı, imparatorlara mahsus törenle kabûl etmiştir. IV. Murad, Yıldırım Bâyezîd'in 11., Baysungur Mîrzâ ise Timur'un 9. kuşaktan torunları idiler ve Osmanoğulları, Timuroğulları'ndan hiç hoşlanmazlar, Timuroğulları ise Osmanoğulları'nı kıskanırlardı. Safevîler ile Osmanoğulları'nın karşılıklı hisleri ise, çok daha ağır, tam bir düşmanlık hâlindeydi. Bir kaç asır için dünyaya hâkim olan bu 3 büyük Türk hânedânının karşılıklı hissî durumları bu idi.

IV. Murâd'ın kardeşi Sultan İbrahim'in (1640 - 1648) torunu

III. Ahmed (1703 - 1730) : İsveç kralı Demirbaş Şarl'ı yıllarca misafir etmiş, fakat görüşmemiştir.

Onun yeğeni olan I. Mahmud (1730 - 1754) : Safî Mîrzâ Safevî ile kızkardeşi Beğim'i kabûl etmiştir. Bu prens ve prenses, Şâh (1694 - 1722) I. Hüseyin Safevî'nin çocukları idiler. Türkiye'ye sığındılar. Selânik ve Rodos'ta oturdular. 1746'da I. Mahmud, Safî Mîrzâ'yı İran şâhı ilân edip Erzurum'a gönderdi. Sonra Şebinkarahisar, Samsun ve Rodos'ta oturtuldu. 1759'da ölümüne kadar 12 yıl Türkiye'de kaldı. Aynı Şâh I. Hüseyin'in büyük oğlu ve velîahdi Sâm Mîrzâ ise, kardeşlerinden 2 yıl sonra, 1747'de Türkiye'ye sığındı. Sinop'ta oturtuldu ve Trabzon'da öldü. Bunlar padişah huzuruna çıkmamakla berâber, kaydettim.

III. Ahmed'in torunu II. Mahmud (1808-1839) : Son yıllarında ziyarete gelen Habsburglar'dan bir arşidükü kabûl etti. Bu padişah zamanında başka prensler de gelip kabûl olundular (bu arada bir Rus grandükü).

II. Mahmûd'u ziyâret eden bir mühim ziyaretçi Galler Prensesi (Princess of Wales) yâni İngiltere velîahdinin zevcesidir. Bu ziyaret 1817'de yapıldı. Bu prenses, Kral IV. George'un (1820 - 1830) zevcesidir ve 3 yıl sonra İngiltere kraliçesi olmuştur. Ziyâret târîhinde zevci Prens George, 1811'den beri deli olan babası III. George'un yerine kral nâibi ve velîahddi. Bu prensesin adı Carolina'dır. 1768'de Brunswick-Wolfenbuttel prensesi olarak doğmuştur ve ziyaret sırasında 49 yaşında idi. 1821'de ölen Kraliçe Carolina, 1795'te evlenmiştir.

I. Abdülmecîd'i Ziyâret Edenler

Onun büyük oğlu I. Abdülmecîd (1839 - 1861) : Pek çok yabancı hânedan mensûbunu kabûl etti. Başlıcaları şunlardır :

1839 sonunda : Fransız kralı Louis-Philippe'in (1830 - 1848) 5 oğlunun 3.'sü olan Joinville prensi François d'Orléans (1818 - 1900) ki, sonradan cumhuriyet devrinde Fransa'da amiral olmuş, 1843'te Brezilya imparatoru I. Petro'nun kızı ve imparator II. Petro'nun ablası Prenses Françoise de Bragance (1824 - 1898) ile evlenmiştir.

1842'de Prusya kralı IV. Friedrich - Wilhelm (1840 - 1861) Sultan Mecîd'i ziyârete Istanbul'a geldi.

1858 temmuzunda : Grandük Konstantin (1827 - 1892) ile zevcesi Grandüşes Aleksandra'yı (1830 - 1911) Dolmabahçe Sarayı'nda birlikte kabûl etti. 1848'de evlenmişlerdi. Grandüşes Aleksandra, Alman hânedanlarından Sachsen-Altenburg hânedânın-

dan idi. Grandük ise, Çar II. Aleksandr'ın (1855 - 1881) 3 erkek kardeşinin büyüğü idi. Bu tarihte Polonya'da imparatorluk nâibi (1855-1863) bulunuyordu. Bu çiftin büyük kızları Olga, 1867-1913 arasında Yunanistan kraliçesi olmuştur.

Kırım Harbi'nin sonlarına doğru, 1856'da, Fransız imparatoru III. Napoléon, imparatoriçe Eugénie ile beraber Istanbul'a gelmeyi kararlaştırmış, fakat Fransa'daki siyasî durum dolayısıyle gelememiştir. Bu ziyaret için Istanbul'da hazırlık yapılmıştı. İmparatoriçe'nin yatak takımları binlerce inciyle işlenmişti. Yatak takımları kendisine gösterilen Fransa'nın Istanbul büyükelçisi Edouard Thouvenel, hayretini gizleyememiş, böyle bir manzaranın ancak Binbir Gece'de görülebileceğini söylemiştir.

2 mayıs 1854'te, Fransız velîahdi (1852-1856) Prens Napoléon (1822 - 1891), Beylerbeyi Sarayı'nda kabûl ve Neşâtâbâd Sarayı'nda misafir edildi. Aynı yıl Sultan Mecid, çeşitli Rus ve Alman prenslerini de kabûl etti.

1860'da Belçika velîahdi Léopold, müstakbel kral II. Léopold Sultan Mecîd'i resmen ziyaret etti ve Göksu Kasrı'nda misafir oldu.

1856'da Türkiye'ye tâbî Romanya Prensi Couza Bey geldi.

1846 - 47'de Alphonse de Lamartine, Türkiye'de misafir edildi ve Sultan Mecîd tarafından kabûl olundu. Prens olmamakla beraber, şahsiyetinin azameti, bir ara ihtilâl idaresinin başı olması ve cumhur başkanlığına ramak kalması bakımından zikr ediyorum. Türkiye'de çok büyük alâka gördü ve İzmir civarında kendisine büyük bir çiftlik hediye edildi. Bu mevzûda Ahmed Refîk'ın müstakil bir kitabı vardır.

1853'te gelenler arasında, 5 yıl sonra gelecek olan Grandük Konstantin'in kardeşi Grandük Nikola (1831 - 1891) vardı. 22 yaşında idi.

2 mayıs 1854'te Sultan Mecîd, Fransız Velîahdi ile aynı günde, onun gibi Neşâtâbâd Saray-ı Hümâyûnu'nda misafir edilen Cambridge Dukası'nı kabûl edildi. Cambridge dukası Prens George (1819 - 1904), Kraliçe Victoria'nın (1837 - 1901) amcasının oğlu ve ziyaret tarihinde 35 yaşında idi. 1850'de «Cambridge Dukası» sanını almıştı. Mareşal ve Britanya imparatorluk silâhlı kuvvetleri başkumandanı olmuştur.

Sultân Abdülazîz'i Ziyâret Edenler

I. Abdülmecîd'in kardeşi ve halefi Sultân Abdülazîz devrindeki (1861 - 1876) başlıca ziyaretler şunlardır:

21 nisan 1862'de 32 yaşındaki Sultân Azîz, 21 yaşındaki İngiltere velîahdi Walles Prensi'ni, müstakbel VII. Edward'ı kabûl etti. Velîahde, bir İngiliz prensi de refakat ediyordu. Sultân Azîz, Dolmabahçe'de ziyafet verdi ve tarihte ilk defa olarak bir padişah, yabancı misafirle aynı sofraya oturup yemek yedi. 13 nisan 1868'de 2. defa geldi. İlk gelişinde 12 yıl sonra, 1873'de, müstakbel VII. Edward, 3. defa olarak Istanbul'u gelip ziyaret etti. Bu tarihte 32, pâdişah ise 43 yaşında idi.

1868'de Prusya velîahdi Friedrich Wilhelm, Istanbul'u resmen ziyaret etti. 37 yaşında idi. Bu zât, sonra «III. Friedrich» sanıyle Almanya imparatoru ve Prusya kralı olacaktır. Istanbul'u 3 defa resmen ziyaret edecek olan İmparator-Kral II. Wilhelm'in babası, İngiltere kraliçesi ve Hindistan imparatoriçesi Victoria'nın büyük dâmâdı, bir kaç yıl önce Sultân Azîz'i ziyaret eden İngiltere Velîahdi müstakbel VII. Edward'ın eniştesidir.

1869'da Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı Franz Joseph resmî ziyarette bulundu. Sadrâzam Âlî Paşa'nın konağına bile gidip, dünyanın en büyük diplomatı sayılan Türk başbakanını evinde ziyaret etti. Franz Joseph, bu tarihte 21 yıldan beri tahtta ve 39 yaşında idi. Sultân Azîz ile aynı yılda (1830) doğmuştu. Saltanatı 68 yıldır (1848 - 1916). Oğlu Velîahd-Arşidük de, II. Abdülhamîd'i ziyaret edecektir.

18 ağustos 1873'te padişah, Beylerbeyi Sarayı'nda İran şâhı Nâsıreddin Şâh'ı (1848-1896) kabûl etti. Şâh'ın 2. gelişidir. 1870'de Türkiye toprağı olan Kerbelâ, Necef gibi yerleri ziyaret etmiş, 1871'de Istanbul'a gelmiş, Beylerbeyi Sarayı'nda misafir edilmişti. Sultân Azîz'den bir yaş küçük olan Şâh, 48 yıl tahtta kalmış, 17 yaşında şâh olmuştur. Oğlu Muzaffereddin Şâh da II. Abdülhamîd'i ziyâret etmiştir. Nâsıreddin Şâh'ın ağabeyi 40 yaşındaki Kazvîn umumî valisi Abbâs Hân Mülkârâ Kaçar da 1870'de padişahı ziyâret etti.

Karadağ'ın tâbî prensi Nikola, 30 nisan 1874'te Sırbistan'ın tâbî prensi Milan da Istanbul'a gelmiş, müstakil olmadıkları için padişahın ayaklarına kapanmışlardır.

Sultân Azîz'i ziyaret eden Alman hükümdarlarından biri de Oldenburg büyük-dukası Peter'dir (1827 - 1900, saltanatı: 1853 - 1900). 30 ekim 1874'te Istanbul'da idi.

Türkiye dışına çıkan tek padişah da Sultân Azîz'dir. Avrupa

seyahatinde Fransız İmparatoru, İngiltere Kraliçesi, Belçika Kralı, Prusya Kralı ve Avusturya-Macaristan İmparatoru ile, pek çok prens ve prenses, kraliçe vs. ile görüşmüştür. Siyasî tarih kısmında anlatılmıştı. Bu seyahatte kendisine müstakbel V. Murad'la II. Abdülhamîd de refakat ettiler.

Fakat Sultân Azîz'i ziyâret edenler arasında en çok hâfızalarda kalan ve ilgi çekeni, 42 yaşındaki Fransız imparatoriçesi (1853-1870) Eugénie'ninki (1826 - 1920) olmuştur (17 ekim 1868). İmparatoriçe, Sadrâzam tarafından Çanakkale'de karşılandı. İmparatoriçe'yi taşıyan Aigle (Kartal) imparatorluk yatı Istanbul limanına girdi, Beylerbeyi önünde demirlendi. Bu saray, İmparatoriçe'ye tahsîs edilmişti. Donanmay-ı Hümâyûn, İmparatoriçe'yi 101 pâre topla selâmladı. Pâdişah, 13 çifte saltanat kayığı ile Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu'na gelip İmparatoriçe'ye «hoş geldiniz» dedi. Padişah döndü. Az sonra İmparatoriçe, Dolmabahçe Sarayı'na gelip padişahla yemek yedi. Öğleden sonra büyük camileri gezdi. Akşam Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu'nda padişahı ve Vâlide-Sultân'ı ziyâret etti. Ertesi gün Beykoz Kasrı'nda uğurlandı. Daima padişahın elini tutmak sûretiyle yürüdü. Kendisine Vâlide-Sultan tarafından bahâ biçilmez kumaşlar ve padişah tarafından hayran kaldığı Çırağan ve Beylerbeyi saraylarının muhteşem birer maketi ve başka şeyler hediye edildi. O da Sultân Azîz'e, pırlantalarla murassâ bir çerçeve içinde resmini verdi. İmparatoriçe Eugénie, 43 yıl sonra bir defa daha 1911 temmuzunda hususî yatı ile Istanbul'a geldi. 85 yaşında idi. Vaktiyle şehzâdeliğinde görüştüğü Sultan Reşâd'ı padişah sıfatıyle gördü ve çok samimî şekilde karşılandı. Sultân Azîz'in büyük oğlu olan Velîahd-i Saltanat Yûsuf İzzeddîn Efendi'yi de ziyâret etti.

I. Abdülmecîd'in büyük oğlu V. Murad (1876), misafir kabûl edemeden hastalıklı bir 3 ay saltanat sürdü. Amcasıyle yaptığı Avrupa seyahatinde pek çok hükümdar ve prensle görüşmüştü.

II. Abdülhamîd'i Ziyâret Edenler

Kardeşi ve halefi II. Abdülhamîd (1876 - 1909) de aynı Avrupa seyahatine katıldı. 33 yıllık saltanatında kabûl ettiği başlıca misafirler şunlardır :

Başta, II. Abdülhamîd'i 2 defa resmen ziyaret eden Almanya imparatoru ve Prusya kralı II. Wilhelm gelir. İmparatoriçe ile berâber ilk gelişinde Sultan Hamîd tarafından birinci kabulleri 2 kasım 1889'dadır. Bu sırada padişah 47 yaşındadır. II. Wilhelm (1859 - 1941), padişahtan 17 yaş genç ve 30 yaşındadır. Tahta geç-

tiği henüz bir yıl olmuştur. İmparatoriçe-Kraliçe Augusta - Victoria (1858 - 1921), imparatordan bir yaş büyüktür ve 1881'de evlenmiştir. Schleswig-Holstein hânedânındandır. İmparator ve İmparatoriçe'nin Istanbul'a 2. gelişleri 9 yıl sonra, 30 kasım 1898'dedir. Bu gelişte Almanya hâriciye nâzırı da vardı. Kayser, Türk toprağı olan Kudüs'e kadar giderek hacı oldu. İlk gelişte İmparatoriçe'ye 6 yaşındaki Nâile Sultan, ikinci gelişinde de 7 yaşındaki Refîa Sultan, birer buket vermişlerdir. 1905'te Nâile Sultan evlendiği zaman, İmparatoriçe, Almanya'nın Istanbul büyükelçisi Baron Marschall von Bieberstein'ın zevcesi barones vâsıtasıyle kendisine son derece değerli bir mücevher göndermiştir.

II. Wilhelm ile imparatoriçenin bu iki resmî ziyareti, dünyada büyük akisler uyandırmıştır. II. Wilhelm, Kayser zırhlısında ve İmparatoriçe ise Hohenzollern imparatorluk yatında geliyorlardı. Çanakkale'de bu gemileri Âsâr-ı Tevfîk ve Feth-i Bülend zırhlıları karşıladı. Istanbul'da yarım milyon kişi, sahillere akmıştı. Padişah, Dolmabahçe Sarayı'nın mermer rıhtımında hükümdarları karşıladı. Altın saltanat arabasında sağına imparatoriçeyi aldı. İkinci saltanat arabasında sağda İmprator, solda Sadrâzam oturdu. İmparatorun maiyeti ve vezirler, arkadaki arabalara bindiler. Padişah, şehzâde ve sultanlarla yabancı hükümdarların en seçkinlerine mahsus olan Hânedân-ı Âl-i Osmân nişanlarından iki tanesini, ayrı ayrı imparatorla imparatoriçeye verdi. İmparatoriçeye ayrıca hanımlara mahsus Şefkat nişanının murassaı verildi. Ziyafetlerde padişah şampanya kadehini kaldırıyor, dudaklarını yalnız kadehe değdiriyor, —halîfe olduğu için— hiç içmeyip, kadehi masaya bırakıyordu (Sultan Hamîd, şehzâdeliğinde içerdi, padişahlığında bir damla alkol almamıştır). Bütün Istanbul, Boğaz, Adalar vs. donanmıştı. Hele «Yıldız ve civarı, nûrdan bir Cennet hâline girmişti» (*Canlı Tarihler,* IV, 49). Rengârenk havâî fişekler gökleri aydınlatıyordu. Gece on binlerce halk, kadın ve çocuklar dahil, Yıldız Sarayı önünde toplanıp nümayiş yaptılar. Padişah, İmparatoriçe'yi elinde tutup balkona çıkardığı zaman, tezâhürattan kıyâmet kopuyordu. O cuma selâmlığından sonra hükümdarlar şerefine I. Orduy-ı Hümâyûn'un 2. fırkası (tümeni), tam mevcudiyle geçit resmi yaptı. İmparator, askerin elbisesinin kumaşının yeniliği, temizliği ve kalitesi, techizatının mükemmelliği karşısında hayranlığını ifade etti. İmparatoriçe, Kapalı Çarşı'ya gitti. Burası, yeryüzünün en büyük üstü örtülü satış meşheri idi. Geçen Türk hanımları, hürmeten yüzlerini açıp diz kırarak imparatoriçeyi selâmlıyorlardı. İmparatoriçe de selâmlarını alıyordu *(Canlı Tarihler,* IV, 52).

İmparator'un 4 kızkardeşinin 2.'si olan Prenses Victoria (1866 - 1929) da bir ara (24 mart 1890) Istanbul'a gelip pâdişâhı ziyaret etti. Bu prenses, anne annesi olan İngiltere kraliçesi Victoria'nın adını taşıyordu. Istanbul'a geldiği 1890'da Schaumburg-Lippe prensi Adolphe (1859-1916) ile evlenmişti.

Çeşitli tarihlerde II. Wilhelm'in 6 oğlundan 3'ü de ayrı ayrı gelip, babalarının şahsî dostu olan II. Abdülhamîd tarafından kabûl edildiler. Bunlar, Kayser'in ilk 3 oğludur : İmparatorluk velîahdi (1888 - 1918) Prens Wilhelm (1882 - 1951), Prens Eitel-Friedrich (1883 - 1942) ve Prens Adalbert (1884 - 1948).

II. Wilhelm'in 3 yaş küçük kardeşi, Alman donanmasında büyük-amiral olan Prens Heinrich (1862-1929) de Istanbul'a gelip padişahı ziyaret etti.

Brezilya imparatoru II. Pedro ve İmparatoriçe Theresa Christina, ekim 1876'da henüz tahta çıkan II. Abdülhamîd'i Istanbul'da ziyâret ettiler ve Kudüs'e de gittiler. Sonra şubat 1877'de kızları Infante Dona Isabella, Istanbul'a gelip padişaha teşekkür etti.

Sultan Hamîd'in kabûl ettiği bir garip ziyaret de, İtalya kralı III. Vittorio-Emanuele'ninkidir. «Garip» dedim, zira bu zât, velîahd olarak geldiği Istanbul'dan, İtalya kralı olarak ayrılmış, babası I. Umberto, 29 temmuz 1900'de 56 yaşında iken bu sırada ölmüştür. III. Vittorio-Emanuele (1900 - 1946), bu sırada 31 yaşında ve I. Umberto'nun tek çocuğu idi. 1896'da Sultan Hamîd'in maaşlı «sâdık bendesi» Karadağ prensi Nikola'nın kızı Helena ile evlenmişti. Bu, Vittorio-Emanuele'nin Sultan Hamîd'i 2. ziyâretidir. İlk defa, 10 yıl önce 21 yaşında iken Istanbul'a gelip, 24 mart 1890'da Prenses Victoria von Hohenzollern ile aynı gün padişah tarafından kabûl edilmişti.

VII. Edward, eşi Alexandra ile berâber, Gal Prensi iken, Sultân Azîz zamânında Istanbul'a geldiği gibi, II. Abdülhamîd devrinde 2 defa da 3 yaş küçük kardeşi Edinburg Dukası geldi, ilk ziyâreti 1886'dadır. İlk gelişinde yanında, yeğeni Bahriye üsteğmeni Prens George de vardı ki, V. George'dur.

VII. Edward (1841 - 1910, 1901 - 1910) = Alexandra (Danimarka) (1844 - 1925). Edinburg Dukası I. Alfred (1844 - 1900) = Maria (Rusya, grandüşes) (1853 - 1920). Edinburg Dukası, 1893 - 1900'de, oramiral rütbesiyle Akdeniz İngiliz filosu kumandanı iken İngiltere hizmetinden ayrılıp, Almanya imparatorluğuna bağlı Sachsen-Koburg-und-Gotha dukası (hükümran duka) oldu. (büyük kızı Maria, 1914-1927'de Romanya kraliçesi olmuştur). 1862'de Yunan tahtını reddeden Kraliçe Victoria'nın bu 2. oğlu, aynı zamanda Almanya oramirali, Prusya ve Saksonya orgenerali idi.

Edinburg Dukası unvânını 1866'da almıştır. II. Abdülhamîd ile çok iyi anlaşmışlardı; Batı Mûsikîsi'nden bahsetmişlerdi.

Edinburg Dukası'nın ikinci Istanbul ayrılışından bir gün sonra, II. Abdülhamîd'i ziyârete, Grandük Sergey geldi (1857 - 1905). Çar III. Aleksandr'ın (1881 - 1894) 12 yaş küçük kardeşi idi. 1891'de Moskova umûmî vâlîsi olmuştur. Tümgeneraldi. Moskova'da anarşistlerce öldürülmüş, ertesi yıl eşi de rahibe olmuştur. Kudüs'ten hactan dönen Grandük'e, üstün güzelliğiyle ünlü aslen Alman Hessen hânedânından olan eşi Grandüşes Elizabetha (1864 - 1918) da refâkat ediyordu ki, 1918'de, râhibe olduğu halde, Komünistler tarafından katledilmiştir. Çocukları yoktur.

İngiltere himâyesindeki İslâm hükümdarlarından pek çoğu halîfelerini ziyâret etmişlerdir. Biri, Malezya'daki Johor Sultânı'dır ki, İngiliz emperyalizminin büyük şampiyonlarından Sir Cecil Rhodes (1853 - 1902) ile aynı gün II. Abdülhamîd tarafından kabûl edilmiştir. Sultan Hamîd, Rhodes («Rodezya» adı onun isminden geliyor) ile uzun boylu görüşmüş ve ona Güney Afrika'da Groote Schuur hayvanat bahçesi için bir kaç tiftik keçisi hediye etmiştir. Bilindiği gibi tiftik keçisi, Orta Anadolu, bilhassa Ankara yaylaları dışına çıkarıldığı zaman, kılları keçeleşen ve alelâde keçi cinsine dönüşen bir hayvandır. Asırlardan beri Türkiye'den çıkarılması da yasaktır (merinos koyunu da öyle). Asırlar boyunca bir çok Avrupalı, bâzı tiftik keçilerini Türkiye'den kaçırmışlarsa da, götürdükleri ülkede üretememişler, hemen kıl keçisi hâline dönüştüğünü hayretle müşâhede etmişlerdir. Ancak Güney Afrika'ya Sir Cecil Rhodes'ın götürdüğü bu tiftik keçileri, tüylerinin değeri kaybolmaksızın üretilebilmiştir.

1868'de Istanbul'a 15. Norfolk Dukası (1860 - 1917) Mareşal Henry (1847 - 1917) geldi. Katolik olan Norfolk Dukaları, Plantagenet hânedânından ve İngiltere kralı I. Edward'dan inerler. Bu sırada Istanbul'da İngiltere büyükelçisi olarak bulunan 1. Lyons kontu (earl) Richard (1817 - 1887), Norfolk Dukası'nın dayısıdır (babası 1. Lyons baronu = lordu Oramiral Edmund : 1790-1858) (Istanbul'dan sonra 1881'e kadar Paris büyükelçisi olmuştur).

Velîahd Arşidük Rudolf'un metresi olup berâberce Maverling'de intihâr eden veyâ öldürülen Barones Vetsera, Istanbullu'dur. Babası, Istanbul'un Rum banker-sarraflarından Baltazzi (Baltacı)'nin bir İngiliz olan hanımından doğan 3 güzel kızının ortancası idi. Büyüğü, Istanbul'daki Avusturya büyükelçiliği başkâtibi ile evlenmiş, Barones Vetsera da bu münâsebetle Viyana ile ilişki kurmuştu. Kızların küçüğü, 15. Norfolk Dukası ile evlenmek istemişse de gerçekleşememiştir.

1878'de Türkiye'den ayrılıp müstakil olduğu halde Sultan Hamîd'den hâlâ maaş alan bu Karadağ prensi Nikola da Istanbul'a gelip velînimeti ile görüşmüştür. Meşrutiyet'ten sonra «kral» sanını da takınan bu zât, Karadağ'ın ilk ve hattâ son kralıdır. İtalya Kralı'nın 1900'de kayınpederi olmuştur. Nikola (Nikita), 1921'-de 80 yaşında ölmüştür. 1860'dan 1921'e kadar 61 yıl Karadağ'da 1910'a kadar prens, bu târihte kral sanıyla saltanat sürmüş, 1878'de Türkiye'den ayrılarak müstakil olmuştur. Çar, kendisine Rus mareşalliği pâyesini vermiş, Sultan Hamîd, kendisini bende olarak kullanmış ve Rusya'nın kucağına düşürmemiştir. Velîahdi olan II. Danilo da Rus orgenerali idi. Bu zât, babasından sonra 7 gün krallık yapmış, Karadağ, Yugoslavya'ya katılmıştır. Nikola, Sırbistan, 1918'den itibaren Yugoslavya kralı (1903 - 1921) olan I. Petar'ın da kayınpederi idi. Bir kızını da Romanoflar'dan Grandük Petro'ya (1864 - 1931) vermişti ki, o da Rus mareşali idi.

Sultan Hamîd'e yapılan çok elemli bir ziyaret, Grandük Nikola'nınkidir. Bu zâtın 4 yaş büyük ağabeyi Grandük Konstantin de vaktiyle Sultan Hamîd'in babası I. Abdülmecîd'i ziyâret etmişti ama, ne kadar başka şartlarla... Grandük Konstantin, Kırım Harbi'nin galibi Türk padişahı ile ağabeyi Çar (1855 - 1881) II. Aleksandr'ın münasebetlerini düzeltmek için gelmişti. Grandük Nikola (1831 - 1891) ise, 93 Harbi'nin galibi Çar II. Aleksandr'ın şartlarını, yeni tahta çıkmış ve Midhat Paşa'nın devletin başına açtığı harbi az zararla def etmiye çalışan Sultan Hamîd'e kabûl ettirmek için Istanbul'a ayak basmıştı. 1876 - 78 arasında Rus orduları başkumandanı ve mareşal olan Grandük Nikola, bu tarihte 47 yaşında ve padişahtan 11 yaş büyüktü. Aynı adı taşıyan büyük oğlu da 1914 - 15'te Birinci Cihan Harbi'nde Rusya başkumandanı olacak ve Almanlar'a yenilecektir. Grandük Nikola, 1878 ocağında Livadya çarlık yatı ile Istanbul'a geldi. Dolmabahçe'de padişahı ziyaret etti. II. Abdülhamîd, prensin ikametine tahsîs edilen Beylerbeyi Sarayı'na giderek ziyareti iâde etti. Grandük'ün yanında Lanechterberg Prensi, Rusya genelkurmay başkanı ve daha, yüksek rütbeli 5 general vardı. Tam bir zafer ziyareti... Sultan Hamîd sonradan yakınlarına, hiç bir misafiri bu kadar elemle ağırlamadığını anlatmıştır.

II. Aleksandr'ın 5. oğlu ve III. Aleksandr'ın (1881 - 1894) kardeşi Grandük Sergey (1857 - 1905) ile zevcesi aslen Hessen prensesi olan Grandüşes Elizabetha'nın sonradan yaptıkları ziyaret ise, dostçadır. Bu târihte artık Türkiye'nin en büyük düşmanı Rusya değil, İngiltere'dir. Rusya, ikinci sıraya düşmüştür. 1891'-de Moskova umumî valisi ve tümgeneral olan bu Grandük'ün acık-

lı bir âkıbeti vardır : 1905'te anarşistler tarafından 48 yaşında öldürülmüş, 41 yaşında dul kalan zevcesi ertesi yıl râhibe olmuş, 12 yıl râhibelik ettiği, dünyadan el etek çektiği halde, o da 1918'de 54 yaşında Komünistler'ce katledilmiştir. Çocukları yoktur. Grandük'ü Abdülhamîd Han 25 ocak 1888'de Yıldız'da kabûl etmiştir. Rusya imparatorluk prensi bu sırada 31 yaşında idi.

Çok ilgi çekici bir ziyaret de, Abdülhamîd Hân'ın 17 nisan 1884'te kabûl ettiği Avusturya-Macaristan Velîahdi ve zevcesinin ziyaretleridir. Bu ziyaretten 5 yıl sonra Velîahd-Arşidük Rudolf, Mayerling'de esrarengiz şekilde intihâr ederek, zamanımıza kadar bütün dünyayı meşgul etmiştir. Sultan Hamîd'in amcası Sultan Azîz'i ziyaret için vaktiyle Istanbul'a gelen ve hâlâ Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı (1848-1916) olan Franz-Joseph'in tek oğludur Arşidük Rudolf (1858 - 1889). Doğduğu günden beri bu büyük Çifte Monarşi'nin velîahdidir. Ziyaret sırasında 26 yaşında ve 3 yıllık evlidir. Zevcesi Belçika prensesi olan Arşidüşes Stéphanie (1864 - 1945), ziyâret sırasında 20 yaşındadır. Arşidük'ün zevcesine sevgisizliği bilinmektedir. Yalnız bir kızları, Arşidüşes Elasabetha (1883 - 1958) olmuştur. Arşidük'le zevcesi, ayın 22. günü vapurla Mudanya'ya, oradan Bursa'ya gitmişler, vapurla Varna'da karaya çıkıp Viyana'ya dönmüşlerdir.

19 ağustos 1883'te Istanbul'a gelip Beylerbeyi Sarayı'nda ağırlanan, ancak 1878'de Sultan Hamîd'in tâbiliğinden çıkan, fakat 1908'e kadar Sultan Hamîd'e gönderdiği mektupları «kulunuz Nikola» diye imzalamak nezaketinde bulunan, padişahtan hâlâ maaş alan ve onun bir çeşit ajanı olan Karadağ Prensi'nden başka, Bulgaristan prensi de Istanbul'a geldi. 5 temmuz 1879 ve 18 nisan 1883'te 2 defa, 1908'e kadar tâbîi olan Bulgaristan'ın prensini Abdülhamîd Han kabûl etti. Bu prens, Alexandre, Battenberg hânedânındandı. Alman Hessen hânedânının İngiliz'leşmiş bir dalındandı.

Abdülhamîd Hân'ı, başka bir eski tâbîi, Romanya kraliçesi de ziyaret etti. Romanya da 1878'e kadar Türkiye'ye tâbî olup bu tarihte Berlin Muâhedesi ile ayrılmıştı. Wied Alman hânedânından olan Kraliçe Elisabeth, «Carmen Silva» takma adıyla değerli yazılar yazan bir edîbeydi. 1916'da 73 yaşında ölmüştür. 1869'da 26 yaşında Romanya prensi I. Carol'le (1866 - 1914) evlendi. 48,5 yıl saltanat süren ve Hohenzollern-Sigmaringen Alman hânedanından olan I. Carol, 1878'de istiklâl alarak Türkiye'den ayrıldı ve 1881'de de prenslikten krallığa yükseldi.

Bir garip ziyaretçi de I. Alfred'dir. 18-30 eylûl 1886'da Istanbul'da bulunmuş, fakat Abdülhamîd Hân kendisini kabûl etmek

istememiştir. Bu sırada Prens Alfred, 42 yaşındaydı. Kraliçe-İmparatoriçe Victoria'nın 2. oğludur. 1862'de kendisine Yunanistan krallık tâcı teklîf edilmiş, kabûl etmemişti. O derece burnu büyüktü. 1866'da Edinburg dukası, Ulster kontu, Kent kontu olmuş; oramiral pâyesiyle İngiliz Akdeniz donanmasına kumanda etmiş, Prusya orgenerali, Almanya oramirali, Saksonya orgenerali pâyelerini almıştır. 1874'te, Çar II. Aleksandr'ın yegâne kızı ve Çar III. Aleksandr'ın kızkardeşi, Çar II. Nikola'nın halası Grandüşes Maria ile evlendi. 1893'te hükümdar da oldu : «I. Alfred» sanıyle Sachsen-Koburg-und-Gotha dukalık tahtına oturdu. Büyük kızı Maria (Mary), I. Ferdinand'la evlenip Romanya kraliçesi oldu.

I. Alfred'le beraber, Kraliçe-İmparatoriçe Victoria'nın 21 yaşındaki torunu Prens George da Istanbul'a gelmişti ki, 1910'da «V. George» sanıyle İngiltere kralı ve Hindistan imparatoru olacaktır. Bugünki İngiltere kraliçesi II. Elizabeth'in büyükbabasıdır.

Abdülhamîd Han, 30 mart 1885'te İsveç kralı (1872 - 1907) II. Oscar (1829 - 1907) ile Kraliçe Sophia'yı (1856 - 1913) kabûl etti. Kral 56 ve Kraliçe 49 yaşlarında idiler. Daha sonra bunların velîahdi olarak müstakbel kral (1907 - 1950) V. Gustav (1858 - 1950) da Sultan Hamîd'i ziyaret etti.

Eski Birleşik Amerika başkanı General Ulysses Simpson Grant (18. başkan : 1869 - 1877) da Sultan Hamid'ce kabûl edilmiştir. General Grant, Istanbul'u çok sevmiş olacak ki bir defa daha gelmiştir.

II. Abdülhamîd, misafirlerini ekseriya Beylerbeyi Sarayı'nda misafir etmiştir. Zira Yıldız'da kendisi oturuyordu ve hükümdârın oturduğu saraya yabancı misafir kabûl edilmemesi, milletlerarası bir kaidedir. Dolmabahçe Sarayı'nda muâyede törenleri yapılıyor, Çırağan Sarayı'nda padişahın ağabeyi V. Murad ikamet ediyordu.

7 yıl ara ile II. Abdülhamîd, tarihte ilk defa olarak 1868'de büyük devletler arasına giren Japonya'nın 2 imparatorluk prensini de kabûl etti : 1880'de Prens Hebi geldi. 1887'de de 122. Japonya imparatoru (1867 - 1912) Mutsuhito'nun (1852 - 1912) 41 yaşındaki amcası Mareşal Akihito Komamatsu geldi.

1894'te, başka bir Bulgaristan prensi, 1908'de Türkiye'den ayrılıp kral olan I. Ferdinand geldi. 33 yaşında idi. 1887'de Türkiye'nin Bulgaristan emâretine prens seçilen Ferdinand, Sachsen - Koburg-und-Gotha hânedânına mensup bir Alman prensi idi. Anne tarafından da Fransız kralı Louis-Philippe'in torunu idi. Prens seçilince Sultan Hamid kendisine vezir pâyesi verdi. Sonra vezir rütbesinin askeriyye'deki eşiti olan müşir (mareşal) pâyesiyle

Sultan Hamîd'in fahrî yaveri oldu. 1908'e kadar padişahın yâver kordonlarını taşıdı. 1948'de 87 yaşında ölen Ferdinand, Abdülhamîd Hân'ın Balkan politikasında mühim bir unsurdu. Balkan Harbi'nde Türkiye'nin en azılı düşmanı, Birinci Dünya Savaşı'nda da müttefikı oldu. Bu sırada Almanya ile Avusturya-Macaristan da kendisine mareşal rütbesini verdiler. Prens Ferdinand, 1895'te ilâveten Doğu Rumeli valisi de oldu.

Aynı 1894 yılında sonradan Sırbistan ve Yugoslavya kralı olan Petar geldi. Gerek Ferdinand, gerek Petar, sonradan Sultan Reşâd'ı da ziyâret edeceklerdir.

Nâsıreddin Şâh, Sultân Azîz'i ziyaret etmişti. Oğlu Muzaffereddin Şâh da II. Abdülhamîd'e 1900 yazında misafir oldu. Bir Türk hânedânı olan Kaçarlar'dan 5. şâh (1896 - 1907) Muzaffereddîn ile Abdülhamîd Han, Türkçe konuştu. Şâh, 47 yaşında idi.

3 ekim 1880'de diğer bir Kaçar imparatorluk prensi, Hüsâmüssaltana Sultân-Murâd Mîrzâ, II. Abdülhamîd tarafından kabûl edildi. Kirmân umûmî valisi idi. Nâsıreddin Şâh'ın amcasıdır.

II. Abdülhamîd'i ziyaret edenlerin hepsini saymak mevzuumuzun dışındadır. Bir ismi daha anarak bitiriyorum : Meşhur Fransa cumhur başkanı (1913 - 20) ve başbakanı (1912 - 13, 1922-24, 1926 - 29) Poincaré (1860 - 1934), maârif nâzırı iken zevcesi ile berâber Istanbul'a geldi, Bursa'yı da ziyaret etti.

Sultan Reşâd'ı Ziyâret Edenler

«V. Mehmed» denen Sultan Reşâd'ın (1909 - 1918), ağabeyi II. Abdülhamîd gibi parlak bir saltanatı olmadı. Amcası Sultân Abdülazîz ve daha önce babası I. Abdülmecîd'in saltanat devirlerindeki haşmet ise, artık tahayyül edilemiyecek derecede mazi olmuştu. Onu ziyaret edenlerin başlıcaları şöyledir :

Türkiye'ye tâbî prens iken de Istanbul'a gelen Sultan Hamîd'in yâverlerinden yeni Bulgaristan kralı I. Ferdinand, 21 mart 1910'da kabûl edildi. 49 yaşında idi. Az sonra 3 nisan 1910'da Sırbistan kralı (1903 - 1921) I. Petar geldi. 66 yaşında bulunuyordu. Sırbistan kralı, aynı gün öğleden sonra, Bulgaristan kralı ise 2 gün sonra Ihlamur Kasrı'na giderek Velîahd Yûsuf İzzeddîn Efendi'yi ziyaret ettiler. Henüz ancak Türk Velîahdi derecesinde kralcıklardı.

1917 eylûlünde II. Wilhelm, 3. defa olarak Istanbul'u resmen ziyâret etti. Cihan Harbi idi. Kayser'in, eski dostu hâlen Beylerbeyi Sarayı'nda ikamet etmekte bulunan II. Abdülhamîd'i de ziya-

ret etmek istediğini sezen İttihâd-u Terakkî erkânı, bunu önlemek istedi. Böyle bir görüşmeyi Türk hükûmetinin istemediğini misafir Kayser'e ihsâs için : «dostunuz olan hâkaan-ı sâbık'a dâir emirleri olup olmadığını» sordu. İmparator, selâm ve hürmetlerinin iletilmesini istedi. Başkumandan Vekili Enver Paşa, bu vazifeyi bizzat yapacağını, Beylerbeyi Sarayı'na gidip Sultan Hamîd'e selâm ve hürmetlerini söyliyeceğini, Kayser'e bildirdi. Dâmâd Enver Paşa, Beylerbeyi'ne geldi. Kılıcını çıkarıp 75 yaşındaki **Sultan Hamîd'in** huzûruna girdi. Bir saat görüştü. 1917 sonunda Türkiye'nin genç paşası bile, Sultan Hamîd'in dünya siyâsetindeki görüş üstünlüğünü anlamıya başlamıştı. İmparator-Kral II. Wilhelm'in bu 3. resmî ziyâretini bir kaç ay sonra Velîahd-i Saltanat Mehmed Vahîdeddîn Efendi Almanya'ya gidip iâde etti ve yanında yâveri olarak Mustafa Kemal Paşa'yı da götürdü. Sultan Vahîdeddîn'in Mustafa Kemal Paşa'yı tanıyıp sevmesi, istisnâî bir şahsiyet olarak teşhîs etmesi, bu seyahat vesilesiyledir. Bu seyahat gibi pek alelâde bir tesadüf, bir yıl sonra Sultan Vahîdeddîn'i Mustafa Kemal Paşa'yı fevkalâde selâhiyetlerle techîz ederek Anadolu'ya göndermesine fırsat verdi. Tarih, bu gibi inanılmaz tesadüflerle doludur. Yoksa Anadolu'ya bu şekilde gidemiyen bir Mustafa Kemal, nice fırsat bulamamış dâhî gibi bir köşede kalabilir, Atatürk olmıyabilirdi.

Cihan Harbi içinde, Türkiye'nin ikinci müttefikı Avusturya-Macaristan'ın imparator-kralı da zevcesiyle Istanbul'a geldi. Harb içinde 2 ziyareti vardır. Biri resmî, biri gayrı resmîdir. I. Karl (1916 - 1918) (Macaristan kralı olarak : IV. Karoly), 29 yaşında Franz-Joseph'in yerine tahta oturmuştu. İmparatoriçe Zita, kendisinden 5 yaş küçüktü. 1922'de 35 yaşında ölen genç imparator, Istanbul'da sevgiyle karşılandı.

Sultan Reşâd'ı ziyaret edenler arasında bir İslâm hükümdârını anarak bu bahsi kapamak istiyorum. Bu, «Bîbî Beğim» denen Sultân-ı Cihân Beğim'dir. 11. Bhopal nevvâbesidir. Bhopal, Hindistan'daki Müslüman devletler içinde Haydarâbâd ve Bahâvalpur'dan sonra en ehemmiyetlisidir. Orta Hindistan'dadır. Hânedânı Afgan asıllı ve son derece dindardır. Bu hânedanda kadınlar da tahta geçebilmektedir. İşte Bîbî Beğim de bu sûretle 23 yıl (1901-1926) saltanat sürmüştür. Önce II. Abdülhamîd'i ziyaret etmiş, halîfe ile bizzat görüşebildiği için Hindistan Müslümanları arasında itibarı fevkalâde artınca, bu defa bir kaç yıl sonra tekrar gelmiş, tahtta Sultan Reşâd'ı bulmuş, onunla görüşmüş, son derece değerli hediyeler takdîm etmiştir.

Sultân Reşâd'ın kardeşi ve halefi halkın «Sultan Vahîdedin» dediği resmî adıyle VI. Mehmed'in (1918 - 1922) saltanatı, şahsı ve millet için bir felâket devresidir. Fakat bu 600 yılın en büyük felâketinde onun hiç bir sorumluluğu yoktur. Felâketin sorumluları, Alman denizaltına binerek Türkiye'den kaçmışlardır. Bugün bir çok çevre tarafından millî kahraman sayılmaktadırlar. Târih böyle garabetlerle doludur.

Sultan Vahîdeddîn'i ziyaret eden en mühim yabancı şahsiyet, İran'ın Kaçar hânedânından son Türk imparatoru Ahmed Şâh'tır. 1909 - 1925 arasında 16 yıl tahtta kalmıştır. Gayrı resmî olarak Istanbul'a geldi. 19 temmuz 1919'da pâdişahla görüştü.

Büyük dedesi Nâsırüddin Şâh (1848 - 1896), dedesi Muzafferüddin Şâh (1896 - 1907, Istanbul'da: 1900 yazı) gibi, Kaçarlar'ın 7. ve sonuncu şâhı Ahmed Şâh Kaçar (1909 - 1925, hayatı: Tebrîz, 21.I.1898 - Neuilly/Paris, 27.II.1930 = 32, 1, 7) da Istanbul'a gelip Sultan Vahîdeddîn'i ziyaret etmiş, küçük kızı Sabîha Sultân ile evlenmek üzere Istanbul büyükelçisi vâsıtasıyle müracaat etmiştir. Fakat Sultan Vahîdeddin, Sünnîler'in Halîfesi sıfatıyle kızını bir Şiî hükümdâra vermesinin Sünnî İslâm âlemini karıştıracağı vehmiyle bu talebi geçiştirmiştir (İ. H. Okday, *Yanya'dan Ankara'ya,* 400). Ahmed Şâh, zehirletilerek ölmüştür. Son Kaçar Türk İran imparatorluk velîahdi olan kardeşi Muhammed Hasan Mîrzâ'nın amca kızından doğma oğluna, II. Abdülhamîd'in adı verilmiştir ki bu Abdülhamîd Mîrzâ Kaçar, babasının öldüğü 1940'lardan günümüze kadar Kaçar Hânedânı'nın başıdır (1940'larda Los Angeles'te doğmuş 2 oğlu vardır). Ahmed Şâh Kaçar, evlenmeden ölmüştür. Tahttan indirildiği ve Rızâ Han Pehlevî'nin kendini şâh ilân ettiği zaman babası Muhammed Ali Şâh (1907 - 1909, hayatı: Tebrîz, 21.VI.1872 - San Remo, 30.III.1925) 53 yaşında ve hayatta idi. Rızâ Hân'ın Kaçar Hânedânı'nı yıktığını duyar duymaz kalb sektesinden ölmüştür.

1908'den sonra şehzâdeler ve sultanlar Istanbul'a gelen yabancı hükümdarlar, prens ve prenseslerle görüştükleri gibi, kendileri de Avrupa'ya giderek onları ziyaret ettiler. Sultan Vahîdeddîn'in, halefi II. Abdülmecîd'in, Velîahd-i Saltanat Yûsuf İzzeddin Efendi'nin ve başka yetişmiş şehzâde ve sultanların hangi hükümdarlarla, prens ve prenseslerle görüştükleri çok uzun bir liste tutar, böyle bir liste tam da olamaz, üstelik mevzuumuza dahil değildir.

İlk Defa Ortaya Attığımız Bizim Nazariyemize Göre Doğacak Çocuğun Cinsiyeti

«Târih» denen pek geniş muhtevâlı ilmin çeşitli bir kaç sâhası ile derinlemesine meşgul oldum. Pek çok sâhaya da tabîatiyle giremedim. Zîrâ insan hayâtı kadar, insan kabiliyetinin ihâta edebileceği mevzûlar da son derecede sınırlıdır. Hepimiz, öğrenilebilecek şeylerin yekûnunun ancak bir kaç damlasını öğrenebildikten sonra, hayâtımızın sonuna geldiğimizi hissederiz. Târihle uğraşırken meşgul olduğum, çok vakit harcadığım bir bahis de, eskilerin «ilm-i ensâb» dedikleri généalogie'dir. Şecere ilmi. 6.000 yıllık târîhin bütün hükümrân hânedanlarını, ayrıca Osmanlı târîhinin bütün büyük mülkiyye, askeriyye ve ilmiyye âilelerini inceledim. Şecerelerini tesbît ettim. Çok büyük 3 ciltlik bir eser hazırladım. Bunun son cildi, münhasıran Osmanoğulları'na ve meşhur Osmanlı âilelerine aittir. Ayrıca, bana müracaat eden pek çok arkadaşımın şeceresini çıkarttım. Böyle bir mevzû ile uğraşmaktan gelen ilmî bir tecessüsle, çevremdeki ve dünyâdaki belli başlı doğumları da dikkatle tâkîb ettim. İlk defa 1952'lerde şiddetle dikkatimi çeken, fakat bugüne kadar hiç bir yerde yazmadığım bir husus vardı. Bu husus, tıpla ilgisi bakımından, benim çok dışımda kalıyordu. Bir kaç doktor arkadaşıma bahsettim. Fakat hepsi, tıpta böyle bir şey olmadığını söylediler ve hemen hepsi tebessüm etti. Yalnız Dr. Fethî Tevetoğlu, tıpta böyle bir şey olmadığını söylemekle berâber, bu nazariyemi niçin yazmadığımı sordu. Bu suâli 6-7 yıl sonra şimdi karşılıyabiliyorum :

Binlerce âileyi ve doğumu tetkîk ettikten sonra, % 90'a çok yaklaşan bir ihtimal, şu netîceyi veriyordu : Eşlerden kadının yaşı erkekten büyükse veya aynı yaşta iseler veya erkek kadından ancak 4-5 yaş büyükse, doğan çocuk, çok büyük ihtimalle kız oluyordu. Erkeğin yaşı kadından 8 - 10 yaş veya daha büyükse, doğan çocuk, çok büyük ihtimalle oğlan oluyordu. Erkek kadından 4 ilâ 8 yaş kadar büyükse, doğacak çocuğun kız veya oğlan olma şansı eşitti.

Bu hususta binlerce misal vermek, târihte gelmiş geçmiş bütün hânedanlardan örnekler sunmak mümkündür. Ancak burada mevzuumuz bu değildir. Ben, Osmanoğulları'nın şeceresi hakkında bazı kısa ve sinoptik bilgileri vermeye geçmeden, bu nazariyemden bahsetmek istedim. Bunun ilmî tedkıykı, şüphesiz tıp adamlarına âittir ve her doğan çocuğun ana babasının yaşları tesbît edilerek çok sahîh statistik bilgiler ortaya çıkarabilirler. Fakat 15

yıllık bir inceleme ve dikkatten sonra iddia ediyorum ki : Eşinden 10 yaştan fazla büyük bir erkeğin kız çocuk beklemesi, eşiyle aynı yaşta veya bir iki yaş küçük veya daha büyük bir kadının da erkek çocuk beklemesi ihtimali, % 10'dan çok fazla değildir.

21 Kuşak Osmanoğlu

Osman Gazi'den saltanatın yıkılışına kadar 21 kuşak Osmanoğlu hükümrân olmuştur. Osman Gazi ilk jenerasyon sayılmak suretiyle şöyle :

Her Kuşak Kaç Yıl Tahtta Kaldı?

1. Kuşak :	1281 - 1324=43 yıl
2. Kuşak :	1324 - 1362=38
3. Kuşak :	1362 - 1389=27
4. Kuşak :	1389 - 1402=13
5. Kuşak :	1402 - 1421=19
6. Kuşak :	1421 - 1444=23+1446 - 1451=5=28
7. Kuşak :	1444 - 1446=2+1451 - 1481=30=32
8. Kuşak :	1481 - 1512=31
9. Kuşak :	1512 - 1520=8
10. Kuşak :	1520 - 1566=46
11. Kuşak :	1566 - 1574=8
12. Kuşak :	1574 - 1595=21
13. Kuşak :	1595 - 1603=8
14. Kuşak :	1603 - 1618=15+1622 - 1623=1=16
15. Kuşak :	1618 - 1622=4+1623 - 1648=25=29
16. Kuşak :	1648 - 1695=47
17. Kuşak :	1695 - 1730=35
18. Kuşak :	1730 - 1789=69
19. Kuşak :	1789 - 1839=50
20. Kuşak :	1839 - 1876=37
21. Kuşak :	1876 - 1924=48

Saltanat veya hılâfet devâm etseydi, 21. kuşak ancak 1944'te II. Abdülmecîd ölünce sona erecek ve 68 yıl devâm edecekti. Halbuki normal bir kuşaklık müddet, 33 yıldır, bir asrın üçte biridir. Öyleyse bu gayrı tabiî durum nereden geliyor? Saltanatın babadan oğula değil, ekber-i evlâd'a geçmesi yüzünden. Yukarıda verilen tabloda bir kuşağın asgarî 8, âzamî 69 yıl iktidârı muhafaza ettiği ortaya çıkar. 1281 - 1924=643 : 21=30,6 neticesi ortaya çıkar. Eğer Ertuğrul Gazi kuşağını da sayarsak durum şöyle olur : 1231 - 1924 = 693 : 22 = 31, 5.

Eski rejim devâm etseydi, ancak 1944'te 22. kuşak iktidâra gelecekti. Bugün hânedânın en büyüğü olan Şehzâde Mehmed Abdülazîz Efendî, gene 22. kuşaktandır. Fakat son yıllarda 26. kuşak doğmaya başlamıştır.

Şimdi çeşitli cetveller vererek Osmanlı Hânedânı'nı daha yakından tanımaya çalışacağız.

Osmanoğulları'ndan Türkiye İmparatoru ve İslâm Halîfesi Olanların Saltanat ve Hılâfet Müddetleri

1.) Ertuğrul Gazi ([1]) 1231 - 1281 = 50
2.) I. Osman (Gazi) ([2]) 1281-II.1324=43
3.) Sultân Orhan (Gazi) ([3]) II. 1324-III.1362=38,1
4.) I. Murad (Hudâvendigâr) ([4]) III.1362-20.VI.1389 = 27,3
5.) I. Bâyezid (Yıldırım) 20.VI.1389-28.VII.1402=13,1,8
6.) I. Süleyman (Emîr) 28.VII.1402-17.II.1411=8, 6, 20
7.) Sultan Mûsâ (Çelebî) ([5]) 17.II.1411-5.VII.1413=2,4,16
8.) I. Mehmed (Çelebî) 5.VII.1413-4.V.1421=7,9,29
9.) II. Murad (Gazi) 4.V.1421-VIII.1444 + I.1445-2.XII. 1445 + 20?III.1446-3.II.1451=28,2
10.) II. Mehmed (Fâtih) VIII.1444-I.1445 + 2.XII.1445 - 20?.III.1446 + 3.II.1451-3.V.1481=31, 10
11.) II. Bâyezid (Velî) 3.V.1481-24.IV.1512=30, 11, 22
12.) I. Selim (Yavuz) ([6]) 24.IV.1512-22.IX.1520=8, 4, 28
13.) II. Süleyman (Kaanûnî) 22.IX.1520-7.IX.1566 = 45, 11, 15
14.) II. Selim 7.IX.1566-15.XII.1574=8, 2, 22
15.) III. Murad 15.XII.1574-16.I.1595=20, 1, 2
16.) III. Mehmed 16.I.1595-21.XII.1603=8, 11, 5
17.) I. Ahmed 21.XII.1603-22.XI.1617=13, 8, 3

---

(1) Muhtemelen : Kayıl Alp oğlu Sarkuk Alp oğlu Gök Alp oğlu Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu.

(2) Bir Türk prensi olarak saltanat sürdü. Ancak Ocak 1300'de doğrudan doğruya Selçuklular'a bağlı büyük uç beyi, bir çeşit büyük-prens oldu.

(3) Bursa'nın fethinden (6. IV. 1326) itibâren kral derecesine yükseldi. 1335'te İlhanlı tâbiiyeti sona ererek tamamen müstakil ve Türkiye'nin en büyük hükümdârı oldu.

(4) Edirne'nin fethi ile imparator derecesine çıktı (Temmuz 1362).

(5) 6. ve 7. numaraları Osmanlı tarihleri padişah saymaz ve ikisinin Edirne'deki saltanatına «Fetret Devri» derler. Bu geleneği bugün de devâm ettirmek, tarih ilmi bakımından mümkün görülemedi.

(6) Hılâfet-i İslâmiyye'nin başlaması : 29 Ağustos 1516.

18.) I. Mustafa 22.XI.1617-26.II.1618+19.V.1622-10.IX.1623=1, 6, 26
19.) II. Osman (Genç, Şehîd) 26.II.1618-19.V.1622=4, 2, 23
20.) IV. Murad 10.IX.1623 - 8.II.1640=16, 4, 28
21.) Sultân İbrâhim (Şehîd) 8.II.1640-8.VIII.1648=8, 5, 29
22.) IV. Mehmed (Avcı) 8.VIII.1648-8.XI.1687=39, 3, 1
23.) III. Süleyman 8.XI.1687-22.VI.1691=3, 7, 14
24.) II. Ahmed 22.VI.1691-6.II.1695=3, 7, 14
25.) II. Mustafa 6.II.1695 - 22.VIII.1703 = 8, 6, 12
26.) III. Ahmed 22.VIII.1703-1.X.1730=27, 1, 10
27.) I. Mahmud 1.X.1730-13.XII.1754=24, 2, 12
28.) III. Osman 13.XII.1754-30.I.1757=2, 1, 18
29.) III. Mustafa 30.I.1757-21.I.1774=16, 11, 21
30.) I. Abdülhamîd 21.I.1774-7.IV.1789=15, 2, 17
31.) III. Selim (Şehîd) 7.IV.1789-29.V.1807=18, 1, 22
32.) IV. Mustafa (Maktûl) 29.V.1807-28.VII.1808=1, 2, 0
33.) II. Mahmud (Adlî) 28.VII.1808-1.VII.1839=30, 11, 4
34.) I. Abdülmecîd 1.VII.1839-25.VI.1861=21, 11, 25
35.) Sultân Abdülazîz 25.VI.1861-30.V.1876=14, 11, 5
36.) V. Murad 30.V.1876-31.VIII.1876=0, 3, 2
37.) II. Abdülhamîd 31.VIII.1876-27.IV.1909=32, 7, 27
38.) V. Mehmed (Reşâd) 27.IV.1909-4.VII.1918=9, 2, 7
39.) VI. Mehmed (Vahîdeddin) 4.VII.1918-18.XI.1922 = 4, 4, 15
40.) II. Abdülmecîd (yalnız halîfe olarak) 18.XI.1922-3.III.1924=1, 3, 15.

Osmanlı Velîahdleri
(Velîahdlik Müddetleri)

A.) Ertuğrul Gazi'nin Kardeşi 1231-1258?=27?
B.) Osman Bey (I. Osman) 1258?-1281=23?
1.) Orhan Bey (Sultân Orhan) 1281-II.1324=43
2.) Sultan Bey II.1324-1330?=6?
3.) Gazi Süleyman Paşa 1330?-XI?.1359=29?
4.) Murad Bey (I. Murad) XI?.1359-III.1362=2, 4?
5.) Bâyezid Bey (I. Bâyezid) III.1362-20.VI.1389=27, 3
6.) Emîr Süleyman (I. Süleyman) 20.VI.1389-28.VII.1402=13, 1, 8
7.) Orhan Bey 28.VII.1402-17.II.1411=8, 6, 19
8.) Mehmed Çelebî (I. Mehmed) 17.II.1411-5.VII.1413 = 2, 4, 18

9.) Şehzâde Murad (II. Murad) 5.VII.1413-4.V.1421 = 7, 9, 19 + VIII?.1444-2.XII.1445 = 1, 4? = 8, 2
10.) Şehzâde Mustafa 4.V.1421-X.1423 = 2, 5
11.) Şehzâde Mahmud X.1423-1429 = 6
12.) Şehzâde Alâeddin Ali 1429-VI.1443 = 14
13.) Şehzâde Mehmed (II. Mehmed) VI.1443-VIII.1444 = 1, 2 + 2.XII.1445-3.II.1451 = 5, 2, 2=6, 4
14.) Şehzâde Bâyezid (II. Bâyezid) 8.II.1451-3.V.1481 = 30, 2, 28
15.) Şehzâde Dâmâd Abdullah 3.V.1481-XII.1483 = 2, 7
16.) Sultân Ahmed XII.1483-24.IV.1512=28, 4
17.) Şehzâde Süleyman (Kaanûnî) 24.IV.1512-22.IX.1520 = 8, 4, 28
18.) Şehzâde Mahmud (çocuk) 22.IX.1520-I.1521 = 0, 4
19.) Mustafa Han I.1521-6.XI.1553 = 32, 10
20.) Selim Han (II. Selim) 6.XI.1553-7.IX.1566 = 12, 10, 1
21.) Şehzâde Murad (III. Murad) 7.IX.1566-15.XII.1574 = 8, 2, 22
22.) Şehzâde Mehmed (III. Mehmed) 15.XII.1574-16.I. 1595 = 20, 1, 2
23.) Şehzâde Selim 16.I.1595-20.IV.1597 = 2, 3, 5
24.) Şehzâde Mahmud 20.IV.1597-7.VI.1603 = 6, 1, 17
25.) Şehzâde Ahmed (I. Ahmed) 7.VI.1603-21.XII.1603 = 0, 6, 14
26.) Şehzâde Mustafa (I. Mustafa) 21.XII.1603-3.XI.1604 = 0, 11, 13
27.) Şehzâde Osman (II. Osman) 3.XI.1604-26.II.1618 = 13, 3, 23
28.) Şehzâde Mehmed 26.II.1618-12.I.1621 = 2, 10, 16
29.) Şehzâde Murad (IV. Murad) 21.I.1621-10.IX.1623 = 2, 7, 29
30.) Şehzâde Bâyezid 10.IX.1623-27.VII.1635=11, 10, 17
31.) Şehzâde Kasım 27.VII.1635-17.II.1638 = 2, 6, 21
32.) Şehzâde İbrâhim (Sultân İbrâhim) 17.II.1638-8.II. 1640 = 1, 11, 21

8.II.1640-2.I.1642 = 1, 10, 24 : Padişahtan başka hiç bir şehzâde olmadığı için taht vârissiz kaldı.

33.) Şehzâde Mehmed (IV. Mehmed) 2.I.1642-8.VIII.1648 =6, 7, 6
34.) Şehzâde Süleyman (III. Süleyman) 8.VIII.1648-5.VI. 1664 = 15, 9, 28

35.) Şehzâde Mustafa (II. Mustafa) 5.VI.1664-8.XI.1687 = 23, 5, 3 + 22.VI.1691-6.II.1695 = 3, 7, 14 = 27, 0, 17
36.) Şehzâde Ahmed (II. Ahmed) 8.XI.1687-22.VI.1691 = 3, 7, 14
37.) Şehzâde Ahmed (III. Ahmed) 6.II.1695-22.VIII.1703 = 8, 6, 12
38.) Şehzâde İbrâhim 22.VIII.1703-4.V.1714 = 10, 8, 13
39.) Şehzâde Mahmud (I. Mahmud) 4.V.1714-2.X.1730 = 16, 4, 29
40.) Şehzâde Osman (III. Osman) 2.X.1730-13.XII.1754 = 24, 2, 12
41.) Şehzâde Mehmed 13.XII.1754-22.XII.1756 = 2, 0, 10
42.) Şehzâde Mustafa (III. Mustafa) 22.XII.1756-30.I.1757 = 0, 1, 9
43.) Şehzâde Bâyezid 30.I.1757-19.XII.1770 = 13, 10, 20
44.) Şehzâde Abdülhamîd (I. Abdülhamîd) 19.XII.1770 - 21.I.1774 = 3, 1, 3
45.) Şehzâde Selim (III. Selim) 21.I.1774-7.IV.1789 = 15, 2, 17
46.) Şehzâde Mustafa (IV. Mustafa) 7.IV.1789 - 29.V.1807 = 18, 1, 22 + 28.VII.1808-16.XI.1808 = 0, 3, 18 = 18, 5, 10
47.) Şehzâde Mahmud (II. Mahmud) 29.V.1807-28.VII.1808 = 1, 1, 29

16.XI.1808-25.XII.1811 = 3, 1, 9 : Osmanlı tarihinde 2. defa tahtın vârissiz kalması

48.) Şehzâde Murad (bebek) 25.XII.1811-14.VII.1812 = 0, 6, 20
49.) Şehzâde Bâyezid (bebek) 14.VII.1812-23.IX.1812 = 0, 2, 10

23.IX.1812-28.I.1813 = 0, 4, 5 : 3. defa tahtın vârissiz kalması.

50.) Şehzâde Abdülhamîd (pek genç) 28.I.1813-20.IV.1825 = 12, 2, 23
51.) Şehzâde Abdülmecîd (I. Abdülmecîd) 20.IV.1825 - 1.VII.1839 = 14, 2, 11
52.) Abdülazîz Efendi (Sultân Abdülazîz) 1.VII.1839-25.VI.1861 = 21, 11, 25
53.) Murâd Efendi (V. Murad) 25.VI.1861-30.V.1876 = 14, 11, 5
54.) Abdülhamîd Efendi (II. Abdülhamîd) 30.V.1876-31.VIII.1876 = 0, 3, 2

55.) Mehmed Reşâd Efendi (V. Mehmed) 31.VIII.1876-27.IV.1909=32, 7, 27
56.) Yûsuf İzzeddîn Efendi 27.IV.1909-1.II.1916=6, 9, 4
57.) Mehmed Vahîdeddîn Efendi (VI. Mehmed) 1.II.1916-4.VII.1918=2, 5, 2
58.) Abdülmecîd Efendi (II. Abdülmecîd) 4.VII.1918-18.XI.1922=4, 4, 15
59.) Selîm Efendi (yalnız hılâfet için) 18.XI.1922-3.III.1924=1, 3, 15.

A — Velîahd olarak doğan velîahdler : Sultân Orhan (no. 1), II. Osman (no. 27), IV. Mehmed (no. 33), II. Mustafa (no. 35), Şehzâde Murad (no. 48), Şehzâde Abdülhamîd (no. 50).

B — Hiç velîahd olmadan padişah olan tek kişi : Yavuz Sultan Selim.

C — Velîahd olduğu halde tahta çıkarılmayıp sonradan padişah olanlar : II. Osman ve II. Mustafa.

D — Evvelce velîahdlikte bulunmuş, fakat padişah olduğu zaman velîahd olmıyan : I. Mustafa.

Hılâfet'in İlgasından Sonra Hânedân'ın Başı Olan Pâdişah, Halîfe ve Şehzâdeler

1.) VI. Mehmed Vahîdeddin : 3.III.1924-16.V.1926=2, 2, 14
2.) II. Abdülmecîd : 16.V.1926-23.VIII.1944=18, 3, 8
3.) Ahmed Efendi b. Abdülhamîd II. : 23.VIII.1944-1945=1
4.) Ahmed Nihâd Efendi b. Salâhaddin Efendi b. Murad V. : 1945-4.VI.1954=9
5.) Osman Fuâd Efendi b. Salâhaddin Efendi b. Murad V. : 4.VI.1954-22.V.1973=18, 11, 18
6.) Abdülazîz Efendi b. Seyfeddin Efendi b. Sultân Abdülazîz : 22.V.1973'den beri.

Hılâfet'in İlgasından Sonra Hânedân'ın 2. Başkanlığında Bulunanlar

1.) II. Abdülmecîd : 3.III.1924-6.V.1926=2, 2, 14
2.) Selîm Efendi b. Abdülhamîd II. : 6.V.1926-5.V.1937=10, 11, 20
3.) Dr. Zıyâeddin Efendi b. Mehmed V. :5.V.1937-30.I.1938 =0, 8, 26
4.) Abdülkaadir Efendi b. Abdülhamîd II. : 30.I.1938-I.1944 =6, 0

5.) Ahmed Efendi b. Abdülhamîd II. : I.1944-23.VIII.1944 =0, 7
6.) Ahmed Nihâd Efendi b. Salâhaddin Efendi b. Murad V. : 23.VIII. 1944 - 1945=1
7.) Mehmed Burhâneddin Efendi b. Abdülhamîd II. : 1945-15.VI.1949=4
8.) Abdürrahîm Efendi b. Abdülhamîd II. : 15.VI.1949 - 1.I. 1952=3, 6, 16
9) Osman Fuâd Efendi b. Salâhaddin Efendi b. Murad V. : 1,I.1952-4.VI.1954=2, 5, 4
10.) Ömer Fâruk Efendi b. Abdülmecîd II. : 4.VI.1954-28.III. 1969=14, 9, 24
11.) Abdülazîz Efendi b. Seyfeddin Efendi b. Sultân Abdülazîz : 28.III.1969-22.V.1973=4, 1, 25
12.) Ali Vâsıb Efendi b. Ahmed Nihâd Efendi b. Salâhaddin Efendi b. Murad V. : 22.V.1973'ten beri.

Padişahların Saltanat Müddetleri
(Yıl, Ay, Gün)

0.)	Ertuğrul Gazi	:	50
1.)	II. Süleyman (Kaanûnî)	:	45, 11, 15
2.)	I. Osman	:	43
3.)	IV. Mehmed	:	39, 3, 1
4.)	Sultân Orhan	:	38, 1
5.)	II. Abdülhamîd	:	32, 7, 27
6.)	II. Mehmed (Fâtih)	:	31, 6
7.)	II. Bâyezid	:	30, 11, 22
8.)	II. Mahmud	:	30, 11, 4
9.)	I. Murad	:	29, 5
10.)	II. Murad	:	28, 5
11.)	III. Ahmed	:	27, 1, 11
12.)	I. Mahmud	:	24, 2, 11
13.)	I. Abdülmecîd	:	21, 11, 25
14.)	III. Murad	:	20, 1, 2
15.)	III. Selim	:	18, 1, 22
16.)	III. Mustafa	:	16, 11, 21
17.)	IV. Murad	:	16, 4, 28
18.)	I. Abdülhamîd	:	15, 2, 17
19.)	Sultân Abdülazîz	:	14, 11, 5
20.)	I. Ahmed	:	13, 8, 3
21.)	I. Bâyezid (Yıldırım)	:	13, 1, 8

22.)	V. Mehmed Reşad	:	9, 2, 7
23.)	III. Mehmed	:	8, 11, 5
24.)	I. Süleyman	:	8, 6, 20
25.)	II. Mustafa	:	8, 6, 12
26.)	Sultân İbrâhim	:	8, 5, 29
27.)	I. Selim (Yavuz)	:	8, 4, 28
28.)	II. Selim	:	8, 2, 22
29.)	I. Mehmed (Çelebî)	:	7, 9, 29
30.)	VI. Mehmed Vahîdeddin	:	4, 4, 15
31.)	II. Osman	:	4, 2, 23
32.)	III. Süleyman	:	3, 7, 14
33.)	II. Ahmed	:	3, 7, 14
34.)	Sultan Mûsâ	:	2, 4, 16
35.)	III. Osman	:	2, 1, 18
36.)	I. Mustafa	:	1, 6, 26
37.)	II. Abdülmecîd	:	1, 3, 15
38.)	IV. Mustafa	:	1, 2, 0
39.)	V. Murad	:	0, 3, 2

Ortalama saltanat : 1281 - 1924 = 643 : 39 = 16,487 yıl yani 16 yıl, 6 ay kadar

Ertuğrul Gazi'nin saltanatı da ilâve edilirse : 693 yıl : 40 = 17,325 yıl yani 17 yıl, 4 ay kadar

Birinci ortalama 16 (III. Mustafa) ile 17 (IV. Murad) arasına, ikinci ortalama ise 15 (III. Selim) ile 16 (III. Mustafa) arasına tesadüf eder. Ertuğrul Gazi hâriç, yalnız 4 pâdişâhın saltanat müddetleri bir kuşağı (33 yıl küsur) geçebilmiştir : Kaanûnî, Osman Gazi, Orhan Gazi ve IV. Mehmed. Sonra gelen II. Abdülhamîd'in saltanat müddeti bile bir kuşaklık zamandan 8 ay kadar eksiktir. Eğer IV. Mehmed'le II. Abdülhamîd tahttan indirilmeyip tabiî ömürlerine kadar tahtta kalsalardı, birincisinin saltanatı 44 yıl, 4 ay, 29 günü, ikincisininik 41 yıl, 5 ay, 10 günü bulacaktı. Bu takdirde III. Süleyman hiç pâdişâh olamıyacak, Sultan Reşâd ise bir kaç ay tahtta kalabilecekti.

Padişahların Ömürleri
(Yıl, Ay, Gün)

0.)	Ertuğrul Gazi	:	90?
1.)	Sultân Orhan	:	81?
2.)	II. Abdülmecîd	:	76, 2, 24
3.)	II. Abdülhamîd	:	75, 4, 10
4.)	V. Mehmed Reşad	:	73, 8, 2

5.)	II. Süleyman (Kaanûnî)	:	71, 4, 10
6.)	I. Osman	:	66?
7.)	VI. Mehmed Vahîdeddin	:	65, 3, 13
8.)	I. Abdülhamîd	:	64, 0, 18
9.)	V Murad	:	63, 11, 7
10.)	I. Murad	:	63
11.)	III. Ahmed	:	62, 6, 1
12.)	II. Bâyezid	:	61, 6?
13.)	I. Mahmud	:	58, 4, 12
14.)	III. Osman	:	58, 0, 29
15.)	III. Mustafa	:	56, 11, 12
16.)	II. Mahmud	:	53, 11,12
17.)	II. Ahmed	:	51, 11, 9
18.)	IV. Mehmed	:	51, 0, 5
19.)	II. Selim	:	50, 6, 18
20.)	I. Selim (Yavuz)	:	50
21.)	III. Süleyman	:	49, 2, 7
22.)	II. Mehmed (Fâtih)	:	49, 1, 5
23.)	III. Murad	:	48, 6, 13
24.)	I. Mustafa	:	47
25.)	II. Murad	:	46, 8
26.)	III. Selim	:	46, 7, 5
27.)	Sultân Abdülazîz	:	46, 3, 14
28.)	I. Bâyezid (Yıldırım)	:	43?
29.)	I. Mehmed (Çelebî)	:	41?
30.)	II. Mustafa	:	39, 6, 24
31.)	I. Abdülmecîd	:	38, 2, 0
32.)	III. Mehmed	:	37, 6, 26
33.)	I. Süleyman	:	34?
34.)	Sultân İbrâhim	:	32, 9, 13
35.)	IV. Mustafa	:	29, 2, 8
36.)	I. Ahmed	:	27, 7, 4
37.)	IV. Murad	:	27, 6, 12
38.)	Sultan Mûsâ	:	25?
39.)	II. Osman (Genç)	:	17, 6, 17

Bu 40 hükümrân Osmanoğlu'nun ömürlerinin toplamı : 2066 yıl, 24 gün : 40=51 yıl, 8 ay kadar (bu vasatî, no. 17'deki II. Ahmed'le no. 18'deki IV. Mehmed arasına isabet eder).

Hal' Edilen Pâdişahlar, Tahttan İndirildikten sonra Ne Kadar Yaşadılar?

1.) I. Bâyezid (Yıldırım) 28.VII.1402 - 3.III.1403 = 0, 7, 6
2.) II. Bâyezid 24.IV.1512 - 26.V.1512 = 0, 1, 2
3.) II. Osman 19.V.1622 - 20.V.1622 = 0, 0, 1
4.) I. Mustafa 10.IX.1623 - 20.I.1639 = 15, 4, 10
5.) Sultân İbrahim 8.VIII.1640 - 18.VIII.1640 = 0, 0, 10
6.) IV. Mehmed 8.XI.1687 - 6.I.1693 = 5, 1, 28
7.) II. Mustafa 22.VIII.1703 - 29.XII.1703 = 0, 4, 8
8.) III. Ahmed 1.X.1730 - 1.VII.1736 = 5, 9, 1
9.) III. Selim 29.V.1807 - 28.VII.1808 = 1, 2, 0
10.) IV. Mustafa 28.VII.1808 - 16.XI.1808 = 0, 3, 19
11.) Sultân Abdülazîz 30.V.1876 - 4.VI.1876 = 0, 0, 5
12.) V. Murad 31.VIII.1876 - 29.VIII.1904 = 27, 11, 29
13.) II. Abdülhamîd 27.IV.1909 - 10.II.1918 = 8, 9, 13
14.) VI. Mehmed Vahîdeddin 18.XI.1922 - 16.V.1926 = 3, 5, 28
15) II. Abdülmecîd 3.III.1924 - 23.VIII.1944 = 20, 5, 21

Yekûn : 89 yıl, 8 ay, 29 gün.

Kaç Yaşlarında Tahta Geçtiler? (Yıl, Ay, Gün)

1.)	IV. Mehmed	: 6, 7, 7
2.)	IV. Murad	: 11, 1, 14
3.)	II. Osman (Genç)	: 13, 3, 23
4.)	I. Ahmed	: 13, 8, 3
5.)	I. Abdülmecîd	: 16, 2, 6
6.)	II. Murad	: 16, 11
7.)	II. Mehmed (Fâtih)	: 18, 10, 4
	(ilk saltanatında :	: 12, 5?)
8.)	I. Osman (Gazi)	: 23?
9.)	Sultan Mûsâ	: 23?
10.)	II. Mahmud	: 23, 0, 9
11.)	Sultân İbrâhim	: 24, 3, 3
12.)	I. Süleyman	: 25?
13.)	I. Mustafa	: 25
14.)	II. Süleyman (Kaanûnî)	: 25, 4, 25
15.)	III. Selim	: 27, 3, 14
16.)	IV. Mustafa	: 27, 8, 21
17.)	III. Murad	: 28, 5, 12
18.)	I. Bâyezid (Yıldırım)	: 29?

19.)	III. Mehmed	: 29, 7, 21
20.)	III. Ahmed	: 29, 7, 22
21.)	II. Bâyezid	: 30, 5?
22.)	II. Mustafa	: 30, 8, 1
23.)	I. Mehmed (Çelebî)	: 31
24.)	Sultân Abdülazîz	: 31, 4, 5
25.)	II. Abdülhamîd	: 33, 11, 8
26.)	I. Murad	: 34
27.)	I. Mahmud	: 34, 2, 1
28.)	V. Murad	: 35, 8, 9
29.)	III. Mustafa	: 40, 0, 3
30.)	I. Selim (Yavuz)	: 42
31.)	II. Selim	: 42, 3, 10
32.)	Sultân Orhan	: 43?
0.)	Ertuğrul Gazi	: 44?
33.)	III. Süleyman	: 45, 6, 23
34.)	II. Ahmed	: 48, 3, 25
35.)	I. Abdülhamîd	: 48, 10, 2
36.)	II. Abdülmecîd	: 54, 5, 20
37.)	III. Osman	: 55, 11, 12
38.)	VI. Mehmed Vahîdeddin	: 57, 5, 0
39.)	V. Mehmed Reşad	: 64, 5, 16

40 Osmanoğlu'nun saltanata başladıkları yaşların toplamı: 1278 yıl, 1 ay, 15 gün : 40=31 yıl, 11 ay kadar (listemizde 24 numaradaki Sultân Abdülazîz ile 25 numaradaki II. Abdülhamîd'in arasına düşüyor).

Kaç Yaşlarında Tahttan Ayrıldılar?
(Yıl, Ay, Gün)

1.)	II. Osman (Genç) (1)	: 17, 6, 16 (hal' müddeti : 0, 0, 1)
2.)	Sultan Mûsâ (2)	: 25?
3.)	IV. Murad	: 27, 6, 12
4.)	I. Ahmed	: 27. 7. 4
5.)	IV. Mustafa (3)	: 28, 10, 19 (hal' müd. 0, 3, 19)

(1) Baltayla öldürüldü.
(2) Muhârebe meydanında kılıçla öldürüldü.
(3) İbrişim kuşakla boğularak öldürüldü.

6.)	I. Mustafa	: 31 (hal' müd. 4,2,23 + 15, 4, 10 = 19, 7, 3)
7.)	Sultân İbrâhim (4)	: 32, 9, 3 (hal' müd. 0, 0, 10)
8.)	I. Süleyman (5)	: 34?
9.)	V. Murad	: 35, 11, 11 (hal' müd. 27, 11, 29)
10.)	III. Mehmed	: 37, 6, 26
11.)	I. Abdülmecîd	: 38, 2, 0
12.)	I. Mehmed (Çelebî)	: 39
13.)	II. Mustafa	: 39, 3, 0 (hal' müd. 0, 3, 24)
14.)	I. Bâyezid (Yıldırım)	43? (hal' müd. 0, 7, 12)
15.)	III. Selim (6)	: 45, 5, 5 (hal' müd 1, 2, 0)
16.)	Sultân Abdülazîz (7)	: 46, 3, 9 (hal' müd. 0, 0, 5)
17.)	II. Murad	: 46, 8
18.)	IV. Mehmed	: 47, 10, 7 (hal' müd. 5, 1, 28)
19.)	III. Murad	: 48, 6, 13
20.)	II. Mehmed (Fâtih) (8)	: 49, 1, 5
21.)	III. Süleyman	: 49, 2, 7
22.)	I. Selim (Yavuz)	: 50
23.)	II. Selim	: 50, 6, 18
24.)	II. Ahmed	: 51, 11, 9
25.)	II. Mahmud (Adlî)	: 53, 11, 12
26.)	II. Abdülmecîd (Halîfe)	: 55, 8, 23 (hal' müd. 20, 5, 17)
27.)	III. Ahmed	: 56, 9, 1 (hal' müd. 5, 9, 0)
28.)	III. Mustafa	: 56, 11, 24
29.)	III. Osman	: 58, 0, 29
30.)	I. Mahmud	: 58, 4, 12

(4) İbrişim kuşakla boğularak öldürüldü.
(5) Baskından kaçarken kılıçla öldürüldü.
(6) Kılıçla öldürüldü.
(7) Bilekleri makasla kesilerek öldürüldü.
(8) Zehir verilerek öldürüldü.

31.)	II. Bâyezid	:	61, 5? (hal' müd. 0, 1, 2)
32.)	VI. Mehmed Vahîdeddin	:	61, 9, 15 (hal' müd. 3, 5, 28)
33.	I. Murad (Hudâvendigâr) (9)	:	63
34.)	I. Abdülhamîd (10)	:	64, 0, 18
35.)	I. Osman (Gazi)	:	66?
36.)	II. Abdülhamîd	:	66, 6, 23 (hal' müd. 8, 9, 13)
37.)	II. Süleyman (Kaanûnî) (11)	:	71, 4, 10
38.)	V. Mehmed Reşad	:	73, 8, 2
39.)	Sultân Orhan (Gazi)	:	81?
0.)	Ertuğrul Gazi	:	90?

40 Osmanoğlu'nun saltanattan ayrıldıkları andaki yaş toplamı ve vasatîsi : 1976, 6, 9 : 40 = 49 yıl, 5 ay kadar (bu müddet, 21 numaradaki III. Süleyman'la 22 numaradaki Yavuz Sultan Selîm'in arasına isabet etmektedir).

Hılâfet'in ilgası ile Osmanoğulları'nın bütün saltanatlarının sona erdiği kabûl edilirse, II. Abdülmecîd'in ölümüne kadarki mahlû ve menfî hayatı da katılarak 16 şahsın hal' müddetleri : 89 yıl, 8 ay, 29 gün toplam elde edilir. Bunun 15'e bölümü ile 5,5 yıllık bir ortalama ortaya çıkar.

Velîahdlerin Velîahdlik Müddetleri (Yıl, Ay, Gün)

1.)	Sultân Orhan (Gazi)	:	43
2.)	Mustafa b. Süleyman II.	:	32, 10
3.)	V. Mehmed Reşad	:	32, 7, 27
4.)	II. Bâyezid	:	30, 2, 28
5.)	Gazi Süleyman Paşa	:	29?
6.)	Ahmed b. Bâyezid II.	:	28, 4
7.)	I. Bâyezid (Yıldırım)	:	27, 3
8.)	II. Mustafa	:	27, 0, 17
9.)	III. Osman	:	24, 2, 12
0.)	I. Osman (Gazi)	:	23?
10.)	Sultân Abdülazîz	:	21, 11, 25

(9) Kosova zaferini kazandıktan sonra muhârebe sahrâsında düşman tarafından hançerlenerek şehîd edildi.

(10) Ruslar'ın Özü kalesi katliâmını bildiren tezkireyi okurken teessüründen felc gelerek öldü.— Ağabeyi III. Mustafa ile oğlu II. Mahmud da Rus harblerinin verdiği kederle verem olup ölmüşlerdir.

(11) Sigetvar muharebe meydanında öldü.

11.)	III. Mehmed	: 20, 1, 2
12.)	IV. Mustafa	: 18, 5, 10
13.)	I. Mahmud	: 16, 4, 29
14.)	III. Süleyman	: 15, 9, 28
15.)	III. Selim	: 15, 2, 17
16.)	V. Murad	: 14, 11, 5
17.)	I. Abdülmecîd	: 14, 2, 11
18.)	Alâeddîn Ali b. Murad II.	: 14
19.)	Bâyezid b. Ahmed III.	: 13, 10, 20
20.)	II. Osman (Genç)	: 13, 3, 23
21.)	I. Süleyman	: 13, 1, 8
22.)	II. Selim	: 12, 10, 1
23.)	Abdülhamîd b. Mahmud II.	: 12, 2, 23
24.)	Bâyezid b. Ahmed I.	: 11, 10, 17
25.)	İbrâhim b. Ahmed II.	: 10, 8, 13
26.)	Orhan b. Süleyman I.	: 8, 6, 19
27.)	III. Ahmed	: 8, 6, 12
28.)	II. Süleyman (Kaanûnî)	: 8, 4, 28
29.)	III. Murad	: 8, 2, 22
30.)	II. Murad (Gazi)	: 8, 2
31.)	Yûsuf İzzeddin Efendi	: 6, 9, 4
32.)	IV. Mehmed	: 6, 7, 6
33.)	II. Mehmed (Fâtih)	: 6, 4
34.)	Mahmud b. Mehmed III.	: 6, 1, 17
35.)	Mahmud b. Murad II.	: 6
36.)	Sultan b. Sultân Orhan	: 6?
37.)	II. Abdülmecîd	: 4, 4, 15
38.)	II. Ahmed	: 3, 7, 14
39.)	I. Abdülhamîd	: 3, 1, 3
40.)	Mehmed b. Ahmed I.	: 2, 10, 16
41.)	IV. Murad	: 2, 7, 29
42.)	Dâmâd Abdullah b. Bâyezid II.	: 2, 7
43.)	Kasım b. Ahmed I.	: 2, 6, 21
44.)	VI. Mehmed Vahîdeddin	: 2, 5, 2
45.)	Mustafa b. Mehmed I.	: 2, 5
46.)	I. Mehmed (Çelebî)	: 2, 4, 18
47.)	I. Murad (Hudâvendigâr)	: 2, 4?
48.)	Selim b. Mehmed III.	: 2, 3, 5
49.)	Mehmed b. Ahmed III.	: 2, 0, 10
50.)	Sultân İbrâhim	: 1, 11, 21
51.)	Selîm Efendi	: 1, 3, 15
52.)	II. Mahmud	: 1, 1, 29

53.) I. Mustafa (Deli) : 0, 11, 13
54.) Murad b. Mahmud II. : 0, 6, 20
55.) I. Ahmed : 0, 6, 14
56.) Mahmud b. Süleyman II. : 0, 4
57.) II. Abdülhamîd : 0, 3, 2
58.) Bâyezid b. Mahmud II. : 0, 2, 10
59.) III. Mustafa : 0, 1, 9

60 velîahdin ortalama velîahdlik müddetleri : 11 yıl, 1 ay kadar (listemizde 24 numaradaki I. Ahmed'in oğlu Velîahd-Şehzâde Bâyezid ile 25 yaşındaki II. Ahmed'in oğlu Velîahd-Şehzâde İbrâhîm'in velîahdlik müddetleri arasına tesadüf etmektedir).

Osmanlı saltanatında velîahdsiz geçen 3 devrenin toplamı : 5 yıl, 4 ay, 8 gün.

Osmanoğulları'nın Doğum Tarihleri Arasında 4 Yıldan Fazla Ara Bulunan Tarihler (*)

1.) 1646 - 1662? = 16?
2.) 5.VI.1664 - 31.XII.1673 = 9, 6, 26
3.) 31.XII.1673 - 1680? = 7?
4.) 1681? - 6.X.1692 = 11?
5.) III.1699 - 22.IX.1704 = 4, 6
6.) 1728 - VI.1743 = 15
7.) VI.1743 - 1758? = 15?
8.) 10.I.1767 - 21.VIII.1776 = 9, 7, 12
9.) 30.XI.1779 - 20.VII.1785 = 5, 7, 20
10.) 6.III.1789 - 19.IV.1811 = 22, 1, 14
11.) 28.I.1813 - 25.IV.1823 = 10, 2, 28
12.) 29.XII.1833 - 21.IX.1840 = 6, 8, 23
13.) 14.XI.1862 - 24.II.1867 = 4, 3, 10
14.) 1934 - 1938? = 4?

(*) Gösterilen tarihler arasında şehzâde veya sultan doğumu olmamıştır. Bu liste, 4 yaşını tamamlıyan bütün sultan ve şehzâdeler göz önüne alınarak hazırlanmış, 4 yaşından küçük ölen bebekler nazar-ı itibara alınmamıştır. Umumî bir fikir vermek istedik. Keza bu liste, 1646'dan öncesini içine almamaktadır. Zira bilgi yokluğundan, 1646'dan öncesine ait böyle bir liste düzenlemek kolay değildir. 1646'dan günümüze kadar gelen müddet içinde 14 defa 4 yıldan fazla bir zaman Hânedan doğumu olmamıştır ki bu müddetlerin toplamı 140 yıl, 9 ay, 11 gün kadar tutmaktadır. Bilhassa 1789-1812 fâsılası, Hânedan tarihinin en büyük fâsılasıdır. Bilhassa 20 mart 1725'ten 24 aralık 1761'e kadar 36 yıl, 6 ay, 5 gün hiç bir şehzâde doğmaması, çok büyük telâşı mûcib olmuştur. Bu arada bir kaç sultan doğmuştur.

Osmanoğulları'nın Şeceresi

Siyasî tarih kısmında, Osmanlılar'a ait ilk bahiste, Osmanoğulları'nın nesebi hakkında ilmî bilgi vermiştim. Orada kaydettiğim gibi, Oğuz Han'a kadar şecereler düzenlenmiştir. XV. asır tarihçilerinden bir kaçı, Kayı Alp'ten ötesi mutlaka uydurma olan şu şecereleri verirler :

Klasik şecere (Âşıkpaşa-zâde, Şükrullah) : Osman Gazi b. Ertuğrul Gazi b. Süleymân-Şâh b. Kaya Alp (bir diğer oğlu : Sunkur Han) b. Kızıl-Buğa b. Bayındır b. Ay-Kutluğ b. Turgar b. Kaytun (veya Kıntur yahut Kıntun) b. Sunkur.

Vezîr-i âzam Karamânî Mehmed Paşa'ya göre : Osman Gazi b. Ertuğrul Gazi b. Gündüz Alp b. Gül Alp b. Sarkuk Alp b. Kayık Alp.

Bizans tarihçilerine göre : Osman Gazi b. Ertuğrul Gazi b. Oğuz Alp b. Düz Alp.

Enverî'nin *Düstûr-Nâme*'sine göre : Osman Gazi b. Ertuğrul Gazi b. Gündüz Alp b. Şâh-Melik b. Süleyman Bey b. Gazan Bey b. Ermiş Han b. Çalış Han (bu zât da Türkiye devletinin kurucusu ve Anadolu fâtihi Selçukoğlu I. Süleyman-Şâh'ın kızkardeşi yani Kutalmış Bey'in kızı ile evli imiş).

Bayatî'ye göre : Osman Gazi b. Ertuğrul Gazi b. Süleymân - Şâh b. Kaya Alp b. Kızıl-Buğa b. Baytemir b. Aykutluğ b. Tuğrul b. Kara-Batur b. Sakur (X. asır) ve giderek 46. kuşakta Oğuz Han (=Mete).

Neşrî, Bayatî'yi az farkla tekrarlar. XVI. asırdan örnek vermiye lüzum yoktur. XV. asır tarihçilerini tekrarlamışlardır. Bütün bu XV. asır tarihçilerinden önce olan ve Osman Gazi'nin ölümünden ancak 10 yıl sonra doğan büyük şâir Ahmedî, sadece şu basit şecereyi verir : Osman Gazi b. Ertuğrul Gazi.

Kesin tarih gerçekleri şudur : Osmanoğulları, Türk'tür. Türkler'in Oğuz (Türkmen) kısmındandır. Oğuzlar'ın Kayı boyundandır. Ataları, bu boyun bir kabîlesinin başkanıdır. Hazar Ötesi'nde, bugünki Türkmenistan'da iken Anadolu'ya gelmiş, uzun müddet Doğu Anadolu'da dolaşmış, 1231'lerde Ertuğrul Gazi'nin başkanlığında Sakarya yakınlarında Bizans ucu'na yerleşmiş bir kabîledir.

Kuvvetli ihtimalle Ertuğrul Gazi'nin babasının adı Gündüz Alp'tir. Onun babasının adı belki Kaya Alp'tir. Bugünki tarih bilgimize göre daha ötesinin tarihî mahiyette isimler olduğunu savunmak mümkin görülmüyor. Ancak belki Kaya Alp b. Sarkuk Alp b. Kayı(k) Alp şeceresi verilebilir.

Dede Korkut Kitabı'na geçmiş olan bu ulu hânedânın şevketi üzerinde münakaşa edilmemiştir. O zamanın tarihçisi de, bu zamanın tarihçisi de aynı fikirdedir. Bu zamanın tarihçisinin değerlendirmesi ve değer ölçüleri şüphesiz daha kıymetli, daha tarafsızdır. En büyük Osmanlı târihçisi olan Müneccimbaşı Ahmed Dede-Efendi, 1670'lerde şöyle der (III, 267) :

«Osmânoğulları saltanatının Kıyâmet'e kadar devâmı, Oğuz Hân vasıyyetidir».

XV. asır sonlarında, Osmanlı cihan devletinin temellerinin atıldığı, fakat daha ortada Yavuz ve Kaanûnî yokken, yâni cihan devleti henüz teşekkül etmediği yıllarda *Kitâb-ı Dede Korkut alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân* mukaddimesinde şöyle denir :

«Â'hır zamânda hânlık geri Kayı'ya değe, kimsene ellerinden almıya... Bu dediği Osmân neslidir, işde sürüp gidiyor.»

Bir çağdaş tarihçiden (Prof. Dr. Fâruk Sümer, T.T.K., *Belleten*, no. 47, 1948, s. 603) :

«Kayılar'ın, Anadolu'nun yeni ve kutlu bir Türk vatanı hâline gelmesinde büyük bir rol oynadıktan sonra, Türk yaratıcılık ve yapıcılığının en büyük ve en şerefli âbidesi olan Osmanlı imparatorluğunu kurmaları, Türk'lüğe ve Türk tarihine ne kadar büyük bir hizmette bulunduklarını gösteriyor ki, bu vasıflarıyle, Oğuz boylarının, en asîli ve en şereflisi oldukları hakkındaki millî an'aneyi, bi-hakkın ispat etmiş bulunuyorlar.»

Batılı tarihçiler de farklı görüşte değillerdir. En büyük mütehassıslardan biri olan müteveffâ Sauvaget şöyle der *(Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman,* 1943, s. 22, 164) :

«L'Empire Ottoman a été la construction politique la plus stable qu'ait connue l'Islam... L'Empire Ottoman est resté durant tout le XVIe et le XVIIe siècle une des plus grandes puissances du monde, sinon la plus grande de toutes. Régnant sur plusieurs millions de kilomètres carrés, disposant de ressources budgétaires plus stable et plus large que n'importe quel Etat européen, servis par une administration méthodiquement organisé et dévouée au bien public, sûrs de la fidélité d'un peuple chez lequel la discipline compte au premier rang des vertus traditionnelles, ayant les meilleures troupes régulières, la meilleure artillerie, une marine qui dominait toute la Méditerranée, les sultans obligaient alors l'Europe entière à compter avec eux».

Hânedan düştükten sonra bu fikirler söylenmiştir. Hânedan saltanat sürerken ileri sürülenler de farklı değildir. Jouannin, 1840'ta Osmanoğulları hakkında şöyle der *(Turquie,* 8b) :

«Plus féconde en grands hommes qu'aucune de celles qui ont régné sur la face du globe».

«Dünyanın hiç bir yerinde hiç bir hânedân, Osmanoğulları kadar şâir yetiştirmemiştir». Bu cümle, bir Arjantinli tarihçinin hükmüdür (Jorge Blanco Villalta, *Belleten,* XL, 481).

Aşağıda, bu ailenin tarihçe tesbît edilebilen, erkek ve kadın bütün üyelerinin adlarını veriyorum. 4 yaşından küçük ölen şehzâde ve sultanların adları, —hiç bir ehemmiyetleri olmadığı için— aşağıdaki listeye —kalabalık yapmaması bakımından— dahil edilmemiştir. II. Mahmûd'un velîahdlik makamına yükselmiş 2 bebek şehzâdesi, bunlardan hâriç tutulmuştur. Mufassal bir şecere, müstakil bir kitap mevzuudur. Burada yalnız isimleri kaydediyorum :

OSMANOĞULLARI

Kayı Alp oğlu Sarkuk Alp oğlu Gök Alp oğlu Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu GAZİ ERTUĞRUL BEY (Ahlat, 1191? - Söğüt, 1281? = 90?) (Uc beyi : 1231? - 1281? = 50?). Kardeşleri : Gündoğdu Bey, Sungur-Tekin (Sunkur-Tigin) Bey, Dündâr Alp Bey (? - 1302?).

Gazi Ertuğrul Bey'in oğulları :

1.) I. SULTAN OSMAN HAN GAZİ (1258? - II.1324 = 66) (saltanatı : 1281 - II.1324 = 43) («Kara», «Fahreddin»).

Gazi Gündüz Alp Bey (? - 1306). Bunun oğulları : Aydoğdu Bey (? - 27.VII.1301) ve Akdemir Bey (? - 1306?). Bu sonuncunun kızı : Efendi Hâtun.

Gazi Sarıyatı(u) Savcı Bey (? - 1286?). Bunun oğulları : Bey-Hoca Bey (1270? - 1284 = 14?) ve Süleyman Bey. Bu sonuncunun kızı : Hadice Hâtun.

1.) I. Osmân'ın Çocukları :

2.) SULTAN ORHAN HAN GAZİ (1281? - III.1362 = 81?) (saltanatı : II. 1324 - III.1362 = 38, 1).

Alâeddin Ali Bey (1290? - 1331 = 41?). Oğlu : Kılıç Bey. Bunun oğlu : Hızır Bey. Bunun oğlu : Mehmed Bey. Bunun çcoukları : İbrahim Bey ve Paşa Hâtun. İbrahim Bey'in çocukları : Ayşe Hâtun ve Şeyhî Bey. Bu sonuncunun kızı : Tâcî Hâtun (XVI. asrın ilk yarısı).

Savcı Bey
Çoban Bey
Melik Bey. Bunun kızı : Melek Hâtun
Hamîd Bey
Pazarlı Bey. Bunun oğlu : İlyas Bey
Fatma Hâtun

2.) Sultân Orhan'ın Çocukları :

Şehzâde Hâtun (1297 - 1330 = 33)
Velîahd-Şehzâde Sultan Bey (? - 1330?).
Velîahd-i Saltanat Rûmeli Fâtihi Gazi Süleyman Paşa (1316? - XI?

1359 = 43?). Bunun çocukları : Melik Nâsır Bey, İsmail Bey, İshak Bey, Efenzed Hâtun (? - VII.1397) ve Sultan Hâtun (1360? VI.1395=35?)

İbrahim Bey (1317? - 1359? = 42?)

3.) I. SULTAN MURAD HAN GAZİ HUDÂVENDİGÂR (1326 - 20.VI.1389 = 63) (saltanatı : III.1362 - 20.VI.1389 = 27, 3).

Kasım Bey (? - 1346)

Halil Bey (1347 başı - 1362 = 15). Bunun oğulları : Gündüz Bey ve Ömer Bey.

Fatma Hâtun

Hadîce Hâtun

3.) I. Murâd'ın Çocukları :

4.) I. SULTAN BÂYEZİD HAN YILDIRIM GAZİ (1360? - 9.II.1403 = 43?) (saltanatı : 20.VI.1389 - 28.VII.1402 = 13, 1, 8)

Nefîse Melek Hâtun (1360? - ?).

Yâkub Bey (1362? - 20.VI.1389 = 27?).

Savcı Bey (1364? - XI.1385 = 21?). Bunun oğlu : Dâvud Bey (1380? - 1450? = 70?).

Yahşı Bey

İbrahim Bey (1366? - 1385? = 19?).

Sultan Hâtun

Üzer Hâtun

Er-Hundî Hâtun

4.) I. Bâyezîd'in Çocukları :

5.) EMÎR I. SULTAN SÜLEYMAN HAN (1377? - 17.II.1411 = 34?) (saltanatı : 28.VII.1402 - 17.II.1411 = 8, 6, 20).

Ertuğrul Bey (1378? - 1396 = 18?).

Îsâ Çelebî (1379? - 1405 = 26?).

7.) ÇELEBÎ I. SULTAN MEHMED HAN GAZİ (1380? - 7.V.1421=41?) (saltanatı : 5.VII.1413 - 7.V.1421 = 7, 10, 3).

Sultan Mustafa Çelebî (1382? - V.1422 = 40?). Bunun oğulları : Dâvud Bey (1420? - 1455? = 35?) ve Murad Bey (1422? - 1455? = 33?). Bu sonuncusunun oğulları : ... Bey, ... Bey ve ... Bey.

Mûsâ Bey (çok küçük öldü).

6.) ÇELEBÎ SULTAN MÛSÂ HAN (1388? - 25.VII.1413 = 25?) (saltanatı : 17.II.1411 - 25.VII.1413 = 2, 5, 10).

Hundî Hâtun

... Hâtun (1391? - ?).

Paşa-Melek Hâtun (1392? - ?)

İbrahim Bey (çocukken öldü).

Fatma Hâtun (1393? - ?).

Kaasım Bey (1394? - 1417 = 25?). Bunun oğlu : Orhan Bey (1415? - 29.V.1453 = 38?).

Yûsuf Bey

Uruz Hâtun

5.) I. Süleymân'ın Çocukları :

Velîahd-Şehzâde Orhan Bey (1395? - 1429 = 34?). Bunun çocukları : Süleyman Bey (1422? - 1437=15?), Fatma Hând Şâh-zâde Hâtun (1424? - VII.1455 = 31?) ve Hadîce Hâtun.

Paşa - Melek Hâtun (1398? - ?).
Mehmed-Şâh Bey (1408 - 30.XII.1421 = 13).

7.) I. Mehmed'in Çocukları :

Ayşe Sultan (1400? - 1475? = 75?).
8.) II. SULTAN MURAD HAN GAZİ (VI.1404 - 3.II.1451 = 46, 8) (saltanatı : 7.V.1421 - VIII.1444 = 23, 3 + 2.XII.1445 - 3.II.1451 = 5, 2, 0 = 28, 5).
Şehzâde Kasım (? - 11.I.1407 = 2?).
Hadîce Sultan
...... Sultan
...... Sultan
...... Sultan
Velîahd-Şehzâde Mustafa (1410 - X.1423 = 13).
Selçuk Sultan (1410? - 25.X.1485 = 75?).
Hafsa Sultan (1411? - ?).
İnci Sultan (1412? - 1471 = 59?).
...... Sultan
...... Sultan
Velîahd-Şehzâde Mahmud (1413? - 1429 = 16?).
Şehzâde Yûsuf (1414? - 1429 = 15?).
Şehzâde Ahmed (1416? - 1429 = 13?).
Fatma Sultan

8.) II. Murâd'ın Çocukları :

Hadîce Sultan (1425? - ?).
Velîahd-Şehzâde Alâeddin Ali (1425 - VI?.1443 = 18).
Fatma Sultan (1430? - ?).

9.) FÂTİH II. SULTAN MEHMED HAN GAZİ («Avnî») (30.III.1432 - 3.V.1481 = 49, 1, 5) (saltanatı : VIII.1444 - 2.XII.1445 = 1, 4 + 3.II.1451 - 3.V.1481 = 30, 2, 28 = 31, 6, 28?).

Şehzâde Büyük Ahmed
Şehzâde İsfendiyâr
Şehzâde Hasan
Şehzâde Orhan (bu dört şehzâde 1432'den sonra doğmuş, 1450'den önce ölmüştür).
Şehzâde Sultan (1440? - 21.X.1480 = 40?).
Şehzâde Küçük Ahmed (II.1450 - 18.II.1451 = 1).

9.) Fâtih II. Mehmed'in Çocukları :

10.) II. SULTAN BÂYEZİD VELÎ HAN GAZİ («Adnî») (X?1450 - 26.V.1512 = 61, 6?) (saltanatı : 3.V.1481 - 24.IV.1512 = 30, 11, 22).

Şehzâde Mustafa (1451? - XII.1474 = 23?) (Ortaçağ'da doğan son Osmanoğlu). Kızları : Ferahşâd Sultan (1467? - ?) (Amcası II. Bâyezîd'in büyük oğlu Velîahd-Şehzâde Dâmâd Abdullah'la evlendi) ve Hânî Sultan (1468? - 1530? = 62?).

Gevherhân Sultan (1458? - ?) (Yeniçağ'da doğan ilk Osmanoğlu).
Şehzâde Sultan Cem (23.XII.1459 - 25.II.1495 = 35, 2, 3). Çocukları : Şehzâde Abdullah (1473? - 1481 = 8?), Şehzâde Oğuzhan (1474? - I.1483 = 9?), Şehzâde Murad (1475? - 27.XII.1522 = 47?) ve Gevher-Melik Sultan (1480? - 1515? = 35?).— Şehzâde Murâd'ın çocukları : Şehzâde Cem (1492? - 27.XII.1522 = 30?), ... Sultan ve ... Sultan.

10.) II. Bâyezîd'in Çocukları :

Velîahd-Şehzâde Dâmâd Abdullah (1465? - XII.1483 = 18?) (amcası Şehzâde Mustafa'nın kızı Ferahşâd Sultân ile evlenmiştir). Bunun kızı : Ayn-i Şâh Sultan (1481 - 1525? - 44?).
Hadîce Sultan (1465? - 1500? = 35?).

Velîahd-Şehzâde Sultân Ahmed (1466 - 24.IV.1513 = 47). Bunun çocukları : Şehzâde Murad (1485 - V.1519? = 34?), Şehzâde Alâeddin Ali (1496? - 14.V.1513 = 17?), Şehzâde Süleyman (1497? - 25.IV. 1513 = 16?), Şehzâde Osman (1498? - 24.IV.1513 = 15?), Şehzâde ... (1499? - 24.IV. 1513 = 14?), Şehzâde Mehmed (1500? - 24.IV.1513 = 13?), Şehzâde Kasım (1503 - 28.I.1518 = 15).

Gevher-Mülûk Sultan (1466? - ?).
Şehzâde Sultan Korkut (1467 - 10?III.1513 = 46). Bunun çocukları : Şehzâde..., Ferahşâd Sultan ve Fatma Sultan.
Selçuk Sultan (1469? - 1512 = 43?).

11.) YAVUZ I. SULTAN SELİM HAN GAZİ (1470 - 22.IX.1520 = 50) (saltanatı : 24.IV.1512 - 22.IX.1520 = 8, 4, 28).
Sûfiyye Fatma Sultan
Şâh-zâde Sultan
...... Sultan
Şehzâde Şehenşâh (1471? - 2.VII.1511 = 40?). Bunun oğulları : Şehzâde Mehmed-Şâh (1488? - 16.XII.1512 = 24?) ve Şehzâde Mahmud (1490? - 1510? = 20?).
Ayn-i Şâh Sultan
Ayşe Sultan (1472? - 1525? = 53?).
Hundî Sultan (1473? - 1525? = 52?).
Şâh-zâde Sultan (1474? - 1534? = 60?).
...... Sultan (1475? - ?).
Şehzâde Mahmud (1475 - 1507 = 32). Bunun çocukları : Şehzâde Mûsâ (1490? - 16.XII.1512 = 22?), Şehzâde Emîr (1492? - 16.XII.1512 = 20?), Şehzâde Orhan (1494? - 15.XII.1512 = 18?), Hanzâde Fatma Sultan (1495?- 1533? = 38?) ve Hundî Sultan.
Şehzâde Mehmed (1476? - 1502 = 26?). Bunun kızı : Fatma Sultan (1500? - 1556 = 56?).
Şehzâde Alem-Şâh (1477? - 1502 = 25?). Bunun çocukları : Şehzâde Osman-Şâh (1492 - 16.XII.1512 = 20) ve Fatma Sultan (1495? - 1522=27?).
Hümâ Sultan
Kamer Sultan
...... Sultan
İlaldı Sultan

11.) Yavuz I. Selîm'in Çocukları :

... Sultan (1492? - 27.IX.1503 = 11?).
12.) KAANÛNÎ II. SULTAN SÜLEYMAN HAN GAZİ («Muhibbî») (27. IV.1495 - 7.IX.1566 = 71, 4, 10) (saltanatı : 22.IX.1520 - 7.IX.1566 = 45, 11, 15).
Hanım Sultan (1497? - ?).
Hadîce Sultan (1498? - 1582 = 84?).
Şehzâde Korkut
Hafîsa Sultan
Selçuk Sultan
...... Sultan
...... Sultan
Fatma Sultan (1515? - 1556 = 41?).
Devlet-Şâhî (Şâh) Sultan (1516?-1572?=56?)

12.) Kaanûnî II. Süleymân'ın Çocukları :

Velîahd-Şehzâde Mahmud (1512 - I.1521 = 9).
Velîahd-Şehzâde Mustafa Han (1515 - 6.XI.1553 = 38). Bunun çocukları : Şehzâde Mehmed (1545? - XII?1553 = 8?), Şâh Sultan (1552? - ?) ve ...... Sultan (? - 2.X.1577).
Şehzâde Mehmed (1521 - 6.XI.1543 = 22). Bunun kızı : Hümâ-Şâh Sultan (1544? - 1580? = 36?).
Mihr-i Mâh Sultan (1522? - 25.I.1578 = 56?).
13.) II. SULTAN SELİM HAN («Selimî») (28.V.1524 - 15.XII.1574 = 50, 6, 18) (saltanatı : 7.IX.1566 - 15.XII.1574 = 8, 3, 8).
Şehzâde Bâyezid («Şâhî») (14.IX.1525 - 25.IX.1561 = 36, 0, 11). Bunun çocukları : Şehzâde Orhan (1545 - 23.VII.1562 = 17), Şehzâde Osman (1547? - 23.VII.1562 = 15?), Mihr-i Mâh Sultan (1547? - ?), Hadîce Sultan (1549? - ?), Şehzâde Abdullah (1549? - 23.VII.1562 = 13?), Şehzâde Mahmud (1551? - 23.VII.1562 = 11?), Ayşe Sultan (1553? - ?), Hanzâde Sultan (1555? - ?), Şehzâde Murad (1555? - 1562 = 7?), Şehzâde Mehmed (? - 1559?) ve Şehzâde Mustafa (? - 1559?).
Şehzâde Cihangir (1531 - 27.XI.1553 = 22).
Şehzâde Mahmud (1554? - 1562 = 8?).

13.) II. Selîm'in Çocukları :

14.) III. SULTAN MURAD HAN («Murâdî») (4.VII.1546 - 16.I.1595 = 48, 6, 12) (saltanatı : 15.XII.1574 - 16.I.1595 = 20, 1, 2).
İsmihân Sultan (1546 - 7.VIII.1585 = 39).
Hâce Gevher-Hân (Gevher-Mülük) Sultan (1547 - 1580? = 33?).
Fatma Sultan (1548? - IX.1580 = 32?)
Şâh Sultan (1549? - IX.1580 = 31?).
Şehzâde Mehmed (? - 1572 = çocuk).
Şehzâde Süleyman (? - 21.XII.1574).
Şehzâde Mustafa (? - 21.XII.1574).
Şehzâde Cihangir (? - 21.XII.1574).
Şehzâde Abdullah (? - 21.XII.1574).

Şehzâde Osman (? - 21.XII.1574).
Şehzâde Ali (? - 1574'ten önce = çocuk)

14.) III. Sultan Murâd'ın Çocukları :

15.) III. SULTAN MEHMED HAN GAZİ («Eğri Fâtihi») («Adlî») (26. V.1566 - 21.XII.1603 = 37, 6, 25) (saltanatı : 16.I.1595 - 21.XII.1603 = 8, 11, 6).

Ayşe Sultan (1570? - 15.V.1605 = 35?).
Şehzâde Osman (1573? - 24.II.1587 = 14?).
Şehzâde Mustafa (1578? - 28.I.1595 = 17?).
Şehzâde Süleyman (? - 1585 = çocuk).
Şehzâde Bâyezid (1579? - 28.I.1595 = 16?).
Şehzâde Abdullah (1580? - 28.I.1595 = 15?).
Fatma Sultan (1580? - 1610? = 30?).
Şehzâde Selim (1581? - 28.I.1595 = 14?).
Şehzâde Mahmud (1582 - 28.I.1595 = 13).
Hümâ Sultan (1584? - ?).
Hadîce Sultan (1589? - ?).
Fahriye Sultan (1590? - 1640? = 50?).
Mihr-i Mâh Sultan (1592? - ?).

15.) III. Mehmed'in Çocukları :

Velîahd-Şehzâde Selim (II.1580 - 20.IV.1597 = 17, 2).
Şehzâde Cihangir (1581 - 1596 = 15).
Velîahd-Şehzâde Mahmud (1587 - 7.VI.1603 = 16).
16.) I. SULTÂN AHMED HAN («Bahtî») (18.IV.1590 - 22.XI.1617 = 27, 7, 4) (saltanatı : 21.XII.1603 - 22.XI.1617 = 13, 11, 2).
Hadîce Sultan (1590? - ?).
...... Sultan (1592? - ?).

17.) I. SULTAN MUSTAFA HAN (1592 - 20.I.1639 = 47) (saltanatı : 22.XI.1617 - 26.II.1618 = 0, 3, 4 + 19.V.1622 - 10.IX.1623 = 1, 3, 22 = 1, 6, 26).

16.) I. Ahmed'in Çocukları :

18.) II. SULTAN OSMAN HAN GAZİ («Genç», «Şehîd», «Farisî») (3. XI.1604 - 20.V.1622=17, 6, 17) (saltanatı : 26.II.1618 - 19.V.1622=4, 2, 21).

Velîahd-Şehzâde Mehmed (8.III.1605 - 12.I.1621 = 15, 10, 4).
Ayşe Sultan (1605 - 1656 = 51).
Fatma Sultan (1606 - 1670 = 64).
Gevherhân Sultan (1606? - 1660? = 54?).
Kösem Sultan (1606 - III.1612 = 6).
Zeyneb Sultan (? - ?).
Hanzâde Sultan (1609? - 21.IX.1650 = 41?).

19.) IV. SULTAN MURAD HAN GAZİ («Bağdad Fâtihi») (27.VII.1612-8.II.1640 = 27, 6, 12) (saltanatı : 10.IX.1623 - 8.II.1640 = 16, 4, 28).

Veliahd-Şehzâde Bâyezid (1612b - 26.VII.1635 = 23).
Velîahd-Şehzâde Kaasım (1614 - 17.II.1638 = 24).
Burnaz Âtike Sultan (1614? - 1674? = 60?).
Şehzâde Süleyman (1615a - 27.VII.1635 = 20).

20.) SULTÂN İBRÂHİM HAN (1.XI.1615 - 18.VIII.1648 = 32, 9, 13) (saltanatı : 8.II.1640 - 8.VIII.1648 = 8, 5, 29).
Abîde Sultan (1618? - 1648? = 30?).

19.) IV. Murâd'ın Kızları :

Gevherhân Sultan (II.1630 - ?).
Kaya Esmâ-Hân Sultan (1633 - 1.III.1659 = 26).
Ayşe Sultan
Fatma Sultan
Hafîsa Sultan
Safiyye Sultan (1639? - ?).
Rukıyye Sultan (1640? - 1716 = 76?).

20.) Sultân İbrâhîm'in Çocukları :

21.) IV. SULTAN MEHMED HAN GAZİ («Avcı») (2.I.1642 - 6.I.1693 = 51, 0, 4) (saltanatı : 8.VIII.1648 - 8.XI.1687 = 39, 3, 1).
Ümmü Külsûm Sultan (1642a - 1655 = 13).

22.) III. SULTAN SÜLEYMAN HAN (5.IV.1642 - 22.VI.1691 = 49, 2, 7) (saltanatı : 8.XI.1687 - 22.VI.1691 = 3, 7, 14).
Fatma Sultan (IX.1642 - 1682? = 40?).
Ayşe Sultan (1642 sonları - ?).

23.) II. SULTAN AHMED HAN (25.II.1643 - 6.II.1695 = 51, 11, 9) (saltanatı : 22.VI.1691 - 6.II.1695 = 3, 7, 14).
Şehzâde Selim (9.III.1644 - X.1669 = 25, 7).
Beyhan Sultan (1645 - 15.XII.1700 = 55).
Âtike Sultan (1646 - 1686 = 40).
Gevherhân Sultan (1646 - 27.X.1694 = 48).

21.) IV. Mehmed'in Çocukları :

Hadîce Sultan (1662? - 9.V.1743 = 81?).

24.) II. SULTAN MUSTAFA HAN GAZİ («Ikbâlî») (5.VI.1664 - 29.XII. 1703 = 39, 6, 24) (saltanatı : 6.II.1695 - 22.VIII.1703 = 8, 6, 14).

25.) III. SULTÂN AHMED HAN (31.XII.1673 - 1.VII.1736 = 62, 6, 1) (saltanatı : 22.VIII.1703 - 1.X.1730 = 27, 1, 10).

Ümmü Külsûm Sultan (1680? - 10.V.1720 = 40?).
Fatma Sultan (1681? - 6.XI.1700 = 19?).

23.) II. Ahmed'in oğlu :

Velîahd-Şehzâde İbrahim (6.X.1692 - 4.V.1714 = 21, 6, 29).

24.) II. Mustafa'nın Çocukları :

Ayşe Sultan (10.IV.1696 - 13.XII.1754 = 56, 5, 16).
26.) I. SULTAN MAHMUD HAN GAZİ («Sebkatî») (2.VIII.1696 - 19.XII.1754 = 58, 4, 12) (saltanatı : 1.X.1730 - 13.XII.1754 = 24, 2, 13).
Emîne Sultan (1.IX.1696 - 1739 = 43).
Safiyye Sultan (13.XII.1696 - 15.V.1778 = 81, 5, 2).
Şehzâde Mehmed (27.XI.1698 - 3.VI.1703 = 4, 6, 6).

27.) III. SULTÂN OSMAN HAN (2.I.1699 - 30.I.1757 = 58, 0, 29) (saltanatı : 13.XII.1754 - 30.I.1757 = 2, 1, 18).
Şehzâde Süleyman (1703 - 1710 = 7).
Emetullah Sultan (1704 - 19.IV.1729 = 25) (babasının ölümünden sonra doğmuştur).

25.) III. Ahmed'in Çocukları :

Fatma Zehrâ Sultan (22.IX.1704 - 3.I.1733 = 28, 3, 11).
Ümmü Külsûm Sultan (12.II.1708 - 1732 = 24).
Şehzâde Süleyman (25.VIII.1710 - 11.XII.1732 = 22, 3, 17).
Hadîce Sultan (27.IX.1710 - 1738 = 28).
Âtike Sultan (II.1712 - 3.III.1738 = 26, 1).
Sâliha Sultan (21.III.1715 - 11.IX.1778 = 63, 5, 21).
Ayşe Sultan (11.X.1715 - 9.VII.1775 = 59, 8, 29).
Velîahd-Şehzâde Mehmed (21.I.1717 - 22.XII.1756 = 39, 11, 21).

28. III. SULTAN MUSTAFA HAN («Cihângîr») (28.I.1717 - 21.I.1774 = 56, 11, 24) (saltanatı : 30.I.1757 - 21.I.1774 = 16, 11, 22).
Velîahd-Şehzâde Bâyezid (4.X.1718 - 19.XII.1770 = 52, 2, 16).
Reyhâne Sultan (1720 - 1729 = 9).
Şehzâde Nûmân (22.II.1723 - 29.XII.1764 = 41, 9, 5).
Şehzâde Seyfeddin (1724 - 1732 = 8).

29.) I. SULTAN ABDÜLHAMÎD HAN (20.III.1725 - 7.IV.1789 = 64, 0, 18) (saltanatı : 21.I.1774 - 7.IV.1789 = 15, 2, 17).
Nazıyfe Sultan (V.1725 - 29.XII.1764 = 40, 7).
Esmâ Sultan (14.III.1726 - 13.VIII. 1788 = 62, 5, 0)
Zübeyde Sultan (29.III. 1728 - 6.V.1756 = 28, 1, 8).
Zeyneb Âsıma Sultan (1728 - 30.III.1774 = 46).

28.) III. Mustafa'nın Çocukları :

Mihr-i Mâh Sultan (VI.1743 - III.1764 = 20, 9) (evlenmedi).
Hibetullah Sultan (20.III.1759 - V.1762 = 3, 2).
Şâh Sultan (20.IV.1761 - 11.III.1803 = 41, 10, 21).

30.) III. SULTAN SELİM HAN GAZİ («İlhâmî») («Şehîd»). (24.XII.1761 - 28.VII.1808 = 46, 7, 5) (saltanatı : 7.IV.1789 - 29.V.1807 = 18, 1, 22).
Mihr-i Şâh Sultan (1.IV.1763 - II.1769 = 5, 10).
Beyhan Sultan (1.II.1766 - 7.XI.1824 = 58, 9, 5).
Şehzâde Mehmed (20.I.1767 - 20.V.1771 = 4, 4, 11).
Hadîce Sultan (24.V.1768 - 10.VII.1822 = 54, 1, 17).

29.) I. Abdülhamîd'in Çocukları :

Ayşe Dürr-i Şehvâr Sultan (1758? - V.1826 = 68?).
Şehzâde Mehmed (21.VIII.1776 - 20.III.1781 = 4, 7, 0).
Şehzâde Süleyman (8.III.1779 - 19.I.1786 = 6, 8, 2).
31.) IV. SULTAN MUSTAFA HAN («Maktûl») (8.IX.1779 - 16.XI.1808 = 29, 2, 8) (saltanatı : 29. V.1807 - 28. VII.1808 = 1, 2, 0).
Esmâ Sultan (30.XI.1779 - 4.VI.1848 = 68, 7, 4).
32.) II. SULTAN MAHMUD HAN GAZİ («Adli») (20.VII.1785 - 1.VII. 1839 = 53, 11, 12) (saltanatı : 28.VII.1808 - 1.VII.1839 = 30, 11, 4).
Hibetullah Sultan (6.III.1789 - 9.X.1841 = 51, 7, 4).

32.) II. Mahmûd'un Çocukları :

Fatma Sultan (19.IV.1811 - 7.V.1825 = 14, 8, 18) (evlenmedi).
Sâliha Sultan (16.VI.1811 - 5.III.1843 = 31, 8, 19).
Veliahd-Şehzâde Murad (25.XII.1811 - 14.VII.1812 = 0, 6, 20).
Mihr-i Mâh Sultan (9.VI.1812 - 12.VII.1838 = 26, 1, 3).
Veliahd-Şehzâde Bâyezid (25.VI.1812 - 23.IX.1812 = 0, 2, 27).
Veliahd-Şehzâde Abdülhamîd (28.I.1813 - 20.IV.1825 = 12, 2, 23).
33.) I. SULTAN ABDÜLMECÎD HAN GAZİ (25.IV.1823 - 25.VI.1861 = 38, 2, 0) (saltanatı : 1.VII.1839 - 25.VI.1861 = 21, 11, 25).
Atıyye Sultan (11.II.1824 - 11.VIII.1850 = 26, 5. 29).
Hadice Sultan (16.IX.1825 - 19.XII.1842 = 17, 3, 3) (evlenmedi).
Âdile Sultan (18.V.1826 - 12.II.1899 = 72, 8, 25).
34.) SULTÂN ABDÜLAZÎZ HAN («Şehid») (18.II.1830 - 4.VI.1876 = 46, 3, 14) (saltanatı : 25.VI.1861 - 30.V.1876 = 14, 11, 5).
Şehzâde Nizâmeddin (29.XII.1833 - III.1838 = 4. 3).

33.) I. Abdülmecîd'in Çocukları :

35.) V. SULTAN MURAD HAN (Mehmed) (21.IX.1840 - 29.VIII.1904 = 63, 11, 7) (saltanatı : 30.V.1876 - 31.VIII.1876 = 0, 3, 2).
Fatma Sultan (1.XI.1840 - 29.VII.1884 = 43, 8, 28).
Behiyye Sultan (20.II.1841 - 3.V.1847 = 6, 2, 11).
Refia Sultan (7.II.1842 - II.1879 = 37, 0).
36.) II. SULTÂN ABDÜLHAMÎD HAN GAZİ (21.IX.1842 - 10.II.1918= 75, 4, 10) (saltanatı : 31.VIII.1876 - 27.IV.1909 = 32, 7, 27).
Cemile Sultan (17.VIII. 1843 - 26.II.1915 = 71, 6, 10).
37.) V. SULTAN MEHMED REŞAD HAN GAZİ (2.XI.1844 - 4.VII. 1918 = 73, 8. 2) (saltanatı : 27.IV.1909 - 4.VII.1918 = 9, 2, 7).
Münîre Sultan (10.XII.1844 - 8.VII.1862 = 17, 6, 29).
Mehmed Kemâleddin Efendi (16.VII.1848 - 26.IV.1905 = 56, 9, 11).
Behice Sultan (25.IX.1848 - 30.XI.1876 = 27. 10, 5).
Mehmed Burhâneddin Efendi (22.V.1849 - 4.XI.1876 = 27, 5, 13).
Mehmed Nûreddin Efendi (31.III.1852 - 1884 = 32).
Senîha Sultan (23.XI.1852 - 15.IX.1931 = 78, 9, 21).
Medîha Sultan (31.VII.1856 - 7.II.1928 = 71, 6, 7).
Nâile Sultan (30.IX.1856 - 1882 = 26).
Selîm Süleyman Efendi (25.VII.1860 - 16.VI.1909 = 48, 10, 22).

38.) VI. SULTAN MEHMED VAHÎDEDDÎN HAN (2.II.1861 - 16.V.1926 = 65, 3, 13) (saltanatı : 4.VII.1918 - 18.XI.1922 = 4, 4, 15) (Hânedan Reîsi: 3.III.1924 - 16.V.1926 = 1, 2, 4).

34.) Sultân Abdülaziz'in Çocukları.

Veliahd-i Saltanat Yûsuf İzzeddin Efendi (9.X.1857 - 1.II.1916 = 58, 3, 23).
Sâliha Sultan (10.VIII.1862 - 1941 = 79).
Mahmud Celâleddin Efendi (14.XI.1862 - 1.IX.1888 = 25, 9, 16).
Nâzıme Sultan (24.II.1867 - 1947 = 80).
39.) II. ABDÜLMECİD (29.V.1868 - 23.VIII.1944 = 76, 2, 24) (Halîfe : 18.XI.1922 - 3.III.1924 = 1, 3, 15) (Hânedan Reîsi : 16.V.1926 - 23.VIII.1944 = 18, 3, 8).
Esmâ Sultan (1870 - 5.I.1899 = 29).
Mehmed Şevket Efendi (5.VI.1872 - 22.X.1899 = 27,4,17).
Mehmed Seyfeddin Efendi (22.IX.1874 - 31.XII.1927 = 53, 3, 9).
Emine Sultan (19.VIII.1875 - 29.I.1920 = 44, 5, 11).

35.) V. Murâd'ın Çocukları :

Mehmed Salâhaddin Efendi (15.VIII.1861 - 29.IV.1915 = 53, 8, 15).
Hadîce Sultan (5.V.1870 - 13.III.1938 = 67, 10, 9).
Fehîme Sultan (11.VI.1875 - 15.IX.1929 = 54, 3, 4).
Fatma Sultan (19.VI.1879 - 20.XI.1932 = 53, 5, 1, ikiz).
Aliyye Sultan (19.VI.1879 - 1896 = 17, ikiz) (evlenmedi).

Şehzâde Salâhaddin Efendi'nin Çocukları :

Behiyye Sultan (21.VIII.1881 - 1947? = 66?).
Celîle Sultan (3.II.1882 - 24.XI.1899 = 17, 9, 20) (evlenmedi).
Ahmed Nihâd Efendi (6.VII.1883 - 4.VI.1954 = 70, 10, 29) (Hânedan Reîsi : 1946 - 4.VI.1954 = 8).
Rukıyye Sultan (1.VI.1885 - 16.VI.1971 = 86, 0, 15).
Âdile Sultan (10.II.1887 - XII.1973 = 86, 10).
Safiyye Sultan (2.IV.1887 - 20.II.1911 = 23, 9, 19) (evlenmedi).
Emîne Atıyye Sultan (3.I.1892).
Osman Fuâd Efendi (26.IX.1896 - 22.V.1973 = 76, 7, 26) (Hânedan Reîsi : 4.VI.1954 - 22.V.1973 = 18, 11, 18).

Şehzâde Nihâd Efendi'nin Oğlu :

Dâmâd Ali Vâsıb Efendi (14.X.1903).

Şehzâde Vâsıb Efendi'nin Oğlu :

Osman Salâhaddin Efendi (1941).

36.) II. Abdülhamîd'in Çocukları :

Ulviye Sultan (1868 - 5.X.1875 = 7)
Veliahd Mehmed Selim Efendi (11.I.1870 - 5.V.1937 = 67, 3, 25).

Zekiye Sultan (21.I.1872 - 1950 = 78).
Fatma Naîme Sultan (5.VIII.1876 - 1945 = 69).
Abdülkaadir Efendi (16.I.1878 - I.1944 = 66, 0).
Nûri Ahmed Efendi (12.II.1878 - 1945 = 67) (Hânedan Reîsi : 23.VIII. 1944 - 1945 = 1).
Nâile Sultan (1.I.1884 - 25.X.1957 = 73, 9, 25).
Mehmed Burhâneddin Efendi (19.XII.1885 - 15.VI.1949 = 63, 5, 27).
Şâdiye Sultan (1.XII.1886 - 20.XI.1977 = 90, 11, 20).
Hamîde Ayşe Sultan (2.XI.1887 - 11.VIII.1960 = 72, 9, 9).
Refia Sultan (15.VI.1891 - 1938 = 47).
Hayri Abdürrahîm Efendi (15.VIII.1894 - 1.1.1952 = 57, 4, 17).
Ahmed Nûreddin Efendi (22.VI.1901 - XII.1944 = 43, 6) (ikiz).
Dr. Mehmed Âbid Efendi (17.IX.1905 - 8.XII.1973 = 68, 2, 21).

Velîahd Selîm Efendi'nin Çocukları :

Emîne Nemîka Sultan (9.II.1888 - 6.IX.1969 = 81, 6, 26).
Abdülkerîm Efendi (27.VI.1906 - 3.VIII.1935 = 29, 1, 6).

Şehzâde Abdülkerîm Efendi'nin Oğulları :

Dündâr Efendi (20.XII.1930).
Hârûn Efendi (31.III.1932).

Şehzâde Hârûn Efendi'nin Çocukları :

Orhan Efendi (25.VIII.1963).
Nûrhan Sultan (20.XI.1973).

Şehzâde Abdülkaadir Efendi'nin Çocukları :

Mehmed Orhan Efendi (12.X.1909).
Dr. Necîb Ertuğrul Efendi (27.III.1914).
Alâeddin Efendi (2.I.1917).
Bîdâr Sultan (3.I.1924 - 1934? = 10?).
Safvet Nesl-i Şâh Sultan (25.XII.1925).

Şehzâde Orhan Efendi'nin Çocukları :

Neclâ Sultan (1934).
Selîm Efendi (1945).

Şehzâde Ertuğrul Efendi'nin Çocukları :

Selîm Efendi (1948).
Leylâ Sultân (1950).

Şehzâde Burhâneddin Efendi'nin Oğulları :

Mehmed Fahreddin Efendi (4.XI.1911).
Ertuğrul Osmân Efendi (18.VIII.1912).

Şehzâde Abdürrahîm Efendi'nin Kızı :

Mihr-i Mâh Selçuk Sultan (15.VI.1920).

37.) V. Mehmed Reşâd'ın Oğulları :

Dr. Mehmed Zıyâeddin Efendi (26.VIII.1873 - 30.I.1938 = 64, 5, 5).
Mahmud Necmeddin Efendi (23.VI.1878 - 27.VI.1913 = 35, 0, 4).
Ömer Hilmi Efendi (21.III.1886 - 2.XI.1935 = 49, 7, 12).

Şehzâde Dr. Zıyâeddin Efendi'nin Çocukları :

Behiyye Sultan (8.XI.1900 - 1950 = 50).
Dürriye Sultan (3.VIII.1905 - 15.VII.1922 = 16, 11, 13).
Rukıyye Sultan (11.X.1906 - 20.II.1927 = 20, 4, 10).
Hayriye Sultan (16.II.1908 - 5.III.1943 = 35, 0, 18).
Lutfiye Sultan (20.IV.1910).
Mehmed Nâzım Efendi (26.XII.1910).
Ömer Fevzi Efendi (13.X.1912).
Mihr-i Mâh Sultan (XI.1923).

Şehzâde Nâzım Efendi'nin Oğulları :

Cengiz Efendi (1942).
Hasan Efendi (1946).
Zıyâeddin Efendi (1948).

Şehzâde Hilmi Efendi'nin Çocukları :

Emine Mukbile Sultan (30.XII.1911).
Mahmud Nâmık Efendi (25.II.1914 - 1965 = 51).

Şehzâde Nâmık Efendi'nin Oğlu :

Abdülazîz Ömer Efendi (1940?).

38.) VI. Mehmed Vahîdeddin'in Çocukları :

Fatma Ulviye Sultan (12.IX.1892 - 25.I.1967 = 74, 4, 13).
Rukıyye Sabîha Sultan (1.IV.1894 - 26.VIII.1971 = 77, 4, 25).
Mehmed Ertuğrul Efendi (2.XI.1912 - 2.VII.1944 = 31, 8, 0).

I. Abdülmecid'in Diğer Oğullarının Çocukları :

Şehzâde Kemâleddin Efendi'nin (1848 - 1905) Kızı :

Münire Sultan (13.XI.1880 - 7.X.1939 = 58, 10, 24).

Şehzâde Burhâneddin Efendi'nin (1849 - 1876) Oğlu :

İbrâhim Tevfik Efendi (25.IX.1874 - 31.XII.1931 = 57, 3, 6).

Şehzâde İbrahim Tevfik Efendi'nin Çocukları :

Ârife Kadriye Sultan (1.III.1895 - 5.IV.1933 = 38, 1, 5).
Zehrâ Fatma Sultan (20.III.1895 - 26.V.1965 = 70, 2, 7).
Râbia Nîlûfer Sultan (22.I.1913).
Ayşe Fethiye Sultan (4.VII.1916 - 1946 = 30).
Burhâneddin Cem Efendi (5.IV.1920).
Bâyezid Efendi (3.XI.1924).
Fevziye Sultan (6.XII.1928).

Şehzâde Cem Efendi'nin Oğlu :

Tevfik Efendi (1953?).

Şehzâde Süleymân Efendi'nin (1860 - 1909) Çocukları :

Mehmed Abdülhalim Efendi (28.IX.1894 - 26.V.1926 = 31, 7, 28).
Emîne Nâciye Sultan (28.XI.1896 - 5.XII.1957 = 61, 0, 7).
(Dâmâd) Mehmed Şerefeddin Efendi (19.V.1904 - 1966 = 62).

Şehzâde Şerefeddin Efendi'nin Kızı :

Mübeccel Bezm-i Âlem Sultan (27.X.1930).

Sultân Abdülaziz Dalı :

Velîahd Yûsuf İzzeddin Efendi'nin (1857 - 1916) Çocukları :

Fatma Şükriye Sultan (24.II.1906 - 1.IV.1972 = 66, 1, 5).
Mehmed Nizâmeddin Efendi (18.XII.1908 - 19.III.1935 = 26, 3, 2).
Mihribân Mihr-i Şâh Sultan (1.VI.1916).

II. Abdülmecid'in Çocukları :

(Dâmâd) Ömer Fâruk Efendi (29.II.1898 - 28.III.1969 = 71, 0, 28).
Hadîce Hayriye Ayşe Dürr-i Şehvâr Sultan (24.II.1914).

Şehzâde Fâruk Efendi'nin Kızları :

Fatma Nesl-i Şâh Sultan (4.II.1921).
Zehrâ Hanzâde Sultan (9.IX.1923).
Neclâ Hibetullah Sultan (15.V.1926).

Şehzâde Şevket Efendi'nin (1872 - 1899) Oğlu :

Mehmed Cemâleddin Efendi (1.III.1891 - 1947 = 56).

Şehzâde Cemâleddin Efendi'nin Oğulları :

Mahmud Hüsâmeddin Efendi (25.VIII.1916 - 7.VIII.1966 = 49, 11, 13).
Mehmed Süleyman Sâdeddin Efendi (20.XI.1917).

Şehzâde Sâdeddin Efendi'nin Çocukları :

...... Efendi
...... Sultan

Şehzâde Seyfeddin Efendi'nin (1874 - 1927) Çocukları :

Mehmed Abdülazîz Efendi (26.IX.1901) (Hânedan Reîsi : 22.V.1973).
Mahmud Şevket Efendi (30.VII.1903 - 31.I.1973 = 69, 6, 2).
Ahmed Tevhîd Efendi (2.XII.1904 - 1966 = 62, ikiz).
Fatma Gevherî Sultan (2.XII.1904, ikiz).

Şehzâde Abdülazîz Efendi'nin Kızı :

Hurrem Sultan (1938).

Şehzâde Şevket Efendi'nin Kızı :

Hamîde Nermîn Nezâhat Sultan (27.I.1923).

III

VÂLİDE — SULTAN

Makaam-ı Mehd-i Ulyâ: Vâlide-Sultanlar(*)

1.) Devlet Hâtun (I. Mehmed'in annesi): 5.VII.1413 - I. 1414 = 0, 6.

2.) Gül-Bahâr Hâtun (II. Bâyezîd'in annesi): 3.V.1481 - ?

3.) Hafsa Hâtun (Kaanûnî Süleymân'ın annesi): 22.IX. 1520 - 19.III.1534 = 13, 5, 27.

4.) Nûr-i Bânû Vâlide-Sultan (III. Murâd'ın annesi): 15. XII.1574 - 7.XII.1583 = 8, 11, 23.

5.) Safiyye Vâlide-Sultan (III. Mehmed'in annesi): 16.I. 1595 - 21.XII.1603 = 8, 11, 6.

6.) Handân Vâlide-Sultan (I. Ahmed'in annesi): 21.XII. 1603 - 26.XI.1605 = 1, 11, 6.

7.) I. Mustafa'nın annesi Vâlide-Sultan: 22.XI.1617 - 26.II. 1618 = 0, 3, 4 + 19.V.1622 - 10.IX.1623 = 1, 3, 21 = 1, 6, 26 (oğlunun bütün saltanatı boyunca) (bu müddet içinde, oğlu deli olduğu için, aynı zamanda nâibe-i saltanattır).

8.) Mâh-Fîrûz Vâlide-Sultan (II. Osmân'ın annesi): 26.II. 1618 - 1621 = 3.

9.) Nâibe-i Saltanat Mâh-Peyker Kösem Vâlide-Sultan (IV. Murâd'ın ve Sultân İbrâhîm'in anneleri): 10.IX.1623 - 8.VIII.1648 =24, 10, 28 (her 2 oğlunun da bütün saltanatları boyunca; ayrıca IV. Murâd'ın çocukluğu ile torunu IV. Mehmed'in ilk çocukluğunda nâibe-i saltanat: 10.IX.1623 - 8. VI.1632 = 8, 8, 28 + 8.VIII. 1648 - 3.IX.1651 = 3, 0, 26 = 11, 9, 24, ilk nâibeliğinde aynı zamanda vâlide-sultan, ikincisinde ise «Büyük Vâlide-Sultan»dır).

10.) Nâibe-i Saltanat Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan (IV. Mehmed'in annesi): 8.VIII.1648 - 5.VII.1683 = 34, 10, 28 (nâibe-i saltanat: 3.IX.1651 - 15.IX.1656 = 5, 0, 12) (Osmanlı tarihinin en uzun vâlide-sultanlığı).

(*) Her vâlide-sultân'ın, oğullarının padişahlıkları sırasındaki ömürleri işaret edilmiştir. Zirâ «makaam-ı mehd-i ulyâ» denen imparatoriçelik, bu zaman çerçevesi içinde bahis mevzuudur.

11.) Sâliha Dil-Âşûb Vâlide-Sultân (III. Süleymân'ın annesi) : 8.XI.1687 - 5.XI.1689 = 1, 11, 27.

12.) Emetullah Rabîa Gülnûş Vâlide-Sultan (II. Mustafa ile III. Ahmed'in anneleri) : 6.II.1695 - 6.XI.1715 = 20, 8, 28.

13.) Sâliha Sebkatî Vâlide-Sultan (I. Mahmûd'un annesi) : 2.X.1730 - 21.IX.1739 = 8, 11, 20.

14.) Şâhsüvâr Vâlide-Sultan (III. Osmân'ın annesi) : 13.XII. 1754 - 27.IV.1756 = 1, 4, 15.

15.) Mihr-i Şâh Vâlide-Sultan (III. Selîm'in annesi) : 7.IV. 1789 - 16.X.1805 = 16, 6, 9.

16.) Ayşe Sîne-perver Vâlide-Sultan (IV.Mustafa'nın annesi) : 29.V.1807 - 28.VIII.1808 = 1, 2, 0 (oğlunun bütün saltanatı boyunca).

17.) Nakş-ı Dil Vâlide-Sultan (II. Mahmûd'un annesi) : 28. VII.1808 - 28.VIII.1817 = 9, 1, 1.

18.) Bezm-i Âlem Vâlide-Sultan (I. Abdülmecîd'in annesi) : 1.VII.1839 - 3.V.1853 = 13, 10, 3.

19.) Pertev-niyâl Vâlide-Sultan (Sultân Abdülazîz'in annesi) : 25.VI.1861 - 30.V.1876 = 14, 11, 5 (oğlunun bütün saltanatı boyunca).

20.) Şevk-Efzâ Vâlide-Sultan (V. Murad'ın annesi) : 30.V. 1876 - 31.VIII.1876 = 0, 3, 2 (oğlunun bütün saltanatı boyunca).

21.) Rahîme Perestû Vâlide-Sultan (II. Abdülhamîd'in mânevî annesi ve üvey annesi) : 31.VIII.1876 - 1904 = 28.

«Vâlide-Sultan» Olmadan Ölen Padişah Anneleri

1.) Mâl Hâtun b. Ömer Bey (Sultân Orhan'ın annesi) (I. Osman'la evlenmesi : 1280?).

2.) Nîlûfer Hâtun (I. Murâd'ın ve ağabeyi Velîahd-Şehzâde Rûmeli Fâtihi Gazi Süleyman Paşa'nın annesi) (Sultân Orhan'la evlenmesi : 1298).

3.) Gök-Çiçek Hâtun (Yıldırım Bâyezîd'in annesi) (I. Murad'la evlenmesi : 1359?).

4.) Emîne Hâtun b. Dulkadıroğlu Nâsıreddin Mehmed Bey (II. Murâd'ın annesi) (I. Mehmed'le evlenmesi : 1403).

5.) Hümâ Hâtun b. İsfendiyâroğlu Mübârizeddin İsfendiyâr Bey (Fâtih Mehmed'in annesi) (II. Murad'la evlenmesi : 1424) (Kastamonu, 1410? - Bursa, IX.1449 = 39?).

6.) Ayşe Hâtun b. Dulkadıroğlu Alâüddevle Bozkurt Bey (Yavuz Selîm'in annesi) (II. Bâyezid'le evlenmesi : 1469?) (Elbistan, 1453? - Trabzon, 1505 = 52?).

7.) Hurrem Haseki - Sultan (II. Selîm'in annesi) (Kaanûnî Süleyman'la evlenmesi : 1520) (Rutenya, 1506? - Istanbul, 1558 = 52?) (asıl adı : Aleksandra Lisovska).

8.) Hadîce Muazzez Haseki (II. Ahmed'in annesi) (Sultân İbrâhim'le evlenmesi : 1642) (1628? - Istanbul, 12.IX.1687 = 59?).

9.) Mihr-i Şâh Emîne Kadın-Efendi (III. Mustafa'nın annesi) (III. Ahmed'le evlenmesi : 1709?) (1693? - 1731 = 38?).

10.) Râbia Şermî Kadınefendi (I. Abdülhamîd'in annesi) (III. Ahmed'le evlenmesi: 1724'den önce).

11.) Tîr-i Mügân III. Kadın-Efendi (II. Abdülhamîd'in annesi) (I. Abdülmecîd'le evlenmesi : 1839) (1819 - 26.IV.1853 = 34).

12.) Gül-Cemâl IV. Kadın-Efendi (V. Mehmed Reşâd'ın annesi) (I. Abdülmecîd'le evlenmesi : 1839) (1825? - XII.1851 = 26?).

13.) Gülistû IV. Kadın-Efendi (VI. Mehmed Vahîdeddîn'in annesi) (I. Abdülmecîd'le evlenmesi : 1847?) (1832? - V.1861 = 29?).

14.) Hayrân-ı Dil II. Kadın-Efendi (II. Abdülmecîd'in annesi) (Sultân Abdülazîz'le evlenmesi : 21.IX.1866) (1846 - 9.IX.1898 = 52).

Son Velîahdlerin Anneleri

1.) Dürr-i Nev Baş-Kadın-Efendi (Yûsuf İzzeddin Efendi'nin annesi) (Sultân Abdülazîz'le evlenmesi : 1856) (1835 - 24.VIII. 1892 = 57).

2.) Bedr-i Felek Baş-Kadın-Efendi (Selîm Efendi'nin ve Ahmed Efendi'nin annesi) (II. Abdülhamîd'le evlenmesi: 15.XI.1868) (4.I.1851 - Istanbul, 6.II.1930 = 79, 1, 3).

Yukarıda bir takım hanım isimleri verdim. Bunlar, altı yüz elli sene Türkiye'ye padişah doğuran kadınlardır. Kimi oğlunun padişahlığını görmüş (ilk liste), vâlide-sultân olarak Türkiye imparatoriçeliğine yükselmiş, kimi oğlunun padişahlığını göremeden ölmüş (ikinci liste), kadın-efendi sıfatıyle Türkiye kraliçesi durumunda kalmıştır.

Padişahtan sonra, asırlarca cihan imparatorluğu olan ve 1918 faciasına kadar da büyük devletler arasında sayılan imparatorluk Türkiyesi'nde, protokolde vâlide-sultan gelirdi. «Nakş-ı Dil Vâlide-Sultan, Pertev-niyâl Vâlide-Sultan...» denir, yalnız «Sultan» denmezdi. Harem-i Hümâyûn'un başı ve en büyük şahsiyeti idi. Orada sözü, Tanrı buyruğundan sonra geçerliydi. Bâzıları, fakat çok azı siyâsetle uğraşmışlardır. Siyâsetle uğraşanlar şunlardır : Safiyye Vâlide-Sultan, I. Mustafa'nın annesi —adını bilme-

diğimiz— Vâlide-Sultan, Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan, Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan ve son zamanlarda —oğlunun 3 aylık saltanatı boyunca— Şevk-Efzâ Vâlide-Sultan. Bunlardan yalnız Tarhan Vâlide-Sultan, millete fevkalâde büyük hizmetlerde bulunmuş çok akıllı ve milliyetperver bir sultandı. Diğer siyâsetle uğraşanların hepsinin (ki 4 kişidir) politik faaliyetleri devletin zararına olmuştur. Tabiî rekor, —siyasî tarih kısmında anlattığım gibi— Kösem Vâlide-Sultan'dadır.

Görüldüğü gibi, vâlide-sultanların çoğu siyâsetle uğraşmamışlar, fakat hemen hepsi çok büyük ölçüde, bâzıları padişahları aşar ölçüde, hayır işleriyle meşgul olmuş ve çok büyük bayındırlık eserleri yaptırmışlardır.

Padişah cülûs edince (tahta oturunca), annesi hayatta ise resmen vâlide-sultân ilân edilir ve «vâlide alayı» denen tören yapılırdı. Tahta geçen padişahın annesi ölmüşse, bu makam boş kalırdı. Bir istisna olarak, II. Abdülhamîd üvey annesi olan Perestû Kadın-Efendi'yi «vâlide-sultan» saymıştır. Zîra çocukken annesini kaybeden Şehzâde Abdülhamîd Efendi'yi, üvey annelerinden olan ve çocuğu olmıyan bu Kadın-Efendi, gerçek bir anne şefkati ve itinasıyle büyütüp yetiştirmişti. I. Abdülmecîd, Şehzâde Abdülhamîd Efendi'nin annesi Tîr-i Müjgân Kadın-Efendi ölünce, onu, resmen, diğer zevcesi Perestû Kadın-Efendi'ye elinden tutup dairesine götürüp el öptürerek teslîm etmişti.

Anneleri de padişahlara adlarıyle «Murad, Ahmed...» şeklinde hitâb edemezlerdi. «Padişahım» gibi sözler de söylemez, «arslanım» derlerdi. Pâdişâha «arslanım» diye hitâb etmek hakkı, yalnız annesine mahsustu. «Kaplanım» diye de hitâb edebilirdi (d'Ohsson, VII, 88).

Annesi ölmüş padişahın merhûme olan vâlidesi «vâlide-sultan» şeklinde anılamaz, «Haseki» ve daha sonraları «Kadın-Efendi» diye anılır ve bu şekilde tarihe geçerdi. Yâni pâdişah zevcesi sıfatıyle taşıdıkları unvanları, ölümlerinden sonra oğulları padişah olunca, kitaplarda değiştirilemezdi.

—Son halîfe ile berâber— 39 padişah-halîfeden 21'i oğullarının padişahlığına yetişerek vâlide-sultân olmuşlar, 16'sı ise evvelce ölmüşlerdir.

39 - 21 = 18 olmakla beraber «18» değil, «16» dedim. Zîrâ ikişer pâdişahın anneleri birdir : Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan hem IV. Murâd'ın, hem diğer oğlu Sultân İbrâhim'in saltanatlarını görmüştür. Rabîa Gülnûş Vâlide-Sultân ise hem II. Mustafa'nın, hem de diğer oğlu III. Ahmed'in saltanatlarına yetişmiştir. Birincisi, her iki oğlunun bütün saltanatları boyunca vâlide-sul-

tân olmuş, onun gelininin gelini olan ikincisi ise, birinci oğlunun bütün saltanatını, hal'ini, ölümünü görmüş, ikinci oğlunun saltanatının tamamını göremeden ölmüştür.

Oğullarının bütün saltanatları boyunca vâlide-sultan kalan, yâni oğullarının ölümünden veya hal'inden (tahttan indirilmesinden) sonra da yaşıyan diğerleri şunlardır : III. Mehmed'in annesi Safiyye Vâlide-Sultan, I. Mustafa'nın annesi Vâlide-Sultan, IV. Mustafa'nın annesi Ayşe Sîne-perver Vâlide-Sultan, Sultân Abdülazîz'in annesi Pertev-niyâl Vâlide-Sultan ve V. Murâd'ın annesi Şevk-Efzâ Vâlide-Sultan. Bunlardan I. Mustafa ile IV. Mustafa'nın saltanatları birer buçuk yıldan ve V. Murâd'ınki ise 3 aydan ibarettir. Bu kısa imparatoriçelikler sayılmazsa, bunlardan yalnız III. Mehmed'le Sultân Abdülazîz'in annelerinin bu makamda oğullarının saltanatları boyunca ve uzun müddet kaldıkları anlaşılır.

Oğulları ölen veya hal' edilenler, «vâlide-sultân» diye anılmakta devâm ederler, fakat unvanlarının başına ekseriya «Atıyk = Eski» kelimeciği ilâve edilirdi.

Vâlide-sultanların 3'ü, birincisi oğlu deli olduğu, diğer ikisi ise çocuk bulunduğu için saltanat nâibesi olmuşlardır. Hattâ bunlardan Kösem Vâlide-Sultan, büyük oğlu IV. Murâd'ın çocukluğunda saltanat nâibesi bulunduğu gibi, torunu IV. Mehmed'in de ilk saltanat nâibesi olmuş, ancak öldürülmek sûretiyle bu mevkı'den uzaklaştırılmıştır. Osmanlı tarihinde 4 padişah (II. Osman, kardeşi Sultân İbrahim, III. Sultan Selim ve onun kaatili olan IV. Mustafa) öldürüldükleri halde, öldürülen tek vâlide-sultan, Kösem Mâhpeyker'den ibarettir. 2 padişahın suikasd neticesi (Fâtih ve Sultân Abdülazîz) öldüğünü, birinin (I. Murad) muhârebe meydanında düşman hançeriyle şehîd edildiğini, birinin (Kaanûnî) de muhârebe meydanında hastalıktan öldüğünü ilâve etmelidir. Sultân Abdülazîz'le Yıldırım Bâyezîd'in intihâr ettikleri doğru değildir.

3 vâlide-sultânın nâibe-i saltanat sıfatlarının devâm ettiği müddetin toplamı 18 yıl, 5 ay, 2 gündür. Gerçekte bu devirler, zorbaların, Kapıkulu generallerinin cunta idaresi altında geçmiştir ve Türkiye tarihinin karanlık, kötü günleridir.

XVIII. ve XIX. asırlarda doğan bütün şehzâde ve sultanların —bu arada padişahların— anneleri Çerkes asıllı, bir ikisi diğer Kafkas ırklarındandır (Gürcü veya Abaza). İlk 20 yılı hâriç XVI. ve XVII. asırlarda doğan Osmanoğulları'nın (padişah, şehzâde, sultan) annelerinin menşe'leri çeşitlidir. 1520'den önce doğanlarla XX. asırda doğanların çoğunun anneleri Türk asıllıdır.

Annesi de Osmanoğlu (sultan) olan tarihte tek şehzâde vardır: Osman Salâhaddin Efendi (1938). Böyle 4 de sultan vardır: Ayn-i Şâh Sultan (1481 - 1525?), Nesl-i Şâh Sultan (1921), Hanzâde Sultan (1923) ve Hibetullah Sultan (1926) (son üçü kardeştir). Annesi yarı Osmanoğlu (hanım-sultan) olan da bir sultan vardır: Nermîn Sultan (1923). Zîrâ Osmanoğulları aralarında evlenmekten hiç hoşlanmamışlardır.

Vâlide-Sultân'ın vâridâtı, umûmiyetle ve ekseriyâ, imparatorlukta, padişahınkinden sonra gelmiştir. İçlerinde Kösem gibi efsânevî derecede zengin olanlar vardır. Bugün çoğu ayakta olan pek büyük bayındırlık eserlerini de bu sâyede yaptırmışlardır. Meselâ hem Yeni Cami, hem Mısır Çarşısı, aynı vâlide'nin, Hadîce Tarhan Vâlide-Sultân'ın yüzlerce bayındırlık eserinden ikisidir ve yalnız bu ikisine harcanan para tasavvur edilebilir. Bu vâlide-sultân'ın haslarından gelen yıllık gelirini Ricaut (II, 465), onunla çağdaş bir şâhid olarak, bugünki paramızla 1.175.000.000 TL. hesaplamıştır. Sonraları vâlide-sultânın geliri çok azalmıştır. III. Selîm'in (1789 - 1807) annesinin geliri 300.000 kuruştan ibaretti (150.000 duka altını = 93 milyon TL.) (d'Ohsson, VII, 87). Bu serveti, vâlide kâhyası idare ederdi.

Saray-ı Hümâyûn'larda, padişahınkinden sonra en mühim ve kalabalık daire, vâlide-sultan dairesi idi. Gerçek bir imparatoriçe idi. Asırlar boyu, dünyanın en büyük imparatoriçesi, en kudretli kadını idi. Dairesinde bir kaç yüz seçkin insan hizmet ederdi. «Vâlide ağası» denen ve XIX. asırdan önce hadım ağalarından seçilen yüksek rütbeli memur, bu dairenin âmiri idi. Padişahın sarayındaki kızlarağası'nın yerini tutardı. Ciddî, yaşlı, tecrübeli, çok namuslu ve şerefli eski devlet adamlarından seçilen vâlide kedhudâsı ise, vâlide-sultân'ın dışarıdaki işleriyle meşgul olurdu. Tarhan Sultân'a sadrâzam olarak Köprülü Mehmed Paşa'yı tavsıye eden ve netice itibarıyle devleti anarşiden kurtaran meşhur mimar Kasım Ağa, bu genç vâlide-sultânın kedhudâsı ve müşaviri idi. «Hazîne ağası» denen hadım ise, Vâlide-Sultân'ın şahsî hazinesi ve servetiyle uğraşırdı. Vâlide-Sultânın musâhibeleri (nedîmeleri) ve bilhassa bunların en kıdemlisi (première dame d'honneur de la Maison de l'Impératrice-Mère) mühim mevkı' sâhibi idiler. Velîahd-i saltanatın (ekseriya «Büyük Şehzâde» denirdi) dairesi, vâlide-sultânınkinden küçük olurdu. Bu daireye bakan «Şehzâde Ağası» adlı büyük görevlinin mevkıi de, vâlide-sultân'ın ağasından sonra gelirdi (Rycaut, I, 116). Evli sultan saraylarının harem teşkilâtından büyük olan ve rütbe sahibi cariyelerden kurulu bulunan vâlide-sultânın haremi, ileride anlatılacaktır.

IV

ŞEHZÂDELER

Şehzâdelere Umumî Bir Bakış

Diğer monarşilerde olduğu gibi Osmanlı monarşisinde de millet, ikiye ayrılırdı : metbûlar ve onların tab'aları. Metbûlar, Hânedân üyelerinden, yâni bir avuç insandan müteşekkildi. Geri kalan herkes, sadrâzamdan köleye kadar, tab'a idi. «Tebaa-i Şâhâne»den, yâni pâdişah tab'alarından idiler. İstisnasız her doğum nüfus sicilline kaydolunduğu ve her doğana nüfus kâğıdı verildiği halde, saltanatın sonuna kadar doğan şehzâde ve sultanlar ve sultan çocukları (sultan-zâde ve hanım-sultanlar) ne nüfus sicilline kaydedilir, ne de nüfus tezkiresi alırlardı. Zîrâ onlar tab'a değil «metbû» idiler. Hânedânın her doğumu belirli usul, kaide ve protokolle padişaha bildirildikten sonra, irâde-i seniyye (padişah emri) ile saraydaki mahsus deftere kaydı düşülürdü. Evlenme ve boşanmalar da bu deftere kaydedilirdi. Sultan, hattâ hanım-sultanların evlenmeleri için, padişahın muvâfakati şarttı. Herhangi bir şehzâde, kızı olan sultân'ı, padişah muvâfakati almaksızın istediğiyle evlendiremezdi. Aksi takdirde sultan ve hanım-sultan, Hânedân üyeliğinden ihrâc edilir, yâni tab'a durumuna düşüp eline bir nüfus tezkiresi verilirdi (maamâfih 1924'e kadar böyle bir olay olmadı). Seçilen dâmâd bey veya paşa'nın sonradan şerefsiz bir hareketi ortaya çıkarsa, padişah, tek bir cümleden ibâret irâde-i seniyye ile prensesin zevcinden boşandığını emir ve ilân ederdi (bunun 1924'ten evvel bir iki misali vardır). Dâmâd bey veya paşa eşi prensesi boşamak isterse, ve eşi buna râzı olmazsa, bütün rütbe, nişan ve devlet görevlerini kaybederdi (bunun örneği yoktur).

Osmanoğulları'nın erkek üyesine, babası Osmanoğlu olana «şehzâde», velîahde klasik devirde ekseriyetle «büyük-şehzâde» denirdi. «Şehzâde»nin padişah oğlu olmasına lüzum yoktu. Şehzâde oğlu da şehzâde sayılır ve hukûkan padişah oğlu şehzâdeden farkı olmazdı. Fakat padişah oğlu olmıyan, padişah torunu hiç bir şehzâde tahta çıkmamıştır.

4 yaşından fazla yaşıyan bütün şehzâdeleri, XIII. asırdan günümüze kadar, II. bahsimizde, Osmanoğulları listesinde adları, doğum ve ölüm tarihleriyle verdim.

Şehzâdelere XV. asra, hattâ Istanbul'un Fethi'ne kadar daha çok «bey» denmiştir : Şehzâde Mehmed Bey, Şehzâde Orhan Bey... O zamanlar bunların çoğu bir sancakta vali idi. Sancak beyi şehzâdelere «çelebî» de denirdi : Şehzâde Alâaeddin Ali Çelebî, Şehzâde Îsâ Çelebî... Saltanat iddia edenlerine «sultan» da dendi : Şehzâde Sultân Ahmed, Şehzâde Sultan Cem, hattâ sâdece : Sultan Mustafa... Yetişmiş büyük şehzâdelere padişah gibi «han» da denirdi, hattâ padişah babaları bile kendilerine böyle hitâb ederlerdi : Şehzâde Mustafa Han, Şehzâde Bâyezid Han... Sonraları yalnız «şehzâde» dendi : Şehzâde Osman, Şehzâde Mustafa...

1826 yıllarından sonra, velîahd dahil bütün şehzâdelere —şeyhulislâm ve ilmiye mensupları gibi— «efendi» dendi : Velîahd-i Saltanat Yûsuf İzzeddin Efendi, Şehzâde Abdürrahîm Efendi... «Efendilik» bugüne kadar geldi. Kendisinden bahsedilirken bu şekilde denilmekle beraber, hitâb ederken «Ahmed Efendi, Abdülhamîd Efendi» denemezdi, şehzâdelerden bu şekilde bahsetmek hakkı yalnız babasının, annesinindi. Padişah, oğluna «Ahmed, Mehmed» değil, «Ahmed Efendi, Mehmed Efendi» şeklinde hitâb ederdi. Başkaları ismini anmaksızın «Efendi Hazretleri, Efendimiz» derlerdi. Eski asırlardan beri değişmemek şartıyle «şehzâde» sıfatı daima isimlerinin önüne gelirdi. Yazı dilinde : Devletlû Necâbetlû Burhâneddin Efendi Hazretleri, Necâbetlû Şehzâde Salâhaddin Efendi Hazretleri...

Şehzâde, Osmanoğulları'ndan bir imparatorluk prensesi, bir sultân ile evlenirse, şehzâde olmıyan sultan zevcleri gibi «Dâmâd» unvanını kullanırdı. Fakat böyle izdivaçlar çok az olmuştur, şunlardır : Velîahd-Şehzâde Dâmâd Abdullah, Şehzâde Dâmâd Ömer Fâruk Efendi, Şehzâde Dâmâd Şerefeddin Efendi, Şehzâde Dâmâd Ali Vâsıb Efendi. Hepsi bunlardan ibarettir. Yalnız Fâruk Efendi, üstüste iki sultan'la evlenmiş, ilkinden üç kızı olmuştur. Fakat îzâh edeceğimiz gibi, anne nesebinin Osmanoğulları'nda hiç bir rolü ve imtiyazı yoktur.

Tanzimat'tan itibaren «sultan» unvanı, yalnız pâdişaha tahsis edildi ve şehzâdeler hakkında kullanılması kesin şekilde ortadan kalktı. 21 ekim 1790 tarihli bir vesikada *(Tarih Vesikaları,* III, 38-9), 5 yaşındaki müstakbel II. Mahmud'dan şöyle bahsedilmektedir : «Necâbetlü Sultan Mahmûd Efendi Hazretleri».

Şehzâdelere daha Lâle Devri'nde (1718 - 1730) «efendi» de denildiği, Nedîm'in III. Ahmed'e hitâb eden 1141 (1728) tarihli bir tebrik kıt'asının şu beyti ile anlaşılmaktadır *(Dîvân,* Halil Nihad neşri, 127) :

Efendîler, o bâğâ her birî bir gonca-î zîbâ
Vezîrin servidir, ânın kemâl-î istikaametle.

1791 tarihli bir vesikadan : «Baş-Şehzâde (yâni velîahd) Sultân Mustafâ Efendi (IV. Mustafa) Hazretleri» *(III. Selim Rûz-Nâmesi, Topkapı Sarayı Arşivi, Belleten,* no. 148, s. 625).

19 rebîülâhır 1126 (1714) tarihli bir vesikadan : «Şeh-zâde Sultân İbrâhîm Hân bin Sultân Ahmed bin Sultân İbrâhîm» (Sadreddin-zâde, *Cerîde, Başbakanlık Arşivi, VII. Türk Tarih Kongresi,* 513).

Bunlardan, XVIII. asır sonlarında «efendi» denilmiye başlandığı, fakat henüz «sultan» ve «han»la berâber kullanıldığı, Tanzîmat'tan sonra sultan ve han unvanlarının yalnız pâdişâha tahsis kılınıp sadece «efendi»liğin kaldığı açık şekilde anlaşılmaktadır.

1924 sürgününden sonra Avrupa, Arap ülkeleri, hattâ Birleşik Amerika, hattâ Uzak Doğu'ya dağılan şehzâdeler, imparatorluk prensi muamelesi gördüler. Meselâ Suriye ve Fransa'da ölen şehzâdelere Fransa Cumhuriyeti, asker ve polisten merasim birlikleri yollıyarak resmî cenaze töreni yaptırttı. II. Abdülhamîd'in torunlarından Abdülkerîm Efendi, Türkistan imparatoru ilân edilmek üzere Japonya ile anlaştı. Orta Asya'ya gitmek üzere New York'a geldi. Japonya'nın bu hareketi Çin kadar Rusya'ya da mütevecchihti. Önce Çin'e ait Doğu Türkistan'da Doğu Türkleri'nin imparatoru ilân edilecek olan Abdülkerîm Efendi, sonra Ruslar'ın elindeki Batı Türkistan'a dönecekti. Nitekim aynı yıllarda Japonlar, son Çin imparatoru olan genci de Mançurya imparatoru olarak Mukden'de tahta oturtmuşlardı ki, Çin ve Rusya için bu da çok büyük bir tehditti. Abdülkerîm Efendi, New York'taki otel odasında 3 ağustos 1935'te Rus ajanları tarafından öldürüldü. Bu cinayete Amerikan gizli servisisin göz yumduğunu gösteren deliller çok açıktır. Zîrâ bu yıllarda Birleşik Amerika da Japonya'nın emperyalist siyasetinden fevkalâde ürküyor ve Çin'in yarısını ele geçirmiş durumda bulunan Japonlar'a diş biliyordu. Rusya ve Çin idâresinde yaşıyan on milyonlarca Türk'ün insânî ve medenî hakları, Washington'ı ilgilendirmiyordu. Sonradan da ilgilendirmemiştir. Bugün de öyledir. Abdülkerîm Efendi, 29 yaşındaydı. Babası son velîahd —II. Abdülhamîd'in büyük oğlu— Selîm Efendi, henüz hayattaydı.

Böyle akıl almaz, ancak romanlarda okunan mâceralar ve cür'etkârlıklar, Osmanoğulları için garipsenemez. Bu karakterleri olmasaydı, bugün Türkiye devleti mevcut bulunmazdı. Abdülkerîm Efendi, Rumeli Fâtihi Velîahd-Şehzâde Gazi Süleyman Paşa, Fâtih ve Yavuz kadar cür'etkâr olduğunu gösterdi.

Şehzâde Doğumu

Padişah çocuklarının doğumu büyük tören ve karışık geleneklere tâbî idi. Padişah zevcesinin doğum sancıları tuttuğu anda derhal devlet büyüklerine haber uçurulurdu. Sadrâzam, şeyhulislâm ve diğer bir kaç en büyük devlet adamı, Saray'a koşarlardı. Bu zâtlar, doğumun olacağı odanın önündeki sofada beklerlerdi. Doğum, Kızlarağası'nın nezaretinde olurdu. Ebenin yıkayıp kundakladığı şehzâde veya sultan, daha annesi kucağına almadan, Kızlarağası tarafından alınır ve sofada bekliyenlere gösterilirdi. Bu sûretle bir Osmanoğlu'nun doğumu, devletin en mûteber şahsiyetlerinin gözleri önünde, onların şahitliğiyle cereyan ederdi ki, Avrupa'da da durum buydu. Zira bu çocuğu, en büyük istikballer bekliyebilirdi. Doğum odasının sofasının nihâyeti denize bakardı. Burada 9 küçük top bulunurdu. Mûteber zevât şehzâde veya sultan bebeği görür görmez toplara ateş verilirdi. Bunu duyan Sarayburnu ve Tophane'deki merasim atışına mahsus büyük bataryalar derhal ateşlenirdi. Bu sûretle hem şehzâde veya sultan bebek selâmlanmış, hem de haber Pây-i Taht'a ilân edilmiş olurdu (Baron de Tott, *Mémoires,* Paris, 1785, I, 102-3).

Şehzâde olsun, sultan olsun, erkek veya kız, padişah çocuklarının doğumunda şenlik yapmak âdetti. Şehzâdelere daha büyük şenlik yapılırdı. Padişahın ilk şehzâdesine yapılan daha muazzam olurdu. Bir de uzun zamandan beri Osmanoğulları'nda doğum olmazsa, bu uzun fâsıladan sonra doğan kız (sultan) da olsa, şenlik pek büyürdü.

Halk, böyle vesilelerle eğlenmek için can atardı. Hele uzun zamandan beri doğan ilk şehzâde şenliklerinde halk, bilhassa Istanbul'da, şehrin altını üstüne getirirdi. Şehzâde ve sultan doğumları hatt-ı hümâyûn ile padişah tarafından resmen sadrâzama bildirilir ve imparatorluk prensi veya prensesi olarak devlet kütüğüne tescîl edilirdi.

I. Sultân Abdülmecîd Han, 21 eylûl 1842'de doğan ve ileride «II. Abdülhamîd» sanıyle 33 yıl saltanat süreceğini herhalde kestiremediği ikinci oğlunun doğumunu, üzerine tuğray-ı hümâyûn

çekilmiş, elyazısıyle şu hatt-ı hümâyûnu yazarak, 4. defa henüz sadârete gelen Sadrâzam Raûf Paşa'ya tebliğ etmiştir:

«Benim vezîr-i sadâkat-semîrim,

«Cenâb-ı Hallâk-ı Cihân'ın lutf-u inâyet-i aliyyesine hamd olsun, işbu mâh-ı hâlin on altıncı dünki çehârşenbih günü sâ'at on bir karârlarında, sulb-i pâk-i şâhânemizden, bir şehzâde, kademnihâde-i â'lem-şühûd ve meserret-efzây-ı gehvâre-i vücûd olarak, ismini 'Sultân Abdülhamîd' tesmiye eyleyip seni, ve cümle bendegân-ı saltanat-ı seniyyemizi tebşîr içün, işbu hatt-ı hümâyûn-ı meserret-sümûn-ı mülûkânemizi testıyr, ve Dârü's-Sa'âdeti'ş-Şerîfem Ağası ile tarafına tesyîr eyledim. Cenâb-ı Vâcibü'l-Vücûd, ömrünü memdûd buyursun, âmîn! Bu meserret-i cemîleden cümle â'lemyân mübeşşer ve hisse-mend olmak üzere, yedi gün beş nevbet top endâhtı ve bi'l-cümle vükelây-ı fehâm ve bendegân-ı sıdk-ittisâmımız ve sâir istekli olanlar dahi, eyyâm-ı mezkûre gecelerinde, îkaad-ı kanâdîl ile icrây-ı merâsim-sürûr-ü şâdî olunmasını lâzım gelenlere tenbîh eyliyesin. Hemân Cenâb-ı Rabbü'l-Âlemîn, sülâle-i tâhiremizi ile'l-ebed bâkıy vü dâim, ve her hâlde ibâd'Ullaah'a kemâl-i refâh ve âsâyiş ihsân buyursun. Âmîn, behürmet-i Resûlü's-Sakaleyn!».

Bu hatt-ı hümâyûn, ertesi günü Bâb-ı Âlî'de asker ve mızıka ile karşılandı. Sadrâzam, vezirler, müşirler, diğer ileri gelen devlet adamları huzûrunda merasimle ve resmen okundu. 7 gün 7 gece şehir aydınlatıldı. 7 gün günde 5 defa top atıldı. Taşrada da daha küçük ölçüde şenlikler oldu *(Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, 1312,* s. 42-3). Hatt-ı hümâyûn, devletin resmî gazetesi olan, Arabca ve Fransızca nüshaları da bulunan *Takvîm-i Vekaayî*'de yayınlandı.

Osmanoğulları'nda uzun müddet doğum olmaması halkı telâşa düşürür, imparatorluğun birliği, hattâ varlığının en büyük teminatı olan hânedânın kesileceğindes korkarlardı. Meselâ III. Ahmed'in küçük kızı Zeyneb Âsıma Sultân'ın doğumundan (1728), III. Mustafa'nın (III. Ahmed'in oğludur) büyük kızı Mihr-i Mâh Sultân'ın doğumuna (hazîran 1743) kadar 15 yıl hânedanda doğum olmadı. Üstelik o sırada III. Mustafa padişah değil, sadece şehzâde idi. 1728'den sonra ilk padişah çocuğu olarak III. Mustafa'nın padişahlığında Hibetullah Sultan doğdu (20 mart 1759). Bu sûretle iki padişah çocuğu doğumu arasında 21 yıl geçti. Aslında kız nesebinin ehemmiyeti yoktu. Sultan doğumu, şehzâde doğumu da olabileceğini gösterdiği için sevinçle karşılanırdı. I. Abdülhamîd'in doğumundan (20 mart 1725) III. Selîm'in doğu-

muna (24 aralık 1761) kadar 37 yıla yakın hânedanda şehzâde doğumu olmadı, doğan şehzâdeler yaşamadı. Bu da gerçekten uzun ve korkutucu bir müddetti.

III. Mustafa'nın oğlu Şehzâde Mehmed'le (10 ocak 1767) I. Abdülhamid'in oğlu Şehzâde Mehmed'in (21 ağustos 1776) doğumları arasında da 9 yıl, 7 ay, 12 gün fâsıla vardır ve bu arada şehzâde doğmamıştır. Üstelik bu şehzâdeler de yaşamadı. Her ikisi de 2. velîahd olarak, ilki 4 yaşını 4 ay, 11 gün geçe, diğeri 5 yaşında öldüler.

Gene I. Abdülhamîd'in küçük kızı Hibetullah Sultan (6 mart 1789) ile II. Mahmûd'un (I. Abdülhamîd'in küçük oğludur) büyük kızı Fatma Sultân'ın (19 nisan 1811) doğumları arasındaki 22 yıl, 1 ay, 14 gün içinde doğum olmadı. Bu aralık, şehzâde doğumu için daha da büyür : II. Mahmûd'un doğumu (20 temmuz 1785) ile oğlu Velîahd Şehzâde Murâd'ın doğumu (25 aralık 1811) arasında 26 yıl, 5 ay, 6 gün fâsıla vardır. Bu fâsılada hiç şehzâde doğmamıştır. Üstelik Velîahd-Şehzâde Murad 6 ay, 20 gün sonra ölmüştür. Üstelik hâsedandan başka hayatta şehzâde de yoktur ve padişah II. Mahmud, yaşıyan tek erkek Osmanoğlu'dur. 6 yaş büyük ablası Kapdân-ı Derya Hüseyin Paşa'dan dul kalan Esmâ Sultân'ın yerine tahta çıkarılıp çıkarılamıyacağı Osmanlı tarihinde ilk ve son defa olarak münakaşa edilen bu II. Mahmud'dur. Kendisinden sonra gelen ve bugün yaşıyan Osmanoğulları'nın istisnasız hepsinin atası olan II. Mahmud. Türkiye'de modern devri açan hükümdar.

Cumhuriyet idaresi malûm değildi. Kim Osmanoğulları'ndan boşalan iktidarı alan şahsa veya şahıslara kulak asardı? Polonya ile Sûdan, Fas'la Kafkasya arasındaki muazzam devlet, bir anda dağılırdı. Anadolu'da bile muhakkak ki birden çok fazla hükûmet türerdi. Selçukoğulları düşünce aynı şey olmamış mıydı? Osmanoğulları, Selçukoğulları'ndan sonra iki düzine devlete bölünen Anadolu'yu birleştirmek için en az iki asır uğraşmışlardı. 1512'de Yavuz tahta geçtiği zaman devletin kuzey sınırı Moskova varoşlarından başlıyordu ama, Fırat ve Toros ötesi hâlâ Osmanlı'da değildi. Yavuz'un babası II. Bâyezid, Adana gibi sınıra çok yakın bir şehri bile iki defa almış, iki defa bırakmıştı. Yavuz'un cülûsunda Adana, hâlâ Türkiye sınırı dışındaydı, başka bir Türk devletinin elindeydi.

Bu durum hatırlanırsa, halkın böyle büyük aralardan sonra hânedanda doğum olursa, nasıl sevindiği kolayca tahmîn edilebilir. 1775'de henüz tahta çıkan I. Abdülhamîd'in —ertesi yıl ölen— kızı Hadîce Sultân'ın doğumu, bilhassa Istanbul'da çılgınca şenlik-

lere vesile oldu. Ertesi yıl padişahın Şehzâde Mehmed adlı oğlu doğunca halk, daha büyük eğlencelere başladı. Padişah : «her zaman böyle maskaralık lâzım değildir!» diyerek donanma yapılmasını yasakladı. İlkokul öğretmenleri ile tekke ve imaretlere para dağıtmakla yetindi.

Bu gibi eğlencelerde Istanbul halkı, tecavüz ve taarruz hâricinde her şeyi yaparlardı. Bugün bu derece hürriyet olduğu şüphelidir. Bir örnek bizi te'yîde kâfîdir (Vâsıf, I, 122) :

III. Mustafa'nın ilk doğan çocuğu Hibetullah'ın doğumunda halkın 7 gün eğlenip şenlik yapması için hükûmet izin vermişti. Ancak 7 günün bitiminde halk, toplu halde, şenliklerin 3 gün daha uzatılmasını istedi. Ona da rızâ gösterildi. Ahali, Istanbul kadısı kılığına soktukları bir maskarayı eşeğe ters bindirmiş, aynen kadı'nın maiyeti şeklinde giydirdikleri bir takım delikanlılar da peşine takılmıştı. Eşeğin kuyruğu, kadı'nın eline verilmişti. Halkın «Istanbul Efendisi» dediği Istanbul Kadısı'nın kılığındaki maskara, bu şekilde şehrin büyük caddelerini dolaştı. Kafile arada bir büyük bir mağazanın önünde duruyor, gûyâ narh, vezin, kalite ve temizlik teftişi ve çeşitli tuhaflıklarla ulemâ'nın taklidini yapıyor, halk, kahkahalarla seyrediyordu. Ulemâ, müteessir oldu. Topluca Sadrâzam Dâmâd Koca Râgıb Paşa'nın huzûruna vardılar. XVIII. asır Türk şiirinin 3 dehâsından biri olan Paşa, sarayında ulemâ hey'etini kabûl etti. Hey'et : «tahkıyr-i ulemâ ne demekdir?» diye bu gibi maskaralıkları yasaklamasını istedi. Paşa : «buyurun aşağıya inelim» diyerek sarayının alt kat pencerelerinden ulemâ'ya, büyük bir fenerin içine konmuş başına on arşın çapındaki muazzam bir kavuk giydirilmiş ve eğersiz bir ata bindirilmiş kendi tasvîrini, edebsizlerin getirip sarayının kapısının önüne bıraktıklarını gösterd. «Bakın, dedi; veled-i zinâlar, benim tasvîrimi dahi hayâle konup döndürmüşler; sürûr-i hümâyûndur; izn-i in'âm oldu; ben darılmadım!». Ve halkın eğlencesine mânî olmadı.

Şehzâde Cenazesi

Şehzâde cenazesinde sadrâzam, şeyhulislâm, vezirler, kazaskerler ve öteki ricâl, bulunur, cenaze namazını çok defa şeyhulislâm kaldırırdı. Şehzâde ve sultan cenazelerinde tabutun üzerine 8 mücevher kemer, kadın-efendilerin (padişah zevcelerinin) tabutlarına 2 mücevher kemer, ıkbâllerin, hanım-efendiler, sultan-zâdelerin, hanım-sultanların, dâmâdların tabutlarına bir mücevher

kemer konurdu. Padişahlardan birinin türbesine gömülürlerdi. Yalnız bir kaçına müstakil ve basit türbeler yapılmıştır.

Şehzâdelerin Gelirleri

XVII. asır başlarına kadar şehzâdeler bir vilâyete vali gönderilirlerdi. Buna «şehzâde sancağa çıktı» denirdi. Şehzâdelere beylerbeyilik (eyalet) değil, sancak (vilâyet) verilirdi. Bir ikisine iki sancağın birden verildiği olmuştur. Yalnız Karaman (Konya) eyaleti şehzâdelere verilmiştir. Bu aslında kanuna uygun değildi, fakat siyasî sebepleri vardı : Karamanoğulları Orta Anadolu'da kök salmış bir hânedân olduğu için, bilhassa Konya ve çevresi, alelâde beylerbeyilere baş kaldırabilirlerdi. Ancak Karamanoğulları'nın tahtına onlardan daha soylu, onların şöhretini gölgede bırakmış bir şahıs oturursa, halk, Osmanlı idaresine ısınırdı. Bu yüzden XVI. asır ortalarına kadar Karaman Tahtı'nda bir Osmanlı şehzâdesi oturdu.

Şehzâdelere Anadolu dışında sancak verilmesi kanun değildi, fakat bir iki istisnası vardır. Rumeli ve Kırım'da sancak alan bir iki şehzâde görülür. Sıvas'tan daha ötede de sancak verilmezdi. Umumiyetle velîahd-şehzâdeye «ulu şehzâde», «büyük şehzâde» denir ve Manisa'ya sancak beyi olarak gönderilir, Saruhan Tahtı'na oturtulurdu. «Çelebî-Sultan» denirdi. Şehzâdenin, çok küçük yaştaysa lalasının yönettiği vilâyete «sancağ-ı hümâyûn» denirdi.

Şehzâdelere «sultan» ve «han» denirdi. Bir vesikada «Sultân Hasan Hân» geçiyor ki, II. Ahmed'in oğludur. Şehzâdelere «padişah, hunkâr, hudâvendigâr» denildiği hiç görülmemiştir; zâten son iki tâbir yeryüzünde ve tarihte yalnız Osmanlı padişahına mahsustur. «Padişah» diye bir de 1858'de düştükleri tarihe kadar Hindistan'ın Timuroğulları'ndan Türk imparatorlarına denirdi. Bu tarihten sonra dünyadaki tek padişah da, Osmanlı sultan-halîfesinden ibaret kaldı. Tanzîmat'tan bir müddet sonra daha şehzâdeler için «sultan» dendi, sonra tamamen terkedildi, «efendi» denmiye başladı. Bunda Avrupa'nın te'sîri olabilir. Zîrâ Avrupa dillerinde mutlak mânâda «sultân» denince, yalnız Türkiye imparatoru anlaşılırdı. «Padişah» Avrupa'da değil, Türk halkı arasında kullanılırdı.

Şehzâdeler, sancağa çıktıkları devirlerde, sancaklarındaki hasların gelirlerini ve vergileri alırlardı. O sancağın vergisi Istanbul'a gitmez, şehzâdede kalırdı.

Osmanlı tarihinde en büyük şehzâde tahsisatı, Kaanûnî Sultan Süleymân'ın hayattaki yegâne oğlu, Cihan Padişahlığı'nın velîahdi 40 yaşlarındaki Şehzâde Selîm'e (II. Selim) verilmiştir. Bu da yılda bugünki râyiçle 990 milyon TL.'ndan ibarettir. Osmanlılar'dan sonra İslâm devrinde en büyük iki Türk hânedânı Selçukoğulları ile Timuroğulları'dır. Bu devletlerde şehzâdelerin tahsisatı ve kendilerine koca ülkeler verildiği hatırlanırsa, Osmanlı düzeninin modernliği ve üstünlüğü anlaşılır. XVIII. asrın hemen ilk yılları, Hindistan Timuroğulları'nın en büyük zenginlik devridir. Bu devirde orada velîahd-şehzâdenin yıllık geliri bugünki râyiçle 9 milyar TL., bir çocuk şehzâdeninki ise 97 milyon TL. idi. Çağdaş olan iki çok büyük Türk imparatorluğundaki bünye farkı bu nisbetsizliği yapıyordu. Şöyle ki : Türkiye imparatorluğu, modern devlet zihniyetindeki farklılık ve üstünlük bir yana, Türk ırkının çok büyük ekseriyette bulunduğu Anadolu ve Rumeli'nin etnik bakımdan Anadolu'ya benzer parçalarına dayanan ve bu çekirdek etrafında gelişmiş bir devletti. Hindistan Türk imparatorluğu ise, devâm eden Ortaçağ devlet anlayışı bir yana, anavatanları olan Türkistan'dan ayrılmıştı; oradan, kuzeyden gelen bir kaç milyon fâtih Türk, yüz milyonluk tamamen yabancı bir âlemi elde edip hâkimiyet kurmuştu. Binâenaleyh, sömürme imkân ve sahası. Türkiye imparatorluğunda olduğundan çok fazlaydı.

XVI. asrın ilk yıllarında, II. Bâyezîd'in saltanatı sonunda, Yavuz'un büyük fütûhatından önce, bir şehzâdenin yıllık geliri ortalama bugünki râyiçle 180 milyon TL., bir vezîrinki 67,5 milyon TL., bir beylerbeyininki 36 milyon TL. idi (Hammer, IV, 127). Bunların, kalabalık çevrelerini bu parayla besledikleri, herbirinin san'at ve ilmi korumak için kendine göre büdcesi bulunduğu, burada hatırlanmalıdır. Yoksa bu kadar parayı bir şahsın tek başına yemesine tabiatiyle imkân yoktur.

4 Şâbân 972 (1564) tarihli Kaanûnî'nin bir fermân-ı hümâyûnu, Velîahd-i Saltanat Şehzâde Sultan Selim Hân'ın büyük oğlu Şehzâde Murâd'ın (III. Murad) haslarını yılda bugünki râyiçle 72 milyon TL.'ndan 90 milyon TL.'na yükseltiyordu. Daha önce Kaanûnî'nin 16 safer 968 (1560) tarihli bir fermânı da tek oğlu kalan Velîahd-Şehzâde Selîm'in (II. Selim) tahsisatını iki misline çıkarmıştı. Böylece Velîahd-Şehzâde yılda 100 yük akçadan başka Istanbul'dan gönderilen 50.000 altın da almış oluyordu (Ahmed Refik Altınay, *Istanbul Hayâtı,* I, 1-2).

Şehzâde Daireleri

XVII. asır başlarından itibaren şehzâdeler Istanbul'dan çıkmadılar. Çıktılarsa bile ikametgâhları Istanbul veya XVII. asrın ikinci yarısında çok defa Edirne idi. XVII. asırda IV. Mehmed, oğullarını seferlere götürdü ama, artık sancağa çıkma devri sona ermişti. Tanzimat'a kadar şehzâdeler, padişah hangi sarayda oturuyorsa orada oturdular. Tanzimat'tan sonra yetişmiş şehzâdelere ayrı saraylar verildi.

Tanzimat'tan önce bâzı sadrâzamların, hattâ şeyhulislâm ve vezirlerin, gerçekten «saray» denilecek konakları vardı. Tanzimat'tan sonra «saray» yalnız Hânedân'ın oturduğu binalara dendi. Bunlardan padişaha ait olan saraylara «saray-ı hümâyûn», şehzâde ve sultanlara ait olanlara sadece «saray» dendi. Sarayla ilgili olmıyan küçük konaklara bile, içinde şehzâde veya sultân oturduğu için, 1924'e kadar «saray» tâbîr edildi. Bâzı şehzâde ve sultanların bir kışlık, bir yazlık sarayları olurdu.

Şehzâde, isterse 50 yaşında olsun, sakal koyuveremezdi. Gelenek böyleydi. Padişah olan şehzâde, derhal sakal koyuverirdi (Baron de Tott, *Mémoires*, I, 71). Yalnız 3 padişah, kendi istekleriyle sakal koyuvermemişlerdir : Yavuz, II. Osman ve Sultan Vahîdeddin. Yavuz'la Sultan Vahîdeddîn'in yalnız bıyıkları vardı. II. Osman'ın bıyığı da yoktu. Zîrâ gür sakal bıyık koyacak yaşa gelmeden şehîd edildi. Şehzâdeler, isterlerse, bıyık bırakabilirlerdi (Baron de Tott, I, 71, n. 1).

Çocuk şehzâde, babası, annesi ve kardeşleri dışında hiç kimse tarafından öpülemez, okşanamazdı. Sultan çocuklar (prensesler) da öyleydi. Kimse kendilerini isimleriyle çağıramazdı. Annesi bile kendisine ismiyle hitâb edemez, «Ahmed Efendi, Mehmed Efendi...» şeklinde çağırır veya padişah olması ümîdinden kinâye, «arslanım» derdi. Kaanûnî gibi bir hükümdar, oğullarına «Mustafa Han», «Bâyezid Han», «Şehzâde Mehmed» diye hitâb etmiş, isimlerini söylememiştir. Yalnız Yavuz, tek oğlu olan müstakbel Kaanûnî'yi : «Süleyman» diye çağırmıştır. Tanzimat'tan sonra padişahlar, çocuk yaştaki oğullarını bile : «Kemâleddin Efendi, Şevket Efendi...» şeklinde çağırmışlardır.

Şehzâde doğar doğmaz hizmetine 20 genç kız verilirdi. Bir yaşına bastığı zaman hizmetkârlarının sayısı 3'ü Hâs Oda subayı olmak üzere 60'a çıkardı (d'Ohsson, VII, 96-7).

XVII. asır başlarından itibaren şehzâdeler, «kafes»e girdiler. Saraydan dışarı çıkmaları bile kayıtlara bağlandı. XVII. asırdan 1839 Tanzîmâtı'na kadar yalnız babası fiilen pâdişah, tahtta otur-

makta olan şehzâdeler saraydan babaları ile dışarı çıkabilmişler, bâzıları Edirne'ye, hattâ sefer-i hümâyûnlara bile gitmişlerdir. Padişah babası ölen şehzâde, velîahd bile olsa, «kafes» tâbîr edilen dairesine çekilmiştir. Saraydan çıkarılmamıştır. Hattâ dairelerinden çıkılmasına müsaade edilmiyenler vardır.

İki asırdan az fazla bir zamân için bu söylediğimin tabiî epey istisnâsı da vardır. Bâzı pâdişahlar, bilhassa kendi oğulları olmıyanlar, yeğenleri, hattâ amca oğulları olan şehzâdelere fevkalâde iyi davranmış ve serbestî vermişlerdir. Bir tanesi çok iyi kalbli bir adam olan I. Abdülhamîd'dir. Yetişmiş oğlu yoktu. Velîahdi, yerine geçtiği ağabeyi III. Mustafa'nın oğlu müstakbel III. Selîm'di. 14 yaşında babasını kaybeden III. Selim, babasının devrinde onun yanından ayrılmamış, kalelere, istihkâmlara gitmiş, ordunun içine girmişti. Babası ölünce, amcası padişah, kendisi de velîahd oldu. Babasının devrindeki serbestliğe kavuşması imkânsızdı. Fakat I. Abdülhamîd, yeğenine, zâten müstakil bir şehir olan Topkapı Sarayı'nda tam bir hürriyet tanıdı. III. Selim, şehzâdeliğinde, XV. asır şehzâdelerinden farksız bir yüksek tahsil gördü. Hattâ Fransa kralı XVI. Louis'ye adamı İshak Bey'i bir çeşit şahsî elçisi olarak Paris'e gönderip Kral'la mektuplaştı. Bir ara böyle bir şehzâdeyi tahta geçirmek için bir komplo oldu. Bu kompoloya dahil olanları cezalandıran I. Abdülhamîd, yeğenine en küçük şekilde muamelesini değiştirmedi.

İyiliğin karşılığı iyilik olur. III. Selim tahta çıkınca, ölen amcası I. Abdülhamîd'in iki şehzâdesine aynı muameleyi yaptı. Hattâ çocuğu olmıyan III. Selim, bu şehzâdelerin küçüğüne, müstakbel II. Mahmûd'a, aralarında 23 yaş fark bulunan bu amca oğluna, çok şefkatli bir baba muamelesi yaptı. Kendisine bizzat musiki ve politika dersi verecek derecede itina gösterdi. Çok az padişah, kendi öz oğluna, III. Selîm'in Şehzâde Mahmûd'a gösterdiği çok büyük sevgiyi göstermiştir. Büyük padişah şehîd edilmeden önce : «oğlum Mahmud, devlet için ümidim sendedir!» sözleriyle hayata vedâ etti. III. Selim, aynı içten gelişle olmamakla berâber, Şehzâde Mahmûd'un ağabeyi Şehzâde Mustafa'ya (IV. Mustafa) da aynı muameleyi yaptı. Kendisine : «gözümün nûru oğlum» diye şefkatle hitâb ederdi. Ama bu defa iyilik karşılık görmedi. IV. Mustafa, III. Selîm'in hayatına kasdetti.

Tanzimat'tan sonra şehzâdeler saraydan çıktı. Çoğu müstakil saraylara yerleşti. Yalnız II. Abdülhamîd'in «Devr-i İstibdâd» denen saltanat döneminde (1878 - 1908), ki tam bir taçlı diktatörlüktür, şehzâdeler, gene kendi müstakil, her biri Istanbul'un bir semtinde bulunan saraylarında yaşamakla berâber, tam bir kayıt

ve hürriyetsizlik içine girdiler. II. Abdülhamîd'in çok sevdiği bir iki küçük kardeşi, bu kaydın dışında idiler. Sultan Hamîd'in zekâ ve şahsiyetini çok küçümsediği 2 yaş küçük kardeşi Velîahd-i Saltanat Reşâd Efendi'nin yakını, gerçekten bir tabu hâlindeydi. Eh, Sultan Hamîd, 3 ay arayla ikisi de tahttan indirilen ve ilki alçakça bir suikasdle öldürülen iki padişahın, amcası ile ağabeyinin yerine oturmuştu. Saltanatının daha ilk deminde, 93 faciasını görmüştü. Ali Suâvi'nin Çırağan Baskını çılgınlığına mâruz kalmıştı.

Tahttan indirilip tabiî hayatlarına devâm eden «mahlû» veya «sâbık» denen padişahlar, saray veya dairelerinden mutlak şekilde dışarı çıkamamışlardır. Bunlar IV. Mehmed, oğulları II. Mustafa ile III. Ahmed, nihayet V. Murad'dır. III. Selim'le IV. Mustafa da tabiî hayatlarını bu şekilde tamamlıyacaklardı. Fakat ihtilâller, her ikisinin de başını yedi. Bir bakıma Sultân İbrahim'in durumu da aynıdır.

Muhtemel padişah olan ve bunun dışında kutsal ve millî sayılan Osmanoğlu kanı taşıyan şehzâdelere, en büyük saygı gösterilirdi. Sultân Aziz padişahken, karakteri malûm olan Hüseyin Avni Paşa, bir mecliste padişaha küfür etmişti. İhtiyar paşalardan biri, kendisini ikaz etti : «Gençliğimde Sultan Mahmûd'un zamanında, dedi : Istanbul'a gelen Çar'ın kardeşi, lalasının kucağında küçük bir çocuk olan şimdiki padişahımızın ayakkabılarını öpmüştür; bunu gözlerimle gördüm!».

Son şehzâdelerin çoğu Galatasaray ve Harbiye mezunu ve hemen hepsi subaydır. Son şehzâdeler arasında en başarılı asker, Birinci Cihan Savaşı'nda Libya cephesi kumandanı olan birinciferik (orgeneral) Osman Fuâd Efendi'dir. 1973'te en yaşlı şehzâde olarak ölmüştür. Paşalığa, generalliğe kadar fiilen cephede savaşarak yükselen diğer bir şehzâde de Cemâleddin Efendi'dir. Son şehzâdelerin bâzıları Berlin ve Viyana'da askerlik stajı görmüşlerdir. Şehzâdeye yakışır tek meslek olarak askerlik sayılmıştır. Ama şehzâdeye yakışmaz sayılan tahsiller yapanlar da vardır. Meselâ Sultân Reşâd'in büyük oğlu Zıyâeddin Efendi, cilt hastalıkları mütehassısı doktordu. Generallik, mareşallik rütbesi taşıyan şehzâdelere bile «paşa» değil, «efendi» denirdi.

Hemen hepsi musiki ile, kimi Batı, kimi Doğu musikisi ile uğraşır, saz çalarlardı. Zıyâeddin Efendi gibi bestekârlar, Sultân Azîz'in küçük oğlu Seyfeddin Efendi gibi büyük bestekârlar hiç de nâdir değildir. Ressamlık gibi diğer güzel san'atlarla uğraşanlar da vardır. Son Halîfe II. Abdülmecîd bunlardandır. Tabloları

bugün Avrupa ve Amerika'da müzelere girmiştir ve değerleri bugünden milyonlara erişmiştir.

Eski Osmanoğulları gibi, son Osmanoğulları'nın bir çoğunun da, şehzâde ve sultân olarak, dikkate değer bir kültür verilerek yetiştikleri malûmdur. Hayattan en son çekilen padişah-halîfe oğlu şehzâde olan II. Abdülhamîd'in en küçük oğlu Dr. Mehmed Âbid Efendi, bunlardan biridir. Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, burada doktora yapmış, aynı yıllarda meşhur Ecole Libre des Sciences Politiques'e de devâm ederek bu dünyanın en ünlü siyasal bilgiler okulunu da (bugün : Paris Üniversitesi'ne bağlı Institut des Sciences Politique) (dış siyaset kısmını) bitirmiştir. Sonra Paris'te çok ünlü Ecole des Langues Orientales Vivantes'ın Farsça kısmında çok değerli profesörlerden Farsça okumuştur. Fevkalâde ağır başlı, vakur, izzet-i nefis sahibi, vatanperver bir şehzâde idi. Türkiye'den çıkmadan önce Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultânî) ile Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'yi bitirmişti, mülâzım (teğmen) idi.

Onun ağabeylerinden Abdürrahîm Efendi de dikkate değer son şehzâdelerden biridir. O da Harbiyye'den topçu subayı çıkmış, Almanya ve Avusturya'da staj ve tahsil yapmış, Doğu dillerinden başka çok iyi Fransızca ve Almanca öğrenmişti (o çağda İngilizce çok îtibarda değildi, ancak Fransızca ve sonra Almanca, hattâ İtalyanca öğrenenler bir de İngilizce öğrenirlerdi). Kız ve erkek kardeşleri gibi fevkalâde bir müzisyen yetişmişti. 1918'de Viyana'da kendisine gösterilen ve çok nâdir bir musiki âleti olduğu söylenen bir çalgının ismini ve yalnız Wagner'in Rienzi operasında kullanıldığını söylediği zaman, Avusturyalılar, böyle bir şeye asla ihtimal vermedikleri için, fevkalâde hayret etmişler, Türkler'in de göğsü kabarmıştı (İ. H. Okday, *Yanya'dan Ankara'ya,* 384). Türk ordusunda ve cephelerde derece derece yükselerek mîralay (albay) oldu. Filistin cephesinde Cevad (Çobanlı) Paşa'nın kumanda ettiği VIII. Orduy-ı Hümâyûn'un bir topçu alayına kumanda etti. Çok büyük meşakkatler içinde çok başarılı hizmet verdi. Bir çok diplomatik görevlerde de bulundu. Mütâreke'de Hey'et-i Nâsıha'lardan birinin başında bulunarak Anadolu'nun batı bölgelerini gezdi ve Konya'da ordu kumandanı olan eski kolordu kumandanı Mersinli Küçük Cemal Paşa (ferik ve az sonra harbiye nâzırı) ile Millî Mücadele'nin ilk hazırlığını yaptı. Fevkalâde milliyetçi, vakur, ciddî, mütevâzı, rütbesindeki diğer subaylardan farklı muâmele yapıldığı takdirde bu muâmeleyi kabûl etmiyen bir imparatorluk prensi idi. Ağabeyleri Abdülkaadir ve Burhâneddîn Efendiler gibi virtüoz değildi ama, san'at kültürü de çok kuv-

vetli idi. Atatürk, böyle bir asker şehzâdenin üzerinde Millî Mücâdele'nin buhranlı sıralarında durdu. Zâten Filistin cephesinde silâh arkadaşı idiler. Ankara'da 10 şubat 1922 gecesi Mustafa Kemal Paşa, bu şehzâde üzerinde dikkati çekecek derecede durdu (İ. H. Okday, 451). Bu sıralarda Atatürk, Sultan Vahîdeddîn'i tahttan indirmeye —kendi iç âleminde— karar vermiş bulunuyordu. Abdürrahîm Efendi'yi düşündüğü tahmîn edilebilir. Zîrâ aynı gün, Sultan Vahîdeddîn'in büyük dâmâdı Kurmay Binbaşı İsmail Hakkı Bey'i —ki Istanbul'daki sadrâzam Tevfik Paşa'nın da oğlu idi— kendine yâver yapmak istemişti. İsmail Hakkı Bey cepheye gitmek isteyince onu Batı Cephesi'nde 16. Tümen'in kurmay başkanlığına tayin etti (General Trikopis'i esîr alan tümen). Gerçi bu sıralarda başka gerçek asker ve silâh arkadaşı şehzâdeler de vardı. Bunlardan biri Osman Fuâd Efendi idi ki, Jön Türkler'in çok tuttuğu V. Murâd'ın torunu olmak bakımından, Jön Türkler'in tutmadığı II. Abdülhamîd'in oğlu Abdürrahîm Efendi'ye tercîh edilebilirdi. Ancak Osman Fuâd Efendi, dedesi gibi sosyete adamı, atılgan, cerbezeli bir generaldi. Libya'yı birinci-ferik (orgeneral) rütbesi ve cephe kumandanı salâhiyetiyle Birinci Cihan Harbi boyunca bir avuç askerle Müttefikler'e karşı sebatla savunmuş, Mütâreke'de Bâb-ı Âlî'nin teslîm olması emrini bile dinlememişti. Bu Osman Fuâd Efendi'ye Atatürk, 1924'te Hânedan sürgün edilirken kendisi hakkında istisnâ yapmadığı için, bir özür mektubu göndermiştir. Ancak bir saltanat değişikliği bahis mevzuu olursa ve Atatürk, cumhuriyete doğru gidemese idi, her iki şehzâdenin yukarıda çizilen karakterleri bakımından, Abdürrahîm Efendi'yi tercîh ederdi. Zîra Abdürrahîm Efendi emir almıya, Osman Fuâd Efendi ise emir vermiye alışmış asker şehzâdelerdi. İkincisi, birinci-ferik (orgeneral) gibi o yıllarda herkesten, hattâ ordular grubu kumandanı Mustafa Kemal Paşa'dan sakınılan ve kıskanılan (Enver Paşa'nın askerî politikası bu idi) bir rütbeyi taşımıştı. Karakter bakımından Osman Fuâd Efendi'ye benziyen —Halîfe II. Abdülmecîd'in tek oğlu— Şehzâde Ömer Fârûk Efendi, Millî Mücadele'ye katılmak isteyen bir subay sıfatıyle İnebolu'ya gelince, Mustafa Kemal Paşa onu, çok nâzikâne bir şekilde Istanbul'a göndermiş, Ankara'ya gelmesine izin vermemişti. Ancak bu Ömer Fârûk Efendi hâdisesi, Hânedân'ı, padişahı, Millî Mücâdele'nin ateşli tarafdârı olan o zamanki Velîahd-i Saltanat Abdülmecîd Efendi'yi, Bâb-ı Âlî'yi Mustafa Kemal Paşa üzerinde düşündürmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın karakter bakımından kendisine benziyen Osman Fuad ve Ömer Fârûk Efendiler'le çalışmak istemiyeceği ortaya çıkmıştı. Cumhuriyet devrindeki siyasî gelişmeler de bu

istikamette olacak Raûf Orbay, Cemal Mersinli, Kâzım Karabekir, Ali İhsan Sâbis, Nûreddin Paşa, hattâ onlar derecesinde atılgan olmıyan Ali Fuad Cebesoy gibi askerlere Atatürk, onlardan bambaşka karakteri temsîl eden İsmet İnönü, Fevzi Çakmak, hattâ klasik Osmanlı generali tipinde olmasına rağmen Cevad Çobanlı gibi askerleri tercîh edecek, birincileri tasfiye edecektir.

Şehzâde Zevceleri

XVII. asır başlarından Tanzimat'a kadar şehzâdeler evlenemezler, kız veya erkek çocuk yapamazlardı. İstisnaları vardır ama, çok değildir. Yalnız büluğ yaşına gelmiş şehzâdeye, istediği kadar cariye verilirdi. Fakat bunlarla evlenemezdi. Devletin birliği için konan bu çirkin kaide, Tanzîmat'tan sonra ortadan kalktı. Fakat 1839'dan sonra da şehzâdeler, Istanbullu ailelerle padişahın akrabalık kurmasından eski asırlardan beri korkulduğu için, hemen hepsi Çerkes, bâzıları Gürcü, Abaza ve Türk olan cariyeleri nikâhladılar. XX. asırda, her çeşit kızla evlenmiye başladılar : Sultanlarla, Mısır, Arnavutluk hânedânından prenseslerle, tanınmış Istanbullu ailelerin kızlarıyle, tanınmamış mütevazı ailelerin kızlarıyle...

XVII. asırdan önce ise şehzâdeler, cariyeleriyle nikâhlanır, çocuk yapar, Anadolu hânedanlarından Türkmen prensesleri ile de evlenirlerdi. Fakat Tanzimat'tan önceki şehzâde zevceleri hakkında —padişahlığa yükselemiyenler için söylüyorum— bilgilerimiz çok mahduttur.

Tanzimat'tan sonra şehzâde zevcelerine «hanım-efendi» denirdi. Bu tâbir, her sosyal mevkı' sahibi hanım için kullanıldığı gibi bir saygı mübalağası değil, resmî tâbirdi. Bunlar, zevcleri şehzâdeler gibi imparatorluk prensesi sayılmazlar, sadece prenses sayılırlardı : Ikbâl Hanım-Efendi, Fatma Hanım-Efendi gibi. Kendilerine «hanım-efendi hazretleri» diye hitâb edilirdi. Çocuk doğurmıyanların, sultan veya şehzâde doğuranların hepsinin mevkii aynı idi.

Örnek olarak, I. Abdülmecîd (1839 - 1861) ile kardeşi ve halefi Sultân Abdülazîz'in (1861 - 1876) padişah ve halîfe olmıyan şehzâdelerinin evlendikleri hanım-efendilerin listelerini vereceğim.

I. Abdülmecîd'in Padişah Olmıyan Şehzâdelerinin Zevceleri

Şehzâde Ahmed Kemâleddin Efendi (birinci-ferik = orgeneral) (2. velîahd) (1848 - 1905) = Fatma Sezâ-Dil Hanım-Efendi (1856? - 9.II.1943 = 87), izdivaç tarihi : 23.IV.1876 (bu evlenmeden 3 yaşlarında ölen Atıyyetullah Sultân ile Münîre Sultan (1880 - 1939) doğdu).

Şehzâde Mehmed Burhâneddîn Efendi (3. velîahd) (1849 - 1876) = 1. Mest-i Niyâz Hanım-Efendi (20.IX.1851 - 20.IV.1909 = 57, 7, 0), evlenme tarihi : Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 4.V.1872.— = 2. Şâd-rûy Hanım-Efendi (1858? - 1930 = 72?), bir müddet sonra boşandılar. İlk evlenmeden Şehzâde İbrahim Tevfik Efendi (1874 - 1931) doğdu.

Şehzâde Mehmed Nûreddin Efendi (3. velîahd) (1852 - 1884) = 1. Nâzlı Emsâl Hanım-Efendi (1852? - 1870 = 28?).— = 2. ... Hanım-Efendi.— Çocuğu yoktur.

Şehzâde Selim Süleymân Efendi (2. velîahd) (1860 - 1909) = 1. Filizsan Hanım-Efendi (17.VII.1869 - 1947? = 78?), evlenme : Ortaköy Sarayı, 10.X.1885.— = 2. Emîne Câvidan Hanım-Efendi (28.X.1872 - ?) (Ferik = korgeneral Tevfik Paşa ile I. Abdülmecîd'in eski zevcesi Bezmî Hanım'ın kızı), evlenme : Ortaköy Sarayı, 1886, boşanma : Ortaköy Sarayı, 1890 (bu Hanım sonra Kavalalı prens Hüseyin Kâmil'le evlendi).— = 3. Fatma Ikbâl Hanımefendi (19.IX.1871 - 18.II.1932 = 60, 4, 29), evlenme : Ortaköy Sarayı, 1893.— = 4. Ayşe Tarz-ı ter Hanım-Efendi (4.II.1880), evlenme : Ortaköy Sarayı, 1895.— = 5. Zât-i Melek Hanım-Efendi.— 3. izdivaçtan Şehzâde Abdülhalîm Efendi (1894 - 1926), 4. izdivaçtan da Nâciye Sultân (1896 - 1957) ile Şehzâde Dâmâd Şerefeddin Efendi (1904 - 1966) doğmuştur.

Abdülazîz Hân'ın Halîfe Olmıyan Oğullarının Zevceleri

Velîahd-i Saltanat (1909 - 1916) Yûsuf İzzeddîn Efendi (müşir = mareşal) (1857 - 1916) = 1. Çeşm-i Âhû Hanım - Efendi, evlenme : Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 1879?.— = 2. Câvidan Hanım-Efendi (Kars. 12.I.1870 - Göztepe/İstanbul, 1935? = 65?), evlenme : Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 20.V.1885.— = 3. Emîne Nâzik-Edâ Hanım-Efendi (Sohumkal'a, 30.V.1872 - Kahire, 1946 = 74), evlenme : Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 6.VII.1886.— = 4. Tâzende Hanım-Efendi (Poti, 10.X.1875 - Ortaköy/Istanbul, 1950? = 75?), evlenme : Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 15.X.1892.— = 5. Lem'ân Hanım-Efendi (Batum, 6.VI.1888 - Çamlıca Sarayı, 3.VIII. 1953 = 65, 2, 27), evlenme : Çamlıca Sarayı, 4.XI.1904.— 5. evlenmeden de Şükriye Sultân (1906 - 1972) ile Şehzâde Nizâmeddin Efendi (1908 - 1935) ve babasının ölümünden 4 ay sonra doğan Mihr-i Şâh Sultan (1916) dünyaya gelmişlerdir.

Şehzâde Mahmud Celâleddin Efendi (Bahriye Feriki = oramiral) (7. velîahd) (1862 - 1888), evlenmeden genç yaşta ölmüştür.

Şehzâde Mehmed Selîm Efendi (28.X.1866 - 21.X.1867), 1 yaşında ölmüştür. Halîfe II. Abdülmecîd'in zevcelerinden, bir sonraki fasılda bahsedeceğiz.

Şehzâde Mehmed Şevket Efendi (9. velîahd) (1872 - 1899) = Fatma Rûy-i Nâz Hanım-Efendi (Bandırma, 2.I.1873 - Ortaköy/Istanbul, 1935? = 62?), evlenme : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 3.IV.1890. Bu evlenmeden Şehzâde Mîrlivâ (tümgeneral) Cemâleddin Efendi (1891 - 1947) doğdu.

Şehzâde Mehmed Seyfeddin Efendi (bahriyye ferîkı = oramiral) (3. velîahd) (1874-1927) = 1. Neş'e-Felek Hanım-Efendi (5.I.1880 - Nice, 1930? = 50?), evlenme : Ortaköy Sarayı, 4.XII.1899.— = 2. Nervâl-ter Hanım-Efendi (27.III.1885 - Nice, 1935? = 50?), evlenme : Ortaköy Sarayı, 23.II. 1902.— İlk izdivaçtan, şimdi Hânedân'ın en yaşlı şehzâdesi olan Abdülazîz Efendi (1901), ikincisinden Şehzâde Mahmud Şevket Efendi (1903-1972), Şehzâde Ahmed Tevhîd Efendi (1904-1966) ve onunla ikiz olan Gevherî Sultan (1904) doğmuşlardır.

Şu anda Hânedân'ın başı olan Şehzâde Mehmed Abdülazîz Efendi (doğumu : Ortaköy Sarayı, 26.IX.1901), Kaahire'de 21 şubat 1929'da, Kavalalılar'ın Yeğenler dalından Prens Rızâ Bey'in kızı Prenses Berkemâl Yeğen Hanım-Efendi ile evlenmiştir. Bu hanım-Efendi, 16 mart 1911'de doğmuştur. Kızkardeşi olan prenses de, II. Abdülhamîd'in torunlarından Şehzâde Orhan Efendi ile evlenmiştir. Abdülazîz Efendi'nin, 1938'de Kahire'de doğan Hurrem Sultân adlı bir kızı vardır. Kahire'de yaşamaktadır.

Gene bir örnek olarak, Abdülazîz Efendi'den önce 19 yıl Hânedân'ın en yaşlı şehzâdesi sıfatıyle başında bulunan Osman Fuâd Efendi'nin (Çırağan Saray-ı Hümâyûnu/Istanbul, 26.IX.1895 - Paris, 22.V.1873 = 77, 7, 26) evlenme durumundan da bahsedelim. V. Murâd'ın tek oğlu Şehzâde Mehmed Salâhaddîn Efendi'nin küçük oğludur. Evlenmiş, ayrılmış, çocuğu olmamış, bir daha evlenmemiştir. Birinci Cihan Harbi'nde birinci-ferik (orgeneral) rütbesiyle Libya cephemizin başkumandanı idi. Fer'iyye Sarayı'nda 26 şubat 1920'de evlendi, 12 yıl, 7 ay, 25 gün devâm eden bir evlilikten sonra Paris'te 22 ekim 1932'de boşandı. Zevcesi Prenses Kerîme Hanım-Efendi, 15 temmuz 1898'de Istanbul'da doğmuştu. 20 yaşında ve Efendi'den 3 yaş küçüktü. Türkiye'nin nâfia nâzırı ve bir ara Hudâvendigâr (Bursa) valisi olan Kavalalı (Mısır) prensi Vezir Mehmed Abbas Halim Paşa'nın ikinci kızı ve Sadrâzam Prens Saîd Halîm Paşa'nın yeğenidir. Bu prensesin kızkardeşi de II. Abdülhamîd'in oğullarından ve Birinci Cihan Harbi'nde Türk alay kumandanlarından Mîralay Abdürrahim Efendi ile evlenmiştir. Fuâd Efendi'den boşanan prenses, Mısır hânedânından Türk vezîri Yusuf Kemal Paşa ile evlenmiştir. 9,5 ay sonra ondan da ayrılmıştır.

Osman Fuâd Efendi'den önce Hânedân'ın başında 9 yıl (1945 - 1954) bulunan ağabeyi Ahmed Nihâd Efendi'dir. 6 temmuz 1883'te, Fuâd Efendi'ninkinden başka bir anneden Çırağan Saray-ı Hümâyûnu'nda doğdu. Beyrut'ta 4 haziran 1954'te 70 yaşını 10 ay, 29 gün geçe öldü. Fuâd Efendi'den 12 yaş büyüktü. Türk ordusunda mîr-alay (albay) idi = 1. Sâf-rûy Hanım-Efendi (Batum, 5.VIII.1884), evlenme : Çırağan Saray-ı Hümâyûnu, 30.I. 1902.— = 2. Nevrestân Hanım-Efendi (Bandırma, 28.V.1895) (şimdi Istanbul'da), evlenme : Ortaköy Sarayı, 28.III.1914.— Yalnız ilk evlenmeden bir çocuğu oldu : Şehzâde Dâmâd Ali Vâsıb Efendi (Çırağan Saray-ı Hümâyûnu, 14.X.1903) ki, Türk ordusunda mülâzım-ı evvel (üsteğmen) idi. Şimdi Abdülazîz Efendi'den sonra Hânedân'ın en yaşlısıdır. Sultan Reşâd'ın to-

runu Emine Mukbile Sultân ile evlenmiş ve bu izdivaçtan, tarihte annesi de Osmanoğlu olan tek şehzâde, Osman Salâhaddin Efendi (İskenderiyye, 1941) doğmuştur. Vâsıb Efendi, İskenderiyye'de. oğlu Londra'da yaşamaktadır.

Bütün şehzâde evlenmelerinden ve şehzâde eşi hanım-efendilerden bahsetmek, mevzumuz dışındadır. Bir bahis sonra da şehzâde zevceleri hanım-efendilerden daha yüksek mertebede bulunan padişah zevcelerini göreceğiz.

V

SULTANLAR

Sultanlar (Türkiye İmparatorluk Prensesleri)

Osmanoğulları'nın kadın üyelerine, Türkiye imparatorluk prenseslerine «sultan», nezâket mübalağası olarak «sultân-efendi» denilmiştir. XIV. asırda yalnız «hâtun» şeklinde anılırlar: Fatma Hâtun, Ayşe Hâtun...

Enderûn'un her oda'sında (dairesinde) şehzâde doğumu 5, sultan doğumu 3 kurban kesilerek kutlanırdı. Topkapı Sarayı'nın sahilindeki toplar ve Yedikule topları, günde beş defa, şehzâde doğumu için 7, sultan doğumu için 3 pâre atış yapardı. Sultan doğumu da şehzâde doğumu gibi, resmen devlet kütüğüne geçmesi için sadrâzama bildirilirdi. Şehzâde ve sultan doğumları bu şekilde, her şehre haber gittikçe, bütün imparatorlukta kutlanırdı. Toplar atılır, şehirler, kaleler aydınlatılır, şenlikler yapılır, tebriklerde bulunulur, ziyafetler ve eğlencelere vesile olurdu.

Her şehre veya kasabaya şehzâde veya sultan doğumu haberi erişince, oradaki mahkeme sicillerine kayıt düşülür, camilerde yeni Osmanoğlu'nun ömürlü ve bahtiyâr olması için dualar edilirdi.

Doğumun 6. günü devlet adamlarının hanımları, Harem-i Hümâyûn'a gelerek yeni doğan şehzâde veya sultânı görürlerdi. Çocuğa dokunulamazdı. Çocuğun annesi tebrîk edilirdi.

Sultanların Servetleri

Osmanlı tarihi bu bakımdan incelenirse, sultanların, şehzâdelerden daha zengin oldukları görülür. Vâlide-sultanların en zengini nasıl Kösem Vâlide-Sultan ise, sultanların en zengini de Kaanûnî Süleymân'ın tek kızı olan Mihr-i Mâh Sultan'dır. Baba servetinden sonra, ölen annesi Hurrem Haseki'nin servetini yemiş, zevci Vezîr-i âzam Dâmâd Rüstem Paşa'dan da kendisine akıl almaz bir servet intikal etmiştir. Yıllık geliri bugünki rayiçle 1.140.000.000 TL. kadardı. Servete nisbetle gelirin düşük olduğu o devirde bu rakamdan, Sultân'ın servetinin 10-15 milyar TL. ara-

sında bulunduğu anlaşılır. Yüzlerce hayır eseri yaptırmıştır. Üsküdar ve Edirnekapısı'nda Mimar Sinân'a yaptırdığı iki cami bunların en mühimleridir.

Tanzimat'tan sonra gelen sultanlar içinde de çok zenginleri vardı. Biri, I. Abdülmecîd'in kızı ve 4 padişahın kızkardeşi olan Medîha Sultan'dır. Meşhur Dâmâd Ferid Paşa, bu sultânın 2. zevcidir. Medîha Sultâna pâdişah, Baltalimanı'nda vaktiyle Büyük Reşid Paşa'nın olan sahilsarayı alıp ilk evliliğinde çehiz şeklinde vermişti. Bugün kemik hastahanesi olan bu muhteşem bina, fevkalâde tefrîş edilmişti. Sultân'ın mücevher koleksiyonu, dünyaca meşhurdu ve «mermer hazîne» deniyordu. Yakınlarının, hizmetkârlarının kızları evlenince etek öpmiye geldikleri zaman Medîha Sultan Mermer Hazîne'yi açtırarak kıza bir veya bir kaç mücevher verirdi. Verdiği mütevazı bir mücevher bile, orta halli bir aile için servet sayılacak değerdeydi. Sultan, bu şekilde yarım asır içinde meşhur Mermer Hazîne'sini bitirdi. Dâmâd Ferid Paşa ile berâber Istanbul'dan ayrılıp Fransa'ya ayak bastığı zaman, ihtiyar Sultân'ın elinde mücevher koleksiyonundan yalnız bir zümrüt yüzük kalmıştı. Aile, Fransa'da geçinebilmek için bu muhteşem zümrüdü Londra'ya göndertip orada bugünki râyiçle 9 milyon TL.'na sattırdı. Öylesine bir mücevherdi (T. M. Göztepe, *Vahîdeddin,* II, 123-4).

Sultan Mecîd'in bütün kızları, çok muhteşem bir hayat yaşamışlardı. Yukarıda andığımız Medîha Sultân'ın ablası Cemîle Sultân'ın sarayı Fındıklı'da idi. Sarayın bir kısmı yanınca Sultan 1910'da 5.000 reşâd altınına burayı hükûmete sattı. O sırada Çırağan Sarayı yandığı için, hükûmet de Meclis-i Meb'ûsân'a Cemîle Sultan'ın sarayını tahsîs etti. Sonra Güzel San'atlar Akademisi olan bu güzel saray, son yıllarda —muhtemelen sabotaj neticesinde— yanmıştır.

Gene Sultan Mecîd'in kızlarından çok genç ölen Münîre Sultân'ın sarayı da Fındıklı'da idi. Yerinde şimdi Atatürk Kız Lisesi vardır. Kızkardeşi Refîa Sultân'ın sarayı ve yazlık sahilsarayı da çok muhteşemdi.

II. Abdülhamîd'in büyük kızı ve Gazi Osman Paşa'nın büyük gelini Zekiye Sultan, bir gece sarayında icrây-ı âheng eden Kemânî Tatyos'un idaresindeki fasıl hey'etine bugünki paramızla 187.500 TL. ihsân etmişti *(Canlı Tarihler,* IV, 66).

Babalarının devrinde çocuk olan Sultân Azîz'in kızları, bu derece ihtişam görmemişlerdir. Abdülazîz Hân'ın bütün serveti yağma edildiği için bu sultanlar, ancak amca oğulları II. Abdülhamîd'in himayesiyle evlenmiş, ev bark sahibi olabilmişlerdi.

Daha eski devrin sultanlarının, Sultan Mecîd'in (1839-1861) 8 kızını gölgede bıraktıklarını söylemiye lüzum yoktur. Meselâ çok yaşıyan ve şair olan Sultan Mecid'in kızkardeşi, Sultân Azîz'in ablası, II. Abdülhamîd'in halası bir Âdile Sultan vardır ki, II. Mahmûd'un kızıdır. Bir mes'elede münakaşa ederlerken kardeşi Abdülazîz Hân'ı «erkek doğsaydım şimdi sen değil, ben pâdişahtım» diye azarlıyan sultandır. II. Abdülhamîd'in kendi eşiti gibi konuşup hürmet ettiği tek Türk kadınıdır. Bu sultan, büyük bir ihtişâm içinde yaşar ve binlerce fakire bakardı. Babası Sultan Mahmûd'a isyân eden Mehmed Ali Paşa'nın neslinden gelen Kavalalı prenseslerin ziyaret taleplerini aylarca sonra gün vererek kabûl eder, bazan görüşemiyeceğini bildirirdi. Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın annesi olan Kavalalı prensesini —ki Istanbullular kendisine «Vâlide-Paşa» derlerdi— bir dîvanda oturmuş olarak yerinden kımıldamadan kabûl eder, etek öptürür, zemîne koydurduğu bir minderin üzerine oturtup kendisiyle konuşurdu.

Naîme Sultân'ın Sarayı

Son sultanlara örnek olarak, II. Abdülhamîd'in 2. kızı Naîme Sultân'ın sarayını anlatacağız. 1912'de İngiliz kadın yazarlarından Miss Grace Elliot, Istanbul'a geldi. Bir Türk imparatorluk prensesi ile görüşebilmek için temâs aramıya başladı. Fatma Hanım nâmında bir Türk hanımı, Naîme Sultân'ı tanıyordu. O sırada Sultan, 36 yaşında idi. İngiliz kadın yazarını Fatma Hanım'la berâber Ortaköy'deki sahilsarayında kabûl etti ki. bu sarayın yerinde şimdi Lido vardır. Grace Elliot, ziyâretini şöyle anlatır :

«Büyük cephe kapısına geldik. Burada 5 tane daha harem ağası karşımıza çıkıp bizi selâmladı. Arkadaşım Fatma Hanım, girdiğimiz salonda cariyelerin altışar altışar ayrıldıklarına nazar-ı dikkatimi çekti. Her grup cariyenin ayrı vazifesi vardı. Kimisi kahve getirmek, kimisi misafirlerin yaşmaklarını almakla görevliydi. Her 6 cariyelik grubun içinde biri, âmir durumundaydı... Cariyelerin herbiri bir çok mücevher takmıştı... Daha yaklaştık. Karşımızdaki 24 cariyenin kafdanlarının elörgüsü olduğunu fark ettim. Sırma (altın tel) ile işlenmiş olan bu kafdanlar son derecede yüksek san'at eserleriydi... Tekrar cariyeler altışarlık gruplar hâlinde bize hizmet etmiye geldiler. 5 tanesinin ellerinde birer altın tepsi vardı. Bir tanesi ise, büyük bir altın kâse içinde menekşe reçeli getirmişti. Herkes için ayrı kaşıklar konmuştu. Sular, son derece değerli billûr bardaklarla ikrâm edildi. Her kristal bardak, inci, yâkut ve zümrütler kakılmış muhafazalar içindeydi.

«Menekşe reçelinden sonra aynı merasimle kahve verildi. Bir cariye elinde altın bir cezve tutuyor, diğeri üzerlerinde inci, yâkut ve zümrütler kakılmış kahve fincanlarını altın bir tepsi üzerine dizmiş, sıra bekliyordu... Kahvemizi de içtikten sonra Sultân-Efendi'nin bulunduğu salona geçtik. Prenses, bizi kapıda ayakta bekliyordu. Türk âdetine uymak ve Sultân'ı etekleyip eteklerini öpmek istedim. Fakat prenses, buna mani oldu. Yaklaşıp iki yanağımı öptü. Gelinlik tahtına oturdu ve bize yer gösterdi.

«Fatma Hanım, Türk âdetlerini iyi biliyordu. Tahtın önünde bağdaş kurarak yere oturdu. Sultan, kalkıp iskemleye oturmasını söyleyince o, nâzikâne reddetti. Ancak ikinci defa rica edince yerden kalkıp oturdu.

«Sultân-Efendi, önceleri daha ağırdı. Bir müddet sonra yanına gelip tahtına oturmamı söyledi. Öyle yaptım. Artık iki arkadaş gibiydik. Bana, henüz evlenmemiş olduğumu, bir gelin tahtına oturmamın saadet getireceğini söyledi. Bu derecede nâzik ve tatlı bir kadındı... Bir çok şey konuştuk. Hususî parkında ata binmeyi çok sevdiğini, İngilizler gibi ata meraklı olduğunu anlattı... Fevkalâde güzel giyinmişti ve kendisi de çok güzeldi. Siyah, mânâ dolu gamzeli gözleri vardı. Yüzü, işlenmiş denecek derecede muntazam hatlı idi. Güzel saçları, ince ince örülmüştü. Öyle rikkatli ve hafif görünüyordu ki... Elbisesi penbe atlastandı. Yerlere sürünen eteği, onu olduğundan daha uzun boylu gösteriyordu. Hiç yüzük takmamıştı... Yalnız kulaklarında birer inci küpe ve boynunda bir inci kolye vardı. Elleri o kadar güzeldi ki, onları mücevherlerle örtmek günâh olurdu. Ayakları da, İngiltere'de hiç bir kadında görülemiyecek derecede küçük ve lâtifti... Sultân-Efendi'de yüksek bir gurur yaşıyordu... Salon takımları Paris'ten getirtilmiş olacaktı. Burada bize çay ikrâm edildi. Çay bardakları Sèvres billûru idi. Salona açılan yemek odasındaki takım, 20 kişilikti... Yemek odasının her iki tarafına limon çiçekleri dizilmişti... Masanın üzerine bol ve çok kaliteli yiyecekler konmuştu. Paris'ten ve Viyana'dan getirilmiş yiyecekler kadar Türkler'e mahsus şeyler de çoktu.

«Sultân-Efendi, bizi musiki salonuna götürdü. Bir senfoni orkestrasının çalabileceği derecede büyük bir salondu... Piano çalmamı ve şarkı söylememi istedi... Her yer sâkin ve sessizdi. Sükûtun azametli güzelliği, hiç bir yerde, Türkiye'deki derecede anlaşılamaz.»

Aynı Naîme Sultân'ı bize, İngiliz hanım yazarından 9 yıl önce, 1903'te, 27 yaşında ve babası tahtta iken baş-hazînedârı Melek Hanım şöyle anlatır :

«Sultân-Efendi, baş cariyesi Pervîn Kalfa'nın koltuğunda büyük merdivenden indi. Her ikisi yaşmaklı idiler. Pervîn Kalfa, Sultân'ın yelpâzesini ve küçük çantasını taşıyordu. Nedîmelerinden Peyvestî Kalfa arkasından iniyordu. Altışar altışar aynı renkte elbise giymiş ve iki tarafa yirmişer yirmişer dizilmiş 40 cariye, Sultân-Efendi geçerken diz büküp eğildiler. Sultân-Efendi'nin baş harem ağası Dilâver Ağa, Sultân'ın kolunu tuttu ve arabaya binmesine yardım etti.

«Sultân-Efendi, padişah babasının bayramını tebrîk etmek üzere Ortaköy'deki sarayından bu şekilde ayrıldı. Yıldız Saray-ı Hümâyûnu'ndaki karşılanışı da aynı merasimle olacaktır. Cariyeler, Sultân'ı saracak, gençleri eteklerini ve kıdemlileri ellerini öpeceklerdir... Ortaköy'deki sarayında Sultân'ı daha görmemiş, aşağı derecelerde hizmetlerde çalışan cariye ve uşaklar vardı. Fakat yüzünü asla göremedikleri sultanlarını pek çok severler, Osmanoğlu kanına karşı besledikleri tapınmaya çok yakın duyguları dolayısıyle, gıyâben fevkalâde saygı gösterirlerdi.»

Sultanların Yaşmak Tutunması ve Taçlanması

Sultanlar hânedanlarının rengi olan al renkte gelinlik giyerlerdi. Yatak odaları da al atlasla döşenirdi. Yalnız yukarıda anlatılan Naîme Sultan, beyaz gelinlik giymek istemiş, bu kaprisine müsaade edilmişti. Sultanların bir de «yaşmak tutunmak» töreni vardı. Meselâ II. Abdülhamîd'in kızlarından Ayşe Sultan, 1898'de, 11 yaşında iken merasimle «yaşmak tutunmuştu». Yaşmak tutunan sultân, artık kısa etek giyemezdi. Uzun etek (tuvalet) ile gezerdi. Yaşmak tutunan sultan, çocukluktan çıkmış sayılırdı.

Evlenen her sultâna padişah, bir taç hediye ederdi. Evlenmiyen genç sultanlar törenlerde daha küçük ve tekellüfsüz bir taç taşırlardı. Kadınefendiler, hanımefendiler, hanım-sultanlar da taç taşırlardı. Bunlarınki, sultanlarınkinden küçük olurdu.

Sultanlar da vâlide-sultan gibi «devletlü ısmetlü» idiler. Fakat Tanzimat'tan önce, III. Selîm'in ilk aylarına ait 21 ekim 1790 tarihli bir vesikada «Devletlü Vâlide-Sultân Aliyyetü'ş-şân» ve «Ismetlü Beyhan Sultân-Efendi Hazretleri» geçmektedir. Sonradan, evvelce vâlide-sultanlara ait olduğu anlaşılan «devletlü ısmetlü» ve «aliyyetü'ş-şân»ın sultanlara da teşmîl edildiği anlaşılıyor: Devletlü Ismetlü Ayşe Sultân Aliyyetü'ş-şân Hazretleri...

XVIII. asır sonlarında sultanların maaşı yılda 25-40.000 kuruş arasındaydı (7.750.000 - 12.400.000 TL.). Sultan kızlarına yani hanım-sultanlara da evlendikleri andan itibaren 3.600 kuruş

(1.116.000 TL.) yıllık maaş bağlanırdı. Evli veya dul olsun sultanlar hacca gidemezlerdi. Maamâfih XV. asırda bir iki sultan hacca gitmiştir (d'Ohsson, VII, 93, 95)..

Meşrutiyet'ten sonra sultan ve şehzâde maaşları kısılmıştır. 1908'den sonraki durum şöyledir: Şehzâdelere yılda 50.000 Reşâd altını, sultanlara 40.000, evlenmemiş sultanlara 5.000. Ayrıca Meşrutiyet kanunlarına göre evlenen her sultâna düğün tahsisatı olarak 900.000 Reşâd altını verilmiştir. Sultanların babalarından, annelerinden, kardeşlerinden kalan şahsî mülkleri ve gelirleri bu maaşın dışındaydı. İttihad ve Terakki, bu suretle, şehzâde ve sultanların, padişaha karşı bağımlı durumunu bağımsız hâle getirmiştir. Zira daha önce şehzâde ve sultanlar maaşlarını padişah eliyle hazîne-i hâssa'dan alırlardı.

Sultanların Evlenmeleri

Sultan nikâhlarında sultânın vekili Dârüssaâde Ağası, dâmâdınki ise sadrâzam veya bir vezîr olurdu. Nikâhı Şeyhulislâm kıyardı. Hanım-sultanların nikâhlarını ise kazaskerlerden birisi, umumiyetle fiilen Rumeli kazaskeri bulunan zât kıyardı *(Mür'ü't-Tevârîh,* 400b). Sultanlar, istedikleri zaman zevclerini boşayabilme hakkına peşin şekilde sahip olmak şartıyle nikâhlanırlardı. İslâm hukukuna göre, nikâhda kadın böyle bir şart ileri sürer, erkek de kabûl ederse, kadın, erkeğin boşama hakkının aynına sahip olabilir. Bununla beraber Osmanlı tarihinde zevcini boşayan tek sultan, Şâh Sultan'dan ibarettir. Yavuz'un kızı ve Kaanûnî'nin kızkardeşi olan bu sultan, kendisini tokatlamak istiyen ve fiilen sadrâzam bulunan Dâmâd Lutfi Paşa'yı boşamıştır.

Dâmâd paşa veya beyefendi tarafından sultâna tahsîs edilen mihr-i muaccel ve mihr-i müeccel, nazarî olarak, fevkalâde yüksek olurdu. Meselâ 100.000 altın, hattâ bir defasında bir milyon altın.

Sultanlar, ilmiye mensuplarıyle evlendirilmezlerdi. Mülkiye, daha çok askeriye mensuplarıyle evlendirilirlerdi. Bir sultan veya hanım-sultanla evlenen bir dâmâd, başka zevce alamaz, odalık kullanamazdı. Dâmâdlar Istanbul dışına tayin edilirlerse sultan onunla beraber gidemez, Istanbul'daki sarayında oturmakta devâm ederdi. Hanım-sultanlar zevcleriyle berâber gidebilirlerdi. Yalnız IV. Mehmed'in kızı ve III. Ahmed'in kızkardeşi Hadîce Sultân'ın zevci Dâmâd Hasan Paşa, sadâretten azledilince İzmit'e gönderilmişti. III. Ahmed, sultânın da paşa ile gitmesine izin verdi. Fakat 1707'de Mısır beylerbeyisi olan Hasan Paşa, zevcesini Kahire'ye götüremedi. Hadîce Sultan, Istanbul'da kaldı.

Sultânın yatak odası al renkte cibinlik, perde, yatak ve yastıklar, divan ve minderlerle döşenirdi. Şehzâde ve Sultan beşikleri de, kırmızı yâkutla işlenmiş al kadifeyle kaplanırdı.

Düğünden sonra dâmâd, namaz kılar, sultânın odasına gider, etekledikden sonra elini öperdi.

Sultânın çeyizi arasında padişah tarafından verilen bir taç ve mutlaka incilerle süslenmiş beyaz ermin bir kürk bulunurdu. Ermin kürkü sultan, Avrupa hânedanlarında da olduğu gibi, yalnız törenlerde giyerdi. Alelâde günler için başka kürkleri olurdu.

Ayşe Sultan, hâtıralarında, ablası Naîme Sultân'ın düğününü şöyle anlatır :

«Gelinliği inci ve sırma ile işlenmişti. Önünde göğüsten aşağıya kadar pırlanta düğmeler vardı. Belinde altından, mücevherli bir kemer vardı... Dâmâdı getireceklerdi. Gazi Osman Paşa, dâmâd olan oğlunu selâmlık kapısına kadar getirdi. Kızlarağası'na teslîm etti. Dualar, senâlarla dâmâd, Harem'e sokuldu...

«Gelinle güveyi, merdivenlerden göründüler. Târîfi imkânsız kalabalık arasında adım adım yürüyebiliyorlardı. An'ane icabı, sultânın bir kolundan zevci, öteki kolundan kızlarağası tutuyordu. Altı yedi harem ağası da eteklerini tutuyordu. Elbisenin ve tâcın ağırlığından başka, sultân için, kalabalık arasında yürümek de zahmetli ve zor oluyordu.

«Böylece gelin odasına kadar geldiler. Önümüzden geçtiler. Dâmâd (Müşir Kemâleddin Paşa) gelini köşesine oturtmuştu. Çıkarken gülerek elini cebine soktu. Altınlar serpmiye başladı. Bir kıyamettir koptu. Harem ağaları güç halle yol açıp dâmâdı selâmlığa çıkardılar.

«Ondan sonra hazînedâr usta : «padişah tarafından» diye bağırdı ve altınlar serpti. O altınlar da kapışıldı. Arkasından Vâlide-Sultan serpti. Ondan sonra halalarımızın ve bütün sultanların baş kalfaları, isimleriyle bağırarak aşağı katta ve bahçede altın serpmeye başladılar. Mızıkacılara da para serpildiği için bir an mızıka sustu.

«Nihayet bu gürültü patırdı da bitti. Herkes birbirini rahatça görmiye başladı. Gelinin odasına gittik. Kendisini tebrîk ederken biz küçük sultanlar elini öptük. Kızkardeşim çok güzeldi. Ufak tefek, çok nâzik, çok güzel gözlü, ince uzun kaşlı, beyaz şeffaf tenli idi. Ağzı ve dişleri çok güzeldi. Tuvaleti ile şâhâne idi. Hususî surette yapılmış olan beyaz gümüş tellerle işlenmiş gelin tahtının

üzerine oturdu. Bu oda, beyaz gümüş tellerle çekilmiş ve Hereke'de yapılmış kumaşlarla döşenmişti. Biz küçük sultanları yanına oturttu. Bizimle konuştu. Biz ona, hayran hayran bakıyorduk. Ziyafet başlıyacaktı. Salonlarda, sofalarda, selâmlıkta, bahçede sofralar kurulmuştu».

Münîre Sultân'ın Düğünü ve Çeyizi

I. Abdülmecîd'in (1839 - 1861) 3. ve 4. kızları Cemîle ve Münîre Sultanlar, beraber evlenmişlerdir. Münîre Sultân'ın çocuk nedîmesi olan Leylâ Saz, onun çeyizini ve düğününü çocukluğunda bizzât görmüştür ve hâtıralarında bize anlatır. Münîre Sultan, 31 temmuz 1857'de Dolmabahçe Sarayı'nda nikâhlanmıştır. Bütün Osmanlı tarihinin en genç evlenen sultanlarından biridir, 12 yaşını sadece 7 ay, 21 gün geçmiştir, yâni henüz 13 yaşında değildir. Dâmâd kendisinden 9 yaş büyük ve 21,5 yaşındadır : Vezîr Prens İlhâmî Paşa. Mısır valisi Kavalalı Abbas Paşa'nın tek oğludur. Münîre Sultân'ın çeyiz ve düğününü Leylâ Saz (1850-1936) şöyle anlatmaktadır (özetliyorum) :

Sultân'ın çeyizinde yüzlerce parça mücevher ve mücevherli eşya vardı. Hepsi güzeldi, bazıları müstesna değerde idi. Pırlantalarla dantel gibi örülmüş 40 santim kadar uzunluğunda, su olarak elbise göğsüne takmıya mahsus enli kemer, şâhâne idi. Çok sık taşlarla örülmüştü ve ortaya isabet eden taşlar çok iriydi. Bu mücevher, gerdanlık olarak da kullanılabiliyor, hattâ saçlara da takılabiliyordu. Pırlantalı bir tarak, göze çarpan mücevherler arasındaydı. Bu tarak saç taramaya mahsus değil, saça iliştirilerek saçı toplu tutmaya mahsustu. Platin üzerine pırlanta kaplamalı üç iğne de hârikulâde mücevherler arasındaydı. Bu üç iğne hilâl, yıldız ve kuyruklu yıldız şeklindeydi. Bir gerdanlık (kolye) iri inciler, pırlantalar ve küçük yâkutlarla yapılmış değerli bir san'at eseriydi. Yarım başlık bir broş ve küpe takımı da dikkati çekiyordu. Diğer bir gerdanlık, altın değil, platindi; ortası zümrüt, kenarı pırlanta idi; ortadaki 7 parça armut şeklinde iri zümrüt, göğse doğru iniyordu. Daha pek çok küpe ve yüzük vardı. Pırlantadan yapılmış kurdele şeklinde üç parça da çok değerliydi. Bir pırlanta madalyon da öyle.

Sultân-Efendi'nin çeyizi arasında altından dökülmüş bir yazı takımı da bulunuyordu. Takımın bütün parçaları (hokka, kalem, makas, bıçak, kalemtıraş, hilâl, divit vs.) altındı ve bazılarının sapları pırlantalı idi. Mine üzerine elmaslı çift gözlü bir dürbün,

sapı mücevherli bir yelpaze, gene öyle bir yelpaze, devekuşu tüyünden büyük, ortası ve sapı pırlanta, yâkut ve zümrüt karışık bir yelpaze daha... Altın ve mücevherli dikiş takımı... 2 takım (yani 20'şer tane) altın ve elmaslı çatal-bıçak-kaşık takımı... Mücevherli tualet takımı (fırçalar, aynalar, taraklar vs.). Mücevherli tabaklar, fincanlar ve zarfları... Çok değerli örtüler... Meselâ bir kahve takımı örtüsü : al kadife üzerine sırmalı, ortası elmaslı... Altın ve gümüş tabaklar, sürahiler, ibrikler, kap kacak... Her türlü billûr (kristal) eşya... Saksonya porselenleri... Daha pek çok mücevher, altın ve gümüş eşya...

Sonra Sultân-Efendi'ye verilen hediyeler : Babası pâdişâhın hediye ettiği elmas taç, gerdanlık, göğüslük, küpe, yüzük, bilezik, kemer vs. Bunların hepsine pek değerli taşlar kakılmış. Fevkalâde değerli 10 takım elbise...

Bütün bu çeyiz, âdet olduğu üzere, önce Harem'de kadınlara ve dâvetli hanımlara gösteriliyor. Sonra halkın görmesi için, Dolmabahçe Sarayı'ndan açıkça ve merasimle sandallara taşınıyor ve sandallarda sergileniyor. Oradan Sultân-Efendi'nin sarayına. Evlenen sultan, artık padişah sarayında oturamıyor, müstakil saraya çıkıyor. Çeyizin sandallara naklinde harb gemileri sıralanıyor, protokol memurları düzeni sağlıyor.

Sonra 13 yaşını bitirmemiş gelin sultan-efendi'nin baba sarayından ayrılışı... Kalabalık bir subay ve askerî paşa (general) zümresi, iki sıra dizilmiş, imparatorluk prensesini hazır ol vaziyetinde selâmlayıp uğurluyorlar. Gelin, babasının sarayından, babasının saltanat kayığı ile ayrılıyor. Hayatında bir defa, gelin olduğu zaman, pâdişah saltanat sandalına pâdişâh olmaksızın binebiliyor. Pâdişah mevkiine oturuyor. Sandal, 14 çifte. Köşklü saltanat kayığı, son derece ince uzun, beyaza boyanmış, dış kenarları güvez üzerine altın yaldızlı. Hunkâr köşkü 8 kişi alabiliyor. Köşk, güvez atlasla döşeli ve her taraf altın yaldıza boğulmuş. Burnunda yaldızlı bir kuş var. Sandalı 28 kürekçi çekiyor. Güvez çuha üniforma giymişler. Kürekleri oturarak değil, ayakta, tempoyu hiç bozmaksızın ve gayet yürük şekilde çekiyorlar. İki reis de, dümene geçmiş.

Sandalın arka küpeştesinde Dârüsaâde Ağası, Sultân-Efendi'nin başağası, padişah seryâveri ile diğer bir hunkâr yâveri, ayakta duruyorlar. Saltanat sandalını, vezirlerin, ileri gelenlerin sandalları takib ediyor. Onların içindekiler de ayakta. Limandaki bü-

tün gemiler, sandala doğru çevrilmişler, donanmışlar ve düdük çalarak padişah kızını selâmlıyorlar.

Saltanat kayığından sonra, Hânedan sandalları, şehzâde ve sultanların sandalları, Dolmabahçe rıhtımından ayrılıyor. Sultanlar, hanım-sultanlar, hanımefendiler, mücevherlere boğulmuş. Şeffaf yaşmaklarından yüzlerinin bütün hatları, renk renk gözleri görülüyor.

Hânedan sandalları, 5 çifte, yani 10 kürekçi tarafından çekiliyor ve kırlangıç gibi yol alıyor. Rıhtımda nâzırlar, vezirler, müşirler, paşalar, ağalar, Sultân-Efendi'yi karşılıyorlar. Muzıkay-ı Hümâyûn çalıyor. Sultân-Efendi'nin sarayının içinde de, Âdile Sultân'ın, halasının incesaz takımı icrây-ı âheng eyliyor. Dâmâd-ı Hazret-i Şehryârî genç İlhâmi Paşa, rıhtımda Sultân'ı bekliyenlerin başında. Sultân'ı sağ kolundan tutup sandaldan rıhtıma alıyor. Sultân'ın sol kolunda da, imparatorluk protokolünde sadrâzam ve şeyhulislâmla Mısır vâlîsinden sonra 4. gelen dârüssaâde ağası var. Sultan saltanat kayığını terkederken imparatorluk muzıkası, Mecîdiyye Marşı'nı, yâni o sıradaki Türk millî marşını çalıyor.

Sultân-Efendi, artık evi olan yeni sarayının Harem kısmındaki büyük salona alınıyor. Oraya bir taht kurulmuş, oturuyor. Sultân-Efendi, önce kayınvâlidesini kabûl ediyor, onu kucaklıyor (sultanlar, kayınvâlide ve kayınpederlerinin ellerini asla öpmezler). Sonra odaya Âdile Sultan giriyor. Padişahın kızkardeşi ve gelin sultânın halası. Münîre Sultan (gelin), halası sultânın elini öpüyor. Halasının kızı Hayriye Hanım-Sultan'la kucaklaşıyor. Sonra ablaları Fatma ve Refîa Sultanlar giriyor, onlarla da kucaklaşıp tebriklerine teşekkür ediyor. Sonra sıra hanım-sultanlarda (sultan kızları olan prensesler). Sonra sadrâzamın hanımı ve diğer nâzırların hanımları. Nâzır hanımları yer öpüp dîvan duruyorlar, bunların el öpmesi ve sultanla kucaklaşması bahis mevzuu değil(*).

(*) Padişah, şehzâde ve sultanların karşısında yer öpülmesi âdeti mecburî değildi, fakat istiyen zemîne kapanırdı. Böyle davranan dalkavuk sadrâzamlar bile vardı. Sultân-efendilerin (imparatorluk prensesleri) karşısında Hânedan'dan olmıyan hanımların yer öpmesi âdeti daha yaygındı. Tanzimat'tan (1839) sonra tavsadı. Fakat eski geleneği, Hânedân üyeleri istemeseler, «estâfirullah» diyerek men etseler bile devam ettiren mutaassıp veya dalkavuklar vardı. 1876'da II. Abdülhamid tahta geçince, huzûrunda istisnasız hiç kimsenin yere kapanmıyacağını, böyle yapanı kötü gözle göreceğini resmen tebliğ etti. Böylece bu iş de tarihe karışmış oldu. Padişah yer öptürmeyince, artık hiç bir sultan ve şehzâde de buna ce-

O gece bütün bu hanımlar, Münîre Sultân'ın, gelinin sarayında kalacaklardır. Her sultan için ayrı yatak odaları hazırlanmıştır. Nâzır, vezir ve müşir hanımları çok olduğu için, onların ikisine bir yatak odası verilebiliyor.

Meşrutiyet'ten önce sultan ve şehzâdeler, yalnız yemek yerlerdi. Sofralarına başkalarını almazlardı (anneleri, çocukları ve eşleri hariç, fakat onları bile nâdiren alırlardı). 1908'de sultan ve şehzâdeler, dâvetlileriyle aynı masada yemeğe başladılar. Münîre Sultân'ın düğün gecesi sofrası da, eski gelenek üzere, yalnız onun ve diğer sultanların yemesi için kurulmuştu. Nâzır, vezir ve müşir hanımları için, ayrı sofralar tertîb edilmişti. Sultanların çatal kaşık takımları altın, diğer hanımlarınki gümüştü. Cam eşya bütün sofralarda âlâ kristal, bütün peçeteler sırmalı idi. Kahve fincan ve zarfları elmaslı idi. Tabaklar altın, gümüş, Sakson'du. Yemeğe ordövr (çerez)'le başlanıyordu. Ordövr havyar, balık yumurtası, zeytin, çeşitli peynirden ibaretti. Büyük tepsi ve sahanların hepsi gümüştü. Sofranın kenarındaki minderlere bağdaş kurarak yeniyordu. Henüz iskemlede yemek yemek âdet değildi.

Dâvetli hanımlar, yemekten sonra, sultanları odalarında ziyâret ederek bir kaç dakika kaldılar. Sonra, Münîre Sultân'ın annesi Verd-i Cinân III. Kadın-Efendi'nin odasına gidip tebrik ve saygılarını arz ettiler. Bu sırada Kadın-Efendi, gelinin annesi, sadece 31 yaşında idi (padişah 34 yaşında bulunuyordu). Sonra, dâmâdın annesi prenses hanımefendiye gidildi. Sofalar, bahçelerde, pek çok sofra kurulmuştu. Buralarda yemek yemek için dâvetli olmak şart değildi. Halktan istiyen, hammal, bekçi, işçi, kim olursa olsun, gelip sofraya çöküyordu. Fakat bunlar yemeklerini bitirince, bekliyenlerin oturabilmesi için, sarayı terketmeleri rica ediliyordu. Halktan dâvetsiz gelenlere giderken mutlaka «diş kirası»

---

sâret edemedi. Eteklemek modası çıktı. Sağ eli yere çok yakın şekilde geçirip başına kadar kaldırmak ve bunu iki büklüm eğilerek yaparak selâmlama tarzına etekleme deniyordu. Hanımlar, sultanların entarilerinin eteğini veya ucunu öperlerdi. Bu âdet 1924'e kadar devâm etti. Ama sultan ve şehzâdeler, XVI. asır ve daha eski zamanlarda olduğu gibi, el öptürmeye de başlamışlardı. 1950'lerde sultanlar Türkiye'ye dönmeye başlayınca, ben, onları etekliyerek selâmlıyan çok hanım ve erkeği bizzât gördüm. Bunların içinde çok ateşli devrimciler olduğunu da hatırlıyorum. Tabiî eski terbiye icabı yapıyorlardı. Ben bu işi hiç beceremediğim için, sultan yaşlıysa elini öpüyor, başıma koyuyor, gençse başıma koymaksızın —frenk usûlü— elini öpüyordum. Yalnız II. Abdülhamîd'in zevcesi Müşfika Kadın-Efendi'nin —ki 80'ini çoktan geçmişti— elini üç defa öpüp üç defa başıma koyardım.

denen bir mıkdar para veriliyordu. Koridor ve sofalar, geçilecek gibi değil, mahşerden nümûne idi.

Sarayın çeşitli yerlerinde bir kaç orkestra ve incesaz ve kabasaz çalınıyordu. Harem kısmında cariye kızların orkestrası ve fasıl hey'eti vardı. Rakkaseler, her raks için kıyafet değiştiriyorlardı. Hepsi saray cariyesi kızlardı (Harem'e asla dışarıdan profesyonel kadın rakkaseler, çengiler ve müzisyenler sokulmaz). Çok iyi san'atkârlar vardı. Meselâ Âdile Sultân'ın cariyelerinden Mest-i Nigâh Kalfa'nın sesi fevkalâde idi, okuduğu parçaları da çok iyi öğrenmişti.

Dâmâd Paşa, güveyi namazı kıldı. Sonra annesi hanımefendi yanına gelip biraz konuştu. Kadınefendilerin, dâmâdları ile konuşmak âdet değildi. Verd-i Cinân Kadın-Efendi, ancak kızının yanına gitti ve yatak kıyafetine girmesine yardım etti. Ertesi günü padişah kızını ziyârete gelecek ve bütün dâvetli hanımların tebriklerini kabûl edecekti. Onun için fazla uzatmadan hanımlar odalarına çekilip yattılar.

Ertesi gün Sultân Abdülmecîd, kızının sarayına geldi (padişah, kızlarının düğününe katılmazdı). Münîre Sultan, huzûr-ı hümâyûnda yer öptükten sonra babası elini öptürüp tebrik etti. Sultan, tirşe rengi, incilerle işlenmiş bir entari giymişti. Başında, babasının hediyesi olan büyük taç değil, kocasının hediyesi olan küçük taç ve nikâh yüzüğü ile yüzgörümlüğü küpesi vardı. Gelin Sultan, babasını sarayının kapısında değil, haremin kapısında karşılıyor, gene oradan uğurluyordu. Zât-ı Şâhâne kızının sarayına girerken bando selâm havası, tebrik merasiminde de Mecîdiyye Marşı çaldı. Padişaha, hazînedâr ustaları, Harem-i Hümâyûn'u idare eden en yüksek rütbeli cariyeler refakat ediyordu. Solunda Başhazînedâr denen yaşlı cariye vardı ki, rütbesi vezir-müşîre (mareşal) eşit Saray'ın en yüksek rütbeli kadın görevlisi idi. Bu merasimde, gelinin annesi olan Verd-i Cinân Kadınefendi de bulunuyordu. Hafif, beyaz bir entari giymişti. Padişahın kızkardeşi Âdile Sultan, beyaz üzerine sırmalı üç etekliydi. Padişahın büyük kızı ve gelinin ablası Fatma Sultan, 18 yaşının letâfeti içindeydi, fevkalâde güzeldi. Beyaz ince atlas üzerine sapları sırma, yeşil yaprakları penbe, çiçekleri kadife ipeğiyle işlenmiş elbise giymiş, taç, salkımlı kolye, pırlanta bilezik ve salkım küpe takmıştı. Kızkardeşi Refîa Sultan, taçlı, iki sıra inci kolyeli, küpe ve bilezikliydi, tualeti dalteldi. Dâmâdın annesi Mısır prensesi hanımefendi, başına, gelini sültânın hediyyesi elmas çeleng takmıştı.

Alafranga kıyafet modası henüz başlamıştı. Fakat yalnız genç hanımlar iltifat ediyor, orta yaşlı ve yaşlılar, eski Türk kıyafetini devâm ettiriyorlardı.

Abdülmecîd Han, tebessüm ediyordu. Her zaman olduğu gibi fevkalâde nazikti. Önce kızkardeşi Âdile Sultan, yerden temennâ edip tebrik etti ve ağabeyinin sağ tarafına geçip durdu. Sonra padişahın birinci ve ikinci kızları, Fatma ve Refîa Sultanlar aynı şekilde tebrik edip, halaları Âdile Sultan'ın yanında durdular. Sonra dâmâdın annesi hanımefendi, sonra sadrâzamın zevcesi, nâzırların, vezir ve müşirlerin hanımları tebrik ettiler. Sultan Mecîd hepsiyle bir kaç kelime konuşup iltifat ediyordu. Hanımların protokol sırasını Başhazînedâr düzenliyor ve teker teker getirip padişaha takdîm ediyordu. Sonra Hunkâr, sarayın üst katındaki odasına çıkıp bir müddet dinlendi. Her sultan (prenses) sarayında bir padişah yatak odası vardı. Orada padişahtan başka kimse kalamazdı. Mızıka devamlı çalıyor. Hazînedârlar, çil altınlar serpiyorlardı. İki hazînedârın birer uçlarından tutup zor kaldırdıkları bir torbadan başhazînedâr, bitinceye kadar, avuç avuç merdivenlerden aşağı para serpti. Düğün parası almak uğurdu. Onun için herkes kapışıyordu. Önüne düşen parayı, bir sultan bile eğilip hemen almıya mecburdu. Zira sikkelerin üzerinde tuğray-ı hümâyûn vardı ve onları yerde bırakmak büyük saygısızlıktı. Sahilsaray kalabalıktan âdetâ çatırdıyordu.

Misafir hanımlar, Münîre Sultân'a ve annesi Verd-i Cinân Kadın-Efendi'ye tebriklerini arz edip saraydan ayrıldılar.

Aynı tebrik merasimi, sahilsarayın selâmlık kısmında erkekler arasında yapıldı. Başta sadrâzam, bütün ileri gelenler, dâmâd paşayı tebrik ettiler. Dâmâd paşa, en kıdemsiz vezir olduğu için, kendisini tebrik eden sadrâzam, nâzır, vezir ve müşirlerin hepsine ayrı ayrı saygı gösterip teşekkür etmiye gayret ediyordu. Dâmâdlar, Osmanoğlu olmadıkları için, sultân-efendilere gösterilen saygı ve protokol, onlar hakkında asla tatbik edilemezdi. Dâmâd, sadece bir vezirdi. Hattâ padişah bazan dâmâda vezirlik de vermezdi. O zaman bâlâ (orgenerale eşit sivil rütbe) protokolüne girerdi. Dâmâdın rütbesi bâlâ'dan aşağı olduğu takdirde, hakkında gene bâlâ protokolü tatbik edilirdi.

Bir müddet önce Fatma ve Refîa Sultanlar'ın düğünlerinde çok ağır hediyeler gelmişti. Bu defa Cemîle ve Münîre Sultanlar'ın düğünlerinde, kimsenin hiç bir hediye getirmemesini Sultan Mecid fermân etmişti. Yalnız dâmâdın annesi, gelini sultâna bir

kaç mârifetli cariye hediye etti. Başka kimseden hediye kabûl edilmedi.

Vezir, müşir, hattâ nâzır hanımlarının çoğu, ilk defa Hânedan düğünü görmüşlerdi. Bu ihtişâma ve protokole çok şaşırmışlardı. Zira yüksek devlet görevlilerinin en büyük kısmı halk çocuğu idi. Meselâ Sadrâzam Âlî Paşa'nın babası çarşı bekçisi idi. Gençliklerinde evlendikleri hanımları da mütevazı halk çocukları idiler. Şimdi vezir ve müşir hanımı olarak saraya davet edildikleri zaman, protokol kendilerine öğretildiği halde, bocalıyanlar, hayretlerini açıkça söyliyenler az değildi. Binbir Gece'den birinde yaşamış gibiydiler.

Gelin odasının tavanı, altın yaldıza boğulmuştu ve çok san'atkârâne nakışlarla süslüydü. Vüzerâ hanımları, en değerli mücevherlerini takmışlardı. Bâzıları yapıştırma yapmışlar, yâni yüzlerine pırlanta yapıştırmışlardı. Âdile Sultan'la kızı Hayriye Hanım-Sultan, aynı kumaştan, fıstıkî tualet giymişlerdi. Sultânın başında taç vardı (hanım-sultanlar, taç takmazlardı). Gelin odasındaki şamdanlar altın, diğer odalardakilerin hepsi gümüştü. Kahve takımlarının örtüleri baştanbaşa sırmalı ve incili idi. Kaşıkların bir kısmının sapı pırlantalı idi.

Hânedân üyeleri selâmlanırken, yanında kim olursa olsun, o selâmlanmaz. Meselâ bir şehzâdenin huzûruna çıkıldığı zaman, şehzâde selâmlanır, yanında kim olursa olsun o selâmlanmaz, meğer ki başka şehzâde olsun. Sultanlar için de öyledir. Sultan veya sultanlar, varsa kadınefendiler selâmlanır, diğer hanımlara selâm verilmez. Hânedân üyelerine sual sorulamaz. Fakat sual sorulmaksızın serbestçe sohbet edilebilir.

Her Hânedân üyesinin «fukarâsı» vardır. Bunlar dilenci falan değil, gelirleriyle geçinemiyen, fakat bunu açıklamıya da haysiyetleri müsaade etmiyen şahıs ve ailelerdir. Onlara yapılan yardım çok defa gizlidir (maamâfih Osmanoğulları'ndan alınan paraya «câize» ve «ihsan» denilir, sadrâzamdan para almayı ayıp sayanlar, onlardan serbestçe alırlar, zîrâ Osmanoğulları, milletin velînimeti ve devletin sâhibi sayılırlar). Hânedân üyeleri, ziyârete gittikleri semtlerdeki ihtiyaçları da incelerler (bugünki politikacılar gibi). Mahallenin eksiği neyse yaparlar, güçleri yetmezse padişaha rica ederler, hiç olmazsa bir nâzıra pusla yazıp hallini rica ederler. Fakat kendi paralarıyle iş görmeyi tercih ederler, çünki bu büyük sevaptır. Meselâ cami tamir ettirir, çeşme, mescid yaptırır, fakir gençleri evlendirir, onlara ev ve eşya satın alırlar. Akla gelebilecek bu çeşit her türlü hayır işlerinde bulunurlar. Zengin

sultan ve şehzâdeler, hayır işlerinde çok ileri giderler. Bilginleri, şairleri, bestekârları, san'atkârları himaye eder, onları —telif hakkının bulunmadığı o devirlerde— refah içinde bulundurmayı şerefli görev sayarlar. Kimi musiki meraklısı ve bizzât müzisyendir, bir peşrev ve şarkı için bestekârına avuçla altın verir (mücevher verenler de çoktur). Kimi hat yahut şiir yahut tasavvuf meraklısıdır. Tekkeleri, şeyhleri, hattatları, şairleri beslerler. Binlerce kişiye bu şekilde maddî iyilik yapmış olan sultan ve şehzâdeler vardır. Meselâ II. Mahmûd'un kızı şair Âdile Sultân'ın ölümüne, bütün Istanbul fukarâsı ve san'atkârları ağlamışlardır. Zîrâ kocasını, kızlarını kaybeden, ailesi kalmıyan bu yaşlı sultan, servetinin son zerresini hayır işlerine harcamıştır.

II. Abdülhamîd devrinde çarşaf kabûl edildiği zaman da Hânedân üyeleri ve bütün Saray kadınları (cariyeler dahil) asla çarşaf giymemişlerdir. 1924'e kadar Saray'da resmî dâvetlerde ferâce giyilmiş, yüzü açıkça gösteren yaşmak tutunulmuştur. Saraya dâvetli olan ricâl hanımlarının da, saraya gittikleri zaman giyilmek üzere en az bir takım ferâce-yaşmakları, 1924'e kadar muhafaza edilmiştir. Saray hanımlarının yelpaze ve şemsiye kullanmaları da asırlardan beri âdettir. Bunlar süs ve işve vasıtalarıdır. 1839'dan itibaren saray hanımlarının eldiven giymesi usulü de yerleşmiştir. Padişahın saltanat sandalına güvez şemsiye açılırdı. Onun için saygı olarak padişahtan başka kimse güvez şemsiye kullanmazdı. Bu kanun, emir falan değildi. Böyle şeyleri zarîf Istanbullular, kendi kendilerine bulup, sözleşmiş gibi tatbik ederlerdi. Yelpazeler, tavus kuyruğundan veya devekuşu tüyünden olurdu. Ortası ve sapı zümrütlü, yâkûtlu, pırlantalıları, sultânefendilere mahsusdu.

4 atlı araba, sadece evli sultanlarla şehzâdelere mahsustu. Gene böyle bir saygı eseri olarak, sadrâzam dahil hiç kimse, 4 atlı araba kullanmaz, çift atlı kullanırdı.

II. Mahmud (1808-1839), eski Türk zevkıne göre siyah saçlı, siyah veya koyu gözlü, esmerlerden hoşlanırdı. Oğlu I. Abdülmecîd'in (1839-1861) zevkı Avrupâîliğe dönmüştü. Sarışın, lepiska saçlı, açık renk, ekseriya mavi gözlülerden zevk alırdı. Saray-ı Hümâyûn, iki padişah devrinde, bu tiplerle dolmuştu. Tanzimat'tan sonra Saray'da yalnız Kuzey Kafkasyalı ve büyük ekseriyette Çerkes cariye kaldığı, padişahlar da bunlarla evlendiği için, pek büyük çoğunluğu mavi gözlü ve sarışındır. Son sultan ve şehzâdelerin tipleri de bu yüzden değişmiştir. Esmerce, koyu gözlü, şahin burunlu Osmanoğulları yerine, gene şahin burunlu, fakat mavi

gözlü, sarışın veya açık kumrallar çoğalmıştır (benim tesbît edebildiğim kadarıyla mavi gözlü tek padişah ise, Sultan Reşad'dır, Sultan Mecîd'in oğludur).

Her sultan ve şehzâde, cuma günleri babası padişahı ziyaret eder, etek ve el öperdi. Pâdişah, yalnız annleriyle oturan çocuk yaştaki şehzâde ve sultanlarının dairelerine giderdi. Evli sultan kızlarını, kızkardeşlerini, oturdukları saraylarda ziyaret ederlerdi. Yetişmiş şehzâdeleri ziyaret etmezler, fakat ziyaretlerini kabûl ederlerdi. Şehzâdelere mutlaka ata binmek ve silâh kullanmak öğretilirdi. Çocuk şehzâdeler, son devirlere kadar, ok, kullanabilecekleri küçüklükte tüfek ve tabanca ile atış yaparlar, mutlaka iyi ata binerlerdi. Sultanlar için bu çeşit eğitim yoktu.

II. Mahmûd'un son yıllarında, Tanzimat'tan (1839) hemen önce, Saray-ı Hümâyûn'da 420 cariye vardı (Leylâ Saz, S. Borak neşri, 35). Hepsinin maaşı vardı. Evlenmemiş, çocuk yaştaki sultanlar, şehzâdeler ve yüksek rütbeli cariyeler bugünki paramızla aşağı yukarı ayda 55.000 TL. alıyorlardı.

Bir Sultan Çeyizi

Bir sultan çeyizine (aslı : cihâz) örnek olarak, babası IV. Mehmed'in, Hadîce Sultân'a verdiklerini aşağıda naklediyorum. Sultan, 1675'te Edirne'de 2. Vezir Dâmâd Musâhib Mustafa Paşa ile evlenmiştir (T.T.K., *Edirne,* 294-6). İşte Sultân-Efendi'nin çeyiz listesi (düğün hediyesi olarak gelen akıl almaz hediyeler, bu listenin tabiatiyle dışındadır) :

8 altın sahan, 4 kapaklı altın tas, 4 altın şişhâne lengeri, bir mücevherli leğen, bir mücevherli ibrik, 2 küçük ayaklı altın sahan, 2 altın matra, bir altın sabun tepsisi, bir küçük altın maşraba, bir altın tuzluk, bir altın hamam tası, bir altın şamdan, bir altın şamdan makası, 2 büyük altın tepsi, 2 altın yemek iskemlesi, bir altın gülâbdân, bir altın buhurdân, 50 altın fincan tabağı, 2 büyük altın kahve tepsisi, bir altın kahve ibriği, bir altın şeker kutusu ve altın kaşığı, bir küçük altın kahve tepsisi, bir büyük altın şamdan, 15 kapaklı gümüş sahan, 3 büyük gümüş leğen, 20 kapaklı küçük gümüş sahan, 2 daha küçük gümüş sahan, 9 gümüş şişhâne lengeri, 4 gümüş kaplama leğen, 4 gümüş hamam tası, 3 kapaklı gümüş yoğurt tası, 5 gümüş huni, 3 gümüş şeker kutusu, 3 gümüş kaplama kürek, 8 küçük gümüş tepsi, 2 yoğurt tası, bir ateşlik, 2 koşuş, 8 emzikli kahve ibriği, 2 güğüm, 2 askı, bir maşraba, bir tava, 3 çamaşır leğeni, bir gümüş abdest leğeni, 2 büyük sini, bir hamam leğeni, 32 buhurdân, 2 yemek iskemlesi, 2 gümüş

şebekeli buhurdân, bir kürek, bir gelberi, bir masa, bir büyük kürek, bir ocak tahtası, bir çiçek iskemlesi, bir hoşaf tası, 10 gümüş hoşaf tepsisi, bir leğen, bir ayaklı ibrik, 2 berber leğeni, 5 leğen, 5 ibrik, bir şişhâne buhurdân, bir küçük güğüm, 3 nalike, bir gümüş tepsi, 2 kakmalı buhurdân, 2 mercanlı buhurdân, bir ocak güğümü, 10 gümüş tepsi.

Aşağıdakilerin hepsi fağfûr (Çin porseleni) eşyadır : 134 fincan, 18 mücevherli fincan, 20 mücevherli tabak, 8 tabak, 5 buhurdân, bir mücevherli yekmerdî, 11 tabak daha, 4 mücevherli buhurdân, 67 yekmerdî, 25 tabak daha, 4 ibrikli leğen, 4 tuzluk.

Bakır eşya : 25 güğüm, 25 maşraba, 20 sofra tası, 30 kevgir kepçe, 20 hamam tası, 30 kahve ibriği, 30 kahve tepsisi, 20 baklava tepsisi, 20 berber leğeni, sayıları pek çok kapaklı sahan, küçük süzgü, büyük kazan, kapaklı tencere, çamaşır leğeni, yaldızlı buhurdân, gülâbdânlı buhurdân, yaldızlı leğen, kalaylı leğen, kalaylı ibrik, büyük şamdanlar, küçük şamdanlar. . . .

Som sırma (altın iplik) işlemeli eşya : 16 şarap rengi atlas üstüne som sırma yastık, 6 aynı renkte som sırma başka şekilde yastık, 12 elvân atlas sofra, 20 elvân atlas sırma bohça, 2 şarâbî (şarap rengi) atlas üstüne makad, aynı şekilde daha küçük 2 makad, 2 çûha som sırma kapı perdesi, bir al levend çûha üstüne som sırma, 2 çûha üstüne sırma perde, bir sırma perde daha, 2 som sırma al çûha seccâde, 2 sırmalı al levend çûha kapı perdesi, bir sarı sırma kaplı al levend nihâlî çûha, 3 şarâbî atlas üstüne som sırma zar, 4 çift şarâbî kadifeden som sırma yastık, 3 sırmalı beyaz atlas makad, bir el atlas som sırma yatak, bir kırmızı atlas etrâfı beyaz ortası sarı som sırma cibinlik.

10 çift serâser döşeme, 10 kırmızı kadife üstüne gümüşlü mum sofrası, 40 mutallâ kilit, 20 çift ayaklı sandık, 10 şarâbî atlas üstünde gümüş yollu mum sofrası, 2 bakır fener, 2 gümüş fener, 20 serâser kaplı sandık, 5 anahtarlı gümüş kafes, 62 nakışlı minder, 13 zerdûz minder, 5 kadife çiçekli minder, 33 zerdûz yüz yastığı, 104 bez üzerine işleme yüz yastığı, 8 kadife üstüne som yastık, 48 serâser yastık, bir ağır nihâlî, 39 çift Bursa yastığı.

Mücevherler : 1.500 akça (22.500 TL.) kıymetinde 12 elmaslı bir düğme, 2.500 akça (37.500 TL.) kıymetinde bir elmaslı iştifan, 4.000 akça (60.000 TL.) kıymetinde bir 40 elmaslı bir bilezik, 1.400 akça (21.000 TL.) değerinde 3 çift zümrüd küpe, 800 akça (12.000 TL.) kıymetinde 16 zümrüd kırıntısı, 1.558 akça (23.120 TL.) kıymetinde habbe zümrüd, 3.200 akça (48.000 TL.) kıymetinde bir

çift lâ'l (yâkut) küpe, 900 akça (13.500 TL.) kıymetinde zümrüd taş, 4.500 akça (67.500 TL.) değerinde bir elmas kemer kuşak, 4.500 akça (67.500 TL.) değerinde bir elmas kemer kuşak daha, 4.600 akça (69.000 TL.) kıymetinde ortası yâkut ön kuşak, 4.750 akça (70.575 TL.) kıymetinde bir elmas kuşak, 2.700 akça (40.500 TL.) kıymetinde 2 adet küpelik müdevver elmas taş, 6.000 akça (90.000 TL.) kıymetinde bir inci tesbih, 900 akça (13.500 TL.) kıymetinde bir çift zümrüd düğme, 6.000 akça (90.000 TL.) kıymetinde 9 lâl elmas çaprast, 3.500 akça (50.500 TL.) kıymetinde bir çift zümrüd küpe, 4.000 akça (60.000 TL.) kıymetinde bir elmas bilezik, 4.000 akça (60.000 TL.) kıymetinde elmas dokuz ayak küpe, 2.000 akça (30.000 TL.) kıymetinde bir inci tesbih, 1.500 akça (22.500 TL.) kıymetinde bir inci tesbih, 300 akça (4.500 TL.) kıymetinde 17 sade lâ'l taşı, 300 akça (4.500 TL.) kıymetinde bir çift üç ayak küpe, 2.200 akça (33.000 TL.) kıymetinde 10 sade zümrüd taşı, 4.000 akça (60.000 TL.) kıymetinde 2 elmas taş, 1.800 akça (27.000 TL.) kıymetinde bir elmas taş, 1.400 akça (21.000 TL.) kıymetinde bir elmas taş, 1.000 akça (15.000 TL.) kıymetinde bir yâkut iğne, 3.900 akça (58.500 TL.) kıymetinde bir çift lâ'l küpe, 1.500 akça (22.500 TL.) kıymetinde bir inci tesbih, 400 akça (6.000 TL.) kıymetinde bir elmas yüzük, 1.600 akça (24.000 TL.) kıymetinde bir inci tesbih. Hepsinin yekûnu bugünki paramızla 1.215.195 TL.

Hadîce Sultân'a zevci Paşa ve imparatorluğun bütün erkânı tarafından verilen hediyelerle şahsî has gelirleri, babasının verdiği yukarıda sayılan çeyizin pek çok defa misli değerdeydi.

Dâmâd, gelin odasına girmeden önce vâlide-sultânın, sonra yaşlı sultanların ellerini öperdi. Umumiyetle bir sultan düğünü böyle olurdu. Düğünün bütün şehirde, hattâ imparatorlukta akisleri büyüktü. Tanzimat'tan önceki düğünlerde bütün Istanbul ayağa kalkardı. Padişah, umumiyetle düğünde bulunmazdı.

Yukarıda anlatılan Naîme Sultan, Ortaköy'deki sarayında 17 Mart 1898'de evlendiği zaman 21 yaşını 7 ay ve 13 gün geçiyordu. Gazi Osman Paşa'nın ortanca oğlu Müşir Dâmâd Kemâleddin Paşa ile evlenmişti. 9 yıl önce de ablası Zekiye Sultan, Gazi Osman Paşa'nın büyük oğlu Dâmâd Müşir Nûreddin Paşa ile evlenmişti. Düğünü bize anlatan kızkardeşi Ayşe Sultan, düğün sırasında 10,5 yaşında idi.

Sultanlar kaç yaşında evlenirlerdi?

II. Abdülhamîd'ın kızları sırasıyle şu yaşlarda evlenmişlerdi (yıl, ay ve gün olarak) : Zekiye Sultan 17,3,0; Naîme Sultan 21,7, 3; Nâile Sultan 19, 1, 27; Şâdiye Sultan 24, 0, 3; Ayşe Sultan 23, 9, 7; Refîa Sultan 19, 2, 18.

II. Abdülhamîd'in kızkardeşleri, yani I. Abdülmecîd'in kızları, daha erken yaşta evlenmişlerdir (sırasıyle) : Fatma Sultan, 13, 9, 1; Refîa Sultan 15, 5, 14; Cemîle Sultan 14, 9, 17; Münîre Sultan 12, 7, 22; Behîce Sultan 17, 1, 21; Senîha Sultan 24, 2, 17; Medîha Sultan 23; Nâile Sultan 20, 0, 6.

Bir kuşak arasında kızları evlendirme yaşında oldukça mühim bir gelişme bulunduğunu bu tablo göstermektedir. I. Abdülmecîd'in (1839 - 1861) 8 kızı, 1854 - 1879 arasında evlenmişlerdir. Evlendikleri ânın yaş ortalaması 17,6'dır. II. Abdülhamîd'in (1876 - 1909) 6 kızı ise 1889 - 1911 arasında evlenmişlerdir. Yaş ortalamaları 20,1'dir. İki ortalama arasındaki fark 2,5 yaştır.

Bunların hepsi fiilî evlenmedir. Bir de eski asırlarda bazı sultanlar çocukken nikâhlanırlar, ancak yıllarca sonra düğün yapılarak fiilen evlendirilirlerdi. Bunun sebebi, padişahın kızını vererek bir devlet adamını taltîf etmek veya bir düğün yapmak istemesi yahut kızının mürüvvetini görmekteki sabırsızlığı idi. Nikâhlı çocuk sultan, babasının sarayında, annesinin dairesinde kalırdı. Yıllar sonra düğün yapılınca zevcinin sarayına giderdi. Fakat zevci paşa, nikâhlandığı andan itibaren, çok büyük ve şerefli bir unvân olan «dâmâd» unvânını taşımıya başlardı.

Bu sûretle fiilen evlenmeden, «sûrî» (gösterişte) nikâh ile dul kalan çocuk sultanlar bile vardır. En meşhurları, III. Ahmed'in büyük ve pek sevgili kızı Fatma Sultan'dır. Çocukken Sadrâzam Şedîd Ali Paşa ile nikâhlanmış, paşa Petervaradin meydan muhârebesinde şehîd olunca dul kalmış, paşanın yüzünü bile görmemiş, sonradan fiilen meşhur Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa ile evlendirilmiştir. Ama Ali Paşa, tarihe resmen «Dâmâd Ali Paşa» olarak geçmiş, hayatında da, nikâh gününden itibâren bu unvânı taşımıştır.

İki ve ikiden fazla, hattâ beş altı defa evlenen sultanların sayısı, bir defa evlenenlerden az değildir. Eski asırlarda birden fazla evlenme çok daha fazladır. Bunun sebebi şudur : Bir çok dâmâd paşaların boynu vurulmuştur. Bir de sultanlar çok defa yaşlı devlet adamlarıyle evlendirildikleri için, zevcleri bir müddet sonra öl-

müştür. Sultan zevceleriyle 30 ve daha fazla yaş farkı olan dâmâd paşalar vardır. Tanzimat'tan sonra sultanların gençlerle evlendirilmesine dikkat edilmiştir. Bunun için ekseriya büyük devlet adamlarının oğulları seçilmiştir. Padişah ekserisine hemen veya bir müddet sonra sivilse vezir, askerse müşir rütbesi vermiştir.

XIV. ve XV. asırda sultanlar çok defa Anadolu hânedanlarından Türkmen prensleriyle ve hükümdarlarıyle evlendirilmişlerdir : Karamanoğulları ile, İsfendiyâroğulları ile, Akkoyunlular'la. Timuroğulları ve Memlûkler'le evlenen birer sultan bile vardır.

Sırasıyle Fatma, Ayşe ve Hadîce isimleri en çok verilen sultanlar içinde en erken fiilî evlenme III. Ahmed'in kızı Âtike Sultân'ınkidir (6.I.1724). Sultan, 12 yaşını bitirmesine bir ay kala evlendirilmiştir. Sonra şunlar gelir : Sultân İbrahim'in kızı Ümmü Külsûm Sultan (1654), II. Mustafa'nın kızı Emîne Sultan (1708), I. Abdülhamîd'in kızı Hibetullah Sultan 12'şer yaşlarında. I. Abdülhamîd'in kızı Esmâ Sultan (19.I.1792) 12 yaşını 1 ay, 19 gün geçe. III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan (18.II.1717) 12 yaşını 4 ay, 26 gün gece. I. Abdülmecîd'in kızı Münîre Sultan (31. VII.1857) 12 yaşını 8 ay, 21 gün geçe. 13 yaşında evlendirilen 8 sultan, 13,5 yaşında evlendirilen 2 sultan, 14 yaşında evlendirilen 12 sultan vardır. 25 yaşını geçerek ilk izdivaçlarını yapanların sayısı 12'dir ve bunların 2'si ilk izdivaçlarını 30 yaşlarını geçe yapmışlardır.

I. Ahmed'in kızı Ayşe Sultan 6 defa nikâhlanmıştır : İlk nikâhı düğün olmadan sûrî kalmış, zevci vezîr-i âzam îdâm edilmiştir. İkinci (gerçekte ilk) evliliği, vezîr-i âzam zevcinin şehîd edilmesiyle son bulmuştur. Üçüncüsü, vezir zevcinin şehîd olmasıyla bitmiştir. Dördüncüsü ölmüş, beşinci olan vezir gene şehîd olmuş, altıncısı olan sadrâzam ise îdâm edilmiştir. 50 yaşında 6. kocasından dul kalan sultan, tekrar evlenmiye fırsat bulamamış, zîrâ ertesi yıl 51 yaşında ölmüştür.

Ayşe Sultân'ın kızkardeşi Fatma Sultan da 5 defa evlenmiştir. Dâmâd paşaların âkıbetlerini yazmıya lüzum görmedim.

II. Mustafa'nın kızı Ayşe Sultan, 4 defa evlenmiştir. Kızkardeşi Emîne Sultan da 4 defa evlenmiştir ama, ilki, sûrî kalmış bir nikâhdan ibarettir. III. Ahmed'in kızı Sâliha Sultan 4 defa evlenmiştir. 3. zevci çok meşhurdur : Sadrâzam Koca Râgıb Paşa.

Bir kaç da 3 defa evlenen sultan vardır. 2 defa evlenenler —XX. asırda bile— pek çoktur.

Kaç sultan düğünü oldu? XVIII. asrın ilk yılından itibâren olanları kaydediyorum :

III. Ahmed devrinde (1703 - 1730) 15, I. Mahmud devrinde (1730 - 1754) 12, III. Osman devrinde (1754 - 1757) 0, III. Mustafa devrinde (1757 - 1774) 6, I. Sultan Abdülhamîd devrinde (1774 - 1789) 3, III. Sultan Selîm devrinde (1789 - 1807) 2, IV. Sultan Mustafa devrinde (1807 - 1808) 0, II. Sultan Mahmud devrinde (1808 - 1839) 2, I. Abdülmecîd devrinde (1839 - 1861) 8, Sultân Abdülazîz devrinde (1861 - 1876) 0, V. Murad devrinde (1876) 1, II. Abdülhamîd devrinde (1876-1909) 18, V. Mehmed Reşad devrinde (1909 - 1918) 15, VI. Mehmed Vahîdeddin devrinde (1918 - 1922) 4, II. Abdülmecîd devrinde (1922 - 1924) 4.

5 ocak 1924'te Istanbul'da sonuncu sultan düğünü yapılmış, Rukıyye Sultan, Dâmâd Abdülbâki İhsan Bey - Efendi ile evlenmiştir. Ondan sonra 7 yıl sultan düğünü olmamıştır. 3 şubat 1931'de Nîlûfer Sultân ile Dâmâd Dr. Murad Kefeli Bey-Efendi'nin evlenmelerine kadar ve tabiatiyle bu düğün, Türkiye dışındadır.

Bu sayılara, mükerreren evlenen sultanların izdivaçları da dahildir. Hepsi ilk izdivaç değildir. Asırlara bölersek :

XVIII. asırda 37 sultan, ilk veya ilkten sonra olmak üzere evlenmiştir. Aslında 37 sultan evlenmemiştir de, daha az sayıdaki sultânın 37 izdivâcı görülmüştür. XIX. asırda bu sayı 21'den ibarettir. XX. asırda 1924'te Hânedân'ın sürgüne gönderilmesine kadarki sayı 31'dir. Zîrâ XX. asrın ilk yıllarından itibaren şehzâde sayısı gibi sultan sayısı da çok artmış, bir anda yaşıyan, beşikten ihtiyar yaşlara kadar 30, hattâ 40 sultan sayılmıştır.

Sûrî kalmış nikâhların sayısı 10'dur. Dâmâdlar öldüğü için gerçek düğün yapılamamıştır (bütün Osmanlı tarihinde). 3 izdivaç sûrî nikâhla başlamış, sultanlar bülûğ yaşına gelince düğünle neticelenmiştir. Yâni 13 sûrî nikâhın ancak 3'ü neticelenebilmiştir.

Osmanlı tarihinde 20 sultan da zevclerinden boşanmışlardır. Bunların 12'si bütün Osmanlı tarihi boyunca, 8'i 1924'ten sonradır. Saltanat düşünce, boşanma furyasının başladığı görülüyor.

29 dâmâd-ı hazret-i şehriyârî paşa, Osmanlı tarihinde padişahca îdâm edilmiş, katl edilmiş veyâ şehid düşmüştür. Bunlardan sonuncusu Enver Paşa'dır.

Tarihen tesbît edilmiş en uzun sultân izdivâcı, II. Abdülhamîd'in büyük kızı Zekiye Sultân ile Gazi Osman Paşa'nın büyük oğlu Müşir Nûreddin Paşa'nınkidir. Sultân'ın 1950'de ölümü ile

61. yılda sona ermiştir. Sonra Sultân Abdülazîz'in kızı Nâzıme Sultân ile Dâmâd Müşir Hâlid Paşa'nın 1947'de sultânın ölümüyle sona eren 58 yıllık izdivaçları gelir. Sonra gene Sultân Abdülazîz'in kızı Sâliha Sultân ile Dâmâd Müşir Ahmed Paşa'nın sultânın ölümüyle sona eren 53 yıllık evlilikleri vardır.

Dördüncülük, Çelebî I. Sultan Mehmed'in kızı Sultân ile Karamanoğlu Dâmâd İbrahim Bey'in, Karaman hükümdârının ölümüyle 38. yılda sona eren (1464) evliliklerindedir. Beşincilik, I. Abdülmecîd'in kızı Medîha Sultân'ın Sadrâzam Dâmâd Ferîd Paşa ile yaptığı ikinci evliliğidir. Paşa'nın ölümüyle (6 ekim 1923) 37 yılı 5 ay, 6 gün geçe sona ermiştir.

II. Abdülhamîd'in kızı Nâile Sultân ile Dâmâd Vezir Ârif Hikmet Paşa'nınki, Paşa'nın ölümüyle (23 nisan 1942) 37 yıl, 1 ay, 26 gün sürmüştür.

IV. Murâd'ın kızı Safiyye Sultân ile Vezir Dâmâd Hüseyin Paşa'nınki, 1688'de Paşa'nın ölümüyle takrîben 35 yıl sonra sona ermiştir.

1924'ten sonraki izdivaçlar içinde 30 yılı geçenlerin sayısı 10 kadardır. Bunların dışında bütün izdivaçların müddeti 30 yıldan kısadır.

Ya en ömürsüz sultân evlenmeleri? Rekor, I. Abdülmecîd'in kızı Behîce Sultân ile Dâmâd Hamîd Bey-Efendi'ninkidir. 14 gün sonra 30 kasım 1876'da Sultân'ın 28 yaşını doldurmadan ölmesiyle sona ermiştir.

Bundan başka 1 ayla 1 yıl arasında sona eren 7 sultân evliliği vardır. 1 yılla 2 yıl arasında sürebilenlerin sayısı ise 12'dir.

Ertuğrul Gazi'nin 90 yıl yaşadığı gerçekse, bu tek istisnâ ile, Osmanoğulları'nın en fazla hayatta kalanı bir sultandır: Bu Hadîce Sultan, Yavuz'un kızı ve Kaanûnî'nin kızkardeşidir. Meşhur Vezîr-i âzam Makbûl İbrahim Paşa'nın zevcesidir. Düğünü Osmanlı tarihinde çok meşhurdur ve Kaanûnî bu düğüne bizzat katılmıştır. Bu sultan, 84 yaşlarında ölmüştür. 14 yaşlarında evlenmiş, 2 yıl sonra dul kalmıştır.

II. Mustafa'nın Safiyye Sultan 81 yaşını 5 ay, 2 gün geçe ölmüştür.

IV. Mehmed'in kızı Hadîce Sultan 81 yaşlarında, Sultân Azîz'in kızı Sâliha Sultan'la kızkardeşi Nâzıme Sultan 80'er yaşlarında ölmüşlerdir.

I. Abdülmecîd'in kızı Senîha Sultan 78, II. Abdülhamîd'in kızı Zekiye Sultan 78, IV. Murâd'ın kızı Rukıyye Sultan 76, I. Mehmed'in kızı Selçuk Sultan 75 yıl yaşamışlardır.

Salâhaddin Efendi'nin kızları Rukıyye, Âdile, Atıyye Sultanlar, çok yaşlı olarak son yıllarda ölmüşlerdir. Selîm Efendi'nin kızı Nemîka Sultan 81,5 yaşını bulmuştur.

Fakat rekoru, II. Abdülhamîd'in kızı Şâdiye Sultan kırmıştır. 1 aralık 1884 doğumlu olan bu sultan 90 yaşını geçmiştir.

Başka 75 yaşını bulan sultan yoktur. Bir kaçı 70-75 yaşlarında ölmüşlerdir.

Bütün sultân evlenmelerini, bütün dâmâd-ı hazret-i şehryârîleri kaydetmek, bu eserin mevzuu değildir. Biz yalnız XIX. ve XX. asrın padişah-halîfelerin kızlarının evlenmelerini gözden geçireceğiz.

1801 - 1834 arasında 33 yıl sultân evlenmesi olmamıştır. 1801'de III. Selim devrinde I. Abdülhamîd'in küçük kızı ve III. Selîm'in amca kızı Hibetullah Sultân ile Dâmâd Vezir Alâeddin Paşa evlendi. 1834'ten bu yana padişah-halîfe kızlarının evlenmelerini aşağıda gösteriyorum. II. Mahmûd'un kızları ile başlıyorum.

II. Mahmûd'un (1808 - 1839) Kızlarının Evlenmeleri

1. Sâliha Sultan (16.VI.1811 - 5.III.1843 = 31, 8, 19). Neşât-Âbâd Sarayı'nda öldü. Aynı yerde 24 mayıs 1834'te Dâmâd Müşîr Mehmed Halil Rif'at Paşa (1795? - 4.III.1856, Istanbul = 61?) ile evlendi. 23 yaşında ve zevcinden 16 yaş kadar küçüktü. Paşa'nın ikinci evlenmesi idi. İzdivaç 9 yıl sürdü. Sultânın ölümüyle sona erdi. Halil Rif'at Paşa, serasker ve kapdân-ı deryâ olmuştur. Bu izdivaçtan Sultan-zâde Abdülhamîd Bey-Efendi (2 yaşında öldü) ile Vezir Server Paşa'yla evlenen Ayşe Sıdıka Hanım-Sultan doğdu.

2. Mihr-i Mâh Sultan (VI. 1812 - 12.VII.1838 = 26, 1). Bir kazâ ile ölen Sultan, 28 nisan 1836'da 24 yaşında iken Müşîr Dâmâd Mehmed Saîd Paşa (Bursa, 1798? - Istanbul, XII. 1868 = 70?) ile evlendi. Zevcinden 14 yaş kadar küçüktü. Saîd Paşa, serasker ve kapdân-ı deryâ olmuştur. İzdivaç Sultân'ın ölümüyle 2 yıl sonra sona erdi. Sultan, aynı gün ölen bir erkek çocuk doğurdu.

3. Atıyye Sultan (11.II.1824 - Kuruçeşme Sarayı, 11.VIII.1850 = 26, 5, 28). Babasının ölümünde 15,5 yaşında olduğu için, ancak ağabeyi, I. Abdülmecid devrinde 7 mayıs 1840'ta Kuruçeşme Sarayı'nda Müşîr Dâmâd Ahmed Fethi Paşa (Rodos, 1801 - Kuruçeşme Sarayı, 14.II.1858 = 57) ile evlendi. 16 yaşında ve zevcinden 23 yaş küçüktü. İzdivaç sultânın ölümüyle 10 yıl sonra sona erdi. Fethi Paşa, Tophâne müşîri ve müsteşâr-ı saltanat olmuştur. Bu evlenmeden Seniyye ve Ferîde Hanım-Sultanlar doğdu. İlki Müşîr Hüseyin Hüsnü Paşa, küçüğü Müşîr Prens Mahmud Nedîm Yeğen Paşa ile evlendi.

4. Âdile Sultan (18.V.1826 - Çamlıca Vâlide-Bağı Sarayı, 12.II.1899 = 72, 8, 25). Şâir ve hattattır. Babasının ölümünde 13 yaşında idi. Bu da ağabeyi I. Abdülmecîd devrinde evlendi. 12 haziran 1845'te Haydarpaşa Sarayı'nda Sadrâzam (1852-3) Dâmâd Mehmed Ali Paşa (Istanbul, 1813 - Istanbul, 30.VI.1868 = 55) ile evlendi. 19 yaşında ve zevcinden 13 yaş küçüktü. İzdivaç Paşa'nın ölümüne kadar 23 yıl sürdü. Mehmed Ali Paşa'nın, ikinci evlenmesidir. Bu evlenmeden küçük yaşta ölen bir Hanım-Sultan'la bir Bey-Efendi'den başka Hayriye Hanım-Sultan doğdu. Bu hanım-Sultan 2 defa evlendi : Vezir Kâni Paşa-zâde Ahmed Rif'at Paşa ile ki düğün olmadan nikâh bozuldu, sonra İşkodralı-zâde Şerîfî Mustafa Paşa'nın oğlu Ali Rızâ Paşa ile evlendi.

I. Abdülmecîd'in (1839 - 1861) Kızları

1. Fatma Sultan (Topkapı Sarayı, 1.XI.1840 - Baltalimanı Sarayı, 29.VII.1884 = 43, 8, 28). Halası Âdile Sultan'dan 14 yaş küçüktür. 2 defa evlendi. 2 ağustos 1854'te 14 yaşında iken, kendisinden 11 yaş büyük olan Vezir Dâmâd Ali Galib Paşa (Istanbul, 1829 - 15.IX.1858 = 29) ile evlendi. Hâriciye, evkaf ve ticaret nâzırı olan ve denizde boğulan Galib Paşa, Sadrâzam Büyük Reşid Paşa'nın 3. oğludur. İzdivaç 4 yıl sürdü. Sultan 6 ay sonra ve 18 yaşında yeniden evlendi. 24 mart 1859'da Dâmâd Müşîr Mehmed Nûri Paşa (Istanbul, 1840 - Tâif, 21.VII.1890 = 50) ile evlendi. Zevci ile aynı yaştaydı. Ferik Ârif Paşa'nın oğlu olan Nûri Paşa ile izdivacı 28 temmuz 1881'de ayrılarak son buldu ve 22 yıl sürdü. Paşa'nın unvanları ve nişanları alınıp zevcesinden boşatılarak, Sultân Azîz'i tahttan indirip öldürtenlerin arasında bulunduğu için, Tâif'e sürüldü. Sultân'ın ilk evlenmeden bir kaç gün yaşıyan kızı Cemîle Hanım-Sultan, ikincisinden 3 yaşında ölen Sultan-zâde Mehmed Fuâd Bey-Efendi ile 2,5 yaşında ölen Emîne Lutfiye Hanım-Sultân adlı çocukları oldu.

2. Refîa Sultan (Topkapı Sarayı, 7.II.1842 - Fındıklı Sarayı, II.1879 = 37, 0). 21 temmuz 1857'de 15,5 yaşında Vezir Dâmâd Mahmûd Edhem Paşa (Istanbul, 1836? - 7.II.1886 = 50?) ile evlendi. Zevcinden takrîben 6 yaş küçüktü. Bu evlenmeden küçük ölen bir Hanım-Sultan doğdu. Evlenme Sultân'ın ölümüne kadar 21,5 yıl devâm etti. Bu Dâmâd Edhem Paşa, Sultân'ın halası Âdile Sultan'la evlenen Sadrâzam Dâmâd Mehmed Ali Paşa'nın, ilk izdivacından olan oğludur. Yâni Refîa Sultan, eniştesinin oğlu ve halasının üvey oğlu ile evlenmiş oluyordu .

3. Cemîle Sultan (Eski Çırağan Saray-ı Hümâyûnu, 17.VIII.1843 - Erenköyü Sarayı, 26.II.1915 = 71, 6, 10). Fındıklı Sarayı'nda 3 haziran 1858'de Dâmâd Vezîr Mahmud Celâleddin Paşa (Istanbul, 1836? - Tâif, 7.V.1884 = 48?) ile evlendi. 15 yaşında ve zevcinden takrîben 7 yaş küçüktü. Tophâne müşiri ve ticaret nâzırı olan Dâmâd Paşa da, Dâmâd Nûri Paşa ile berâber ve aynı suçtan Tâif'e sürüldü. Fakat orada Nûri Paşa gibi eceliyle ölmesine zaman bırakılmadan, Midhat Paşa ile berâber boğduruldu. Bu suretle evlilik, 28 temmuz 1881'de nikâh fesh edilinceye kadar 23 yıl sürdü. Sultan, 38 yaşında dul kaldı. 3 yıl sonra eski zevcinin ölümünü de işitti. Bu Mahmud Celâleddin Paşa, Türkiye'yi 93 Harbi belâsına sürükliyen bir kaç kişiden biri olmakla da mâruftur. Dâmâd Ahmed Fethi Paşa'nın, ilk evlenmesinden olan oğludur. Yâni Cemîle Sultan, ablası Refîa Sultan gibi, baş-

ka bir halalarının üvey oğlu ve eniştesinin oğlu ile evlendirilmiştir. Bu evlenmeden 3 Hanım-Sultan ve 2 Sultan-zâde Bey-Efendi doğmuştur. En küçükleri olan Fatma Hanım-Sultan yaşamamış, 11 yaşında 24 şubat 1890'da ölmüştür.

4. Münire Sultan (Topkapı Saray-ı Hümâyûnu, 10.XII.1844 - Bebek Sarayı, 8.VII.1862 = 17, 6, 29). Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu'nda 31 temmuz 1857'de 13 yaşını bitirmeden, kendisinden 9 yaş büyük olan Vezir Dâmâd Prens İbrahim Hâmi İlhâmî Paşa ile evlendi. Bu zât, Mısır valisi (1849 - 54) I. Abbas Hilmi Paşa'nın tek oğlu idi ve 3 yıl önce ölen babasından milyarlar tevârüs etmişti. Sultân ile olan izdivâcı, 2. evlenmesi idi. Prens, 9 eylûl 1860'da Sultân'ın Bebek'teki sarayında 24,5 yaşında öldü. Sultan 16 yaşını tamamlamadan dul kaldı. Evliliği 3 yıl sürdü. 4 ay geçmeden yeniden evlendi. 2 ocak 1861'de Sultan Mecîd, bu çok kaprisli kızının ikinci izdivacını da saltanatının son aylarında gördü. Evlenme, ilkinden çok daha sade şekilde Fındıklı Sarayı'nda oldu. Sultan, bu defa Ferîk Dâmâd İbrâhim Paşa (Istanbul, 1828? - Trabzon, 1880 = 52?) ile evlendi. Zevcinden 16 yaş kadar küçüktü. İbrâhim Paşa da son derece zengindi. «Cihan Seraskeri» denen Serasker Müşir Rızâ Paşa'nın oğlu idi. Bu ikinci evlenmeden Sultan-zâde Alâeddin Bey-Efendi doğdu. 16 temmuz 1861'de Fındıklı Sarayı'nda doğan bu prens, 54 yıl kadar yaşamıştır. Münire Sultân'ın 2. evliliği ancak bir buçuk yıl devâm etti. Sultan, babasından bir yıl sonra öldü.

5. Behice Sultan (Eski Çırağan Saray-ı Hümâyûnu, 25.IX.1848 - Bebek Sarayı, 30.XI.1876 = 28, 2, 3). Babasının ölümünde 13 yaşında idi. Amcası devrinde de evlenemedi. Ağabeyi II. Abdülhamîd'in ilk aylarında evlenebildi. Tarihin en kısa sultân evliliğini yaptı. 16 kasım 1876'da Bebek Sarayı'nda Dâmâd Halil Hamîd Bey-Efendi (Istanbul, 1854 - 20.XI.1888 = 34) ile evlendi ve 2 hafta sonra öldü. Zevcinden 6 yaş büyüktü. Bu Dâmâd, Sadrâzam Ispartalı Halil Hâmid Paşa'nın torununun torunudur.

6. Senîha Sultan (Topkapı Saray-ı Hümâyûnu, 23.XI.1852 - Nice, 15. IX.1931 = 78, 9, 22). Babasının ölümünde 9 yaşında idi. 10 şubat 1877'de Ortaköy Sarayı'nda Dâmâd Vezir Mahmud Celâleddın Paşa (Istanbul, 1853-Brüksel, 17.I.1903 = 50) ile evlendi. Zevcinden bir yaş büyük ve 24 yaşında idi. «Âsaf» mahlasıyle şiir yazan Dâmad Paşa, nâzırlık yapmıştır. Dâmâd Halil Rif'at Paşa'nın ilk evlenmesinden olan oğludur. Yani Sultan, halasının üvey oğlu ve eniştesinin oğlu ile evlenerek, bu hususta iki ablasını tâkib etmiştir. 1899'da Paşa'nın nikâhı feshedilmiş, rütbeleri ve nişanları alınmıştır. Bu sûretle evlilik, 22 yıl sürmüştür. Bu evlilikten meşhur Sultan-zâde Mehmed Sabâhaddin ve Ahmed Lutfullah Bey-Efendiler doğmuştur. Her ikisinin de sultan-zâdeliği (prensliği) 1899'da kaldırılmış, 1908'de iâde edilmiştir. Senîha Sultan, 1924 sürgününe giden en yaşlı Osmanoğlu idi. 71 yaşını geçmişti. Dışarıda son derece müşkilât çekti ve 7,5 yıl sonra öldü.

7. Medîha Sultan (Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 31.VII.1856 - Menton/Fransa, 7.II.1928 = 71, 6, 7). Babası öldüğü zaman 5 yaşında idi. 2 defa evlendi. 1879'da Teşvikıye'deki sarayında Vezir Dâmâd Necib Paşa (Istanbul, 1855 - Teşvîkıye Sarayı, 1885 = 30) ile evlendi. 23 yaşında ve zevcinden bir yaş küçüktü. Dâmâd Paşa, 6 yıllık bir evlilikten sonra öldü. Ve-

zir Moralı-zâde Abdurrahman Sâmi Paşa'nın 2. oğlu ve Vezir Subhi Paşa'nın kardeşi, Hamdullah Subhi Tanrıöver'in amcasıdır. Ertesi yıl Sultan, 30 yaşında tekrâr evlendi. Sonradan sadrâzam olan Dâmâd Mehmed Ferid Paşa (Istanbul, 1853 - Nice, 6.X.1923 = 70) ile. Zevcinden 3 yaş küçüktü. İzdivaç, Teşvîkıye'deki sarayında 30 nisan 1886'da yapıldı. Bu evlilik, Paşa'nın ölümüne kadar 37 yıl sürdü. Sultan, daha 4,5 yıla yakın yaşadı. Sürgünden önce Türkiye'yi terkettiği için, son 5 küsur yılını Fransa'da geçirdi. İlk evliliğinden 5 nisan 1880'de Sultan-zâde Abdurrahman Sâmi Bey-Efendi'yi doğurmuştur.

8. Nâile Sultan (Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 30.IX.1856 - Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 1882 = 26). Babasının ölümünde 5 yaşında idi. 6 ekim 1876'da Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu'nda 20 yaşında, Müşir Dâmâd Mehmed Paşa ile evlendi. Evlilik 6 yıl sürdü. Dâmâd, Sultân'ın annesinin akrabası idi. Bu Mehmed Paşa, sonra Nâile Sultân'ın amcası Sultân Azîz'in kızı Esmâ Sultân ile evlendi (aşağıya bakınız). II. Abdülhamîd'in harb işleri için ser-yâveri idi.

Abdülazîz Hân'ın (1861 - 1876) Kızları

1. Sâliha Sultan (Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 10.VIII.1862 - Maâdî Kahire, 1941 = 79). Babasının ölümünde 13 yaşında idi. Onu da amca oğlu II. Abdülhamîd evlendirdi. 20 nisan 1889'da Yıldız Saray-ı Hümâyûnu'nda Dâmâd Müşîr Zu'l-Kifl Ahmed Paşa ile evlendi. 26,5 yaşında idi. Sultan Hamid ve umumiyetle padişahlar, kendi kızları da olsa sultan düğünlerini oturdukları sarayda yapmazlardı. Düğün, sultânın ikametine verilen sarayda yapılırdı. Sâliha Sultân, Abdülhamîd Hân'ın büyük kızı Zekiye Sultân ile bir arada dörtlü düğünle ve padişahın oturduğu Yıldız Sarayı'nda evlendirildi. Evlilik, 52 yıl sürdü. Dâmâd Paşa, Müşir Kurd İsmail Hakkı Paşa'nın oğlu idi. Bu evlilikten, 1896 başlarında 6 yaşında ölen Kâmile Hanım-Sultan doğdu. Sultan, 1924 sürgününde 61,5 yaşında idi. 17 yıl Kahire'de yaşayıp orada öldü.

2. Nâzıme Sultan (Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 24.II.1867 - Cünye Beyrut, 1947). Babasının ölümünde 9 yaşında idi. Abdülhamîd Hân onu, ablası Sâliha Sultan ve büyük kızı Zekiye Sultân ile aynı günde Yıldız Sarayı'nda evlendirdi ki, bu dörtlü düğün, Osmanlı tarihinin en büyük sultan düğünlerinden biridir. 20 nisan 1889'da evlendiği zaman 22 yaşında idi, Müşîr Dâmâd Ali Hâlid Paşa ile evlendi. Zevcinden bir kaç yaş küçüktü. Paşa, 1950'ye doğru 86 yaşlarında Mekke'de ölmüştür. Bu evlilik 58 yıl sürdü. Müşîr Lofçalı İbrahim Dervîş Paşa'nın gelini olan Sultân'ın çocuğu olmadı. 1924 sürügününde 57 yaşında idi. 23 yıl Beyrut'ta yaşayıp orada öldü.

3. Esmâ Sultan (Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 1870 - Ortaköy Sarayı, 5.I.1899 = 29). Babasının ölümünde 6 yaşında idi. Meşhur Yıldız'daki dörtlü düğünle 20 nisan 1889'da 19 yaşında iki ablası ve Zekiye Sultân ile beraber evlendi. 1930'dan sonra Mekke'de ölen Müşîr Mehmed Paşa ile evlenmişti. Bu Dâmâd Paşa, 13 yıl önce Esmâ Sultân'ın 14 yaş büyük amca kızı Nâile Sultân ile evlenmiş ve 7 yıl önce de sultan zevcesini kaybetmişti. Es-

mâ Sultân ile 10 yıla yakın evli kaldı. Bu sultan da öldü. İki sultanla evlenen Osmanlı tarihinin çok nâdir bir kaç şahsiyetinden biridir. Bu evlilikten 3 sultan-zâde ve 6 aylık ölen bir hanım-sultan doğdu.

4. Emîne Sultan (Beşîktaş Saray-ı Hümâyûnu, 19.VIII.1875 - 29.I. 1920 = 44, 5, 11). Babası öldüğü zaman bir yaşında idi. 12 eylûl 1901'de Yıldız Saray-ı Hümâyûnu'nda 26 yaşında iken, kendisinden bir yaş büyük olan Vezir Dâmâd Çavdaroğlu Mehmed Şerîf Paşa ile evlendi. Bu evlilik 18 yıldan fazla sürdü. Çocukları olmadı. Mühim bir bilgîn ve yazar olan Şerîf Paşa (1873 - 1958) dâhiliye, maârif, nâfia nâzırlıklarında, Istanbul valiliğinde, Şûrây-ı Devlet reîsliğinde bulunmuştur. Ahmed Şükrü Paşa'nın oğludur.

V. Murâd'ın (1876) Kızları

1.) Hadîce Sultan (Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 5.V.1870 - Beyrut, 13.III.1938 = 67, 10, 9). En güzel sultanlardan biri olmakla meşhurdur. Babasının tahttan indirilmesinde 6 yaşında idi. Evleninceye kadar çeyrek asır babası ile berâber Çırağan Saray-ı Hümâyûnu'nda yaşadı. 12 eylûl 1901'de Yıldız Saray-ı Hümâyûnu'nda, Emîne Sultân ile berâber evlendirildi. 31 yaşında idi. Tarihte ondan geç evlenen yalnız bir sultan daha vardır. 7 yıl sonra 20 eylûl 1908'de Ortaköy'deki sarayında ayrıldı. Bir yıl geçmeden 39 yaşında ikinci izdivacını yaptı. İlk zevci Vezir Ali Vâsıb Paşa (Istanbul, 1870? - 1918 = 48?) ile aynı yaşlarda idi. İkinci zevci Dâmâd Raûf Hayreddin Bey-Efendi (1870? - Istanbul, 1936 = 66?) de aynı yaşlarda idi. Bundan da Ortaköy'deki sarayında 16 haziran 1918'de 9 yıllık bir evlilikten sonra 48 yaşında ayrıldı. 14 yıl sürgünde yaşadı, Beyrut'ta öldü. İkinci evliliğinden bir yaşında bir sultan-zâde, yaşıyan diğer bir sultan-zâde ve Selmâ Hanım-Sultan (Ortaköy Sarayı, 15.VIII.1914 - Paris, 1942 = 28) doğdu. Annesi 44 yaşında iken doğan Selmâ Hanım-Sultan, Hindistan hükümdarlarından Kutwâra nevvâbı ile evlendi ve ondan bir kızı oldu. Refik Hâlid Karay'ın meşhur *Nîlgûn* romanının mevzuu ve kahramanı, bu Selmâ Hanım-Sultân'ın hayatıdır. O da annesi gibi çok güzeldi. Hadîce Sultan, Osmanlı tarihinde benzeri olmıyan bir aşk skandalının da kahramanıdır :

Hadîce Sultân ile 6 yaş küçük amca kızı Naîme Sultân'ın (ki bu ikincisinden yukarıda uzun boylu bahsettim) sarayları Ortaköy'de birbirine yakındı ve bahçeleri bitişikti. Hadîce Sultan, Naîme Sultân'ın daha genç evlenmesini, ağır başlı güzelliğini, hâlen padişah kızı olmasını, Gazi Osman Paşa gibi bir adamın oğlu ile evlendirilmesini kıskanıyordu. Sırf amcasının kızı ile oynamak için, onun kocası Dâmâd Müşîr Nûreddin Paşa ile aşk oyununa girdi. Geceleri bahçede buluşmıya başladılar. Halbuki Hadîce Sultan da evli, bu sırada 34 yaşında idi. Vak'a duyuldu. Abdülhamîd Han çok kızdı. Yeğeni sultânı değil, kendi öz dâmâdını cezalandırdı. Nûreddin Paşa'yı, Naîme Sultan'dan çocukları olmasına rağmen boşattı, müşîr rütbesini aldı, Bursa'ya sürdü. Bu sırada Gazi Osman Paşa öldüğü için, ortanca oğlunu kurtaramadı.

2.) Fehîme Sultan (Çırağan Saray-ı Hümâyûnu, 11.VI.1875 - Nice, 15.IX.1929 = 54, 3, 4). Bir yaşında iken babası tahttan indirildi. Onunla berâber evleninceye kadar çeyrek asır Çırağan Sarayı'nda yaşadı. Ablası Hadîce Sultân ile berâber çifte düğünle amcası Abdülhamîd Han tarafın-

dan evlendirildi. 12 eylûl 1901'deki düğününde 26 yaşında ve zevci ile aynı yaşlarda idi. Ortaköy'deki sarayında o da ablası gibi 4 kasım 1908'de boşandı. Evliliği 7 yıl sürdü. 2 yıl sonra 35 yaşında tekrâr evlendi. Çocuğu olmadı. İkinci evliliği Hânedan Meclisi tarafından tanınmadı ve kocasına «Dâmâd» pâyesi verilmedi. İlk zevci Vezîr Ali Galib Paşa'dır. İkincisi, Sultan'dan bir kaç yaş küçük bir yüzbaşı idi. Onunla Ortaköy'deki sarayında 5 haziran 1910'da evlendi. 5,5 yıl Nice'de sürgünde yaşıyan Sultan, orada öldü. İkinci evliliği 19 yıldan fazla sürdü.

3.) Fatma Sultan (Çırağan Saray-ı Hümâyûnu, 19.VI.1879 - Sofya, 20.XI.1932 = 53, 4, 29). Babasının tahttan indirilmesinden 3 yıl sonra doğdu. Onun ölümünde 25 yaşında idi. Çeyrek asır Çırağan Sarayı'nda yaşadı. 29 temmuz 1907'de 28 yaşında iken amcası Sultan Hamîd tarafından Yıldız Sarayı'nda evlendirildi. Sultân'ın ölümüne kadar bu evlilik çeyrek asır sürdü. Zevci, Dâmâd Karacehennem-zâde Refik Bey (Istanbul, 187x - Sofya, 194x) idi ve Sultan'dan bir kaç yaş büyüktü. Konya valisi Fâik Bey'in oğlu ve Vezîr Karacehennem İbrahim Paşa'nın torunu idi. Sultan, 8,5 yıl da sürgünde yaşayıp Sofya'da öldü. Bu evlilikten 3 sultan-zâde, ikiz bir hanım-sultan ve 3 yaşında ölen bir sultan-zâde doğdu.

II. Abdülhamîd'in (1876 - 1909) Kızları

1.) Zekiye Sultan (Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 21.I.1872 - Pau/Fransa, 1950 = 78). Babasının şehzâdeliğinde doğdu. 20 nisan 1889'da dört sultan düğününde Yıldız Saray-ı Hümâyûnu'nda evlendi. 17 yaşında idi. Müşîr Gazi Osman Paşa'nın büyük oğlu Müşîr Dâmâd Nûreddin Paşa ile evlendi. Paşa, kendisinden bir kaç yaş büyüktü. Bu evlilik, Sultân'ın ölümüne kadar 61 yıl sürdü. Osmanlı tarihinin en uzun sultân evliliğidir. 3 yıl sonra aynı Pau şehrinde, Paşa da öldü. 3 yaşında ölen bir hanım-sultan'dan başka bu evlilikten 1893 sonlarında Ortaköy Sarayı'nda Aliyye Fatma Hanım-Sultan doğdu. Prens Mehmed Muhsin Yeğen Paşa ile evlendi ve bu evlilikten de 2 prens doğdu.

2.) Fatma Naîme Sultan (Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 5.VIII. 1876 - Tirana, 1945 = 69). Abdülhamîd Hân'ın padişahlığında doğan ilk kızı. Ayşe Sultan belirli bir yaşa gelinceye kadar en sevdiği kızı. Ortaköy'deki sarayında 17 mart 1898'de Gazi Osman Paşa'nın ikinci oğlu Dâmâd Müşîr Nûreddin Paşa ile evlendi. Ablası, Gazi Osman Paşa'nın büyük oğlu ile 9 yıl önce evlenmişti. 21,5 yaşında idi. 6 yıl sonra ayrıldı ve bundan 3 yıl sonra 33 yaşında tekrâr evlendi. Ayrılması Erenköyü'ndeki sarayında 8 haziran 1904'te oldu. Ortaköy'deki sarayında 11 temmuz 1907'de Vezir Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa ile evlendi ki, İşkodralı-zâde Rızâ Paşa'nın oğlu idi. Sultân'ın bu evliliği 38 yıl sürdü. 21 yıl Tirana'da sürgün hayatı yaşadı. İlk evliliğinden —Gazi Osman Paşa'nın torunları olan— Sultan-zâde Câhid Bey-Efendi (Ortaköy Sarayı, Ocak 1899) ile Âdile Hanım-Sultan (Ortaköy Sarayı, 12.XI.1900) doğdu. İlki, Sultan Reşâd'ın torunu Dürriye Sultân ile evlendi. Hanım-Sultân ise, Sultân Aziz'in torunlarından Şehzâde Mahmud Şevket Efendi ile evlenip ayrıldı ve 1930'da tekrâr evlendi.

3.) Nâile Sultan (Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 1.I.1884 - Erenköyü/Istanbul, 25.X.1957 = 73, 9, 25). Kuruçeşme'deki sarayında 27 şubat 1905'te 21 yaşında, kendisinden 11 yaş büyük Vezir Dâmâd Ârif Hikmet Paşa (Priz-

rin, 16.XII.1872 - Beyrut, 23.IV.1942) ile evlendi. Adliye ve maârif nâzırı olan bu değerli devlet adamı, Sadrâzam Germiyanoğlu Abdurrahman Nûreddin Paşa'nın oğlu idi. Sultan'dan önce ve 37 yıllık bir evlilikten sonra 69,5 yaşında öldü. 40 yaşında sürgüne Beyrut'a giden Sultan, son zamanlarda Istanbul'a dönmüştü. Çocuğu yoktur.

4.) Şâdiye Sultan (Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 1.XII.1886). Babası tahttan indirildiği zaman 22,5 yaşında ve nişanlı idi. Amcası Sultan Reşad devrinde Meşrutiyet'te evlendi. 3 aralık 1910'da Nişantaşı'ndaki sarayında evlendi. 24 yaşında idi. Kendisinden az büyük olan Dâmâd Ahmed Fâhir Bey, Nişantaşı'ndaki sarayında 27 nisan 1922'de 11,5 yıllık bir evlilikten sonra öldü. Evkaf nâzırı Vezir Abdullah Galib Paşa'nın torunu idi. 35,5 yaşında dul kalan Sultan, ancak 9,5 yıl sonra Paris'te 28 ekim 1931'de evlendi. Bu evliliği de 13 yıl sürdü. 58 yaşında tekrar dul kaldı. İkinci zevci Dâmâd Reşad Hâlis Bey, Türkiye'nin Paris ve Madrid büyükelçiliğinde bulunmuştu. 1952'de sürgünden Istanbul'a dönen Sultan, bütün tarihte en fazla yaşıyan Osmanoğlu'dur. Hâtıralarını önce *Hayat* mecmuasında tefrika etmiş, sonra küçük bir kitap hâlinde toplamıştır. İlk evliliğinden 1918'de Nişantaşı'ndaki sarayında doğan Sâmiye Hanım-Sultân adlı bir kızı vardır.

5.) Hamîde Ayşe Sultan (Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 2.XI.1887 - Serencebey/Istanbul, 1960 = 73). Babasının tahttan indirilmesinde 21,5 yaşında idi. Ablası Şâdiye ve kızkardeşi Refîa Sultanlar'la berâber, babasının refakatinde Selânik'e gitti. 3 sultan, babaları Selânik'ten dönmeden evlenmek üzere bir müddet sonra Istanbul'a döndüler. *Babam Abdülhamîd* adlı mühim hâtıralarının ilk kısmını *Hayat*'ta neşreden, sonra bir kitapta toplıyan Sultân'ın diğer hâtıraları, bilhassa Avrupa sürgününe ait kısım, müsvedde hâlinde kaldı. Bu da yukarıda anılan sultanların çoğu gibi müzisyen ve sâzende idi. Besteleri ve resimleri de vardır. Bebek'teki sarayında 9 ağustos 1911'de Dâmâd Ahmed Nâmî Bey-Efendi ile evlendi. 24 yaşında idi. Zevci kendisinden 14 yaş büyüktü. Bu evlilik 9,5 yıl sürdü. 10 şubat 1921'de ayrıldıktan 2 ay sonra Sultan, 33,5 yaşında tekrâr evlendi. İlk zevci Mahmud Nâmî Paşa'nın torunudur ve 1926-28 arasında Suriye cumhur başkanlığına seçilmiştir. Seçim kampanyasında en büyük sloganı, Sultan Hamîd'in dâmâdı oluşu idi ve hâlâ «Dâmâd» unvânını kullanıyordu. Halbuki artık ayrılmıştı ve bu unvânı düşmüş bulunuyordu. Sultân'ın 3 nisan 1921'de Nişantaşı'ndaki sarayında evlendiği ikinci zevci Dâmâd Mehmed Ali Bey-Efendi, kurmay albay ve Sultan Vahîdeddîn'in yâveri idi. Serasker Müşir Raûf Paşa'nın oğlu ve Müşîr Abdi Paşa'nın torunudur. Sultan'dan 10 yaş kadar büyüktü. Bu evlilik 16,5 yıl kadar sürdü. Dâmâd Bey, 21 eylûl 1937'de Versailles yakınlarında Vireflay'de öldü. Sultan, 50 yaşında dul kaldı. İlk evliliğinden 2 sultan-zâde, ikincisinden bir sultan-zâde doğdu. İlkinden bir de 2 aylık ölen bir hanım-sultân oldu. Büyük oğlu Sadrâzam Kâmil Paşa'nın, ortancası ise bahriyye müşîri Ahmed Râtib Paşa b. Kapdân-ı Deryâ Mahmud Paşa'nın torunları ile evlidir. 1952'de Istanbul'a dönen Sultan, 1960'da burada öldü.

6.) Refîa Sultan (Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 15.VI.1891 - Beyrut, 1938 = 47). Kızıltoprak'taki sarayında 19 yaşında Dâmâd Ali Fuâd Bey-Efendi ile evlendi (Istanbul, 1887? - Beyrut, 9.VIII.1953 = 66?). Zevci kendisinden 4 yaş kadar büyük ve Müşîr Ahmed Eyyûb Paşa'nın oğlu idi. Yüzbaşılıktan istifa eden Dâmâd Bey, sonra diplomat olmuştur. Bu evlilik 28 yıl sür-

dü. 2 hanım-sultan doğdu. Küçüğü, 18 yaşında bir kazâda öldü. Buna tahammül edemiyen ve çok güzel bir kadın olan Refîa Sultan da ertesi yıl öldü.

V. Mehmed Reşâd'ın (1909 - 1918), kızı yoktur.

VI. Mehmed Vahîdeddîn'in (1918 - 1922) Kızları

1.) Fatma Ulviye Sultan (Ortaköy Sarayı, 12.IX.1892 - Çengelköyü Sarayı, 25.I.1967 = 74, 4, 13). Kuruçeşme'deki sarayında Dâmâd İsmail Hakkı (Okday) Bey-Efendi ile 12 kasım 1914'te evlendi ve aynı yerde 8 yıl sonra 21 haziran 1922'de ayrıldı. Evlendiği zaman 22 yaşında ve zevcinden 11 yaş küçüktü. Sultan, bir yıl sonra Nişantaşı'ndaki sarayında 1 kasım 1923'te 31 yaşında tekrâr evlendi. İlk zevci, 28 ekim 1881'de Atina'da doğmuştur (ölüm. 1977). Sadrâzam Tevfik Paşa'nın büyük oğludur. Sultan Vahîdeddîn'in maiyyet-i seniyye erkân-ı harbi, kurmay albay ve başkonsolostur. Prusya harb akademisinden kurmay olarak çıkmıştır. İstiklâl Savaşı'na da katılmıştır. Kırım Hanları'ndan, Giraylar'dan indiği için zâten prenstir. Sultân'ın 2. zevci Germiyanoğlu Dâmâd Ali Haydar Bey-Efendi'dir (Göztepe, İstanbul, 20.IX.1889). Sultan'dan 3 yaş büyüktü. Son yıllarda ölen bu zât, kurmay binbaşı idi. Mekâtib-i askeriyye ser-müfettişi birinci-ferik (orgeneral) Zülüflü İsmail Paşa'nın oğludur ki, o da, Sadrâzam Silâhdâr Ali Paşa'nın torununun oğludur. Bu evlilik, 43 yıldan fazla sürmüştür. Sultân'ın ilk zevcinden olan kızı Suâde Hümeyrâ Hanım-Sultan (Kuruçeşme Sarayı, 4.VI.1917), 1936'da hükûmetin hususî bir izni ile —Enver Paşa'nın sultan-zâde olan çocukları ile berâber— Türkiye'ye girmiş ve yerleşmiştir. 2 defa evlenip ayrılmıştır.

2.) Rukıyye Sabîha Sultan (Ortaköy Sarayı, 1.IV.1894 - Istanbul, Çengelköyü Sarayı, 26.VIII.1971 = 77, 4, 25). Tarihte 2. şehzâde-sultân evlenmesi olmak üzere, II. Abdülmecîd'in oğlu Dâmâd Şehzâde Ömer Fâruk Efendi (Ortaköy Sarayı, 29.II.1898 - İskenderiyye, 28.III.1969 = 71, 0, 28) ile evlendi. Yıldız Saray-ı Hümâyûnu'nda 29 nisan 1920'de düğün yapıldı. Sultan 26 yaşında ve şehzâdeden 4 yaşa yakın büyüktü. Evlilik 28 yıl devâm etti. 1948 başında Kahire'de boşandılar. Sultan, 54 yaşında idi. Bu evlilikten 3 sultan doğdu : Nesl-i Şâh, Hanzâde ve Hibetullah Sultanlar. Sabîha Sultan, fevkalâde güzelliğiyle meşhurdu.

Halîfe II. Abdülmecîd'in (1922 - 1924) Kızı

Son Halîfe'nin tek kızı Dürr-i Şehvâr Sultan, hayattadır. Çamlıca'daki babasının sarayında 24 şubat 1914'te doğdu. Sürgünde 10 yaşında idi. 20 aralık 1931'de Halîfe'nin Nice'deki sarayında 18 yaşını tamamlamadan evlendirildi. Fevkalâde güzel olan Sultân'ın bu düğünü, XX. asrın büyük düğünlerinden biridir. Dünya basınını çok işgal etmiştir. Sultan, 1952 kaanunundan önce de hükûmetin hususî izni ile bir kaç defa Türkiye'ye geldi. İlk gelişi de Türk basınında hâdise olmuştur. 22 şubat 1907'de Haydarâbâd'da doğan Dâmâd Hidâyet-Alî Hân Vâlâ-Şân Â'zam-Câh Bahâdur, Sultan'dan 7 yaş büyüktü. Hindistan'ın en büyük devleti olan Haydarâbâd Nizamlığı'nın (krallığının) velîahdi idi. Babası, yeryüzünün en zengin adamı idi. Haydarbâd Hânedânı, aslen Türk'tür. Bu evlilikten 6 ekim 1933 ve 27 şubat 1939'da 2 sultan-zâde doğdu ki, büyüğü, bugünki Haydarâbâd Nizâmı'dır.

VI

PADİŞAH ZEVCELERİ

Padişahlar Zevcelerini Kimlerden Seçerlerdi?

XIII. asırda Osmanoğulları, Söğüt çevresindeki Türk beylerinin veya Şeyh Edebalı gibi tarîkat ulularının kızları ile evlendiler. Komşu Bizans tekfurlarının (derebeylerinin) kızlarını da alıyorlardı, en meşhurları asıl adı «Nenofar» olan Nîlûfer Hâtun'dur. Orhan Gazi'ye Gazi Süleyman Paşa ve Sultan Murad Hudâvendigâr gibi iki arslanlar arslanı doğurmuştur.

XIV. asırda Karaman, Candar (İsfendiyâr), Dulkadır, Germiyan gibi Anadolu Türkmen hânedanlarından prenseslerle evlenmeler ekseriyet teşkil eder. Fakat Bizans imparatorluk prensesleri, Sırbistan prensesleri ile de evleniyorlardı. Yıldırım'ın ve II. Murâd'ın Sırp prensesi zevceleri ünlüdür. Bunlar hem Hıristiyan kalmışlar, ihtidâ etmemişler, hem de Sırbistan'daki Türk siyasetinin kudretli destekleyicisi olmuşlardır. Hattâ Fâtih, «vâlidem» şeklinde hitâb ettiği üvey annesi Prenses Mara'yı, Balkanlar'daki siyasî meselelerde başarıyla kullanmıştır.

Tabiî padişahlar, cariye ile de evleniyorlardı. XV. ve XVI. asırlarda da bu durum devâm etti. Fakat 1520'lerden sonra cariyeyle evlenme hemen hemen kesin şekilde yerleşti. Cariyeler türlü menşe'lidir. Meselâ en meşhurları olan Kösem Mâh-peyker Vâlide-Sultan, I. Ahmed'den, IV. Murad gibi bir kahraman ve Sultân İbrahim gibi bir zavallı doğurmuştur. Kösem, Rum asıllıdır. II. Selîm'in annesi Hurrem Haseki, Ukran'dır (Slav) ve kadın nüfuzunu devlet idaresine sokmuş, kötü bir isim bırakmıştır. Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan da Ukran'dır, IV. Mehmed'i doğurmuş, fakat fevkalâde şekilde devlete hizmet etmiştir. II. Selim'den önceki ilk 12 padişahın —I. Murad hariç— anneleri Türk asıllıdır. II. Selim'den itibaren hiçbirisinin annesi Türk asıllı değildir.

Fakat tabiatiyle bunların asıllarıyle hiç bir alâkaları kalmamış, her bakımdan Türk'leşmişlerdir. Hemen hepsi anadillerini bilmiyorlardı. III. Mehmed'in annesi bir İtalyan asîli olan Safiyye Vâlide-Sultan, anadilini unutmıyan nâdir padişah zevcelerinden biridir.

II. Mustafa ile III. Ahmed'in anneleri de Giritli Rum kızıdır. Ancak 1730'dan saltanatın sonlarına kadar tahta geçen padişahların annelerinin hepsi Çerkes, bir ikisi Gürcü, yâni Kafkas asıllıdır. Zîrâ XVIII - XX. asırlarda padişahlar tamamen Çerkes, bazan Gürcü ve Abaza câriyelerle evlenmişlerdir. XVIII. asırdan önce, XVI. ve XVII. asırlarda padişah haremindeki Çerkes hâkimiyeti bu derecede kesin değildi.

Niçin Cariyelerle Evlendiler?

Anadolu hânedanları ortadan kalktı. Şimdi Osmanoğulları kiminle evleneceklerdi? Annesi Türk aslından olan sonuncu padişah Kaanûnî idi. Onun saltanatı ile berâber, eskiden tek tük olan, daha doğrusu çocuk doğduğu zaman başvurulan cariye ile evlenme, yaygınlaştı; hattâ tek kaynak durumuna geldi.

Tanınmış bir aileye mensup kızla evlenmenin bir padişah veya şehzâde için o asırlarda sonsuz mahzurları vardı. II. Osman, en tanınmış iki Istanbullu aileden kızı nikâhladığı zaman, hiç de iyi karşılanmadı. Kızların ailesi ve Istanbullular kadar, Saray da bundan memnûn olmadı. Şeyhulislâm Es'ad Efendi, kızını zorla padişaha verdi. Padişahın, annesi veya zevcesi yoluyle Istanbul'da veya taşrada akrabâsının mevcûd olması çok mahzurluydu. Az zamanda, şurada veya burada, her halde Istanbul'da, padişahın anne tarafından büyük babası türiyecekti. Gerçi ana tarafından nesebin değeri yoktu. Hâkanlık kanı baba tarafından geçerdi. Ama tabiatiyle gene de bu ana tarafından akrabâlar Saray'a doluşacak, önce şahsî, sonra siyasî isteklerde bulunacak, istekleri yerine getirilmiyenler, kan bağına güvenip entrikalara girişecek, bu entrikalar kanlı olabilecek, devlet güvenliği, belki bütünlüğü sarsılacaktı. Avrupa, «Verâset Harbleri» denen hânedân akrabâlıkları kavgalarıyle harâb oluyor, koskocaman ülkeler bu yüzden el değiştiriyordu. Padişahın akrabâları mutlaka akrabâ oldukları şehzâde lehine entrikaya girişeceklerdi. Hânedân arasında, şehzâde ve sultanların evlenmeleri de, şehzâde ve sultan sayısı çok az, bazı devirlerde olmadığı, esasen böyle bir gelenek de bulunmadığı için bahis mevzuu değildi. Şehzâde-sultan evlenmesi bir defa 1480'-de oldu. İkincisi tam 440 yıl sonra gerçekleşti : 1920'de. Hânedân'ın düşmesine de artık ramak kalmıştı.

Gerek bu tedbir, gerek şehzâdelerin XVII. asır başlarından XIX. asır ortalarına kadar 2,5 asır çocuklarının olmasına izin verilmemesi sayesindedir ki Hânedan, ve bunun neticesi olarak İmparatorluk, bir çok tarihçinin inanılmaz gibi gördükleri resâneti-

ni ve devamlılığı sağlıyabilmiştir. Selçukoğulları, Timuroğulları gibi ulu Türk hânedanları bu yüzden yıkılmıştı ve Osmanlılar da bunu çok iyi biliyorlardı. Cengizoğulları'nda da öyle olmuştu. Osmanlılar'da ise devletin, diğer İslâm Türk devletlerinde olduğu gibi, padişahtan başka bir veya bir kaç şehzâde arasında nüfuz bölgelerine ayrıldığı hiç görülmedi. Sultan Cem, ağabeyi II. Bâyezîd'e: «Avrupa senin, Anadolu benim!» teklîfinde bulunduğu zaman, ağabeyi bu teklîfi «devlet inkısâm kabûl etmez!» şeklinde ve en kesin biçimde reddetmişti. Hânedan gene usûlen devletin sahibi gibi görünüyordu ama (bugün bile İngiltere'de devletin sahibi gûyâ İngiltere hükümdârıdır), gerçekte padişahın yalnız devlet başkanı ve birliğin senbolü olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Hattâ II. Selim ve IV. Mehmed gibi, kendi arzularıyle devleti «vezîrine ısmarlıyan» yâni devlet idaresini tamamen başbakana bırakanlar görülmüştür. Kaanûnî gibi bir cihangîrin vezîr-i âzamları Dâmâd İbrahim ve Dâmâd Rüstem Paşalar, biri bir yabancı diplomata, ikincisi bir devlet memuruna, konuştukları meselede salâhiyetin padişahta değil, hükûmetin başı sıfatıyle kendilerinde bulunduğunu, açıkça söyliyebilmişlerdir. Bu çağını aşan anlayış, Türkiye imparatorluğunu devamlı ve büyük kılmıştır. Osmanlı saltanatının emsalsizliğinde, bunun gibi bir düzine ana sır gizlidir. Dünya tarihinde hiç bir Hânedan, bu kadar uzun müddet bu derece geniş bir kudretle hükümrân olamamıştır.

İslâm'da hemen bütün hânedanlarda ana tarafından neseb aranmamıştır. Bunun Abbâsî Hânedânı gibi bazı istisnaları varsa da, o hânedanda bile cariyeden doğmuş bir çok şehzâde halîfe olabilmiştir. İslâm'dan önceki Türk Hânedanlarında, ana nesebine de ehemmiyet verilir, fakat hâkanlık kanı tabiatiyle yalnız babadan geçerdi.

Cariyeler Padişah Eşi Olmıya Nasıl Hazırlanırdı?

Saraya alınacak kızların «kusursuz güzel ve kusursuz bâkire» (Ricaut, I, 119) olması lâzımdı. Bu kızlara çeşitli şeyler öğretmek için Harem'de ayrı daireler vardı. Meselâ musiki dairesinde musiki meşk edilirdi. Bunun gibi edebiyat, raks, nakış vs. daireleri bulunuyordu (Ricaut, I, 120). Vâlide-Sultan, bu mektepten istediği kızları dairesine almak suretiyle şereflendirebilirdi. Şehzâdeler ve kadın-efendiler ise, ancak padişahın iznini almak sûretiyle kendi daireleri için buradan kız alabilirlerdi. Bu küçük kızlar «muhteşem bir şekilde giydirilir» (Ricaut, I, 120) ve en değerli mücevherler bile kendilerinden esirgenmezdi. Bu mücevherler kız-

ların malı sayılır ve ileride «çırağ edildikleri» yani devletin mühim ricâlinden biri veya onların oğulları ile evlendirildikleri zaman, bu mücevherleri de berâberlerinde götürürlerdi. Bunların içinde padişah veya şehzâde zevcesi olanların başına devlet kuşu konar, sarayda kendilerine ayrı daire ve hizmetlerine kızlar verilirdi. Padişah veya şehzâde zevcesi olamadıkları halde çırağ edilmelerini istemiyenler çok görülürdü. Bunlar yüksek mevkı'lere namzet olur, tali ve kabiliyetleri varsa baş-hazînedârlığa kadar yükselirlerdi. Baş-hazînedâr, en yüksek rütbeli cariye idi ve protokolde derecesi vezir (müşîr) rütbesine eşitti. Bunlar, padişahı ziyâret veya tebrike gelen sultanları, diğer Hânedân üyesi hanımları, devlet ricâlinin hanımlarını, padişah nâmına karşılarlardı. Bundan sonra ikinci, üçüncü... ve yedinciye kadar olan hazînedârlar gelirdi. İkincisinin derecesi beylerbeyi (birinci-ferik = orgeneral), üçüncüsününki sancak beyi (mîrlivâ = tümgeneral), dördüncüsününki de alay beyi (mîralay = albay) derecesindeydi (II. Abdülhamîd'in zevcesi Müşfika IV. Kadın-Efendi'den 1954'te alınan şifâhî bilgi).

Padişah zevcelerinden herbirinin, hele ilk dördünün kalabalık daireleri vardı ve bu daireler arasında, bütün dünya saraylarında olduğu gibi, girift entrikalar dönerdi.

Saraya alınan, tahsil ve terbiyeleri uzun zaman devâm eden ve «acemî kızlar» denen bu cariyelerin en yüksek âmiri «Kadın-Kâhya» denilen yaşlı bir cariye idi. Ricaut şöyle diyor (I, 121): «Kadın-Kâhya, ou Mère des filles, qui prend un soin extraordinaire de corriger, jusques au moindre geste, tout ce qui choque tant fois peu la modestie dans leur conduite et qui les instruit de quelle manière elles se doivent comporter à la Cour».

Padişaha takdîm edilen kızlar, işte bu cariyeler arasından seçilirdi. Bunlar çok küçük yaştan beri sarayda bulunan, ekserisi menşeini bile bilmiyen kızlardı. İslâm dinini, Türk dilini, saray geleneklerini, konuşmasını, terbiyesini, âdâbını, bir de istidatları hangi sahalardaysa onları öğrenirlerdi. En kabiliyetli, terbiyeli, güzel ve yüksek karakterli olanları, padişah için ayrılırdı. Padişah, tahsilde bulunan «acemî kızlar»dan birini yanına çağıramazdı. Geleneğe aykırı idi. Zîrâ terbiyesi tamamlanmıyan bir kız, padişaha eş olamazdı. Bir iki padişah bir iki defa bu kaideye karşı davranmışlarsa da, bu, neticeyi değiştirmez. Saraydaki bir kaç yüz cariye, bu acemî kızlar mektebinden daima beslenerek, başta Vâlide-Sultân'ınki olmak üzere, padişah zevcelerinin, genç kız olan ve evlenip ayrı saraya çıkmamış bulunan sultanların dairelerinde hizmet görürlerdi. Çırağ edilmek istiyen cariye, Vâlide-Sultân'a,

o yoksa, Baş-Kadın-Efendi'ye müracaat ederdi. Saraydan kız almak şeref ve bahtiyarlık sayılırdı. Çünki bu kızlar çok terbiyeli, tahsilli ve güzel olurlardı. Çehizlerini muhteşem şekilde Vâlide-Sultan yapardı.

Acemî kızlar mektebinden çıkıp da 9 yıl şu veya bu dairede hizmet eden cariyeye, otomatik olarak «ıtk-nâme» denen İslâm hukukuna uygun âzâdlık kâğıdı verilirdi. Ancak ıtk-nâmelerini yırtan, evlenerek çerağ edilmek istemiyenler olur, bunlar sarayda kalırlardı. Cebren bir cariyeye 9 yıldan fazla hizmet gördürülemezdi. 9 yıldan önce çerağ çıkmak istiyenlerin arzuları, çok büyük ekseriyetle yerine getirilirdi. Sarayda kalmak istemiyen cariyeyi sarayda alıkoymak, Hânedân'ın şerefine aykırı sayılırdı. Acemî kızlar bazan çok küçük yaşta, Vâlide-Sultân'ın arzusuyle mekteplerinden alınır, hizmetten çok fazla bir süs veya ihtişam alâmeti olarak, mücevhere boğulup giydirilip kuşatılır, Hânedân'ın en îtibarlı kadın mensuplarının dairelerine verilirdi. Acemî kızlar 9-10 yaşından başlıyarak 14-15 yaşlarına kadar yâni 9 ilâ 15 yaş arasında mekteplerini terk edip dairelerine geçerlerdi. Padişaha odalık olacakların yaşının 12'den küçük olmaması lâzımdı. Ekseriya 14 yaşına gelen kızlar arasından en seçkin olanlar padişah haremine gönderilirdi.

Sarayda Kaç Cariye Vardı?

Sarayda, padişahın asıl oturduğu sarayda cariye sayısı çok değişmiştir. Diğer padişah saraylarında da cariyeler vardı. Bayezid'de şimdi Üniversite Merkez Binası'nın yerinde bulunan Eski Saray'da, eski padişah zevceleri oturduğu için, onların herbirinin dairesinde de kalabalık bir cariyeler grupu mevcuttu.

Cariyelerin çok küçük bir kısmı padişah veya şehzâde odalığı idiler. Bâzı padişahlar, meselâ III. Murad, Sultân İbrâhim, III. Ahmed, çok odalık almışlardır. Bâzılarının, kadın-efendi pâyesindeki zevceleri dışında bir tek odalıkları olmamıştır.

I. Mahmud devrinde (1730 - 1754), padişah dışında Hânedân'ın ileri gelenlerinin dairelerinde şu sayıda cariye bulunuyordu (Topkapı Sarayı Arşivi, 8075) : Velîahd-Şehzâde Osmân'ın (III. Osman) dâiresinde 19, Şehzâde Mehmed'inkinde 14, Şehzâde Mustafa'nınkinde (III. Mustafa), 13, Şehzâde Bâyezîd'inkinde 12, Şehzâde Nûmân'ınkinde 14, Şehzâde Abdülhamîd'inkinde (I. Abdülhamîd) 7, Baş-Kadın-Efendi'ninkinde 20, İkinci Kadın-Efendi'ninkinde 11, Üçüncü Kadın-Efendi'ninkinde 14, Dördüncü Kadın-Efendi'ninkinde 8, Beşinci Kadın-Efendi'ninkinde 10, Baş İk-

bâl'inkinde 6, İkinci İkbâl'inkinde 6, Üçüncü İkbâl'inkinde 4, Dördüncü İkbâl'inkinde 5. Hazînedâr ustaların dairelerindekiler ve aşağı hizmetlerde kullanılanlar da pek çoktu.

I. Abdülmecîd devrinde (1839 - 1861) (Topkapı Sarayı Arşivi, E.4.002) : Velîahd-i Saltanat (Sultân) Abdülazîz'in dairesinde 58, Şehzâde Murâd'ın (V. Murâd) dairesinde 42, Şehzâde Abdülhamîd'inkinde (II. Abdülhamîd) 34, Şehzâde Reşâd'ınkinde (V. Mehmed) 24, Şehzâde Kemâleddin Efendi'ninkinde 22, Burhâneddin Efendi'ninkinde 10, Nûreddin Efendi'ninkinde 20, Behîce Sultan dairesinde 23, Senîha Sultân'ınkinde 17, Medîha Sultân'ınkinde 6, Nâile Sultân'ınkinde 12, Baş-Kadın-Efendi dairesinde 13, İkinci Kadın-Efendi'ninkinde 13, Üçüncü Kadın-Efendi'ninkinde 11, Dördüncü Kadın-Efendi'ninkinde 17, Beşinci Kadın-Efendi'ninkinde 12, Baş İkbâl'inkinde 16, İkinci İkbâl'inkinde 15, Üçüncü İkbâl'inkinde 13, Dördüncü İkbâl'inkinde 7, Vâlide-Sultan dairesinde 17.

Sultân Abdülazîz devrinde (1861 - 1876) (Topkapı Sarayı Arşivi, E.4002) : Vâlide-Sultan 43, Velîahd Murâd Efendi 47, Baş-Kadın-Efendi 15, İkinci Kadın-Efendi 15, Üçüncü Kadın-Efendi 15, Dördüncü Kadın-Efendi 23, Beşinci Kadın-Efendi 12, Baş-İkbâl 16, İkinci Ikbâl 15, Üçüncü Ikbâl 15, Dördüncü İkbâl 8, ölen padişah Sultan Mecîd'in Baş-Kadın-Efendi'si 5, İkinci Kadın-Efendi'si 3, Üçüncü Kadın-Efendi'si 3, Şehzâde Abdülhamîd Efendi (II. Abdülhamîd) 41, Reşâd Efendi (V. Mehmed) 40, Kemâleddin Efendi 26, Yûsuf İzzeddin Efendi 27, Burhâneddin Efendi 20, Nûreddin Efendi 20, Süleymân Efendi 8, Vahîdeddîn Efendi (VI. Mehmed) 5, Behîce Sultan 25, Senîha Sultan 25, Medîha Sultan 8, Nâile Sultan 15.

Padişah veya şehzâde zevcesi olanların büyük tahsisatı vardı. Olmıyanlara da gündelik hesabıyle maaş verilirdi. Ayrıca bütün yiyecekleri, giyimleri, kendilerine hediye edilen mücevherler, evlendikleri zaman çok zengin çeyizleri saraya aitti. Hizmetlerine göre ve belirli günlerde atıyyeler alırlardı. Bundan, Osmanlı sarayında cariye olmanın, o çağın sosyal şartlarına göre, büyük refah getirdiği kolayca anlaşılabilir. Bütün bunların dışında cariyelerin günde ne kadar aldıkları hakkında da bir fikir verebiliriz :

Çağatay Uluçay'ın yayınladığı saraya ait bir arşiv vesikası, Velîahd-Şehzâde Dâmâd Abdullah'ın 1481 veya 1482 yılındaki cariyelerinin ve gene aynı yıl Eski Saray'daki cariyelerin gündeliklerini göstermektedir. Daha yüksek olacağı muhakkak bulunan II. Bâyezîd'in Topkapı Sarayı'ndaki cariyeleri ne alırdı, bilmiyoruz. Bu vesikaya göre Velîahd-Şehzâde'nin cariyeleri günde 15 akça,

Eski Saray cariyeleri ise kıdemlerine göre günde 1 ilâ 10 akça alıyorlardı. Bu devirde bir akçanın şimdiki râyici aşağı yukarı 67,5 TL.'dır. 15 akça alan cariyenin aylığı da bugünki parayla 30.000 TL.'nı geçer.

I. Mahmud devrine (1730 - 1754) ait bir vesikada şu cariye gündelikleri görülüyor (Topkapı Sarayı Arşivi, 8.075) : 4 cariye günde 30 akça, 2 câriye 25 akça, bir câriye 20, 12 câriye 15, 28 câriye 10, 152 cariye 5. Gündeliklerin 5 ilâ 30 akça arasında değiştiği görülüyor. Bu devirde akçanın değeri 22,5 TL. kadardır. Bir cariyenin bugünki râyiçle en az ayda 3.375 TL. ve fazla ayda 20.250 TL. maaş aldığı anlaşılır. En küçük bir ihtiyaçlarının bile saraydan görüldüğü hatırlanırsa, çok iyi rakamlardır.

II. Mahmud devrine ait 1811 tarihli bir vesikada (Topkapı Sarayı, 7.972), günde 30 ilâ 100 akça alan 298 Saray cariyesinden bahsetmektedir. Bu devirde akçayı 15 TL. olarak hesaplıyabiliriz. Bu hesapla sarayda bir cariye maaşının bugünki paramızla en az ayda 13.500, en çok 45.000 TL. olduğu anlaşılır. Gelir vergisi, sigorta ve pul kesintisi olmıyan, maaşların aynen ödendiği bir devir için, hiç de fena değil (*).

Padişah Zevceleri

Son asırlarda pâdişah zevcelerinin hangi menşe'lerden geldiklerini anlattık. Şimdi doğrudan doğruya padişah zevcelerinden bahsedelim. Bunlara XVIII. asırdan önce «Haseki» (doğru imlâ: hâssagî), bu asırdan başlıyarak «Kadın» ve —hanım-efendi, bey-efendi, sultân-efendi'de olduğu gibi —saygı mübalâğasıyle «Kadın-Efendi» denirdi. Kadın kelimesi «katun, hatun, hâtûn»dan bozulmuştur. İslâm'dan önce, hâkanın zevcesi olan Türk imparatoriçesine denirdi, sonradan her hanıma böyle denebilmiştir.

Hasekilerin çok itibarlılarına «haseki-sultan» denmesine padişah izin verebilirdi. Bunların en ünlüsü, vâlide-sultân olamadan zevci Kaanûnî'nin hayatında ölen Hurrem Haseki-Sultan'dır ki, halk dilinde yanlış olarak «Hurrem Sultan» denmiştir. Kadın-Efendiler'e, hanım-sultanlara olduğu gibi «Ismetlü», ancak vâlide-sultân ile sultanlara «devletlü ısmetlü» elkaabı ile yazılırdı. Fakat 1790 tarihli bir vesikada «Saâdetlü Baş-Kadın-Efendi Hazretleri» ve «İsmetlü Beyhan Sultân Aliyyetü'ş-şân Hazretleri»,

(*) Bugünki TL. şeklinde verilen rakamlar 1 altın = 500 TL. olarak hesaplanmıştır. Bugün (1978) 1 altın = 1.300 TL. olduğuna göre rakamları bu nisbette yükseltmek icâb eder.

«Ismetlü Fatma Sultân Aliyyetü'ş-şân Hazretleri» geçmektedir. Daha sonra II. Mahmud devrinde ise «Devletlü Baş-Kadın Hazretleri» görülmektedir.

Her neyse, hasekiler ve sonraki kadın-efendiler, kraliçe idiler. Valide-Sultan gibi imparatoriçe değillerdi kraliçe idiler ama, Osmanlı kanından olmadıkları gibi, imparatorluk prensesi olan «sultan»larla eşit sayılırlardı. Meselâ genç kız bir sultan, bir kadın-efendiye hürmet gösterir, fakat genç bir kadın-efendi de kendinden yaşlı bir sultânın karşısında çok saygılı davranırdı. Kadın-efendiler, kendi öz şehzâde ve sultanlarını —Osmanlı kanı taşıdıkları için— isimleriyle çağıramazlardı. Çocuk olan şehzâde ve sultanlarına bile : «Ahmed Efendi, Ayşe Sultan...» derlerdi. Belirli bir yaşa gelen şehzâde ve sultân içeri girince, annesi de ayağa kalkardı.

4 haseki veya kadın-efendi olurdu. Fakat bazı padişahların 5 veya 6, hattâ 7 zevcelerine bu pâyeyi verdikleri görülmüştür. Bunlar : Baş-Kadın-Efendi, İkinci Kadın-Efendi, Üçüncü Kadın-Efendi, Dördüncü Kadın-Efendi diye anılırlardı. Resmî ve çok mühim pâyelerdi. İlk zevce Baş-Kadın-Efendi idi. Sonra evlenme sırasıyle sıralanırlar, ölenlerin yerini bir kıdemlisi geçerek doldurur, meselâ II. Kadın-Efendi padişah zevcinin hayatında ölmüşse, III. Kadın-Efendi II., IV. Kadın-Efendi III., Baş-İkbâl de IV. Kadın-Efendi olurdu. Bu pâyeyi almak için çocuk doğurmuş olmak şart değildi. Evlilik sırası mûteberdi. Bir kaç padişahın, hiç çocuk doğurmıyan baş-kadın-efendisi ve diğer kadın-efendileri vardır.

4 kadın-efendiyi 4 ıkbâl tâkîb ederdi. Fakat bazı padişahlar 5 veya 6 kişiye de ıkbâl unvânını vermişlerdir. Bunlar da meşrû zevce idiler. Şehzâde zevceleri gibi kendilerine «hanım-efendi hazretleri» denir, protokolde hanım-sultanlarla eşit muamele görürlerdi. Ikbâller, Tanzîmat'tan önce odalık-gözde durumunda iken, sonraları meşrû zevce durumuna yükseldiler. Sonra 4 gözde ve 4 peyk gelirdi. Bunlar resmî, unvan verilmiş, «hanım» denen metresler, odalıklardı. Daha aşağı derecede bir çeşit prenses idiler. Nihâyet pâdişah bu 16 kadınla da iktifâ etmek istemezse unvansız odalıklar alır, yer boşalırsa bunlar da peyk ve gözde olabilirdi. Bir kaç pâdişah bol odalık almışlar, çoğu almamışlardır. Bir veya çok az zevceyle yetinenler ekseriyettedir. En ilgi çekeni, bâzı en büyük pâdişahların, vakit ayıracak zamanları olmaması düşünülebilir, hareme az uğradıklarıdır. Kaanûnî, ilk gençlik çağını geçirince yalnız Hurrem Haseki ile iktifâ etmiştir. Yavuz, nâdiren hareme uğradı. IV. Murad da öyle. Fâtih'in 49 yıllık hayâtında bol uyuya-

cak gecesi bile sayılı olmuştur. Yalnız 4 çocuğunun olması da bunu gösterir.

Son padişahların bu husustaki karakterleri şöyledir : II. Mahmud kadına düşkünce, I. Abdülmecîd çok düşkün, Sultân Abdülazîz ve V. Murad mûtedil, II. Abdülhamîd düşkün, Sultan Reşad fevkalâde mûtedil, Sultan Vahîdeddin normal, II. Abdülmecîd mûtedil.

Saraya alınan kız çocukları, mütehassıs kadınlar iyice muayene ederlerdi. Kusurlular alınmazdı. Cariyeler 5 kıdeme ve sınıfa ayrılırlardı : acemî, cariye, şâkird, usta, gedikli. İleri sınıftakiler mühim hizmetlerde kullanılırlardı.

Padişah nikâhlarında sadrâzam padişahın, dârüssaâde ağası da kızın vekili olur, şeyhulislâm nikâhı kıyardı. Cariyelerden «ıkbâl» yâni padişah zevcesi olanlara ayrı daire ve ayrı hizmetkârlar verilirdi.

XVIII. asır sonlarında Baş-Kadın-Efendi'nin yıllık maaşı 60.000 kuruş (30.000 duka altını = 18,6 milyon TL.) idi (bu devirde 8,5 kuruş = 1.000 akça, 2 kuruş = 1 duka altını). Diğer kadın-efendilerin maaşları daha azdı. Ayrıca bir kadın-efendi ilk çocuğunu doğurduğu zaman, bu çocuk ister şehzâde, ister sultân olsun, 30 - 35.000 kuruş (9,3 - 11 milyon TL.) alırdı (d'Ohsson, VII, 72-3).

II. Mahmud'dan itibaren, eski ve ölmüş padişahların kadın-efendileri ayda şimdiki râyiçle 225.000 TL., ıkballeri 180.000 TL. maaşa bağlanırdı. Fakat bunların zâten konakları, mücevherleri, mülkleri, paraları vardı. Ölünce malları çocukları olan şehzâde veya sultanlara geçer, çocuğu yoksa, padişah vâris sayıldığı için, devrin hükümdârına kalırdı. Daha önceleri hasekilere «paşmaklık» denilen has gelirleri tahsîs edilirdi. Bu sûretle servet, hiç bir şekilde Osmanoğulları'nın elinden çıkmamış olurdu.

Her saray mensûbu hanımın derecesine göre bir giyim tarzı olurdu. Vâlide-Sultan dışında en muhteşem sultanlar giyinirlerdi. Kadın-efendilerin de düğme ve kopçaları elmastan olurdu. Ikbâller de çok güzel giyinirlerdi.

II. Bâyezid (1481 - 1512), kızlarına ve kadınlarına yılda 15.000 akça (1.012.500 TL.) maaş bağlamıştı. Ayrıca her sultan ve kadınına yılda 2 vizon kürkle değerli kumaşlar gönderirdi. Sonraları, çok geniş gelirleri olan sultan ve kadın-efendiler ortaya çıkmıştır.

Şehzâde veya sultan doğuran padişah zevcesinin başına, mücevherli bir altın taç konur ve bu taç, artık onun olurdu. Lohusaya, haremde büyük törenle tac giydirilirdi (Ricaut, I, 123).

Padişah zevcleri ölmüş ıkbâller ve daha aşağı derecedekiler, isterlerse yeni padişah tarafından şerefli bir kimse ile evlendirilirler, isterlerse Bayezit'teki Eski Saray'a gidip daire edinebilirler, isterlerse şehirde bir konağa çıkabilirler, fakat sarayda kalamazlardı. Bu söylediğimiz, padişahtan çocuğu olmıyanlar veya çocuğu olup da o anda çocukları ölmüş olanlar içindir.

Kadın-efendi pâyesini taşıyanlar, çocukları olsun, olmasın, zevcleri padişah ölünce başkasıyle evlenemezlerdi. Ikbâllerden de yaşıyan çocuğu bulunanlar evlenemezlerdi. Maamâfih, yeni padişahın izniyle, çocuksuz bir iki kadın-efendi ile sultan kızı olan biri iki ıkbâlin evlendikleri görülür. Fakat hayatta şehzâdesi olan ıkbâl ile şehzâde veya sultânı olan kadın-efendinin evlendikleri hiç görülmemiş, Hânedân'ın îtibârının sarsılacağı düşünülmüştür.

Bâzı kadınları veya ıkbâlleri padişahlar boşamışlardır. Azdır, fakat vuku bulmuştur. Boşananlar, çocukları olmadığı takdirde, daha boşandıkları padişahın hayatında, saraydan çıkmış ve evlenmişlerdir.

Sultanlar, evlenip kendilerine kocalarıyle beraber yaşamaları için ayrı saray verilinceye kadar, padişah sarayında, annelerinin dairelerinde yaşarlardı. Annesi ve babası ölmüş, fakat henüz evlenmemiş, çocuk yaşta sultanlara da yeni padişahın sarayında daire ayrılması kanundu. Çocuk sultanların dadılarına «aba» derlerdi («abla»dan bozma). Bunlar çok terbiyeli, genç cariyelerden seçilirdi. Evlenen sultan, eğer babası padişah veya şehzâde ölmüşse, yeni yerleştiği kendi sarayına, annesini de alırdı. Bir sultan sarayı, saray-ı hümâyûnun —bütün teşkilâtıyle— minyatür bir modeli olurdu (Ricaut, I, 123).

Bayezit'teki Eski Saray'a yerleşen eski padişah zevceleri, bayram, doğum, kandil, zafer tebrikleri gibi münasebetlerle Topkapı Sarayı'na gelir, padişah ve Harem'deki Hânedân üyeleriyle görüşür, bazı kayıtlar olmakla beraber, şehirde de belirli yerlere gidebilir, şehirden çıkamazlardı. Eğer tahta çıkan padişahın annesi Eski Saray'da ise, çok büyük bir merasimle oradan Topkapı Sarayı'na getirilir, «vâlide-sultân» ilân edilir, «makaam-ı mehd-i ulyâ» denen Türkiye imparatoriçelik tahtına otururdu.

Şehzâde XVII. asırdan önce bir sancakta vali veya Tanzimat'tan sonra ayrı bir sarayda mukim ise, annesini, babası padişah hayatta olduğu takdirde bile, babası müsaade ederse, yanına alabilirdi. Padişah sarayından ayrılmış, oğlu ile yaşıyan bir padişah zevcesi, unvanlarını ve hukukunu aynen muhafaza ederdi. Zevci ölmüş ve evli kızı olan eski padişah zevceleri, mutlaka evli kızları-

nın sarayında, kızları sultan ve dâmâdları paşa ile beraber otururlardı. Sultan kızı olan dul padişah zevceleri içinde yeniden evlenenler bir iki kişiden ibarettir. Şehzâde annesi olan dullar arasında yeniden evlenen hiç yoktur. Zîrâ her şehzâdenin padişah olma şansı vardı. Bir gün pâdişâh olan şehzâdenin ortaya bir üvey babasının çıkması çok çirkin sayılırdı.

Evlenmemiş ve padişah babası ölmüş çocuk sultanları, anneleri ile beraber Eski Saray'a gönderen padişahlar çok azdır. Zâten gönderilenler de, kısa müddet sonra oradan çıkartılıp evlendirilmişlerdir. Yeni padişah, babası ölmüş çocuk sultanları, hemen daima Topkapı Sarayı'nda bir daire vererek alakoymuştur. Zaten çok defa yeni padişah, çocuk sultânın amcası veya bu derecede yakını olurdu. Bâzıları, yeğenleri sultanları, kızları sultanlardan en küçük şekilde ayırmazlardı. II. Ahmed'in kızı yoktu. Ağabeyi IV. Mehmed'in kızları olan yeğenlerine, öz kızları gibi ve çok büyük sevgi göstermiş, en küçüklerini büyük itinalarla yetiştirdikten sonra muhteşem şekilde evlendirmişti. Padişahın, kızlarını, diğer sultanlardan tefrik etmesi ayıp sayılırdı. Zaten sultanlar, kimin, eski veya yeni padişah veya şehzâdenin kızı olurlarsa olsunlar, ancak yaş sırasına göre protokole girerlerdi. Avrupa hânedanlarında hükümrân olan hükümdârın kızları gibi, diğer prenseslere takaddüm edemezlerdi (Ricaut, I, 124).

Bir klasik devirden, bir de Tanzimat'tan iki padişah zevcesi tipi vermek istiyorum. II. Mustafa (1695 - 1703) ile I. Abdülmecîd'in (1839 - 1861) birer zevcelerini, müşahitlerin kalemiyle tanıtacağım.

Hafiza Haseki - Sultan

II. Mustafa'nın bu zevcesini, dulken görmüş olan çok kudretli bir kalem, Lady Montegue bize anlatır. II. Mustafa'nın en sevgili zevcesi ve sultân annesi olan Hafîza Haseki-Sultân'ı, İngiltere'nin Istanbul sefîresinin kaleminden dinliyelim. Lâle Devri'nin eşiğindeyiz :

«Elbisesi o kadar kıymetliydi ki, size bunu tasvirden kendimi alamıyacağım : Arkasında, «dolma» denilen bir gömlek vardı. Bu gömleklerin kafdanlardan farkı, kollarının daha uzun ve yukarı doğru sıvanmış olmasıdır. Rengi kırmızı, boylu boyunca yakasından eteğine kadar ve kollarının çevresi, gayet zarif, burada kadınların esvabındaki düğmeler kadar iri elmaslarla süslenmişti. Bu elmaslara, «bir nohut büyüklüğünde» diyebilirim. Bu düğmelerin üzerinde, tıpkı bir hükümdârın yıldönümü merasimi yapıldığı za-

man giyilen esvaba konulan ziynetler biçiminde iri elmas ziynetler sarkıyordu. Gömlekte, daha küçük, sapları iri elmaslarla süslü iki iğne ile kemere tutturulmuştu. İç gömleği, gayet geniş ve baştanbaşa elmaslarla süslüydü. Gerdanında üç dizi vardı ki, dizlerine kadar iniyordu. Biri, iri incilerden yapılmıştı; ucunda bir hindi yumurtası kadar iri bir zümrüd görünüyordu. Diğeri, gayet koyu yeşil, herbiri ufak para büyüklüğünde, üç ilâ altı altın kalınlığında zümrüdlerden yapılmıştı; hepsi de birbirine yapıştırılmış ve gayet güzel dizilmişti. Üçüncüsü, yusyuvarlak ufak zümrüdlerden müteşekkildi. Küpeler, armut şeklinde ve fındık büyüklüğünde iki elmastan ibaretti. Başlığının etrafında gayet parlak dört dizi inci vardı ki, bundan mükemmeli görülemez. Her birinde, Marlborough Düşesi'nin gerdanlıkları gibi dört gerdanlık yapabilecek kadar inci vardı. Bu dizilerin her biri, etrafı yirmişer elmasla süslü iri bir yâkuta bağlanmıştı. Saçları, baştanbaşa zümrüt ve elmas iğnelerle süslenmişti. Bilezikleri, elmastı. Parmaklarındaki yüzükler, Mister Pitt'inkiler müstesna olmak üzere, gördüğüm yüzüklerin en büyükleri idi. Bunlara kıymet takdirini artık kuyumculara bırakıyorum. Fakat, İngiltere'de taşların bahasına göre, Haseki-Sultan'ın yalnız üzerindeki şeyler, yüz bin İngiliz altınından (bugünki satınalma gücü 125 milyon TL.) fazla eder. Eminim ki Avrupa'da, bu ziynetlerin yarısı kıymetinde ziynete mâlik bir kraliçe yoktur. Vâkıa Almanya İmparatoriçesi'nin mücevherleri gayet zarîf ise de, gerçekte Haseki-Sultân'ınkiler yanında pek bayağı kalır. Haseki-Sultan, beni akşam yemeğinde bulundurdu. Memleketin âdeti üzere birer birer elli sahan et getirildi. Bunu pek sıkıntılı buldum. Fakat sofra takımının mükemmeliyeti de, Haseki-Sultân'ın süsü ile mütenâsibdi. Bıçaklar hep altından, sapları elmaslı idi. Bana en fazla dokunan, sofra örtüleri ile peçetelerdi. Bunlar, ipek ve sırmadan (altın tel) işlemeli tabiî çiçeklerle bezenmiş kumaşlardı. Hattâ Türkiye'de yapılan en zarif çevrelerden daha iyi işlenmişlerdi. Bunları, fevkalâde acıyarak kullandım. Çünki daha yemek bitmeden, hepsi kirlendi. Yemeklerde verilmesi âdet olan hoşaflar, kapakları ve tabakları kabartma altından çini kâselerle getirildi. Yemekten sonra, altın leğenler ve yemekten sonra kullanılan peçetelerin aynı havlularla su verildi. Bunlara ellerimi sildim. Fakat bunu da kıyamadan yaptım. Daha sonra altın tabaklı çini fincanlarla kahve getirildi.

«Haseki-Sultan, bana oldukça neş'eli göründü. Daima büyük bir nezaketle görüştü. Hiç bir bilgi edinemediğimiz Saray-ı Hümâyûn hakkında, kendisinden bâzı tafsîlât elde etmek için, bu fırsattan faydalandım...

«Hafîza Haseki-Sultan, Sultan Mustafa'nın ismini andıkça gözleri doluyor, ondan büyük bir zevkle bahsediyordu. Dedi ki: 'Şu geçen saadetim bana âdetâ rüya gibi geliyor. Fakat insanların en büyüğü ve en sevimlisi tarafından sevildiğimi bir türlü unutamıyorum... Kızım Sultân'ı son derece şefkatle sevmeseydim, onun arkasından ben de yaşamak istemezdim. Beni ölümden kurtarmak için ancak bu şefkat yetişti. Sultan Mustafa'yı kaybettikten sonra tamam bir sene saraydan çıkmadım. Zaman, bir dereceye kadar kederimi hafifleştirdi. Fakat hafta geçmez ki, bir kaç gün olsun, Sultan Mustafa'm için gözyaşı dökmiyeyim'. Bu sözler, sun'î olamazdı. Kederi yüzünden belliydi. Fakat nezaketi dolayısıyle bana karşı şen gözükmiye çalışıyordu. Haseki-Sultan, bahçede gezinmemizi teklîf etti. Derhal cariyelerden biri kendisine kakum kaplı kıymetli bir dîbâ kürk getirdi. 10 mart 1718'di, soğuktu. Bahçeye kendisiyle beraber gittim».

Bu satırlar, II. Mustafa'dan 14,5 yıl sonra yazılmıştır ki, o zaman Hafîza Haseki-Sultan, 39 yaşında idi. XVIII. asırdan önce «haseki-sultan» unvânını taşıyan nâdir hasekilerdendir. Bir çok padişah, hiç bir hasekisine «haseki-sultan» pâyesini vermemiştir. Bu tarihte kızı Safiyye Sultan, 21 yaşında idi, eski sadrâzam ve serdâr-ı ekrem meşhur Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu Vezir Genç Ali Paşa ile evli idi. Bu evlilikten doğan çocuklarla Merzifonlu-zâdeler, bir taraftan da Köprülü-zâdeler'e bağlanarak, Osmanoğlu ve Hafîza Haseki'nin kanını da taşıyarak, zamanımıza kadar gelmiştir. 1960'tan önce kara kuvvetleri kumandanı olan Orgeneral Nûreddin Aknoz, Merzifonlu-zâdeler'dendir. Demek sevimli Lady Montegue'nün tasvîr ettiği muhteşem Hafîza Haseki'nin kızı Safiyye Sultan'dan akan kanı, günümüzde içimizde yaşıyanlara kadar gelebilmiştir. Sultan Mustafa'nın ölümünde Haseki-Sultan 24, kızı da 7 yaşında idi. II. Mustafa'nın ana baba bir kardeşi olan halefi III. Ahmed, bu kadar genç yaşta bir kadının evlenmesi îcâb ettiğini düşündüğünü yengesine söyledi, imparatorlukta kiminle evlenmek isterse evlendireceğini bildirdi. «İnsânî olarak düşünürsek, kadın olalım, erkek olalım, koskoca bir imparatorlukta gönlümüzün beğendiği herhangi bir kimseyle evlenmek imkânına sâhib olmanın ne büyük bir saâdet telâkki edileceğini, îtiraf etmemiz lâzımdır» diyor Lady Montegue, şöyle devâm ediyor:

«Fakat Hafîza Haseki-Sultan, Sultân Ahmed'e evlenmek istemediğini bildirmiş, ancak padişah fikrinde ısrâr edince, ikinci defa olarak irâde-i hümâyûn'a karşı gelmeyi, almış olduğu terbiye ile kaabil-i te'lif görmediği için, zevc olarak kendisine, eskiden be-

ri tanışıp görüştüğü reîsü'l-küttâb (dış işleri bakanı) Kara Ebû-Bekir-Efendi'yi seçmiştir. Efendi'nin yaşı 80'e yaklaşmıştı. Efendi, Haseki-Sultân'a çok büyük hürmet göstermiştir».

Yâni 24 yaşındaki muhteşem dul, 40 yaşını bitirmeden ölen Sultan Mustafa'nın hâtırasına ihanet etmeksizin, kendisine bir yuva sağlamış oluyordu. Ebû-Bekir Efendi, III. Süleyman (1687 - 1691), II. Ahmed (1691 - 1695) ve III. Ahmed (1703 - 1730) devirlerinde 4 defa reîsü'l-küttâb olmuş bir devlet adamıydı. Bir çok eser yazmıştır. 12 haziran 1723'te 95 yaşına yakın ölmüş, Süleymâniye'ye gömülmüştür. Aynı zamanda şâirdi. Aslen Âzerî idi. Şîrvân'dan (Kuzey Âzerbaycan) Hicâz'a, oradan Mısır'a, sonra 1672'de Istanbul'a gelerek devlet hizmetine girmiş, diplomaside hızla yükselmiştir. Babası Rüstem Bey, onun babası Ahmed Bey, onun babası Mahmud Şîrvânî idi.

II. Abdülhamîd'in en sevgili zevcesi olmakla ve son nefesine kadar başında kalmakla tanınmış zevcesi Müşfika IV. Kadın-Efendi ile, zevcinin ölümünden 40 ve padişahlığının sona ermesinden 50 yıl kadar sonra, bir kaç yıl boyunca görüştüm. Pek çok değerli notlar aldım. Zira Sultân Azîz haremini biliyordu ve bu padişahın annesi Pertev-niyâl Vâlide-Sultan tarafından yetiştirilmişti. Bir Abaza beyinin kızı idi. Bu kadar müddet sonra II. Abdülhamîd'e bağlılığı, çarpıcı idi. Sultan Hamîd'in içinde erimişti. O nasıl düşünmüşse öyle düşünüyor, neden hoşlanmışsa ondan hoşlanıyordu. Şahsen tanıdığım binlerce zevce arasında, kocasına ve kocasının hâtırasına bu derece en küçük bir art niyet olmadan bağlananına tesadüf etmediğimi burada söylemiye mecburum.

Hafîza Haseki-Sultân'ı Mart 1718'de bize bir İngiliz lady'si tasvîr etmiştir. Bundan 134 yıl sonra, 1851 aralığında bir Alman (Avusturyalı) doktor da, bize I. Abdülmecîd'in 4. kadın-efendisi ve müstakbel Sultan Reşâd'ın annesi Gül-Cemâl'i anlatmaktadır. 25 yaşındaki Kadın-Efendi, ölüm döşeğindedir. 12 yıldan beri padişahla evlidir. Padişah da bu sırada zâten 28 yaşındadır. Dr. Spitser'in hâtıralarını, gene Ahmed Refik Altınay'ın tercümesinden veriyorum :

«11 aralık 1851 günü padişah, çok müteessir bir tavırla ve âdeti olduğu üzere Fransızca konuşarak bana şunları söyledi :

«— Hasta olan zevcem, kendisine karşı kalben en gerçek bir mahabbet hissettiğim yegâne zevcemdir, Onunla ömrümü birlikte geçirdiğim için gençliğimden beri kendisine bütün kalbimle merbut oldum... Fakat her şeyden evvel bana doğrusunu söylemeni arzu ederim.

«Son cümle üzerine gözleri yaşardı. O zaman, hastada göreceğim tereddütlü alâmetleri saklamak lâzım geldiğini hissettim. Harem ağasına, harem kapısını açmasını emretti. Kapı açılıncaya kadar beni salona götürdü. Harem ağası gelinceye kadar sabırsızcasına, acele acele benimle berâber bir yukarı bir aşağı dolaştı. Nihayet harem ağaları kapıyı açtılar. Biz girer girmez tekrar kapadılar. Bir koridora geldik. Zannederim benden evvel buraya hiç bir ecnebi girmemişti. Çünki bu âna kadar hekim ve saire gibi buraya giren kadınlar, hareme selâmlıktan getirilmemişlerdi.

«Yer yer dolambaçları ihtiva eden bu koridordan geçmek için takriben on dakika sarf ettik. İki harem ağası önden gittiler. Arkadan padişah gidiyordu. Ben de gözlerim önde biraz geriden takib ettim. Ne zaman bir dolambaca gelsek padişah gülerek gene Fransızca «restez (durunuz)» diye sesleniyordu. Ekseriya önümüze çıkan telâşlı sadâları, esvabların hışırtıları, hızla kapadıkları kapıların gürültüleri kulaklarıma akseden başları örtüsüz kadınların kaçmaları için bir kaç defa durdum. Padişah kalben heyecân içinde bulunduğu halde, hastada göreceği yeni halden mahzûz gibi görünerek: «avancez (yaklaşınız)» emrini verir vermez yürüdüm.

«Bu sûretle koridorun nihâyetindeki ikinci kapıya geldik. Burada kızlarağası, padişahı istikbâl etti. Bana da gözlerini açarak hayretle baktı. Salona girdik. Bizim geldiğimiz tekmil hareme yayılıncaya kadar burada bir müddet bekledik. Sonra tekrâr ilerledik. Padişah önde, ben arkada, gözlerini gözlerimden ayırmıyan kızlarağası da yanımda, duvarları yaldızlı muhteşem bir odadan geçerek, gayet mutantan, hakıykaten şâhâne, tepesinden ışıklı, tavanı iki sıra büyük mermer sütunlara dayalı bir salona girdik. Salonun iki tûlânî cephesinde, nihâyete kadar sıra sıra kapılar gördüm. Bunlar, ağır ve kırmızı perdeleriyle, bu sahaya ressâmâne bir letâfet bahş ediyorlardı. Kapıların her biri bir dâirenin, soldan birincisi vâlide-sultân'ın, ondan sonra kadın-efendilerin, daha sonra ıkbâllerin daireleri. Zât-ı Şâhâne, bu kapılardan dördüncüsüne yaklaştı. Daha sonra kaldırdı. Perdenin arkasından derhâl odaya girilmiyordu. Odalardan ikinci bir perdeyle ayrılmış ufak bir geçit vardı. Padişahın arkasından giderek, bu odaya ilk adımımı atmak istediğim esnada, kızlarağası kolumdan bir tutuş tuttu ki, etrâfına bakınarak, beni bırakmak istemediğini îmâ etti. Tam bu sırada, başı açık genç bir kızın salondan geçtiğini gördüm. Kızlarağası, kıza hiddetli nazarlar fırlattı. Bu esnada Sultân odaya girmişti. Bana da girmekliğimi işaret etti. Müzeyyen bir odanın duvarlarından birinin ortasında, gayet san'atkârâne bir Lâ-

hûr şâlı örtülü bir yatak gördüm. Bu yatakta, üzeri aynı kumaştan bir cibinlik altında, yüzü şalla örtülü hasta kadın-efendi yatıyordu. Zât-ı Şâhâne, hastaya yaklaştı. Gâyet nâzikâne bir sesle : «Rahatsızlığınız nasıl efendim?» diye sordu. Tatlı, gayet sevimli bir ses cevap verdi : «Kendimde iyilik hisdediyorum Efendîmiz». Padişah sözüne devâm etti :

«— Doktorumu getirdim. Kendisinden pek çok fayda gördüm. İstiyorum ki sizi de tedavi etsin.»

Hasta : «İrâde buyurursunuz» diye cevap verdi.

«Padişah hastaya, bana nabzını göstermesini rica etti. Bu söz üzerine, gayet nâzik, son derece mütenasip, fakat üzücü bir hastalığı gösteren zayıf bir el uzandı. Sonra Sultan, hastanın dilini de görmek isteyip istemediğimi sordu. Muvâfakat cevâbım üzerine, hastanın yüzüne örtülü şâlı kendi eliyle açtı. İşte o zaman, karşımda öyle güzel bir kadın başı gördüm ki, ömrümde böylesini görmemiştim. Iztırâbın te'sîri, çehrenin solgunluğu, hastalık te'sîriyle gözlerin parlayışı bile gayet cazipti».

Gül-Cemâl Kadın-Efendi, yataktan kalkamamış, 25 yaşında ölmüştür. 7 yaşında bıraktığı oğlu Reşâd Efendi, tâ... 57 yıl sonra tahta geçecektir. Kadın-Efendi, 82 yaşına kadar yaşıyabilseydi, ancak vâlide-sultân olacaktı. Zîrâ en yaşlı tahta oturan padişah, Sultan Reşad'dır. Meşhur Gül-Cemâl vapuru, bu kadın-efendinin adını taşır. Dr. Spitser, sonra I. Abdülmecîd'in annesi Bezm-i Âlem Vâlide-Sultân'ı da tedavi etmiştir. Türkiye tarihinin en büyük bir kaç hayırsever kadınından birini de kurtaramamıştır. Vâlide-Sultan, gelininden bir buçuk yıl sonra 46 yaşlarında öldü.

Bazı Padişahların Zevceleri

I. Osman (1281 - 1324) Ömer Bey'in kızı Mâl Hâtun'la ve Şeyh Edebalı'nın Kızı Rabîa Bâlâ Hâtun'la evlendi.

Osman Gazi'nin ilk evlenmesi 1280'e doğru yâni Ertuğrul Gazi'nin hayatında, ikincisi de 1289'a doğrudur. İlkinden Sultân Orhan, ikincisinden Alâeddin Bey doğdu.

Sultân Orhan, 1298'de Nîlûfer Hâtûn'u aldı ki, bu ulu kadın, Türk tarihinin iki büyük dâhîsini, Rûmeli Fâtihi Gazi Süleyman Paşa ile I. Sultan Murâd'ı doğurdu. Yalnız Bursa'da 2 cami ve bugün de adını taşıyan çayın üzerinde köprü yaptırdı.

Sultân Orhan, 1316'da Asporça Hâtun'la, 1346 mayısında İmparator VI. İoannis Kantakuzinos'un kızı Theodora ile, sonra Bayalun Hâtun'la evlendi. Theodora, Halil Bey'i, Asporça Hâtûn ise Şehzâde Halîl ile Fatma Hâtûn'u doğurdu.

I. Murâd'ın 5, Yıldırım'ın 7 zevcesinin adını ve nesebini biliyoruz. Ama mevzuumuz, padişah zevcelerini saymak değildir. Yalnız padişah zevceleri için daktilo ile yazılmış 300 küsur sahifelik müsveddemden bu çizgileri çıkarıyorum. Osmanoğulları'nın şeceresi, ayrı ve çok büyük hacimde bir kitabımın mevzuu olacaktır. Ben burada yalnız son padişah-halîfelerin zevcelerini vermekle yetinmek istiyorum. Bu sûretle padişah zevceleri bahsini de kapatmış olacağım.

Kendisinden sonra ve günümüzde yaşıyan bütün Osmanoğulları'nın atası, istisnasız şekilde II. Mahmud'dur. Onunla başlıyarak son padişah-halîfelerin zevcelerini bildiriyorum.

II. Mahmûd'un (1808 - 1839) Zevceleri

1. Hacıye Hoş-yâr Baş-Kadın-Efendi (Mihr-i Mâh Sultân'ın annesi) (1839'dan önce öldü).

2. Âlî-Cenâb Baş-Kadın-Efendi (Velîahd-Şehzâde Abdülhamîd'in annesi) (1839'dan önce öldü).

3. Hacıye Pertev-Piyâle Nev-fidân Baş-Kadın-Efendi (4.I.1803 - 25.XII.1855 = 52, 11, 22).

4. Misl-i Nâyâb II. Kadın-Efendi (1825'den önce öldü).

5. Kamerî II. Kadın-Efendi (1825'den önce öldü).

6. Ebr-i Reftâr II. Kadın-Efendi (ölümü: 1825).

7. Pervîz-Felek II. Kadın-Efendi (Atıyye ve Hadîce Sultanlar'ın annesi) (1832'den önce öldü).

8. Zer-Nigâr II. Kadın-Efendi (Âdile Sultân'ın annesi) (ölümü : 1832).

9. Bezm-i Âlem II. Kadın-Efendi (I. Abdülmecîd'in annesi) (1807? - Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 3.V.1853 = 46?), izdivacı : 1822?, izdivaç müddeti : 17 yıl?, vâlide-sultan : 1.VII.1839 - 3.V.1853 = 13, 10, 3.

10. Âşûb-i Cân III. Kadın-Efendi (1808? - 10.VI.1870 = 62?), izdivacı : 1823?, izdivaç müddeti : 16 yıl?.

11. Nûr-taş IV. Kadın-Efendi (1810? - I.1886 = 76?).

12. Baş-Ikbâl Tiryâl Hanım-Efendi (1810? - 1883 = 73?) (Sultân Abdülazîz'in saltanatında 2. vâlide-sultan muamelesi görmüştür : 1861 - 1876).

13. II. Ikbâl Pertev-niyâl (-Nihâl) Hanım-Efendi (sonradan : Vâlide-Sultan) (1812? - 5.II.1883, Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu = 71?), izdivacı : 1829?, izdivaç müddeti 10?, vâlide-sultan : 25.VI.1861 - 31.V.1876 = 14, 11, 6 (Sultân Abdülazîz ile Şehzâde Nizâmeddin'in annesi).

14. III. Ikbâl Hüsn-i Melek Hanım-Efendi (1812? - X.1886 = 74?).

15. IV. Ikbâl Leb-rîz-Felek Hanım-Efendi (1810? - 11.I.1865, Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu = 55?).

I. Abdülmecîd'in (1839 - 1861) Zevceleri

1. Servet-Sezâ Baş-Kadın-Efendi (1824? - IX.1878 = 54?) (Fatma ve Refîa Sultanlar'la Sultan Reşâd'ın mânevî annesi), izdivacı : 1839, izdivac müddeti : 22.

2. Hoş-yâr II. Kadın-Efendi (1824? - 185x = ?), izdivacı : 1839.

3. Şevk-Efzâ II. Kadın-Efendi (sonra : Vâlide-Sultan) (1820 - Çırağan Saray-ı Hümâyûnu, 20.IX.1889 = 69) (vâlide-sultan : 30.V.1876 - 31.VIII.1876 = 0, 3, 2) (V. Murâd'ın annesi), izdivacı : 1839, izdivaç müddeti : 22.

4. Tîr-i Müjgân III. Kadın-Efendi (16.VIII.1819 - Eski Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu, 26.IV.1853 = 33, 8, 11) (II. Abdülhamîd'in annesi), izdivacı : 1839, izdivac müddeti : 14.

5. Gül-Cemâl IV. Kadın-Efendi (1826 - 29.XII.1851 = 25) (Fatma ve Refîa Sultanlar'la Sultan Reşâd'ın annesi), izdivacı : 1839, izdivac müddeti : 12.

6. II. Ikbâl Zerrîn-Melek Hanım-Efendi (1824? - 1842 = 18?), izdivacı : 1841, izdivac müddeti : 1 yıl.

7. Baş-Ikbâl Düzd-i Dil Hanım-Efendi (1825? - 16.X.1845 = 20?) (Cemîle Sultân'ın annesi), izdivacı : 1842?, izdivac müddeti : 3?.

8. Verd-i Cinân III. Kadın-Efendi (1826 - Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 9.XI.1889 = 63) (Münîre Sultân ile Kemâleddin Efendi'nin annesi), izdivacı : 1843?, izdivac müddeti : 18?.

9. II. Ikbâl Nesrîn Hanım-Efendi (1826? - 2.I.1853 = 27?).

10. II. Ikbâl Ceylan-Kâr Hanım-Efendi (1828? - II.1855 = 27?).

11. Baş-Ikbâl Nükhet-Sezâ Hanım-Efendi (2.I.1827 - 4.VI.1850 = 23, 5, 3).

12. IV. Ikbâl Nâvek-Misâl Hanım-Efendi (1828? - 1854 başları = 26?).

13. Şâyân IV. Kadın-Efendi (1831? - 1860? = 29?) (Behîce Sultân'ın annesi).

14. Gülistû IV. Kadın-Efendi (1831? - 1861 başları = 30?) (Medîha Sultân ile Sultan Vahîdeddin'in annesi).

15. Perestû IV. Kadın-Efendi (sonradan : Vâlide-Sultan) (1830? - 1904 = 74?) (II. Abdülhamîd'in mânevî annesi sıfatıyle vâlide-sultan : 31.VIII.1876 - 1904 = 28) (Cemîle Sultân'ın da mânevî annesidir).

16. Baş-Ikbâl Mehtâb Hanım-Efendi (1830? - 1880 başları = 50?).

17. IV. Ikbâl Nergis Hanım-Efendi.

18. II. Ikbâl Nev-Eser Hanım-Efendi (ölümü : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 12.IX.1889) (Burhâneddin Efendi'nin annesi).

19. III. Ikbâl Nâlân-ı Dil Hanım-Efendi (1829? - Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 1865 = 36?) (Senîha Sultân'ın annesi).

20. IV. Ikbâl Şâyeste Hanım-Efendi (1840? - 19.I.1912 = 72?) (Nâile Sultân'ın annesi).

21. Baş-Gözde Ayşe Ser-firâz Hanım-Efendi (1842? - Ortaköy Sarayı, 9.VI.1905 = 63?) (Süleymân Efendi'nin annesi).

22. II. Gözde Bezmî Hanım-Efendi (1845? - ?), Sultan Mecîd'den ayrılmış, sonra 2 defa daha evlenmiştir (Hıdiv İsmail Paşa'nın zevcesi ve

Sadrâzam Halil Hamîd Paşa'nın torunu Zehrâ Hanım'ın evlâd edinilmiş kızıdır).

23. III. Gözde Hüsn-i Cenân Hanım-Efendi (? - 1843).

24. IV. Gözde Sâf-derûn Hanım-Efendi.

Sultân Abdülazîz'in (1861 - 1876) Zevceleri

1. Dürr-i Nev Baş-Kadın-Efendi (15.III.1835 - Çamlıca Sarayı, 24. VIII.1892 = 57, 5, 10), izdivacı : Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu, 1856, izdivac müddeti : 20 (Velîahd Yûsuf İzzeddîn Efendî ile Sâliha Sultân'ın annesi).

2. Edâ-Dil II. Kadın-Efendi (1845? - Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 1875 = 30?) (Mahmud Celâleddîn Efendi'nin annesi), izdivâcı : Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu, 1861, izdivac müddeti : 14.

3. Hayrân-ı Dil II. Kadın-Efendi (2.XI.1846 - Ortaköy Sarayı, 19.IX. 1898 = 51, 10, 17) (Nâzıme Sultân ile II. Abdülmecîd'in anneleri), izdivacı: Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 21.IX.1866, izdivac müddeti : 10.

4. Neş'e-rek (= Nesteren = Nesrîn) III. Kadın-Efendi (1848? - Ortaköy Saray-ı Hümâyûnu, 11.VI.1876 = 28?) (Esmâ ve Emîne Sultanlar'la Şevket Efendi'nin annesi), izdivacı : Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 1868?, izdivac müddeti : 8? (Gazi İsmail Bey'in kızı ve meşhur Çerkes Hasan Bey'in ablasıdır, halası da Kapdân-ı Deryâ Ateş Mehmed Paşa ile evliydi).

5. Gevherî IV. Kadın-Efendi (Hopa, 8.VII.1856 - Ortaköy Saray-ı Hümâyûnu, 6.X.1884 = 28, 2, 29) (Seyfeddîn Efendi'nin annesi), izdivacı : Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 1873, izdivac müddeti : 3.

V. Murâd'ın (1876) Zevceleri

1. Eleron Mevhibe Baş-Kadın-Efendi (Tiflis, 6.VIII.1835 - Şişli/Istanbul, 21.III.1936 = 100, 6, 16), izdivacı : Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu : 2.I.1857, izdivac müddeti : 48.

2. Reftâr-ı Dil II. Kadın-Efendi (Gence, 5.VI.1838 - Ortaköy/Istanbul, 3.III.1936 = 97, 8, 28) (Salâhaddîn Efendi'nin annesi), izdivacı : Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 4.II.1859, izdivac müddeti : 46.

3. Şâyân III. Kadın-Efendi (Hopa, 4.I.1853 - Ortaköy/Istanbul, 15.III. 1945 = 92, 2, 12) (Hadîce Sultân'ın annesi), izdivacı : Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 5.II.1869, izdivac müddeti : 36.

4. Meyl-i Servet IV. Kadın-Efendi (Batum, 21.X.1874 - Çırağan Saray-ı Hümâyûnu, 9.XII.1903 = 49, 1, 19) (Fehîme Sultân'ın annesi), izdivacı : Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 8.VI.1874, izdivac müddeti : 30.

5. Baş-Ikbâl Resân Hanım-Efendi (Artvin, 28.III.1866 - Çırağan Saray-ı Hümâyûnu, 31.III.1910 = 44, 0, 4) (Fatma ve Aliyye İkiz Sultanlar'ın annesi), izdivacı : Çırağan Saray-ı Hümâyûnu, 2.XI.1877, izdivac müddeti : 27.

6. II. Ikbâl Cevher-rîz Hanım-Efendi (1940'larda Istanbul'da öldü).

7. III. Ikbâl Nev-Dürr Hanım-Efendi.

8. IV. Ikbâl Remiş-Nâz Hanım-Efendi.

9. Baş-Gözde Filiz-ten Hanım-Efendi (1865? - Istanbul, 1945? = 80?).

II. Abdülhamîd'in (1876 - 1909) Zevceleri

1. Nâzik-Edâ Baş-Kadın-Efendi (1851? - Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 10.II.1895 = 44?), izdivacı : Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu, 1867, izdivac müddeti : 28 (Ulviye Sultân'ın annesi).

2. Nûr-Efzûn II. Kadın-Efendi (1851? - 1915? = 64?), izdivacı : Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu, 1868 başları, boşanma : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 1878, izdivac müddeti : 10 (bu kadın-efendi, boşandıktan sonra hemen Esvâbcıbaşı Safvet Bey'le evlendirilmiştir).

3. Bedr-i Felek Baş-Kadın-Efendi (4.I.1851 - Serencebey/Yıldız/Istanbul, 6.II.1930 = 80, 1, 3), (Velîahd Selîm Efendi, Zekiye Sultan ve Ahmed Efendi'nin annesi), izdivacı : Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu, 15.XI.1868, izdivac müddeti : 50.

4. Bîdâr II. Kadın-Efendi (5.V.1858 - Erenköy Sarayı, 1.I.1918 = 59, 7, 27) (Naîme Sultan'la Abdülkadir Efendi'nin annesi), izdivacı : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 2.IX.1875, izdivac müddeti : 42.

5. Dil-Pesend III. Kadın-Efendi (Tiflis, 16.I.1865 - Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 5.X.1903 = 38, 8, 20) (Nâile Sultân'ın annesi), izdivacı : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 10.IV.1883, izdivac müddeti : 20.

6. Mezîde Mestân III. Kadın-Efendi (Gence, 3.III.1869 - Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 21.I.1909 = 39, 10, 19). İzdivacı : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 2.II.1885, izdivac müddeti : 24 (Burhâneddîn Efendi'nin annesi).

7. Emsâl-i Nûr III. Kadın-Efendi (2.I.1866 - Nişantaşı/Istanbul, 1950 = 84) (Şâdiye Sultân'ın annesi), izdivacı : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 20. XI.1885, izdivac müddeti : 33.

8. Ayşe Müşfika IV. Kadın-Efendi (Hopa, 10.XII.1867 - Serencebey / Yıldız/Istanbul, 17.VII.1961 = 93, 7, 8) (Ayşe Sultân'ın annesi), izdivacı : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu : 12.I.1886, izdivac müddeti : 33. «Kayıhan» soyadını almıştır. Prens Gazi Şehîd Mahmud Bey'in kızıdır.

9. Baş-Ikbâl Sâz-kâr Hanım-Efendi (İstinye/Istanbul, 8.V.1875 - Beyrut, 1945? = 72?) (Refîa Sultân'ın annesi), izdivacı : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 31.VIII.1890, izdivac müddeti : 28.

10. II. Ikbâl Peyveste Hanım-Efendi (10.V.1873 - Paris, 1944? = 71?) (Abdürrahîm Efendi'nin annesi), izdivacı : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 24.I. 1893, izdivac müddeti : 26. Osman Bey'in kızıdır.

11. III. Ikbâl Fatma Pesend Hanım-Efendi (1876? - 1925? = 49?) (Hadîce Sultân'ın annesi), izdivacı : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 1896, izdivac müddeti : 22.

12. IV. Ikbâl Behîce Hanım-Efendi (10.X.1882/1969'da hayatta idi) (İkiz Şehzâdeler Nûreddîn ve Bedreddîn Efendiler'in annesi), izdivacı : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 10.V.1900, izdivac müddeti : 18. «Maan» soyadını almıştır.

13. Sâliha Nâciye Kadın-Efendi (Gebze, 1887 - Erenköyü Sarayı, 4.II.1924 = 37) (Mehmed Âbid Efendi'nin annesi). İzdivacı : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 4.XI.1904, izdivac müddeti : 14 (II. Abdülhamîd, kendisine sırayı bozarak ve istisnâî olarak «kadın-efendi» pâyesini vermiştir).

14. Baş-Gözde Dürdâne Hanım-Efendi (1867 - Istanbul, I.1955 = 88). Sonradan 2 defa daha evlenmiştir.

15. II. Gözde Câlibos Hanım-Efendi (Istanbul, 1890?). Sonradan Emin Paşa ile evlenmiştir.

V. Mehmed Reşâd'ın (1909 - 1918) Zevceleri

1. Kâm-res Baş-Kadın-Efendi (Gence, 5.III.1855 - Kuruçeşme Sarayı, 30.IV.1921 = 66, 1, 26) (Zıyâeddin ve Hilmi Efendiler'in annesi), izdivacı : Ortaköy Sarayı, 30.IX.1872, izdivac müddeti : 46.

2. Dürr-i Adn II. Kadın-Efendi (Kars, 16.V.1860 - Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu, 8.III.1910 = 49, 9, 23) (Mahmûd Necmeddin Efendi'nin annesi), izdivacı : Ortaköy Sarayı, 10.X.1876, izdivac müddeti : 42.

3. Mihr-Engiz II.* Kadın-Efendi (Adapazarı, 15.X.1869 - İskenderiyye, 12.XII.1938 = 69, 1, 28), izdivacı : Ortaköy Sarayı 4.IV.1887, izdivac müddeti : 31.

4. Nâz-Perver III. Kadın-Efendi (1870? - Istanbul, 1938? = 60?).

5. Dil-Firîb IV. Kadın-Efendi (1890? - Istanbul, 1953 = 63?). 1925'lerde bir Türk doktoru ile evlenmiştir.

VI. Mehmed Vahîdeddîn'in (1918 - 1922) Zevceleri

1. Emîne Nâzik-Edâ Baş-Kadın-Efendi (Sohumkal'a, 9.X.1866 - Maâdî/Kahire, 194x) (Ulviye ve Sabîha Sultanlar'ın annesi), Abaza prensi Hasan Merçen Bey'in büyük kızı (kızkardeşi Veliahd Selim Efendi ile evlenmiştir), izdivacı : Ortaköy Sarayı, 8.VI.1885, izdivac müddeti : 41.

2. İnşirâh Hanım-Efendi (Batum, 10.VII.1887 - Kahire, 10.VI.1930 = 42, 11, 1). İzdivacı : Çengelköyü Sarayı, 8.VII.1905, boşanma : Çengelköyü Sarayı, 17.XI.1909, izdivac müddeti : 4.

3. Şâdiye Meveddet II. Kadın-Efendi (Adapazarı, 12.X.1893 - Çengelköyü Sarayı, 1951 = 58) (Ertuğrul Efendi'nin annesi), izdivacı : Çengelköyü Sarayı, 25.IV.1911, izdivac müddeti : 15. İskendireyye'de 2.V.1932'de Emin Paşa-zâde Şâkir Bey'le evlenip 28.II.1936'da boşanmıştır.

4. Nevâre Hanım-Efendi (Adapazarı, 4.V.1901) (şimdi Istanbul'da). İzdivacı : Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu, 20.VI.1918, boşanma : San Remo, 20.V.1924; evlilik müddeti : 6. Sonradan yeniden evlenmiştir. Sultan Vahîdeddin, bu zevcesine kadın-efendi pâyesi vermemiştir. «III. Kadın - Efendi» olması lâzımdı.

5. Nîmet Nevzâd Hanım-Efendi (Istanbul, 2.III.1902) (şimdi Kahire'de). İzdivacı : Yıldız Saray-ı Hümâyûnu, 1.IX.1921, evlilik müddeti : 5. Sonradan Beşiktaş'da yeniden evlenmiştir. Padişah, buna da kadın-efendi pâyesi vermemiştir. «IV. Kadın-Efendi» olması lâzımdı.

Halîfe II. Abdülmecîd'in (1922 - 1924) Zevceleri

1. Şehsüvâr Baş-Kadın-Efendi (Istanbul, 2.V.1881 - Paris, 1945 = 64) (Fâruk Efendi'nin annesi). İzdivacı : Ortaköy Sarayı, 22.XII.1896, evlilik müddeti : 48.

2. Hayru'n-Nisâ II. Kadın-Efendi (Bandırma, 2.III.1876 - Nice, 3.IX. 1936 = 60, 6, 2). İzdivacı : Ortaköy Sarayı, 18.VI.1902, evlilik müddeti : 32.

3. Atıyye Mehistî III. Kadın-Efendi (Adapazarı, 27.I.1892 - Londra, 1964 = 72) (Dürr-i Şehvâr Sultân'ın annesi). İzdivacı : Çamlıca Sarayı, 16.IV.1912, evlilik müddeti : 32.

4. Bih-rûz IV. Kadın-Efendi (24.V.1903). İzdivacı : Çamlıca Sarayı, 21.III.1921, evlilik müddeti : 23,5 yıl.

VII

HAREM-İ HÜMÂYÛN

Harem-i Hümâyûn Nedir?

«Harem»in mânâsı malûm. Bir evde, kadınlara mahsus daire (lugat mânâsı «yasak yer»dir). «Hümâyûn» sıfatı da eklenince, böyle bir haremin, Osmanlı padişahına ait olacağı anlaşılır.

Harem-i Hümâyûn, padişahın, zevceleri, odalıkları, çocukları, Hânedân üyelerinden diğer bir kaç akrabası ile beraber yaşadığı saray kısmıydı. Sarayın çok mühim bir kısmı. Belki en mühim kısmı. Hareme, orada yaşıyan şehzâdeler dışında, hiç bir erkek adım atamazdı. Harem ağaları hariç tabiî. Zenci veya beyaz harem ağaları girebilirlerdi. Zâten görevleri de buradaydı.

Harem-i Hümâyûn'un fahrî başı vâlide-sultan, yoksa baş-kadın-efendi idi. Gerçekte ise bu muazzam teşkilâtı resmî adı «Dârü's-Saâdeti'ş-Şerîfe Ağası» olan Dârüssaâde Ağası, halk diliyle «Kızlarağası» ve Baş-hazînedâr Usta denen en yüksek rütbeli cariye idare ederdi. Kızlarağası Zenci hadımlardandı. Protokolde şeyhulislâmla vezirler arasında gelirdi. Yâni vezirlere (mareşal pâyesi) takaddüm ederdi. Bas-hazînedâr Usta ise vezir pâyesine eşit rütbedeydi. Kızlarağasından devlet hizmetine geçilemezdi. Kızlarağası azledilince ya Mısır'a gidip hayatını tamamlar veya vakıflarının idaresi için Mekke veya Medîne'ye giderdi. Zaten Osmanlılar'da Harem dışında yüksek pâyeli Zenci devlet adamı yok gibidir. Bir kazaskerle bir vezîri ancak hatırlıyorum. Onlar da hadım değillerdi.

Baş-Hazînedâr Usta denen ihtiyar cariye de bu görevden uzaklaşırsa, Istanbul'da bir konağa veya padişah saraylarından birine çekilip ömrünü tamamlardı.

Kızlarağası ile Baş-hazînedâr Usta, kendi cinslerinden yüzlerce yardımcıyle Harem-i Hümâyûn'u idare ederlerdi. Nasıl ederlerdi? Bu bahiste bu hususu anlatmak istiyorum.

Kızlarağası

Kızlarağası'nın asıl adı «Dâru's-Saâde Ağası» dır. «Dâru's-Saâde», Arabca'da «saadet evi» demektir. Yâni padişahın oturduğu ev.

1582'ye kadar kızlarağası, ak hadım ağalarından seçilirdi. Bu tarihte III. Murad, Mehmed Ağa'yı kızlarağası yaptı. Osmanlı tarihinin sonuna kadar da bir daha haremde beyaz hadım ağası kullanılmadı.

Daha doğrusu 1582'ye kadar ak hadım ağası olan Bâbüssaâde Ağası, Dârüssaâde Ağası'nın âmiri idi. Bu tarihte zencî Dârüssaâde Ağası, Bâbüssaâde Ağası'nın âmiri olmuştur. Ak hadımlardan devlet adamları, bu arada bir kaç vezîr-i âzam çıktığı halde, siyâhî hadımlardan hiç bir devlet adamı yapılmamış, kendilerine yalnız Harem hizmetleri ve vakıflarla ilgili belirli hizmetler verilmiştir.

II. Abdülhamîd 1876'da tahta çıkınca kızlarağasını resmî ve siyasî işlerden çekti. Vezîre eşit pâyesini almadı. Fakat kızlarağasının devlet ve siyâset işlerine karışması devri sona erdi. 1908 Meşrutiyeti'nden sonra kızlarağasının protokol mevkii de kalmadı.

Birkaçı müsbet, daha fazlası menfî siyasî roller oynıyan kızlarağasının bir çoğu da siyasete karışmadılar. Harîs olanları, çok büyük hayır sahipleri, akıllıları, sadrâzam tâyin ve azl ettirenleri, büyük ölçüde rüşvet alanları vardır. Hâsılı Osmanlı tarihi her tipte kızlarağası gördü. I. Mahmud devrinde (1730 - 1754) I. Beşîr Ağa ile II. Beşîr Ağa, fevkalâde siyasî nüfuz kazandılar.

Kızlarağaların çoğu Habeş ırklarındandır. Gerçek mânâda Zenci değil, Sâmî veya Hâmî ırklardandır. Padişah değişince âdet, kızlarağasının yeni padişahtan izin isteyip Mısır'a, ekseriya Mısır'da Kahire'ye gidip orada hayatını tamamlaması idi. Mekke ve Medîne'yi tercîh edenleri de olurdu. Umumiyetle çok dindar idiler. Cahilleri gibi, çok kültürlüleri, kültür, ilim ve san'at hâmîleri vardır.

Yeni tahta geçen bazı padişahlar, kızlarağasının istifasını kabûl etmemiş, onları yerlerinde bırakmışlardır. Meselâ I. Ahmed'in (1603 - 1617) kızlarağası Hacı Mustafa Ağa, I. Mustafa (1617 - 1618), sonra II. Osman (1618 - 1622) zamanlarında yerini muhafaza etti. Hattâ II. Osmân'ın tatbik edilmeden kalan meşhur reform tasarılarından bir kısmını o pâdişâha ilhâm etti ve II. Osmân'ın başlıca müşavirlerinden oldu. IV. Mehmed (1648-1687) de tahta geçince, babası Sultân İbrâhim'in (1640 - 1648) kızlarağası Celâlî İbrahim Ağa'yı yerinde bıraktı. I. Mahmud (1730 - 1754)

tahta oturunca, III. Ahmed'in (1703 - 1730) son kızlarağası Hacı Beşîr Ağa'yı yerinde bıraktığı gibi, ona politik sahada geniş haklar da tanıdı ve başlıca müşavirleri arasına aldı. Bu Beşîr Ağa, 30 yıl bu çok mühim ve yüksek mevkı'de kaldı. 3 haziran 1747'de öldü ve Eyüpsultan'a gömüldü. Yerine II. Hacı Beşîr Ağa geçti. Daha velîahdliğinde I. Mahmûd'un adamı idi. 5 yıl sonra padişah, 1752'de kendisini îdâm ettirmek mecburiyetinde kaldı.

Hazînedârlar

Hazînedârların politika ile hiç ilgisi olmamıştır. Hattâ halk, sarayda bu derecede mühim bir kadının bulunduğunu bilmezdi. Başhazînedâr, «devletlü» idi, rütbesi vezîre (mareşal) eşitti. Çoğunun isimlerini bilmiyoruz. II. Abdülhamîd zamanında (1876 - 1909) 4 başhazînedâr usta gelip gitmiştir. Son üçünün adları Dilber-dide, Şems-i Cemâl ve Fettân-fer'dir. İlkinin adını tesbît edemedim. Zîrâ bunlar resmî sâl-nâmelere geçmezlerdi. Saray vesikalarını incelemek lâzımdır. II. Mahmud devrine ait bir vesikada (*Tarih Vesikaları*, III, 49) «Saaâdetlü Hazînedâr Usta Hazretleri» denmiştir. III. Selim zamanında Baş-Kadın-Efendi'ye bile «saâdetlü» dendiği için, başhazînedârın mevkıi tahmin edilebilir.

Baş-Hazînedâr Usta, XVIII. asrın sonlarında yılda 30.000 kuruş (15.000 duka altını = 9,3 milyon TL.) maaş alırdı ki, hemen hemen bir sultan maaşı idi (d'Ohsson, VII, 72-3). Padişah atıyyeleri bunun dışında idi.

Hazînedâr cariyelerin sayısı en çok 12 olurdu. Her hazînedârın da daha genç câriyelerden birer yardımcısı vardı. 2. hazînedâr Tanzimat'tan sonra saâdetlü idi, birinci-ferik = bâlâ (orgeneral) derecesindeydi. 3. hazînedâr'ın derecesi ferik (korgeneral), 4. hazînedârınki livâ (tümgeneral), 5. hazînedârınki mîralay (albay) idi. İkinci hazînedâr, her gece padişah uyuduktan sonra, yatak odasının kapısını kilitlerdi.

İlk 5 hazînedâr, serbestçe padişahın yatak odasına kadar giderlerdi. Gözdelerin, hattâ ıkbâllerin protokol dışı hareketlerini kendilerine ihtâr ederlerdi. Başhazînedâr, kadın-efendilere bile yol gösterirdi. Bir kadın-efendinin, başhazînedârın ihtarına aldırmamasına imkân yoktu. Çünki padişah nâmına konuşur ve asırlardan gelen kanun ve gelenekleri bildirirdi. Başhazînedâr usta, son derecede girift olan Osmanlı saray âdetlerini, terbiye ve nezâket kaidelerini yutarcasına bilirdi.

Merasimlerde başhazînedâr, birer eşi sadrâzamda ve hâsodabaşında olan altın mühr-i hümâyûnu altın kordonla boynuna asardı. Töreni, böylesine bir salâhiyetle yönetirdi. Tabiî onun yönettiği tören, padişahla ileri gelen Osmanlı hanımları arasındaki törendi. Harem dışındaki hiç bir törende bulunmazdı.

Diğer Yüksek Rütbeli Cariyeler

Hazînedârlar, yardımcıları ve her hazînedârın dâiresinde hizmet eden cariyelerden başka, haremin cariyelerden müteşekkil daha bir çok teşkilâtı vardı.

5 kâtibe kalfa, kadın veya kız mâbeyncilerdi. Padişaha, vâlide-sultanlara, sultanlara, padişah zevcelerine gelen misafirlere teşrifatçılık yaparlardı.

Daha sonra cariyeler —protokol sırasıyle— şu gruplarda toplanırlardı: câmeşûrîler (çamaşırcılar), ibrikdarlar, çeşniyârlar, kahveciler, kutucular, kilârcılar, şerbetçiler. Her grubun başı, ikincisi, üçüncüsü... ve bunların herbirinin birer yardımcısı vardı. Yer boşalınca yardımcılar bir ileriye geçerlerdi. Bu cariye gruplarının pâdişâhın haremde hangi hizmetlerine baktıkları, adlarından anlaşılır.

Sanıldığı gibi cariyeleri kızlarağası ve onun maiyetindeki Habeş hadım ağaları değil, hazînedârlar idare ederlerdi. Kızlarağası ve maiyetindeki ağalar, daha çok haremin dış dünya ile ilgilerini düzenlerlerdi. Esâsen kızlarağasının, bir çok muazzam vakfı yönetmek gibi mühim dış görevleri de vardı. Bir haylisi iç politika ile de uğraşırlardı.

Saray dilinde «çeşniyâr» denen çâşnîgîrler, padişaha yemekte servis yapar, yemek takımlarını düzenlerlerdi. Başları çeşniyâr usta idi.

Sarayda kızların mükemmel bir incesaz takımı ve Tanzimat'-tan sonra erkek üniforması giydirilen ve fevkalâde süslenen genç kızların bando takımları vardı. Kadınlardan yeterli musiki hocası bulmak kolay olmadığı için, hareme musiki talebesi cariyelere erkek hocalar da girerdi. Hattâ çok genç yaşta erkek musiki hocaları vardı. Bunların en mârufu, Türk Musikisi'nin en büyük şarkı bestekârı ve romantik ekolün kurucusu olan Hacı Ârif Bey'dir. Üç defa padişahın cariyelerine musiki meşkıne me'mur edilmiş, üç defa da birer cariye ile ilgilenmiş, dedikodu ayyûka çıkınca da üçüyle de bir kaçar yıl arayla padişah veya vâlide-sultan (Pertevniyâl Vâlide-Sultan) tarafından evlendirilmiştir.

Bütün bu cariyelerin her türlü bakımları saraya ait olduğu gibi, yüksek rütbeliler büyük maaş alırlardı. Meselâ hazînedârların maaşları, yüksek devlet adamları derecesindeydi. Üstelik çeşitli fırsatlarla padişah ve vâlide-sultanlardan, kadın-efendilerden büyük atıyyeler alırlardı.

Padişah Ebe, Dadı ve Dâyeleri

Nihayet Harem-i Hümâyûn'da, padişahın ebesi, dadısı ve dâyesi yâni sütninesi bulunurdu. Padişahı doğurtan ebe, padişah tahta geçer geçmez sarayda daire sahibi olurdu. Bunlar şehzâde ve sultanları kucaklarına aldıkları, emzirdikleri için, mânevî pâyeleri yüksekti ve hürmet görürlerdi. Bir Osmanoğlu'nu kucaklamak az şeref değildi. Şehzâde ve hattâ sultanların ihtiyar çok dürüst ve terbiyeli adamlardan seçilmiş tayaları da olurdu.

Sadrâzamlarla evlenmiş, cami yaptırmış, bir ikisi siyasete bile karışmış pâdişâh ebe, dadı ve dâyeleri vardır. Fâtih'inkilere sonradan Türk milleti âdetâ kudsiyet izâfe etmiştir.

Harem Mefrûşâtı

Sarayları anlatırken, nasıl döşenmişlerdi tafsilât vereceğiz. Burada klasik devirde harem-i hümâyûn mefrûşâtı hakkında bır kaç söz söylemekle yetineceğim.

1604-7 arasında (I. Ahmed devri) Venedik'in Istanbul balyozu (büyük-elçisi) olan Ottavino Bon *Il Seraglio dell Gran Signore* adlı 1608'de yazdığı seyahat-sefaret-nâmesinde, şöyle der (Venedik, 1865 baskısından) :

«Yerden bir karış kadar yüksekte olan yatak örtüleri ile yastıklar, altın işlemeli dîbâ idi. Bu ve diğer odalarda ve sedirlerin üzerinde, sırmalı ipekten kıymetli İran halıları serilmişti. Odalardaki minder örtüleri ve yastıklar da sırma işlemeli nefîs ipek dîbâ idi. Salonun ortasında çok büyük bir âvîze asılı idi. Âvîze yuvarlak şekildeydi ve altın kakmalı gümüş askıları, fîrûze ve yâkutlarla süslenmişti. Bunların aralarındaki kısımsa, nefîs billûrdandı ve muhteşem bir manzara arz ediyordu. Divanda, el yıkamak için küçük bir leğen ve som altından, fîrûze ve yâkutlarla süslü bir ibrik vardı.

«Târif ettiğim divân-hâne'nin arkasında, bir ok sahası vardı. Burada çok güzel yaylar ve oklar gördüm. Bunların içinde, bana, eski padişahların kuvvetli kollarının delîli olan inanılamıyacak büyüklükte yaylar gösterildi».

VIII

TOPKAPI SARAYI

Topkapı Sarayı ve Avrupa Sarayları

Anlatmaya başlıyacağım Topkapı Sarayı, bugünün muhayyilesi için çok mübalağalı gelecektir. Binbir Gece'den bir gece gibidir. Osmanlı cihan devletinin benzerleriyle mukayesesi zor üstünlüğü bir yana, eski devirlerin sarayları ihtişam bakımından Topkapı Sarayı'ndan çok sönük değillerdi. Üstün tarafları vardı, üstün olmıyan tarafları vardı.

Burada İlk Çağ'ın Yakın Doğu saraylarını anlatacak değilim. Orta Çağ'ın İslâm sarayları da mevzuumuzun dışında kalır. Ancak Osmanlı'nın karşısındaki Hıristiyan Avrupa'dan bir kaç çizgi vereceğim. Biri İspanya'dan, diğeri Fransa'dan. Bilindiği gibi bütün XVI. asırla XVII. asrın ilk yarısında en güçlü Hıristiyan Avrupa devleti İspanya'dır. XVII. asrın ikinci yarısıyle XVIII. asrın ilk yarısında da Fransa.

1536'da İspanya Kralı'nın yıllık saray masrafı arasında yalnız yiyecek içecek hânesi bugünki râyiçle 540 milyon TL. tutuyordu. Halbuki daha yarım asır önce sarayın mutfak masrafı, bu meblâğın çok daha azı idi. Örnek aldığımız 1536'dan yarım asır sonra ise, durum büsbütün ileri gitti (Lavisse-Rambaud, IV, 361).

Fransa sarayının haşmet devri ise, XVIII. asır ortalarıdır. XV. Louis'nin Versailles'ıdır. Versailles, Paris yakınlarında bir saray şehri hâlinde teşekkül etmişti. Bu devir Versailles'ının, döşeme, mimari ve parkçılık bakımlarından, Türk saraylarına da te'sîri olmuştur.

Ama daha önceki devirlerin Fransa sarayı, Türkler'inkiyle mukayese bile edilemez. Fransız seyyahı Belon'a göre, Şâh'ın Tebrîz'deki sarayı bile, kendisinin bütün Avrupa'da gördüğü saraylardan «sonsuz derecede üstün»dü ve Fransa kralının bütün şatolarının toplam zenginliği, bir tek Tebrîz Sarayı'nın zenginliği ile mukayese kabûl etmezdi. Bu hükümler, Kaanûnî devrine âittir (Iorga, *Voyageurs Français,* 41).

Topkapı Sarayı Nedir?

Topkapı Sarayı manzumesinin yayıldığı sahanın büyüklüğü 699.000 metre kare yani 0,7 kilometre karedir *(İslâm Ans.,* V-II, 1.214a). Vatikan devletinden büyük, Monako devletinin yarısı kadar bir arazi. Fakat ihtişamlı devrinde Bizans imparatorluk sarayı da daha küçük değildi. Topkapı Sarayı gibi dağınık binalar hâlindeydi ve 0,5 kilometre kare kadar bir yer işgal ediyordu (Decei, *İslâm Ans.,* 1.155a). Batı dillerinde «Seraglio» yalnız «Topkapı Sarayı» mânâsında asırlarca kullanılmıştır.

Topkapı Sarayı'nda yaşıyan nüfus için aşağıda çeşitli rakamlar vereceğiz. Tabiî bu nüfus zaman zaman değişmiştir. En şişkin zamanlarından biri olan 1640'larda Evliyâ Çelebî 40.000 nüfusun Topkapı Sarayı'nda yaşadığını belirtiyor ve bunun 12.000'inin bostancı askeri olduğunu ekliyor. Bu da, küçükle orta büyük arasında bir şehrin nüfusudur. Bugün bile Türkiye'de nüfusu 40.000'i bulmıyan hayli vilâyet merkezi bulunmaktadır.

Sarayın henüz mütevazı ölçüler içinde bulunduğu 1552'de, Kaanûnî devrinde, bir İspanyol seyyahı şöyle der *(Kaanûnî Devrinde Istanbul,* 103) :

«Saray âdetâ bir şehir gibi. Sûrlarla çevrili. Sûrların 6 kalesi, toplarla tahkim edilmiş. Kulelerden biri, kıymetli eşya ile dolu. Dünyanın bütün hazinelerinde bulunanları toplayıp bir araya yığsalar, burada toplu olana erişemez. Sarayın her yanına toplar yerleştirilmiş. İçerdeki daireleri anlatmıya kâğıt kalem yetmez».

Fâtih'in ancak son yıllarını geçirdiği bu saray, II. Mahmûd'un son yıllarına kadar padişahların resmî ikametgâhları idi. 3,5 asır kadar eder. Fakat bu 3,5 asır içinde sarayın içinde devamlı padişah olmadı. Hiç olmazsa yarım asrı, padişahın burada geçirmediğini söyliyebiliriz: Seferlerde, avlarda, başka yazlık saraylarda geçirmişlerdir. Bilhassa 1703'e takaddüm eden çeyrek asır içinde padişahlar hemen daima Edirne Sarayı'nda oturmuşlardır.

Ama XIX. asırda burasını ikametgâh olarak terkeden padişahlar da, saltanatın düşüşüne kadar, Topkapı Sarayı'nı millî müze hâlinde muhâfaza etmişlerdir. Hazine eşyâsının en büyük kısmını burada bırakmışlar, yeni saraylara nakletmemişlerdir.

XVII. asırda yalnız 3.000 kapıcısı olan sarayın nüfûsu XVI. - XVIII. asırlarda umûmiyetle 30.000 civârında kalmış, XVII. asırda ise çok defa 40.000'e çıkmıştır. Istanbul nüfusunun ehemmiyetlice bir kısmının sarayda bulunduğu bu rakamlardan anlaşılır. 40.000 kişi yaşıyan en kalabalık devirde kilometre kareye 28.000 nüfus düştüğü görülür.

Saraydaki mücevher, kitap, porselen, silâh koleksiyonları, yeryüzünün büyük hazineleri arasında sayılmıştır. Meselâ bugün de mevcut ve ancak küçük kısmı teşhirde bulunan Çin porselenleri 10.000 küsur parça ve bazıları 1.000 yıllıktır. Yalnız böyle bir hazinenin nasıl toplanabildiği hayrete değer.

Topkapı Sarayı'nda 30 ilâ 40 bin kişi yaşardı ama, saray dışında Istanbul'da 10.000 kişi ve Istanbul dışında daha 10.000 kişi saray hizmetleri için çalışırlardı. Dîğer saraylardaki personel bazan çok büyük olurdu. Bilhassa XVII. asrın ikinci yarısında Edirne Saray-ı Hümâyûnu, hemen hemen Topkapı Sarayı derecesinde azametli idi.

Saraylar Padişahın Değildi

Burada küçük bir noktayı işaret etmek istiyorum : Halîfe'nin Türkiye'yi terki ile saray-ı hümâyûnlar ve kasr-ı hümâyûnlar, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin idaresine verildi. Bunların arsa, bina veya mefruşat olarak hiçbirinin üzerinde Hânedân'ın mülkiyet hakkı tanınmadı. Bu bir gasb değildi. Realiteye dayanıyordu. Zira bu saraylar ve içindekiler, padişahın malı değildi ve hiç bir zaman olmamıştır. Pâdişahtan pâdişaha devredilmiş, biri öldüğü zaman onun çocukları arasında bölüşülmemiştir. Padişah, ancak devlet başkanı sıfatıyle bu sarayları tasarruf etmiştir. Bugün cumhur başkanının Çankaya'yı, Yalova'yı, Florya'yı ancak devlet başkanlığında kullanabilmesi gibi. Bir çok tarihçi sarayların ve hazinelerin padişahın şahsî malı olduğunu sanmışlardır. Kâğıt üzerinde öyleydi, fakat gerçekte böyle değildi. Böyle olsaydı, söylediğim gibi, her padişah ölünce, mirascıları arasında bu sarayların ve hazinelerin bölüşülmesi icab ederdi. Böyle bir şey Osmanlı tarihinde bir tek defa vuku bulmamıştır. Bunlar, o zamanlar da millî saraylardı. Kâğıt üzerinde zaten her şey padişahındı. Bütün devlet ona aitti. Bugün de İngiltere'de hükûmet, parlâmento, muhalefet, iktidar, donanma, ordu, daha akla ne gelirse, kısaca bütün devlet, kraliçenindir. Osmanlı devletinde de öyleydi. Tabiî o asırların şartları içinde. Ve gene tabiî Osmanlı Hânedânı'nın kendine has şartları dahilinde.

Pekiyi herkesin şahsî malı vardı da pâdişâhın yok muydu? Vardı ve bazı padişahlar zamanlarının gerçek milyarderleriydi. Bunların sonuncusu II. Abdülhamîd'dir. Musul petrollerinin büyük bir hissesi II. Abdülhamîd'indi. Padişahın Suriye'de, Irak'ta ve diğer ülkelerde muazzam malları, çiftlikleri vardı («çiftlikât-ı hümâyûn»). Hepsi Birinci Cihan Harbi neticesinde elden çıktı ve

1918 sonunda ölen II. Abdülhamîd'in çocuklarına geçmedi. Lausanne'da bu mallar hiç savunulmadı ve o devletlerin elinde kaldı. Cumhuriyet devrinde Sultan Hamîd'in Fransa'ya, şuraya buraya dağılan çocukları, dünyanın en büyük avukatlarını tutarak, babalarının birkısım mallarını, hiç olmazsa Musul petrollerindeki hisselerini kurtarmak istediler. Ama en küçük bir şey elde edilmedi. Zamanın emperyalist devletleri, bilhassa İngiltere bunu engelledi. Yeni devletcikler bu malların padişahın şahsî malı olmadığını, Türkiye'de saraylara nasıl el konulmuşsa onlara da el konduğunu —tamamen yanlış ve hukuka aykırı olarak— iddia ettiler. O zamanın genç Türkiye cumhuriyeti hükûmetleri de, böyle dâvâların sâkıt hânedan tarafından kazanılmasını istemediler, hattâ buna el altından çalıştılar. Abdülhamîd Han'ın bir kaç çocuğu, sefalet içinde öldü.

Nihayet tutumlu bir adam olan Sultan Hamîd'in Deutsche Bank'taki bugünki râyiçle bir kaç milyar tutarındaki mevdûatını İttihadcılar, padişahı zorlıyarak, Alman bankasının vermek istememesine rağmen zorla çektiler. İmza vermekte Sultan Hamîd hiç direnmedi ama, netice itibariyle bir gasb hareketiydi. Ama İttihadcılar, Hânedan mensuplarına çok büyük maaşlar bağladılar. Buna karşılık Hânedân'ın şahıs olarak zengin kalmalarını önlediler. Halbuki bugün bir İngiltere Kraliçesi, bir Holanda Kraliçesi, şahsî mallarıyle, dünyanın milyarderleri arasındadır. Bugün Osmanlı Hânedânı ferdleri arasında çok zengin sayılacak tek kişi yoktur. Bir kaç prensesin çok büyük servetleri varsa da, bunlar kendilerine şehzâde babalarından, padişah dedelerinden kalmış değildir. Evlenme yoluyle bu serveti edinmişlerdir. Bunların başlıcası, şimdiki Haydarâbâd Nizâmı'nın annesi olan Dürr-i Şehvâr Sultan'dır.

Topkapı Sarayı'nın Umumî Tavsifi

Topkapı Sarayı, hemen hemen Osmanlı tarihi demektir. XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar «Cihan Padişahı» denen Osmanlı hükümdarları, burada oturmuşlar; «Dîvân-ı Hümâyûn» denen imparatorluk hükûmeti de çoğunlukla burada toplanmıştı.

Topkapı Sarayı'nın sahası tam 700.000 metre karedir. Yani Vatikan devletinin arazisinden daha büyüktür. Monaco devletinin de yarısı kadardır. XVI. - XVIII. yüzyıllarda Topkapı Sarayı'nda 30.000 kişi hizmet ederdi. Bütün bu hizmetlerin hedefi, kısaca, «padişah» ve sarayda daha çok «hünkâr» denen Türkiye imparatoru idi.

Istanbul'un fethinden önce padişahların Bursa'da, Edirne'de, hattâ Dimetoka gibi başka şehirlerde sarayları vardı. Fâtih Sultan Mehmed, Istanbul'u alıp taht şehri yapınca, ikamet yeri olarak şimdiki Bâyezit'le Süleymaniye arasındaki geniş sahayı seçti. Sonradan «Saray-ı Atik» (Eski Saray) denen yapı, yüzyıllarca «Saray-ı Hümâyûn»lardan, yâni padişaha mahsus saraylardan biri olarak muhafaza edildi. Sonra, Seraskerlik, Harbiye Nezâreti oldu. Şimdi Istanbul Üniversitesi merkez binasıdır...

Fâtih'in Sarayı

Fâtih Sultan Mehmed, bir süre sonra şehrin ortasında bulunan bu sarayı beğenmedi. Vaktinin çoğunu, Istanbul dışında, seferlerde geçirmekle berâber, şehrin daha kenarında, sahilde bir ikamet yeri istedi. Sarayburnu yakınlarında çeşitli köşk ve binalardan müteşekkil bir saray yaptırmaya başladı. 1478'de, yâni saltanatının sonuna doğru, bu yapıların çevresini bir sûr ile çevirtti. Bu saraya «Saray-ı Cedîd-i Âmire» (Yeni İmparatorluk Sarayı) denildi. Halk, önünde toplar bulunduğu için daha çok, «Topkapısı Sarayı» veya «Topkapı Sarayı» diyordu. Bu saha, inşaattan önce, zeytin ağaçlarıyle kaplıydı.

Fâtih'in son 15- 16 yılını geçirdiği bu sarayın gelişmesi, sonraki padişahlar zamanında oldu. Fâtih devrinde sarayı teşkil eden binalar az olduğu gibi, saray teşkilâtı da gösterişsizdi, sonraki devirlere nisbetle saray personeli de mahduttu. Saray, sonradan genişledi, büyüdü; başlı başına bir şehir hâline geldi. Türk saraylarının en büyüğü ve en muhteşemi oldu. «Cihan Devleti» denen Türkiye imparatorluğu, buradan idare edildi. Buradan çıkan kararlar, dünyanın her köşesinde etkileri duyulan hükümler oldu.

Fâtih Sultan Mehmed, Topkapı Sarayı'na 1465'te başlatmıştı. Yâni Istanbul'un fethinden, «Feth-i Mübin»den 12 yıl sonra... Parça parça inşâat yıllarca sürdü. Fâtih, bu işe fazla ehemmiyet veriyor da değildi. Zîrâ zamanının çoğu, Istanbul dışında, cephede seferde geçiyordu. Saray ve harem hayatıyle ilgisi de azdı. Ama inşaata başlandıktan 13 yıl sonra, 1478'de ciddî bir saray manzumesi ortaya çıkmıştı. Üç yıl sonra da Fâtih öldü.

Fâtih, Edirne'de çok oturdu. Yerine geçen oğlu II. Bâyezid (1481 - 1512) devrinde Topkapı Sarayı, yeni inşaat yapılmakla berâber, pek fazla büyümedi. Onun oğlu Yavuz Sultan Selim (1512 - 1520), sarayda pek az oturdu. Ancak Kaanûnî Sultan Süleyman devrindedir ki, saray pek çok genişledi. 1520'den 1566'ya kadar,

yarım yüzyıla yaklaşan bu saltanat, Topkapı Sarayı'nı âdeta dünyanın merkezi hâline getirdi. Beyazıt'taki Eski Saray'ın önemi daha da azaldı. Kaanûnî'den sonra padişahlar, oraya uğramaz oldular.

Sarayda devir devir yapılan kısımlara geçmeden önce, sarayı çeviren surları ve sur kapılarını anlatmak doğru olur.

Yalnız karadan değil, denizden de saray, surlarla çevriliydi. Deniz surlarının büyük kısmı bugün yıkılmıştır. Sirkeci'den Ahırkapısı'na kadar uzanan deniz surlarının sahille arasında dar bir şerit bulunuyordu. Kara surları, Sirkeci'de deniz surlarıyle birleşiyordu.

Surların birçok kapısı vardı. Küçük kapılara «koltuk kapısı» denirdi. Büyük kapılar, 6 taneydi : Üçü kara, üçü deniz surlarından dışarıya açılıyordu. Deniz surlarındaki kapılar, «Topkapısı», «Değirmenkapısı» ve «Balıkkapısı» idi. «Topkapısı», saray manzumesine adını vermişti. Sarayburnu'nda idi ve önünde toplar vardı.

Kara surlarına açılan kapılar; «Soğukçeşme Kapısı», «Demirkapı» ve «Bâb-ı Hümâyûn»dur. «Demirkapı» Sirkeci'dedir. «Soğukçeşme Kapısı», bugün Gülhane Parkı'nın giriş kapısıdır. «Bâb-ı Hümâyûn» ise, sarayın asıl büyük kapısıdır. Zâten mânâsı, «İmparatorluk Kapısı», «Padişah Kapısı»dır. Padişaha ait şeylerin sonuna «hümâyûn», sonradan «şâhâne», sadrâzama ait şeylerin sonuna da «âlî» (yüksek) kelimeleri getirilirdi.

Beş kilometreden fazla uzunlukta surlarla çevrilen sarayın iç kapıları ise üçtür. «Bâb-ı Hümâyûn», birinci kapı sayılır. Buradan Birinci Avlu'ya geçilir. Bu avlunun sol tarafında Aya İrini kilisesi görülür. Osmanlı devrinde eski silâhların konduğu yerdi. Sonra, yakın zamana kadar Askerî Müze olmuştur. Sağ taraftaki arsa, şimdi boştur. Tanzimat'tan sonra buraya Mâliye Nezâreti yapılmıştı. 1866'da yanmıştır. Daha ileride solda Darphane bulunur. İkinci kapıya yaklaşılırken, halkın, «Cellât Çeşmesi» dediği «Siyâset Çeşmesi»nin izleri görülür. Burada «Seng-i İbret», halk ağzında «İbret Taşı» da vardı ve kesik başlar teşhir edilirdi. Tanzimat'ta bu usul kaldırıldı.

Birinci Avlu'dan İkinci Avlu'ya, ikinci kapı olan «Bâbüsselâm»dan girilir. «Sulh Kapısı, Selâmet Kapısı» demektir. Gerçekten, saltanat eşiği buradan başlardı. İki yanında iki külâhlı kule vardır. Şimdi, müzenin giriş kapısı burasıdır. Halk ağzında adı, «Orta Kapı»dır. Kulelerinde suçlu, hüküm giymek üzere olan vezirler ve öteki devlet adamları hapsedilirdi. Buradan İkinci Avlu'ya geçilir ki, «Alay Meydanı» da denirdi. Büyük bayram törenleri burada yapılır, Kapıkulu Ocakları'na üç ayda bir «ulûfe» burada

büyük tantana ile dağıtılırdı. Sağ tarafta Matbah-ı Âmire vardır. Saray mutfağıdır. 20 bacası hâlâ görülür. Daha ileride solda Kubbealtı göze çarpar.

Dünya Siyasetine Yön Veren Oda

Kubbealtı!... Dünya siyâsetine yüzyıllarca, bu küçük salonda yön verilmiştir. Kıt'aların fethi, devletlerin âkıbeti, harb ve sulh, burada kararlaştırılmıştır. «Dîvân-ı Hümâyûn» denen Bakanlar Kurulu burada toplanmıştır. Kubbealtı'nın arkasında Sadrâzam Hekim Ali Paşa'nın XVIII. yüzyıl ortalarında yaptırdığı kule bulunur.

Fâtih Sultan Mehmed, padişahın Bakanlar Kuruluna, «Dîvân-ı Hümâyûn»a başkanlık etme âdetini kaldırmış, hükûmeti daha müstakil hâle getirmiştir. Dîvân, dâimâ «vezîr-i âzam», sonradan «sadrâzam» denen başbakanın başkanlığında toplanmıştır. Ancak salonun yukarısında bir pencere vardır, örtülüdür. Hükümdar, istediği zaman, Harem'den buraya kendisine mahsus koridordan geçerek gelir, müzakereleri dinlerdi.

«Üçüncü Kapı»nın adı «Bâbüssaâde» dir. Yâni, «Saâdet Kapısı»... Buradan Üçüncü Avlu'ya girilir. Padişahın ikametine mahsus asıl sarayı meydana getiren yapılar buradadır. Halk, «Akağalar Kapısı» da demiştir «Bâbüssaâde»ye. Çünki beyaz hadım ağaları tarafından muhâfaza edilirdi. Kapının tam karşısında «Arz Odası» yer alır. Hacim küçüklüğü içinde, büyük tarihî hâtıralar uyandıran bir yapıdır. Burada padişaha «arz»a girilirdi. Yâni, hükümdar, devlet büyüklerini ve yabancı sefirleri burada kabûl ederdi.

«Arz Odası»nın arkasında, III. Sultan Ahmed'in (1703 - 1730), yaptırdığı ve onun adıyle anılan kütüphane yer alır. Bir Lâle Devri eseridir. Son derecede kıymetli Türkçe, Arabca ve Farsça yazma kitaplar vardır. Bunun daha ilerisinde Harem-i Hümâyûn ve Hırkay-ı Saâdet Dâiresi ile Hazîne-i Hümâyûn başlar...

Hazîne-i Hümâyûn'daki altın ve gümüş sikkeler harcanıp gitmiştir. Mücevherlerin bir kısmı da çeşitli tarihlerde yağma edilmiştir. Öteki hazine eşyası, bugün Topkapı Sarayı'nın Hazîne Dairesi'nde teşhir edilmektedir. Fakat bütün eşya teşhirde değildir. Birçoğu, teşhir salonu yetersizliğinden, depolardadır.

En Zengin Hazine

Nasıl bir yerdi Osmanlı çağı Türk İmparatorluk Hazînesi?.. Klasik Osmanlı çağında Hazîne Dâiresi, «Enderûn-i Hümâyûn» denen teşkilâtın bir parçası idi. Derece bakımından Hasoda'dan sonra gelirdi. Müzelik eşya burada saklanırdı. Dairenin teşkilâtı, aşağıda, Enderun anlatılırken açıklanacaktır.

Hazine Dairesi, Yavuz Sultan Selim'in akik mührüyle mühürlenirdi. Burası, yüzyıllarca, dünyanın en zengin hazinesi oldu. Haşmet devirlerinde burada bulunan altın ve gümüş paranın değeri bile, büyük Avrupa devletlerinin beş, on yıllık büdceleri kadardı. Bu devlet hazînesi değildi. Devlet hazînesi sadrâzamın emrinde ve «başdefterdâr» veya «defterdâr-ı şıkk-ı evvel» denilen mâliye bakanının kontrolünde idi.

Saray hazinesi, padişahın şahsına aitti. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde klasik devirde «hass-ı hümâyûn», Tanzimat'tan sonra «çiftlikât-ı şâhâne» denen toprakların gelirleri padişaha aitti. Düşmandan alınan ganimetin beşte biri de padişah hakkıydı. Bu gelirler, saray hazinesinde birikirdi. Bütün büyük bayındırlık eserleri, başta selâtin camileri olmak üzere, bu hazinenin parasıyle yapılmıştır. Cülûs bahşişleri de bu parayla verilirdi. Uzayıp giden seferler için, devlet hazînesinde para azalınca, padişah hazînesinden para çekilmeye başlanırdı.

Meselâ Almanya seferi için III. Murâd, hazînesinden 1593'te şimdiki paramızla 3 milyar TL., 1595'te de yine bir 3 milyar TL. kadar para vermişti.

Hazîne eşyasından bugün kalanlar, büyük yağmalara rağmen, hâlâ göz kamaştırıcıdır. Bugün teşhirdeki tahtlar, bunların başlıcaları arasındadır. Şâh İsmail'in olduğu söylenen, gerçekte Hindistan Timuroğulları'na âit olup, Nâdir Şâh tarafından Delhi'den İran'a getirilen ve 1747'de I. Sultan Mahmud'a hediye edilen taht, önündeki ayak koymaya mahsus taburesi ile berâber, dünyaca ünlüdür. Binlerce en değerli taşlarla işlenmiştir.

En son 1922'de II. Abdülmecîd'in üzerinde, halîfe sıfatıyle tebrikleri kabûl ettiği bayram tahtı da çok ünlüdür. Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa tarafından Kahire'de yaptırılarak parçalar hâlinde Istanbul'a getirilip burada monte edilmiş, III. Murad'a (1574 - 1595) sunulmuştur. Padişahlar, cülûs ve bayram tebriklerini bu taht üzerinde kabûl ederlerdi. Son zamanlarda taht, Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na getirilir, bayramdan sonra yine Topkapı'ya gönderilirdi.

Hazîne eşyasının değer ve güzelliklerini tasvir etmek için bile, başlı başına kitaplar yazmak gerekir. Burada birkaç parçaya daha temas ediyorum:

1841'de I. Sultân Abdülmecîd, iki şamdan yaptırmış. Şimdi Hazîne Dâiresinde. Her biri 48 kilo som altından yapılmış ve her birinin üzerinde tam 6.282 pırlanta var. Maddî değeri böyle, güzellik ve san'at değeri de çok yüksek.

Ayrı bir vitrinde teşhir edilen 85 kıratlık Kaşıkçı Elması, dünyanın en tanınmış elmaslarından biri. Çevresine iki sıra hâlinde 49 pırlanta kakılmış.

Zümrüdler yığın yığın... Sorguç elmasları, elmaslı ciltler, beşikler, kılıçlar, nişanlar, küpeler, kolyeler, tabaklar, fincanlar, kadehler... Akla ne gelirse var bugünki Hazîne Dâiresinde.

Harem

Bugün ziyâretçilerin hazîne kadar ilgisini çeken bir kısım da Harem'dir. Harem-i Hümâyûn... Padişahın, ailesiyle berâber oturduğu daireler. Sarayın asıl ikamet edilen yeri. Harem, uzun yıllardan beri ziyâretçilere kapalıydı. Şimdi yalnız bâzı kısımları ziyâretçilere açılmıştır. Onarılması için büyük gayret isteyen daireler pek çoktur.

Harem-i Hümâyûn'da padişah, zevceleri, odalıkları, hizmetkârları, şehzâdeleri, sultanları, varsa, annesi ile berâber yaşardı.

Topkapı Sarayı Harem Dairesi, inanılmayacak derecede karışık, iç içe girmiş bir yapıdır. Kaç oda olduğu bile daha sayılmamıştır. 380 oda olduğu söylenmektedir. Salonlar, koridorlar, dehlizler, gizli ve âşikâr geçtiler, merdivenler, hamamlar, birbiri üzerine yığılmıştır.

Harem'in giriş kapısı, Kubbealtı'nın arkasına düşer, Buraya, «Araba Kapısı» denir. Sultan-efendiler, kadın-efendiler, vaktiyle bu kapıdan arabaya binip şehre inerlermiş... Kapıdan sonra «Dolaplı Kubbe» denen methal görülür. Çevresi, dolaplarla çevrilidir. Sonra «Fıskıyeli Avlu» veya «Fıskıyeli Şadırvan» denen dikdörtgen avlıya çıkılır...

Daha ilerleyelim. Sağda, «Kule Kapısı», solda da «Perde Kapısı» ve onun az ilerisinde, saraydaki birkaç camiden birinin kapısı görülür. Kule Kapısı'ndan Kubbealtı'nın arkasındaki Âdil Kulesi'ne çıkılır. Burası, 42 metre yüksekliğinde, 105 basamaklı bir kuledir.

«Perde Kapısı»ndan sonra, dar sokağa benzeyen bir geçit başlar. Haremağalarına mahsus hamam, Kızlarağası Köşkü buradadır. Yolun iki tarafı dar kaldırım taşlarıyle döşenmiştir. Daha ileride haremağalarına mahsus daireler başlar. Şehzâdeler Mektebi, Başmusâhib Ağa ve Başhazînedâr Ağa daireleri de buradadır.

Haremağaları dairesi, birçok oda ve koğuştan meydana gelmiştir. Taşlığa girince, tam karşıda, çok büyük bir ocak vardır. Zemin katta karşılıklı beşerden on oda bulunur. Üç katlı binada, rütbelerine göre haremağalarının daireleri sıralanmıştır.

Kızlarağası Köşkü ise güzel bir bina. Tam köşe başında bir karşısında, yüksek duvarlar var. Üstünde Kızlarağası'nın özel hamamı.

Şehzâdeler Mektebi!... Adı üzerinde. Burada şehzâdeler, yâni padişahın çocukları, yeğenleri ve amca oğulları eğitim görürlerdi. Ama küçük yaştakiler... Yetişmiş şehzâdelere hocaları, onların dairesine gidip özel ders verirlerdi. Şehzâdeler, padişah oluncaya veya ölünceye kadar ders görürlerdi. Meselâ 40 yaşına gelmiş bir şehzâde bile, eğitimine devam ederdi. Arab ve Fars dili ile edebiyatı, dinî ilimler, mutlaka öğretilirdi. Bir de Osmanlı ve İslâm tarihi. Gerisi, şehzâdenin şahsî eğilimine bırakılırdı. Ne tahsil etmek isterse, onu öğrenirdi. Fâtih, II. Bâyezid, Yavuz, Kaanûnî, III. Murad ve daha niceleri, devirlerinin en büyük bilginleri arasında idiler. Eser yazmış olanlar haylidir. Şiir dîvânı bırakmış olanlar daha fazladır. Bestekârlar, hattatlar ve başka hüner sâhipleri de çoktur.

Şehzâdeler Mektebi'nin salon ve koridorları pek süslü ve güzeldir. Altın yaldızlı nakışlar, muhteşem çinilerle kaplı duvarlar göz kamaştırır. Okul, üç kubbe ile örtülmüştür. Kubbeler de fevkalâde tezyinatla süslüdür.

Daha ileride, sağda, «Kuşhâne Kapısı» denen geçitçik yer alır. Sonra şâhâne bir mermer kapı gelir : Cümle Kapısı. Yürümeye devam edilirse, «Nöbet Yeri» denen üstü örtülü taşlık görülür. Burada haremağaları gece nöbeti tutarlardı. Sonra «Altınyol», daha iki kapı ve «Vâlide Taşlığı» denen avlu. İleride cariye koğuşları başlar. Acemi ve rütbesiz cariyeler, bu koğuşlarda yatarlardı. Her 5 yatağın arasında, genç cariyelerin inzibatını sağlamak için, yaşlı bir kıdemli cariye yatardı. Cariyelerin odaları, yüksek rütbeli kalfaların ise daireleri vardı.

Altınyol'un ilerisinde, sağ taraftaki taş merdivenden sonra, Velîahd Dairesi gelir. II. Sultan Mahmud, velîahd-şehzâde iken burada oturmuştur. Osmanlı tarihinin en kanlı vak'alarından biri burada geçmiştir :

28 temmuz 1808 günü Alemdar Mustafa Paşa, Rumeli ordusu ile Topkapı Sarayı'na zorla girmişti. Tahtını kurtarmak isteyen IV. Mustafa, bir yıl önce tahtından indirilen III. Selîm'le Velîahd-Şehzâde Mahmud'un öldürülmelerini emretmişti. Böylece, hayatta kalan tek Osmanoğlu sıfatıyle kendisini ne pahasına olursa olsun padişah kabûl ettirecekti.

Kaatiller, III. Selîm'i şehîd ettikten sonra, Velîahd-Şehzâde'nin dairesine yürüdüler.

Harem-i Hümâyûnun bu kesiminde geçen vak'a, Osmanlı tarihinin unutulmaz safhalarından biridir. Olayın geçtiği taşlığın duvarları, pek güzel çinilerle kaplıdır. Eskiden taşlığın çevresinde 25 mermer direkli bir revak vardı, şimdi yoktur. Sonra Ocaklı Sofa başlar. Ocaklı Sofa'dan iki kapı açılır : Biri Çeşmeli Sofa'ya, öteki Hasekiler Dairesi'ne...

Çeşmeli Sofa denen yer; genişçe bir hol. Çinilerle kaplı. Duvarlarından birinde mermer bir çeşme var. Üstü kubbeli. Penceresiz. IV. Mehmed tarafından yaptırılmış. Buradan Hünkâr Sofası'na geçilir.

Harem'in en güzel parçalarından biridir bu «sofa» denen salon. Mermer sütunlar, salonu ikiye böler. Üstte, sedef kakmalı parmaklıklarıyle bir balkon vardır. Üç tarafında üç çeşme. Su, çini, sedef ve mermer saltanatı gözleri kamaştırır. Salona birkaç kapı açılır. Padişahlar bayram tebriklerini burada da kabûl ederlerdi.

Sonra Mîmar Sinan yapısı III. Murad Odası'na geçilir. Muhteşem bir salondur. 16'ncı yüzyıl sonları Türk şevket ve haşmetini belirten bir eserdir. Baştan başa çinilerle örtülmüştür. Çinilerde kırmızı hâkimdir. Daha ilerleyelim : I. Ahmed Kütüphânesi ve III. Ahmed'in Yemişlik Odası... Sonra yine Sinan'ın eseri olan Hünkâr Hamamı ve Vâlide Sultan Dâiresi. Türk imparatorluğunun tek imparatoriçesi, bu çinilerle kaplı dairede saltanat sürmüş ve bütün Harem-i Hümâyûna hâkim olmuştur. Mahpeyker Kösem gibi bâzıları da bütün imparatorluğa... Bilindiği gibi, üç vâlide sultan, saltanat nâibeliği de yapmıştır.

Sonra Havuzlu Taşlık'a geçilir. «Asmabahçe» de denilmiştir bu avluya. İçinde III. Osman'ın (1754 - 1757) köşkü vardır. Bir koridor uzanır ve I. Abdülhamîd'in (1774 - 1789) yatak odasına sıra gelir. Sonra III. Selîm'in (1789 - 1807) Musikî Odası. Derken, üç kat ve iki kasrı bulunan Velîahd Dairesi... Câriyeler Havuzu, biraz ötededir. Burası, bir yüzme havuzu olarak kullanılmıştır. Şimdi orta derecede zenginlerin bile yüzme havuzları var. Ama o zamanlar bu, büyük lükstü.

I. Abdülhamîd'in Aynalı Salon'una buradan geçilir. Bir adı da «Mâbeyn» dir bu salonun. I. Sultan Abdülhamîd, 1789'da Karadeniz'in kuzeyindeki bir kalemizin Ruslar'ın eline geçtiğini, ahâlîsinin kılıçtan geçirildiğini anlatan sadâret arîzasını bu salonda okurken, inme inmiş ve ölmüştür. Sonradan kale değil ülkeler kaybeden devlet adamlarının kılı bile kıpırdamamıştır Türkiye'de.

Harem, böylesine yüzlerce salon, oda, hücre, koridor, hol, sofa, balkon, taşlıkla doludur. Hepsini tasvir etmeye imkân yoktur. Onun için Saray'ın çok önemli öteki köşesine, Mukaddes Emânetler'in, klasik tâbîriyle «Emânât-ı Mukaddese»nin bulunduğu Hırka-i Saâdet Dairesi'ne geçelim.

405 Yıl Aralıksız Kur'an Okunan Yer

Yavuz Sultan Selim Han'ın Mısır fethinden Istanbul'a döndüğü 25 temmuz 1518'den, halifeliğin ilga edildiği 3 mart 1924 gününe kadar 405 yıl, 7 ay, 9 gün, bir dakika, bir saniye ara verilmeksizin Topkapı Saray-ı Hümâyûnunun Hırka-i Saâdet Dairesi'nde Kur'ân-ı Kerîm okunmuştur. Yahyâ Kemal, bir yazısında bu mehabetli geleneği, «Türk devletinin mânevî temellerinden biri» şeklinde tavsîf etmektedir (*Azîz Istanbul,* s. 120).

Mukaddes Emânetler

Nedir Yavuz'un Istanbul'a getirip Topkapı Sarayı'nın en mûtena dairesine yerleştirdiği Mukaddes Emânetler? Nasıl bir yerdir Hırka-i Saâdet Dairesi?

Hırka-i Saâdet Dairesi, dört odadan ibarettir. Üçü, bugün ziyaretçilere açıktır. «Hırka-i Saâdet»in bulunduğu oda, kapalıdır. İçi aydınlatılmış olan bu odayı ziyaretçiler, ancak dışarıdan, «Hâcet Penceresi»nden görebilmektedirler. Bu pencerenin önünde yapılan duânın Tanrı katında çok makbûl olduğuna inanılmaktadır. Gerçekten burası, İslâm dünyasının en kutsal yerlerinden biridir.

«Hırka-i Saâdet», Peygamberimizin hırkasıdır. Bir başka hırkası da Istanbul'da Hırka-i Şerîf Camiindedir. Bu ikincisine, ayırmak için, «Hırka-i Şerîf» denir. Mukaddes Emânetler'in en değerlisi, Hırka-i Saâdet sayılmaktadır. Yavuz'dan sonra dört yüzyıl, belirli günlerde, padişah tarafından büyük dinî törenle ziyâret edilmiştir.

Daha birçok kutsal eşya vardır: Meselâ, Kâbe'den getirilen Tevbe Kapısı, Hazret-i Ömer'e ve Hazret-i Osmân'a ait birer kılıçla, Hazret-i Peygamber'e ait bir yay. Padişahlar, Kaanûnî'den itibaren, kılıç alaylarında, Hazret-i Ömer'e ait bu kılıcı kuşanırlardı ki, bu tören, Batı'daki kralların taç giyme törenine denktir.

Bakımı Bir Bölük Tarafından Yapılan Kutsal Sancak

Hırka-i Saâdet, altın yaldızlı bir gümüş şebekenin ortasında, som altından bir sandığın içindedir. Kırk kat bohçaya sarılarak sandığa konulmuştur. Sandığın üzerinde bulunduğu sehpa da, altın kaplama gümüştür. Dairenin her yanı paha biçilmez mücevherler, kutsal eşya ile doludur. Fevkalâde çiniler ve hârikulâde hat örnekleri, gözleri kamaştırır. Çiniler, 16'ncı yüzyıl sonlarına ait şâheserlerdir. Kapı, büyük sedefkâr Vâsıf'ın eseridir. Dâirede, yıllar önce her birinin maddî değerinin 10.000 dolar olduğu hesaplanmış 40 adet seccade var. Tavandaki kandiller, som altındandır. IV. Murad'ın koydurduğu kandil ise mücevherlere boğulmuştur. Duvarda mücevher kakmalı Kelime-i Şehâdet levhası, büyük bir hattat olan III. Ahmed'in eseri. Az ileride Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin bir levhası görülüyor. Peygamberimizin hanımlarına ait eşya, dolapların içinde. Sonra bir sandık daha ve içinde Peygamberimizin sancağı, ünlü Sancak-ı Şerîf... Padişahların sefer-i hümâyûnlarında beraberlerinde götürdükleri sancak. Bu sancağın bakımı için o zamanlar ayrı bir bölük hassa askeri görevlendirilmişti.

Dairede, ikisi Peygambere, ötekileri din büyüklerine ait 21 kılıç var. Kabzaları, padişahlarca yenilenmiş ve mücevherlere boğulmuş. Peygamberimizin, Hazret-i Fâtıma'nın seccadeleri, İmâm-ı Âzam Ebû-Hanîfe'nin cübbesi, Hazret-i Alî el yazısı *Kur'ân* ve daha sayılamıyacak derecede eşya... Bu eşyanın hepsi Yavuz'un getirdikleri değil. Önemli bir kısmını Fahreddin Paşa, Birinci Dünya Savaşı sonunda Istanbul'a yollamıştır.

Medîne'yi ve Ravza-i Mutahhara'yı (Peygamberimizin kabri) müdafaa eden Ferik Fahreddin Paşa, düşmanın eline geçmemesi için Medîne'deki yüzlerce parça son derecede değerli eşyayı Istanbul'a yollamıştı. Bunların arasında dört yüzyıldır padişahlarımızın Ravza-i Mutahhara'ya gönderdikleri en ağır mücevherler de bulunuyor.

Hırka-i Saâdet Dairesi, 31 ağustos 1962'den beri halka açıktır. Halbuki daha önce buraya girmek çok büyük bir imtiyazdı.

Köşkler

Türk sarayı, bahçeler içinde birçok köşkten meydana gelmiştir. Batıda olduğu gibi şatomsu saray, Türk sivil mimarîsinde yoktur. Bu, İslâm'dan önceki Türk hâkanlarından kalma bir gelenektir. Ancak son yüzyıllardadır ki padişahlar, Avrupa hükümdarlarını taklîden taş bloklardan ibâret büyük yapılar hâlinde saraylar yaptırmışlardır. Onun için Topkapı Sarayı, klasik devirde bir Türk ve İslâm imparatorluk hânedânının örnek sarayı mâhiyetindedir. Pek çok köşkten meydana gelmiştir. Bu köşklerin hepsi şimdi mevcut değildir. Bâzıları zaman içinde yanmış, yıkılmış, yok olmuştur. Bugün mevcut olan meşhur birkaçını anmak, mutlaka gerektir. Bir Bağdad, bir Revan Köşkü'nden bahsetmeden Topkapı Sarayı'nı anlamak mümkin değildir.

Bağdad Köşkü ile Revan Köşkü, IV. Murad (1623 - 1640) tarafından yaptırılmış eserlerdir. «Dördüncü Avlu»da yer alırlar. Büyük hükümdarın 1635 Revan ve 1638 - 39 Bağdad sefer-i hümâyûnları'nın hâtırasına yapılmışlardır. Dinlenme ve sohbet köşkleridir. Baştan başa en değerli çinilerle kaplanmış cennet gibi yapılardır.

«Sofa Köşkü» veya «Kara Mustafa Paşa Köşkü» de bugün mevcuttur. Fakat yukarıda anılan iki yapı kadar ünlü değildir. Tam Boğaz'ın üzerindeki Mecidiye Kasrı, daha geniş dinlenme maksadıyle yapılmış bir köşktür. Topkapı Sarayı'nda padişahların yaptırdığı sonuncu eserdir. I. Abdülmecîd'in (1839-1861) eseridir. Ayrı bir saray yavrusu kadar büyüktür. Cephesi baştan başa mermerdir. Kasrın terasından görülen Boğaziçi, en muhteşem Boğaziçi manzaralarından biridir.

Koleksiyonlar

Topkapı Sarayı'ndaki eşya, yıllar sonra belirli koleksiyonlar hâlinde toplanmaya çalışılmıştır. Bu, son derece yanlış olmuş ve müze, bugün artık bu yanlışlık düzeltilemeyecek derecede gelişip yerleşmiştir. Yanlışlık şudur : Saray eşyası, sarayda kullanıldığı yerlerde bırakılır ve dekorun bozulmamasına çalışılır. Böylelikle tarih, daha iyi canlanmış olur. Saraydaki aynı tipte eşyayı bir araya toplayarak ayrı müzeler hâline getirmek, bütünlüğü bozmuştur.

Bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nin bir köşesindeki porselen dairesi, başlı başına, dünyanın en değerli müzelerinden biridir. Burada teşhir edilen porselenler, eldekilerin ancak bir kısmıdır. Koleksiyondaki Çin porselenlerinin sayısı 10.700'dür. «Seladon»

denilen porselenlerin sayısı 4.000 kadardır. Bir seladonun bugün dünya antika piyasasında değerinin en az bir milyon lira olduğu hatırlanırsa, Topkapı Sarayı'ndaki koleksiyonun değerinin kaç milyar ettiği hesâb edilebilir. Gerçekten bu koleksiyon, belki dünyâda birincidir, hiç olmazsa Pekin'den kaçırılan ve bugün Taipei'de bulunan Millî Çin İmparatorluk koleksiyonu ile aynı değerdedir. Hayli Japon porseleni de vardır. Avrupa porselenleri de çok değerlidir. Bunların arasında Fransız İmparatoru I. Napoléon'un, Fransız Kralı Louis - Philippe'in padişaha gönderdikleri koleksiyonlara da paha biçilemez.

Istanbul porselenleri, billurları, çeşm-i bülbülleri de bir hazine değerindedir ve ayrı bir bölüm teşkil eder.

Koleksiyonun esası yine Yavuz'a aittir... İran ve Mısır seferlerinde elde edilen bâzıları bin küsûr yıllık olan Çin porselenlerine Kaanûnî de çok güzel parçalar eklemiştir. Kaanûnî'nin, torunu III. Murad'ın da porselen merakları bilinmektedir.

Bugünki müzenin bir bölümü de resim galerisidir. Tabiî bu kısım, meselâ porselen koleksiyonu ile mukayese edilecek bir değerde değildir. Üçüncü sınıf bir Avrupa resim müzesi derecesindedir. Çünki padişahlar, hiç olmazsa 19. yüzyıldan önce, Avrupa tarzı tabloya iltifat etmemişlerdir. Ama yine de hayli tablo vardır burada. Bir kısmı, san'at değeri yanında, târîhî bilgi vermek bakımından da değerlidir.

Muhteşem saltanat arabalarına gelince, çok azı muhâfaza edilebilmiştir. Meselâ II. Abdülhamîd'in som altından meşhur saltanat arabası, 1909 Yıldız yağmasında parçalanarak kapanın elinde kalmıştır. Eldeki saltanat arabaları, bugün Topkapı Sarayı'nda ayrı bir müze hâlinde teşhirdedir. Eyer takımları ve koşumlar da çok ilgi çekicidir.

Saraydaki Silâh Müzesi, cidden zengindir. Yalnız her yüzyıla ait Osmanlı ateşli ve kesici, yahut vurucu silâhları değil, çeşitli yüzyıllara ait ganimet eşyası veya hediye hâlinde İslâm ve Avrupa devletlerinden gelen silâhlar da vardır: Bozdoğanlar, şeşperler, salıklar, tulgalar (miğferler), kılıçlar, hançerler, tüfekler, tabancalar, piştovlar, mızraklar, harbeler, yaylar, oklar ve daha birçok silâh... Fâtih'in 6, oğlu II. Bâyezid'in 6, onun oğlu Yavuz Selîm'in 1, oğlu Kaanûnî Süleyman'ın 29, torunu III. Murad'ın 2, onun oğlu III. Mehmed'in 4, onun torunu II. Osman'ın 1, kardeşi IV. Murad'ın 2, III. Selîm'in 4, II. Mahmud'un 2, I. Abdülmecîd'in 1, Sultan Abdülazîz'in 2, II. Abdülhamîd'in 4, V. Mehmed Reşad'ın 2 kılıçları muhafaza edilmektedir.

IV. Murad'ın zırhı da ibretle seyredilir. IV. Murad'ın kaftanı ise, büyük bir sorumsuzlukla ve görülmemiş bir şey olarak tiyatro fuayesinde teşhir edilirken, Kültür Sarayı sabotajında yanmıştır.

Teşhirde 4.000 silâh var. Depolarda da 7.000. Çok zengin bir silâh koleksiyonu da Askerî Müze'dedir.

Topkapı Sarayı'nın çoğu mücevherli 347 saati de bugün her biri milyonlar değerinde eşsiz antikalardır.

Dünyanın En Ünlü Yazma Eserleri

Topkapı Sarayı, yeryüzünün sayılı birkaç yazma eserler koleksiyonundan birine de sahip. Bilhassa Türkçe, ikinci derecede Farsça, üçüncü derecede Arabca yazmalar bakımından başlı başına bir hazine. Kitapların binlercesi minyatürlüdür. Bunların içinde yüzlerce kitap vardır ki, her birinin değeri, eski eserler piyasasında milyonlarca lira. Harika ciltler, mücevherler, inciler kakılmış ciltler, en eski İslâm yazmaları, tek nüsha yazmalar... Hepsi burada.

Topkapı Sarayı'ndaki başlıca kütüphaneler, şu koleksiyonlardan ibârettir ve birçok kitap, Fâtih'ten bu yana pâdişahların tesahüp mührüyle mühürlenmiştir : Ağalar Camii'ndeki Yenikütüphâne, Hazine Kütüphânesi (2.367 hârikulâde değerli yazmayı içine alan bir koleksiyondur), Emânet Hazînesi Kütüphânesi (3.119 yazma), Medîne Kütüphânesi, Koğuşlar Kütüphânesi, Revan Köşkü Kütüphânesi, Tiryal Hanımefendi (II. Mahmud'un zevcesi) Kütüphânesi ve III. Ahmed Kütüphânesi (burada Bizanslılar'dan kalmış 144 yazma eser de vardır).

Bu arada 2.000 büyük hattatın levhasından meydana gelmiş büyük bir koleksiyonu da anmak lâzımdır.

Arşiv Dairesi, Osmanlı Türk tarihinin en büyük kaynaklarından biridir. Padişahların bütün yazışmaları buradadır. Yüzyıllardan beri padişahlara dünyanın bir tarafındaki hükümdarlardan, şehzâdelerden, paşalardan gelen mektuplar, arzlar, arîzalar bir araya toplanmıştır. Ne yazık ki, kataloğunun tamamı henüz yayınlanmamış 150.000'den fazla vesika olduğu sanılmaktadır. En eski vesika, 1348 tarihli Orhan Gazi'nin bir temliknâmesi, en yenisi de 1922 tarihli Mustafa Kemal Paşa'nın (Atatürk) II. Abdülmecîd'in halîfeliğine ait bir vesikasıdır. Bunlar yalnız Osmanlı tarihini değil, bütün dünya tarihini ilgilendirmekte ve birinci derecede aydınlatıcı mâhiyet taşımaktadır. Çünki Osmanlı Devleti, bütün dünya ile ilgilenmiş ve münasebette bulunmuştur.

Her hükümdar Topkapı Sarayı'na az çok para dökmüş, ilâveler yaptırmış, hiç olmazsa tâmir ettirmiştir. Bir defasında IV. Mehmed bir yıl içinde bu iş için şimdiki râyiçle 1.350.000.000 TL. para harcamıştı (Hammer, XI, 175).

Sarayın bazı yerlerine ve duvar kenarlarına, ganimet eşyası ve zırhlar konurdu. Bâb-ı Hümâyûn'dan girilince sarayın hastahânesi ile karşılaşılırdı. Âcil vak'alarda sarayın herhangi bir yerinden kapalı arabayla buraya hasta veya yaralı nakledilirdi. Böyle bir hasta arabasına padişah bile tesadüf etse kenara çekilip yol verirdi.

Sarayın dış hizmetlerine ait yapıların bulunduğu Bâb-ı Hümâyûn ve Ortakapı arasındaki avlu, sarayın en geniş meydanı idi. Her iki kapı arasındaki düz yolun uzunluğu 300 metre idi. Burada binlerce kişi arı gibi ve büyük bir düzen içinde çalıştıkları halde, insana haşyet ve hayret veren bir sessizlik hüküm sürer, en küçük gürültü işitilmezdi. Du Loir şöyle diyor (s. 44) : «Buraya, Fransa'daki Louvre Sarayı'nın basamaklarına atıldığı gibi bin türlü pislik ve çöp atılmaz. Avlunun sessizliğini muhâfaza ile görevli me'murlar vardır. Bunlar, gürültü yapanlara ellerindeki deynekle vururlar».

Sarayın her yapısının ayrı bir tarihi ve hususiyeti vardır. Grelot, XVII. asırda Yalı Köşkü'nü şöyle anlatır (s. 87) :

«Dünyada bu köşkün mermerleri, sütunları, değerli halıları, çevresindeki galerileri ve her taraftan görünen manzara kadar asîl ve muhteşem bir şey bulunamaz. Köşkün içindeki yaldızlı nakışlar burasını insanı teshîr eden bir mevkı' yapar».

1861'de yıktırılan Yalı Köşkü'nü aynı asır Fransız müşahitlerinden Galland ise şöyle anlatır *(Journal,* I, 186 v.d.) :

«3 - 4 yerde fıskıyeler vardı. Bunların içinde bir de küçük çağlıyan vardı ki, Fransa Sefîri'nin geldiği sırada işlettiler. Duvarlardan birine asılı bir levha gördüm. Üzerinde, yaldızlı dallar arasında, bugünki padişahın (IV. Mehmed) çocukluğunda yazdığı yarım satırlık bir yazı vardı. Bu yarım satır «Sultân İbrahim Hân'ın oğlu Sultan Mehmed Hân'ın eseri» kelimelerini ihtivâ ediyordu... Buradaki bir dolabın kanatları, birbirine eklenmiş altın ve gümüş küçük parçalardan yapılmış çok nefîs bir işçilikti. Köşk muhâfızı bunun, İran Şâhı'nın vaktiyle bir padişaha gönderdiği hediye olduğunu söyledi. Fakat padişah ona büyük kıymet vermemiş. Buraya koydurtmuş. Dost olmadığı Şâh'a yazdığı bir nâme ile, gönderdiği hediyeyi beğenmediğini ve onu en uygun yere, yâni halâların karşısına yerleştirdiğini bildirmiş».

Bâb-ı Hümâyûn'dan, sarayın ilk kapısından geçiş herkes için serbestti. Halk, saygılı ve sessiz bir şekilde istediği gibi bu kapıdan geçip Orta Kapı ile aradaki büyük avluyu gezebilirdi. Orta Kapı'dan sonra Bâb-ı Saâdet'e kadar olan ikinci avlu, mermer döşeliydi. Orta Kapı'dan sonra halkın geçmesi yasaktı. İkinci avlu çeşmeler, çemenler ve tarhlarla süslüydü. Güzel mermer sütunlarla çevriliydi.

Bâb-ı Saâdet'in yanıbaşındaki Kubbealtı, sarayın pâdişah hizmetine ayrılmıyan tek unsuru idi. İmparatorluğun asırlar boyu resmen bakanlar kurulu salonu idi burası.

Deshayes de Cormenin, 1624'te yayınladığı seyahat-nâmesinde *(Voyage de Levant,* 284) : «Saray, müstakil bir cumhûriyet gibidir. Şehrin geri kalan kısmından ayrılmıştır. Tamamen kendine has kanunları ve yaşayış tarzı vardır. Düzen çok sıkı şekilde muhâfaza edilmiştir» der.

Topkapı Sarayı, tarih boyunca yangın ve yağmâ gibi iki büyük âfetten, bir çok hazînelerini zâyî etmiştir. Dîğer saraylardaki hazîneler de öyledir. Bilhassa Dolmabahçe Sarayı'nın 1876 mayısındaki ve Yıldız Sarayı'nın 1909 nisanındaki yağmaları, iğrenç ve rezîlânedir.

Topkapı Sarayı, tarihinin en büyük tehlikesini, Mütâreke devrinde, Istanbul, düşman işgali altında iken geçirmiştir. VI. Mehmed'in Istanbul'da bulunması, Istanbul'un târîhî zenginliklerinin yağmâsını engellemiştir. VI. Mehmed, 1922 kasımında Istanbul'dan ayrılırken, bâzı îkazlara ve dışarıda zor durumlarda kalacağı söylenmesine rağmen, değil Topkapı Sarayı'ndan, Dolmabahçe ve Yıldız'dan bile değerli eşyâ götürmemiş, hattâ babası Sultan Mecîd'in murassâ saatini makbuz mukaabili hazîne'ye iâde etmiştir. Buna rağmen Topkapı Sarayı'ndaki eşyâ, XX. asır içindeki 3 nakilde zarar görmüş, hırpalanmış ve yıpranmıştır. Bunlardan birincisi, 1915 başında İttihadçılar'ın Saray Hazîneleri'ni sandıklara doldurup bir müddet için Konya'ya göndermeleridir. Zîrâ bu sırada Çanakkale'nin, düşmesi ve Istanbul'un işgali ihtimal dâhilinde idi. Hattâ Sultan Reşâd'ı Istanbul'dan uzaklaştırmak istemişlerse de, pâdişah ağabeyi II. Abdülhamîd'in Beylerbeyi Sarayı'ndan Dolmabahçe'ye, hiç bir yere kımıldamaması kesin tavsıyesi üzerinde, hükûmeti dinlemiyerek, Istanbul'da kalmıştır. Bir kaç ay sonra düşman Gelibolu'dan çekilmiş ve Istanbul'un düşmesi tehlikesi zâil olmuştur.

İkinci nakil, 1922'nin son günlerindedir. Donanma kumandanı (sonradan Istanbul milletvekili) Albay Hamdi Bey, Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı gizli bir emir üzerine, henüz İngilizler'in boşaltmadığı Istanbul'da Topkapı Sarayı Hazînesi'nin en değerli parçalarını gizlice sandıklıyarak Ankara'ya göndermiştir (Kâzım Özalp, I, 238, T.T.K.). Zîrâ bu sırada İngiltere'nin Türkiye'ye harb îlân etmesi ihtimâli vardı. Türkler henüz İzmir'e girmiş ve bir kaç gün önce de —saltanat'la hılâfet'in ayrılması üzerine— VI. Mehmed Vahîdeddin, Istanbul'u terketmişti. Fakat ne savaş devâm etti, ne de hazîne'nin nakde çevrilip top tüfek alınması gibi bir fâcia oldu. Sonra Hazîne, gene gizlice Istanbul'a götürülüp yerine kondu. Üçüncü defa, İkinci Cihan Harbi başında Hazîne, sandıklar içinde Ankara ve Konya'ya nakledildi. Almanlar'ın yıldırım harbiyle Istanbul'a girebileceklerine ihtimal verilen 1941 yılı mayıs ayı idi. Harbin sonunda Hazîne, Istanbul'a iâde edildi. Bununla berâber, gerek 1922, gerek 1941 taşımalarında bâzı son derece değerli mücevherlerin Ankara'da bırakıldığı, bu mücevherlerin Devlet hesâbına Merkez Bankası'nın gizli kasalarında olduğu bize söylenmiştir; İş Bankası kasalarından da bahsedilmiştir.

İhmal yüzünden zâyiat da mühimdir. Tabiî bu çeşit zâyiat, mücevherler için değil, târîhî eserler içindir. Kimse mücevherli bir şeyi lüzumsuz diye çöp tenekesine atmamıştır. Fakat mücevherlerden değerli olduğu anlaşılamıyan bâzı târîhî eşyânın başına bu âkıbet gelmiştir. Askerî Müze ilgililerinin denize atılmak üzere ayırdıkları ve «fersûde» diye deftere geçirilmiş eşyâ arasında, 2 de miğfer vardı. Bir târihçinin merâkı üzerine miğferler temizletilmiş, üzerlerinde kitâbelerden, birinin Ertuğrul Gazi'nin (1231 - 1281), birinin de torunu Orhan Gazi'nin (1324 - 1362), yânî Türkiye târîhinin en büyük kahramanlarının harb başlıkları olduğu ortaya çıkarılarak Müze'ye konmuştur (İ. H. Konyalı, *Ertuğrul Gazi Türbesi;* Aynı Yazar, *Konya Tarihi,* 87).

Mütehassıs olmıyan görevliler, böylesine fecî davranışlarda bulunabilmişlerdir ki, bunların en ünlüsü, Bulgaristan'a kamyonlar dolusu Osmanlı arşiv vesîkaları satılması hâdisesidir. Türk basınının olayı haber alıp kıyâmet koparması üzerine Atatürk olaya müdâhale etmiş, Bulgaristan'dan, bir yanlışlık olduğu (!) kaydıyle vesîkaların iâdesi istenmiş, Bulgaristan, Atatürk'ün hatırı için, nisbeten en az değerli bâzı vesîkaları seçip iâde etmiştir. Büyük kısmı ise bugün Sofya müzesini süslemektedir. Cumhuriyet devrinde bâzı devrim yobazlarının Selçuklu ve Osmanlı eserlerini tahrîbi ve pâdişah tuğra ve kitâbelerini kazıyıp kırdıkları hâdisesinin ise te'vîli mümkin değildir; düpedüz barbarlıktır.

Âdî hırsızlıklar da çoktur. Meselâ Süleymâniye'deki Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nden Şeyh Muhyiddîn Arabî'nin hırkası ile Sadreddin Konevî'nin seccâdesi çalınmış, dışarıya kaçırılmış, Millî Eğitim Bakanlığı dünya müzelerine mektuplar yazarak araştırdığı halde bulunamamıştır (*Konya Tarihi,* 504).

Asırlarca Avrupalılar «Seraglio» (İtalyanca) veya «Serrail» (Fransızca) diyerek yeryüzünde yalnız Topkapı Sarayı'nı anlamışlardır. Şimdiye kadar sarayın yapılarını kabaca tasvîr ettik ve daha önce Harem-i Hümâyûn teşkilâtını anlattık. Sarayın Harem dışındaki teşkilâtını anlatmıya geçmeden önce, padişahın Topkapı Sarayı dışında oturduğu saraylardan bahsetmek istiyorum.

IX

DİĞER PADİŞAH SARAYLARI

Bursa Sarayı

I. Osmân'ın (1281 - 1324) Söğüt'teki ikametgâhının hayli mütevazı olduğunu —belki de mübalâğa ile— kaynaklarımız nakleder. Oğlu Sultân Orhan (1324 - 1362), Bursa'daki sarayında oturmuştur. 1326'dan Istanbul'un Fethi'ne kadar padişahlar daha çok Bursa Saray-ı Hümâyûnu'nda, daha az Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda oturdular. Sultân Orhan'dan sonra I. Murad (1362 - 1389) ve Yıldırım Bâyezid (1389 - 1402), Bursa Saray-ı Hümâyûnu'nu tercîh ettiler. I. Süleymân (1402 - 1411) ile kardeşi Sultan Mûsâ (1411 - 1413) tamamen Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda ikamet ettiler. I. Mehmed, II. Murad ve II. Mehmed (Fâtih), kâh Bursa'da, kâh Edirne'de oturdular.

Bursa Saray-ı Hümâyûnu asırlarca padişah için muhafaza edildi. Hattâ IV. Mehmed XVII. asırda Bursa'ya gelmeden önce son tamirlerinden birini gördü (Naîmâ, VI, 413).

Bursa Saray-ı Hümâyûnu, en muhteşem devrini Yıldırım Bâyezid devrinde (1389 - 1402) yaşadı. Sonra Edirne Saray-ı Hümâyûnu ağır bastı. 1402'de Timur ordusu Bursa sarayını yağma etti. Bu yağmadan önce Bursa sarayı, dünyanın en büyük saraylarından biri idi.

Edirne Saray-ı Hümâyûnu

Sarayın kurucusu I. Murad'dır. 1363'te şehir fethedilir edilmez burada bir saray-ı hümâyûnun nüvesi kurulmuştur. Fakat o yıllarda Dimetoka'daki pâdişah sarayının daha mühim olduğu anlaşılıyor. I. Murad ve oğlu Yıldırım Bâyezid, Edirne'de az oturmuşlardır. Daha çok, Avrupa seferleri sırasında başlıca menzilleri olarak Edirne'de kalmışlardır.

Ama Edirne, 1402'den 1413'e kadar I. Süleyman'la kardeşi Mûsâ Çelebî zamanında imparatorluğun resmî taht şehri oldu. Anadolu'da Amasya'da Mehmed Çelebî vardı ama, ona pek kulak asan olmadı. Bursa bile I. Süleymân'ın elindeydi.

Binâenaleyh XV. asrın ilk yıllarında Edirne Sarayı, tabiatiyle fevkalâde gelişti. I. Mehmed Çelebî (1413 - 1421), hele oğlu II. Murad (1421 - 1451) Edirne'de çok oturdular. II. Murad devrinde saray çok büyüktü. II. Mehmed'in ilk saltanatında (1444 - 45) resmen Edirne gene taht şehri oldu. Bursa, Edirne'nin yanında sönüyordu. II. Mehmed, «Fâtih» olduktan sonra bile Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda çok oturdu. Ancak yıllar sonra Istanbul'da karar kıldı.

Fâtih'ten sonraki padişahlar, Edirne'ye —bilhassa Avrupa seferleri için— geldikleri zaman bu şehirdeki sarayda kalırlardı, IV. Mehmed'in (1648 - 1687) son yıllarında durum değişti. Bu yıllarda padişahın av merakı, Edirne'yi çok sevmesi, Avrupa siyasetinin, Polonya, Rusya, Almanya seferlerinin ağır basması, durumu Istanbul aleyhine değiştirdi. IV. Mehmed son yıllarını daha çok Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda geçirdi. Halefleri III. Süleyman, II. Ahmed ve II. Mustafa, 1687'den 1703'e kadar Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda oturdular. Çeyrek asır Edirne, bütün tarihin en büyük devresini yaşadı. Bu yıllarda Edirne Saray-ı Hümâyûnu, Topkapı Sarayı'nın gerçek bir modeli oldu. Ve Istanbul'un bir çok menfaati altüst oldu. Edirne Vak'ası denen büyük ihtilâl aslında II. Mustafa'yı Edirne'den Istanbul'a çekebilmek dâvâsıyle o derecede büyüyüp alevlendi. 1703'te III. Ahmed arada gene Edirne'de kalmakla berâber, artık Istanbul'a yerleşti. Bu tarihten sonra da Edirne Saray-ı Hümâyûnu zamanla mahvolurcasına ortadan kalktı.

Topkapı Sarayı, 700.000 metre kare üzerine yapılmıştı. Edirne Sarayı ise 3.000.000 metre kare üzerinde (Rif'at Osman, *Edirne Sarayı,* 21). Yâni 3 kilometre kare. Monako devletinin topraklarının 2 katı. Bahçeleri, Topkapı Sarayı'nınkilerden çok daha genişti. Zîrâ topografyası buna müsaitti. Aslında Edirne Saray-ı Hümâyûnu, 75 saray, köşk ve daireden müteşekkil bir topluluktu (teker teker isimleri Dr. Rif'at Osman'ın kitabında —s. 52-5— sayılmıştır).

Bunlardan Cihân-Nümâ Kasrı, 7 katlı idi. Yedinci katında sekiz köşeli bir salon ve bu salonun ortasında bir havuz vardı. II. Murad tarafından başlatılmış, Fâtih tarafından, Istanbul'un Fethi'nden az önce tamamlatılmıştı. Sultân Abdülazîz (1861 - 1876) son defa Kasr-ı Cihân-Nümâ'yı tâmir ettirdi. Fakat az sonra 1878'de Rus ordusu Edirne'ye yaklaşırken, ordu kumandanı paşa cephâne depolarını attırdı ve Kasr-ı Cihân-Nümâ'ya sıçrayan barutlar, bu âbideyi yerle bir etti (Tahsin Öz, *Edirne,* T.T.K., 219).

Edirne Sarayı'nın şehre açılan 17 büyük kapısı vardı (isimleri ve mevkı'leri için bk. Rif'at Osman, *Edirne Sarayı,* 55-6). Sarayda 7 mescidle cuma namazı kılınan bir cami vardı (isimleri : *Aynı Eser,* 56). 18 hamamı bulunuyordu (isimleri : *Aynı Eser,* 56). (Daha önceki devirde : 22 hamam ve 13 cami, 5 mutfak, 4 kiler). Saray Tunca üzerinde kurulduğu için, 6 köprü ile ırmak, iki yakaya bağlanmıştı (yalnız sarayın arazisi içinde bulunan bu 6 köprünün isimleri ve mevkı'leri için : *Aynı Eser,* 56-7). XVII. asır ortalarında ve sonlarında sarayda 6.700 nüfus vardı *(Aynı Eser,* 57).

Saray yüksek taş duvarlarla çevrilmişti. Saray dâhilinde 5 büyük meydan vardı : Alay Meydanı, Cihân-Nümâ Meydanı, Dîvân Meydanı, Enderûn Meydanı ve Taşlık Meydanı *(Aynı Eser,* 62). Birincisi olan Alay Meydanı'nın yüzölçümü 43.000 arşın kare idi *(Aynı Eser,* 62). Bu meydana «Bâb-ı Hümâyûn»dan («İmparatorluk Kapısı») girilirdi. Bu kapı demirdi. 5,5 arşın yüksekliğinde ve 2 arşın genişliğinde idi. Kapının üzerinde 7,5 arşın eninde ve 12 arşın boyunda muazzam bir saçak vardı. Bu saçak, 6 arşın yüksekliğinde sütunlara oturtulmuştu *(Aynı Eser,* 63).

Alay Meydanı ile Bâb-ı Hümâyûn arasındaki avluya «Kapı Arası» deniyordu. Burası 13 X 13,5 arşın büyüklüğünde ve kareye çok yakın bir açıklıktı. Sonradan IV. Mehmed, bu açıklığı Alay Meydanı ile birleştirmişti *(Aynı Eser,* 63).

İkinci meydan olan Cihân-Nümâ Meydanı'na «Kum Meydanı» da deniyordu. Hemen yanıbaşında Arz Odası vardı. Padişah burada elçileri kabûl ederdi. Mükellef bir salondu. 30,5 X 23,5 arşın büyüklüğünde idi. Kubbeyle örtülmüştü *(Aynı Eser,* 68). Sonra «Kasr-ı Pâdşâhî» denen köşk geliyordu. Fâtih yaptırmıştı. Sonradan «Kasr-ı Cihân-Nümâ» denmiştir. Yukarıda anlatıldığı gibi 7 katlı muazzam bir yapı idi. 39 arşın yüksekliğindeydi. 1.000 metre kare büyüklüğünde, âdetâ müstakil bir saraydı. Kasr-ı Cihân-Nümâ'nın ilk katındaki 600 metre kare büyüklüğünde teras mermer döşemeliydi. Ortasında mermer bir havuz vardı *(Aynı Eser,* 69-70). Kasrın yüksekliği zeminden 7. katın damına kadar 30 metre idi *(Aynı Eser,* 73). Sonra gelen binalar içinde en mühimlerinden biri Kum Kasrı idi. 600 metre kare büyüklüğündeki bu kasrı da Fâtih yaptırmıştı *(Aynı Eser,* 74).

Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nun Dârussaâde Dâiresi, 28 X 20 arşın büyüklüğünde idi. 8 oda ve bir hamamdan müteşekkil bir daire idi *(Aynı Eser,* 81). Sarayın en süslü ve tekellüflü kısmı ise, şüphesiz Hadîce Tarhan Vâlide-Sultân'ın dâiresi idi. Daire 2 katlıydı. Başlıca «dîvân-hâne» denen pek geniş bir salon, 9 büyük oda, bir çifte kurnalı hamam ve bir büyük mutfaktan ibaretti. Daire-

nin bitişiğinde 9 oda ve 2 salonlu bir daire daha vardı; burada Vâlide-Sultân'ın cariyeleri yaşıyordu. Vâlide-Sultân'ın yemeği bu dairedeki mutfakta pişer, saray mutfağından yemezdi *(Aynı Eser,* 89).

Saraydaki hamamlardan «Harem Hamamı» veya «Sultan Hamamı», Mimar Sinan yapısı idi. 625 metre kare büyüklüğünde muazzam bir te'sisti *(Aynı Eser,* 93). Saray-ı Hümâyûn'a dahil binalardan biri, Terazi Kasrı (Kasr-ı Terâzû) idi. Kaanûnî tarafından muhtemelen Mimar Sinân'a yaptırılmıştı. 21,60 metre yüksekliğinde ve 7,20 metre eninde idi. 50 metre kare büyüklüğünde, zarif bir kasırdı *(Aynı Eser,* 100).

1703'ten 1878'e kadar, içinde pâdişâh oturmadığı için, Edirne Saray-ı Hümâyûnu ihmale uğradı. Fakat hâlâ mevcuttu. Yukarıdaki kısa tavsiften de anlaşılacağı üzere, Topkapı Sarayı modelinde idi. Topkapı Sarayı da, eski Türk hâkanlarının dağınık pavyonlardan ibâret saraylarının geleneğini yaşatıyordu.

1878'de Rus işgalinde saray, geniş ölçüde mahvoldu. 1828'de de Ruslar, Edirne'yi işgal etmişlerdi ama şehir muhârebesiz teslîm olduğu için tahribat daha az olmuştu. 1878'de Edirne ile berâber Saray-ı Hümâyûn, Türk mimarisinin en büyük âbideleri mahvoldu. 1878'den sonra şehir bakımsız kaldı. Tuna'ya doğru geniş hinterlandını kaybetmişti. Ama hâlâ büyük şehirdi. 1912 Bulgar işgali ve Balkan Harbi, şehrin canına okudu. Tamamen sınır şehri hâline getirdi.

Edirne Saray-ı Hümâyûnu'ndan acıklı yıkıntılar, hâlâ ibretle seyredilmektedir. Bu derece muhteşem bir maziden bunlar kalabilmiştir.

Manisa Saray-ı Hümâyûnu

Velîahd-Şehzâdelerin bilhassa oturduğu Manisa Sarayı, Anadolu'daki Osmanlı saraylarının —Bursa hâriç— en mühimmi idi. 1445'te II. Murad, «Saray-ı Âmire» adıyle hemen hemen yeni baştan ve muhteşem şekilde yaptırmıştı. II. Murad 1444'te tahttan feragat edince bilindiği gibi 2 yıla yakın bu sarayda oturmuştur. Fâtih, gerek ilk padişahlığından önce, gerek ilk padişahlığından ikincisine kadar (1445 - 1451) bu sarayda oturdu. III. Murad, gerek büyükbabası Kaanûnî devrinde, gerekse babası II. Selîm devrinde (1566 - 1574) velîahd iken bu sarayda oturdu. Oğlu III. Mehmed de velîahd sıfatıyle burada oturdu ve 1595 başında padişah olarak Manisa Sarayı'nı terketti. Bu tarihten sonra sarayda bir

Osmanoğlu oturmadı ve zamanla unutuldu gitti. Manisa'da Osmanoğulları'ndan epey şehzâde ve sultan gömülüdür. Çoğu küçük yaşta ölmüş sultanlardır.

Diğer Padişah Sarayları

Bunlardan başka Konya'da, Halkalı'da, Belgrad'da, Semendire'de, Niş'te, Budin'de, Dimetoka'da, Filibe'de, Sofya'da, Selânik'te, Yanbolu'da, Çorlu'da, daha bir kaç şehirde padişah sarayları vardı. Dimetoka Sarayı hakkında bk. Kâtib Çelebî, *Cihân-Nümâ,* Hammer tercümesi, 65-6. Filibe Sarayı için bk. Tayyib Gökbilgin, *Paşa Livâsı,* 125. Edirne'nin Çömlekköyü'ndeki yayla sarayı için bk. *Aynı Eser,* 69,

Istanbul ve çevresindeki saraylar daha çoktur. Biri Dâvudpaşa Saray-ı Hümâyûnu idi, padişahlar bilhassa Edirne'ye giderlerken buraya mutlaka uğrarlardı. Diğeri Florya'da İskender Çelebî Bağçe-i Hümâyûnu idi. Bir has bahçeydi ve ortasında zarif bir küçük kasır vardı. Istanbul'daki meşhur, bugün mevcut Topkapı Sarayı dışındaki büyük padişah sarayları ile kasırlardan az aşağıda bahsedeceğim. Fakat vaktiyle Istanbul'un pek çok semtinde padişahın uğrayıp dinlenmesi, bir kaç saat, isterse bir kaç gün geçirmesi için fazla sayıda saray vardı ki, bugün izleri bile kalmamıştır. Lâle Devri'nde (1718 - 1730) bunların sayısı çok artar. Büyük kısmı daha 1730 ihtilâlinde yıkılmıştır. Bâzıları yeniden inşâ edilerek bir iki asır daha kullanılmıştır. İsimleri şöyledir :

Fındıklı'da Ümn-Âbâd, Defterdarburnu'nda Neşât-Âbâd, Çırağan'da Gülşen-Âbâd, Bebek'te Hümâyûn-Âbâd, Kanlıca tepesinde Mihr-Âbâd, Çengelköyü ile Beylerbeyi arasında Ferah-Âbâd, Istavroz'da Şevk-Âbâd, Şemsipaşa kıyısında Şeref-Âbâd. Yalnız Kâğıdhâne'deki kasırlar şunlardı :

Sâd-Âbâd Kasrı, yanında İmrahor Kasrı, yanında Fil Köprüsü, sonra Hayr-Âbâd İskelesi, Hayr-Âbâd Tekkesi, Kovanlı Köprü, İrem Bağı, Vezir İskelesi, Hunkâr İskelesi, Has Bahçe, Harem-i Şerîf, Birinci Çağlayan, Mermer Kâse, Somaki Kâse, İkinci Çağlayan, Sırât Köprüsü, Üçüncü Çağlayan, Cedvel-i Sîm (= Gümüş Kanal), Cenân Sofası, Mihmân Sofası, Cisr-i Nev-Peydâ, Sütûn-i Tîr (Ok Sütûnu), Beyaz Köprü, Âsaf-Âbâd Tekkesi, Sûk-ı Cedîd (Yeni Çarşı), Havz-ı Der-Ser, Şehenşâh Kasrı, Harem-Âbâd kariyesi, Cisr-i Ahmer (Kırmızı Köprü). İşte Lâle Devri'nde Kâğıdhâne'deki kasırlar bloku böyleydi. Lâle Devri'nden sonra Kâğıdhâne'deki padişahlar kasırları azaldı.

Padişahın kasırları kadar has bahçeleri de çoktu. Has bahçe şudur : Padişah temiz hava almak için Istanbul'un bir semtine gider, oradaki has bahçede bir kaç saat, isterse bir kaç gün, hattâ bir mevsim kalırdı. Meselâ I. Ahmed, İstavroz bahçesinde yazı geçirirken, oğlu Şehzâde Murad, burada doğmuştu ki sonradan IV. Murâd olan zâttır. Has bahçeler çok güzel düzenlenmiş çiçek bahçeleriydi. Sebze ve meyve bahçesi olanlar, bağlıklar, koruluklar da olurdu. Has bahçenin ortasında veya şîrin bir köşesinde küçük bir kasır yapılırdı. Bazan bir oda, bazan küçük bir saray büyüklüğünde olan bu kasırlar, padişahın geçici ikametine, dinlenmesine veya eğlenmesine mahsustu. Has bahçelerde nefîs meyve ve sebzeler, saray için yetiştirilirdi.

Dolmabahçe, böyle bir has bahçe idi. II. Selîm (1566 - 1574) burada bir köşk ve havuz yaptırmıştı. II. Osman (1618 - 1622) da gelir cirit oynardı. Bahçede uzun serviler ve 200 bostancı vardı. II. Osman, bahçenin önünü kâmilen doldurtarak denizden büyük arazi kazandı. O zamandan beri buraya «Dolma Bahçe» denmiye başlandı. İleride üzerinde büyük saraylar yapılacaktır.

Beşiktaş'ta da bir padişah has bahçesi vardı (zâten yalnız padişahlara ait kasırlı bahçelere «has bahçe» denmektedir). Kat kat bir kaç bahçeydi. Fakat Evliyâ Çelebî'ye göre çok geniş değildi. Gene Beşiktaş'ta «Kazancıoğlu Bahçesi» denen ikinci bir has bahçe vardı, IV. Murad, kızı Kaya Sultân'a hediye etmişti. Boğaziçi'ndeki ve sair semtlerdeki has bahçeleri Evliyâ Çelebî, I. cildinde uzun uzun anlatır. Hepsini anmıya lüzum görmüyorum.

Üsküdar'da bir padişah sarayı vardı. 1786'da bu sarayı gezen General Miranda (s. 53-4) şöyle anlatır :

«Bostancı, kapıyı açarak bizi saraya soktu. Saray, bir çok köşkten ibaret bir manzûme idi. Köşklerin bir çoğunun dünyada eşi bulunmıyan manzaraları, yerlerini seçmek bakımından gösterdikleri anlayıştan ötürü Türk mimarlarına şeref verir. Osmanlı ihtişam, debdebe ve zevkını belirten ve artık padişah gelmediği için harâb olan binayı gezerken, parmaklıkların yaldızı çok dikkatimi çekti. Bir asırdır buraya hiç bir padişah gelmemiş. Fakat bir asırdır bu yaldızlar silinmemiş, bozulmamış, yepyeni duruyor. Ortada mermer bir çeşme. Yan taraflarda yaylar ve oklar, duvara asılmış. Bostancı, bunların IV. Murâd'ın yayları ve okları olduğunu söyledi. Demek bir buçuk asırdır saklamışlar.»

General Miranda'nın Üsküdar Saray-ı Hümâyûnu'nu gezmesinden az müddet önce, 20 nisan 1779'da, bu sarayın ana binası olan Kavak Kasrı, temellerine kadar yanmıştı (Cevdet, II, 126).

Onun için İspanyol generali, sarayın felâket geçirmiş hâlini görebilmiştir.

Diğer bir kasır, bir has bahçenin içinde olan Kalender Kasrı'dır. III. Ahmed (1703 - 1730) tarafından has bahçenin ortasına yapılan bu biniş kasrını III. Selim (1789 - 1807) tâmir ettirmişti. II. Mahmud (1808 - 1839), buraya sıkça gelirdi. 1828-29 Türk-Rus harbinde Sultan Mahmûd'un karargâhı Tarabya'da kurulmuştu. Sancak-ı Şerîf de Topkapı Sarayı'nda Hırka-i Saâdet Dairesi'nden getirilip Kalender Kasrı'na kondu. Padişah Tarabya'da kaldığı müddetçe kasrın bir salonunda Sancak, yirmi dört saat, bir bölük askerin nöbet duruşuyle muhafaza edildi. Bu tarihten sonra, saltanatın sonuna kadar, hangi pâdişah veya şehzâde Kalender'den geçerse, yüzünü o tarafa çevirip ve ayağa kalkıp Sancak-ı Şerîf'in uzun müddet kaldığı salonu selâmlamışlardır. Sultân Abdülazîz, 17 eylûl 1864'te Prens Murat'yı bu kasırda kabûl etmiştir. Sultân Azîz tarafından iki katlı olarak yeniden yapılan kasrın bugün sâdece duvarları kalmıştır (S. Eyice, *Türk Ans.*, XI, 156b).

Bir çok padişah kasrı arasından biri de Kaanûnî Sultan Süleymân'ın Boğaziçi'ndeki İncirliköy Kasrı'dır. Bir diğeri Beykoz'da Hunkâr İskelesi'nde Fâtih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Tokat av kasrıdır. Burasını yapıldıktan 2 asır sonra Galland görmüştür (*Journal*, II, 127, 131) : «Burada bulunan çeşitli ağaçlar arasında Hindistan'dan getirilmiş bir kestane ağacı vardır ki, pek nâdir bir ağaç sayılabilir. Üç adamın güçlükle sarabilecekleri kökünden, dört büyük dal ve bu dallardan başka dallar çıkmaktadır. Gayet yüksek olan tepesine kadar dallar yapraklarla örtülmüştür ve üst dallar görünmemektedir... Kasrın büyük bir salonu vardır. Salonun ortasında mermerden bir çeşme vardır. Çeşme, 16 ayrı musluktan su vermekte ve her musluktan başparmaktan kalın su fışkırmaktadır. Çeşmenin ortasındaki fıskıyeden ise su, 15 metreye yükselmektedir».

Bu kısa notlardan sonra, Topkapı Sarayı dışında kalan Istanbul'daki başlıca padişah saraylarını gözden geçirelim.

Eski Saray

Istanbul'daki bu ilk padişah sarayı hakkında Topkapı Sarayı'nı anlatırken, bu sarayın tarihine bir giriş olarak bir kaç söz söylemiştim. Fâtih'in yaptırdığı, bir müddet oturduğu, sonra bıraktığı bu sarayın resmî adı «Saray-ı Atîk-ı Âmire» idi. Çok geniş bir saha kaplıyordu. Fâtih'in halefleri II. Bâyezid'le Yavuz da burada kalırlardı. Fakat Kaanûnî, burasını tamamen bıraktı ve es-

ki padişahların kadınlarına tahsîs etti. Süleymaniye Külliyesi'ni, bu sarayın bir kısım arazisi üzerine yaptırdı. Bundan, Eski Saray'ın yayıldığı saha hakkında bir fikir edinilebilir. Bu sûretle Süleymaniye'den çekilen Eski Saray binaları, Süleymaniye ile Bâyezid arasında kaldı. Sonradan seraskerlik ve harbiye nezâreti olan Eski Saray'ın yerinde bugün Üniversite Merkez binası ile geniş bahçesi vardır.

«Topkapı» ve daha doğrusu «Topkapısı Sarayı», halk tâbiridir. Halk, pâdişâhın oturduğu saraya böyle derdi. Yoksa Topkapı (sı) Sarayı'nın asıl adı «Saray-ı Cedîd-i Âmire» idi. Yâni «Yeni Saray» deniyordu. Bâyezid - Süleymaniye'deki Eski Saray'a karşılık. Fâtih, bir müddet oturduğu bu şehrin ortasında ve civcivli yerindeki sarayın mevkıini beğenmedi. Topkapı Sarayı, iki tarafı denize, bir tarafı şehre bakan şîrin bir üçgendi. Bahçeler içindeydi. Mevkıi şüphesiz Eski Saray'ınkine nisbetle çok daha müsait ve güzeldi.

Eski Saray da, Türk saray mimarisine uygundu. Yâni bir sürü ayrı saray, köşk, daire ve pavyondan müteşekkil bir manzûme idi. 1826'da Vak'a-i Hayriyye üzerine II. Mahmud, burasını seraskerlik ve Yeniçeri Ocağı yerine kurulan modern ordunun merkezi yapmıştı. Buradaki kadınlar, Topkapı Sarayı'na nakledildi. Zîrâ artık II. Mahmud, Topkapı Sarayı'nda değil, Boğaz üzerindeki saraylarda, Eski Dolmabahçe Sarayı'nda, Eski Beylerbeyi Sarayı'nda oturuyordu. Sultân Aziz, Eski Saray'ın binalarını yıktırdı ve gene seraskerlik için bugünki Üniversite Merkez binasını yaptırdı (1865). Demek bugünki binanın tarihi bir asrı ancak tecavüz etmektedir.

Eski Saray da Topkapı Sarayı gibi epey yangın geçirdi. Bunlardan biri 11 eylûl 1687 yangınıdır. IV. Mehmed'in son günleridir. Bu yangında, 4 yıl sonra II. Ahmed olarak tahta geçecek şehzâdenin 50 yaşına yakın annesi, Sultân İbrahim'in üçüncü hasekisi Hadîce Muazzez Haseki korkusundan öldü (Silâhdâr, II). 30 eylûl 1715 yangınında da Eski Saray'da IV. Murâd'ın yaptırdığı Murâd-ı Râbî Kasrı tamâmen yandı.

Dolmabahçe Sarayı

Türkiye tarihindeki yüzlerce padişah sarayı içinde, Topkapı Sarayı'ndan sonra en tanınmışı Dolmabahçe Sarayı'dır, denilebilir.

Dolmabahçe, vaktiyle denizdi. Boğaziçi'nin bir parçasıydı. 1614'te, I. Sultan Ahmed'in irâdesiyle, Kapdân-ı Deryâ (Sadrâzam) Dâmâd Halil Paşa tarafından dolduruldu. Doldurulan bü-

yük arazi, padişahın has bahçesine ilâve edildi. Doldurma işi yıllarca sürdü. Sultan Ahmed'in büyük oğlu II. Osman zamanında bitirilebildi. Has bahçenin içine bir padişah kasrı da yapıldı ve bu kasr, 1719'da III. Sultan Ahmed tarafından onarıldı. I. Abdülhamîd (1774 - 1789), bu kasra nefis çiniler döşetti. Ondan sonra padişah olan yeğeni III. Selim (1789 - 1807), bu kasra arada bir uğradı. II. Mahmud (1808 - 1839) ise bu kasrın yerine büyük bir saray yaptırdı. «Eski Dolmabahçe Saray-ı Hümâyûnu» denen bu saray, daha çok ahşaptı. II. Mahmud ve oğlu I. Abdülmecîd (1839 - 1861) başka saraylar gibi, burada da oturdular.

Sonra, Sultan Abdülmecîd, bu sarayı yıktırmaya ve yerine kâgir, Batı tarzında bir saray yaptırmaya karar verdi.

Yeni sarayın inşâsı 1855'te bitti. Buraya önce, «Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu» deniyordu. Sonra halk ağzında, «Dolmabahçe» şekli yerleşti. Sultan Mecîd'in annesi Bezm-i Âlem Vâlide-Sultân'ın sarayın az ötesinde, Kabataş'a doğru yaptırdığı iki minareli çok zarif cami de, aynı yıl tamamlandı.

Sarayın başmimarı, Karabet Balyan'dır. Deniz tarafı, 600 metre uzunluğundaki mermer rıhtıma dayanır. 70 milyon altın franga çıkmıştır. Saraya harcanan paranın değeri, bugünki satın alma gücüyle 7,5 milyar TL. kadardır.

Asıl saray, başlıca Mâbeyn, Muâyede Salonu, Hunkâr (Pâdişah) Dâiresi, Vâlide-Sultan Dâiresi, Velîahd Dâiresi, Şehzâdeler Dairesi, Kadın-efendiler Dairesi'nden ibarettir ve bu kısmın yüzölçümü 16.670 metre karedir.

Asıl sarayın dışındaki başlıca kısımlar ise Paşalar Dairesi, Kızlarağası Dairesi, Musâhipler Dairesi, Harem Kapıcıları Dairesi, Mefruşat Dairesi, Hareket Köşkü, Kuşluk Köşkü, Camlı Köşk'tür.

Velîahd Dâiresi şimdi Resim ve Heykel Müzesi'dir. Onun için asıl saray gibi Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne değil, Millî Eğitim Bakanlığı'na, Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlıdır. Tahsisatsızlık yüzünden âdeta harâbeye dönmüştür.

Sarayın bütün dış kısımları, Marmara adasından çıkartılan beyaz taşla inşâ edilmiştir. İç kısımlarda ise su mermeri ve somaki kullanılmıştır. Hemen her yerde kristal bolluğu göze çarpmaktadır.

Büyük kapı, «Saltanat Kapısı» denen, padişahın girip, çıktığı muhteşem kapıdır. Fevkalâde bir demir ve mermer işçiliğinin mahsulüdür. Bu kapı, Dolmabahçe Bulvarı üzerindedir. Bir de saat kulesi tarafında yine muhteşem bir kapı vardır. Burası, padişaha gelen ziyaretçilerin girip, çıkmasına mahsustu. Bunlardan

başka daha on kadar kapı vardır ve bâzıları deniz tarafına açılır. Bunlara «Koltuk kapıları» denir.

Saltanat kapısının önünde bir aslan heykeli, iki tarafında iki küçük kule vardır. Hepsi mermerdendir. Kapıdan büyük bir bahçeye girilir. Bahçede büyük bir havuz vardır. Tarhlar ve ağaçlar, eskisi kadar bakımlı değildir.

Bahçeyi geçince, karşıda, saray başlar. Mermer basamaklarla çıkılır. Methal Salonu denen, dikdörtgen büyük ve muhteşem şekilde tezyin edilip döşenmiş bir salona girilir.

Sarayda böyle birçok büyük salon vardır. Yalnız Hünkâr ve Mâbeyn dairelerinde sekiz büyük salon bulunmaktadır. Vâlide ve Velîahd Dâireleri de geniş salonlar ihtivâ eder. Fakat en büyükleri Muâyede Salonu'dur. Muâyede Salonu'ndan sonra, Mâbeyn ve Methal Salonları gelir.

Methal Salonundaki bir mermer masa üzerinde protokol defteri bulunur. Muhteşem billûr avîzeler, fildişi şamdanlar, göz kamaştırır. Buradan Merdiven Salon'a çıkılır. Merdiven Salon da son derece ağır eşya ile döşenmiştir. Topuzlar, billurdur. Merdivenin üzerinde muhteşem bir kristal avize vardır. Büyük duvar saatleri, Türk eseridir. Altın yaldızlı bir sehpa üzerinde bulunan saat, Ahmed Eflâkî Dede'nin eseridir ve II. Mahmud zamanında bu Mevlevî san'atkârınca yapılmıştır. Üzerinde bunu gösteren kitabe mevcuttur.

Yine bir köşede, Haliç Tersanesi san'atkârlarınca yapılmış bir saat daha var. Altın ve gümüşe boğulmuş. Üzerinde mücevherler... Akreple yelkovan üst üste geldiği zaman, bir ay-yıldız ortaya çıkıyor. Bu saat, her saat başında Mecidiye, Hamidiye ve Topçu marşlarımızı çalıyor.

Merdiven Salonu iki tarafında salonlar ve odalar var. Beklemeye mahsus... Bunların biri Vezîr Odası denen salon. Pâdişah huzuruna girmeden önce sadrâzam ve vezirler buraya alınırdı. Buradan hemen yandaki Kabûl Salonu'nda huzûr-i hümâyûna çıkılırdı.

Vezir Odası, denize bakıyor. On bir penceresi var. Yaldızlı kanape takımları, perdelerle bir örnek. Beyaz atlastan. Tavanlar ve duvarlar altın yaldız içinde. Burası Atatürk devrinde cumhurbaşkanlığı başyaverine ayrılmıştır. Duvarlarda tablolar... En ünlüsü, Zonaro'nun «Hücum»u... 1897 Türk - Yunan savaşında Türk piyadesinin bir süngü hücumunu gösteriyor. Yerlere serilmiş efzun askerlerinin üstü, sonradan boya ile kapatılmış. 1961'de Kıbrıs mes'elesi alevlenince boya ile kapatılan efzunlar tekrar meydana

çıkarılmış. Tercümanlara mahsus salonda ise Ayvazovski'nin deniz tabloları var.

Kabul Salonunun bir tarafı denize, diğer tarafı bahçeye bakıyor. Her taraf altına boğulmuş. Mefruşat, perdeler ve mobilyalar, al renkli atlas. Bilindiği gibi al, Osmanoğulları'nın hânedân rengidir. Burada da padişah, misafirlerini, bilhassa elçileri kabul ediyordu. Arkasında bir duvar saati bulunan al renkli kanape, padişaha mahsus. Kanapenin önünde yine al atlasla kaplı, padişahın ayağını dayamasına mahsus bir puf var.

Elçiler, îtimatnâmelerini de burada pâdişâha takdîm ederlerdi. Salonun kapısı ceviz. Burada da on bir pencere sayılıyor. Duvarlar yerden bir metre yüksekliğe kadar maun kaplanmış. Büyük billur avize ile aydınlanıyor ve şöminenin üstü de kırmızı Bohemya kristalleriyle süslü aynalarla bezenmiş. Salonu kaplayan al atlaslar, Hereke mamulâtı. Taban halısı da Hereke. Taban halısının üzerine birkaç seccâde serpiştirilmiş. Masaların üzerinde Sevr porselenleri, duvarlarda iki Ayvazovski...

Diğer bir salona, Surre Odası deniyor. Bahçe üzerinde, dört köşe bir salon. On bir pencereli. Hereke atlaslarıyle döşenmiş. Bir büyük, iki küçük kanape ile dokuz sandalyesi var. Burası, padişahın, her yıl Hicaz'a gönderilen Surre Alayını seyretmesi için yapılmış. Aynı zamanda halîfe, yâni yeryüzündeki bütün Sünnî Müslümanların başı olan padişah, «Surre Emini» ve «emîrü'l-hac» denen yüksek görevliye, Hicaz'a hareket ederken, buradan talimat verirdi. Gönderilen eşyanın en önemlisi, Kâbe örtüsü idi. Bu salon, sarayda oturan son Osmanoğlu'nun, Halife II. Abdülmecîd'in zamanında, Hılâfet Başkâtibi İhsan Bey'le Saray Nâzırı Cevad Paşa'nın bürosu oldu. Atatürk ve İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı devrindeyse, kabul edilecek misafirler burada bekletilirdi.

Diğer bir salona «Somaki Salon» deniyor. 27 metre karelik küçük bir salon veya oda. Beş pencereli. Pembe eflâtun karışımı atlasla döşenmiş. Padişahın gizlice ve merasimsiz görüşmek istediği kimseleri, meselâ hânedan üyelerini kabulüne mahsus bir oda. Bazan misafirlerle padişah, burada oda musikisi dinlerdi.

Zülvecheyn Salonu (İki Yüzlü Salon) denen yer, sarayın en büyük ve şaşaalı kısımlarından biri... Bir tarafı denize, diğer cephesi saray bahçesine bakar. Bu durumu dolayısıyle adlandırılmıştır. 40 × 20 = 800 metre karedir. Kırmızı - beyaz yollu Hereke atlasıyle döşenmiştir. Ortada çok büyük bir billur avize, onun altında yaldızlı mermer bir masa, masanın üzerinde vazolar vardır. Büyük bir duvar aynasının iki tarafında, otuzar mumlu, ayaklı Bohemya işi şamdanlar konmuştur. Duvar aynalarının sayısı dört-

tür ve hepsinin üzerinde «Abdülmecîd» tuğrası vardır. Bu salonda çoğunlukla mevlid dinlenir, hânedan nikâhları kıyılır, kadınlar da böyle toplantılara katılırdı. Burada büyük ziyâfetler de verilmiştir. Bu salondaki ziyafetler için gümüş bir yemek takımı kullanılırdı. Yüzden fazla dâvetliye ziyâfet vermeye elverişlidir. Bir de altın yemek takımı vardı ki, bazen önemli ziyafetlerde bu takım kullanılırdı. Atatürk de bu salonda ziyafet vermiş ve yemek yemiştir. Atatürk'ün yemeklerinde deniz tarafında bir saz heyeti, merdiven başında da bir orkestra yer alır ve hazır beklerdi.

Zülvecheyn Salonunun sağında Somaki Hamam vardır ki, eşsiz temizlikte somakilerle kaplıdır. Çeşmeler gümüş kaplamadır. Yanda padişahın dinlenme odası vardır. Sonra duvarları tablolarla kaplı, Hâtıra Salonu yer alır.

Harem kısmı, ayrı bir saray hâlindedir. Burada pek çok oda ve salon vardır. Karakteristik birkaçını gözden geçirmek, bir fikir edinmeye yeter :

Kırmızı Oda, başkadın-efendinin, yâni padişahın birinci zevcesi olan kraliçenin kabul salonudur. «Baş-Kadın Odası» da denir. Kırmızı Hereke atlasıyle döşenmiştir. Son derece zevkli bir dekorasyonu vardır. Her taraf altın yaldıza boğulmuştur. Kırmızının bol olduğu Hereke halılarıyle döşenmiştir. Mermer şömine, son derece güzeldir. Pek muhteşem bir kristal Bohemya avizesi salonun ortasındadır. Ortadaki masada çok değerli Yıldız porselenleri, bir köşede Abdülhamîd tuğralı bir telefon vardır. Burası, başkadın-efendinin, misafirlerini, sultan efendileri, hanım sultanları, vezir zevcelerini ağırladığı yerdi.

Mavi Salon, sarayın görülmeye değer odalarından biridir. Çok büyük bir salondur. Kırmızı Salona bir koridorla bağlıdır. Bu koridorda büyük bir org vardır. Osmanlıların «erganun» dedikleri en büyük musiki enstrümanı. Mavi Salon, Harem mensuplarının bayramlaşmasına mahsustu. Pâdişah, nasıl Muâyede Salonu'nda erkeklerin bayram tebriklerini kabûl ederse, Mâvi Salon'da da kadınların tebriklerini kabûl ederdi. Salona bağlı kare şeklindeki oda, pâdişahın tebriklerden önce ve sonra dinlendiği, bâzen yazı yazdığı oda idi. Atatürk ve İnönü de bu odada yazı yazmış ve dinlenmişlerdir.

Padişah, burada, protokol sırasına göre kadınların tebriklerini kabûl ederdi. Protokol sırası şöyleydi : Vâlide-sultan, «kadınefendi» denen 4 padişah zevcesi, yaş sırasına göre sultan efendiler, yâni Osmanlı hânedanına mensup Türk imparatorluk prensesleri, «ıkbâl» denen ve 4 kadın-efendiden sonra gelen 4 pâdişah zevcesi ki, bunlar da «başıkbâl», «ikinci ıkbâl»... diye sıralanırdı, hanım

sultanlar, yâni sultan efendilerin kızları yine yaş sırasıyle, kocalarının yaş sırasına göre şehzâde zevcesi hanımefendiler, «başhazînedar» denen haremin en yüksek pâyeli görevlisi başta olmak üzere, protokol sırasıyle yüksek rütbeli cariyeler, bu arada «peyk» ve «gözde» denen padişahın odalıkları, başta sadrâzam ve sonra şeyhulislâm zevcesi olmak üzere, kıdem sırasıyle vezir, müşir, kazasker zevceleri... Burada şunu hatırlatmak gerekir : Hiç bir kadın, kimin zevcesi olursa olsun, padişaha yüzünü kapamazdı. Padişah, bütün hanımları, yüzü açık kabul ederdi. Padişaha karşı yüz örtmek, büyük saygısızlıktı ve Osmanlı tarihinde görülmemiştir.

Kabul sırasında, cariyelerden meydana gelen Harem Orkestrası, önce padişahın marşını, sonra çeşitli havalar çalardı. II. Abdülhamîd, vezir zevcelerine, kardeşleri şehzâdelerin zevcelerine bu tebrik sırasında çok iltifat ederdi. Sultan Abdülaziz de bütün ağırlığına rağmen, misafir hanımlara çok mültefitti. Bir tebrikte Sadrâzam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın zevcesine şöyle demişti :

— Zevcinizden çok memnunum. Bütün millet onun yüksek kaabiliyetini takdir ediyor, hanımefendi.

Sultan Abdülmecîd ise, herkese olduğu gibi, misafir vezir zevcelerine karşı da çok kibar ve nâzik davranırdı.

Mavi Salon, adı üzerinde, baştan başa mavi renkle döşenmiştir. Üç büyük kristal avize ve dört sütunlu şamdanla aydınlatılmıştır. Avizelerin her biri, yüzlerce mumluktur. Son derece değerli Çin boy vazoları, gümüş mangallar, saatler, salonu süslemektedir.

Daha sonra Sultan Abdülaziz'in yatak odası gelir. Mavi renkle döşenmiştir. Karyola, odanın köşesindedir. Atatürk'ün yattığı oda buraya yakındır. Atatürk'ün kaldığı daire, dört odalı bir dairedir. Öldüğü oda, «71» numarayı taşımaktadır. Karyolası, bronz işlemeli cevizdir. Tam karşısında iki kısımdan müteşekkil banyo dairesi vardır. Atatürk, 10 kasım 1938 günü, sabah saat 9'u 5 geçe 57 yaşında burada ölmüştür. Bu oda daha önce, V. Sultan Mehmed Reşad'la II. Abdülmecîd'in de yatak odası idi.

Daha ötede cumhuriyet devrinde bâzı hükümdarların kaldığı yatak odası gelir. Monarşilerde, hükümdarın kaldığı saraya, ziyâretçi bir yabancı hükümdar gece misafiri edilmez. Ziyâretçi hükümdarların gece kalması için başka saraylar vardır. Meselâ Sultan Abdülazîz, Londra'yı ziyaretinde, Kraliçe Victoria'nın oturduğu Vindsor Şatosu'nda değil, şimdiki kraliçenin oturduğu Buckingham Sarayı'nda kalmıştır. Aynı pâdişah, Paris'i ziyâretinde de, III. Napoléon'un oturduğu Tuilleries Sarayı'nda değil, şimdi cumhurbaşkanlarının oturduğu Elysée Sarayı'nda misafir olmuş-

tur. Onun için saltanat devrinde Türkiye'ye gelen hiç bir hükümdar, Dolmabahçe Sarayı'nda gecelememiştir.

Daha sonra Büyük Salon, ondan sonra da Vâlide-Sultan Dâiresi başlar. Büyük Salon'dan sonra, 90 oda ve salon, Harem kısmını meydana getirir. Atatürk, Cumhuriyet devrinde ilk defa 1927'de Istanbul'a geldiği zaman, Büyük Salon'da yatmıştır. Büyük Salon'dan çıkınca, deniz tarafındaki ilk oda, başkadın-efendinin, yâni padişahın en kıdemli zevcesinin yatak odasıdır. Kırmızı renkle döşenmiştir. Yalnız yatak örtüsü sim (gümüş iplik) le işlenmiş mavi atlastır. Tuvalet masası, dolaplar, boy aynaları, iki metre boyunda altın yaldızlı çini soba, göz alır. Sonra ikinci ve öteki kadın-efendinin yatak odası, Japon stili pano, mobilya ve vazolarla döşenmiştir. Onu, padişahın yatak odası takib eder. Burası, Sultan Reşad zamânındaki döşemesiyle muhâfaza edilmiştir.

Padişahın yatak odasında hâkim renkler, sarı ve kırmızıdır. Pencereleri Boğaz'a açılır. Karyolanın üzerinde «Mehmed Reşad» ın ilk harfleri göze çarpar. Sonra Harem'in sayısız oda, koridor, salonları... Şehzâdelerin sünnet odası, hazinedar kalfaların odaları, hamamlar... En güzel yerlerden biri, Çinili Hamam'dır. Kütahya çinileriyle döşenmiştir. Kurnalar mermer, musluklar gümüştür. Nefis san'at eserleri olan takunyalar ve hamam tasları hâlâ durur. Hamamın soğukluğu daha da iç açıcıdır. Soğukluğun ortasında bir çini masa, masanın üzerinde şamdanlar vardır. Sonra gardrop odası gelir. Hamamda yıkanan cariyeler, burada giyinirlerdi. Duvarlar, aynalı gardroplarla kaplıdır. Salonun ortasında büyük bir ütü masası görülür.

Velîahd Dairesi, harem ve selâmlık kısımlarına bölünmüştür. Burada velîahdın çalışma odası, dikkate değer yerlerden biridir. Selâmlık kısmında, deniz üzerindeki ikinci odadır. Son defa II. Abdülmecîd, velîahdlık yıllarında, 1918 - 1922 arasında kullanmış, halîfe olunca, 1924'e kadar yine burada arada sırada çalışmıştır. Onun velîahdlik yıllarında padişah, VI. Sultan Mehmed Vahîdeddîn, Dolmabahçe'de değil, Yıldız'da otururdu. Bu yüzden Mütareke yıllarında Dolmabahçe Sarayı, âdeta velîahdın karargâhı gibiydi. Fakat hürmeten sarayın padişaha mahsus dairelerini işgal etmezdi. II. Abdülmecîd, aydın, san'atkâr bir şahsiyet olarak tanınmıştır. Zengin kütüphânesi, L harfi şeklinde burada bulunurdu. Duvarlar, değerli hattatların levhalarıyle süslenmişti. Büyük yazı masasının etrafında Hereke kumaşı kaplı koltuklar vardı. Pencere önünde ayaklı büyük bir küre mevcuttu. Selâmlık kapısının yanına bir yazı masası daha konmuştu. Salon, dört pencereli ve iki kapılıdır.

Muâyede Salonu

Dolmabahçe Sarayı'nın en muhteşem yeri, Muayede Salonu'dur. Pâdişahların bayram tebriklerini kabûl ettikleri yer. «Muâyede», «bayramlaşma» demektir. Burası, dünyanın en ünlü salonlarından biridir. Dünyanın herhangi bir sarayında, bu derece muhteşem bir salon göstermenin kolay olmadığını da birçok yazar belirtmiştir.

Salon, 45 m × 40 m = 1.800 metre karedir. Yan taraftaki ilâvelerle 2.250 metre kareyi bulur. Yakınında sarayın mescidi vardır. Salonun kubbesinin yerden yüksekliği 36 metredir. Bu kubbe, 56 sütûn üzerine oturtulmuştur. Saraydaki 36 büyük billûr âvîzenin en büyüğü buradadır. Salonun ortasından sarkan bu avize, 4,5 ton ağırlığında billurdur ve 750 ampulle aydınlanmaktadır. Maddî değerinin 40 milyon lira olduğu söylenmektedir.

Avizenin Kraliçe Victoria tarafından Sultan Abdülmecîd'e hediye edildiği bazı kitaplarda yazılmışsa da, bu hususta bir vesika görülmemiştir.

Muayede Salonu'nun 56 sütun çevresi ve locaların altları, çepeçevre ışıklandırılmış, ayrıca dört tarafına billur şamdanlar konmuştur. Muayede Salonu, 4.500 ampulle aydınlanmaktadır.

Padişah, bu salona kurulan ve tören için geçici olarak Topkapı Sarayı'ndan getirilen altın tahtında bayram tebriklerini kabul ederdi. Tebrik edenlerin başında velîahd ve şehzâdeler, sonra sadrâzam gelirdi. Kadınların tebriki, Harem'de Mavi Salon'da yapılırdı. Tören sırasında üst kat localardaki orkestra, havalar çalardı. Sefirler de burada padişahı tebrik ederlerdi. Padişah, yerden temenna edilerek tebrik edilir, yalnız başta şeyhulislâm olmak üzere, ilmiye sınıfı el öperdi. V. Mehmed'le VI. Mehmed zamânında tahtın saçağı öpülerek tebrik edilmiştir. Halîfe II. Abdülmecîd de bu şekilde tebrik kabul etmiştir.

Bir bayram tebrikinde zelzele olmuş, büyük avizeden kocadan billur parçaları düşmeye, salon sallanmaya başlamış, orkestra susmuş, vezirler saflarını muhâfaza edemeyerek kaçışmaya başlamış, yalnız II. Abdülhamîd, tahtından kımıldamamıştır. Zelzele bitince, törene devam edilmiştir.

Burada yabancı devlet başkanları şerefine kabul resimleri de verilmiştir ve hâlâ verilmektedir. Atatürk'ün na'şı önünden Istanbullular, bu salondan geçip gitmişlerdir. Yine Atatürk, 1927'de cumhurbaşkanı sıfatıyle Istanbul'a ilk gelişinde burada milletvekillerine, generallere ve şehrin ileri gelenlerine hitap ederek Istan-

bul için pek güzel ve vecîz sözler söylemiştir. Üst kattaki kafesli pencereler, saray kadınlarının muâyede'yi seyretmeleri içindi.

Bu salonda geçen çok önemli bir olay, 19 mart 1877'de II. Abdülhamîd'in ilk Meclis-i Meb'ûsân'ı törenle açmasıdır.

Muâyede Salonu, sarayın ortasına düşer. Büyük giriş kapısı, mermer merdivenlerle bahçeye ve deniz cebhesine açılır. Üst kattaki koridorlarla da sarayın öteki kısımlarına bağlanır. Deniz cephesinde bahçeye bakan oda, muâyededen önce ve sonra, padişahın dinlendiği yerdir. Salonun üst kısmı, çepeçevre localarla kuşatılmıştır. Salonun ilk adı «Dîvânhâne» idi, sonra «Muâyede Salonu» denilmiştir. Padişah, bayram namazından sonra buraya gelir ve tören başlardı.

Topkapı Sarayı'nda olduğu gibi, Dolmabahçe Sarayı'nda da bir Şehzâdeler Mektebi vardı. Okulun dershânesinde, kapının tam karşısına gelen mükellef taht, çocuk velîahda mahsustu.

Dolmabahçe Sarayı, Kabataş tarafındaki cephesinde bulunan güzel saat kulesi ile ünlüdür.

Sarayın döşenmesi ve süslenmesi için Fransız ve İtalyan san'atkârlar da getirilmiştir. Bunların başında Fransız Séchan bulunuyordu. Mobilyaların önemli kısmı da Avrupa'dan getirtilmiştir. Bir kısmı XVII, XVIII ve XIX. yüzyıllarda Avrupa'da, özellikle Paris'te yapılan ve çok tanınmış san'atkârlar tarafından imâl edilen antika mobilyalardır. Sarayın şurasında, burasında görülen kanape ve koltuklar içinde yüz binlerce lira değeri olanlar az değildir.

Sarayda yüzlerce tablo vardır. Önemli kısmı, Sultan Abdülazîz tarafından, Avrupa seyahati sırasında, Londra'dan, Paris'ten, Brüksel'den, Viyana'dan satın alınmıştır. Bu padişahın resme meraklı olduğu ve iyi resim yaptığı bilinmektedir.

Halılar, Hereke veya Avrupa yapısıdır. Başka halılar da vardır. Dünyanın en büyük birkaç taban halısından bâzıları bu saraydadır. Perdeler ve mobilya döşemeleri, Hereke'dir. Çoğu Sultan Reşad zamanında yenilenmiştir. Saatler, şamdanlar, vazolar arasında maddî ve tarihî değerinin yanı sıra, san'at değerleri çok yüksek olanlar az değildir. Meselâ Büyük Salon'daki saat, 80 kilo masif gümüşten yapılmış ve Hidiv İsmail Paşa tarafından II. Abdülhamîd'e hediye edilmiştir. Sèvres, Dresden, Yıldız, hattâ Çin mamulâtı büyük vazolar, son derece değerlidir.

Dış cephenin nisbî sâdeliği yanında, iç döşeme ve süsleri çok gösterişlidir. Bu gösteriş, klasik Türk sanatına aykırı ise de, XIV. Louis Versailles'ının başarılı bir adaptasyonunu meydana getirir.

Saraydaki odaların sayısı 200'den fazladır ve hepsi çok geniştir. Salonlar, bunun dışındadır.

Sarayın merdivenleri de meşhurdur. Başlıca beş büyük merdiven vardır. Hepsi girişteki salondan yukarıya çıkar, hepsinin parmaklıkları billurlarla ışıl ışıldır. Ayrıca, bir hayli servis merdiveni yapılmıştır. İlk defa Atatürk için, onun özel dairesine asansör konmuştur.

Sarayın saat kulesi, 27 metre yükseklikte, dört katlı ve dört köşedir. Dolmabahçe Camii tarafındaki saltanat kapısının önündedir. Saraydan sonra, 1860'da inşasına başlanmış, fakat ancak 1863'te Sultan Abdülazîz zamanında tamamlanmıştır. Her köşesinde birer yöne bakan dört saat vardır. İzmir ve İzmit'teki saat kulelerine benzer. Her saat başı ve yarım saatlerde saatler çalar. Saatler haftada bir kurulur. Mimarî bakımdan sarayın bir parçası olan kulenin dört yönünde birer Osmanlı arması, alt katının dört yönünde birer barometre - termometre vardır.

Sarayın bir parçası da, Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu idi. Bugün yoktur. Dolmabahçe Camii'nin muvakkıthânesinin karşısında, yine Sultan Abdülmecîd tarafından yaptırılmıştı. Ampir üslûbunda ve İtalyan tiyatro planlarına göre inşa edilmişti. Burada opera ve tiyatro temsilleri ile konserler verilir, padişah, saray mensupları ve dâvetliler gelirlerdi. Avrupa'nın pek ünlü artistleri, ses ve saz san'atkârları, burada hünerlerini göstermişlerdir. Ayrıca, Türk san'atkârları da oynar ve konser verirlerdi. Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu, Sultân Abdülazîz zamânında yandı. Bu pâdişah, ağabeyi gibi Batı mûsikîsi ve san'atları ile değil, Türk mûsikîsi ve sanatları ile uğraştığı için, yeniden yapılmadı. Sarayın has ahırı olarak kullanıldı.

Burada hangi padişahlar oturdu? I. Sultan Abdülmecîd, hayatının ve saltanatının son 6 yılını burada geçirdi. 1861'de öldü, yerine 7 yaş küçük kardeşi Sultan Abdülaziz geçti. Sultân Azîz, sarayın velîahd dairesinden, padişah dairelerine yerleşti. 15 yıllık saltanatını Sultan Aziz, burada geçirdi. Ama, arada Çırağan veya Beylerbeyi Saraylarında da kalırdı.

Dolmabahçe Sarayı'nda tahtından indirildi ve kayıkla alınarak önce Topkapı, sonra Beşiktaş'ta Fer'iye Saraylarına nakledildi.

Sultan Azîz'in yerine, ondan 10 yaş küçük olan yeğeni V. Sultan Murad geçti. Sultan Mecîd'in, yâni sarayın kurucusunun büyük oğluydu. O da 3 aylık Osmanlı tarihinin en kısa saltanatını Dolmabahçe'de geçirdi. Burada tahttan indirildi ve hayatını tamamlamak üzere Çırağan Sarayı'na gönderildi. Yerine 2 yaş küçük kardeşi II. Abdülhamîd tahta çıktı.

Sultan Hamîd, ilk padişahlığında birkaç ay Dolmabahçe'de oturduktan sonra, burasını terk etti. Uzun saltanatını Yıldız Sarayı'nda geçirdi. Ancak bayram günleri «muâyede» denen bayramlaşma töreni için Dolmabahçe Sarayı'na gelir ve o gün için Topkapı Sarayı'ndan altın taht getirilirdi.

1909'da II. Abdülhamîd, Yıldız Sarayı'nda tahtından indirilerek Selânik'e sürüldü. Orada birkaç yıl geçirdi. Balkan Savaşı çıkınca, Istanbul'a getirildi ve Beylerbeyi Sarayı'nda, yâni Boğaz'ın karşı kıyısında hayatını tamamladı. Yerine 2 yaş küçük kardeşi Sultan Reşad, resmî adıyle «V. Mehmed» geçti. O, ikamet için Yıldız'ı değil, Dolmabahçe'yi seçti. Saray, Mîmar Vedad Bey tarafından 1909'da bu padişah için onarıldı ve döşemelerinin çoğu değiştirildi. Zîrâ 32 yıldır içinde bir padişah oturmamıştı.

1918'de Sultan Reşad, Dolmabahçe Sarayı'nda yaşadı. Babası Sultan Mecîd'den sonra bu sarayda ölen ikinci ve sonuncu padişah oldu. Yerine 16 yaş küçük kardeşi Sultan Vahîdeddîn, resmî adıyle VI. Mehmed geçti. O, bir müddet Dolmabahçe'de kaldı. Fakat sonra Yıldız Sarayı'na, ağabeyi II. Abdülhamîd'in ünlü sarayına taşındı. Ama Yıldız'da iken de arada bir gelir, Dolmabahçe'de kalırdı. Sultan Vahîdeddîn, 1922'de saltanat kaldırıldıktan bir hafta sonra, Dolmabahçe rıhtımından İngiliz Malaya zırhlısına geçerek Türkiye'yi terk etti.

Sultan Vahîdeddîn'in yerine II. Abdülmecîd, Dolmabahçe Sarayı'na yerleşti. Abdülmecîd, Sultan Abdülazîz'in oğlu idi. Amca oğlu Sultan Vahîdeddîn'den 7 yaş gençti. Padişah değil, sâdece halîfe idi. 101. ve sonuncu İslâm halîfesi, 4 yıllık velîahdliğini esasen sarayın Velîahd Dairesi'nde geçirmişti. Bir yıl, üç buçuk ay süren halifeliği süresince, kendinden önceki padişahlardan farksız bir protokol içinde yaşadı. 3 mart 1924'te halîfeliğin kaldırılması üzerine, bütün hânedân ile birlikte Türkiye'yi terk etti.

Abdülmecîd'in ardından saray 3,5 yıl boş kaldı. 3,5 yıl sonra Atatürk, Istanbul'a geldi ve sarayda kaldı. Bundan sonraki sık ve uzun Istanbul'a gelişlerinde de bu sarayı tercih etti. Bu sarayda öldü. Istanbullular, O'nun na'şı önünden Muâyede Salonu'nda geçtiler. Aynı salonda cenaze namazı kılındı. Cenazesi, Dolmabahçe Sarayı'ndan alınarak Ankara'ya nakledildi. İnönü de cumhurbaşkanlığı sırasında birkaç defa saraya gelip kaldı. Sonra bu âdet kaldırıldı.

Hilâfetin kaldırılmasından sonra, «millî saraylar» adı verilen padişah sarayları, T.B.M.M. Başkanlığına bağlandı. Bugün de öyledir. Başkan adına, Meclis Hesaplarını İnceleme Komisyonu, sarayı denetlemeye yetkilidir.

Bu komisyon, nispetlerine göre, partilerden seçilen 13 milletvekilinden kuruludur.

Bugün Dolmabahçe Sarayı'nın durumunun pek iyi olduğu söylenemez. Çok ihmal edilmiş ve bakımsız kalmış, bâzı daireleri âdeta harab olmuştur. Bugün, Saray'da bir sürü Isparta halısı göze çarpmaktadır. Saraylarda asla Isparta halısı bulunmayacağı mâlûmdur.

Belli ki, değerine bahâ biçilmez Hereke halıları çalınmış, yerine bu ucuz Isparta halıları konmuştur. Bu da ayrıca hazin bir olaydır.

Çırağan Saray-ı Hümâyûnu

Azamet bakımından asla Dolmabahçe'den aşağı kalmayan ikinci bir saray, Çırağan idi. O da yanmıştır. Bugün enkaz hâlindedir.

«Çırağan», mum ve kandil ışığında, bilhassa Lâle Devri'nde (1718 - 1730) yapılan gece eğlencelerine denir. Lâle Devri'nde, sarayın bulunduğu yerde bu çeşit eğlenceler yapıldığı için, ona bu isim verilmiştir. Gerçekten de, Boğaz'ın bu mevkiinde, Beşiktaş'la Ortaköy arasında, Lâle Devri'nin sadrâzamı Dâmâd Nevşehirli İbrahim Paşa ile zevcesi Fatma Sultan, bir sahilsaray yaptırmışlardı. Bu yapıya «Çırağan Sarayı» denildi. Daha önce burası «Kazancıoğlu Bahçesi» diye anılırdı. Sahilsarayın yanında bir Mevlevîhâne bulunuyordu. I. Mahmud (1730 - 1754), Çırağan Sarayı'nın camlı köşkünü tâmir ettirdi. Burada ecnebi sefirlerle siyâsî görüşmeler yapılıyordu. III. Selim zamânında (1789 - 1807), saray, padişahın kız kardeşi Beyhan Sultan'a geçti. Beyhan Sultan, bir süre burada oturduktan sonra, kardeşi III. Selîm'e sattı. Bu padişah, yaz günleri bu sarayda kalmaktan büyük zevk alıyordu.

III. Selîm, Çırağan Sahilsarayı'nı yeniden ve büyük bir şekilde yaptırmak istedi. Sonra vazgeçti. Tamiriyle yetindi. II. Sultan Mahmud (1808 - 1839), amca oğlu III. Selim gibi yazları burada geçirmekten çok hoşlanırdı. 1836'da sarayı genişletti. Çevredeki mescit, mektep ve başka binaları sarayın sahası içine alıp istimlâk etti. Sarayı yeniden inşa ettirircesine tâmir ettirdi ve ek binalar yaptırarak genişletti. İnşaatın bittiği 1839 yılında da öldü. Yerine Sultan Abdülmecîd (1839 - 1861) geçti.

Sultan Mecîd de kendinden önceki padişahlar gibi yazın uzun süre burada kaldı. II. Mahmud'un ölüm yılında tamamlattığı saray Mâbeyn, Hünkâr, Harem, Velîahd Daireleri'nden başka, beş

binadan meydana geldi. Harem'in büyük salonu 50×20=1.000 metre kare idi. Bugünki Yıldız Parkı, sarayın bahçesini teşkil ediyordu.

Sultan Mecîd, bu sarayı, yeniden yaptırmak üzere yıktırdı. Dolmabahçe Sarayı henüz bitmişti. Çırağan Sarayı'nın yeniden inşaası başlamak üzereyken, padişah öldü.

Abdülmecîd'in yerine geçen kardeşi Sultan Abdülazîz (1861 - 1876), yeni sarayın inşâsını üzerine aldı ve ağabeyinin tasarladığından çok daha mükellef şekilde yaptırmaya karar verdi.

Çırağan Sarayı'nın inşaası, 1861'den 1865'e kadar 4 yıl sürdü. Deniz kıyısından uzunluğu 750 metre idi. Dolmabahçe gibi beyaz taştan yapılmıştı. Pâdişah, Dolmabahçe'den buraya geçti ve saltanatının sonuna kadar, esas ikamet yeri Dolmabahçe olmakla berâber, arada Çırağan Sarayı'nda da kaldı. Ama Sultân Abdülazîz'in zaman zaman Beylerbeyi Sarayı'na geçip, Boğaz'ın karşı sahilinde kaldığı da oluyordu.

Çırağan Sarayı'nın salonlarının döşenmesine, Dolmabahçe'den daha fazla itina edilmiş ve para harcanmıştı. Bu saray da Dolmabahçe gibi bugünki paramızla 12 milyar liraya mâl olmuştu. Bu paranın büyük kısmı, saray eşyasına harcanmıştı. Beşiktaş Mevlevîhânesi de istimlâk edilerek, saray sâhasına eklenmiş ve alan, eskisinden çok genişletilmişti.

V. Murad, 1876'da üç aylık bir saltanattan sonra, tahttan indirilince, arzûsu üzerine, Çırağan Sarayı, kendisine ve âilesine, ikametgâh olarak verildi. 28 yıl buradan çıkmadan Çırağan'da, annesi Vâlide Sultan, zevceleri kadınefendiler, kızları sultanlar, oğlu Şehzâde Salâhaddîn Efendi ve onun çocuklarıyle yaşadı. Kalabalık bir hizmetkâr kitlesi, ona hizmet ediyordu. V. Murad, 1904 yılında burada öldü.

20 Mayıs 1878'de Suavi Efendi'nin tertip ettiği V. Murad'ı yeniden tahta geçirmek için yapılan darbe teşebbüsü, burada cereyan etti ve tarihe «Çırağan Vak'ası» diye geçti.

İkinci Meşrutiyet'te saray, Sultan Reşad'ın karşı koymak istemesine rağmen, 14 kasım 1909 gününden başlayarak Meclis-i Meb'ûsân'a tahsîs edildi. Üst kattaki üç büyük salondan biri milletvekillerine, öteki senatörlere ayrıldı. Üçüncüsüne de, padişah için bir taht kondu. Yıldız Sarayı'ndan getirilen birtakım değerine baha biçilmez eşya da buraya yerleştirildi.

19 Ocak 1910'da esrarengiz şekilde, bir kısmı Topkapı Sarayı'ndan getirilmiş, bir kısmı yabancı hükümdarların hediyeleri olan emsalsiz koleksiyonları, mobilyaları, halıları, tabloları, sandık sandık vesîkaları ile dört duvar kalacak şekilde yandı. Muhteşem harâbesi hâlâ görülür. Istanbul'un gördüğü en uğursuz yangınlardan biridir Çırağan yangını. O zamanki iktidarın çok büyük tedbirsizliğidir.

Yıldız Saray-ı Hümâyûnu

Tarihte «Yıldız Sarayı» demek, II. Abdülhamîd demektir. Nasıl «Bâb-ı âlî» yüzyıllarca «Osmanlı hükûmeti» mânâsına kullanılmışsa, «Yıldız» kelimesi de böyle bir mefhum kazanmıştır.

1878'den 1908'e kadar 30 yıl Türkiye İmparatorluğu, Bâb-ı âlî'den değil, Yıldız'dan yönetilmiştir. Bu 30 yıla «Devr-i İstibdâd» «Mutlakıyet Devri» gibi adlar da verilir. Zîrâ Birinci Meşrutiyet'le İkinci Meşrutiyet arasındaki dönemdir. Bu dönem, II. Sultan Abdülhamîd'in mutlak idare dönemidir. Zâten 1871'den beri ortadan kalkmış olan Tanzimat esasları, bu dönemde, iyiden iyiye yok edilmiştir. 1878'den 1908'e doğru yol alındıkça, her yıl, devlet yönetiminin ağırlık merkezi biraz daha Bâb-ı âlî'den Saray'a, yâni Yıldız'a kaymıştır. Bu uzun dönemde Sultan Hamîd, o zamanlar «Kaanûn-i Esâsî» denen Anayasa'yı ilga etmemiş, yalnız «Meclis-i Meb'ûsân» denen Millet Meclisini dağıtmış, 30 yıl milletvekillerini toplamamış, Orta Avrupa ile Orta Afrika arasında uzayan, bütün emperyalist güçlerin göz diktiği muazzam imparatorluğu, kendi bildiği gibi, keyfî şekilde yönetmiştir.

Pekâlâ, devletimizin 30 yıl yönetildiği Yıldız Sarayı, nasıl bir yerdir?

Burası da Topkapı Sarayı gibi klasik Türk sivil mimarisine göre meydana gelmiş bir bahçeler ve köşkler topluluğudur. Yâni Dolmabahçe, Çırağan, Beylerbeyi sarayları gibi mimarîsi ve teşkilâtı Batı tarzında olan bir saray değildir.

Saray, Sultan Hamîd döneminde 500.000 metre karelik, yarım kilometre karelik bir alanı kaplıyordu. Ama başlangıçta bu kadar büyük değildi. Burası, padişaha ait has bahçelerden biriydi. Çok güzel korusu ile ünlüydü. Koru ve bahçede, önemli bir yapı yoktu. III. Sultan Selîm'in (1789 - 1807) annesi Mihr-i Şâh Vâlide-Sultan, bu koruyu sevdi ve burada bir köşk yaptırdı. Arada bir gelir, dinlenirdi. II. Sultan Mahmud (1808 - 1839), bir köşk daha yaptırdı. O da arada buraya gelir, Boğaz'a ve Marmara'ya hâkim muhte-

şem manzarayı seyreder, saz dinlerdi. 1826'da Vak'ay-ı Hayriyye ile yeniçeri ocağını ortadan kaldırdıktan sonra, bugünki modern Türk ordusunun çekirdeği olan alayları yazın burada talim ettirirdi.

Sultan Abdülmecîd'in (1839 - 1861) annesi Bezmiâlem Vâlide Sultan da burada 1842'de «Kasr-ı Dilküşâ»yı yaptırdı. Sultan Mecîd ise, babası Sultan Mahmud'un yaptırdığı köşkü yeniden dayatıp, döşedi. Buraya «Yıldız» adlı gözde cariyesini yerleştirdi. Sık sık gelir, gözdesiyle burada vakit geçirirdi. Az zamanda yalnız bu köşke değil, bütün has bahçe içindeki yapılara Yıldız Sarayı denilmeye başlandı.

Sultan Mecîd'in yerine geçen kardeşi Sultan Abdülazîz (1861-1876), Yıldız köşklerini yeniden tâmir ettirdi ve bahçeleri daha modern şekilde tanzim ettirdi. Malta, Çadır ve Çit köşklerini yaptırdı. Yıldız Parkı ile Çırağan Sarayı'nı bağlayan, Beşiktaş - Ortaköy caddesi üzerindeki kemerli köprüyü yaptırdı. Sultan Azîz, buraya daha sık gelir, yaz aylarında hoşça vakit geçirirdi. Bu devirde Yıldız Sarayı, artık iyice meydana gelmiş gibiydi.

Sultan Abdülazîz'in tahttan indirilmesi ve ölümünden sonra, V. Sultan Murad'ın saltanatı başladı. Osmanlı tarihinin en kısa saltanatı... Sadece 3 ay. O da aklî rahatsızlığı sebebiyle tahttan indirildi ve kardeşi II. Abdülhamîd, padişah oldu. II. Abdülhamîd, Sultan Mecîd'in ikinci oğluydu. 34 yaşında idi. İlk aylarını o da Dolmabahçe Sarâyı'nda geçirdi. Sonra Yıldız Sarayı'na geçti. 1909'da tahttan indirilinceye kadar 32 yıl bir daha da bu saraydan çıkmadı.

Sultan Hamîd zamanında Yıldız, klasik Osmanlı çağındaki Topkapı Sarayı'nın benzeri olmuştu. Sarayda 12.000 kişi yaşıyordu. Şehir içinde şehirdi. Bütün ihtiyaçlarını kendi başına karşılayabilecek bir şehir... Fabrikaları, kışlaları, her şeyi vardı. Sarayın hemen dışında, I. Ordu'ya bağlı hassa tümeninin 15.000 askeri yerleştirilmişti.

Sultan Hamîd, sarayın saltanat kapısının az ötesine zarif Yıldız Camiini yaptırınca, artık cuma selâmlıkları için de başka camiye gitmez oldu.

Sultan Hamîd'in yerleştiği saray, sonraki kadar büyük değildi. İçinde, başlıca Mâbeyn Dâiresi ile Şale(*), Malta, Çit ve Çadır köşkleri vardı. 32 yıl içinde saray, her yıl biraz daha büyüyerek, en ihtişamlı şeklini aldı.

(*) Kelime Fransızca'dır : Chalet. Farsca gibi a harfi uzatılarak «şâle» okunması cehâlet eseridir.

Sarayın 4 büyük dış kapısı vardır. Yıldız Hamidiye Camiinin yanındakine «Koltuk Kapısı» denir. Birinci Avlu'da büyük saray görevlilerinin daireleri ile Büyük Mâbeyn ve Çit Kasrı vardı. Padişâha mahsus Saltanat Kapısı, Küçük Mâbeyn'e açılır. Buradan ikinci avluya ve Hünkâr Sofası'na girilir.

«Vâlide Kapısı» veya «Harem Kapısı» denen kapı ise, Üçüncü Avluya ve iç bahçeye açılır.

1885 ve 1886 yıllarında yapılan Yıldız Hamîdiye Câmii, sarayın dışında kalır. Yanında, 1891'de yapılan saat kulesi vardır. Sultân Hamîd, 22 yıl cuma namazını burada kılmış, saltanat arabası ile buraya gelmiş, dönüşünde hafif faytonu kendi kullanarak töreni bitirmiştir. Tören, halka açıktı ve pek kalabalık olurdu. Devlet memurları ve büyükelçiler, büyük üniformaları ile törene katılırlardı. Saltanat arabasında padişahın karşısında, sarayın en büyük görevlisi olarak, Mâbeyn-i Hümâyûn Müşiri Gazi Osman Paşa, yanında da oğullarından biri, son yılllarda en sevgili oğlu Burhaneddîn Efendi otururdu. Tören sırasında Hamîdiye Marşı çalınırdı. Camiin kapısında padişahı, şeyhulislâm karşılardı. 1891'den 1909'a kadar bu şeyhulislâm, Cemaleddin Efendi idi. Aynı zamanda dünyadaki bütün Sünnî Müslümanların halîfesi olan padişahı görmek için, her ırktan Müslümanlar, cuma günleri, Yıldız Camiinin önünde bekleşirlerdi. Dünyanın her tarafından gelen bu Müslümanlar için bu törende bulunmak, hacca gitmekten sonra gelen en kutsal görev gibiydi.

«Selâmlık resm-i âlîsi» denen bu göz kamaştırıcı cumâ namâzı törenini, kapalı arabalar içinde kadınlar da tâkıyb ederlerdi.

En başta, Perestû Vâlide-Sultân'ın arabası dururdu ki, gerçekte padişahın annesi değil, üvey annesi idi; fakat on bir yaşında annesini kaybeden üvey oğlu Şehzâde Abdülhamîd'i gerçek bir anne sevgisiyle büyüttüğü için, Sultan Hamîd tahta geçince, vâlide sultan ilân edilmişti. Selâmlık resmini, halktan kadınlar da tâkıyb edebilirdi.

Sarayı meydana getiren yapıların en büyüğü, Büyük Mâbeyn binasıdır. Şimdi Harp Akademilerinin girişinin sol tarafındaki binadır. Saray duvarlarının dışındadır. Bu üç katlı mermer, muhteşem binanın üzerinde bugün çok büyük harflerle «Hr. Ak.» harfleri vardır. Başlı başına küçük bir saray olan binayı 1866'da Sultân Azîz yaptırmış, Sultan Hamîd 1877'de saraya yerleşince, Harem tanzîm edilinceye kadar bir süre burada oturmuştur.

Büyük Mâbeyn'e, bugünki Harb Akademileri'ne, çift taraflı mermer merdivenlerle girilir. Kapılar, duvarlar ve tavanlar, altın yaldızlıdır. Büyük çini sobalar ve billur avizeler çok değerlidir. Asıl «Yıldız Kasrı» burasıdır. Saray, bu bina çekirdek olarak gelişmiştir.

Büyük Mâbeyn, kabûl resimleri verilen yerdi. Burada pek çok hükümdar ve hânedân üyesi ağırlanmıştır. 1884'te Avusturya İmparatorluğu ve Macaristan Krallığı velîahdı Arşidük Rudolf ve eşi Arşidüşes Stéphanie, Büyük Mabeyn'in kar beyazlığındaki mermer merdivenlerinde Sultan Abdülhamîd tarafından tantanayla karşılanmışlardı.

Fransız Jozef'in tek oğlu olan Velîahd Arşidük son derecede yakışıklı bir erkekti. Arşidük o tarihte 26, Belçika Kralı II. Léopold'ün kızı olan eşi de 20 yaşlarındaydılar. Arşidük Rudolf Mayerling'deki ölümü ile romanlara ve filmlere konu olmuştur.

Almanya İmparatoru ve Prusya Kralı II. Wilhelm de, 1889'daki Sultan Hamîd'i birinci ziyâretinde, burada karşılanmıştı. O tarihte 30 yaşında idi.

Büyük Mâbeyn'in salonları, Dolmabahçe'dekiler kadar büyük olmamakla berâber, o devirde, son derece ağır şekilde döşenmişti.

Birinci Avlu'daki binalardan biri de Çit Kasrı'dır. Büyük Mâbeyn'in solunda kalan bu kasır, bugün Harb Akademilerinin kütüphânesidir. Bu binayı da Sultan Azîz yaptırmıştır. Sultan Hamîd bu kasrı, yabancı elçileri kabul etmek için kullanmıştır. Üst katta çeşitli salonlar, bunlardan birinde 12 metre kare büyüklüğünde altın kaplama bir masa vardı.

Birinci Avlu'daki mabeynciler ve yâverler dairesi ayrı bir bina idi. Bugün yıkılmıştır.

Daha ötede Küçük Mâbeyn Dairesi yer alır. 1900'de Sultan Hamîd tarafından yaptırılmıştır. İki katlıdır. İki taraftan iki merdivenle çıkılır. Paris'ten getirilen mobilyalarla döşenmişti. Bu daire, Sultan Hamîd'in 8 yıl çalıştığı yerdir.

Daha sonraları Sultan Vahîdeddin de 4 yıl kadar burayı aynı maksatla kullanmıştır. İki kardeş padişah, aynı zamanda burada hususî misfirlerini kabul eder, özel görüşmelerini yaparlardı. Sultan Vahîdeddin, Samsun'a gitmek üzere kendisine vedaa gelen IX. Ordu Müfettişi Mirliva Mustafa Kemal Paşa'yı, bu kasrın üst katındaki bir odada kabul etmişti. Fakat bu dairede geçen en büyük tarihî vak'a, 1909'da II. Abdülhamîd'e 4 şahıs tarafından tahtından indirildiğinin tebliğ edilmesidir.

Küçük Mâbeyn, gizli yollarla Yıldız Tiyatrosu'na ve Şale Köşkü'ne bağlıdır.

Atatürk'le Sultán Vahîdeddîn Diz Dize

Atatürk, Küçük Mâbeyn'de Sultan Vahîdeddin'le yaptığı son görüşmeyi (15 mayıs 1919), sonradan Cumhuriyet devrinde şöyle anlatmıştır :

«Yıldız Sarayı'nın ufak bir salonunda Vahîdeddin'le âdetâ diz dize denecek kadar yakın oturduk. Sağında, dirseğini dayamış olduğu bir masa ve üstünde bir kitap var. Salonun Boğaziçi'ne doğru açılan pencerelerinden gördüğümüz manzara şu : Birbirine muvazi hatlar üzerinde düşman zırhlıları, bordalarındaki toplar sanki Yıldız Sarayı'na doğrulmuş... Manzarayı görmek için, oturduğumuz yerlerden başlarımızı sağa, sola çevirmek kâfi idi.

«Vahîdeddîn, hiç unutmayacağım şu sözlerle konuşmaya başladı :

«— Paşa, paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin. Bunların hepsi tarihe geçmiştir. Bunları unut. Asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa, paşa, devleti kurtarabilirsin! dedi.

«— Hakkımdaki teveccüh ve îtimâda arz-ı teşekkür ederim; elimden gelen hizmette kusur etmeyeceğime emniyet buyurunuz, dedim.

«Sonra :

«— Merak buyurmayınız Efendimiz, dedim; nokta-i nazar-ı şâhânenizi anladım. İrâde-i seniyye olursa hemen hareket edeceğim ve bana emir buyurduklarınızı bir an unutmayacağım.

«— Muvaffak ol! hitâb-ı şâhânesine mazhar olduktan sonra huzurdan çıktım.

«Seryâver Nâci Paşa koridorda elinde ufak bir mahfaza içinde bir şey tutuyordu :

«— Zât-ı Şâhâne'nin ufak bir hâtırası, dedi.

«Kapağının üzerinde Vahîdeddîn'in inisyalleri işlenmiş bir saatti.

«— Peki, teşekkür ederim, dedim.

«Saati yaverim aldı. Sonra Yıldız Sarayı'ndan çıktığımızı ve hareket etmek üzere olduğumuzu gizlemek, saklamak ister gibi bir ihtiyatla, ayaklarımızın patırtısını işitmekten korkarak, saraydan uzaklaştık.»

Küçük Mabeyn'in yanındaki hususî daire, bugün yıkılmıştır. Mimar Vasilaki tarafından Sultan Hamîd'in emriyle yapılmıştır. Bu binaya «Yeni Köşk» de denmiştir. Kapı ve pencereler tek parça hâlinde maundan idi. Ressam Şeker Ahmed Paşa'nın fırçası ile süslü duvarlar, iç açıcı idi. Bu köşkte Sultan Hamîd'e ait iki yatak odası bulunuyordu. 1918'de kardeşi Sultan Reşad da burada ölmüştür. Sultan Vahîdeddin devrinde köşk, bir elektrik kontağı ile yandı. Köşk, bir geçitle Şale Köşkü'ne bağlıydı.

Küçük Mabeyn ile Çit Köşkü arasındaki yol, Harem Kapısı'na çıkar. Bu kapıdan, 10 metre yüksekliğinde duvarlarla çevrili Üçüncü Avlu'ya geçilir.

Üçüncü Avlu'da Sultan Hamîd devrinde pek çok köşk vardı. Kadın-efendilerin, sultanların, şehzâdelerin, cariyelerin oturdukları köşkler... Yıldız Tiyatrosu da buradaydı. Sultan Hamîd, Batı musikisi öğrenmişti, piyano çalardı. Türk musikisi dinler, fakat anlamazdı. Tiyatroya, özellikle operaya çok meraklı idi.

Tiyatronun tavanı mavi ve altın yaldızlıydı. Salon, çepeçevre locayla çevriliydi. Sahnenin karşısındaki loca, padişaha aitti. Üst kat locaları şehzâdelere ayrılmıştı. Kadınların, kadın-efendilerin, hanım-efendilerin, sultân-efendilerinin ve öbür saray ve hânedan mensuplarının da locaları vardı. Tiyatroyu Sultan Hamîd yaptırmıştı. Saray dışından gelen dâvetlilere de açıktı. Istanbul'a gelen tanınmış tiyatro, opera ve musiki toplulukları veya sanatkârlar buraya dâvet edilir, bir veya birkaç temsil, konser veya resital verirlerdi. Sultan Hamîd, san'atkârlara ihsanlarda bulunur, tanınmışlarına derecelerine ve şöhretlerine göre nişan verirdi. Bu saray tiyatrosundan o çağın pek çok ünlü ismi, dünyaca tanınmış müzisyenler, aktör ve aktrisler gelip, geçmişti Tiyatroda orta oyunu gibi millî temâşâ eserleri de oynanırdı. Sinema da gösterilirdi. Büyükelçiler veya başka yabancılar tiyatroya eşleriyle çağırılırlardı. Dâvet sahibi, padişahtı. Sadrâzam gelirse, Sultan Hamîd, onu locasına alırdı.

Yaz günlerinde saray tiyatrosu kapanır, Hünkâr Sofası'na bakan bahçede açık hava tiyatrosu kurulurdu.

Sultan Hamîd tarafından iki katlı yaptırılan Silâh Köşkü, Harb Akademileri'nin girişinin sağında ve Hamîdiye Câmii'nin önündedir. Burası, antika silâhların teşhir edildiği sarayın silâh müzesi idi. Sultan Hamîd'in tahttan indirilmesinden sonra bu silâhlardan kalabilenler, Askerî Müze'ye götürülmüştür.

Sarayda, Böcek Müzesi gibi başka müzeler de vardı. Kuşhâne, dünyanın en zengin canlı kuşlarını içine alan fevkalâde bir hayvanat bahçesiydi. Sultan Hamîd tahttan indirilince, bu kuşhâne bile yağma edilmiştir.

Yıldız Kütüphânesi, fevkalâde zengindi. Hâfız-ı kütübünün fedakârlığı sâyesinde, 1909 Yıldız yağmasından hemen hemen korunmuştur. Bu fevkalâde koleksiyon bugün Istanbul Üniversitesi Kütüphânesi'ndedir. Yazmalar «Yıldız Yazmaları» adı altında tasnif edilmiştir. Çoğu, değerine paha biçilemeyecek, bâzıları ise dünyada tek nüsha olan yazmalardır.

Üçüncü Avlu'nun arkasında İç Bahçe bulunur. Sultan Hamîd devrinde burası, dünyanın en güzel tanzim edilmiş bahçelerinden biriydi. Bugün bile pek güzeldir. Bahçede 3.000×80=240.000 metre karelik çok büyük bir havuz vardır. Sultan Hamîd devrinde bu muazzam havuzda saltanat kayıkları, hattâ çatanalar yüzerdi. Daha çok çocuk yaştaki şehzâde ve sultanların, saray kadınlarının vakit geçirmelerine mahsustu bu havuz.

İç Bahçe'deki en önemli yapı, Cihannüma Köşkü'dür. Üç katlıdır. Sevimli ve pek güzel manzaralı bir köşktür. Marmara ayaklar altında görülür. Sultan Hamîd'in ve hânedan mensuplarının dinlenme ve vakit geçirme yeri olarak yaptırılmıştır.

Dış Bahçe, bugünki Yıldız Parkı'dır. Saltanat devrinde saraya mahsus olan bu muazzam park, bugün herkese açıktır. Burası, Topkapı Sarayı'nın dış bahçesi olan Gülhâne Parakı'na benzetilebilir. Dış Bahçe, özellikle saray kadınlarının gezinti ve piknik yeriydi. İçinde birçok köşk ve bina vardır. Bunlardan Acem Köşkü, Talimhâne Köşkü, Bahçıvanbaşı Köşkü, bugün yıkılmış olanlardandır. Şale, Malta, Çadır Köşkleri ve daha birkaç yapı hâlâ durur.

Acem Köşkü'nü Sultan Hamîd, İran Şâhı Muzafferüddin Şah'ın resmî ziyâreti şerefine yaptırmıştı. Tek katlı pek zarif bir bina idi. Sultan Reşad zamanında yıktırılmıştır.

Talimhâne Köşkü, gene Sultan Hamîd tarafından, Almanya İmparatoru ve Prusya Kralı II. Wilhelm'in resmî ziyâreti münasebetiyle yaptırılmıştı. Daha çok, geçit resimlerini seyretmek içindi. Üç gün içinde inşa edilmişti. Sultan Hamîd arada bir buraya gelir, I. Tümen'in erleriyle karavana yer, talimlerini seyrederdi.

Marangozhâne, tamirhâne, bıçkıhâne, kilithâne, dökümhâne de bugün yıktırılmıştır. Yalnız çini fabrikası muhâfaza edilmiştir. Bilindiği gibi Sultan Abdülhamîd, birinci sınıf bir ince marangoz-

du. Türk tahta işçiliğinin şâheserleri olan yazıhane, masa, kütüphâne gibi mobilyalar yapardı. Sultan Hamîd, elinden çıkma bu mobilyalardan bir tekinin değeri bugün milyonlarca liradır.

Hayvanat bahçesi, hayvan hastahânesi, manej ve hamam da bugün yıkılmıştır. Hayvanat bahçesinde zebraya, zürafaya, devekuşuna kadar pek çok hayvan vardı. Bilhassa dünyanın sayılı canlı kuşları, meselâ akla gelebilecek en değerli papağanlar ve güvercinler bulunuyordu.

Papağanlar, 1909 yılındaki Yıldız yağmasında paylaşılmış, diğer hayvanlar da dağılmıştır. Bugün sarayın hayvanat bahçesinden kalan, insan boyunda iki kafesten ibarettir.

Dış Bahçe, duvarlarla çevriliydi ve Arnavut muhâfızlar tarafından korunurdu. Bu muhâfızların kumandanı, Tahir Paşa idi. Daha ötede I. Tümen'in kışlaları uzanırdı.

Yıldız Parkının sol tarafındaki köşk, «Çadır Köşkü»dür. Köşkün önünde, sarayın iki büyük havuzundan biri uzanır. Bugün çok bakımsız durumda, âdeta harâbe hâlindedir. Avizesi bile parçalar hâlinde şuraya, buraya asılmıştır. Fakat tavan ve pencere süslerindeki güzellik, hâlâ fark edilebilmektedir. Denize bakan cephesinden Boğaziçi, bir ırmak görünüşündedir. Önündeki havuzun öbür tarafında Cihannüma Köşkü yükselir. 1881'de başta Midhat Paşa olmak üzere, Sultân Azîz vak'ası sanıkları, «Çadır Köşkü»nde muhakeme edilmişlerdir.

Daha ileriye yürününce, «Malta Köşkü» gelir. Malta Köşkü de «Çadır Köşkü» gibi Istanbul Belediyesinin güyâ bakımında ve emrindedir. Aslında kapısı kilitli, harab olmuş bir yapıdan ibarettir. «Malta Köşkü», iki katlı, sarı boyalı, beyaz sütunludur. Hârikulâde bir manzarası vardır. Dört kapısı dışarıya açılır. Alt katta bir havuzlu salon yer alır. Karşıda kuğu motifli bir çeşme bulunur. Salondaki havuzun suları da, dört köşesindeki dört kuğunun ağzından akar. Birçok odadan başka, üst katta da bir salon vardır. Üç masa, dört iskemle ve koltuklardan müteşekkil sedefli, kırmızı bir takım, son derece değerlidir.

«Malta Köşkü», «Çadır Köşkü» kadar harab olmadığı ve içinde eşya da bulunduğu için, kurtarılması daha kolay bir yapıdır. Fakat günümüzde mutlaka bakım ve ilgi görmeye muhtaçtır.

Yukarı doğru yol alınınca, 1896'da kurulan çini fabrikası görülür. Buradan çıkan her türlü porselen eşya, tabaklar, vazolar, sobalar, bugün müzelerde teşhîr edilmektedir. Türkiye'yi ziyâret eden hükümdarlara, prenslere, devlet adamlarına, bu fabrikanın mamulâtı olan porselenleri hediye etmek âdetti. 1896'dan 1908'e kadar 12 yıl içinde bu fabrikanın «Yıldız Çinisi», «Yıldız Porsele-

ni» denen imalâtı, bugün çok üstün değerde antika eşya sayılmaktadır. 1962'de Sümerbank, bu fabrikayı ihya ederek «Sümerbank Yıldız Porselen Sanayii Müessesesi» adıyle yeniden imalâta geçirmiştir. Ancak eski ustalar kalmadığı için, Sultan Hamîd devrindeki güzellik ve incelik elde edilememektedir.

Yıldız Parkı içinde kalın duvarlarla çevrili «Şale Köşkü» bugün sarayın en iyi muhâfaza edilen kısmıdır. Sarayın bir kısmı Istanbul Belediyesinin, bir kısmı da Harb Akademilerinin emrinde olduğu halde «Şale Köşkü», Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin nezâretindedir ve Millî Saraylardan sayılmaktadır. Istanbul'a gelen yabancı devlet başkanları burada misafir edilmekte ve ağırlanmaktadır. «Şale» Fransızca bir kelimedir («chalet»). İsviçre'de çok görülen dağ kulübelerine verilen addır. Bu isim bizde çok defa Farsça bir kelime sanılarak ilk hecesi uzatılarak, «şâle» şeklinde söylenegelmiştir. Halbuki Farsçada böyle bir kelime yoktur. Köşkün adındaki ilk hecenin «a»sını çok kısa «şale» şeklinde telâffuz etmek gerekir.

Bir demir kapıdan köşkün bahçesine girilir. «Köşk» denilmekle berâber, aslında basbayağı bir saray, azametli bir binadır. İki katlıdır. Ayrıca kalorifer ve mutfak dairelerinin bulunduğu bir zemin katı vardır.

Bu saray yavrusunda 64 salon ve oda bulunur. Her yer parkedir. Yedi kapısı dışarıya açılır. İki kat arasında üç ayrı merdivenle bağlantı kurulmuştur. Yıldız mamulâtı 2 ilâ 3 metre boyunda on bir adet büyük çini soba hâlâ muhâfaza edilmektedir. Aynalı bir galeriden birinci katın ilk salonuna girilir. Alt kat oda ve salonlarındaki pek değerli eşya 1909 yağmasında kapanın elinde kalmış, geri kalanlar, diğer saraylara veya devlet dairelerine dağıtılmıştır.

Köşkün üst katı daha iyi muhâfaza edilmiştir. Bu katta, solda, büyük bir salon vardır. 29 m $\times$ 14 m $=$ 406 metre karedir. Yirmi üç pencerelidir. Üç büyük billur avize ve 6 Bohême şamdanla aydınlanır. Ağaç oyma olan tavan, altın yaldızlıdır. Mobilyaların kaplaması, kırmızı atlas üzerine kırmızı-beyaz çizgilidir.

Salonun taban halısı, 406 metre karedir ve girinti, çıkıntılarına kadar salonu tam manasıyle kaplamaktadır. Salonun şekline göre Hereke fabrikasında dokunmuştur. Dünyanın en büyük ve en değerli halılarından biridir. Ağırlığı 7 tondur. Bir eşi de Kayser II. Wilhelm için dokutturulup Sultan Hamîd tarafından bu dost hükümdâra hediye edilmişti. Halının zemininde gri ve kırmızı hâkimdir. Üzerinde çiçek motifleri vardır. İnce, yumuşak, pek güzel, canlı bir görünüşü vardır.

Salonun iki kapısından başka, simetriyi sağlamak için yapılmış, hiç bir yere açılmayan iki yalancı kapısı daha vardır.

Büyük Salon'dan çıkınca, demir bir kapıya tesadüf edilir. Bu, selâmlıkla haremi ayıran kapıdır. Koridorun iki yanında pek çok oda vardır. Her oda, ayrı renkte takım ve döşemelerle tefriş edilmişti ve her odada bir çini soba vardı. Altın yaldız, gül ağacından yapılmış ince mobilya, atlas kumaş ve perdelerle döşenmiş bu odalar, harem kadınlarına mahsus yatak, yemek, oturma odalarıydı. Birkaç oda bir daire hâlinde tanzim edilmiştir. Her daire, bir kadınefendiye, bir sultan-efendiye, bir hanım-efendiye ayrılmıştı. Bu dairelerin eşyaları da yağmalanmış veya başka saray ve devlet dairelerine nakledilmiştir. Haremde de birçok salon vardı. Meselâ Çay Salonu'nda Zonaro'nun «Kızkulesi» tablosu hâlâ durmaktadır. Döşemesi de muhafaza edilmiştir. Sedefli Salon'un duvarları, kumaş kaplıdır. Sarı döşemeli perde ve mobilyaları vardır. Salon, baştan başa sedef kaplamadır ve değerli ağaçlara kakılmış olan sedefler, göz kamaştırmaktadır.

Salonun 4 sedef kapısı vardır. Burası Sultan Hamîd'in yemek odası idi. Sütunları altın yaldızlıdır.

Burada 17 numaralı oda, cumhurbaşkanlarımızın çalışma odası hâline getirilmiştir. Beyaz renkle döşenmiştir. Duvarda, Atatürk'ün tam boy bir tablosu asılıdır.

20 ve 23 numaralı odalar, Türkiye'yi ziyâret eden devlet başkanlarının yatak odası olarak hazırlanmıştır. Şâhâne karyolalar yerleştirilmiştir. Gardroplar da, değerli ağaçlardan yapılmış, güzel oymalı saray eşyalarıdır.

Sonra Sarı Salon gelir. Büyük Salon'dan sonra Şale Kasrı'nın en geniş salonudur. Döşemesine sarı renk hâkim olduğu için böyle adlandırılmıştır. Tavanında Kâğıthâne'deki Çağlayan Köşkünün yağlıboya resmi görülür. Büyük bir billur avize ile aydınlatılmıştır. Muazzam bir taban halısının üzerine daha küçük dört değerli halı serilmiştir. Dokuz pencerelidir. Ortada kırmızı bir masa, bir şömine ve duvar aynaları, Sarı Salon'un hususiyetleri arasındadır.

Şale Kasrı'nda, Sultan Abdülhamîd zamanında Almanya İmparator ve İmparatoriçesi ağırlandığı gibi, birçok sultan ve şehzâde düğünü de burada yapılmıştır.

Bugün «Yıldız Parkı» denilen Dış Bahçe hâriç, Yıldız Sarayı halka açık değildir. Sarayı teşkil eden yüzlerce yapıdan yalnız «Şale Kasrı» ile «Malta Köşkü» gibi daha bir, iki bina hâriç, öte-

kilerin içindeki eşya bugün yoktur, yahut yeni eşya ile değiştirilmiştir. Zîra Yıldız, 1909'da müthiş yağmaya uğramıştır. Bu tarihte Sultan Hamîd sarayı terk edince, büyük saray teşkilâtı da dağıtılmış, Yıldız'ın şehir içinde şehir hâline son verilmiş, alelâde bir padişah sarayı hâline getirilmişti. 1909'da Yıldız'da yağmalanan eşyadan başka, binlerce parça da şu veya bu saray veya devlet dairesine nakledilmişti. Meselâ son derece değerli parçalar, Meclis-i Meb'ûsân olan «Çırağan Sarayı»na taşınmış ve ertesi yıl, «Çırağan Sarayı» ile berâber yanmıştır. Cumhuriyet devrinde Yıldız büsbütün boşaltılmış, eşyası, Çankaya Köşkü'ne, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ve daha birçok yere tevzi edilmiş, sadece «Şale Köşkü» —o da kısmen— muhâfaza edilmiştir.

Cumhuriyet devrinde, o zamana kadar Mekteb-i Harbiyye ile berâber Istanbul'da Harbiye'de olan Mekteb-i Erkân-ı Harbiye de Yıldız Sarayı'na taşınmış, bu sarayın büyükçe bir kısmı, bugün Harb Akademileri dediğimiz bu en yüksek askerî okulumuza tahsîs edilmiştir.

Sultan Hamîd'den sonra 1909'da tahta geçen kardeşi Sultan Reşad, Dolmabahçe Sarayı'na yerleşmiş, fakat arada gelip, Yıldızda da kalmış, nitekim 1918'de orada ölmüştür. Bu tarihte öteki kardeş Sultan Vahîdeddin tahta geçmiş ve o da ağabeyi Sultan Hamîd gibi Yıldız'ı tercih ederek bu saraya yerleşmiş, öteki saraylarda çok az kalmıştır. Sultan Vahîdeddin devrinde saray, büyük bir yangın da geçirmiştir. Son padişah, Istanbul'daki son gecesinde bu sarayda kalmış ve Dolmabahçe Sarayı rıhtımına gelerek buradan Türkiye'yi terk etmiştir. Ondan sonra gelen Halîfe II. Abdülmecîd, esas ikamet yeri olarak Dolmabahçe Sarayı'nı seçmiştir.

Sultan Hamîd devri Yıldız'ı, dediğimiz gibi, müstakil bir şehir hâline gelmişti. Klasik devirdeki Topkapı Sarayı, XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki Edirne Sarayı Hümâyûnu gibi... Gazi Osman Paşa'nın 5 nisan 1900'de ölümü üzerine II. Abdülhamîd, «mâbeyn müşirliği» denen en yüksek saray görevine, bu makamı ilga etmemekle berâber, kimseyi tâyin etmemişti. Padişahın Yıldız'da şahsına bağlı kurmayları, her meslekten müşavirleri, yüzlerce yaveri, şahsına bağlı gizli polis teşkilâtı, bir nezâretten büyük teşkilâtı olan Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti, hususî telgrafhâneleri ve şifreleri, hususî orkestra, bando ve saz takımları, bir doktorlar ordusu ve daha her şeyi vardı. Gizli polis teşkilâtının başında bulunan ve birinci ferik (orgeneral) rütbesini taşıyan şahsa «serhafiye-i şehriyarî» deniyordu. Bâb-ı âlî'nin nüfuzu, sarayın yanında gittikçe sönüyordu. Ve bu, anormal bir şeydi. Sarayın nüfuz kaza-

nan bâzı simaları, gittikçe daha fazla göze batmaya başlıyordu. Mabeyn başkâtibi Süreyya Paşa'nın ve halefi Tahsin Paşa'nın nüfuzları, nâzırların çoğundan fazlaydı. Bu başkâtipler ve protokolde onlardan önce gelen başmabeynciler, hattâ ikinci kâtip ve mabeynciler, vezir pâyesini taşıyorlardı ki, askerî rütbelerden müşir (mareşal) rütbesine eşit en yüksek sivil rütbe idi.

Sultan Hamîd'in daima «bizim ev» dediği ve asla «saray» kelimesini kullanmadığı Yıldız, 1877'den 1908'e kadar böyle bir yerdi.

Yıldız Sarayının son yıllarda teşkilât ve debdebesi daha da artmıştı. Dünyanın en nefis yemekleri bu sarayda pişerdi. Fabrikaları, kışlaları, alayları, her şeyi olan Yıldız'ın durumu, 1908 Meşrutiyeti ile değişti. II. Abdülhamîd hâlâ padişahtı ama, artık devleti Yıldız değil, Bâb-ı âlî ve Meclis-i Meb'ûsân idare ediyordu. 27 nisan 1909'da Sultan Hamîd, tahtından da indirildi ve ailesinden, yakınlarından bâzı kimselerle berâber Selânik'e sürüldü. Orada «Alatini Köşkü»nde kalıyordu. Nihayet Istanbul'a getirilip Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirildi ve orada öldü.

Sultan Hamîd'in tahttan indirilmesi sırasında meşhur Yıldız yağması oldu. Istanbul'a gelen Hareket Ordusu'nda, yıllarca Türk kanı dökmüş yağmacı Makedonya çeteleri çoğunluk teşkil ediyordu. Bulgar, Makedon, Sırp, Arnavut, Yunan, Ulah, Çingene ve başka kavimlerden bu çeteler, Yıldız'a daldılar. I. Ordu, hiç müdâhale etmedi. Sultan Hamîd'den bu yolda emir almıştı. Yağmacılar, yüzyıllardan beri toplanmış, bilhassa Sultan Hamîd'e dünyanın her yerinden gelmiş hediyeleri, sonsuz değerde binlerce parça mücevheri paylaştılar. Sultan Hamîd'in meşhur altın saltanat arabası bile parçalanarak yağma edildi.

Sultan Hamîd, ağabeyi V. Murad gibi, tahttan indirildikten sonra, kendisine Çırağan Sarayı'nın tahsîs edilmesini istedi. Fakat İttihadçıların bu sarayda gözleri vardı, üstelik «hâkan-ı sâbık» dedikleri eski padişahı Istanbul'da istemiyorlardı. 38 kişilik maiyyetiyle II. Abdülhamîd'i, Selânik'e gönderdiler. Selânik sürgününde kendisine oğullarından Abdürrahim ve Mehmed Âbid Efendilerle kızlarından, üçü de henüz evlenmemiş olan Şadiye, Ayşe ve Refia Sultanlar refakat etti. Selânik'te ikametine tahsis edilen devlet malı «Alatini Köşkü»ne kadar, İttihadçılar'ın centilmenliğiyle tanınmış subaylarından Kurmay Binbaşı Fethi Bey (Başvekil Fethi Okyar) muhâfızlık etti. 27 nisan 1909 gece yarısı trenle Istanbul'dan ayrılan II. Abdülhamîd, bu tarihte 67 yaşında idi. 32 yıl, 7 ay ve 27 gün saltanat sürmüştü. Son 9 ay, 5 günü, İkinci Meşrutiyet devresine isabet ediyordu.

Sultan Hamîd devri Yıldız'ına dair yalan, doğru pek çok kitap ve yazı yazılmıştır. Padişahın kızlarından Ayşe Sultan, «Babam Abdülhamîd» adlı kitabında, bu devir Yıldız'ını çok güzel anlatmıştır.

Sultan Hamîd'in, Yıldız Sarayı'ndaki Arnavut «tüfekçi» birlikleri meşhurdur. Ancak bunlar, vaktiyle bostancı sınıfının yaptığı gibi, saray bahçelerini muhâfaza etmişlerdir. Padişah, kendi hayatını ancak Türklere, hem de, kendi mensub olduğu Oğuzlar'ın Kayı boyunun Karakeçili aşiretinin Türkmenlerine emniyet edebilmiştir. Sultan Hamîd'in yatak odasının kapısında, Karakeçeli bölüğünün yüzbaşısı yatmıştır.

Yıldız'da, saray dışında da olsa, geçen en meşhur hadiselerden biri 21 temmuz 1905 Bomba Vak'ası'dır.

Beylerbeyi Saray-ı Hümâyûnu

Büyük Osmanlı sarayları daha çok Boğaz'ın Avrupa (Rumeli) tarafındadır. Ancak Asya (Anadolu) kıyısında da padişahların has bahçeleri ve sarayları vardı. Bunların en tanınmışı Beylerbeyi Sarayı'dır.

Beylerbeyi, güneyinde Kuzguncuk, kuzeyinde Çengelköyü kasabaları bulunan Boğaziçi'nin şirin bir köşesidir. Karşı tarafında Ortaköy vardır. Yâni Beylerbeyi Sarayı, karşı yakadaki Dolmabahçe, Beşiktaş, Fer'iye ve Çırağan saraylarından daha kuzeye düşer. Beylerbeyi'nde vaktiyle padişahların «İstavroz Bahçesi» dedikleri bir has bahçesi vardı. Padişahlar, yaz aylarında, arada buraya gelip dinlenirlerdi. Has bahçenin bir kasrı da vardı. Meşhur Dördüncü Murad, Birinci Ahmed'in oğlu olarak Kösem Mâhpeyker Haseki'den işte bu İstavroz Kasrı'nda doğmuştu.

Bugünki Beylerbeyi Sarayı, bir bakıma, Dördüncü Murâd'ın doğum yeri olarak da tarihe geçmiştir. Bu mahalle, III. Murad'ın (1574 - 1595) beylerbeyilerinden Mehmed Paşa sarayını yaptırdığı için, XVI. asır sonlarından itibâren «Beylerbeyi» denmişti.

1734'de I. Sultan Mahmud (1730 - 1754) İstavroz Kasrı'nın yerine Ferahfezâ Kasrı'nı yaptırdı. Az kuzeyine de annesi için Şevk-Âbâd kasrını inşa ettirdi. Zamanla bu iki kasır harab oldu. II. Sultan Mahmud (1808 - 1839), İstavroz Sahilsarayı'nı yaptırdı. Halk bu saraya «Beylerbeyi Sarayı» demeye başladı ve bu ad yerleşti. II. Mahmud ve oğlu I. Abdülmecîd (1839 - 1861), bu sarayda uzun süre oturdular.

Bu sarayı yıktırarak bugünkini yaptıran, I. Abdülmecîd'in kardeşi ve halefi Sultan Abdülazîz (1861 - 1876)'dir. Bugünki Beylerbeyi Sarayı, Dolmabahçe Sarayı'ndan az sonra ve Çırağan Sarayı'ndan az önce inşa edilmiştir.

Beylerbeyi'nde mescidler dışında iki cami vardır. Biri XVI. asır sonlarında Bostancıbaşı Abdullah Ağa'nın yaptırdığı İstavroz Camii'dir. I. Mahmud ve I. Abdülhamîd tarafından XVIII. asır ortaları ve sonlarında iki defa tâmir ettirilmiştir.

Diğeri, bugünki şekliyle II. Mahmud'un yaptırdığı iki minareli Beylerbeyi Camii'dir.

II. Mahmûd'un Beylerbeyi Sarayı, 1826'dan 1832'ye kadar 6 yıl içinde inşâ edilmişti. Buna bugün «Eski Beylerbeyi Sarayı» diyoruz. Eski Saray, başlıca Mâbeyn-i Hümâyûn, Zülvecheyn, Harem-i Hümâyûn dairelerini, Serdap Kasrı'nı, Şevk - Âbâd Kasrı'nı, Sarı Köşk'ü, Yalı Kasrı'nı, Istabl-ı Hümâyûn'u ve daha bir çok ek yapıyı ihtiva ediyordu. Yerler, Lübnan'ın sedir çamından yapılmış fevkalâde değerli parke ile döşenmişti. Sarayı gezen Miss Pardoe'nun tâbiriyle «dünyanın en muhteşem altı adet endam aynası» bu sarayda idi ve Çar I. Nikola tarafından II. Mahmud'a hediye edilmişti. «Kuğular Gölü» denen ve içinde kuğuların yüzdüğü havuzu da pek meşhurdu.

Sultan Abdülazîz, 1861'de tahta geçer geçmez eski Beylerbeyi Sarayı'nı parça parça yıktırmaya başladı. Yerine eskisi gibi Türk üslûbunda değil, Avrupa üslûbunda yekpâre ve mermerden bir saray yaptırmaya karar vermişti. Bu sûretle 1832'den 1851'e kadar 19 yıl babası II. Mahmud'la ağabeyi I. Abdülmecîd'in oturdukları saray, tarihe karışıyordu. 1851'den itibaren Sultan Mecîd, birkaç yıl eski Çırağan Sarayı'nda, sonra yeniden bugünki şekliyle yaptırdığı Dolmabahçe Sarayı'nda oturmuştu. Eski Beylerbeyi Sarayı'nın yıkılıp bugünkinin yapılması 1861'den 1865'e kadar 4 yıl sürdü. Geniş ölçüde eski sarayın enkazından ve eşyasından istifade edildi. Yeni saray, eskisinden küçüktü. Fakat tam Avrupa üslubunda, hem de derli toplu idi.

Beylerbeyi, Dolmabahçe ve Çırağan Sarayları derecesinde büyük değildir. Fakat son Osmanlı devrinden kalan sayılı saraylardan biridir.

Boğaz üzerinde tâ uzaklardan görünen çok letafetli bir manzaraya sahiptir. Beylerbeyi Sarayı, Boğaziçi'nin bembeyaz bir in-

cisidir. Deniz cephesi boydan boya parmaklıklarla örtülmüştür. İki katlıdır. İlk kat, mermerden; ikinci kat, Bakırköy'den çıkarılmış küfeki taşından yapılmıştır. 6 büyük salonu ve hemen hepsi bu salonlardan birine açılan 24 odası vardır. Saltanat kapısından selâmlığa girilir. Tavanlar ve duvarlar çok ince nakışlarla süslüdür. Üst kattaki hamamı, alt kattaki Atatürk'ün çok sevdiği mermer havuzu meşhurdur. Dolmabahçe ve yanan Çırağan gibi dev bir saray olmamakla berâber, XIX. asırda orta büyüklükteki Avrupa krallıklarının hükümdar sarayları gibidir.

Set set bahçelerin her setinden Boğaziçi, başka bir latif manzarayla görülür. Meşhur mermer havuz üst settedir. 70 × 40 = 2.800 metre karedir ve derinliği 3 m. 20'dir. Türkiye'nin en büyük havuzlarından biridir.

21 nisan 1865'te Sultân Abdülazîz, Beylerbeyi Câmii'nde cuma namazını kılıp bu saraya yerleşmiş ve bir müddet burada oturmuştur. Dolmabahçe ve Çırağan saraylarında oturduğu yıllarda da arada bir buraya gelmiştir. Bahçesine küçük bir hayvanat bahçesi yaptırmıştır. Padişahın meşhur erkek aslanının da bu bahçede ferah bir kafesi vardı. Sultan Azîz, şahsına alıştırdığı bu aslanı çok sever, Beylerbeyi Sarayı'nda iken hemen daima yanında bulundururdu. Kabûl edeceği şahısları bu aslanla berâber kabûl ederdi. Padişahın ve aslanın heybetinden, ziyâretçilerin ödleri kopardı.

«Alt Kat Sofası» denen giriş salonu, kırmızı - beyaz takımlarla döşenmiştir. Değerli boy aynaları, heykeller, Yıldız yapısı çok değerli dev vazolar, muazzam billûr Bohême âvîzeler vardır.

Giriş salonuna, Bekleme Salonu açılır. Pembe döşenmiştir. Tavanı oya gibi işlenmiştir. Burada da çok değerli avizeler, aynalar, vazolar, masalar vardır. Ortadaki ceviz masanın üzerindeki saat, 19 aralık 1866'da durmuş; nedense sonra hiç kurulmamıştır. Saraydaki saatlerin hemen hepsi aynı zamanda günü, yılı, gün adını göstermektedir. Üstelik termometreli, barometreli ve musikilidir.

Giriş Salonu'ndan, Havuzlu Salon'a geçilir. Havuzlu Salon, sarayın iki cephesi arasında uzanan büyük bir salondur ve tam ortasında mermer bir havuz vardır. Havuzun çevresi, mavi renkte dev vazolar, kolon hâlinde şamdanlar, sehpa ve iskemlelerle döşenmiştir. Avize ve halıları da çok güzeldir.

Salonun on altı mermer sütunu vardır. Ortadaki renkli kristalden Bohême avize, Türkiye'deki en değerli avizelerden biridir ve aynı zamanda Türkiye'deki renkli kristalden yapılmış en büyük

avizedir. Ortadaki halı da son derece kıymetli bir Hereke'dir. 1911'-de Paris Sergisi'nde teşhir edilmiş ve bütün dünya halıları arasında birinci seçilmiştir. Salonun, iki insanın ancak kucaklayacağı büyüklükte bir mermer küreye yerleştirilmiş saati de meşhurdur. Tavanı, Ayvazovski'nin bir deniz tablosu süslemektedir.

Havuzlu Salon'a dört oda açılır. İki oda deniz cephesinde, ikisi de bahçe tarafında, yeni sarayın arkasındadır.

Deniz tarafında olanlardan birine «Amiral Odası» denilmektedir. Mobilyaların kenarları tamamen halat gibi görülen burgu hâlinde değerli ağaçlardan yapılmıştır. Sultan Azîz'in çılgın deniz ve gemi aşkının bir misalidir. Odadaki her eşya da denizcilik ve gemiyle ilgilidir.

Havuzlu Salon'a Sadrâzam Odası da açılmaktadır. Sadrâzamların, padişah huzuruna girmeden önce dinlendikleri odadır. Vezirler de önce buraya kabul edilirlerdi. Duvarlar oyma tahtadır. Güzel bir sedef masa hemen göze çarpar.

Daha sonra Yemek Salonu gelir. İskemleler geyik dairesi kaplıdır. 18 iskemle de Yıldız marangozhânesinde yapılmıştır ve II. Abdülhamîd'in kûfî hat ile adı yazılıdır. Duvarda, ressam Şeker Ahmed Paşa'nın bir karpuz natürmortu asılıdır.

II. Abdülhamîd'in Yatak Odası

Sol koridorda II. Abdülhamîd'in yatak odası görülür. Bilindiği gibi 1909'da tahttan indirilen bu hükümdar, Yıldız Sarayı'ndan alınıp Selânik'te Alatini Köşkü'ne götürülmüş, Balkan Savaşı bozgunu üzerine Istanbul'a getirildikten sonra, ikametine Beylerbeyi Sarayı tahsîs edilmiştir. 2 oğlu ve 3 kızı ile 3 yıl, 6 ay, 3 gün Selânik'te kalan hükümdar, hayâtının son devresini Beylerbeyi'nde geçirmiştir. 1 kasım 1912'den ölüm günü olan 10 şubat 1918'e kadar 5 yıl, 3 ay, 9 gün bu sarayda yaşamıştır. Bu sûretle tahttan indirildikten 8 yıl, 9 ay, 13 gün sonra 75 yaşını 4 ay, 19 gün geçe bu yatak odasında ölmüştür. 5 ay sonra, tahttaki kardeşi V. Mehmed Reşâd ölmüş ve dîğer kardeşi VI. Mehmed Vahîdeddin tahta geçmiştir.

Sultan Hamîd'in ölüm yılı, Birinci Dunya Savaşı faciasının son yılıdır. Cenaze töreni bu fecî devrede çok muhteşem olmuş, bütün şehzâdeler, Sadrâzam Tal'at Paşa, Başkumandan Vekîli ve Harbiye Nâzırı Dâmâd Enver Paşa, bütün nâzırlar ve on binlerce kişi törene katılmıştır. Sultan Hamîd, bu sarayda en küçük oğlu

Şehzâde Mehmed Âbid Efendi ve en sevgili zevcesi Müşfika 4. Kadınefendi ile yaşamıştır.

İkinci Abbülhamîd'in Selânik'teki sıkı hapis hayatı, Beylerbeyi'nde kaldırılmış, bu son ikametgâhında, İttihadçılar'ın «hâkan-ı sâbık» dedikleri hükümdar, daha serbest, çok daha saygı görerek hayâtını tamamlamıştır. Ailesinin ve birçok ferdin kendisini ziyâretine müsaade edilmiş, hattâ buhranlı anlarda fikrini sormak için de imparatorluğun askerî diktatörü Enver Paşa, birkaç defa huzuruna çıkmıştır.

Sultan Hamîd'in bu odada nasıl öldüğü birçok şâhid tarafından hatıralarında çok teferruatlı şekilde anlatılmıştır.

Bu odayı Sultan Abdülhamîd, Beylerbeyi'ne nakledilince, bizzat seçmişti. Odanın yanında bir dinlenme odası, karşı tarafında da tuvalet vardır. Servis merdivenine açılan kapısının önünde de banyo bulunmaktadır. Yıldız'da da basit bir odada yatan II. Abdülhamîd, Beylerbeyi'nde bu basit daireyi tercih etmişti. Odanın, üçü Boğaz'a açılan dört penceresi vardır. Tavan ve duvarlar pembe ve yaldızlı nakışlarla süslüdür. Odayı 12 kollu mavi - beyaz renkli kristalden bir avize aydınlatır. Altın yaldızlı kornişlere, Hereke kumaşından bej üzerine toz pembe çiçekli perdeler asılmıştır. Tuvalet masası, beyaz lake bir dolap, başlıca eşyasıdır. Karyolanın etrafında kırmızı kadife kumaşla paravana bulunmaktadır. Abdülhamîd Han öldüğü zaman odada daha iki karyola, şezlong, bir başka dolap, bir konsol, iki aynalı dolap, beyaz çini soba ve bir masa mevcuttu.

Çok kısa ölüm hastalığında Abdülhamîd Han bu odada Dr. Âtıf Hüseyin Bey, Dr. Âkil Muhtar Bey, Dr. Neşet Ömer Bey, Dr. Selânikli Rif'at Bey, Dr. Nikolaki Efendi tarafından tedavi edilmiş, fakat bütün ihtimamlara rağmen kurtarılamamıştır. Son gününde, hayatında hiç bir sabah terk etmediği banyo ve duşa girmesi, ölümünü çabuklaştırmıştı. Son gününü Müşfika Dördüncü Kadın-efendi şöyle anlatıyor :

«O gün sabah banyosunu yaptı. Ben çamaşırlarını giydirdim. Fakat baktım ki sırtı durmadan terliyor : 'Aman efendiciğim, çok terliyorsunuz' dedim. 'Kadın-efendi, bu, ecel teridir' cevabını verdi. Çamaşırlarını, elbisesini giydi. Kahvesini verdik. Hamamdan sonra kahve içmek itiyadında idi. Yarım bardak sütlü maden suyu da içti. Oturduğu yerde iki rekât namaz kıldı. Bundan sonra ağırlaşmaya başladı.»

Dr. Âtıf Bey, hükümdârın odasına son girişini şöyle anlatır :

«Hâkân-ı Sâbık'ın odasına girdim. Abdülhamîd-i Sânî vefât etmişti. Gözler açık, hadekalar büyümüş, nabız ve teneffüs dur-

muştu. Fakat boynu ve vücudu henüz sıcaktı. Sunî teneffüs maksadıyle kollarını aşağı, yukarı kaldırıp usulü dâiresinde indirdim. Göğsünün iki tarafını parmaklarımla bastırdım. Çenesini açıp dilini çektim. Hepsi boş. Abdülhamîd-i Sânî'nin yalnız cesed-i bî-rûhu kalmıştı.»

Sultan Hamîd'in yatak odasına yakın çalışma odası vardı. Burada bir kütüphâne, bir yazıhane, bir masa, bir iskemle bulunmaktadır. Bunlar, altın yaldızlı, çok değerli tahtadan eşyalardır. Bilhassa yazıhânenin milyonlarca lira ettiği söylenmektedir.

Üst katta Harem'le Selâmlık arasındaki Kabul Salonu da sarayın mühim yerlerinden biridir. Hereke halıları ve kıymetli eşya ile döşenmiştir. Sonra Süfera Kabul Salonu gelir. Salona dört oda açılır. Pek değerli eşyası vardır. Kırmızı döşeme ve billur avizelerle tefriş edilmiştir. Yıldız yapısı en büyük vazo bu salondadır. Beyaz renktedir. Masa üzerindeki Istanbul yapısı bir saat tam 12 ayrı musikî parçası çalmaktadır. Her saat başında başka bir musiki eseri...

Beylerbeyi Sarayı'nda Bir İmparatoriçe

Sarayın deniz tarafında Selâmlık ve Harem Yalıları bulunur. Bunlar, bir oda ve bir tuvaletten ibaret minyatür yapılardır. Harem Yalısı, hayli bakımsız haldedir. Bu yalılardan Boğaziçi, kalemle tasvir edilemeyecek bir ihtişam ve güzellikte seyredilebilmektedir.

Sarayın her birine merdivenlerle çıkılan beş katlı bahçesi, Babil'in asma bahçelerine benzer. Büyük havuz, beşinci bahçededir ve burada 3 de köşk vardır. Büyük Havuz'un kenarındaki Mermer Köşk, II. Mahmud devrinden kalmadır. Bunun sağında Sarı Köşk, solunda Ahır Köşkü yer alır.

1869 yılı ekim ayında Fransız İmparatoriçesi Eugénie, Sultan Azîz'i resmen ziyâret etmişti. Bir yıl sonra tahtını zevci III. Napoléon ile berâber kaybedecek olan İmparatoriçe, o tarihte, 43 yaşında, henüz pek güzel ve çok zarif bir kadındı. Bu ziyâret, Istanbulluların nesiller boyu unutamadıkları hâtıralardan biri oldu.

Fransız İmparatoriçesinin ikametine, resmen Beylerbeyi Sahilsarayı tahsîs edilmişti. Bugün İmparatoriçenin yatak odası Beylerbeyi Sarayı'nda hâlâ görülmektedir. Bahçeye bakan, ikinci katta, altın yaldızlı bir odadır. Karyola, kapının solundadır. Sedef kakmalı, sarı örtülüdür. Koltuklar, puf, tuvalet, boy aynaları ve başka eşya vardır. Odanın yanında banyo dairesi bulunmaktadır. Banyo dairesi, mermer kurnalı, gümüş musluklu bir Türk hama-

mıdır. Yatak odasının çevresinde üç odadan müteşekkil daire bulunmaktadır. Odaların hepsinin duvarları maunla kaplı ve işlemelidir. İmparatoriçe, bu dairede kalmış ve emrine tahsis edilen 20 çifte saltanat kayığı ile karşıya geçip padişahı ziyaret etmiştir. Sultan Azîz, bu sıralarda Dolmabahçe'de oturuyordu. İmparatoriçe, padişaha mücevherli bir çerçeve içinde resmini hediye etmişti. Halk, aralarında bir aşk olduğuna inanmış ve bu masal, yıllarca dillerde dolaşmıştı.

Beykoz Kasr-ı Hümâyûnu

Bugün sınırlarımız içinde ve dışında kalan Osmanlı devri Türk sarayları pek çoktur. Bâzılarının sadece adı kalmıştır. Yalnız Mimar Sinan, 6'sı Istanbul dışında olmak üzere, 33 saray inşa etmiştir. Padişaha mahsus has bahçeler içindeki kasırlar, sayılmakla bitmez. Padişah kızlarının, kız kardeşlerinin sarayları da pek çoktur. Ne var ki, en mühim kısmından bugün eser kalmamıştır.

VI. Mehmed Vahîdeddin'in şehzâdeliğini geçirdiği Çengelköyü Kasrı, II. Abdülhamîd'in şehzâdeliğinde yaşadığı Maslak Kasrı, Yûsuf İzzeddîn Efendi'nin velîahdliğinde yaşadığı Zincirlikuyu Kasrı, Sultân Azîz'in öldüğü şimdiki Kabataş Lisesi olan Fer'iye Sarayı, Güzel Sanatlar Akademisi ve daha önce Meclis-i Meb'ûsân yapılan Fındıklı Sarayı, Ortaköy'deki Mediha Sultan'ın şâhâne sarayı, bugün de görülmektedir. Bunlara başkalarını da eklemek mümkindir.

Bugün mevcut saraylardan biri, Beykoz Kasrı'dır. Boğaz'ın Asya kıyısında, Beykoz'da, Hunkâr İskelesi mevkıindedir, Kavalalılardan Mısır valileri tarafından yaptırılıp Sultan Mecid'e (1839-1861) sunulmuştur.

Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın uzun süren ve bütün Osmanlı tarihinin en büyük isyânı olan isyânı, Mustafa Reşid Paşa'nın dehası ile bastırılmıştı. Mehmed Ali, 19 temmuz 1846'da Istanbul'a geldi ve kendisinden 54 yaş genç olan Sultan Abdülmecîd'in ayağını öptü. 77 yaşındaki Mısır Valisi, 17 ağustosa kadar 29 gün Istanbul'da kaldı. Bu, hayatında Istanbul'a ilk gelişiydi. Istanbul'dan sonra, tam 47 yıl önce ayrıldığı Kavala şehrini de ziyâret etti. Napoli ve Malta'ya uğradıktan sonra, Kahire'ye döndü. Mehmed Ali, bu derece ilerlemiş yaşına ve bunca mâceraya rağmen, hâlâ sadrâzam olmak hülyasından vazgeçemediğini bu Istanbul ziyâretindeki temaslarıyle belli etti. Ama Sultan Mecîd, kendisine bu hususta hiç yüz vermedi.

Mehmed Ali Paşa, Istanbul ziyâretini, bir kasır inşa ettirip padişaha sunmakla ölümsüzleştirmek ve Sultan Mecîd'in gözüne girmek istedi. Beykoz'daki kasr-ı hümâyûnu kendi parasından inşâ ettirmeye başladı. Kasrın temelleri atıldı ve yükselmeye başladı. Ama tamamlanamadı. Çünki Mehmed Ali Paşa 1 ağustos 1849'da Kahire'de 80 yaşında ölmüştü ve ölümünden 16 ay önce de bunadığı için hacir altına alınmıştı. Yerine torunu Abbas Paşa, Mısır Valisi oldu. O da Beykoz'daki kasrın inşasına devam etti. Fakat bitirmek ona da nasib olmadı. Abbas Paşa'nın yerine Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Saîd Paşa, Mısır vâlîliğine geçti. İşte Beykoz Kasrı'nı bu zat 1854 yılında tamamlatıp Sultan Mecîd'e takdim etti. Demek, kasrın inşası 8 yıl sürmüştür.

Mehmed Ali Paşa, kasrın arsasını İhtisap Ağası Hüseyin Bey'den satın almıştı. Bina, kare şeklindedir. Mermerden yapılmıştır. İçeriden somaki sütunlara istinat ettirilmiş ve pek pahalı eşya ile döşenmiştir. Boğaz'ın çok güzel bir yerinde, padişahın hoş birkaç saat geçirmesi için yaptırılmıştır. İkamet için değildir. Onun için mutfağı ve hamamı yoktur. İki katlıdır. İkinci kat salonunun yüksek camekânı, uzaktan üçüncü kat gibi görünmektedir.

Kasra, deniz ve kara cephelerinden iki ayrı kapıyla girilebilir. İlk kat, büyük dikdörtgen bir salonla, her köşede birerden dört geniş oda ve iki holden ibarettir. İkinci kata, çifte merdivenle çıkılır. Üst katın planı da alt kata benzer.

Kasır, 200.000 m²'lik bir korunun içindedir. Koru, çok güzel tanzim edilmiştir. Bakımsız olmasına rağmen bugün bile çok güzeldir. Koruda «Hava Hamamı» denen bir hamam bulunmaktadır. Korunun deniz tarafındaki kapısında Zîver Paşa'nın 9 beyitlik târih kıt'asını taşıyan bir kitâbe bulunmaktadır. Kasra uzun zaman «Mecidiye Kasrı» denilmişse de halk, «Beykoz Kasrı» dediği için, ilk ismi bugün tamamen unutulmuştur.

Sultan Mecîd'in halefi ve kardeşi Sultan Azîz, bu kasrı sevmiş ve pek çok defa gelerek dinlenmiştir. Fransız İmparatoriçesi Eugénie'nin 1869'da Istanbul'u ziyâretinde Sultan Azîz, ziyâfetlerinden birini de burada vermiştir. II. Abdülhamîd (1876 - 1909), hiç uğramadığı için kasır, bekçiler elinde, bakımsız kalmıştır. Sultan Reşad da buraya iltifat etmediği için, 1915'te Beykoz kasr-ı hümâyûnu, yetimhâne yapılmış sonra sırasıyle trahom hastahânesi, göçmen iskân yeri ve askerî merkez olmuştur.

Bakımsız kalıp tahrip edilen koru ve kasrın, altın yaldızları dökülmüş, boy aynaları kırılmış, eşyası parçalanmıştır.

1952 yılında Sağlık Bakanlığına bağlı bir prevantoryum hâline getirilen Beykoz Kasrı, bugün de öyledir ve geniş ölçüde tâmir görmüştür.

Küçüksu Kasr-ı Hümâyûnu

Boğaz'ın incilerinden biri de, asıl adı Göksu Kasrı olan, fakat bugün Küçüksu Kasrı diye anılan zarif binadır. Küçüksu Kasrı, millî saraylardandır ve Dolmabahçe, Beylerbeyi, Şale gibi Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bağlıdır. Yahyâ Kemâl'in «Ses» şiirindeki :

Sâkin koyu şen cebheli kasrıyle Küçüksu
Ardında vatan semtinin ormanları kuytu

mısrâlarıyle ölümsüzleşmiştir.

Kuzeyde Göksu, az aşağıda Küçüksu, Boğaz'a akan iki lâtif deredir. Anadoluhisarı ile Kandilli arasında akarlar. Karşıda Boğaz'ın Avrupa kıyısında, Rumelihisarı kasabası yer alır ve az aşağıda hemen Bebek başlar.

İşte bu Göksu ve Küçüksu dereleri, Osmanlı devrinde «pâyitaht-ı cihân» denen cihan imparatorluğunun taht şehri Istanbul'un pek ünlü iki mesîre yeridir. Yüzlerce şiir ve şarkı ile terennüm edilmiş iki küçük akarsudur. Mustafa Çavuş'un Şehnâz-Bûselik'ten :

Küçüksu'da gördüm seni
Gözlerinden bildim seni

şarkısı hâlâ dillerdedir.

Bu iki derenin kıyısı ve Boğaziçi sahili, klasik Osmanlı devrinde kâşânelerle doluydu. Bir ara ancak Kâğıthâne, Göksu ve Küçüksu ile rekabet edebilmiştir. Abdülhak Şinasi Hisar, XIX. yüzyıl Göksu - Küçüksu şehrâyînini «Boğaziçi Mehtapları»nda kudretle anlatmıştır. Sonraları ihmal edilen bu mesirelerdeki yalılar harab oldu. 1909 Göksu taşkını, birçok yalıyı daha ortadan kaldırdı. 1920'lerden sonra da bu mevkiler bütün ehemmiyetini kaybetti. Yıldırım Sultan Bâyezîd'in Istanbul'un fethinden yarım asır önce yaptırdığı Anadoluhisarı'nın eteklerine yayılan bu saha, bugün hazin bir çayırlıktan ibârettir.

1752'de Sadrâzam Divitdar Mehmed Paşa, 840 dönümlük muazzam bir arâzî üzerine Göksu Kasrı'nı inşâ ettirip I. Sultan Mahmud'a (1730 - 1754) hediye etti. III. Selim (1789 - 1807) ve amca oğlu II. Mahmud (1808 - 1839), bu kasrı onardılar. Padişahlar bu-

rada saz ve söz âlemleri yapar, Boğaziçi'nin ihtişamından nasib alırlardı. 1730'dan sonra buraları, Kâğıthâne'nin yerini almış gibiydi. III. Selîm ve II. Mahmud, şâir ve bestekâr idiler. Burada şiir yazar, şarkı besteler, ok atarlardı.

Sultan Abdülmecîd (1839 - 1861), Göksu Kasrı'nı yıktırdı. 1857'de bugünkini —daha küçük ölçüde, fakat Avrupa tarzında— inşa ettirdi. Kardeşi Sultan Abdülazîz (1861 - 1876), cephesini beğenmiyerek değiştirdi ve kasır, bugünki şeklini aldı. Sultan Azîz, 1862'de Galler Prensi Edward'a (VII. Edward), burada öğle yemeği verdi.

Bu mermer kasır, padişahın birkaç saat dinlenmesi için yapılmıştır. İkamete mahsus değildir. İki katlıdır. Böyle saraylara «biniş kasrı» denmektedir. Bodrum üzerindeki iki kat, bir sofa çevresindeki odalardan müteşekkildir. Birinci katta bir giriş salonu ile dört oda, üst katta da aynı şekilde bir giriş salonu ile dört oda, üst katta da aynı şekilde bir giriş salonu ile dört oda yer almaktadır. Kıyı, parmaklıklıdır. 1968'de tamirine geçilmişse de, bâzı kısımları hâlâ iyi durumda değildir. Kasrın yanında III. Selîm'in şâhâne mermer çeşmesi yer alır. Gene kasrın yanındaki, bu devirde yapılmış mescid, 1956'da yıktırılmıştır.

Aynalıkavak Saray-ı Hümâyûnu

Aynalıkavak veya Tersane Sarayı'nın bugün küçük bir kısmı zamanımıza kalmıştır. Burası, Haliç kıyısındaki en büyük saray-ı hümâyûndu. Kasımpaşa'dadır. I. Sultan Ahmed (1603 - 1617), burada, 1613 sonunda bir saray inşasına başladı. Arazi «Tersane Has Bahçesi» denen padişah bahçelerinden biriydi. Kasımpaşa tersanelerine ve kapdân-ı deryâlığa yakındı. Saray birkaç ayda tamamlandı. Muhteşem bir bahçe içindeydi.

Sultan Ahmed, sık sık Tersane Sarayı'na gelip otururdu. Hattâ en küçük oğlu Sultân İbrâhim burada doğdu. Pâdişâhın oğulları II. Osman (1618 - 1622), IV. Murad (1623 - 1640) ve Sultan İbrahim (1640 - 1648), babaları gibi bu saray ve bahçeye iltifat ettiler; vakit vakit gelip oturdular ve yeni daireler yaptırarak genişlettiler.

18. yüzyıl ortalarında sarayın bahçesinde 12.000 servi ağacı ve çok nefis meyve veren kayısı ve şeftali ağaçları vardı. Bahçede havuzlar bulunuyordu. Padişahın balıkçıları, sarayın kıyısından her türlü deniz hayvanı, bilhassa istiridye avlarlardı. Bağda 300 bahçıvan hizmet ediyordu. Kayıkhânelerde saltanat kayıkları sıralanmıştı. Padişahın Topkapı Sarayı'na gidip geldiği saltanat ka-

yığında kıç tarafta mücevherli kubbe altına mücevherli bir taht kurulmuştu. Bir hâs ahır, Tersâne Sarayı'nı tamamlıyordu.

IV. Mehmed (1648 - 1687) de babası Sultan İbrahim gibi bu saraya sık sık gelirdi. Onun zamanında, 1677'de, sarayın harem dairesinde yangın çıktı. 200 bostancı, deniz suyu ve baltalarla yangınla mücadele ettiler. Fakat Harem'in büyük kısmı yandı. IV. Mehmed, Karaağaç has bahçesindeki kasra ve bir ay sonra Üsküdar saray-ı hümâyûnuna geçti. Harem dairesi, yeniden yapıldı.

1679'da Polonya sefer-i hümâyûnundan dönen IV. Sultan Mehmed'in şerefine, Tersane Sarayı'nın önünde büyük bir deniz geçit resmi yapıldı. Üç gün, üç gece donanma, şenlik ve havaî fişekler sırasında yüzlerce gemi ve kayık, padişahın önünden geçti.

17. yüzyıl sonlarında Tersane Sarayı 15.000 arşın kare, sarayın bahçesi de 9.000 arşın kare yer kaplıyordu. Harem kısmının büyüklüğü 4.300 arşın kare idi. Padişahın oturduğu Daire-i hümâyûn'un genişliği 1.162 arşın kareyi buluyordu ve dâire iki katlı idi. Deniz tarafındaki damı kurşunla örtülü Namazgâh Köşkü'nün sahası, 264 arşın daire idi. Sarayın iki camii ve birçok hamamı vardı. Pâdişâhın, huzûruna girecek şahısları kabûl ettiği Dîvanhâne, 979 arşın kare büyüklüğünde idi. Burada padişahın bir tahtı bulunuyordu.

IV. Mehmed'in oğlu III. Ahmed zamanında (1703 - 1730) Tersane Sarayı yeniden ilgi gördü. 1718 Pasarofça Muâhedesi münasebetiyle Venedik Cumhuriyeti, padişaha şâhâne endam aynaları hediye gönderdi. Bu aynalar, Tersane Sarayı'nın çeşitli salonlarına yerleştirildi. Bundan böyle Tersane Sarayı'nın adı, «Aynalıkavak Sarayı» olarak kaldı. III. Ahmed'in şehzâdelerinin on beş gün, on beş gece devam eden sünnet düğünleri, Okmeydanı'nda oldu ve padişah bu müddet içinde Aynalıkavak Sarayı'nda oturdu.

1779'da Türkiye ile Rusya arasında yapılan muâhede, bu sarayda imzalandığı için, tarihe «Aynalıkavak Tenkihnâmesi» olarak geçti. 1787'de I. Abdülhamîd, sarayı iyice tâmir ettirdi. Bu tâmîre Sürûrî, şu meşhur târîh'i düşürdü :

Tasvîre benzedî bakın Âyînelîkavak

I. Sultan Abdülhamîd'in yerine geçen yeğeni III. Sultan Selim (1789 - 1807), sarayı yeniden tamir ettiği gibi, Piyale Büyük Hasan Paşa'nın konağını da istimlâk ederek harem dairesini genişletti. Tamir ve genişletmeye Kapdan-ı Deryâ Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa nezâret etti. Sultan Selîm, burada bir bahar mevsimi geçirdi. Fakat bir daha Aynalıkavak'a uğramadığı için, Saray

terk edilmiş durumda kaldı. Birçok kısmı beylik araziye alınarak Tersane-i Hümâyûna katıldı. 1803'te sarayın en büyük kısmı bu sûretle tersaneye alınmış, hatta enkazından çıkan taşlar, Mihrişah Vâlide Sultan'ın Eyüp'teki türbe ve medresesinin inşaatına götürülmüştü.

Bu tarihten bugüne, sarayın çok küçük bir kısmı intikal etti. Bu kısım «Divanhâne» adıyle anılmaktadır. Kapdân-ı Deryâlık ve imparatorluğun sonuna kadar Bahriye Nezâreti olarak kullanılmıştır. Bugün, Kuzey Deniz Saha Komutanlığı makamıdır.

Son durumuyle Aynalıkavak Kasrı, birkaç tarihî toplantıya ve milletlerarası konferansa sahne oldu. 23 aralık 1876'da Büyük Devletler'in fevkalâde murahhaslarının katıldığı konferans, burada açıldı ve «Tersane Konferansı» adıyle tarihe geçti. Fakat ufuktaki büyük Türk - Rus savaşını (93 Harbi) önleyemedi. Bu toplantılar sırasındadır ki Birinci Meşrutiyet ve onun anayasası ilân edildi. Konferansın toplandığı üst kattaki deniz cephesinde bulunan büyük salonun değerli eşyası, Cumhuriyetin ilk yıllarında çeşitli resmî dairelere gönderilmiştir.

Hâriciye Nâzırı (sonradan Sadrâzam) Safvet Paşa'nın başkanlığındaki bu çok mühim tarihî konferanstan sonra saray, 19 mayıs 1924'te başlayan Türk - İngiliz Musul konferansına sahne oldu. Türkiye'yi Fethi Okyar, İngiltere'yi Sir Percy Cox temsil ediyordu. Musul'un Türkiye'ye mi, Irak'a, daha doğru tabirle İngiltere'ye mi bırakılacağı bu konferansta tesbît edilemedi ve mes'elenin Cemiyet-i Akvam'a götürülmesi kararlaştırıldı. 29 mayıs akşamı sarayda İngilizler'e bir akşam yemeği verildi. Mönü şöyleydi:

Tavuk çorbası, salçalı haşlanmış börek, türlü sebzeli kuzu fırını, kremalı kaz ciğeri ezmesi, kızartma piliç, marul salatası, salçalı kuşkonmaz, kremalı marinfe tatlısı, fıstıklı dondurma, şekerleme, meyve.

X

ENDERÛN-İ HÜMÂYÛN

Enderûn Nedir?

«Enderûn» Farsca bir kelimedir. Bir şeyin iç tarafı demektir. Dış taraf demek olan «bîrûn»un karşıtıdır. «Enderûn-ı Hümâyûn», Osmanlı sarayında klasik devirde yâni XV. asrın ortalarından XIX. asrın ortalarına kadar olan 4 asırda, padişah sarayının iç teşkilâtına verilen addır. «Bîrûn-ı Hümâyûn» da sarayın nisbeten daha dış teşkilâtı, Enderûn'un dışında kalan teşkilâtıdır.

Gerçi Istanbul'un Fethi'nden önce de Edirne ve Bursa saraylarında bu teşkilât vardı. İsmen bu teşkilât XIX. asrın ortalarından sonra da devâm etti. Fakat asıl yaşadığı ve fonksiyon ifa ettiği devre, 4 asırdan ibarettir.

Enderûn, bir saray üniversitesidir. «Mekteb-i Enderûn» da denir. Burada gençler, bir yandan devlet hizmeti veya belirli güzel san'atlar için yetişir, tahsil ve terbiye görürken, bir yandan da padişahın şahsıyle veya sarayla ilgili hizmetleri yaparlardı. Yâni tatbikat yapılan bir üniversite idi. Zamanın siyasal bilgiler fakültesi ile harb okulu arasında bir yüksek öğretim müessesesiydi.

Mekteb-i Enderûn, Topkapı Sarayı'ndadır. Yalnız çok defa buraya doğrudan doğruya talebe alınmaz. Orta dereceli saray mekteplerinden gelenler arasından seçilerek Enderûn'a girilir. Bu orta dereceli saray mektepleri şunlardır : Galata Sarayı, İbrahimpaşa Sarayı (Sultanahmed'de), İskenderçelebî Sarayı, Eski Saray (Bayezid'de) ve Edirne Sarayı (Edirne şehrinde). Bunlardan Galata Sarayı'nda 1802'de 503 talebe olduğunu söylemek (Başbakanlık Arşivi, Saray, 5.354), teşkilâtın büyüklüğü hakkında bir fikir verir.

Topkapı Sarayı'nda hem padişaha hizmet eden, hem de devlet adamı veya san'atkâr olmak üzere tahsil ve terbiye gören içoğlanları «oda» denen 6 daireye ayrılmışlardı. Aşağıdan yukarıya doğru bu 6 sınıf şunlardı : 1 — Büyük ve Küçük Odalar, 2 — Doğancı Koğuşu, 3 — Seferli Odası, 4 — Kiler (Kilâr) Odası, 5 — Hazîne Odası ve 6 — Has (Hâss) Oda. Şimdi bu daireleri teker teker gözden geçirelim.

Büyük ve Küçük Odalar

Yukarıda anılan orta dereceli saray mekteplerinden bu odalara talebe seçilirdi. Bunların ahlâk, zekâ, kabiliyet ve bilgi bakımlarından sicilleri mükemmel delikanlılar olması şarttı. Padişah irâdesiyle olmak şartıyle, orta dereceli saray mekteplerinden gelmeyip doğrudan doğruya bu odalara, hattâ daha yüksek Enderûn sınıflarına alınan gençler de bulunurdu. Bunlar kendi kendilerine veya çeşitli yerlerde orta derecede tahsil yapmış, bir san'atta (bilhassa musikide) fevkalâde istidat gösteren veya böyle istisnâî bir istidadı bulunmayıp da, tahsil ve terbiye verilerek devlet hizmetine yetiştirilmesi padişahın boynuna borç sayılan delikanlılardı : vezir çocukları, saray erkânının çocukları, hanım-sultanların oğulları gibi.

Kabiliyet gösterenler güzel san'atlara ayrılır, devrin en yüksek san'atkârlarından meşk ederlerdi. Diğerleri spor yapar, ata biner, silâh kullanır, pâdişah hizmetine her an hazır halde tutulurlardı. Dinî ilimler, Türk, Arab ve Fars dil ve edebiyatı, Osmanlı ve İslâm tarihi gibi şeyler okurlardı. Kabiliyet gösterenler, Enderûn'un bir yüksek sınıfına geçerlerdi.

Küçük ve Büyük Odalar'da XVI. asır sonlarında 160 talebe vardı. Sonraları bu sayı 400'e yükselmişti. XVI. asır sonlarında buradaki her içoğlanı günde 8 akça (bugünki râyiçle 240 TL.) alırdı. Yemek içmek, üniforma ve çamaşırları saraya aitti. Sarayda yatıp kalkarlardı. Yüksek sınıflara geçemiyenler sipahi (süvari) subayı olarak saraydan çıkarılırlardı. 1675'te her iki oda da ilga edilerek, Enderûn'un ilk basamak tahsili lüzumsuz sayıldı. Bunu Silâhdâr (I, 648) «Ref'-i Sarâyân-ı Gılmân-ı Enderûn-i Hâssa» başlığı altında haber verir.

Doğancı Koğuşu

Küçük ve Büyük Odalar'dan sonra Doğancı Koğuşu'nda tahsil ve terbiyeye devâm ederlerdi. Fakat bu sınıf da 1675'te IV. Mehmed tarafından ilga edildi. Enderûn'da yüksek tahsilin basamağı, Seferli Koğuşu oldu.

Seferli Odası

1635'te IV. Murad tarafından kuruldu. Daha önceleri böyle bir sınıf yoktu. Büyük ve Küçük Odalar'dan sonra Doğancı Odası'nı tamamlıyan talebe, Kiler Odası'na geçerdi. 1635'ten 1675'e kadar 40 yıl, Doğancı Odası'ndan Kiler Odası'na geçilemez oldu. Arada Seferli Odası'nda bulunmak îcâb ediyordu. 1675'te Büyük ve Küçük Odalar'la Doğancı Odası da ilga olununca Enderûn'a talebe ilk sınıf şeklinde bu Seferli Odası'na alındı.

Seferli Odası'ndaki içoğlanları, padişahın ve Hânedan mensuplarının çamaşırlarını yıkar, ütüler ve tanzim ederlerdi. Bu hizmetleriyle berâber tahsil ve terbiye de görürlerdi. Hizmet, tahsil ve terbiye devirlerini bitirdikten sonra ya bir üst sınıfa geçerler, ya bir saray hizmetine tâyin edilir veya münasip bir subaylıkla dış hizmete verilirlerdi. Mevcutları 1679'da 134 ve 1772'de 149 idi. Atâ Bey'in zikrettiği gibi *(Târîh-ı Enderûn,* I, 154), bu koğuştan çok değerli müzisyen, şâir ve bilginler yetişmiştir. II. Mahmud, 1831'de bu daireyi lağvetti ve talebesini Kiler ve Hazîne daireleri arasında taksîm etti. Bu sûretle Seferli Odası'nın tarihi 196 yıldan ibarettir *(Târîh-ı Enderûn,* III, 119).

Bu dairenin başlıca subayları şunlardı : Başkullukcu, padişahın sarık ve havlularını yıkatmakla görevliydi. Hamamcıbaşı, padişahın yıkandığı hamamla ilgili hizmetlere nezâret ederdi. Çamaşırcıbaşı, padişahın giyeceklerinin yıkanıp düzenlenmesine bakardı. Sâzendebaşı, saray müzisyenlerinin teşkilât işleriyle uğraşırdı. Dairenin kumandanı «saray kedhudâsı» denen albaydı ve «bıçaklı eski» denen 12 subayı ile daireyi idare ederdi. Dairedeki bütün talebe, subay derecesinde sayılırdı.

Kiler Odası

Kiler (Kilâr) Odası veya Dairesi'ni, Fâtih kurmuştu. Padişahla ilgili yiyecek her türlü işin düzenlenmesiyle görevli bulunan bu dairenin talebeleri de subay derecesinde idiler ve bu hizmetlerini yaparken tahsillerine de devâm ederlerdi. Dairenin kumandanı olan albaya «kilârcıbaşı» veya «ser-kilârî-i hâssa» denirdi. Zât-ı Şâhâne'ye mahsus öğle ve akşam yemeğinin pişirilmesi, sofranın düzenlenmesi, bu subayın nezâretinde olurdu. Bu subay terfî ederse, ekseriya bir üst dairenin kumandanlığı ile hazînedârbaşı olurdu. Önceleri 30 kadar subaydan kurulu bulunan bu dairenin mevcudu sonraları çok yükselmiş, 1679'da 134, 1684'te 87, 1772'de 144

olmuştur. İmparatorluğun her tarafından gelen nefs-i hümâyûna mahsus çok nâdir ve pahalı yiyeceklerin getirilip teslim alınması işi de bu dairenin göreviydi.

Dairenin yüksek rütbeli subayları şunlardı : Peşkircibaşı, padişahın ekmeği, mumbaşı suyu, turşucubaşı turşusu, yoğurtcubaşı yoğurdu, yemişçibaşı yemişi, tepsicibaşı gümüş servis tepsileri ile meşgul olurdu. Dairenin inzibat subayına da «anahtarcıbaşı» denirdi. Kilârcıbaşı, «bıçaklı» denen 6 ve «soyunuk» denen 9 subayla berâber dâireyi idâre ederdi *(Târîh-ı Enderûn,* I, 165).

Hazîne Odası

Hazîne Dâiresi'ni de Fâtih kurmuştur. Fâtih'in 3 subayla kurduğu dairenin mevcudu XVI. asır sonlarında 60'a, XVII. asır başlarında 80'e, sonlarında 110'a, 1772'de ise 157'ye yükseldi. Kumandanına «hazînedârbaşı» veya Farsca olarak «ser-hâzin-i Enderûn» denirdi. Sancakbeyi (tümgeneral) derecesindeydi. Bu kumandan, bir kaç görevi arasında, Saray için çalışan Istanbul'daki atölyelerin teslîm edecekleri işlerden de sorumlu idi. Gerçekten bu atölyelerde 2.000 kadar terzi, kürkçü, kuyumcu, nakkaş, kılıççı, kavukçu, sarıkçı vs. çalışırdı. Dairenin başlıca subayları arasında şunlar anılabilir : Pâdişahın içinde para bulunan çantalarını muhâfaza eden «çantacı», mücevherlerini ve sorguçlarını muhâfaza eden «sorguççu», merâsim kürklerini saklıyan «kapaniçeci», porselen takımlarını muhâfaza eden «tabakcı», murassâ av tüfeklerini muhâfaza eden «tüfekçi». Bunların herbirinin maiyyetinde subaylar vardı.

Bu dairenin başlıca ve çok mühim vazifesi, 2 daire hâlinde bulunan Enderûn hazînelerini muhâfaza etmekti. Hazîne, 4 büyük salona yerleştirilmişti ki, ehemmiyeti ve ilgi çekiciliği dolayısıyle Hazîne-i Hümâyûn'un tasvîri için, Enderûn-i Hümâyûn bahsinden hemen sonra, müstakil bir bahis açacağım.

Has Oda

Has Oda (Hâss Oda), Enderûn-ı Hümâyûn'un en yüksek kademedeki teşkilâtı idi. 32 subayla Fâtih tarafından ihdâs edilmişti *(Kaanûn-Nâme,* 23). «Hırka-i Saâdet» denen ve Emânât-ı Mukaddese'nin saklandığı daireyi ise Yavuz kurmuş ve IV. Murad genişletmişti *(Târîh-ı Enderûn,* I, 93). Yavuz devrinde bu daire subaylarının sayısına 8 daha eklenerek 40'a çıkarıldı. Sonraları

41 ve 42 de oldu. Bu şekliyle Enderûn dairelerinin yalnız en mümtâzı değil, aynı zamanda en az kalabalığı manzarasını da alıyordu.

Dairedeki subaylar, rütbe sırasıyle şöyleydi : Hasodabaşı, Silâhdâr, Çûhadâr, Rikâbdâr, Tülbend Ağası, Miftâh Ağası. Bunların ilk dördüne «Arz Ağaları» denirdi; zîrâ hiç kimseden izin almadan ve kimseye haber vermeden istedikleri an padişah neredeyse huzûruna çıkıp bir şey arz edebilirlerdi. Çok büyük imtiyazdı. Zîrâ sadrâzam bile haber vermeden padişah huzûruna giremezdi. XVIII. asır başlarından itibaren Silâhdâr nüfuz kazandı ve protokolde hasodabaşı'ndan önce gelmiye başladı. XVI. ve XVII. asırlarda Arz Ağaları, çok büyük maaş alırlardı. XVIII. asırda maaşları indirildi. 1772'de hasodabaşı'nın gündeliği 37,5 akça (551,5 TL.) idi. Fakat başka gelirleri de vardı.

Has Oda'ya giren her subay padişaha şahsen takdîm edilirdi. Diğer Enderûn dâirelerinde böyle bir şey yoktu. Bütün Emânât-ı Mukaddese'nin muhâfazası, bu dâirenin vazîfelerine dâhildi.

Yukarıda anılanlardan sonra, Has Oda'nın diğer yüksek subayları şunlardı : hunkâr müezzini veya ser-müezzin-i hazret-i şehryârî ki, padişah namaz kılarken ezân okurdu, musiki bilmesi şarttı, içlerinden büyük bestekârlar yetişmiştir. Sır kâtibi ki, padişahın husûsî sekreteriydi, belinde altın divit taşırdı; pâdişaha âit yazışmaları ve pâdişahın kütübhânesini düzenlerdi. Sarıkçıbaşı ki, padişahın sarık ve kavuklarını muhâfaza ederdi; bunlar, «Sarık Odası» veya «Revân Odası» denilen odada, gümüş ve altın kaplamalı şemşîr sarıklıklar üzerinde dururdu. Başçûhadâr ki, Arz Ağaları'ndan Çûhadâr Ağa ile karıştırmamalıdır, pâdişahın ayakkabılarını muhâfaza ederdi. Kahvecibaşı, pâdişâhın kahve ve tütünüyle meşgul olurdu. Berberbaşı, pâdişahın saç ve sakal tıraşını yapardı; bir şehzâdenin ilk saç ve sakal tıraşını da bizzat yapar ve bu takdirde 375.000 TL.'na tekabül eden çok büyük bir bahşiş alırdı. Tüfenkcibaşı, pâdişahın tüfengini taşır ve avlarda doldururdu. Tırnakcıbaşı, her perşenbe günü pâdişahın tırnaklarını keserdi *(Târîh-ı Enderûn,* I, 196-8).

Has Odalılar'ın, yevmiye hesabıyle 3 ayda bir verilen maaşlarından başka, yılda 2 defa «bahşış» denen tayinatları ve ayrıca pek çok vesileyle câizeleri vardı. Hasodabaşı XVII. asır ortalarında yılda bugünki parayla 900.000 TL. tutarında bahşış alırdı. En kıdemsiz hasoda subayı için bu meblâğ 180.000 TL. idi. Has Oda'nın en kıdemsiz subayının yevmiyesi ise XVII. asırda 450 TL. idi, sonradan düşürülmüştür.

Hasodabaşı ve Silâhdâr

Hasodabaşı ile silâhdârın mevkı'leri, en büyük devlet memurları derecesinde idi. İlkinin pâyesi vezir (mareşal), ikincisininki beylerbeyine (orgeneral) eşitti. Hasodabaşı Saray'dan çıkınca vezir, hattâ —Dâmâd Makbûl İbrâhim Paşa gibi— doğrudan doğruya vezîr-i âzam (başbakan) olurdu. Silâhdâr Ağa ise, XVIII. asra kadar beylerbeyi, bu asrın ilk yıllarından itibâren vezîr olarak saraydan ayrılırdı. Diğer yüksek Has Oda subayları sancak beyliği (tümgenerallik) ile saraydan çıkarılırlardı. Kıdemsiz bir Has Oda subayının bile Saray'dan ayrılınca alaybeyi ile eşit bir dış göreve tâyini kanundu.

Hazîne, Kiler ve Seferli dairelerinin kumandanları, Has Oda subayları arasından seçilirdi. Bunların Has Oda'ya tekrar dönmeleri lâzım gelirse, ancak silâhdâr veya hasodabaşı olurlar, daha aşağı bir pâye ile Has Oda'ya dönemezlerdi. Bu 3 daire kumandanının üniformaları, hasodabaşınınki ile aynıydı. Hasodabaşı, bu 3 kumandandan ancak başlık işlemesinin fazlalığı ve beline Acemkârî kemer yerine Hindkârî şal kuşanması ile ayrılırdı. Bir zât hasodabaşı olunca, pâdişah tarafından kendisine para, üniforma gibi hediyeler verilirdi.

Yalnız hasodabaşı ile silâhdâr, kürk giyerler, çûhadâr ile rikâbdâr sarık sarabilirler, diğer Enderûn büyükleri ne kürk giyebilir, ne sarık sarabilirlerdi.

Hasodabaşı, padişahın yanından ayrılmaz, saraydan çıkınca da pâdişâha refâkat ederdi. Pâdişâhın soyunup giyinmesine yardım ederdi.

Silâhdâr, padişaha ait bütün silâhların muhâfaza ve bakımından mes'uldü. Avda ve bahçede gezerken padişaha refakat ederdi. Merasimlerde padişahın kılıcını elinin üzerinde taşırdı. Silâhdâr, aynı zamanda, bütün Enderûn sınıflarındaki talebenin derslerinden ne dereceye kadar faydalandıklarını teftişe salâhiyetli idi. Silâhdârlık hizmeti, ekim 1831'de son silâhdâr-ı şehryârî Giritli Ali Ağa'nın ölümüyle, yerine başkası tâyin edilmemek sûretiyle II. Mahmud tarafından ilga olundu (Lutfî, III, 166).

Tavernier, XVII. asrın sonlarında Has Oda'yı şöyle görmüştür (204-5) : «Has Oda'nın kapısının üstünde, yaldızlı iri yazıyle kelime-i şehâdet hâkk edilmiştir. Dört köşede de siyah mermer üzerine Hulefây-ı Râşidîn'in isimleri aynı şekilde yazılmıştır. Padişahca beylerbeyiliğe yükseltilen bir zât, eyaletinin başına giderken huzûr-i hümâyûna kabûl edildiği zaman, bu kapıdan çıkar çıkmaz geri döner, büyük bir hürmetle kapının eşiğini öper.—

Has Oda'dan içeri girilince, sağ tarafta yaldızlı çerçeve içinde bir çok âyetler göze çarpar. Bu yazılardan biri, I. Sultân Ahmed'in el-yazısıdır. Odanın sol tarafında duvarda bir zırh parçası ile bir miğfer ve bir kalkan asılıdır ki, bu, IV. Sultan Murâd'ın kahramanlığının bir hâtırasıdır. Bağdad'ın muhâsarası sırasında bir İranlı ortaya çıkıp yiğitlik arz etmişti. Pâdişah, bu adamı bizzat karşılamak istemiş ve elinde tek bir kılıçla tepeden tırnağa kadar silâhlı olan düşman muhâribinin üzerine yürümüştü. Kuvvetli olduğu kadar mahâretli bir muhârib bulunan Sultan Murad, adama, kendine gelmiye vakit bırakmaksızın kılıcı ile o kadar ağır bir darbe indirmişti ki, zırhını yırtarak, onu, beline kadar yarmış ve olduğu yerde yere sermiştir».

Enderûn-ı Hümâyûn'un Düzeni

Her dairenin iki hamamı vardı. Birinde dairenin yüksek rütbeli, diğerinde kıdemsiz subayları yıkanırlardı. Büyük subayların bir kaç odadan müteşekkil müstakil daireleri bulunuyordu. Sırf Enderûn mensublarının ihtiyacı için bir Enderûn Kütüphânesi vardı. Topkapı Sarayı'nda bir kaç kütüphâne olduğu için, Enderûnlular'a bunlar da açıktı.

Bütün Saray mensupları gibi Enderûnlular'dan da istenen nezâket ve terbiyeden sonra en mühim unsur, sükûnetti. Saraya alınan gençlere dilsizler gibi işaretle konuşması bile öğretilirdi. Bu işâret diliyle uzun hikâyeler anlatabilen Saray hizmetkârları olduğunu Ricault hayretle görmüştür (I, 109). Yüksek sesle konuşmak, akıl almaz bir terbiyesizlikti. Bağıran ise, saraydan çıkartılırdı.

Enderûn'da disiplin, son derece sıkı idi. Tesbit ve tanzîm edilmemiş, kendi hâline bırakılmış hiçbir şey yoktu. Yatılacak, kalkılacak, dinlenilecek zamanlar, dakika şaşmazdı. Hasodalılar hâriç, diğer daire mensupları güneşin doğmasından tam 2 saat önce kalkarlardı. Kalkış ve yatış zamanları, bu sûretle güneşin doğuşuna göre her gün değişirdi. Yatsı namazı kılınınca hemen yatılırdı. Yat ve kalk işâreti, demir bir levhaya vurulan üç çekiç darbesiyle verilirdi.

Her perşenbe yatsı namazından sonra her Oda, padişahın sıhhat ve selâmeti, din ve devlet düşmanlarının kahrı için merasimle dua ederdi. Bir çok dersler, bilhassa tâlim ve terbiye dersleri, spor ve askerlik, her odanın yüksek subayları tarafından verilirdi. Diğer dersler için dışarıdan müderrisler getirildiği gibi, gene Ende-

rûnlular tarafından da entelektüel dersler öğretilirdi. Her odanın bir imamı ve bir müezzini vardı.

Enderûn mensuplarının bekâr olmaları kanundu. Evlenmek istiyen padişaha müracaat eder, rütbesi ne ise, o rütbe ile saray dışında bir hizmete verilir, yâni Enderûn'dan çıkartılırdı. Yalnız silâhdâr gibi çok yüksek Enderûn kumandanlarının vazifelerini muhâfaza ederek evlenmelerine müsaade edilirdi.

Yüksek rütbeli subaylar haftada bir gün saraydan çıkıp izin yaparlardı. Daha yüksek rütbeliler, izin günlerinin gecesini de şehirde geçirebilirlerdi. Küçük subaylar, ancak ağalarının nezâretinde ve nâdiren şehre inerlerdi. Bu düzenin sebebi, padişahın şahsına ait hizmetleri aksatmamak, padişahın ve sarayın durumunu dışarıya aksettirmemek, bilgi sızdırmamaktı.

Enderûnlular (veya Farsca şekliyle : Enderûnî'ler), ihtiyar, hattâ orta yaşlı değil, genç adamlardı. Ancak bâzı san'atkâr ve bilginler, ileri yaşa kadar Enderûn'da tutulurdu. Hasodabaşı ve silâhdârlar bile genç adamlardı. Umûmiyetle bir subay, 30 yaşından sonra Enderûn'da tutulmaz, rütbesi ne ise son rütbesine eşit veya bir derece terfî ile bir dış vazifeye gönderilir, umûmiyetle sancak beyi (vâli) ve beylerbeyi (umumî vâli) olurlardı. Meselâ meşhur Dâmâd Makbûl İbrâhim Paşa, 28 yaşında iken hasodabaşılıktan Kaanûnî'ye vezîr-i âzam (başbakan) olmuştur. Enderûn mensuplarından pek sıkı ve yüksek disiplin, büyük kabiliyet, çalışkanlık beklenir, derslerini çok iyi öğrenmelerine dikkat edilirdi. Enderûn'da tahsil ve hizmet görmek, gerçek bir imtiyaz ve şeref sayılır, parlak bir gelecek kendilerini beklerdi.

Gerek güzel sanatlarda, gerek siyasî ve askerî ilimlerde Enderûn, devrinin en iyi yüksek mektebi, üniversitesi idi Buradan yetişen binlerce kişinin adı devlet adamı, kumandan, büyük idareci veyâ bilgin yahut san'atkâr olarak târîhe geçmiştir. Bir çoğu Enderûn'daki son görevleriyle lakablandırılmış, bu şekilde hayatlarının sonuna kadar anılmış ve bu lakablarıyle tarihe geçmişlerdir. «Baltacı» Mehmed Paşa, «Kavukcu» Mustafa Paşa, «Tırnakcı» Hasan Paşa, «Sarıkcı» Mustafa Paşa, «Silâhdâr» Ali Paşa, «Silâhdâr» Mustafa Paşa... gibi. Silâhdârların içinde 20 kadarı sonradan vezîr-i âzam olmuşlardır. En meşhurları, III. Ahmed'in vezîr-i âzamı Dâmâd Şehîd Ali Paşa'dır. Diğer bir meşhuru, ondan az önce vezîr-i âzam olan Çorlulu-zâde Dâmâd Ali Paşa'dır. Silâhdâr Ağa'nın gaybûbet veya rahatsızlığında Çûhadâr Ağa'nın ona vekâlet etmesi kanundu *(Târîh-ı Enderûn,* I, 209). Çûhadâr Ağa, Saray'dan çıkınca beylerbeyi (orgeneral) olurdu. Bu zât, padişah

bayram namazlarına camie giderken durmadan iki tarafa gümüş para saçardı (d'Ohsson, VII, 35).

Enderûn'ın Sonu

Bütün Odalar, 1833'te II. Sultan Mahmûd'un irâdesi ile lağv edildi. Yeni bir Enderûn teşkilâtı yapıldı. Bu yeni teşkilâtta artık sarayda sadece başta müzisyen olmak üzere san'atkârlar yetiştiriliyordu. II. Mahmud, subay yetiştirmek için askerî mektebler ve Harbiye'yi (Harb Okulu) açtı. Devlet me'murları ise bundan böyle Saray'dan değil Bâb-ı Âlî kalemlerinden yetişmiye başladı. Zâten bir müddet sonra da Mekteb-i Mülkiyye (Siyasal Bilgiler Fakültesi) kuruldu (Lutfî, I, 112).

1833'ten sonra Enderûn teşkilâtının yerine geçen saray hizmetlerini, «Saray»a ait bahisleri işliyen bu kitabımızın son bahsinde göreceğiz.

Şu halde klasik Enderûn-ı Hümâyûn teşkilâtı ve Osmanlı saray üniversitesi, 1833'e kadar 380 yıl kadar, hattâ daha eksik bir müddet devâm etti. Fâtih'in kurduğu bu teşkilât, Yavuz devrinde ve sonraları muazzam şekilde gelişti. Ancak Istanbul'un Fethi'nden önce de Edirne ve Bursa saraylarında bir enderûn teşkilâtı ve saray mektebi olduğu muhakkaktır.

XI

HAZÎNE-İ HÜMÂYÛN

«Hazîne-i Hümâyûn» Nedir?

«Hazîne-i Hümâyûn», adından da anlaşılacağı üzere, padişahın hazinesidir. Padişahın şahsına ait gibi görünürse de, öyle değildir. Padişahtan padişaha geçen bir emanetten ibarettir. Padişahın şahsına ait olsaydı, her padişah ölünce, onun vârisleri arasında bölüşülmesi icab ederdi. Bu şekilde de yeni padişahların elinde bir şey kalmazdı. Aslında hazîne-i hümâyûn, Enderûn-i Hümâyûn tarafından, bu teşkilâtın müstakil bir dairesi, Hazîne Odası tarafından idare edilen bir kuruluştur. Fakat ehemmiyeti dolayısıyle ayrı bir bahis açarak anlatmayı münasip buldum. Zîrâ asırlarca Avrupa muhayyilesi bu hazîne ile uğraşıp durmuş, padişah hazînesini Binbir Gece'den bir gece farz etmiştir.

Hazîne-i Hümâyûn'u kesin şekilde madde bakımından ikiye ayırmak lâzımdır : Nakit para kısmı ki, altın ve «akça» denen gümüş para stokundan ibaretti. Padişah bu parayla saraylarını idare eder, bayındırlık ve hayır eserleri yaptırır, harb başta olmak üzere devlet maliyesinin sıkıştığı zaman maliyeye borç verir, hemen hiç bir zaman da verdiği bu borcu geriye almazdı. Hazînenin gelip giden kısmı bu idi. İkinci kısmına ise bir şey girdiği zaman çok zor çıkardı. Aslında hiç çıkmaması esastı, fakat bu düzene her zaman uyulamamıştır. Bu ikinci kısım, klasik bir müzeydi. Bugün Topkapı Sarayı'nın Hazîne Dairesi'ndeki eşya, bu müzenin bir kıssım eşyasından ibarettir. Buraya padişahın eline ganimet, dış ve iç hediye, satınalma gibi çeşitli şekillerde geçen ve hemen hepsinin tarihî ve istisnasız hepsinin san'at değeri olan değerli eşya konurdu. Bu değerli eşyanın başında tabiatiyle mücevherler ve murassâ (mücevherli) şeyler gelirdi. Bu kısımdan eşyanın çıkması çok kayıt altına alınmıştı, daha doğrusu çıkmaması için çok kayıt konmuştu ama, buna riâyet mümkin olamamıştır. Çok sıkışık durumlarda, bilhassa ihtilâllerden sonra «cülûs bahşişi» için askere para dağıtmak üzere buradaki birkısım altın ve gümüş eşya darbhâneye verilmiştir. Bu hazîneden alınan eşya padişahın oturduğu diğer saraylara götürülmüş, çok defa iâde edilememiş ve

yağma da edilmiştir. En meşhurları 1876'da Sultân Abdülazîz Hân'ın tahttan indirilmesinde ve daha büyük ölçüde 1909'da II. Abdülhamîd'in tahttan indirilmesinde yapılan yağmalardır. Nihâyet padişahlar bazan kadınlarına, kızlarına yeni mücevher alacaklarına buradan getirttikleri mücevherleri vermişler, tabiatiyle bunların çok azı millî müze mahiyetinde bulunan Hazîne-i Hümâyûn'a dönebilmiştir. Kezâ padişahlar, bâzı devlet adamlarına veya yabancı hükümdarlara da buradan eşya hediye etmişlerdir. Bugünki telâkkimize göre bu iş çok münasebetsiz görülür. Fakat geçen asırlar için bugünki derecede korkunç bir iş değildi. O sıralarda da tarih ve san'at eşyasının millî değerler olduğu biliniyordu. Fakat bugünki gibi tarihî san'at eşyasının yüzde doksan dokuzu dünyanın belirli millî müzeleri tarafından elde edilip dondurulmamıştı. Tedâvül eden tarihî san'at eşyası, yâni antikalar, çok daha büyük çaptaydı. Ve bir Osmanlı hükümdârı, hazîneden aldığı her eşyanın yerine daha değerli bir ikisini koyabilmeyi yeryüzünde en çok ümîd edebilecek şahsiyetti. Nitekim çok defa böyle oldu. Yalnız devamlı harbler ve mağlûbiyetlerle geçen inhitat asırlarında bu kaide pek işlemedi. 1876 ve 1909 yağmaları da Osmanlı hazînesini fakirleştirdi. Yoksa padişahların bu hazîneye saygısı çok büyüktü. Istanbul'u terk eden sonuncu padişah, VI. Sultan Mehmed Vahîdeddîn, bu hazînenin en değerli parçalarını alıp gidebilirdi. Böyle yapmadığına bâzı Batılılar hayret de etmişlerdir. Ve böyle yapmayışı Osmanlı Hânedânı'nı çok büyük maddî zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır. Fakat padişahların aldıkları millî terbiye buna müsait değildi. VI. Mehmed, Istanbul'u terk etmek kararını verdiği saatlerde, yanında bulunan hazîneden alınmış mücevherli bir antika saatin Topkapı Sarayı'na iâdesi muamelesiyle uğraşacak dakikaları bile bulabildi.

Enderûn-ı Hümâyûn'un Bir Parçası Olarak Hazîne-i Hâssa

Enderûn'un Hazîne Odası'na emânet edilen hazîne-i hâssa veya hazîne-i hümâyûn, 2'şer salonluk 2 büyük daire hâlinde muhâfaza edilirdi. Bu 4 büyük salonda neler vardı? Sayabilmek kolay iş değildir : altın ve gümüş parayla dolu sandıklar, binlerce parça altın, gümüş, murassâ (mücevherli) kap, kacak, vazo ve akla gelebilecek her türlü eşya, pek değerli kürkler, mücevherli elbise ve kafdanlar, pek değerli şallar, halılar, seccâdeler, milyonlarca parça mücevher (çeşitli taşlar : pırlanta, elmas, zümrüd, yâkut, gökyâkut, fîrûze, lâl, zeberced, inci, penbe ve siyah inci, yeşim, akıyk, aynü'l-hurr (kedigözü) vs.), bilezikler, küpeler, ger-

danlıklar, yüzükler, taclar, sorguçlar, halhaller, bâzûbendler, eyer takımları, kemerler...

2 büyük defter, bu eşyayı en küçük teferrüat ve husûsiyetleriyle tâdâd ederdi. Bu defterlerdeki değişiklikler, bizzat defterdârın (mâliye nâzırı) imzasıyle olurdu. Defterleri, silâhdâr-ı şehryârî ile hazîne kedhudâsı, müştereken muhâfaza ederlerdi. Her pâdişahın asgarî bir takım elbisesinin Hazîne'de hâtıra olarak saklanması kanundu. Hazînedârbaşı, seferde ve hazerde padişahtan ayrılmazdı. Cuma namazlarında padişah hangi camie gidecekse oraya bir müddet önce gider, hunkârın seccâdesini serer, seccâde veya zemin üzerinde padişahın yüzüne zarar verebilecek bir madde bulunmaması için ihtiyâten yüzünü bir kaç defa seccâdeye sürerdi. Terfî ederse, beylerbeyi pâyesine geçerdi. Hazîne kedhudâsı, onun muâvini idi ve onun gibi sancak beyi (tümgeneral) derecesindeydi. Bu da terfî ederse beylerbeyi olurdu. Hazîne Kedhudâsı'nın, hazînedârbaşı gibi cuma namazı gibi ek görevleri yoktu, doğrudan doğruya hazîne-i hümâyûn ile uğraşırdı. Kedhudâ, selefine hazîneyi pek uzun bir teftiş ve muameleden sonra devrederdi. XVI. asır sonlarında hazînedârbaşı'nın gündeliği 2.700 TL., yâni çok yüksekti ki, kendisine dünyanın en büyük hazînesi emniyet edilen adamın hiç bir şeye ihtiyacı olmasın. Hazîne kedhudâsı Hazîne-i Hümâyûn'u, Yavuz Sultan Selîm'in kırmızı akikten (akıyk) mührü ile mühürlerdi.

Padişahın Hazînesine Nasıl Girilirdi?

Hazînenin açılış ve kapanışı için padişahtan başka kimse emir veremezdi. Padişah irâdesi olmaksızın hazîne açılamazdı. Bu açılış ve kapanış merasimle olurdu. Padişahtan başka yeryüzünde kimse Hazîne dairesine tek başına giremezdi. Padişah isterse yalnız girebilirdi. En az 20-30 kişinin birden girmesi kanundu. Hâssa birlikleri, Hazîne'nin açılış ve kapanışında Hazîne dairesi yolunun iki tarafında dururlardı. Türk tarihinin en şerefli hâtıralarının saklandığı bu hazîneyi muhâfaza ile görevli en kıdemsiz subaylar bile XVI. asır sonlarında 360 TL. gündelik alırlardı. Bu yıllarda dairedeki subay sayısı 60 iken, saray teşkilâtının genişlemesi üzerine 1679'da 125 ve 1684'te 83 olmuştu.

Bu hazîneden başka ve ayrı bir de «sefer hazînesi» vardı. «Sefer dâiresi» denen bu yerde padişahın seferde, av veya tenezzühte giyeceği ve takacağı eşya, silâhlar, koşumlar vs. muhâfaza edilirdi. Yâni asıl hazîne gibi müze mahiyetinde değildi; Zât-ı Şâhâne'nin kullanmakta olduğu eşya buraya konurdu. Fakat tabiatiy-

le ekserisi müzelik, çok değerli, murassâ (mücevherli) şeylerdi. Silâhdârın mes'uliyetinde bulunduğu için «Silâhdâr Hazînesi» de denen ve Hırka-i Şerîf dâiresi yanında bulunan bu hazînede nakit para da bulunurdu (*Târîh-ı Enderûn*, I, 313). Bir de «taşra hazînesi» denen Enderûn'un dışında bir oda bulunur, burada malı hazîneye alınan âsîlerin, vârissiz ölüp padişahın vâris olduğu kimselerin, bu gibi şahısların para ve değerli eşyâsı geçici olarak saklanırdı.

Maliyede darlık başgösterince padişahın kendi hazînesinden devlet hazînesine yardım etmesi kanundu. Bu yardım bir daha devlet hazînesinden geri istenmezdi. Osmanlı târîhinde ancak bir iki defa devlet hazînesi padişah hazînesine iâdede bulunmuştur. Mâliyenin kasasına giren paranın bir daha vatandaşa geri verilemiyeceği nazariyesi buradan doğmuş olacaktır! Meselâ 1593'te III. Murad, şimdiki râyiçle 4,5 milyar TL. tutarındaki parayı, Almanya ile yapılan savaşın fevkalâde masrafları için maliyeye vermişti. 2 yıl sonra 1595'te oğlu III. Mehmed, aynı savaş için 1,2 milyar TL.'na yakın parayı altın olarak maliyeye gönderdi. Bu örnekler yüzlercedir. Misalleri çoğaltmıya lüzum görmüyorum. Yanılmıyorsam maliyeye bu şekildeki sonuncu yardımı 1897 Yunan harbi münasebetiyle II. Abdülhamîd yapmıştır. Bu yardımlar, şu hukukî gerekçeye dayanıyordu: pâdişâhın —Hazret-i Peygamber gibi— ganîmet hissesi vardı, savaştaki ganîmetten hisse alırdı. Bu hisseye mukabil savaşa maddeten yardım etmesi tabiî idi. Ancak inhitat asırlarında ganîmet lâşey kabîlinden olduğu için, bu mantık yürürlüğe konamaz. Halbuki asıl inhitat asırlarında padişah hazînesine daha fazla el atılmak mecburiyetinde kalındı. Bu yüzden hazîne-i hümâyûn gittikçe fakirleştiği gibi, fazla parası olmıyan, fakat masrafları pek de azalmıyan pâdişah, şevket asırlarındaki atalarının yaptırdığı çok muhteşem camileri, hayır ve bayındırlık eserlerini yaptıramadı. Hele hazîne-i hümâyûndan millî savunma ihtiyacı dışında sebeplerle maliyeye para verilmesi çok kötü yollar açtı. Bu yüzden nakit para değil, altın ve gümüş eşya bile verildi ki, neticede millî müzenin fakirleşmesine yol açtı.

Hazîne dairesinde Fâtih'ten itibaren her padişaha ait sırasıyle odalar vardı. Salonlara açılan bu odalarda, dolaplar, sandıklar, kutular ve vitrinler içinde o padişaha ait hâtıralık ganîmet eşyası vs. saklanırdı Her padişaha yabancı hükümdarlardan gelen hediyeler, padişahın aldığı değerli ve tarihî ganimet eşyası, elde ettiği diğer kıymetli şeyler bir şahsî hazîne (müze) hâlinde saklanırdı. Hazîne-i Hümâyûn'daki bu daire, daima o padişahın müh-

rüyle mühürlenerek hâtırasına saygı gösterilirdi (Ricaut, I, 144, 178).

Hazîne-i Hümâyûn, her padişahın ölümünde, halefine, merasimle ve zabıt düzenlenerek teslîm edilirdi. Bu husus, müzelik eşyanın padişahın şahsî malı sayılmadığını gösteren bir delildir. Esâsen pâdişahlar Hazîne-i Hümâyûn'dan nakit para dışında mal çekmekten —vicdânen— çok korkarlar ve bunu şerefsizlik sayarlardı.

Hazîne defterlerini, hazîne kedhudâsı ve diğer yüksek sorumluların nezâretinde «hazîne başyazıcısı» veya «başefendi» denen başkâtip, zülüflü ağalardan diğer 3 kâtible berâber tutardı. Biri giren, diğeri çıkan eşyaya ait olan iki deftere kaydedilmiyen hiç bir şey hazîneye giremez veya çıkamazdı. Eşyanın değiştirilmesi imkânsızdı. Padişah istediği eşyayı, ancak deftere kaydı geçirilen bir senedi imzalıyarak alabilirdi ki, bu senet, aynı zamanda yazılı irâde mahiyetindeydi. Bir padişah tahttan indirildiği zaman, karşısında evvelâ ellerinde bu senetlerle kendisindeki hazîne eşyasını isteyen başefendi ile giyimbaşı ağa'yı görürdü. Pâdişâh öldüğü zaman, nâşı henüz döşeğinde iken aynı adamlar gelir, yakın bendegânından senetli hazîne eşyasını isterlerdi. Böyle telâşlarda padişah zimmetindeki Hazîne eşyasının şunun bunun eline geçmemesi için bu kadar sıkı davranılırdı. Buna rağmen imparatorluğun şîrâzesinin koptuğu 1876'da büyük yağma oldu. Ve şîrâzenin paramparça çözüldüğü 1909'da ne bulunduysa her şey yağma edildi, taşınamıyan eşya parçalara ayrıldı, hattâ parçalandı.

Dura dura nefasetini ve dolayısıyle değerini kaybeden bâzı eşyanın büsbütün telef olmaması için Hazîne'deki kaydının ibtâli ile satılıp nakde çevrilmesi îcâb edince, başefendi defteri bu şekilde tanzîm edip padişaha tasdîk ettirirdi.

Reşad Ekrem Koçu şöyle diyor (*Istanbul Ansiklopedisi,* IV, 2.179a-b) : «Ehemmiyetle kayd etmek lâzımdır ki, Istanbul tahtına oturmuş 30 Osmanlı padişahı arasında, Hazîne malına el uzatmış, hazîne eşyasını zâyî etmiş, tek sima yoktur. Padişahlar, tıynet ve meşreblerine göre, gözde nigârlarına, mahbûbelerine verdikleri şâhâne hediyeleri, daima kendi padişahlık tahsisatından yaptırdıkları, satın aldıkları mücevherlerden, zîkıymet eşyadan vermişlerdir ve bilakis, kendi keselerinden yaptırarak Hazîne'ye lâyık buldukları şeyleri de, vârislerine değil, Hazîne'ye bırakmışlardır».

Hazînede neler olduğundan biraz Topkapı Sarayı'nı tasvîr ederken bahsetmiştim. Şimdi bir kaç şey daha ilâve ediyorum.

Hazîne-i Hümâyûn'u Eski Avrupalı Seyyahlar Nasıl Anlatıyor?

Thévenot (s. 160-7), IV. Murâd'ın, Cihângîr Şâh'ın fevkalâde büyükelçisini kabûlünü anlatmaktadır. Bu sırada Hindistan Türk imparatorluğu, İran Türk imparatorluğunu geçerek, Türkiye'den sonra dünya ikinci büyük devleti olmuştur. Büyükeelçiye, padişahın cuma selâmlığı gösterilmiştir. Bu merasimde tasvîr edilen mücevherler, her türlü hayalin üzerindeydi.

Tavernier aynı asır için şöyle diyor (s. 129 v.dd.) : «İnanılmıyacak bir servet ihtivâ eden Hazîne dâiresi, iki ayrı hazîneden ibârettir. Umumî padişah hazînesinden, debdebeli merasimler ve şenlikler ve sarayın masrafları için lâzım olan para te'mîn edilir. Bu para az sonra yerine konur ve hazîne daima dolu kalır. Fakat asıl hazîne, bir kubbeli salondur. Yer altındadır. Yalnız padişahın huzûruyle açılır. Husûsî ve gizlidir. Bu hazîneye, denizlerde olduğu gibi bir çok nehir akar, fakat hiçbirinin oradan çıktığı görülmez.— Birinci hazîne, nakid ve nâdir eşyâ ile dolu 4 salondan ibarettir. Pek çok yay, ok, zenberek, tüfek, kılıç ve başka silâh vardır. Bunlar, çeşitli zamanlarda padişaha hediye edilmişlerdir.— Padişahın (IV. Mehmed), herbiri bir hazîne kıymetinde 150 kadar sorgucu vardır».

Hazîne'de pek iri inci, zümrüd ve pırlantalar vardı. Meselâ IV. Mehmed'in eline geçen ve garip bir hikâyesi olan «Kaşıkçı Elması», enfes temizlikte 84 kırat (17 gram) bir pırlantadır ki, hâlen Topkapı Sarayı'nda teşhirdedir. Bu taşa XVII. asır seyyahlarından Gemelli *(A Voyage Round the World,* I, 75), bugünki paramızla 122,5 milyon TL. kıymet biçmiştir.

Du Loir ise (s. 126), Sultân İbrahim'in kılıç alayında (1640) kavuğundaki mücevherler arasında bulunan iri zümrüdün bugünki râyiçle 50 milyon TL. («40.000 ekü altını») olduğunu yazmaktadır.

Kaanûnî Sultan Süleyman devrinde (1520 - 1566), hazîne-i hâssa'daki nakid para Enderûn Hazînesi'ne sığmamış, Yedikule'de ayrı bir padişah hazînesi ihdâs edilmiş, fazla nakid para buraya konulmuştur (Naîmâ, I, 38).

Hazîne'de parça parça milyonlar, milyarlar değerinde taşlar, taclar, tahtlar ve her türlü eşya vardı. Fakat koleksiyon olarak en dikkate değeri —bugün de elde bulunan ve ancak küçük bir kısmı teşhire konulabilen— Çin porselenleridir. On binlerce parça olan bu koleksiyondan ortalama bir parçanın değerini Ricault (I, 262) bugünki paramızla 337.500 TL. olarak tahmîn ediyor. Bugün bun-

ların antika kıymeti pek çok arttığı için bugünki koleksiyonun milyarlara bâliğ olduğu anlaşılır.

Hazinedeki eşya âdetâ mukaddes ve el değdirilemez mahiyetteydi. Felâket Seneleri'nin başında, Viyana bozgunundan hemen sonra, 1684'te Sadrâzam Kara İbrahim Paşa, harb masraflarını yetiştiremedi. «Raht hazînesi» denilen Türk padişahının at takımlarının bulunduğu hazineden bir kaç değerli parçayı nakde tahvîl edip harcamak istedi. Arz etti. IV. Mehmed, kabûl etti. Fakat devlet adamlarının bu hâdiseye canları sıkıldı. Tarihî eşyanın nakid gibi harcanmasını, imparatorluğun şân ve şerefiyle mütenâsib görmediler. «Bütün Avrupa, hattâ Hindistan'da» devletin mâlî kredisi ve şevketine söz söyleneceğini ileri sürdüler. Gerçekten bu husus Avrupa'da duyuldu ve dedikodu başladı. En büyük Hıristiyan hükümdârı olan Fransa kralı XIV. Louis, pâdişâhın raht hazînesinin satıldığının doğru olup olmadığını araştırmaya, Istanbul'daki büyükelçisi de Girardin'i memur etti. Büyükelçi, raht hazînesini görmek için Osmanlı devletinden izin istedi. Padişah, büyükelçi ve hükûmet, hep Edirne'de idi. Türk devlet adamlarının, büyükelçinin isteğine canları sıkıldı. Fakat hazîne gösterilmediği takdirde dedikodunun büyüyeceğini düşündüler. Büyükelçi, Edirne Saray-ı Hümâyûnu'na dâvet edildi, raht hazînesi kendisine gösterildi. Burada dağlar gibi yığılı 1.000 çift kâmilen mücevherli altın ve gümüş at takımlarını gören de Girardin'in nutku tutuldu, hayranlığını gizliyemedi. Fakat kendisine, gördüklerinin, padişahın avlanması için Edirne'ye Istanbul'dan getirilen takımlar olduğu, asıl raht hazînesinin Istanbul'da Topkapı Sarayı'nda bulunduğu söylendi. Gerçek de böyleydi. Sefir, kralına mektup yazdı. Raht hazînesinden birkısım eşya satılmış olsa bile, bunun «deryâdan katre» sayılabileceğini bildirdi (Silâhdâr, II, 232-3). Padişah hazînesi, işte böyle bir hazîne idi. Ali Baba'nın mağarası idi.

Pâdişâha Verilen Hediyeler

Klasik dönemdeki ihtişam ve debdebenin henüz girmediği ilk dönemde bile Osmanoğulları, büyük âlâyiş göstermişlerdir. I. Sultan Murâd'ın (1362 - 1389) kızı Nefîse Hâtûn'un evlenmesi buna örnektir. Nefîse Melek Sultan, 31 aralık 1378'de Karamanoğlu Dâmâd Alâeddin Ali Bey'le (saltanatı : 1357 - 1398) evlenmiştir. Karamanoğlu, sultân-efendi'ye yüz görümlüğü olarak bir rıtl (720 dirhem = 2.138 gram) ağırlığında çıplak ve yontulmuş taş vermiştir (Habeş zümrüdü, Mısır zebercedi, Horasan fîrûzesi, Bedah-

şan lâli, yâkut ve pırlanta) *(Münşe'âtü's-Selâtıyn,* I, 104-5). Ayrıca sultân-efendi'ye ve babası pâdişâha 100 deve yükü ipekli, bundan başka müzehheb (altın sırma işlemeli) kadife ve başka hediyeler takdîm etmiştir. Nefîse Hâtun, Karamanoğlu'nun hayat sigortası olmuştur. Siyâsî târih kısmında anlattığımız gibi, Karamanoğlu Alâeddin Bey, kayınpederi Sultan Murâd'ın genişlemesinden ürkmüş, kayınbirâderi Velîahd-Şehzâde Yıldırım Bâyezid Bey'in de yanıbaşındaki Hamîd (Isparta) sancak beyliğine tâyîni üzerine dehşet içinde kalmıştır. 70.000 askerle Konya'ya yürüyen ve şehri alan Sultan Murâd'ın çadırına gelen Nefîse Hâtun, babasının ellerini ağlıyarak öperek : «Devletlü babam, Alâeddin Bey'i afveyle!» demiş, sert bir asker olan Sultan Murad, yumuşamış, gelip bir daha ısyân etmiyeceğine söz vermesi ve af dilemesi şartıyle dâmâdını afvedeceğini, kızına bildirmiştir. Alâeddin Bey, kayınpederinin ellerini öperek af dileyip söz vermişse de, sonradan sözünde durmamış, nihâyet kayınbirâderi Yıldırım Bâyezid tarafından ortadan kaldırılmıştır.

1741 nîsânında Hacı Han, Nâdir Şâh Avşar'ın şu hediyelerini I. Sultan Mahmûd'a sundu *(Mür'ü't-Tevârîh,* 395b-6a) : 9 fil, 100 kese (5 milyon akça = 75 milyon TL.) değerinde 128 parça elmas ve 10 parça lâl ve 32 parça zümrüdle işlenmiş yüzük, 87 kese (4.350.000 akça = 65.250.000 TL.) değerinde elmas ve yâkut ve zümrüdle murassâ hançer, 120 kese (6 milyon akça = 90 milyon TL.) değerinde bir murassâ kılıç, 54 kese (2.700.000 akça = 40,5 milyar TL.) değerinde elmas yüzük, 120 kese (6 milyon akça = 90 milyon TL.) değerinde elmas yüzük, 5 kese (250.000 akça = 3.750.000 TL.) değerinde sarı yâkut yüzük, 8 kese (400.000 akça = 6 milyon TL.) değerinde sarı yâkut yüzük, 6,5 kese (325.000 akça = 4.875.000 TL.) değerinde 2 gök yâkut yüzük, 68 kese (3.400.000 akça = 51 milyon TL.) değerinde 2 lâl yüzük; bir kese (50.000 akça = 750.000 TL.) değerinde zümrüd yüzük, 2 kese (100.000 akça = 1,5 milyon TL.) değerinde murassâ kutu, 8,5 kese (425.000 akça = 7.875.000 TL.) değerinde çeşitli kumaş, cem'an 573 kese (28.650.000 akça = 429.750.000 TL.) değerinde hediye.

5 yıl sonra Sultan Mahmud, bu hediyelere mukabele etti. 1746 şubatında İran'a Nâdir Şâh için yola çıkarılan hediyeler şöyle idi: 60 kese (3.000.000 akça = 45 milyon TL.) değerinde 160 elmas ortasında bir büyük zümrütlü sorguç, 120 kese (6.000.000 akça = 90 milyon TL.) değerinde murassâ kılıç, 60 kese (3.000.000 akça = 45 milyon TL.) değerinde 36 iri ve 810 küçük elmas ve 6 altın düğmeli ve inci püsküllü beyaz Istanbul dîbâsına kaplı samur kürk.

12 kese (600.000 akça = 9 milyon TL.) değerinde murassâ kutu, 6 kese (300.000 akça = 4,5 milyon TL.) değerinde murassâ fincan zarfı, 26 kese (1.300.000 akça = 19,5 milyon TL.) değerinde 3 murassâ cep saati, 4 kese (200.000 akça = 3 milyon TL.) değerinde 2 murassâ gözlük, 11 kese (550.000 akça = 8.250.000 TL.) değerinde 10 dürbün, 10 kese (500.000 akça = 7,5 milyon TL.) değerinde çekmece, 3 kese (150.000 akça = 2.250.000 TL.) değerinde 4 tüfek, 30 kese (1.500.000 akça = 22,5 milyon TL.) değerinde murassâ tüfek, 25 kese (1.250.000 akça = 18.750.000 TL.) değerinde bir çift murassâ piştov, 4 kese (200.000 akça = 3 milyon TL.) değerinde at sorgucu, 140 kese (7.000.000 akça = 105 milyon TL.) değerinde murassâ raht, 7 kese (350.000 akça = 5.250.000 TL.) değerinde rişme, 12 kese (600.000 akça = 9 milyon TL.) değerinde gaddâre, 3 kese (150.000 akça = 6 milyon TL.) değerinde rikâb, 8 kese (400.000 akça = 2.250.000 TL.) değerinde eğer, 20 kese (1.000.000 akça = 15 milyon TL.) değerinde zînpuş, 2 kese (100.000 akça = 1,5 milyon TL.) değerinde yapuk, 175 altın (218.750 TL.) değerinde dizgin, 5 kese (250.000 akça = 3.750.000 TL.) değerinde 10 top dîbâ (bundan öncekiler hep at donatımına ait murassâ takımlardı, şimdi değerli kumaşlar başlıyor), 5 kese (250.000 akça = 3.750.000 TL.) değerinde 10 elbiselik üstüfe, bir buçuk kese (75.000 akça = 1.125.000 TL.) değerinde 10 elbiselik Venedik dîbâsı, 2,5 kese (125.000 akça = 1.875.000 TL.) değerinde Istanbul pudarı, 2,5 kese (125.000 akça = 1.875.000 TL.) değerinde 10 elbiselik dimi dîbâ, 2,5 kese değerinde 10 elbiselik taraklı dîbâ, bir buçuk kese değerinde 15 elbiselik çiçekli dîbâ, 2,5 kese değerinde 10 elbiselik telçekme, 300 altın (375.000 TL.) değerinde elvân şalı ve sof, 300 altın değerinde sof, 350 altın değerinde mevceli sof, 900 altın değerinde kadife yasdık, 6 kese değerinde 20 Şam kesmesi, bir kese değerinde 10 Sakız seccâdesi, bir kese değerinde 10 Uşak seccâdesi, 8,5 kese değerinde 40 samur postu, 4,5 kese değerinde 3 top çuha, 5,5 kese değerinde 3 top sâye çuha, 90 baş at, cem'an 860 kese (43.000.000 akça = 645 milyon TL.) değerinde hediye.

Ancak Padişah'ın Şâh'a bu hediyelerini götüren Kayserili Ahmed Paşa, Hemedân'dan geri dönüp hediyeleri Sultan Mahmud Hân'a iâde etti. Zîrâ Nâdir Şâh öldürülmüş, İran'da ihtilâl çıkmış, hediyelerin sunulacağı hükümdâr kalmamıştı *(Aynı Eser,* 399a). Halbuki Nâdir Şâh, ölümünden önce «Taht-ı Tâvûs» denen taht ile ibrişim tınablı bir saltanat çadırını hediye olarak Padişah'a yollamıştı. Uzun müddet bu iki çok değerli hediye Bağdad'da kaldıktan sonra 1757'de III. Mustafa'nın emriyle Istanbul'a getirildi.

Nâdir Şâh, Irak'taki Osmanlı toprağı Mukaddes Yerler'de hayır eserleri de yaptırmıştı. Bu arada, Osmanlı toprağında olmasına rağmen, Necef (Kûfe)'teki Meşhed-i Alî'ye bir cami yaptırdı. Camiin kubbesini altın plakalarla kaplattı ve iki minâresini de baştan başa altın kaplattı ve camiin cümle kapısını da altın kaplattı; camiin içindeki duvarlara da mücevherler gömdürttü.

1749'da I. Mahmûd'a Almanya imparatoriçesi Maria Theresia ağır hediyeler göndermişti *(Mür'ü-t-Tevârîh,* 403a) : Haftada bir kurulan çalgılı altın murassâ masa saati, altın murassâ masa saati, ayaklı büyük gümüş şamdan, üç kollu gümüş şamdan, büyük gümüş sini, hepsi gümüş kahve ibriği, şeker kutusu, kahve askısı, 12 kaşık, saksı, altın zarflı 12 fağfûr fincan, büyük gümüş kâse, hepsi gümüş çay ibriği, çay kutusu, 6 kaşık, 2 şamdan, 6 ayaklı büyük gümüş sini, 6 kapaklı gümüş sahan, iki büyük gümüş şamdan daha, bunun iki küçüğü, iki büyük gümüş buhurdan, gümüş gülâbdân, bir büyük gümüş tabak, bir büyük gümüş sini daha, hepsi gümüş 12 tabak, 12 kaşık, çay ibriği, 12 fağfur fincanı, büyük billûr boy aynası, 9 gümüş şükûfedân (vazo), murassâ hançer, murassâ dürbün, altın kutu, altın büyük sini, altın şeker kutusu, bir altın kutu daha, 6 murassâ cep saati, 6 murassâ (mücevherli) fincan, asma altın saat (pandüllü duvar saati), murassâ yeşim kutu, murassâ billûr kutu, murassâ buhurdan, altın gülâbdân (gülsuyu ibriği), altın leğen, murassâ ibrik, çok değerli kumaşlar...

1749'da I. Mahmûd'un Ravza-i Mutahhara'ya (Medîne'de Hazret-i Peygamber'in türbesi) gönderdikleri *(Mür'ü'--Tevârîh,* 403b): Sandûkaya örtülmek üzere 7.000 miskal (28 kg.) altından yapılmış sırma ile işlenmiş 120 arşın atlastan örtü, üçgen bir altın levha üzerine gömülmüş 752 kıratlık tek taş zümrüd ve çevresinde 768 kırat diğer bir tek taş zümrüd ve cem'an 752 kıratlık küçük zümrüdler ve 106 elmas ve 352 çok iri inci (dürr-i yetîm)'den yapılmış püskülü ve püsküllerin uçlarında zümrüdler. Hazret-i Fâtıma'nın sandûkası da aynı zamanda yenilenmiştir. Gene aynı zamanda (1749) I. Mahmud, Mescid-i Nebevî'yi 3.081 arşın tutarında 88 aded yeni seccâde ile döşetmiş ve mihrâbının iki tarafına iki büyük altın şamdan koydurmuştur. Peygamber'in sandûkasındaki eski örtü ise Istanbul'a getirilip Hazret-i Eyyûb'un sandûkasına örtülmüştür.

1750'de Hindistan Türk imparatoru Timuroğlu Ahmed Şâh (1748 - 1754), I. Mahmûd'a emsalsiz elmaslarla yapılmış bir sorguç, bir mücevher hançer ve son derecede değerli kumaşlar göndermişti *(Mür'ü't-Tevârîh,* 405a-b).

Timuroğlu Hümâyûn Şâh, Hindistan imparatorluğunu —geçici olarak— kaybedip İran'da Şâh Tahmasb'a sığınınca ona çok değerli mücevherler, bu arada 4 miskal = 80 kırat bir elmas sunmuştu.

Kaanûnî'nin Şehzâde Bâyezid vak'asında Şâh Tahmasb'a sunduğu hediye, para ve mücevherler de akıl almaz değerdedir. Bunların arasında bir kaç kafdan vardı ki, her birinin düğmeleri her biri 21 kırat lâl (Bedahşân yâkutu) idi. Fevkalâde şecereli 40 Arab atı, şâhâne mücevherli takımlarla donatılmıştı. Ayrıca Kaanûnî, Şâh'a 400.000 altın ve Velîahd-Şehzâde Selim (II. Selim) 100.000 altın göndermişti (500.000 altın = 1.250.000.000 TL.). Ayrıca Şâh'ın oğulları ve kızlarının her birine çok değerli hediyeler gönderilmişti. Kazvîn Sarayı'nın zenginliği, Istanbul'dan geri kalmıyordu. Şâh Tahmasb'ın yalnız Kahkaha (Alamut) kalesindeki hazînesinde 600 altın ve gümüş külçesi vardı ki, her külçenin ağırlığı 3.000 miskal (13,5 kg.) idi (4 ton altın, 4 ton gümüş). Şâh Tahmasb'ın ölümünde bundan başka keseler içinde 3.800.000.000 akça sikkesi, 800 altın ve gümüş miğferi, 200 yük ipeği, 30.000 saray elbisesi, 200 dünyaca meşhur şecereli Arab atı, gene 3.000 soylu Arab atı ve 3.000 devesi, 30.000 atlıyı techîz edecek silâh ve elbisesi, akıl almaz mücevherleri kalmıştı. Bu hazîneyi İran, 1579'da başlıyan büyük Osmanlı savaşında harcıyacak, fakat gene de Güney Kafkasya ile Batı İran'ı kaybedecektir.

III. Murâd'ın oğlu Velîahd-Şehzâde Mehmed (III. Mehmed) için yaptırdığı meşhur sünnet düğününde yalnız havâî fişekler için 60.000 altın harcandı (75 milyon TL.). 5 büyük nahl için 30.000 × 5 = 150.000 altın sarfedildi (187,5 milyon TL.). 600'e yakın küçük nahl için harcananlar hâriçtir. Yeryüzündeki bütün hayvan, balık ve kuşların heykellerinin yapılması için de çok masraf edildi. Yiyecek için yapılanlar da büyük meblâğlara vâsıl oldu. Bir fikir vermek için, yalnız 15.000 yaban kazından kebap yapıldığını anmak yeter. Bu kazlar, 12 günlük yoldan, koyun sürüsü gibi güdülerek Istanbul'a getirilmişti.

Sadrâzam Tiryâkî Mehmed Paşa, 1749'da Bağdad beylerbeyisi iken Musul'a gelmişti. Musul'da bir yerde bir büyük ibrik içinde 3.100 Abbâsî (750 - 1258) dînârı bulundu. Istanbul'a Hazîne'ye gönderildi (*Mür'ü't-Tevârîh,* 402b). 1749'da bu altınların satınalma gücü aşağı yukarı 3.875.000 TL. kadardı ama, aslında, bahâ biçilmez antika değeri bulunuyordu.

XII

PADİŞAH YÂVERLERİ

Kapıcılar ve Kapıcıbaşılar

Tanzîmât'tan önce pâdişah yâverlerine «çavuş», padişah emir subaylarına veyâ mâbeyncilere de «kapıcıbaşı» denmektedir. Kapıcıbaşılık, taşrada ileri gelen eşraftan bâzılarına bir pâye şeklinde de tevcih edilmiştir.

Kapıcılar, Saray-ı Hümâyûn'un kapılarını bekliyen muhâfızdan fazla, teşrifat işleriyle uğraşan emirberlerdi ve bunların subaylarına «kapıcıbaşı» denirdi. Orta Kapı kapıcıları ve Bâb-ı Hümâyûn kapıcıları diye 2 kısma ayrılmışlardı. Bunlara kelimenin Arabca'sı kullanılarak «bevvâb» da denirdi. Başlarındaki generale «kapıcılar kedhudâsı» denirdi. XVI. asır sonlarında kapıcıların sayısı 2.342 idi. Halbuki 1478'de yâni Fâtih'in son yıllarında 50'den ibârettiler. XVII. asırda daha da artmışlardır (Ayn-ı Alî, s. 93). Koçi Bey (s. 93) 1640 sıralarında 2.400 gösteriyor. Bunlara kapıcıbaşılar yâni subaylarının sayısı dahildir. Fâtih zamanında tek kapıcıbaşı ve 49 nefer kapıcı vardı. XVI. asır ortalarında kapıcıbaşı sayısı 4'e, sonlarında 10'a, XVII. asır başlarında 13'e, XVIII. asır başlarında 60'a, sonraları 150'ye çıktı. Fakat subay sayısı artarken, kapıcı sayısı aynı nisbette artmadı. Bu artışın sebebi, diğer sınıflara verilen bâzı vazifelerin gittikçe bu zümreye yüklenmiş olmasıdır.

Kapıcıbaşılar samur kürk giyer, gümüş asâ taşırlardı. Eyalet valisi olan beylerbeyi veya vezîre sadrâzamın veya padişahın emirlerini, bunlar götürürlerdi. İdâm fermanlarını da eyâletlere kapıcıbaşılar taşırlardı. Onun için bir eyâlet merkezinde kapıcıbaşının ansızın görülmesi, çok hayırlı bir işâret sayılmazdı. Bu durumda kapıcıbaşı, ayağının tozunu temizlemeden beylerbeyinin sarayına gider, padişah fermânını al kesesinden çıkarıp üç defa öpüp başına koyduktan sonra derhal okurdu. Vezir, beylerbeyi, sancak beyi, kumandan, idâm fermânına muhâtab kimse, çıt çıkarmadan dinler, kendisine bir kaç saat mühlet verilir, namaz kılar ve boynunu cellâda uzatırdı. Kapıcıbaşı, cellâdın idâmını gözüyle gördükten sonra Istanbul'a dönerdi. Padişah fermânına en küçük iti-

razda bulunmak, itiraz edenin âhıretini berbâd edecek büyük bir şerefsizlikti. Bir kaç kişi karşı durmaya çalışmışlarsa da, netice değişmemiştir. Bunların en meşhuru, Istanbul'daki cuntayı Tokat'tan yöneten ve IV. Murâd'a kafa tutan eski vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem meşhur Husrev Paşa'dır. Karşı koyunca konağı topa tutularak öldürülmüştür.

Îdâm fermânına karşı koyanın cenaze namazı kılınmaz, padişaha âsî olarak ölür ve mirascılarının hiç bir hakkı tanınmazdı. Bir tek subayın Istanbul'dan gelip Peşte'de veya Cezâyir'de, San'a'-da veya Erzurum'da, binlerce askeri ve adamı arasında bir paşanın kafasını kestirmesini ve bu olaya çıt çıkmamasını Batılı müşâhid ve tarihçiler hayretle anmışlardır. Böyle şeyler Avrupa'da o devirde büyük kargaşalıklara, hattâ iç savaşlara sebeb olurdu. Bu sûretle başı kesilen en meşhur devletlü galiba Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dır ki, muazzam bir ordunun başında sonsuz salâhiyetlerle Belgrad kalesinde bulunuyordu.

Eflâk, Boğdan (Romanya, Moldavya), hattâ Erdel'de (Transilvanya) voyvoda değişikliği olduğu zaman da yeni voyvodayı prensliğin merkezinde bir kapıcıbaşı padişah nâmesi vererek tahta çıkartır, voyvoda Istanbul'da ise prenslik merkezine kadar refakat ederek götürür, tahta oturur, bu adama itaat edilmesini o ülkenin asîllerine dehşetli bir ifadeyle bildirip geri dönerdi. Tac giyme merâsimine katılan kapıcıbaşı, bu tâcı kendisine veren padişaha Tanrı'ya itaat eder gibi mutıy olmasını söyledikten ve çok büyük olan bahşışını aldıktan sonra Istanbul'a döner, sadrâzama, prense tac giydirdiğini arz ederdi.

Vezir, beylerbeyi ve kalemiyye zümresinin büyüklerinin (nişancı, reîsülküttâb, beylikci gibi) oğullarından liyakatli olanlar ve arzu edenler, kapıcıbaşılıkla saraya alınırlardı. Kapıcıbaşıların bir kısmı, irâde tebliğ ve tebelluğ etmek için, daima padişahın yanıbaşında veya yakınında bulunurlardı.

Kapıcıbaşıların en kıdemlisine «başkapıcıbaşı» denirdi. II. Mahmud kapıcıları ve çavuşları ilga ettiği zaman, başkapıcıbaşının yerine başmâbeyncilik ihdâs olundu. Başkapıcıbaşı XVI. asır sonlarında günde 6.750 TL. alırken, yevmiyesi XVII. asır ortalarında bunun yarısına 3.375 TL.'na düşmüştü (aslında aynı akça'yı alıyordu, fakat akça'daki gümüşün yarı yarıya azalması dolayısıyle parayı bugünki satınalma değerine çevirdiğimiz için bu değişiklik olmaktadır). Başkapıcıbaşının asâsı altından ve murassâ (mücevherli) idi. Bâzı devirlerde birden fazla, hattâ 6 tane başkapıcı-

başı görülmektedir (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* 406). Başkapıcıbaşının pâyesi beylerbeyi (orgeneral) derecesinde idi. Terfî ederlerse dış hizmete vezir (mareşal) rütbesiyle çıkarlardı. Kapıcıbaşıların derecesi ise kıdemlerine göre alaybeyi (albay), ve sancak beyine (tümgeneral) kadar çıkardı.

Kapıcıbaşıların her biri, bu vazifeye getirildiği anda padişah huzûruna götürülüp —tıpkı Has Odalılar gibi— takdîm edilirdi. Çünki padişah emir subayları idiler, padişahın kendilerini şahsen tanıması îcâb ediyordu.

Kapıcılar, kapıcıbaşılar ve çavuşların sayısı, imparatorluğun teşkilât bakımından en büyük hâlini aldığı 1670-80 arasında bir kaç bini buluyordu (Ricault, II, 576).

Çavuşlar

Bunlar padişah yâverleri idiler. Başlarında çavuşbaşı bulunurdu ki, Tanzîmat'tan sonra «mâbeyn müşîri = maréchal de la Cour» denmiştir. Pâyesi, başkapıcıbaşı derecesinde, hattâ daha üstündü. Çavuşlar, padişah hatt-ı hümâyûnlarını, fermanlarını, irâdelerini tebliğ ederlerdi. Tâbî devletlere bir çok misyonla yollanırlardı. Klasik devirde geçici olarak bunlar Avrupa'ya gönderilirlerdi. Bâzı Enderûn san'atkârlarına, bilhassa bestekârlara da «çavuş» pâyesi verilmiştir ki en meşhurları Mustafa Çavuş'tur. Çavuşlar ve kapıcıbaşılar içinde bir kaç dil bilenler vardı (Ricault, II, 578). Çavuşlar, bu merâsimlerde, muâyedelerde, ulûfe dağıtılması törenlerinde protokolü düzenlerlerdi. Ellerinde murassâ altın asâlar taşırlardı. Vezir ve beylerbeyilerin de «çavuş» denen yâverleri vardı; fakat bunları saray (hunkâr) çavuşları ile karıştırmamalıdır. Vezir ve beylerbeyi çavuşları törenlerde ellerinde deynek (çevgân), tutarlardı. Halbuki hunkâr çavuşlarının asâları topuz şeklindeydi (Ricault, II, 578). Hunkâr çavuşlarına «dîvân çavuşları» da denilirdi. Zîrâ Dîvân-ı Hümâyûn'un Topkapı Sarayı'nda Kubbealtı'ndaki hükûmet toplantılarındaki düzenden sorumlu idiler.

1453'te çavuşların sayısı 200, XVI. asır ortalarında 300, sonlarında 324, XVII. asır başlarında 303, ortalarında 500-600, 1661'de 692 idi. XVIII. asır başlarında 800 oldu ve sonra azaldı. Kırım Hanı'nın maiyetine yâver olarak Saray'dan verilen 200 çavuş bunun dışındadır (III. Ahmed devri) (Râşid, II, 553).

Padişahın huzûruna alınmak üzere saraya gelen elçileri karşılayıp: «hoş geldiniz!» demek, çavuşların görevleri arasında idi.

Gelen elçi orta-elçi (ministre plénipotentiaire) ise çavuşbaşı onun önünden, büyükelçi (ambassadeur) ise yanında ve solunda yürürdü. Hepsini çavuşbaşı Saray'da karşılardı. Yalnız dünyanın Türkiye'den sonra 2. devleti olduğu asırlarda İran büyükelçisini Üsküdar'da karşılardı.

Dîvân-ı Hümâyûn'da vezir (mareşal) pâyesi verilen bir beylerbeyinin önüne düşen çavuşbaşı, onun konağına kadar götürürdü.

Çavuşbaşı, muâyede ve benzer törenlerde padişahın huzûrunna çıkacak yüzlerce zâtın herbirine ayrı davetiyeler yazdırtıp gönderirdi. Dâvetiyede o şahsın hangi saatin hangi dakikasında padişah huzûrunda bulunacağı kaydedilirdi ki, ne ince bir iş olduğunu belirtmiye lüzum görmem.

Istanbul'a yerleşmek üzere gelen çiftbozan veya serserileri kontrol edip çoğunu geldikleri yere gönderip şehrin nüfusunu çoğaltmamaya dikkat etmek de çavuşbaşının görevleri arasındaydı. Tabiî bu görevi adamları vasıtasıyle yapardı. Bu işin görevleri arasında uzun müddet devâm ettiğini de sanmıyorum.

Çavuş teşkilâtı ve çavuşbaşılığı 1836'da II. Mahmud lağv etti. Teşkilâtın saraya ait vazifeleri mâbeyn müşîrine, hunkâr seryâverine verildi. Başka görevleri adliye nezâretine, hâriciye nezâretine geçti.

XIII

BAŞKA SARAY HİZMETLERİ

Müteferrikalar

Padişah yâverliği ve emir subaylığı demek olan kapıcıbaşılık, çavuşluk gibi benzer bir teşkilât da müteferrikalıktır. Müteferrikalara Tanzimat'tan sonra «hademe-i hümâyûn» denmiştir. XVII. asır sonlarında Saray'da 631 müteferrika vardı. Bunların hepsinin yıllık maaş tutarları bugünki değerle 13.725.000 TL.'nı buluyordu. Yeme, içme, yatma, giyimleri Saray'a aitti ve bahşışları da vardı (Eyyûbî Efendi, *Kaanûn-Nâme,* 15). Başlarındaki generale «müteferrikabaşı» denilirdi. Vezirlerin de müteferrikaları vardı. Fakat bunlar rütbe ve mevkı'ce padişah müteferrikaları ile mukayese edilemezler. Padişah müteferrikalarının hepsi, devletin, bilhassa Istanbul'un çok tanınmış ailelerinin çocukları arasından seçilirdi (Uzunçarşılı, 428). Müteferrikalar sarayın âdî işlerini görmez, padişah ve saltanatın şerefiyle ilgili hizmetlere bakarlardı.

Baltacılar

«Baltacı» denilen Saray'ın hizmetleriyle ilgili askerî sınıfta XVII. asır sonlarında 813 ve XVIII. asır sonlarında 400 kişi bulunuyordu. Kumandanlarına «baltacılar kedhudâsı» denilirdi ve alaybeyi derecesindeydi. Dârüssaâde Ağası'na bağlıydı, ondan emir alırdı. Bunların mühim kısmı Bayezid'de Eski Saray-ı Hümâyûn'da hizmet görür, birkısmı da şehzâde, sultan ve kadın-efendilerin maiyyetlerinde onların saray dışı hizmetlerinde bulunurlardı. Seyahatlerde çadır kurmak gibi görevleri de vardı.

Zülüflü Baltacılar

Baltacılardan ayrı bir sınıftı. Mevcutları 120 - 200 arasında değişirdi. Bunlar Harem-i Hümâyûn'a odun taşırlardı. Aynı zamanda itfaiyeci idiler. Sarayda yangın çıkarsa söndürmek vazifesi bunlarındı.

Çâşnîgîrler

Farsca'da «çâşnîgîr», «çeşnici» demektir. Sarayda sofra hizmeti yapan garsonlara böyle denilirdi. Bunlar padişaha, misafirlerine (misafirler, padişahla aynı sofraya oturmazlardı), şehzâdelere, Has Oda subaylarına ve Saray'daki yüksek rütbelilere servis yaparlardı. XVII. asır başlarında sayıları 117, XVIII. asır sonlarında 50 idi. XVII. asır ortalarında herbiri günde 900 TL. tutarında yevmiye alırlardı.

Peykler

Padişahın postacısı idiler (courier). Saltanatın şevketini göstermek için 150 kadar Saray peyki (XVIII. asır sonlarındaki sayı) sırma işlemeli çûha elbise giyer, murassâ (mücevherli) gümüş kuşak ve altın hançer kuşanırlar, ellerinde teber ve başlarında sorguç, törenlerde padişaha refakat ederlerdi. Bunlar, bir şey bildirmek veya birini çağırmak için şuraya buraya gönderilirlerdi. Peykbaşı, törenlerde mücevher bir tac giyer ve murassâ tîrkeş takınırdı (Uzunçarşılı, 442-3). 1640'larda sayıları 20-30 idi (Koçi Bey, 94); başlarında binbaşı pâyesinde bir subay vardı.

Şâtırlar

Bunlar da peyklere benzerler. Yalnız haberci olarak daha uzak mesafelere gönderilirlerdi. Ehemmiyetleri de daha azdı. Bir kaç defa lüzumsuz görülerek lağv edildi, vazifeleri peyklere verildi. Başlarında altın yaldızlı miğfer, ellerinde «teber» denilen sapı uzun ve ağzı kavisli balta taşırlardı. XVI. asır sonlarında sayıları 57 idi. İyi koşucu ve binicilerden seçilirlerdi. Şâtırbaşı, bir gün padişah Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda iken bahse girmiş, yaya koşarak Edirne'den Dimetoka'ya 10 saatte gidip gelmiş, bahsi kazandığı gibi, IV. Mehmed'den ihsan da almıştı.

Mehterler

Mehter-hâne-i Hümâyûn, padişahın bandosu, askerî muzıkası idi, saraya bağlıydı. Saltanat alâmetleri arasında ehemmiyetinden bahsetmiştim. Sarayda 200 kadar askerî sâzende bulunurdu. (Koçi Bey, 93). Bunlara «mehter» denilirdi. İkindi zamanı Saray-ı Hümâyûn ve padişah seferde ise otağ-ı hümâyûn önünde mızıka çalarlardı. Sefer yürüyüşlerinde, bazı törenlerde, muhârebe

meydanında padişahın bulunduğu yerin yakınında mehter peşrevleri çalarlardı. IV. Murâd'ın (1623 - 1640) son yıllarında sayıları 300 idi (Evliyâ, I, 621). Çeşitli kalelerdeki, hükûmet konaklarındaki mehterler tabiatiyle saray teşkilâtından hâriçti ve bu rakama dahil değildi. Mehterbaşı, sancak beyi (tümgeneral) derecesinde bir müzisyendi. XVI. asır ortalarında bile Türk ordusunda 1.200 mehter vardı.

Çadır Mehterleri

Seferlerde padişahın veya serdâr-ı ekremin çadırlarını birer menzil önden giderek kurarlardı. Bunlara «çadır mehterleri» veya Farsca olarak «mehterân-ı hâyme» denilirdi. XVII. asır başlarında 835, ortalarında 2.000 (Koçi Bey, 93), 1757'de 875, 1776'da 861 kişi idiler (Uzunçarşılı, 453-4).

Emîr-i Alem

«Emîr-i alem» denilen kumandan, hem mehterbaşının yâni Mehter-hâne-i Hümâyûn'un, hem çadır mehterlerinin en yüksek âmiri idi, hem de padişahın sancak ve bayraklarından sorumlu idi («alem», Arabca'da «sancak» demektir). Bir elçi, hükümdârından padişaha nâme getirmişse, bu nâmeyi elçinin elinden emîr-i alem alır, kubbe vezirlerinin sonuncusuna verirdi. Her vezir bir üstündeki vezire vermek sûretiyle nâme ikinci vezirden sadrâzama gelir ve o da padişaha takdîm ederdi. Padişah, elçiye hükümdârına verilmek üzere nâme tevdî ederse, bunun tersi olurdu : Nâmeyi padişahtan sadrâzam alarak ikinci vezîre verir, sırasıyle kubbe vezirlerini dolaşan nâme, emîr-i aleme gelir, o da elçinin eline tutuştururdu.

Sancak ve bayrak taşıyan askere de mehter denilirdi. XVI. asır sonlarında sancak ve bayrak taşıyan 228 mehter vardı. Bunlar saltanat sancaklarını taşırlardı. Yoksa çeşitli askerî sınıf ve birliklerin kendi bayrak, sancak ve generallerinin tuğlarını taşıyan bayrakdâr, sancakdâr ve tuğcuları ayrı idi. Bunlar, o sınıfların kadrosunda bulunurlardı.

Sîm Sakkaalar

Sîm sakkaalara «dîvân-ı hümâyûn sakkaaları» da denilirdi. Arabca «sakkaa» Türk şîvesinde «saka» şeklinde söylenir, «sîm» de gümüş demektir. Bunların sayısı umumiyetle 36 idi. Dîvân-ı Hü-

mâyûn (hükûmet) toplantılarında hizmet ederlerdi. Pek mukaddes sayılan Hırka-i Saâdet dâiresinin taşlığını yıkamak da bu sınıfın görevleri arasında idi. Sakkabaşı, Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarında, başta vezîr-i âzam (sadrâzam) olmak üzere vezirlere ve hükûmeti teşkîl eden diğer zâtlara —rütbe ve kıdemleri sırasıyle— yazın karlı şerbetler, kışın macun ve boza gibi şeyler sunardı (Uzunçarşılı, 455-6). Bunlara niçin «gümüş saka» denildiğini tesbît edemedim. Herhalde işlerini gümüşten eşya ile görüyorlardı.

Hunkâr İmamları ve Müezzinleri

Hunkâr müezzinlerinin sayısı XVII. asırda 15 iken XVIII. asırda 30'a kadar çıkmıştır. Hunkâr imamları da aynı sayıdaydı. Padişahın ibadeti sırasında görev yaparlardı. Hepsi müzisyenler arasından seçilirdi ve içlerinde musiki tarihimize geçmiş değerli bestekârlar vardır. Meselâ Dede Efendi, Şâkir Ağa ve daha bir çokları ser-müezzin-i şehryârîlik yapmışlardır. Sermüezzin veya Türkçe deyişiyle müezzinbaşı, Has Oda subayları arasında sayılırdı. Gerek o, gerek hunkâr serimâmı yüksek pâyede görevliler idi.

Müneccimler ve Müneccimbaşı

Müneccimbaşı ve ikinci müneccimin idarî bakımdan âmiri hekimbaşı idi ki, az aşağıda bahsedilecektir. Bunlar, gûyâ herhangi bir olay için eşref saati tâyin edip maneviyatı yükseltirlerdi. Doğum gibi hâdiselerin tarihlerini de zabtederlerdi. Bunların sarayda bulunması an'ane icabı idi. Nitekim son zamanlara kadar Avrupa saraylarında da müneccimler vardı. Eşref saate aslında sarayda fazla inanan yoktu. I. Abdülhamîd ve yeğeni III. Selim gibi hükümdarlar açıktan açığa alay ederlerdi. I. Abdülhamîd'in (1774-1789) sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Koca Yûsuf Paşa'ya yazdığı bir hatt-ı hümâyûndaki şu kısımlar, zâyiçeye ne derecede itibar ettiğini göstermektedir (Başbakanlık Arşivi, Emirî Tasnifi, I. Abdülhamîd devri, dolap I, sandık 7, hatt-ı hümâyûn 9) :

«Hazret-i Fahr-i Kâinât Efendîmiz (Peygamberimiz), nücûmen (yıldızlara bakarak) bir mahalle hareket etmedi; el-mütevekkil ale-llaah... Benim umûrum (işlerim) Cenâb-ı Hakk'a tefvîzdir, nücûma tefvîz değildir (yıldızlara kalmamıştır). Devlet-i Aliyye'de gerçi bu misilli umûr-ı mu'azzama vakt-i muhtâr add

olunagelmişdir; hemân hareket... Düşmân-ı dîn üzerimize geldikde 'sâ'at gelmemişdir' diye sâ'ate müterâkib olunur mu?...».

Çok daha önceleri, II. Osman (1618 - 1622) da yıldızlara inanmadığını açıklamış, fakat bu hâli halka çok kötü gelmişti.

Avrupa saraylarında da XX. asrın ilk yıllarına kadar müneccimler vardı. Orada da XIX. asırda yıldızlara inanan kalmamıştı. Fakat zâyiçe yapan müneccimler, prensleri, prensesleri eğlendirirlerdi. Nitekim bugün de yıldız falı vermiyen hemen hiç bir gazete ve mecmua yoktur.

Müneccimlerin ve müneccimbaşıların şarlatan cahiller oldukları sanılmamalıdır. İçlerinden çok değerli bilginler, riyaziyeciler, san'atkârlar yetişmiştir. IV. Mehmed'in müneccimbaşısı Ahmed Dede-Efendi, tarihe kısaca «Müneccimbaşı» diye geçmiştir ki, Osmanlılar'ın, hattâ Türkler'in yetiştirdiği en büyük târihçi sayılabilir.

Bâbüssaâde Ağası

Sarayın büyük âmirlerinden biri de Bâbüssaâde Ağası idi. XVI. asrın sonlarına kadar Harem'de dârüssaâde ağası neyse, harem dışında da bâbüssaâde ağası oydu. Sonradan bu ehemmiyetini kaybetti. Beyaz hâdim ağalarının kumandanı ve bizzat kendisi hadım ağası idi. Derecesi beylerbeyi (orgeneral) ile eşitti. 70 kadar padişah camiinin en yüksek mercii o idi. Bu camilerin herbirinin mütevellîsi, yıllık hesaplarını Bâbüssaâde Ağası'na verirlerdi. Bâbüssaâde Ağası'na, ehemmiyetini kaybettiği sonraki asırlarda «Kapı Ağası» da denmiştir.

Bâbüssaâde Ağası'nın emrinde bir çok subay vardı. Bunların en ehemmiyetlisi —gene bir ak hadım olan— saray ağası idi. Sarayın umumî ve daimî temizliğinden sorumlu idi. Hademe-i hâssanın kumandanı idi. Padişah seferde veya Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda olsa bile o, Topkapı Sarayı'nda kalır ve işine devâm ederdi (Uzunçarşılı, 356-7). Bâbü's-Saâdeti'ş-Şerîfe Ağalığı, 1908'e kadar Yıldız'da devâm etmişse de, Tanzimat'tan sonra artık ehemmiyetleri kalmamıştı.

Saray Doktorları ve Hekimbaşı

Sarayda daimî olarak 20'den fazla doktor bulunurdu. XVIII. asrın sonları için d'Ohsson bu sayıyı 18 olarak veriyor, ayrıca 8 veya 10 da cerrah (operatör) olduğunu söylüyor (VII, 11). Bunlar, ulemâ'dan sayılır ve ilmiyye sınıfının bütün imtiyazlarını taşırlardı. 24 saat müddetle daimî şekilde 2 hekim nöbette bulunurdu.

Nöbetçi 2 hekimle nöbetçi 2 cerrah, Kızlarağası'nın dairesinin yanındaki bir odada bulunurlardı. Ayrıca sarayda bir kehhâlbaşı (göz doktoru) ve herhalde yanında bir iki daha kehhâl vardı. Cerrâhbaşı (başoperatör) aynı zamanda şehzâdelerin sünnetini yapar ve saraya alınan hadımları da muayene ederdi (d'Ohsson, VII, 13).

Görevi 1836'da ilga edilen hekimbaşına daha resmî olarak «ser-etıbbâ-i hâssa» denilirdi. «Etıbbâ-i hâssa» denilen saray doktorlarının, saray cerrah ve göz hekimlerinin, ayrıca gene bunlar gibi ilmiyye sınıfından gelen saray müneccimlerinin en büyük âmiri idi. Dış göreve çıkarsa kazasker (mareşal=vezîr'e eşit en yüksek dinî - ilmî - kazâî rütbe) olurdu. Türkiye'deki resmî tabib ve cerrahların tâyin ve azillerini tasdik edip etmemek salâhiyeti de hekimbaşının idi. Zaman zaman Istanbul'daki Müslüman ve gayri Müslim (bilhassa Yahudî) hekimleri teftişe çıkarlardı. Ehliyet-nâmesiz (diplomasız) çalışanların dükkânlarını (muayenehânelerini) kapatır ve ceza verirlerdi. İstedikleri hekimi veya cerrâhı istediği zaman imtihana çekip ehliyetini beğenmezse meslekten men' edebilen hekimbaşılar arasında çok değerli bilginler yetişmiş ve târîhe geçmiştir. Görevleri, kendilerinin zamânının sıhhıye nâzırı makamında bulunduklarını gösterir.

Bir tabîbin yanında çalışıp staj devresi geçiren veya hastahânelerden birinde çalışan tıb talebesi, imtihana hazır olduğunu bildirince, hassa hekimlerinden biri tarafından imtihan edilir, muvaffak olursa kendisine mesleğini icrâ edebilmek üzere icâzet-nâme verilirdi.

Hekimbaşıların sarayda «Başlala Kulesi» denilen yerde bir daireleri ve müstakil eczahaneleri vardı. Hekimbaşının ısmarladığı ilâcı buradaki eczacı hazırlar, kâseye, hokkaya veya kutuya koyar, üzeri hekimbaşı tarafından imzalanır, zenci hadım ağalarından birine verilerek, hasta kimse ona yollanırdı (*Târîh-ı Enderûn*, I, 193-4).

Bir padişah ölüp yerine başkası tahta çıktığı zaman hekimbaşının azli kanundu (Vâsıf, II, 285). Fakat padişah ölmeyip tahttan indirildiği takdirde, hekimbaşı değiştirilmezdi. Çünki bu takdirde hekimbaşının bir ilgisi veya ehliyetsizliği bahis mevzuu olamazdı (Râşid, III, 235). Son zamanlarda hekimbaşılara «kazasker» rütbesi verilmiştir. Daha önceleri «beylerbeyi» pâyesine tekabül eden ilmî rütbede idiler.

Saray hekimlerinin içinde bir de ruhiyatçı vardı. «Tabîb-i rûhânî-i hâssa» denilirdi. Hastaya telkinlerde bulunur, derdini anlamıya çalışır, maneviyatını yükseltirdi.

XIV

BOSTANCI OCAĞI ve SARAYIN DIŞ HİZMETLERİ

Bostancı Ocağı

Bostancı Ocağı, sarayın ve padişahın has bahçelerinin gerçek bir muhâfız hassa alayı idi. XVI. asır sonlarında mevcudu 1.612, bir kaç yıl sonra 2.030, 1595'te 4.000'i aşkındı. Sonra bu rakam düşmiye başladı. 1746'da 3.323 mevcudu bulunuyordu. Bostancı Ocağı, fazla askere ihtiyac olduğu zaman sefere de gönderilirdi.

Bostancılar, padişaha mahsus saray, kasır, köşk, has bahçelerin bahçe kısımlarını hem muhâfaza eder, hem de bakımını yaparlardı. Padişaha ait bahçelerde sebze, meyve ve çiçek de yetiştirilir ve Saray'ın ihtiyacından fazla geldiği için bostancılar tarafından hazîne-i hâssa hesabına satılırdı. 200 bostancı sebze ve meyve, 17'si de çiçek satışı ile uğraşırdı.

Ocakta 9 rütbe vardı. Hepsinin üniformasındaki değişiklikler, rütbelerini belli ederdi. En yüksek rütbeli subaylar, yeşil makdem kuşananlardı. İltimaslı ailelerin çocukları, bostancı yazılırdı.

Hasekiler

Bostancı ocağından 300 kişi haseki (doğrusu : hâssagî) adını taşırdı. Kırmızı çuhadan üniforma giyer ve ellerinde asâ tutarlardı. Bu sınıfta neferlik yoktu. Bütün hasekiler küçük subay (gedikli) veya subay idiler. Başlarındaki binbaşıya «hasekibaşı» denirdi. Hasekiler, padişaha daha yakın hizmetlerde kullanılırlardı. Hasekibaşının âmiri de bostancıbaşı idi. Padişah kılık değiştirerek (tebdil-i kıyâfetle = Arabca : mütenekkiren, Fransızca : in cognito) şehri gezmiye çıktığı zaman yanına gene kılık değiştirmiş bir kaç haseki alırdı (*Târîh-ı Enderûn,* I, 293).

Edirne Bostancı Ocağı

Bir bostancı ocağı da Edirne'de idi ve mevcudu 1746'da 954'ü bulmuştur. Başka bir şehirde bostancı yoktu. Istanbul'daki ocağın küçültülmüşü idi (yukarıda Istanbul bostancıları için verilen sa-

yılara, Edirne ocağı dahil değildir). Edirne Saray-ı Hümâyûnu bahçelerini muhâfaza eder ve bunlara bakarlardı.

Bostancıbaşı ve Ocağın Diğer Büyük Subayları

Ocağın kumandanına «bostancıbaşı» denilirdi. Saray içinde yaşayıp —padişahtan başka— sakal koyuverme imtiyazına sahip tek kişi idi. Haliç kıyıları dâhil Istanbul sahillerinin yüksek inzibat ve âsâyişinden de o mes'uldü. Bütün bu sâhillerde kim yalı yaptırmak isterse, bostancıbaşının nihâî muvafakatini almıya mecburdu. Sahili çirkinleştirecek inşaatı kim olursa olsun yapamazdı. Onun için Osmanlı devrinde Boğaz ve Haliç kıyıları birbirinden zarif yalılar ve bahçelerle örülü, bütün yabancı ziyâretçilerin dünyanın en güzel çizgisi olarak tavsîf ettikleri bir köşe olmuştu. Kayıkla gezerken padişah çirkin bir inşaat görünce bostancıbaşını azarlar ve hemen yıktırılırdı. Haliç ve Boğaz kıyılarındaki her yapı, «bostancıbaşı defteri»ne kaydedilirdi. Bu defterlerden birkaçı elimizdedir ve çok kıymetli tarih kaynaklarıdır. Padişah kayıkla gezerken, nereden geçiliyorsa, oraya ait sahifeler açık tutulurdu. Padişah, bir yapının ne ve kimin olduğunu sorunca bostancıbaşı, önündeki açık sahifeye bir göz atıp söylerdi.

«Odabaşı» ocağın hükûmet nezdindeki subayı idi ve Bâb-ı Âlî'de bulunurdu (d'Ohsson, VII, 8). XVII. asırda bunun yevmiyesi 337,5 TL. idi (15 akça). Yılda iki kat çuhadan latası saraya aitti. Bundan başka kendiisne mendil ve gömleklik olarak bir top bez verilirdi (Ricault, 105).

«Ağa Karakulağı», ocağın Yeniçeri Ocağı nezdindeki subayı idi ve Ağa Kapısı'nda bulunurdu. Bir yangın çıktığı zaman derhal öğrenir, saraya koşar, padişaha arz edilmek üzere kızlarağasına söylerdi (d'Ohsson, VII, 8). «Ağa Karakulağı»nı, bostancı ocağı ile ilgisi olmıyan «karakulak ağa» ve «vezir karakulağı» ile karıştırmamalıdır. Bu ikisi, pâdişahtan sadrâzama ve sadrâzamdan padişaha nâme taşıyan iki subaydır.

«Kuşcu», d'Ohsson'a göre, padişahın orman ve korularının müfettişi idi. Atâ Bey'e göre ise (I, 293) habsedilen bostancı ve hasekilerin terbiyesi ile uğraşan bir subaydı. Her iki işin âmiri olması muhtemeldir.

Padişaha ait bostancıların nezaretindeki has bahçeler, güllük, lâlelik, şemşîrlik gibi yalnız tek bir çiçek ve bitki yetiştirilen bahçeler şeklinde olduğu gibi, hârikulâde şekilde tanzîm edilmiş parklar şeklinde de olurdu (Miller, *The Sublime Porte*, 223-4). Bostan-

cılar, bâzı yazarların sandığı gibi, bu bahçelerde bahçıvanlık etmezlerdi. Bahçıvanlara nezâret ederlerdi.

Çöp Arayıcılar

Saray-ı Hümâyûn hamamlarının suyunun denize döküldüğü yerde «arayıcı» denilen adamlar, deniz kumunu kalburdan geçirmekle görevli idi. Her zaman için Saray kadınlarının dalgınlıkla suya düşürdükleri mücevherler, altın ve gümüş eşya zuhûr ederdi (Eremya Çelebî, 8).

Saraya Bağlı Atölyelerde Çalışan San'atkârlar

Saray dışında, şehrin şurasında burasında birtakım hâssa atölyeleri, iş yerleri, fabrikaları vardı. Bunlar padişaha aitti ve yalnız sarayların ihtiyacı için mal yaparlardı.

«Halvaciyân-ı Hâssa», 1755'te 6 usta ve 100 küsur kalfadan müteşekkildi. Saraya helva yaparlardı. Fakat saray dışında idiler. «Habbâzîn-i Hâssa» da saray dışında çalışırdı. Yalnız saray için ekmek, pide ve benzeri şeyler yapan fırıncılardı. Bunların ve aşağında anılacak olanların hepsinin kontrolu, Enderûn-ı Hümâyûn'daki Kilercibaşı'na aitti. 1755'te Saray dışında fakat yalnız Saray için çalışan başlıca şu esnaf vardı :

17 hassa kasabı, 23 hassa yoğurtçu ve sütçüsü, 31 hassa sebzecisi, 17 hassa tavukçusu, 23 hassa simitçisi, 6 hassa buzcu ve karcısı, 15 hassa kalaycısı, 27 hassa mumcusu, 25 hassa sakası, hepsi 184 kişi (Uzunçarşılı, 460).

Saray içinde çalışan Saray'ın yemekleriyle ilgili personel bunlardan başkadır ve bundan sonraki bahsimizde gözden geçirilecektir.

«Câmeşûyân-ı Hâssa» denilen hassa çamaşırcıları da Saray dışında çalışırlardı. Bunlar saraya ait çamaşırları yıkarlardı. Yıkanmaya çamaşırcıbaşı nezaret eder ve 1755'te günde 270 TL. alırdı (Uzunçarşılı, 460-1).

Saray dışında atölyelerinde çalışan gerçekten san'atkâr bir zümre de «hayyâtîn-i hıl'at» yâni hıl'at terzileri idi. Sayıları 36 kadardı. Padişahın vezirlere taltîfen giydirdiği ve İslâm hukukunda hükümdâra ait bir saltanat alâmeti olan «hıl'at» denen hırkaları yaparlardı. Hıl'atlerde fevkalâde değerli kumaşlar ve kürkler, zer (altın) ve sîm (gümüş) teller kullanılırdı.

Saray için elbise diken hassa terzilerinin sayısı ise XVI. asır sonlarında 369 idi.

Gene Saray dışında çalışan bâzı hassa san'atkâr ve esnafının 1755 mevcutları şöyledir: 3 mücellid, 1 mürekkepçi, 2 keçeci, 7 nakkaş, 8 ipekçi, 7 kuyumcu, 3 hâkkâk, 2 saatçi, 12 kılıççı, 1 kıncı, 4 zırhcı, 8 yaycı, 11 okçu, 7 kazancı, 4 çilingir, 5 dülger, 2 çıkrıkçı, 8 çizmeci, 12 debbağ, 3 kadifeci, 7 sîmkeşçi, 4 altın tozcu (zergûb), 5 kürkçü, 6 kandilci, 1 marangoz vs., bunların toplamı 250'yi bulmaktadır (Uzunçarşılı, 463-4; Başbakanlık Arşivi, *Saray Ehl-i San'at Defteri,* Kâmil Kepeci tasnîfi, defter no. 7.224).

XV

MATBAH-I ÂMİRE

Saray Mutfakları

Topkapı Sarayı'ndaki mutfağa «Matbah-ı Âmire» denmektedir. Büyük teşkilâttır. Bir önceki bahsin sonunda gördüğümüz gibi, Matbah-ı Âmire, sarayı besliyememekte, ayrıca sarayın yiyip içmesi için saray dışında yüzlerce hassa esnafı çalışmaktadır. Burada hemen şunu belirterek bahse gireyim, Matbah-ı Âmire'de padişah ve Hânedân için değil, Saray personeli için yemek pişer. Padişah ve Hânedân'ın mutfakları ayrıdır.

XVII. asırda Tavernier, Matbah-ı Âmire'yi şöyle anlatır (s. 73 v.dd.) :

«Sağ kolda, Dîvân kurulduğu günlerde Yeniçeriler'in sıralandığı galerinin arkasında, Saray'ın mutfak dâireleri vardır. Bu dâireler, birbirinden ayrıdır. Herbiri hususî memurların nezareti altındadır. Vaktiyle 9 daireden ibaret olan mutfaklar, şimdi 7 daireye indirilmiştir. Her mutfağın kendi şefi, hepsinin başında da 400 aşçıya kumanda eden bir aşçıbaşı vardır. Padişaha mahsus mutfağa «has matbah» denilir. Vâlide-sultâna, sultanlara, hasekilere mahsus ikinci mutfağın adı «Vâlide-Sultan Matbahı»dır. «Kızlarağası Matbahı» denilen üçüncüsü, Harem'e ve orada hizmet gören harem ağalarına mahsustur. Dördüncüsü, padişahın en yakınlarından biri olan kapı ağası'na aittir. Dîvân memurları da bu mutfaktan yerler. Beşincisi «Hazînedârbaşı matbahı»dır ve hazînedârbaşı ile emrindekilere mahsustur. Altıncı mutfak «kilercibaşı» ve yedincisi de «saray ağası» mutfaklarıdır. Bahçelerde çalışan bostancıların mutfakları ayrı bir yerdedir ve bunlara dâhil değildir.

«Saray mutfaklarına asla sığır eti girmez. Burada, gerek içeride, gerek dışarıda hizmet edenler için, günde 500 kadar koyun kesilir. Koyunların ekseriya en nefis cinslerinin yetiştirildiği İran sınırı civarından getirtilir. Kesilen koyun sayısına bakılırsa, mevsime göre harcanan tavuk ve güvercin sayısı, pilavlık pirinç ve tereyağının mıkdarı kolayca tahmin edilebilir... Tatlı yapmıya mah-

sus 6-7 daire, mutfakların üst tarafında ve ayrıdır. Burada daimî şekilde çalışan 400 tatlıcı, türlü tatlılar, şerbetler ve turşular yaparlar».

Zaman zaman 7, 8 veya 9 daire olan, ayrıca tatlıcı daireleri bulunan saray mutfakları, bir çok odalardan müteşekkil, üstü kurşun kaplı, muazzam bir yapılar topluluğu idi. Bir kısmında şimdi Çin porselenleri koleksiyonu teşhîr edilmektedir. Tavernier, padişah ve hânedan mutfaklarını umumî mutfaklar arasında sayıyorsa da, umumiyetle bu iki mutfak, diğerlerinin yanında değil, Harem-i Hümâyûn'dadır. Tanzimat'tan sonraki Dolmabahçe, Yıldız gibi saraylarda da böyleydi. Padişah mutfağına «kuşhâne» de denilirdi.

XVI. asır sonlarında 60 aşçı ile 200 yamak vardı. XVII. asır için Tavernier yukarıda görüldüğü gibi 400 aşçı ve 400 tatlıcı göstermektedir. 1755'te bu sayı 270 küsura inmişti ve bu tarihte bunlar günde 67,5 TL. alırlardı. Yiyecek, içecek, yatacak, giyecekleri saraya aitti, bahşışları da vardı. Aşçıbaşıların maaşı tabiatiyle çok daha yüksekti. XVII. asır ortalarında Matbah-ı Âmire'de çalışanların sayısı 1.370 idi ve bunların yıllık maaş tutarları 52,5 milyon TL.'nı geçiyordu, bahşış ve tâyinatları ayrıydı.

Matbah-ı Âmire veya Hümâyûn'un âmiri başaşçıbaşı idi. Günde 2.700 TL. ve yılda iki kat üniforma alırdı. Her yemek grubunun (hamur işleri, sebzeler, et yemekleri, kebaplar vs.) başında «aşçıbaşı» denilen bir şef bulunuyordu.

Hükümdârın nefs-i hümâyûnu için pişen ve arta kalanını yakınlarının yedikleri yemeği «kuşhâne» denen Harem'deki hususî mutfakta, yeryüzünün kendi yemek ihtisasları içinde en usta adamları olan 12 aşçı pişirirdi. Bunların başındaki aşçıya «ser-çînî» denilirdi. Tanzimat'tan sonra ve hemen önceki devirde, XIX. asırda, bilhassa II. Abdülhamîd devrinde Türk mutfağı, kuşhâneden çıkan aşçılar vasıtasıyle zirvesine erişmiş ve dünyanın en lezzetli yemekleri pişirilir olmuştu. Aşçılar asırlardan beri Mengen kasabasından gelir ve istidat gösterenler padişah aşçılığına yükselirlerdi. Namlı Mengenli aşçılara servet değerinde maaş ve bahşış verilirdi.

Matbah-ı âmire emîni adını taşıyan levazım memuru, mutfak masraflarına bakardı ki, aşağıda anılacağı gibi, çok büyük bir bütçeye sahipti. Zîrâ sarayda binlerce, hattâ on binlerce kişi yemek

yiyordu. Dışarıdaki atölyelerde saraya yiyecek hazırlıyan hâssa esnafının para kontrolü de bu emîne, yaptıklarının kalite ve nefaset kontrolü ise saray kilercibaşısına aitti.

Topkapı Sarayı'ndaki has fırınlarda 8 çeşit ekmek yapılırdı.

Bu anlattığımız Topkapı Sarayı'na ait mutfak teşkilâtının küçükleri Edirne Sarayı'nda, Eski Saray'da, Galata Sarayı'nda ve başka küçük saraylarda da mevcuttu.

Matbah-ı Âmire'nin Yiyecek Masrafları

Matbah-ı Âmire'nin kayıtları pek muntazamdı. Günlük, aylık ve yıllık olmak üzere 3 çeşit defter tutulurdu. Matbah emîni, bu defterlerden mes'uldü.

XVII. asır ortalarında sarayın yalnız et masrafı yılda, 29.250.000 TL. tutuyordu (Hammer, X, 451).

Bu masrafların mütevazı olduğu XV. asrın sonlarına ait 894-895 (1489 - 1490) yılına ait saray mutfaklarının muhasebe bilançosu defterini Ömer Lutfî Barkan yayınlamıştır (*İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII, no. 1-2, Istanbul, 1963, s. 380 v.dd). Burada 2 şubat 1489 - 22 ocak 1490 arasında II. Bâyezîd'in saray mutfaklarının masraflarını görüyoruz. Muhasebe defteri, kiler emîni Muslihuddin ve kâtibi Muhiddin tarafından tutulmuştur. Buna göre yiyecekler için 1.334.450 akça ve maaşlar için 202.446 akça, cem'an 1.536.896 akça harcanmıştır ki bugünki satınalma değeri aşağı yukarı 138.300.640 TL.'dır.

XVI. asır ortalarında bu masraf (Kaanûnî devri), 226 milyon TL., 1570 yıllarında (II. Selim devri) 283,5 milyon TL., asrın sonlarında (III. Murad devri) 1574'te 708 milyon TL., 1595'te (III. Mehmed'in ilk saltanat yılı) 945 milyon TL. oldu ve XVII. asırda bu meblağı da geçti. Fakat 1683'ten sonra gittikçe düşmiye başladı. Masrafların yükselmesi, sarayın şehir hâlinde gittikçe kalabalıklaşması kadar, yenenlerin gittikçe lüks maddelere inhisar etmesiyle de ilgilidir.

1660 mutfak büdcesi 1.050.000.000 TL. tutuyordu ki, en büyük büdce değilse bile, en büyüklerinden biri olduğu tahmîn edilebilir. 1683'ten önceki bir kaç yılda bu büdcenin de aşıldığını sanıyorum.

Saraya imparatorluğun her yerinden yiyecek gelirdi. XVII. asır ortalarında durum şöyleydi : Yılda Mısır'dan 36.000 «kile» pirinç, 2.500 kile nohut, 3.412 kile şeker. Eflâk'tan (Romanya) 20.000

koyun, 19.245 kile bal, 11.547 kile balmumu, 400 kile tuz. Boğdan'dan (Moldavya) 1.154 kile balmumu, 1.283 kile bal, İskenderiyye yoluyle Hindistan'dan kırmızı ve kara biber, tarçın, zencefil, karanfil, safran, kakuule ve başka bahârat. Koçhisar'dan 2.566 kile tuz, Ahyolu'ndan 2.943 kile tuz, Keşan'dan 7.698 kile nohut. Daha pek çok yerden pek çok yiyecek satın alınırdı. Sebzeler ve meyveler umumiyetle has bahçelerden gelir ve buralarda dünyanın en nefisleri yetiştirilirdi. Kış bahçelerinde yaz meyveleri (meselâ çilek) de nefs-i hümâyûn için elde edilirdi. İstanköy adasından sakız gelirdi. Padişahın bizzat yediği koyunlar hususî olarak beslenip kesilirdi (Uzunçarşılı, 382-3).

XVI

ISTABL-I ÂMİRE (HAS AHIRLAR)

Sarayın has ahır teşkîlâtı

Halkondil Zeyli'nde (s. 38-9) has ahırlar şöyle anlatılır : «Saray'ın ikinci avlusunda bulunan birinci ahırın, padişahın hususî dairesini içine alan üçüncü avluda bir girişi vardır. Burada, padişah ve onun yakın bendegânı için 200 seçkin at bulunur. Ahırdan hiç ayrılmıyan pek çok seyis mevcuttur. Seyislerin her biri 2 atı tımar eder. Bu üçüncü avlunun içinde bir ahır daha vardır. Buradaki atların 8-10 kadarı padişaha, kalanları da hadım ağaları ile pâdişâhın yakın maiyyetine mahsustur. Pâdişah cumâ namâzına câmie giderken, zâtına mahsus atlar, mücevherli eyer takımları ile şâhâne şekilde donatılarak yedekte götürülür. Bu atlardan başka padişah için Edirne, Bursa, Selânik gibi şehirlerde, Rumeli ve Anadolu'da bir çok yerlerde, ihtiyat atlar bulundurulur. Bu çeşitli yerlerdeki atların sayısı 5-6 bine çıkar».

XVIII. asır sonlarında Topkapı Sarayı ile diğer saray-ı hümâyûnlardaki seyislerin sayısı 600 kadardı. Tabiatiyle saray kadrosunun en şişkin olduğu XVII. asırda çok daha fazla olmaları icab eder. Bu seyislere «at oğlanı» denilirdi. «Istabl-ı Âmire» denilen has ahırlarda (Farsca : âhûr) içlerinde milyonlar eden atlar vardı. Yeryüzünün en güzel, şecereli ve değerli binek hayvanları idi. Koşu ve atlama için de fevkalâde şekilde eğitilmişlerdi. Böyle hayvanlara bakan seyislerin işi nâzikti. Pâdişâha mahsûs ahırlar yalnız Topkapı Sarayı'nda değildi. Bu saray istiâb edemediği için bâzı has ahırlar Vefâ'da (Istanbul), Edirne'de, Yanbolu'da, Hayrabolu'da, Eski Zağra'da ve daha başka yerlerde bulunuyordu.

Emîr-i Âhûr (İmrahor)

Halkın Türk söyleyişine uydurarak «imrahor» dediği «emîr-i âhûr» has ahırların en büyük kumandanı olan generaldi. Mühim makamdı ve bu makam, büyük devlet görevlerine açıktı. İmrahorluk yapmış generaller arasında sonradan sadrâzam olanlar vardır. Emîr-i âhûr'a «mîrâhûr» ve «büyük emîr-i âhûr» da denilirdi.

Çünki «küçük emîr-i âhûr» denen yardımcısı vardı. Büyüğünün derecesi sancak beyi (tümgeneral) idi, terfi edip saraydan çıkarsa beylerbeyi (orgeneral) olurdu. Küçük imrahor, padişahın arabalarına ve arabacılarına, büyüğü ise atlarına ve seyislerine bakardı (Koçi Bey, 94).

Has ahırlardaki seyisler ve subaylar zaman zaman 2.000'e kadar çıkmıştır. XVI. asır sonlarında bu teşkilâta dâhil 300 kadar da saraç (Arabca : sarrâc) vardı ve imrahorun emrindeydi. Pâdişah atlarının koşumlarını yaparlardı. Gene XVI. asır sonlarında 300 kadar nalbant (Farsca : nâ'l-bend) bu teşkilâta bağlıydı. Atların nalları ile uğraşırlardı. Bunlar, saray dışında çalışırlardı.

Atlardan başka saray için 2.000'den fazla katır da beslenirdi. Sayıları gittikçe düşmüş, 1756'da 157'ye inmişti. Bunların seyislerine «harbende = katırcı» ve başlarına «harbendebaşı = katırcıbaşı» denilirdi (Uzunçarşılı, 494-5).

Saraya mahsus eşyayı ve malları taşımak için de 4.000'den fazla deve ayrılmıştı. Bunlara «sârbânbaşı = devecibaşı» denilen kumandan bakardı. Develer için 450 seyis çalışırdı (Uzunçarşılı, 495).

Saraçlardan başka 42 esnaf geceli gündüzlü çalışıp bu hayvanlara eşya yetiştirirdi. Bütün bunlarla beraber Istabl-ı Âmire'ye bağlı olanların sayısı daha Kaanûnî devrinde 3.341'e varmıştı. Sonradan bu sayıyı çok aşmıştır.

Emîr-i âhûrun nezareti ve emri altında olan, fakat saray için değil, devlet için kısrak yetiştiren bir teşkilât daha vardı ki, buralarda çalışanlar, yukarıda verilen yekûna dâhil değildir. Bu kısrakları yetiştirenlere «yund oğlanı» denilirdi.

Has ahırlara mahsus koruları ve otlakları muhâfaza edenlere «korucu» denilirdi. Bir de «çayır korucuları» vardı, bunlar devlet ve saray için atlara ot yetiştiren çayırlarda çalışırlardı. 1755'te 213 kişiydiler. «Taycı» denilen sınıf ise, Istabl-ı Âmire'ye henüz alınmamış, fakat alınmıya namzet tayları yetiştirip terbiye etmekle görevliydi.

4.000 kadar «voynuk» da, saray teşkilâtına dâhil değildi. Bunlar geniş ölçüde Emîr-i Âhûr'dan emir alırlardı, fakat Türk ordusunda seyislik eden bir sınıftılar. Hepsi Bulgar ve Hıristiyan'dı. Kendilerinden ordu teşkilâtında bahsedeceğim.

«Arpa Emîni» denilen memurun vazifesi, Saray ahırlarına ot, arpa vs. te'mîn etmekti. XVI. asır ortalarında ona bağlı 200 kişi çalışır ve günde 360 - 450 TL. ücret alırlardı. Aynı tarihte arpa emîninin gündeliği ise 2.700 TL. idi. XVII. asırda teşkilât çok ge-

nişlemişse de, akça'da gümüş nisbetinin devamlı şekilde düşürülmesi yüzünden bu memurların eline evvelki zamanlara göre aynı sayıda akça geçmiş, fakat bunun satınalma değeri çok düşmüştür. Zaman parçalarına göre akça'nın bugünki satınalma değerini bulmaya çalışırken, her devrin akça'sının gümüş nisbetini göz önüne alıyoruz. Aslında XVI. asır memurunun aldığı maaşı, sonraki asırlarda ve hiç bir devirde Türk memuru alamamıştır. Kaanûnî devrinde 50 akça alan aynı memurun bir asır sonra 100 akça aldığı görülür ve maaşların arttığı sanılır. Halbuki o 100 akçanın satınalma değeri, Kaanûnî devrinin 50 akçasından çok daha düşüktür.

1071 hicrî yılı (1660/61) için arpa emâneti masrafları 265,5 milyon TL. idi ki, teşkîlâtın azametini gösterir. Bugünki Türkiye'de çok büyük kuruluşların yıllık büdcesi bu kadardır. Eflâk voyvodasının göndermiye mecbûr olduğu yılda 160.000 kile arpanın değeri, bu büdcenin dışında kalıyordu. Arpa emînine —Arabca'sı ile— «şa'îr» emîni de denirdi (Lutfî, I, 124).

Topkapı Sarayı'nda sırf padişaha, nefs-i hümâyûna ait atların sayısı 900'dü ve hepsinin takımları altındı. Bunlardan 40'ı, bütün şecereleri mazbut dünyanın en değerli hayvanlarıydı. 300-400 kadar da koşu atı vardı. Bunlar binek hayvanlarından başka bir eğitimle yetiştirilirlerdi. Binek atlarına ancak pâdişahın yakın bendegânı binebilirdi (Hammer, IX, 389-90). Padişahın bindiği hayvanı gören seyyah Paul Lucas (I, 75). «dünyanın en güzel atı» şeklinde tavsîf etmiştir.

«29 nisan 1672'de padişahın (IV. Mehmed) yarım saat yahut üç çeyrek saat mesafede bulunan ahırlarından gelen 600 deve, otağ-ı hümâyûnu gideceği yere yakın götürmek üzere Edirne'den geçtiler» (Galland, I, 114). Galland'ın bu kaydından, otağ-ı hümâyûnun seyyar bir saray olduğu ve deve teşkilâtının ne gibi hizmetlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Raht Hazînesi

Saray-ı Hümâyûn'da «raht-ı hümâyûn hazînesi» denen padişaha ait bir hazine daha vardı, ayrı yerdeydi. Burada pek değerli mücevherlerle murassâ yüzlerce koşum takımı saklanırdı. İki memur, bu hazinenin muhâfazası ile görevliydi. Padişaha ait at koşumlarının değeri, eski Türk geleneklerine uygun ve aklın kabûl etmiyeceği derecedeydi. Zamanın Avrupalı seyyahları bu husûsu bilhassa ve hayretle belirtmişlerdir. Baudier (s. 22), gördüğü bir koşumun yalnız dizgin ve kolanındaki mücevherlerin değerini 1.125.000.000 TL. tahmîn etmiştir.

Raht hazînesinden de herhangi bir eşyanın çıkış ve iade tarihleri, saat ve dakikası ile yazılırdı ki, bu insanı hayrette bırakan defterler bugün, elimizdedir. 1637'de IV. Murâd'ın son yıllarına ait bir raht hazînesi defterinin hulâsası için bk. A. U. Bikkul, *Güzel San'atlar,* VI, 126a-b.

1835'te ikinci imrahorluk kaldırıldı. 1837'de de imrahor, «ıstabl-ı âmire müdürü» adını aldı (Lutfî, IV, 164, V, 100). Istabl-ı âmire müdürleri, II. Abdülhamîd zamanında da (1876 - 1909) generallerden ve padişaha yakın paşalardan seçilirdi.

Saray Hayvanat Bahçesi

II. Abdülhamîd'in 1909'da yağma edilip dağıtılan Yıldız'daki hayvanat bahçesi gibi, klasik çağda da padişahların birer hayvanat bahçesi vardı ve halkın ziyâretine açıktı.

Klasik devirde padişahlar, daha çok yabancı hükümdarların kendilerine hediye ettiği garip, nâdir, Türkiye'de pek bulunmıyan hayvanları burada saklar ve halka da gösterirlerdi. Zengin bir vahşî hayvanlar koleksiyonu idi. Gören zamanın ecnebi seyyahları böyle kaydederler.

«Fîl-hâne» ve daha çok «arslan-hâne» denilen bu hayvanat bahçesinde, dünyanın her tarafından gelen zengin hayvan örnekleri vardı. Topkapı Sarayı'nın bir pavyonu idi ve burası da İmrahor'un nezaretinde bulunurdu.

Kaanûnî devrinde burasını gören Almanya elçisi Baron Busbecq şöyle anlatır *(Türk Mektupları,* 57) :

«Türlü türlü yabanî hayvanlar gördüm; vaşak, yaban kedisi, panter, leopar ve arslanlar. Bu arslanlardan biri o kadar iyi terbiye edilmişti ki, yanındaki adam, yemek üzere ağzına verilmiş koyun budunu hayvanın ağzından çekip aldığı ve hayvan da kan lezzetini almış olduğu halde, arslan hiç sükûnetini bozmadı. Pek hoşuma gitti. Çünki üstelik bu arslan top oynuyor ve dans ediyordu».

Gene Kaanûnî devrinde Fransa elçisi d'Aramon da burasını görmüştü (Paris, 1887, s. 35-6). Hayatında ilk defa hipopotamı (su aygırı) burada gördüğünü bilhassa kaydeder.

1579'da Habeş beylerbeyisi Ramazânoğlu Ahmed Paşa, bu ülkede çok zorlukla canlı yakalayıp Nil üzerinden İskenderiyye yoluyle Istanbul'a gönderdiği bir gergedanı III. Murad, sarayın hayvanat bahçesinde halka teşhîr ettirmişti. O zamana kadar Istan-

bul'da canlı gergedan görülmemişti; ancak gergedan derisi —kalkan îmâlinde— kullanılıyordu.

1748'de Cezâyir Beylerbeyisi, padişaha (I. Mahmud) arslanlar, parslar ve deve kuşları göndermişti (*Mür'ü't-Tevârîh,* 401a).

XVII. asır başlarında I. Ahmed devrinde Istanbul'a gelen Polonya Ermenisi Simeon da seyahatnâmesinde (s. 7), hayvanat bahçesindeki vahşî hayvanları medheder ve Ayasofya'ya yakın olduğunu kaydeder.

II. Selim zamanında 1569'da Istanbul'a gelen bir Leh, Andrey Taranowski de, hayatında ilk defa zürafayı burada gördüğünü anlatır (Türkçe tercümesi : A. N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu,* 031).

XVII

MÂBEYN-İ HÜMÂYÛN

1826'dan Sonra Saray Teşkilâtı

1826'da Vak'a-i Hayriyye'den sonra imparatorluk, Batı'ya döndü. Yenileşme kesin ve radikal şekilde başladı. Batı medeniyet ve tekniği alındı. Millî kültüre mümkin olduğu kadar sâdık kalınıyordu. II. Mahmud (1808 - 1839), Bernard Lewis'in tâbîriyle «Rusya'da Büyük Petro'nunkinden daha geniş ve çok daha güç bir reform programına» (programme of reform as extensive as that of Peter the Great in Russia and far more difficult, s. 103) başladı. 1839'a kadar 13 yıl bu programı tatbik ettiği gibi, oğlu I. Abdülmecîd'e ve yetiştirdiği Reşid Paşa'ya da Tanzimat'ı mezarından idare ederek yol açtı.

Siyasî tarih kısmında —tafsilâta girişemeden— bu bahsi anlattım. Büyük reform, Kapıkulu Ocakları'nın kan ve ateş bahasına da olsa kaldırılması ve modern ordunun kurulması idi. Bernard Lewis'in itina ile dikkat ettiği gibi olay, Büyük Petro'nun Rus kapıkulu ocağını («streltsıy») imha edip modern Rus ordusunu kurmasından çok daha zor, fevkalâde daha zor bir şeydi ve o derecede de büyük başarıydı. Zîrâ Streltsıy'ların tarihi, Türkler'den, Lehler'den, İsveçliler'den —Stalin'in tâbiriyle— «dayak yemekle» geçmişti. Tarihlerinde tek zafer yoktu. Başta yeniçeriler olmak üzere Türk Kapıkulu Ocakları'nın tarihi ise, bunun tam aksiydi, en büyük düşman ordularına dayak atmakla doluydu. Ancak 1770'den, 56 yıldan beri dayak yemiye başlamışlardı. Ama bu 56 yıl da (1770 - 1826) muhteşem Türkiye imparatorluğunun canına okumaya rahatça kâfi gelmişti. Amcası III. Mustafa'nın devrinde dünyanın birinci devleti olan Türkiye, II. Mahmud devrinde 4. devleti derecesine düşmüştü. Bu Kapıkulu Ocakları, kendilerini ıslah etmek istiyen kaç padişahın başını yemişlerdi : II. Osman'dan III. Selîm'e kadar. Yanlarında ulemâ, ilmiyye sınıfı vardı. II. Mahmud şu mûcizeyi hazırladı ki, ilk defa olarak 1826'da ilmiyye, reformcu padişahın tarafını tuttu ve kapıkulu ocaklarına cephe aldı. Târihleri boyunca yanlarına almayı başardıkları ulemâ ile re-

formcu pâdişah ve vezirlere kafa tutmaya alışmış Kapıkulları, bu defa perişan oldular.

Avrupa medeniyeti tarzında modern ordu ve donanma, mekteb-i harbiyye-i şâhâne, mekteb-i tıbbiyye-i şâhâne ve emsali... Ama bunlarla da iş bitmediğini Sultan Mahmud, çoktan anlamıştı. Daha derinlemesine yenileşmek îcâb ediyordu. Aksi halde «tası tarağı toplayıp Avrupa topraklarını bırakmak, atalarının geldikleri Asya topraklarına, Anadolu'ya dönmek» îcâb ediyordu. Bu da Türkiye'nin bir İran, bir Afganistan, bir Fas gibi mazinin büyük devletlerinin derekesine düşmesiyle netice verirdi. Reforma, kendi evinden, saray-ı hümâyûndan başladı.

Osmanlı sarayı teşkilâtı, dünyanın en muhteşem saray teşkilâtı idi. Bundan önceki bahislerde anlatmıya çalıştım. XIX. asra girildiği halde hâlâ gelip gören Avrupalılar bu teşkilâtı hayranlıkla anlatıyorlardı. Ancak eskimişti. Daha doğrusu eski devrin, yeniçerilik devrinin bir parçası idi. Mümkin mertebe Türk kültür ve an'anesine has müesseseleri muhâfaza edip Avrupa sarayları gibi teşkilâtlanmak îcâb ediyordu. Tabiî Türkiye, dünyanın en büyük devletlerinden biriydi. En büyük Avrupa sarayları çapında da teşkilâtlanacaktı.

Öyle yapıldı. 1826'dan 1839'a kadar Sultan Mahmud, reform yapan bir hükümdardı. Radikal reform yapan ilk Türk hükümdârı idi. Ama eski tarz padişahtı. İmparatorlukta her şeyin ve her kişinin mukadderâtı, iki dudağının arasında idi. Oğulları Sultan Mecîd (1839 - 1861) ve Sultân Azîz (1861 - 1876), Tanzîmât hükümdarları oldular. Hakları Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu, Tanzimat fermânı ile sınırlıydı. Gerçi 1871'den itibâren Tanzimat esasları bozuldu. Fakat klasik mutlakıyet de bir daha gelmedi. 1878'de, 2 yıl önce tahta çıkan II. Abdülhamîd, imparatorluğun idaresini şahsen eline aldı. Sadrâzam ve hükûmet, Bâb-ı Âlî, pâdişah ne isterse onu yapmak, ne istemezse yapmamak durumunda kaldılar. Bütün iktidar Yıldız'a geçti. Gerçi Sultan Azîz fâciasının ve 93 felâketinin reaksiyonu idi. 1878'den XX. asrın hemen ilk yıllarına kadar da Yıldız idaresi Türkiye'ye büyük menfaatler te'mîn etti. 1878'de böylesine bir idare, dünya için şaşırtıcı değildi. Rusya, İspanya gibi devletlerde istibdâdın daha koyusu vardı. Ama XX. asrın ilk yıllarından itibâren Sultan Hamîd rejimi dejenere oldu. Çağına uyamadı. Hâlâ 1878 şartları var sanıldı. Sultan Hamîd'in kansız ve beyaz diktatörlüğünü kınamıyorum. Pek çok şeyi kurtardığını siyasî tarih kısmında izah ettim. Ondan daha sonra en ileri ülkelerde en acayip şekilde işliyen diktatörlükler olduğunu biliyorum. Ama Sultan Hamîd bir jenerasyon sonra, yahut

zamânımıza yakın zamanlarda aynı şeyi yapsaydı, ben de pâdişahın en azılı muhaliflerinden biri olurdum. Ama XIX. asrın sonları için aynı şeyi düşünmezdim. Nitekim Sultan Hamîd'in 30 yıl tuttuğu imparatorluğu, iktidarı ondan zorla, kahren ve cebren alıp antidemokratik bütün yollarla muhâfaza edenler, devleti ancak 10 yıl tutabildiler. 10. yılda devlet, Anadolu içerilerine kadar işgal edilmiş, bir milyon Türk on yıllık harblerde can vermiş, devlet yakılıp yıkılmış bulunuyordu.

Gene de Sultan Hamîd'i, en kudretli bir ânında, meselâ 1897'-lerden başlıyarak milliyetler mozaikı olan o zamanki imparatorluğun bünyesine uygun bir demokrasi reformuna girişmediği için mâzur görmem. Böyle yapsaydı, pek çok şey kurtulurdu. İşte bu bahsimizde, Yıldız'ın bir şevket devrine, bir de dejenere olduğu devre ait iki Mâbeyn-i Hümâyûn tablosu vereceğim.

1834'te Sultan Mahmud, Enderûn teşkilâtını esasından değiştirmiş ve modernleştirmiş bulunuyordu. Bir Mâbeyn-i Hümâyûn Müşîrliği teşkîl edildi ve «maréchal de la Cour Impériale» olarak bu makama Müşîr Ahmed Fevzi Paşa tâyin edildi. Gene bir mâbeyn-i hümâyûn baş-kitâbet dâiresi ihdâs olundu. Buradaki ser-kâtib-i hazret-i şehryârî veya mâbeyn-i hümâyûn başkâtibi'ne beylerbeyi/ferik (orgeneral) pâyesi verildi. II. Abdülhamîd devrinde 2 mâbeyn başkâtibi (Süreyyâ ve Tahsin Paşalar) vezir pâyesi aldılar. Gene aynı rütbede bir başmâbeynci tâyin edildi. Protokolde başmâbeynci, başkâtipten ve ser-yâverden önce geliyordu. Sonraları başmâbeyncilere de vezir pâyesi verildi. Mâbeyn müşîrinin yardımcıları olarak bir mâbeyn ferîkı, bir mâbeyn mîrlivâsı, başmâbeyncinin yardımcıları olarak ikinci mâbeynci, üçüncü mâbeynci ve sıra sayısı almıyan diğer mâbeynciler, başkâtibin yardımcıları olarak ikinci kâtip, üçüncü kâtip ve sıra sayısı almıyan diğer mâbeyn kâtipleri vardı. Sonradan hunkâr yâverlikleri ihdâs edildi.

Böylece klasik devrin kapıcıbaşılarının yerini mâbeynciler, çavuşların yerini yâverler, hasodabaşının yerini mâbeyn müşîri aldı. Muhâbere işleri için kitâbet dâiresi kuruldu. Mâbeyn mütercimleri tâyin edildi. Padişah yâverleri üç sınıfa ayrıldı: harb yâveri (yâver-i harb-i şehryârî), pâdişâhı askerî işler üzerinde aydınlatmıya memur yüksek rütbeli kurmaylardı. Hususî hunkâr yâverleri, padişahın yakın ve hususî işlerini görürlerdi, nisbeten aşağı rütbede kurmay subaylardı. Asıl yâverler de padişaha refakat ederlerdi. Şehzâdelere de yâver ve yâverler verilirdi. II. Hamîd devrinde saray teşkilâtı azmanlaştı. Ancak Londra ve Petersburg saraylarının Yıldız derecesinde çok büyük kadroları vardı.

Mâbeyn-i Hümâyûn müşîrinin ehemmiyet ve prestijine ait bir not düşmek istiyorum. Bir kandil tebrîki için mâbeyn müşîri Gazi Osman Paşa'ya gelenler arasında şu zâtlar bulunuyordu: eski sadrâzam İbrahim Edhem Paşa, eski sadrâzam Küçük Saîd Paşa, eski sadrâzam Ahmed Ârifî Paşa, eski sadrâzam Tunuslu Hayreddin Paşa, eski Mısır hıdîvi İsmail Paşa, eski harbiye nâzırı Müşir Dervîş Paşa ve emsali bir sürü vezir, müşîr ve kazasker...

Enderûn teşkilâtının bu değişikliklerine rağmen, Harem-i Hümâyûn teşkilâtı az değişmiştir. Halkın «kızlarağası» dediği Dârüssaâdeti'ş-Şerîfe Ağası, gene vezir pâyesi taşımıştır. Habeş hadım (Arabca: hâdim) ağalarından padişahın ser-musâhibi de Harem'de büyük bir görevliydi. İkinci, üçüncü ve numarasız musâhibler sonra gelirdi. II. Abdülhamîd, bu yüksek Harem görevlilerini resmî sâlnâmelerde ilân ettirmemiş, rütbelerine dokunmamış, fakat devlet protokolünden ve işlerinden tamamen ayırmıştır.

1908'den sonraki Meşrutiyet sarayı, çok küçülmüştür. Taçlı demokrasi tecrübesi geçiren, fakat muvaffak olamıyan Türkiye'de imparatorluk sarayı, dış ihtişamına rağmen, iç teşkilâtta, o devrin Alman krallarının (Bavyera, Saksonya ve Vürtemberg) saray teşkilâtı derekesine düşmüştür.

Tanzimat'tan sonra Saray-ı Hümâyûn'un, bilhassa Mâbeyn-i Hümâyûn'un en yüksek görevlilerinden bâzılarını anmak istiyorum.

Mâbeyn-i Hümâyûn Müşîrleri

Burada tam bir liste vermiyeceğim. Tam listeler, Osmanlı Hânedânı'na âit başka bir kitabım için hazırlanmıştır.

İlk mâbeyn müşîri, II. Mahmûd'un bu göreve getirdiği Ahmed Fevzi Paşa'dır (1832 - 1833). Oğlu I. Abdülmecîd (1839 - 1861) tahta geçince bu makama Cihan Seraskeri Hasan Rızâ Paşa'yı getirdi (1839 - 1845). Bir müddet (1845 - 1857) makam boş kaldı. 1857 - 61'de gene Rızâ Paşa, mâbeyn müşîri oldu. Kardeşi Sultân Abdülazîz (1861 - 1876) bu makama —sadrâzam da olan— Dâmâd Mehmed Ali Paşa'yı getirdi. Sonra Hakkı Paşa (I. 1863 - 1867), ölümü üzerine Raûf Paşa, 17 kasım 1871'e kadar bir yıl Zîver Paşa, 7 mart 1875'e kadar Ferîd Paşa bu makamda bulundular. V. Murâd'ın (1876) 3 aylık mâbeyn müşîri eniştesi Dâmâd Nûri Paşa idi. II. Abdülhamîd (1876 - 1909) de bir eniştesini, Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa'yı bu makama getirdi. Fakat az sonra Eğinli Saîd Paşa «mâbeyn ferîkı», sonra Halil Paşa keză «mâbeyn ferîkı» oldular. 20 mayıs 1878'de bu makama Gazi Osman Paşa getirildi ve 5 nisan 1900'de ölünceye kadar 22 yıla yakın bu makama gerçekten şeref verdi. Ondan sonra Sultan Hamîd, bu vazifeyi ilga etmedi, fakat kimseyi de tâyin etmedi. Fiilen 1900'de mâbeyn müşîrliği tarihe karışmış oldu. Osman Paşa'nın ölümünden sonra

1900'den 1909'a kadar muâyedelerde tahtın saçağını müşîr Fuad Paşa, sonra Müşîr Ömer Rüşdü Paşa tuttular; fakat kendilerine «mâbeyn müşîri» denmedi.

Dârü's-Saâdeti'ş-Şerife Ağaları

Halkın «kızlarağası» dediği dârü's-saâdeti'ş-şerîfe (yâni harem-i hümâyûn) ağalarının XIX. asırda nüfuzları kalmamıştı. Son kızlarağaları şunlardır ve hemen hepsi çeşitli Sâmî ve Hâmî Habeş ırklarındandır :

II. Mahmûd'un son kızlarağası : Uzun Abdullah Ağa (1826a - VII, 1839 = 13 yıl). I. Abdülmecîd devri : Paşaçırağı Abdullah Ağa (VII.1839 - 1840), Tâhir Ağa (1840 - 1844), Tayfûr Ağa (1844 - 1850), Ârif Ağa (1850 - 1855a), Besîm Mehmed Ağa (1855a - VII.1855), Hüseyin Ağa (VII.1855 - 1857a), Râsim Mehmed Ağa (1857a - VI.1857), Tahsin Ağa (VI.1857 - 1859a), Hayreddin Ağa (1859a - 1860b), Visâleddin Ağa (1860b - VI.1861). Sultân Abdülazîz devri : Talha Ağa (VI.1861 - 1875 = 14 yıl). Cevher Ağa (1875 - 1876), Süleyman Ağa (1876). V. Murâd'ın (1876) kızlarağası : Beşîr Ağa. II. Abdülhamîd devri : Nûreddin Ağa (XI.1876 - 1880), Hâfız Behrâm Ağa (1880 - 1888), Şerefeddin Ağa (1888 - 1889), Mehmed Yâver Ağa (1889 - 1897), Abdülganî Ağa (1897 - 1909 = 12 yıl). 1914'te ölen bu sonuncusu, Yahyâ Efendi hazîresine gömülmüştür.

Ser-Musâhibler

Gene hadım ağalarından seçilen «ser-musâhib-i hazret-i şehryârî»lerin sonuncuları şunlardır : Besîm Ağa (1852 - 1861), Râmiz Ağa (1861 - 1880), Şerefeddin Ağa (1880 - 1888, kızlarağası oldu), Cevher Ağa (1888 - 1909 = 22 yıl, 31 Mart ihtilâlinde efendisi Sultan Hamîd'e ihanet etmeyi reddettiği için asıldı).

Son İmâm-ı Evvel-i Sultâniler

Kazasker Mehmed Zeynelâbidîn Efendi (VII.1829 - 1837), Kasidecizâde Mustafa Nûri Efendi (1837 - 1843), Kazasker Beylerbeyili Mehmed İzzet Efendi (1843 - X.1849), Kazasker Mustafa İzzet Efendi (meşhur hattat ve bestekâr) (X.1849 - II.1853), Afyoncu-zâde Hâfız Mehmed Şükrü Efendi (II.1853 - VI.1861), Hayri Efendi (VI.1861 - 1866), Hâfız Rızâ Efendi (1866 - 1869), tekrar Hayri Efendi (1869 - 1874, cem'an 10 yıl), tekrar Hâfız Rızâ Efendi (1874 - 1876), Ali Rızâ Efendi (1876), Yûsuf Efendi (1876 eylûlünden 1893 nisanına kadar 17 yıl), Hâfız Râşid Efendi (IV.1893 - 1907 = 14 yıl), İsmail Hakkı Efendi (1908 - 1912).

Başmâbeynciler

Cihan Seraskeri Hasan Rızâ Paşa (VII.1839 -), İzzet Mehmed Bey, Emîn Efendi (1844 - 1846), Hamdi Bey (1846 - 1848), Selîm Efendi (1848 - 1854), Ali Bey (1854 - 1855), Neş'et Bey (1855 - 1857), Osman Efendi (1857-1860), Ahmed Bey (1860 -), Galib Bey (1860 - 1861), Hacı Emîn Efendi

(1861 - 1862), Nevres Paşa (1862), Hacı Hasan Refik Bey (1862 - 1864), Yâver Bey, Hâlid Bey, tekrar Hasan Refik Bey, Ali Bey (1864 - 1866), 2. defa Nevres Paşa (1866 - 1867), Büyük Reşîd Paşa-zâde Hüseyin Cemil Bey (Paşa) (1867 - 1868), Zîver Bey, Ahmed Feyzi Bey, İsmail Bey, Mehmed Bey, Fuad Bey, Hayri Bey, Hüsâmeddin Bey (1868 - 1870), 3. defa Nevres Paşa (1870 - 1871), tekrar Zîver Paşa (1870 - 1873), Mehmed Paşa (1873 - 1874), Hâfız Mehmed Bey (1874 - 1876), Edhem Bey (1876), Saîd Bey (Sadrâzam) (1 gün), Nâfiz Paşa (1876), Hacı Hasan Bey (1876 - 1880), Hamdi Paşa (1880-1883), —Şişli ile Harbiye arasındaki semte ve büyük bir matbaaya adını veren meşhur— Osman Bey (1883 - 1890), Hacı Ali Paşa (1890 - 1908 = 18 yıl), Nûri Paşa (1908 - 1909), Lutfî Simâvî Bey (1909 - 1912), Halil Hurşid Bey (1912 - 1914), Mehmed Tevfik Bey (Müşîr Nâmık Paşa-zâde bahriye müsteşârı Nazmi Bey'in oğlu, Mülkiyeli) (1914 - 1918), tekrar Lutfî Simâvî Bey (10.VII.1918 - 14.IV.1919), eski harbiye nâzırı birinci-ferik Yâver Paşa (14.IV.1919 - 18.XI.1922), hâriciye müsteşârı Müftüoğlu Ahmed Hikmet Bey (18.XI.1922 - 3.III.1924).

Padişahla padişahı ziyaret edecekler ve padişaha bir şey arz edecekler arasında başmâbeynci, mutlak şekilde aşılması icâb eden kademe idi. Bu nâzik durum yüzünden bu makam, istikrarsız olmuş, sarayı memnûn edemiyenler kadar Bâb-ı Âlî'yi memnûn edemiyen başmâbeynciler de değiştirilmiştir.

Protokolde başmâbeyncilik başkâtiplikten önce gelirdi. Fakat siyasî muhâberâta sahip oldukları, padişahın yazdığı ve padişaha yazılacak şeyleri düzenledikleri için, siyasî bakımdan başkâtibin ehemmiyeti çok daha büyüktü. Bu bilhassa 1878 - 1908 arasında devletin Yıldız'dan idare edildiği devrede böyleydi. Diyebiliriz ki bu devrede, hele bu devrenin sonlarında Bâb-ı Âlî'de bir sadrâzam varsa, Yıldız'da da bir başkâtip vardı. Buna mukabil bu devrede, başmâbeyncinin rolü fazla büyük değildi. Şimdi Saray'la Bâb-ı Âlî'nin temasına memur ser-kâtib-i hazret-i şehryârîleri görelim.

Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtipleri

Mustafa Nûri Efendi, Vassâf Bey, Saîd Bey, Tevfik Bey (1840 - 1843), Şefik Bey (1843 - 1848), Ferîd Efendi (Paşa) (1848 - 1854), Hakkı Bey (1854 - 1861); Bursalı Emîn Bey (1861 - 1862), Mansûrî-zâde Mustafa Nûri Efendi (Paşa) (1862 - 1863), tekrar Emin Bey (1863 - 25.IX.1871), Halimî Efendi (25.IX.1871 - 1872), Refik Bey (1872 - I.1876), Âtıf Bey (I.1876 - VI.1876); Zıyâ Bey (Paşa, şâir) (1 gün), Sâdullah Bey (Paşa) (VI - IX. 1876); Said Bey (müstakbel sadrâzam) (IX.1876 - IV.1878), Lebîb Efendi, Âlî Paşa-zâde Ali Fuad Bey (IV.1878 - 29.VII.1879 + 2.IX.1879 - 1881), Ali Rızâ Bey (1883 : vezir ve Paşa) (1881 - 1884), Süreyyâ Paşa (1884 - 1894 = 10 yıl, vezir ve paşa : 1886, hayatı : 1845 - 1894 = 49), Tahsin Paşa (1894 - 1908=14 yıl, vezir ve paşa : 1902), Ali Cevad Bey (1908 - 1909) (Başmâbeynci Osman Bey'in dâmâdı) ; Hâlid Zıyâ (Uşaklıgil) Bey (27.IV.1909 - 1912), Ali Fuad (Türkgeldi) Bey (31.VII.1912 - 30.VI.1920), Rif'at Bey (30.IV.1920 - 18.XI.1922), Mustafa Nûri (Kayaalp) Bey (ûlâ, 1939'da Çorum meb'ûsu, Mülkiyeli) (11.II.1923 - 3.III.1924).

1894 Yılında Mâbeyn-i Hümâyûn

1894, II. Abdülhamîd'in saltanatının 18. ve şahsî idaresinin 16. yılıdır. Bu sırada bu rejim, prestij sahibidir ve zirve yıllarındadır, henüz çok az dejenere olmuştur. Bu sıradaki Mâbeyn-i Hümâyûn teşkilâtını aşağıda hulâsa ediyorum :

Mâbeyn-i Hümâyûn müşiri ve yâver-i ekrem (en büyük padişah yâveri) Gazi Osman Paşa. İmtiyâz, Osmânî ve Mecîdî nişanlarının murassaı vardır.

Sarayın 2. görevlisi olarak Dârü's-Saâdeti'ş-Şerife ağası Yâver Ağa gösterilmektedir. Rütbesi vezir'dir (askerî rütbelerden müşîr = mareşale eşit sivil mülkî rütbe). Osmânî ve Mecîdî nişanlarının I. rütbesini hâizdir (I. rütbenin üzerinde murassâ'ları olan nişanlar vardır).

Sarayın 3. görevlisi halkın «başmâbeynci» dediği «ser-kurenây-ı hazret-i şehryârî» Hacı Ali Bey'dir. Rütbesi bâlâ'dır (orgenerale eşit sivil rütbe) (az sonra vezîr olacaktır). İftihâr, Osmânî ve Mecîdî nişanlarının murassâ'larına sahiptir.

Sarayın 4. görevlisi Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtibi Süreyyâ Paşa'dır. Vezir rütbesindedir. Hepsi murassâ İmtiyâz, Osmânî ve Mecîdî nişanları vardır.

Başmâbeyncinin yakın yardımcıları şunlardır : 2. Mâbeynci Nûri Paşa. Ferik (orgeneral) rütbesinde askerdir. Murassâ Osmânî ve murassâ Mecîdî nişanları vardır. Diğer mâbeynciler —sıra numarası almaksızın kıdem sırasıyle— şunlardır : Mehmed Bey (ûlâ sânîsi = tümgenerale eşit sivil rütbe, I. rütbe Osmânî ve I. rütbe Mecîdî nişanları), Râgıb Bey (bâlâ = orgenerale eşit sivil rütbe. I. rütbe Osmânî ve I. rütbe Mecîdî nişanları), Emin Bey (bâlâ, II. rütbe Osmânî ve I. rütbe Mecîdî nişanları), Mehmed Ârif Bey (ûlâ sânisi, II. rütbe Osmânî ve I. rütbe Mecîdî nişanları), Bekir Sıddık Bey (mütemâyiz = albaya eşit sivil rütbe, II. rütbe Osmânî ve II. rütbe Mecîdî nişanları), Fâik Bey (mütemâyiz, III. rütbe Osmânî ve II. rütbe Mecîdî nişanları).

Başkâtibin yardımcıları : tahrîrât-ı ecnebiyye kâtibi Münir Paşa (vezir, murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî) (dış yazışmalar başkâtibi), Fâzıl Bey (ûlâ = korgenerale eşit sivil rütbe, II. Osmânî, II. Mecîdî), Nûri Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Hüseyin Kâzım Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Nûman Kâmil Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ali Cevad Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî, II. Abdülhamîd'in son mâbeyn başkâtibi), Fâik Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Hakkı Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî, II. Mecîdî), Tevfik Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, III. Mecîdî), Osman Kâzım Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, III. Mecîdî), Ali Ekrem (Bolayır) Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, III. Mecîdî, Nâmık Kemâl'in oğlu), Mehmed Cevad Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Rüşdü Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, IV. Mecîdî), Mehmed Said Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, IV. Mecîdî), Refik Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, IV. Mecîdî), Nasri Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, IV. Mecîdî), Mehmed Âkıl Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), Fethi Bey (sâlise = binbaşıya eşit sivil rütbe, IV. Mecîdî), Şefik Bey (sâlise, IV. Mecîdî), Abdurrahman Zeki Bey (sâlise, IV. Mecîdî), Sezâî Bey (sâlise, IV. Mecîdî), İsmail Hakkı Bey (sâlise, IV. Mecîdî), Refik Bey (sâlise IV. Mecîdî). Bunların hepsi «mâbeyn-i hümâyûn kâtibi» unvanını taşıyorlardı.

İmâm-ı Evvel-i Hazret-i Şehryârî Râşid Efendi, Anadolu kazaskeri pâyesinde idi (mareşale eşit dinî - ilmî - kazâî rütbe). I. rütbe Osmânî ve murassâ Mecîdî nişanı vardı. İmâm-ı sânî, sonradan imâm-ı evvel olan İsmail Hakkı Efendi idi. II. rütbe Osmânî ve I. rütbe Mecîdî nişanlarını taşıyordu. Mahrec rütbesindeydi (albaya eşit dinî - ilmî - kazâî rütbe).

Ser-musâhib-i hazret-i şehryârî Cevher Ağa'nın II. rütbe Osmânî ve II. rütbe Mecîdî nişanları vardı.

Harem-i Hümâyûn masraf nâzırı Hacı Âkif Efendi, aynı zamanda Şûrây-ı Devlet dâhiliye dairesi reisi idi. Bâlâ rütbesi, II. Osmânî, I. Mecîdî nişanları taşıyordu. Muzıkay-ı Hümâyûn ve hademe-i hâssa-i şâhâne kumandanı Süleyman Paşa, ferîk (korgeneral) idi. I. Osmânî ve I. Mecîdî nişanları vardı. Hazîne-i Hümâyûn kedhudâsı Şevkı Bey, ûlâ idi; III. Osmânî ve I. Mecîdî nişanları bulunuyordu. Istabl-ı Âmire (has ahırlar) müdürü İzzet Paşa, ferik'ti (II. Osmânî, I. Mecîdî). Teşrîf-i hümâyûn memuru Hacı Mahmud Efendi, ûlâ sânîsi idi (II. Osmânî, I. Mecîdî). Mâbeyn-i Hümâyûn birinci müdürü Hacı Hüseyin Efendi'nin IV. Mecîdî, ikinci müdürü Ahmed Efendi'nin keza IV. Mecîdî nişanları vardı. Ceyb-i hümâyûn kâtibi İbrahim Edhem Bey, ûlâ sânîsi idi (III. Osmânî, III. Mecîdî). Bâbu's-Saâdeti'l-Aliyye (saray kapısı) ağası Hacı Mustafa Ağa, mütemâyizdi (III. Osmânî). Has Oda kedhudâsı Emin Bey, ûlâ sânîsi idi (II. Osmânî, III. Mecîdî).

Ser-etıbbây-ı hazret-i şehryârî Dr. Mavroyeni Paşa, vezirdi (murassâ Osmânî, I. Mecîdî). Birinci kapı çuhadârı Ali Bey ûlâ sânîsi (III. Osmânî, III. Mecîdî), ikincisi Hüseyin Bey sâlise (III. Mecîdî) idi. Telhıys-ı evvel Hüsnü Bey mütemâyiz (III. Mecîdî) ve yardımcısı Besim Bey sâniye (V. Mecîdî) idi.

İmparatorluğun 24 müşîri (mareşal), «yâver-i ekrem» unvanını ve kordonunu taşıyordu. Fahrî yâverlikti.

Bir teftîş-i umûmî-i askerî komisyonu vardı ki, başkanı padişah, reîs vekili Müşîr Gazi Ahmed Muhtar Paşa, ikinci reîsi Müşîr İsmail Hakkı Paşa idi. 5 müşîr daha, bir bahriye müşîri (büyük-amiral), 12 ferîk (korgeneral), 2 bahriye ferîkı (koramiral), 7 mîrlivâ (tümgeneral), bir bahriye mîrlivâsı (tümamiral), bir de binbaşı, bu komisyona üye idiler. Komisyonun 2 kâtibi vardı.

Sonra «fahrî yâverân-ı hazret-i şehryârî» unvanı verilen askerler vardı. Müşîrler gibi «yâver-i ekrem» unvanını taşımıyan, fakat gene fahrî olan yâverlerdi ve kordon taşırlardı. 28 ferik (korgeneral), 16 mîrlivâ (tümgeneral), bir bahriye mîrlivâsı (tümamiral), 7 mîralay (albay), bir bahriye mîralayı, 16 kaaimmakaam (yarbay), 2 bahriye kaaimmakaamı, 5 binbaşı, 5 yüzbaşı, 44 mülâzım (teğmen), bir bahriye mülâzımı, bir alay kâtibi, fahrî yâverlerdi. Bunlar, bilhassa devlet ricâlinin çocukları olan askerlerdi.

Bu fahrî yâverler, yâver-i ekremler, tabiatiyle saray teşkilâtına dâhil değildir. Bu askerlerin kendi birlik veya dairelerinde ve imparatorluğun çeşitli yerlerinde görevleri vardır. Şimdi doğrudan doğruya sarayda çalışan «yâverân-ı hazret-i şehryârî»ye geliyorum.

Ser-yâver-i hazret-i şehryârî yâni hunkâr başyâveri Ferik (korgeneral) Mehmed Paşa idi (murassâ Osmânî ve Mecîdî nişanları). «Yâver-i Sânî» aynı zamanda «maiyyet-i seniyye erkân-ı harbi» Ferik (korgeneral) Şâkir

Paşa idi (I. Osmânî, I. Mecîdî). Bahriye ferîkı (koramiral) Şükrü Paşa, deniz yâveri idi (II. Osmânî, I. Mecîdî). Diğer padişah yâverleri şunlardı :

Ferik Ahmed Ali Paşa (II. Osmânî, I. Mecîdî), Ferik von der Goltz Paşa (II. Osmânî, I. Mecîdî), Ferik Kaphover Paşa (II. Osmânî, I. Mecîdî), Bahriye Ferikı Woods Paşa (murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Ferik Ziçni Paşa (II. Osmânî, I. Mecîdî), Ferik Vitalis Paşa (III. Osmânî, II. Mecîdî), Ferik Mehmed Paşa (yâver-i harb) (III. Osmânî, II. Mecîdî), Ferik Muhiddin Paşa (yâver-i harb) (II. Osmânî, II. Mecîdî), Tâhir Paşa (ser-tüfengî = «tüfenkçi» denilen Yıldız Sarayı muhâfızlarının kumandanı) (II. Osmânî, I. Mecîdî), Ferik Celâl Paşa (II. Osmânî, I. Mecîdî), Ferik İzzet Paşa (II. Osmânî, I. Mecîdî), Ferik Ârif Paşa (III. Osmânî, I. Mecîdî), Ferik Alî Paşa (II. Osmânî, II. Mecîdî), Ferik Hacı Mehmed Paşa (II. Osmânî, II. Mecîdî), 15 mîrlivâ (tümgeneral), 4 bahriye mîrlivâsı (tümamiral), 8 mîralay (albay), 2 bahriye mîralayı, 17 kaaimmakaam, 14 binbaşı, bir bahriye binbaşısı, 14 kolağası (kıdemli yüzbaşı), 11 yüzbaşı, bir bahriye yüzbaşısı, 17 mülâzım (teğmen), 2 bahriye mülâzımı.

Bu tablo, akla hayret veren bir askerî diktatörlük, daha doğrusu padişahın askeri tamamen avucunun içine aldığı bir diktatörlük manzarasını açıkça ortaya koyar.

Gene bu teşkilât, bugün için bize muazzam, teferrüatlı, masraflı, lüzumsuz görünmektedir. Ama bir IV. Mehmed'in (1648 - 1687) saray teşkilâtının yanında mütevazıdır. Klasik devirdeki teşkilâtı uzun uzadıya anlattık. Burada teşkilâtın basitleştirildiği, fakat devlet idaresinin Bâb-ı Âlî'den Saray'a çekildiği ortaya çıkıyor. Sarayın diğer memurları şunlardır :

Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne nâzırı Vezir Mîkaail Paşa (murassâ Osmânî, II. Mecîdî). Muhasebeci Hacı Hâfız İbrahim Efendi (ûlâ, II. Osmânî, II. Mecîdî). Tahrîrât kalemi müdürü Hacı Hâfız Hâlis Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), muâvini Süleyman Sıdkı Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî). Muhâsebe kalemi müdürü Mehmed Cemil Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, III. Mecîdî), mümeyyizleri Hacı Hâfız Feyzi Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî, III. Mecîdî) ve Nesîm Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî, III. Mecîdî). Kuyûdât kalemi müdürü Mehmed Tevfik Efendi (piyade binbaşısı, IV. Mecîdî), mümeyyizi Tahsin Efendi (sâniye, IV. Mecîdî), Sicill-i ahvâl şubesi müdürü Mehmed Zıyâeddin Bey (mütemâyiz, nişanı yok), mümeyyizi Sâdullah Bey (sâniye, nişanı yok). Evrak kalemi müdürü Nikolaki Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî, IV. Mecîdî). Depo idâresi müdürü Ahmed Muhtar Bey (sâniye, IV. Osmânî). Vezne idaresi ser-veznedârı Hâfız Halil Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), kâtibi İbrahim Bey (sâlise, nişanı yok). Mefrûşât-ı hümâyûn (saray döşemeleri) ve Hereke fabrikası müdürü Hacı Âkif Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Dünyanın en zengin bir kaç adamından biri olan II. Abdülhamîd'in imparatorluğun her tarafına dağılmış milyarlarını idare eden teşkilâtın yukarıda yalnız rütbe ve nişan sahibi memurları gösterilmiştir. Rütbesiz binlerce kişi daha sarayda çalışıyordu. Ama hazîne-i hâssa nezâreti denilen, kabineye dâhil olmıyan, fakat gerçek bir bakanlık mâhiyetinde bulunan teşkilâtı daha bitirmedim. Bir şirket gibi olan bu teşkilâtın bir de hey'et-i idâre'si (yönetim kurulu) vardı ve reîsi (başkanı), bizzat hazîne-i hâssa nâzırı idi. Diğer üyeleri şunlardı : Reîs vekili Mahmud Reşad Bey (ûlâ, II. Osmânî, II. Mecîdî), üyeler Istabl-ı Âmire müdürü Paşa, muhasebeci efendi, tahrirat müdürü efendi, mefruşat müdürü efendiden başka (ki bu zât-

lar yukarıda anılmıştı), matbah-ı âmire (saray mutfakları) müdürü Abdullah Efendi (ûlâ, III. Osmânî, III. Mecîdî), erzâk-ı umûmiyye anbârı müdürü Muzaffer Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), ebniye-i seniyye anbârı (saray inşaat anbarı) müdürü Osman Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî, II. Mecîdî,(hububat) anbarı müdürü Rızâ Bey(sâniye, IV. Mecîdî), depo müdürü bey. Bu on bir kişilik yönetim kurulu, padişahın servetini en verimli şekilde işletmeye çalışırlardı. Son derece afîf, nâmuslu, dindar, ahlâklı kişiler hazîne-i hâssa nezâretine alınırdı. Yönetim kurulunun başkâtibi ile zabıt kâtibi Bedri Bey (sâniye, IV. Mecîdî) ve Hakkı Efendi (sâniye, IV. Osmânî) idi.

Diğer bir yönetim kurulu, Emlâk-i Hümâyûn İdaresi Komisyonu idi. Reîsi Hacı Hüseyin Fikri Efendi (ûlâ, II. Osmânî, II. Mecîdî) idi. 5 üyesi vardı. Bunlar, yukarıda anılan tahrirat müdürü efendiden başka şu zâtlardı : Emlâk-i Hümâyûn İdaresi muavini ve birinci şube müdürü Ferid Bey (ûlâ, III. Mecîdi), Ser-mühendis Ârif Bey (piyade mîralayı, IV. Osmânî, IV. Mecîdî), Emlâk-i Hümâyûn kalemi müdürü Zeki Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Emlâk-i Hümâyûn orman müdürü Mıgırdıç Hekimyan Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî). Emlâk-i Hümâyûn'un yüksek me'murları : Başkâtip Hâfız Mehmed Refik Efendi (sâniye, IV. Osmânî), zabıt kâtibi Ragıb Bey (sâlise, nişanı yok), senedât memuru Hacı Ali Rızâ Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), kalem mümeyyizi Agop Efendi (sâniye, IV. Mecîdî), senedât memur muavini Hacı Mustafa Rüşdü Efendi (sâlise, nişanı yok), dâvâ vekili (avukat) muavini Cemal Bey (sâlise, nişanı yok), orman müdür muavini Nûri Efendi (sâlise, nişanı yok).

Istabl-ı Âmire başbaytarı Mîralay Nûri Bey (IV. Osmânî, V. Mecidî) ve başkâtibi Mustafa Âsım Efendi (sâniye). Matbah-ı Âmire müdür muavini Mehmed Rif'at Efendi (sâlise) ve başkâtibi. Mefrûşât-ı Hümâyûn başkâtibi Hacı Ahmed Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî). Bu şekilde isimleri devletin resmî sâl-nâmelerinde bulunan daha 10 rütbe sahibi memur.

Saray muhâfız kuvvetleri subayları, harem ağaları, padişahın çok nüfuzlu olan seccâdecibaşı, kahvecibaşı, esvabcıbaşı, tütüncübaşı, berberbaşı, gibi yakın hizmetkârları, Topkapı Sarayı ve diğer Yıldız Sarayı dışındaki sarayların idarecileri, yukarıdaki listelerin hâricindedir. Gene de dediğim gibi, klasik devir Osmanlı Saray teşkilâtının yanında mütevâzıdır. Şimdi bir de bu teşkilâtın azmanlaştığı, tereddî ettiği, Yıldız'ın şehir içinde gerçek bir şehir hâline geldiği, bir fırka (tümen) askerle korunduğu devre, II. Abdülhamîd'in son şahsî saltanat yılı olan 1908'in başına gelelim. Yukarıda tasvîr edilen saray teşkilâtından 14 yıl sonrasındayız.

1908 Başında Mâbeyn-i Hümâyûn

Mâbeyn-i Hümâyûn müşîrliği ilga edilmemiştir, resmî sâl-nâmelerde yeri mevcuttur. Fakat 1900'de Gazi Osman Paşa'nın ölümü üzerine bu makama tâyin yapılmamıştır.

Dârü's-Saâdeti'ş-Şerîfe ağası Ganî Ağa'dır (vezir, murassâ Osmânî, murassâ Mecîdî). Başmâbeynci Hacı Ali Paşa'dır (vezir, murassâ İftihâr, murassâ Osmânî, murassâ Mecîdî). Başkâtip Tahsin Paşa'dır (vezir, murassâ İftihâr, murassâ İmtiyâz, murassâ Osmânî, murassâ Mecîdî). Mâbeyn-i Hümâyûn 2. kâtibi, aynı zamanda mâbeynci olan İzzet Paşa'dır (vezir, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî). Tahrîrât-ı ecnebiyye kâtibi

Galib Paşa'dır (vezir, murassâ İftihâr, I. Osmânî, murassâ Mecîdî). 2. mâbeynci Nûri Paşa'dır (müşîr, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî).

Mâbeynciler : Mehmed Paşa (ferik = bu devirde korgeneral, murassâ Osmânî, murassâ Mecîdî), Râgıb Paşa (vezir, hepsi murassâ İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî). Emin Bey (bâlâ = orgenerale eşit sivil rütbe, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Mehmed Ârif Bey (bâlâ, I. Osmânî, I. Mecîdî), Bekir Sıddık Bey (bâlâ, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Fâik Bey (bâlâ, I. Osmânî, I. Mecîdî), Rızâ Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî).

Mâbeyn-i Hümâyûn kâtipleri : Ali Cevad Bey (bâlâ, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), Hakkı Bey (bâlâ, I. Osmânî, I. Mecîdî), Refik Bey (bâlâ, I. Osmânî, I. Mecîdî), Fethi Bey (bâlâ, I. Osmânî, I. Mecîdî), Şefik Bey (ûlâ = korgenerale eşit sivil rütbe, I. Osmânî, I. Mecîdî), Abdurrahman Zeki Bey (ûlâ, I. Osmânî, I. Mecîdî), Sezâî Bey (ûlâ, I. Osmânî, I. Mecîdî), İsmail Hakkı Bey (ûlâ, I. Osmânî, I. Mecîdî), Rif'at Bey (ûlâ, I. Osmânî, I. Mecîdî), Ecved Bey (ûlâ, I. Osmânî, I. Mecîdî), Tevfik Bey (ûlâ, II. Osmânî, II. Mecîdî), Emin Bey (ûlâ sânîsi = tümgenerale eşit sivil rütbe, II. Osmânî, II. Mecîdî), Vâsıf Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, II. Mecîdî), Hüseyin Naîm Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, II. Mecîdî), Mehmed Münir Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, II. Mecîdî), Ömer Lutfi Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, II. Mecîdî), İsmâil Hakkı Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, II. Mecîdî), Mehmed Ali Bey (sâniye = yarbaya eşit sivil rütbe, IV. Mecîdî), Necib Bey (sâlise, III. Mecîdî), Kemal Bey (sâlise = binbaşıya eşit sivil rütbe, III. Mecîdî), Mehmed Sâdeddin Bey (sâniye, III. Osmânî), Nizâmeddin Bey (sâlise, nişanı yok).

İmâm-ı Evvel-i Hazret-i Şehryârî İsmail Hakkı Efendi (Anadolu Kazaskeri = mareşale eşit dinî - kazâî - ilmî rütbe, II. Osmânî, I. Mecîdî), 2. imam Niyâzi Efendi (Istanbul pâyesi = korgenerale eşit sarıklı rütbe, II. Osmânî, II. Mecîdî). Ser-musâhib-i Hazret-i Şehryârî Cevher Ağa (hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî).

Harem-i Hümâyûn masraf nâzırı Vezir Hacı Âkif Paşa (I. Osmânî, I. Mecîdî), Istabl-ı Âmire müdürü Birinci - Ferik (orgeneral) Fâik Paşa (hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), Muzıkay-ı Hümâyûn kumandanı Ferik (korgeneral) Süleyman Paşa (I. Osmânî, I. Mecîdî), Hazîne-i Hümâyûn kedhudâsı Edhem Bey (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), Mâbeyn-i Hümâyûn müdîr-i evveli Hüseyin Efendi (bâlâ II. Mecîdî) ve müdîr-i sânîsi Mehmed İzzet Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, I. Mecîdî), Hazîne-i Hümâyûn başkâtibi Ahmed Necâti Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Teşrîfât-ı Hümâyûn müdürü İzzet Efendi (II. Osmânî, II. Mecîdî), Has Oda kedhudâsı Hayri Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Bâbu's-Saâdeti'ş-Şerîfe ağası Mustafa Ağa (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), kapı çukadâr-ı evveli Hüseyin Bey (sâlise, I. Osmânî, I. Mecîdî), telhıysî-i evvel Hüsnü Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), yardımcısı Besim Bey (sâniye, IV. Mecîdî).

20 müşîre (mareşal) fahrî «yâver-i ekrem» unvanı verilmiştir. Gene «taht-ı riyâset-i hazret-i pâdşâhîde bulunan teftîş-i umûmî-i askerî komisyon-ı â'lîsi» vardır. Reîs vekili Müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa, reîs-i sânî Müşir İbrahim Edhem Paşa'dır. Bu komisyonun üyeleri : 7 müşir, 4 birinci-ferîk, 11 ferîk, 9 mîrlivâ, 7 mîralay, 4 kaáim-makaam (halk dilinde : kaymakam). 3 binbaşı, bir baytar kolağası, bir komisyona memur yüzbaşı. Komisyonun 6 da fahrî üyesi vardır.

3 müşîr, 9 birinci-ferîk, 17 ferîk, 8 mîrlivâ, 4 mîralay, 3 kaymakam, 5 binbaşı, 6 kolağası, 6 yüzbaşı, 24 mülâzıma fahrî pâdişah yâverliği kordonu verilmiştir.

«Yâver-i harb-i hazret-i şehryârîler» : 9 müşir (4'ü Dâmâd-ı Hazret-i Şehryârî yâni sultanlarla evli Hânedan dâmâdlarıdır), 12 birinci-ferik, 30 ferik, 32 mîrlivâ, 31 mîralay, 29 kaymakam, 26 binbaşı, 30 kolağası, 44 yüzbaşı, 13 mülâzım-ı evvel (üsteğmen), 22 mülâzım-ı sânî (teğmen). Bu yâverlerin işleriyle uğraşan ayrıca bir mîralay, bir kaymakam, bir yüzbaşı vardır.

«Ma'iyyet-i Seniyye-i Mülûkâne Erkân-ı Harbiyye Hey'eti» : 2 müşir, 3 ferik, 2 mîrlivâ, 3 kaymakam, 2 binbaşı, 3 kolağası, bir yüzbaşı.

Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Nezâreti : Nâzır Vezir Ohannes Paşa (hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), müsteşar ve muhasebeci Hacı Hâlis Efendi (bâlâ, murassâ Osmânî, Mecîdî), müfettiş-i umûmî Cevad Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî). Nezâretin, nâzır başkanlığında, 13 üyesi olan hey'et-i idâresi, başkâtibi, 2 mümeyyizi, zabıt kâtibi ve mütercimi var.

Hazîne-i Hâssa nezâretinin daireleri : tahrîrât kalemi, muhâsebe kalemi, huyûdât kalemi, sicill-i ahvâl kalemi, evrak kalemi, depo idâresi, vezne idâresi, dâire-i merkeziyye müdîriyyeti, Istabl-ı Âmire idâresi, Mefrûşât-ı Hümâyûn idâresi, Matbah-ı Âmire idâresi, teftiş hey'eti, erzâk-ı anbârî idâresi, ebnie-i seniyye anbârı idâresi, hatab (odun) anbârı idâresi, hubûbât anbârı idâresi, karhâne (buzluk) idâresi, emlâk-i hümâyûn komisyonu, emlâk-i hümâyûn hey'et-i teftîşiyyesi, emlâk-i hümâyûn kalemi, senedât kalemi, I., II. ve IV. şûbeler, orman şûbesi, emlâk-i hümâyûn hendesehânesi, idâre-i nehriyye merkezi, Hereke fabrika-i hümâyûnu idâresi.

Sarayın korkunç bir harem teşkilâtı, doktorları, padişah hizmetkârları, muhâfızları vardır. Bu binlerce kişiyi yazmak imkânsızdır. Yalnız «Hamîdiyye Etfâl Hasta-hâne-i Â'lîsi» hakkında bir kaç satır yazarak bu bahse son vermek istiyorum.

Hamîdiyye Etfâl (Şişli Çocuk) Hastahanesi

Bu zamanının yalnız memleketimiz için değil, dünya için örnek olan çocuk hastahanesini II. Abdülhamîd, şahsî parasıyle ve Alman doktorlarını celbederek o zaman dünyanın üstün tıbbı olan Alman modeline göre kurdurmuştu. Çok itina gösteriyordu. Küçük yaşta bir kızının bir çocuk hastalığından kurtarılamıyarak ölmesi, pâdişâhın canını yakmıştı. Hastahâne, o küçük sultânın hâtırasına yapılmıştır. Bütün masrafları hazîne-i hâssa-i şâhâneden veriliyor ve büyük para harcanıyordu.

Hastahanenin «ser-tabîb»i, «etıbbây-ı hazret-i şehryârî»den bahriye birinci ferîkı (doktor oramiral) İbrahim Paşa idi (II. Osmânî, murassâ Mecîdî nişanları vardı). «Tabîb-i sânî bakteriyolog» Mîrlivâ (doktor tümgeneral) Süleyman Nûri Paşa (II. Osmânî, V. Mecîdî) da, askerî doktordu. O sırada Türk tıbbının seviyesi dünyaca yüksekti ve askerî doktorlarımız başçekiyorlardı. Hastahanenin doktorları arasında büyük şöhretler vardır :

Kulak-boğaz mütehassısı Ferik (korgeneral) Zıyâ Nûri Paşa (III. Osmânî, I. Mecîdî), dâhiliye mütehassısı Mîrlivâ (tümgeneral) Ömer Fuad Paşa (III. Osmânî ve Mecîdî), nisâiye ve doğum (fenn-i velâde) mütehassısı Mîrlivâ Âsaf Derviş Paşa (II. Osmânî ve Mecîdî), operatör Mîralay Ric-

hard Beer Bey (murassâ İftihâr, I. Osmânî ve Mecîdî), baş kimyager Kaymakam Vasil Naum Bey (III. Osmânî ve Mecîdî), dahiliyeci Kaymakam Ali Haydar (IV. Osmânî, III. Mecîdî) ve Kaymakam Fehmi İsmail (IV. Osmânî, III. Mecîdî) Beyler, operatör Binbaşı Sâlih Bekir Bey (III. Osmânî, II. Mecîdî), röntgenci Binbaşı Râsıh Emin Bey (II. Osmânî, II. Mecîdî), dâhiliyeci Binbaşı Abdullah Mehmed Efendi (IV. Osmânî, V. Mecîdî), dâhiliyeci Binbaşı Şâkir Ahmed Efendi (V. Mecîdî).

5 kolağası (kıdemli yüzbaşı) mütehassıs doktor, 4 yüzbaşı pratisyen doktor, bir sivil pratisyen doktor (mütehassıs olanların IV. Osmânî ve IV. Mecîdî nişanları var, pratisyenlerin yok).

Hastahanenin nasıl işlediğini kontrole, 8 yüksek rütbeli askerî doktor memur edilmişti (Müşîr Hacı Nâfiz Paşa, Müşîr Cemil (Topuzlu) Paşa, sivil Aleksandr Paşa, Mîrlivâ Es'ad (Işık) Paşa, Mîralay Râşid Tahsin Bey, Kaymakam Muhiddin Bey, Binbaşı Hacı Mehmed Zıyâeddin Efendi, Kolağası Rıdvân Azîz Efendi).

Hastahanenin 5 eczacısı vardı. Biri yüzbaşı, diğerleri sivil eczacılardı. Ayrıca 3 sivil operatör bulunuyordu.

Hastahanenin idarî işlerini müdür sıfatıyle Mîralay Mehmed Fâik Bey (II. Osmânî, III. Mecîdî) yürütüyordu. Emrinde 4'ü piyâde kolağası, 5'i dinî sınıftan (biri imam) 9 memur vardı. Ayrıca 2 kolağası, bir yüzbaşı, bir hademebaşı, bir müezzin, gene idârî işlerle görevlendirilmişlerdi. Hastahanede bol hastabakıcı ve hademe vardı. 8 aşçı, 5 bahçıvan, 4 terzi ve çamaşırcı, 16 kadın hademe, 30 erkek hademe ile hastahane personeli, 35'i doktor, 5'i eczacı olmak üzere 118'i buluyordu. 200 yatağın 108'i çocuk, 52'si erkek, 40'ı kadın hastalara ayrılmıştı. Yataklar, 15 pavyona bölünmüştü.

BİRİNCİ KİTABIN SONU

İKİNCİ KİTAP

Devlet ve Hükûmet

«L'empire ottoman : puissance vraimant mondiale = Osmanlı İmparatorluğu : gerçek Cihan Devleti!»
(René Grousset, *L'Empire du Levant,* Paris, 1949, 643).

«Türk ve hattâ dünya tarihinin en büyük, en şerefli ve en devamlı devleti Osmanlı İmparatorluğu!»
(Prof. Dr. Mehmed Köymen, T.T.K., *Belleten,* XVII, Ankara, 1953, 558).

«Weltreiches = Cihan Devleti!» (Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit,* München, 1953, 469).

I

DEVLET

(Türkiye ve Diğer Devletler)

Zaman ve Mekân İçinde Türklük

Cihan devletinden nasıl mütevazı ölçülere indiğimiz, M. Ö. III., belki VII. asırdan 1918'e kadar kesiksiz «büyük devlet = grande puissance» vasfını taşıdığımız halde (büyük devlet vasfını kesiksiz 20 asır sürdüren yalnız bir kavim ve siyasî teşekkül daha vardır, o da Çin'dir, fakat Çin, tarihin hiç bir devrinde cihan devleti mertebesine yükselmemiştir), bugün yeryüzünde 110 milyon Türk yaşadığı halde, bugün yamyamlara ve hâlâ taş devrini yaşıyan hemcinslerimize, basit kabîlelere istiklâl ve müstakil devlet verildiği halde, niçin ölçümüzü bulamamış olmamızın pek çok sebebi vardır. Bu sebeblerden bâzılarını Profesör Muharrem Ergin, 1973'te çıkan bir kitabında şöyle anlatıyor *(Türkiye'nin Bugünki Meseleleri,* 48-55, 83-5) :

«*Yalnız kavim*

«Türk milleti tarihin yalnız kavmidir. Türkler Ural - Altay kavimlerin-

dendir. Bunların içinde Türklerden başka tarihte büyük bir varlık gösteren Ural - Altay kavmi pek yoktur. Yalnız Moğollar bir aralık saman alevi gibi parlayıp sönmüştür. Hülâsa tarihe ağırlığını koyan tek Ural - Altay kavmi Türklerdir ve bu ağırlık yalnız Ural - Altay kavimleri ölçüsünde değil, bütün diğer kavimler ölçüsünde de büyük ve geniş olmuştur.

«Türkler biraz Çinlilerle, biraz Sami kavimleriyle, fakat bilhassa Hint-Avrupa kavimleriyle târîhi paylaşmışlardır. Bunlardan bilhassa Hind-Avrupa kavimleri dünyanın en geniş akraba milletler topluluğudur ve Türk tarihi, hatta aşağı yukarı Asya - Avrupa tarihi demek Türk milleti ile ma yabancı görmüşler, Türkler dünyada daima akraba kavimlerin destek ve anlayışından mahrum yalnız bir millet olarak hayat kavgasını sürdürmüşlerdir.

«Bir Ural-Altay kavmi olarak Türklerin Hint - Avrupa kavimleri karşısındaki bu yalnızlığını sonradan din unsuru bir kat daha arttırmıştır. Hint - Avrupalıların büyük kısmı ve dinamik kavimleri hıristiyandır. Türkler onuncu asırda müslüman olunca önlerindeki dünyanın hıristiyan vasfı ile de karşı karşıya kalmışlar, Hint - Avrupaya yabancılıkları büsbütün keskinleşmiştir.

«Türkler Ural - Altayın tek dinamik kavmi olduğu gibi, müslümanlığın kabulünden sonra da İslâmlığın büyük varlık gösteren tek kavmi olmuştur. Böylece Türklükten başka İslâmiyetin müdafaası da Türk Milletinin omuzunda kalmış, Türkler İslâmiyetin içinde de, mühim bir akraba kavim desteği görmüyerek, yalnızlık çenberinden kurtulamamışlardır.

«Türklerin bu yalnızlığı tarihte daima rol oynamış, muhârebe meydanlarından ilim ve kültür sahalarına kadar Türk milleti daima tehlikelerle, tarafgirliklerle, haksızlıklarla ve eşitsizliklerle karşılaşmıştır. Siyasi ve iktisâdî mücadelelerde de, sosyal ve kültürel boy ölçüşmelerde de hep bu görülür. Dün de böyle idi, bugün de böyledir. Her halde Türk milleti düşmanı en çok olan millet durumundadır. Türk milletine karşı öyle bir hava vardır ki Avrupa ilmi eski bir eseri, bir değeri, bir meziyyeti Türk'e mâl etmemek, Türkün hakkını teslim etmemek için elinden geleni yapmaktan bile geri kalmaz.

«İyilikler adası

«Türk Milleti iyilikte de dünyanın yalnız kavmidir. Türkler gittikleri her yere fazîlet, insanlık, adâlet, eşitlik, kardeşlik, tolerans ve nizam götürmüşlerdir. Bugünki bir çok milletler varlıklarını ve gelişmelerini Türklere borçludurlar. Türkler bir çok milletlere yeni hayat sahaları kazandırmış, bir çoklarını korumuş ve himaye etmiş, bir çoklarına da destek olmuştur. Türkler yalnız milletleri değil, yabancı kültürleri ve dinleri de saygı ile korumuşlardır. Bu Türkün tabiatidir, karakteridir. Dünyada Türk kadar düşman olmasını, kin tutmasını bilmeyen millet yoktur denilebilir. Türk o kadar düşmanlıktan uzaktır ki yakın can düşmanlarına bile düşmanlık hisleri beslemez. Fakat Türk Milletinin bu iyilik vasfı dünyaya ve hatta tabiate daima ters düşmüştür. Türkler bu karakterleriyle dünyaya bir türlü intibak edememişlerdir. Çünki dünya kötülüklerle doludur. Tabiatın temelinde kuvvetin hakimiyeti vardır. Egoizm canlı varlığın sökülmez bir yanıdır. Bir kendisini koruma ve yaşama hassasıdır. Her insan da, her cemiyet de önce kendisi için vardır. Onun için Türk milletinin iyiliği tarihte

daima muallakta kalmış ve hemen hemen hiç karşılık görmemiştir. Karşılık şöyle dursun, tam mânasiyle, Türk Milletinin merhametinden maraz hâsıl olmuştur. Türkten iyilikten başka bir şey görmeyenler en az kölenin, hizmetkârın efendisine karşı duyduğu hasedi ve kıskançlığı duymuş, günü gelince onu arkadan hançerlemekten çekinmemişlerdir. Kurnazlıklar, şirretlikler, kötülükler dünyasında Türk Milletinin eli kolu adeta bağlı kalmıştır. Türk, gittiği hiç bir yere zulüm götürmemiştir, vahşet götürmemiştir, mecburî kültür değişmesi götürmemiştir. Yer yüzünde imparatorluk kurup da emperyalist olmayan tek millet belki de Türk Milletidir. Türk Milleti adeta başkaları için yaşayan millet olmuştur. Ülkeler almış, imparatorluklar kurmuş, fakat bunu sömürmek için değil, fütûhât ve cihangirlik için yapmıştır. Cihana nizam götürmek için yapmıştır. Türk Milleti müstemlekesiz imparatorluk kurmanın şerefine ulaşan tek millet olmuştur. İdaresi altındakileri sömürecek yerde, kendisi elindekini avucundakini onlara vermiştir. Herkes en az onun kadar yaşamış, o herkesten daha çok ölmüştür. Türkten başka hiç bir millet yoktur ki, imparatorluğu dağılınca ana unsurunun ve ana vatanının perişan düşmüş olduğu görülsün, ayrılanlardan çok geri kalmış olsun. Bu ne Roma'nın, ne İngiltere'nin, ne Fransaînın, ne Holanda'nın, ne de bir başka müstemlekeci milletin başına gelmiştir. Bu bakımdan Türk Milleti kötülük yapma kabiliyeti olmayan bir millettir diyebiliriz. Bu ise dünyaya göre bir hal değildir. Kötülük yapma kabiliyeti olmayanların dünyası meleklerin dünyasıdır. Onun içindir ki Türk Milleti, bütün târih boyunca, dünyâyı kaplayan kötülükler okyanusunda daima bir iyilikler adası olarak kalmıştır.

«*Yayılma*

«Hiç bir millet, hele dinamik bir millet, Orta Asyanın sert ve kapalı iklim ve tabiatinde sonuna kadar kalamazdı. Nitekim bugünki Avrupa milletlerinin menşeini teşkil eden Hint-Avrupa kavimlerinin müşterek ana vatanı da Orta Asya'da ve Türklerin güney-batısında bulunuyordu. Karanlık devirde onlar da buradan yayılmışlardır. Türk Milletinin dinamizmi ise ebediyyen Orta Asya çenberinde kalmaya hiç elverişli değildi. Nitekim başlangıçtan itibâren Türkler bu çenberi kırmış ve suyun, denizin, yeni iklimlerin peşine düşmüşlerdir. Bu arayışı Türk'ün fütûhât ve cihangirlik duyguları büsbütün körüklemiştir. Nüfusu çok az ve oldukça boş bir dünya o eski devirlerde fütûhâtı zaten tabiî ve meşru bir hâle getiriyordu. Onun içindir ki Türkler'in tarihi yayılması tabiî ve meşrudur.

«Bu yayılmada üç talihsizlik olmuştur. Birincisi : Türk birliği parçalanmıştır. Bu yüzden Türk Milletinin her şeye kadir müşterek potansiyeli dağılmış, parçalanmış ve zayıflamıştır. Bir yandan Türklüğün müşterek yumruğu zayıflarken, bir yandan da yayılan Türklük kolları ana kaynakla her zaman irtibatını devam ettirememiş, bazan çok ayrı ve uzak düşmüş, desteksiz ve kendi başına kalmıştır.

«İkinci talihsizlik yeni Türklük kollarının gittikleri yerlerde nüfus bakımından her zaman geniş sahalara yaygın yeterli kesafeti peyda edememeleri ve böylece bâzı yerlerde adacıklar halinde kalmalarıdır. Bu bilhassa Kuzey sahasında böyle olmuştur. Kesafet kurulamayan daha ileri mevzilerde ise geniş ölçüde erimeler ve başkalaşmalar vuku bulmuş, böylece bir çok Türklük kolları çölde kaybolup giden ırmaklara dönmüştür.

«Üçüncü talihsizlik, Türk Milletinin birden fazla cephede çarpışmak şeklindeki en kötü stratejinin içine düşmüş olmasıdır. Türk'ün kaderi asırlarca hep böyle olmuş, tek bir Türk Milleti ayrı kollar hâlinde doğuda, batıda, kuzeyde, güneyde hep, halk tabiri ile, yedi düvele karşı mücadele etmiştir.

«İç mücadele

«Türk tarihinde görülen bir zaaf da iç mücadeledir. Bunun bir sebebi Türk Milletinin kabına sığmayan yüksek potansiyeli ve dinamizmi ise ikinci ve asıl sebebi târîhin Asya, Avrupa ve Afrika'da uzun zaman yalnız Türk tarihi şeklinde seyretmesidir. Türk kavimleri karşılarında yabancı bir kuvvet görmeyince bir çok defa kendi aralarında hakimiyet mücadelesine girmişlerdir. Türklüğün bu iç kavgaları Türk kültürünün gelişmesinde ve bugünki hazin duruma düşmesinde menfi neticeleri olan çok acı durumlar yaratmıştır. Bu konuda sadece Osmanlı devletinin gelişmesini bir müddet geciktiren Timur - Yıldırım Bâyezid çatışmasını ve bilhassa Timur'un Altın Ordu devletini çökertmesini hatırlatmak kâfidir.

«Yerleşme güçlüğü

«Türk Milleti hiç bir zaman göçebe bir millet değildir. Türkler eskiden de göçebe değillerdi. Eski Türk boyları, vatanlarının iklim ve tabiati icabı olarak, yazlık ve kışlık belirli yerleşme mekânları, yâni yaylaları ve kışlaları olan topluluklardı. Tıpkı bugünki insanlar ve cemiyetler gibi. Yoksa Türkler her gün bir yerde konup göçen gezginci insanlar değildi. Göçebenin aslında vatanı olmaz. Türklerde daha başlangıçtan beri vatan mefhumu vardır ve şehirleşme, yerleşik hayat çok eski devirlere çıkar. Tarihî kayıtlardan başka yeni yeni başlayan Türk arkeolojisinin ilk neticeleri de bunu göstermektedir. Bilinen târîhî devirlerde ise Türk yerleşik hayâtı, şehirleri ve eserleri ile meydandadır. Onun için Türklerin göçebe olduğu şeklindeki yaygın ve kolay kanaat ilim bakımından tamamiyle yanlıştır.

«Yalnız Türk tarihinde fütûhât ve yeni yurt aramanın gerektirdiği büyük bir hareketlilik vardır. Bu hareketlilik ise yerleşmede güçlükler meydana getirmiş, gidilen ve yerleşilen her yerde gerekli ölçüde kök salmaya bir çok defa engel olmuştur.

«Çoğalmama

«Bilhassa hareketli hayâtın ve oturup rahatça yerleşememenin tabiî bir neticesi olarak Türk tarihinde bir de nüfus zaafı görülür. Gerçekten Türkler'in nüfusu yeteri kadar çoğalmamıştır. Türkler daha Türk tarihinin başında dünyanın sayılı kalabalık milletlerinden biri idi. Aradan geçen iki bin senede Türk nüfusunun yüz milyonu yeni geçmiş olması çok yavaş bir çoğalmadır. Buna karşılık Türkler'in komşuları çok hızlı çoğalarak bugünki nüfus kalabalıklarını meydana getirmişlerdi. Türkler de onlar gibi çoğalsalardı bugün bir kaç yüz milyon olmaları gerekirdi.

«Türkler'deki nüfus azlığı bir yandan bitmez tükenmez harblerdeki telef olmalardan, bir yandan eriyip başkalaşmalardan, bir yandan da nüfusun çoğalmasını sağlayacak rahat bir yerleşik hayâta her zaman kavuşa-

maınış olmaktan ileri gelmiştir. Neticede Türklüğün bütün kolları bugün her yerde Türkler'i tehdid eden kalabalık yabancı milletlerle sarılmıştır.

«Kültürü ihmal

«Türk tarihinin en büyük zaaflarından biri Türk Milletinin, bilhassa idarecilerinin ve münevverinin kendi kültürünü fazla ihmal etmesidir. Türk aydınlarında şaşılacak bir dışa dönüklük, yabancı hayranlığı ve kendi değerlerine sahip çıkmama hali görülür. Türk kültürü büyük bir kültürdür, fakat Türkler âdeta bunun farkında değillerdir. Bu yüzden serbest kültür değişmeleri bâzı Türk zümrelerinde şaşılacak ölçülere varmıştır. Türk Milletinin yakasını bırakmayan taklitçilik hastalığının mühim bir sebebi de budur.

«Kendi kültürünü ihmalde, yabancı kültür mensuplarının Türk idare hayatına girmelerinin ve yabancı kültür propaganda ve tazyiklerinin büyük bir rolü olduğu muhakkaktır. Fakat kendi değerleri üzerinde titremek hususunda Türkler'in yaradılışından gelen millî bir kusurları olduğunu da kabul etmek lâzımdır. Belki de Türk'ün alçak gönüllülüğü, müsamahası, egosuna fazla bağlı olmaması, kendisine güveni ve tabiattaki gelişme ve değişmeye uygun bir mizaca sahip olması böyle ters bir neticeye dönüşmektedir.

«Çok şükür ki Türk kültürü büyük bir kültürdür. Bilhassa münevver zümrelerde görülen bu ihmale, halk tabakaları iyi mukavemet etmekte ve derindeki büyük yürüyüşünü koruyabilmektedir.

«Bu millî zaaf, kendi kültürünün ihmali, yukarıda da söylediğimiz gibi, Türk tarihinin iniş çıkışlarının başlıca sebeplerinden birini teşkil eder. Türkler harikulâde bir yaşatma gücü olan kültürlerine bağlı kalınca yükselmişler, onu ihmal edince kaybetmişlerdir. Son devirlerde Türk alp tipinin yanlış olarak miskinlik şeklinde tatbik edilen bir derviş tipine dönüşmesi, dinamizmin kaybolması, akıncı rûhun tevekküle ve terk-i dünyâ şeklinde bir anlayışa yerini bırakması her yerde Türkler'in gerilemesinin, bu arada Osmanlı devletinin de çökmesinin sebeplerinden biri olmuştur.

«Medeniyete ayak uyduramama

«Bugünkü Batı medeniyeti varlığını son iki asırdaki gelişmelere borçludur. Bunlar ise ticaret ve sanayi gelişmeleridir. Batılılar önce milletler arası ticaretin önemini kavrayarak bunun tedbirlerini almış, sonra on sekizinci asrın sonunda ve on dokuzuncu asırda buharı makineye tatbik ederek büyük sanayi inkılâbını gerçekleştirmiştir. Türkler bu fırsatı kaçırmışlardır.

«Türk Milletinin bu yeni duruma vaktinde adapte olamamasının çeşitli sebepleri vardır. Tarihî gelişmede yorgun düşmek, idare etmekle uğraşıp iş hayatına yabancı kalmak, dinin yanlış anlayışına ve tatbikatına saplanmak, alp tipinin miskinlik ifade eden yanlış bir derviş tipine dönüşmesi; arayan, tatmin olmayan akıncı ruhun kendisini kadere terk etmiş bir tevekküle çevrilmesi, şark mistisizmine kapılmak, Avrupa'da rönesanstan sonraki gelişmeleri ve müsbet ilmin inkişâfını tâkıyb edememek, çok açılmış olduğu sahalarda biriken siyasî gailelerden başını kaldıramamak, umumi cehâlet ve Türk kültürünü ihmal bunların başlıcalarıdır.

«*Batı tehdidi*

«Bu tehdit Türkler'in batıya yayılmasının bir reaksiyonu olarak ortaya çıkmıştır. Türkler'le Avrupa'nın çatışması Hunlar zamanında başlamıştır. Hint - Avrupa kavimleri topluluğu olan Avrupa, daha başlangıçta, gelen bu Ural-Altay kavmini yabancı saymış, ondan ürkmüş, ona düşman kesilmiş ve haksız olarak ona barbar adını takıp kendisini ayrı tutmuştur. Türkler müslüman olunca batının bu düşmanlığına bir de din unsuru eklenmiş ve bin yıllık batı tehdidi böylece hıristiyan batı tehdidi hâline gelmiştir. Hıristiyan batı tehdidi zaman zaman çok alevlenmiş ve haçlı seferleri bile tertip edecek bir seviyeye ulaşmıştır. Haçlı seferleri kırıldıktan sonra da haçlı zihniyeti canlılığını muhâfaza etmiştir. Osmanlı devleti ile asırlarca süren mücadelesinde Avrupa'nın bu haçlı zihniyeti hep ön plânda görülür. Hülâsa bin yıllık eski batı tehdidi, bin yıl da hıristiyan batı tehdidi olarak zamanımıza ulaşmıştır».

«*Türk seddi*

«Yer yüzünde ve dünya tarihinde bir kuzey - güney meselesi vardır. Kuzey soğuk, güney sıcaktır. Kuzey loş, sisli ve karanlık, güney açık, aydınlık ve güneşlidir. Kuzey verimsiz, güney bereketlidir. Kuzeyde teknolojik gelişme daha sür'atli olmuş, güney geri kalmıştır. Kuzey insanında bir atılganlık, dinçlik; güney insanında bir gevşeklik görülür. Bütün bu şartlar dolayısiyle güney adeta kuzeyin av sahası hâline gelmiştir. Kuzey milletleri veya onların ihtirasları asırlardan beri güney istikametinde sefer hâlindedir.

«Bu seferlerde Batı Avrupalı kavimlerin önüne mühim bir engel çıkmamış, kara yolu işlemeyince deniz hâkimiyetiyle hedefe ulaşılmıştır. Fakat batıda deniz yolu zaten kapalı olan Slavların önüne bu seferlerde mühim bir engel çıkmıştır. Bu engel Türk seddidir.

«Türkler Çin'den Balkanlar'a kadar uzanan orta kuşakta asırlardan beri Asya'nın bel kemiğini teşkîl ederler. Türkler ne kuzey kavmi, ne güney kavmidirler. Bir orta kuşak, mutedil iklim kavmi olarak kuzey ve güney arasında adeta bir istikrar unsuru durumundadırlar.

«İşte bu istikrar unsuru başlangıçtan beri dünyanın kuzey - güney dengesinin geniş bir kesimde alt üst olmamasında ve böylece umumî dünya muvazenesinin büsbütün bozulmamasında çok büyük bir rol oynamıştır. Bugün kimsenin takdir edemediği bu hizmet güney istikametindeki Rus, Slav ihtiraslarını asırlarca durdurarak dünyanın huzurunu uzun zaman korumuş, başka bir deyişle dünyanın bugünki huzursuzluğunu asırlarca geciktirmiştir.

«Gerçekten Slavlara ve bilhassa Ruslar'a güney yolunu kapatan, onların güney Asya'ya, Orta Doğu'ya ve Afrika'ya nüfuz etmelerinin önüne geçen başlıca âmil Çin'den Balkanlar'a kadar uzanan Türk seddidir. Eğer bu sed olmasaydı Rus emperyalizmi çoktan güneyin sıcak denizlerine çıkmış, güneyde geniş müstemlekeler kurmuş olurdu.

«Bugün bu seddin büyük bir kısmı siyasî istiklâl bakımından düşmüş ve Ruslar güneyle burun buruna gelmiştir. Fakat Türkler'in sâyesinde bu çok geç olmuş ve güney bu tehlikeyle bir talih eseri olarak ancak bugünün

koruyucu yeni nizamı çağında karşı karşıya gelmiştir. Öte yandan, siyasî istiklâl bakımından düşmekle berâber, bu Türk seddinin düşen kısımları da henüz ehemmiyetini muhâfaza etmekte, etnik ve coğrafî varlığı ile Türk gerçeği bugün de devam ederek bir istikrar unsuru olan Türk seddini yine ayakta tutmaktadır.

«Bu Türk seddinin batı ucunu teşkil eden Türkiye ise tehlikeyi kendi kuzey hudutlarında tutmağa devam etmekte, fakat bu yüzden çok zorlanmaktadır. Ruslar deniz ve hava yolu ile ve ideolojik köprübaşıları kurarak bugün bir dereceye kadar Akdeniz'e ve güneye inmişlerdir. Fakat Türkiye perdesi ayakta durdukça hedef asla gerçekleştirilemiyecek ve bunlar bir gün geri dönen yarım teşebbüsler olarak kalacaktır. Onun içindir ki Türk seddinin Türkiye ucunu da çökertmek kuzey ihtirasının başlıca hedefi halindedir. Bu yoldaki gayretlerin bugün çok kesifleştirilmiş olması da hâlâ direnen bu parçanın, bu tek engelin de bir an önce işini bitirmek düşüncesine dayanmaktadır. Kaldı ki Türkiye, ele geçirildiği takdirde, Rusya'nın yumuşak karnının en iyi müdafaa kalesini teşkil edecek bir mevki ve vasıftadır.

«Dün olduğu gibi bugün de, yarın da Çin'den Balkanlar'a kadar uzanan Türk seddi Asya'daki ve dünyâdaki istikrârın temel bir unsuru olacaktır. Yalnız Türkiye ucunun değil, bütün Türk seddinin ehemmiyeti başta Amerika olmak üzere hür dünya tarafından kavranıldığı zaman, Komünist Rus tehdidi karşısında büyük bir müdafaa silâhı keşfedilmiş olacaktır. Dünya anlamalıdır ki kuzey tehdidi ancak bu Türk seddinde durdurulabilir. Asya'nın bu belkemiği kırıldığı takdirde bütün güney yolları açılmış demektir. Henüz dünya nizâmındaki önemi lâyıkıyle kavranmamış olan Türkiye'nin ve Türklüğün cihandaki yeri artık takdir edilmeli, bunda gecikilmemeli, batılılar Türkiye'ye eski yanlış gözlükleriyle değil, bu gözle bakmağa çalışmalıdırlar. Bu geopolitik durum ne ölen ne kalan, ne batan ne çıkan Türkiye değil, çok kudretli bir Türkiye ister».

Prof. Muharrem Ergin'in tahlilleri burada bitti.

Şimdi Türk devlet telâkkisini, Osmanlı devletinin yapısını biraz daha yakından inceliyeceğiz.

Türk Devletinin Karakteri

Türk fethine takaddüm eden zaman içinde, meselâ XI. asırda Anadolu'nun adı, Avrupalılar'a göre «Romania»dır. Yâni «Roma ülkesi». Bilindiği gibi Bizans imparatorluğu, Roma imparatorluğudur ve tabiatiyle Bizans hâkimiyetindeki büyük ülke de «Roma ülkesi». Ancak XII. asır Avrupa müellifleri artık Anadolu hakkında «Romania» değil, «Turcia = Turquia» kelimesini kullanırlar. Gerçekten Anadolu «Türkiye» yâni «Türk ülkesi» olmuştur. Marco Polo'ya göre bir Turkia (bâzı kaynaklarda da : Turgomania = Türkmenistan) vardır, Anadolu'dur, Selçuklu hânedânı saltanat sürer; bir de «Büyük Türkiye» vardır : Tuna'dan Çin Denizi'ne kadar bütün Kuzey Asya «Büyük Türkiye»dir, yâni bugün-

ki Türkistan mefhumunu çok aşan bir tâbirdir. Gene XIII. asrın ilk yarısında yâni Uluğ Keykubâd (Büyük Alâeddin) çağında «Türkiye» yâni Anadolu'daki Selçuklu devleti, «dünyanın en zengin devleti»dir.

Türkler'e göre ise Anadolu'nun adı «Rûm» veya «Diyâr-ı Rûm»dur. Türkler'in «Romania = Roma Ülkesi» tâbirini benimsedikleri açıktır. «Rûmî», bütün İslâm kaynaklarında «Anadolulu, Türkiyeli, Batı Türkü, Selçuklu» ve sonradan «Osmanlı» mânâsındadır : «Celâleddin Rûmî», «Türkiyeli Celâleddin» demektir.

XII. asırdan bu yana Avrupa dillerinde önce Selçuklu, sonra Osmanlı devleti için «Türkiye» kullanılır; «Osmanlı Devleti» tâbiri daha az geçer.

Bu Türkiye devleti 1075'de Sultan Melik-Şâh'ın fermânı ile kurulmuş ve saltanatı kuzeni Anadolu Fâtihi I. Sultan Süleyman-Şâh'a verilmiştir ama, zıpçıktı, nevzuhûr bir devlet de değildir. Belki edindiği yeni yurt Anadolu, coğrafya bakımından devlete yeni vasfını verdirebilir. Fakat tarih bakımından, sarîh şekilde, Doğu'da Milâd'dan önceki asırlardan bu yana eksiksiz gelen Türk devletinin devamıdır. Bu malûm şeyleri şunun için tekrarlıyorum: Türkiye devleti 1075'de kurulmuştur ama, bütün geleneğini, karakterini, insan unsurunu Doğu'dan getirmiştir. Anadolu'da yeni veya henüz fethedilen bir ülkeden alınmış devlet telâkkileri yoktur. Türkistan'daki devlet telâkkisi, Anadolu'ya aynen gelmiştir. Bu noktayı hatırlamadan, Osmanlı devletinin bünyesini anlamak mümkin değildir.

Osmanlı devletinin bünyesini salâhiyetli Avrupalı bilginlerin nasıl telâkki ettiklerini ve hangi unsurları ehemmiyetli gördüklerini, hangi mefhumlara ağırlık vermek istediklerini kısaca gözden geçirdikten sonra, Osmanlılar'daki devlet fikrini belirtmek istiyorum.

Osmanlı devletinin klasik tarihçisi, hayrete ve aynı zamanda teessüfe şâyandır, bir buçuk asırdır henüz aşılamamış olan Hammer'in, Osmanlı devleti hakkındaki hükmü şöyledir :

«Osmanlı imparatorluğu, geniş bir imparatorluktur. Ve tarihî nokta-i nazardan, sonsuz ehemmiyet arz eder. Her zaman için kaderi, komşu Asya ve Avrupa imparatorlukları ile sıkı şekilde bağlı olmuştur. Baltık Denizi'nden Akdeniz'e, Büyük Britanya'nın uzak kıyılarından İskandinavya'ya, Cebelitârık'tan Nil şelâlelerine kadar bütün Avrupa ve Afrika devletleri üzerinde küçümsenmiyecek tesirleri vardır. Bir devdir ki, güçlü kolları aynı zamanda hem Asya'yı, hem Avrupa'yı kavrar. Bütün imparatorluklar gibi bir gün düşerse, Asya, Afrika ve Avrupa'da bırakacağı enkaz,

bu üç kıt'ayı kaplıyacaktır... Osmanlı imparatorluğu, bugün bile, Bizans şevketinin zirvesinde iken hâiz olduğu genişlikten daha geniş ülkeleri elinde tutmaktadır» (*Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1835, I, p. I-II).

İslâm tarihinin büyük mütehassısı, genç yaşında ölen Sauvaget'nin fikirleri şöyledir (*Introduction*, Paris, 1943, s. 164) :

«Türkler, Moğol kasırgası geçtikten sonra, İran ile Fas ve Kırım ile Yemen arasında, bir çok asır boyunca devam eden bir imparatorluk kurdular. İslâm tarihi, Osmanlılar derecesinde güçlü ve istikrarlı bir siyasî yapıya şâhid olmamıştır... Osmanlı İmparatorluğu, XVI. ve XVII. asırlar boyunca, Batı dünyasının en büyük devletlerinden biri, hattâ bütün devletlerin en büyüğü olarak kaldı. Def'alarca milyon kilometre kare üzerinde hükümran, —altın madenleriyle İspanya dâhil— herhangi bir Avrupa devletinden daha geniş ve daha istikrarlı mâlî kaynaklara sahip, halkın menfaatine yarar şekilde gayet muntazam bir şekilde teşkilâtlandırılmış bir idare cihazına mâlik, an'anevî faziletleri arasında birinci derecede bir meziyet sayılan disiplinin hâkim olduğu bir milletin, Türkler'in, sadakatinden emin, bütün Akdeniz'e hükmeden bir donanmayı elinde tutan padişahlar, bütün Avrupa'yı, kendilerini saymıya mecbûr etmişlerdir. İtiraz gören imtiyazlarını Papa'ya kabûl ettirmek için bile o derecede dürüst olan XIV. Louis, büyükelçisinin Istanbul'da dövülüp habsedilmesinden muzdaribdi. Ve Yakın Doğu'daki bütün Avrupalı seyyahlar, Istanbul'un manzarası karşısında, ancak büyük medeniyet merkezlerinin ilhâm edebileceği hürmetkârâne bir hayranlık ile meşbû idiler».

Babinger de (s. 520), Kaanûnî devrindeki Türkiye'ye «cihan imparatorluğu» der.

Dar kafalı, kültürsüz, sömürücü, iğrenç bir Türk düşmanı olan, Birleşik Amerika'nın Yahûdî Istanbul büyükelçisi (1913 - 16) Morgenthau bile şöyle der (s. 240) : «Osmanlı Türkleri, Asya, Afrika ve Avrupa'da, kâinâtın tanıdığı en geniş imparatorluklardan birini kurdular».

7 büyük ciltlik bir dünya tarihinin müellifi olan Belçikalı çağdaş tarihçilerden Pirenne (II, 311) şöyle der :

«Bütün Osmanlı imparatorluğunda, devletinki haricinde hiç bir otorite mevcut değildi. Avrupa'da, ilk defa olarak, askerî ve devletçilik prensibi üzerine kurulu bir imparatorluk görülüyordu. Ne doğuş, ne mülkiyet, iktidar kaynağı sayılmıyordu. İktidar, padişah tarafından, —ulemâ istisna edilirse— tamamen devletin as-

kerî görevlilerine tahsis edilirdi. Kaldı ki, tâbî devletler hâriç, eski toprak zâdegânını harbler ortadan kaldırmıştı. Hıristiyan derebeylerin topraklarına el konulmuştu. Büyük subaylara verilenler dışında, derebeylik arazileri yoktu. Zenginlik, ancak âmme hizmetlerini tâkıyb ediyordu. İmparatorlukta derebeylik şeklinde olsun, görev veraseti şeklinde olsun, irsî haklar mevcut değildi».

Bir İngiliz tarihçisinin, Downey'in fikirleri :

«Osmanlı Türkleri'nin bu kadar küçük bir başlangıçtan, o kadar elverişsiz şartlar altında, bu derece sürekli bir devlet kudretine erişmesi, cihan tarihinin en fevkalâde tezahürlerinden biridir. İstiklâllerini kazandıkları andan itibaren, 2 asırdan biraz fazla bir zaman içinde, bütün Akdeniz medeniyetini bir imparatorlukta birleştirmiye teşebbüs edecek kudret ve kabiliyette idiler... O hârikulâde XVI. asrın büyük enerji ve faaliyetleri, muhteşem teşebbüs ve muvaffakıyetleri arasında hiç bir şey, Istanbul'dan savrulan kudret tezahürlerini geçememiştir» *(Soliman le Magnifique,* 33).

Osmanlı târîhi mütehassıslarından hâlen hayatta bulunan Robert Mantran, Osmanlı devletini «Türk dünyası» diye tavsîf eder, —bugünki Amerika ve Rusya gibi— kendi kendine yeterli bir devlet olduğunu, Karadeniz'i Türkler dışında bütün gemilere kapattığını ve iç göl hâlinde muhâfaza ettiğini ifâde eder ve XVI. asrı «Süleyman Asrı» şeklinde sıfatlandırır (eskiden beri bâzı Avrupalı tarihçiler XVI. asra «Süleyman Asrı» veya «Türk Asrı» demişlerdir) *(La Vie Quotidienne à Constantionople,* 159, 160, 18).

Hammer'in Fransızca mütercimi Hellert, târihte Osmanlı imparatorluğu ile yalnız Roma imparatorluğunun mukayese edilebileceğini söyler. «Istanbul ve Dîvân-ı Hümâyûn, vaktiyle cihanın en mükemmel siyasî mektebi idi» der *(Atlas,* s. I-II, III).

Osmanlı devletinin ancak Roma imparatorluğu ile mukayese edilebileceği yalnız pek çok modern târihçiler tarafından değil pek eskiden beri söylenmiştir. Bu kıyaslamayı XVII. asrın 3. çeyreğinde yapan Ricaut (I, 209) : «Fakat, der; iki imparatorluk kıyas edildiği takdirde, başlangıçlarında, terakkilerinde ve sistemlerinde büyük fark olduğu ortaya çıkar».

Hellert'le aynı devirde yazan Mareşal von Moltke, 7 nisan 1836'da şöyle der (s. 34) :

«İslâm'ın doğuda olduğu gibi batının büyük bir kısmına hâkim olacağından haklı olarak korkulduğu devir geçeli pek çok olmamıştır. Hazret-i Muhammed'e inananlar, Hıristiyan'lığın asır-

lardan beri kök salmış olduğu memleketleri zabtetmişlerdi. Havârîler'in klasik toprağı, Korintos ve Efes, İzmit, İskenderiyye, sinodlar ve kiliseler şehri İznik, hep Müslüman Türkler'in hâkimiyeti altına girdi. Hattâ Hıristiyan'lığın beşiği ve Hazret-i Îsâ'nın mezarı, Filistin ve Kudüs, Müslümanlar'ın eline geçti. Ve Türkler, Avrupa'nın bütün şövalyelerine karşı burayı savundular. Roma imparatorluğunun uzun ömrüne son vermek ve 1000 yıldan fazla bir zamandan beri Îsâ ve Azîzler'in tebcîl edildiği Ayasofya kilisesini, Allah'a ve Hazret-i Muhammed'e tahsîs etmek de, onlara nasîb oldu. Konstanz'da dinî mes'eleler üzerinde münakaşa edilir, Ortodoks Kilisesi ile Katolik Kilisesi arasında uzlaşma imkânsız hâle gelir ve 40 milyon Hıristiyan, papalarının hâkimiyetinden çıkmaya hazırlanırken, Türkler, Avusturya'da Steiermak ve Salzburg'a kadar muzafferâne ilerlemişlerdi. O zaman da Avrupa'nın en başta gelen hükümdârı, taht şehri Viyana'dan kaçtı. Neredeyse Viyana'daki Stephan kilisesi de Bizans'taki Ayasofya gibi cami olacaktı.— O zamanlar Afrika çöllerinden Hazar denizine ve Hind Okyanusu'ndan Atlantik kıyılarına kadar bütün ülkeler, padişaha aitti. Venedik doçları ile Almanya imparatorları, Bâb-ı Âlî'nin haraç defterinde kayıtlı idiler. Akdeniz kıyılarının dörtte üçü, Türkler'deydi. Nil, Fırat ve hemen hemen bütün Tuna, Türk nehirleri idi. Ege ve Karadeniz de Türk iç denizleri».

Dünyanın en kudretli devletinin Osmanlı devleti olduğunu, çağdaşı pek çok Hıristiyan yazar da açıkça yazmaktadır (le plus fort Etat qui paroisse pour le présent au monde est celui des Turcs, Montaigne, *Essais,* I, 273). Avrupa devletlerinin Türk devleti örnek alınarak ıslah edilmesi fikri ve tecrübeleri pek çoktur. Bunun için Poncet, 1572'de müstakil bir eser kaleme almış ve Fransa krallığının Türkiye imparatorluğu örnek ittihâz edilerek nasıl ıslah edilebileceğini anlatmış ve IX. Charles'a bu teklifleri sunmuştur. Poncet'nin Fransa Kralı'na teklifleri arasında şunlar mevcuttur :

Padişah nasıl aynı zamanda halîfe ise, Fransa Kralı da dinî yetkileri Papa'ya bırakmamalı, bizzât eline almalıdır (XVIII. asır Avrupa hükümdarları bunu geniş ölçüde yapacaklardır). İç ısyanları önlemek için, halka, Türkiye'de halka sağlanan hayat şartlarını temin etmelidir. Gene hükümdâra karşı baş kaldırmaları önliyebilmek için, Türkiye'de nasıl bunu yapacak asil aileler yoksa, asâlet mevcut değilse, Fransa'da da asılzâdelerin yetkileri kral (devlet) lehine geniş ölçüde kısıtlanmalıdır (nitekim bu işi üç çeyrek asır sonra Richelieu gerçekteştirerek Fransa'yı en kudretli Avrupa devleti hâline getirecektir). Poncet'nin bu teklifleri Fran-

sa'da bir çok menfaati sarstığı için, tepki görmüş ve o sırada tatbik edilememiştir.

Kargaşaya düşen Fransız monarşisini kurtarmak için, diğer bir meşhur yazar, Avrupa'da modern devletler hukukunun kurucusu sayılan meşhur maliyeci Jean Bodin (1520 - 1596) de, Poncet'ninkine paralel tekliflerini, gene aynı yıllarda yapmıştır (K. Bilgegil, *Rönesans Edebiyatında Türk Takdirkârlığı*, 102, 104). Fransız müesseselerini Türk müesseseleri ile mukayese eden yazar, Türkiye'deki refah ve huzûrun Fransa'da da sağlanabilmesi için, Türk devletinde alınan tedbirlerin uygulanmasının zarûrî olduğunu yazmaktadır. Bilhassa Türkiye'de devlet yönetimini ideal olarak göstermektedir.

Katolikler gibi Protestan fikir adamları da aynı şeyleri söylerler. Bunlardan Fransız René Herpin, XVII. asır başlarında, Türkiye'nin geri kalan dünyanın bütün devletlerinin toplam gücünden daha üstün güce sahip bulunduğunu (*Apologie*, Cenevre, 1629, s. 6), 3 kıt'anın en zengin ve bayındır ülkelerinin bugün Osmanlı imparatorluğuna dâhil olduğunu, bütün Akdeniz'e Türk donanmasının hâkim bulunduğunu, ordularının ve silâhlarının mutlak bir çokluk ve üstünlükte olduğunu kaydeder.

Diğer bir Protestan, meşhur VIII. Henry, Kaanûnî'nin kanunlarının Türkiye'de nasıl tatbik edildiklerini öğrenip İngiliz adalet sistemini Türk adalet sistemine göre ıslah etmek üzere, Türkiye'ye bir tetkik hey'eti göndermiştir. Bu hey'et *Türk İmparatorluğu'nda Siyâset* adlı büyük raporunu VIII. Henry'ye takdîm etmiş, bu rapor, kralın ölümünden 50 yıl sonra basılmıştır (VIII. Henry'nin, Türk Musikisi ile çok yakından meşgul olduğunu da biliyoruz) (K. Bilgegil, 193).

Târih felsefesinin çok ünlü bir ismi, A. J. Toynbee, son yazılarından birinde, şu dikkate değer mütâlaalarda bulunur (*The Ottoman State and Its Place in World History*, Leiden, 1974, s. 15 v.dd.) :

«Bütün târihte bütün Yakın (Orta) Doğu'yu hâkimiyetinde birleştiren tek devlet Osmanlı imparatorluğudur. Buna ne Pers, ne Roma, ne Arab (Hılâfet/İslâm) imparatorlukları muvaffak olamamışlardır. Gene Osmanlı imparatorluğu, bütün Arab kavmini, Arabca konuşan milletleri, idaresinde birleştirmiştir. Osmanlılar'ın Yakın Doğu'da yerlerine geçen Avrupalı veya yerli hiç bir devlet, bu bölgeyi Osmanlılar kadar iyi idare edememişlerdir. Bu bölgeyi aralarında paylaşan İngiltere, Fransa ve İtalya, bu ülkeleri, selefleri Osmanlılar'dan iyi idare edeceklerine emîn idiler, fakat böyle olmamıştır. Osmanlı imparatorluğunun elinden Güneydoğu

Avrupa ülkelerini alan Rusya için de durum aynıdır. Bütün bu Avrupa devletleri, Osmanlılar'dan aldıkları bu ülkeleri zulümle idare edebilmişlerdir. Osmanlı devletinin son devri —ki bu imparatorluğun en kötü devresidir— içindeki Türk idaresi bile, o ülkelerde yaşıyan milletler için, Osmanlılar'ın yerlerine geçen devletlerin idarelerinden çok iyi idi. Osmanlı imparatorluğu, kelimenin tam mânâsıyle Roma imparatorluğunun halefi idi ve Roma ile Osmanlı idaresi derecesinde eski ve çağdaş hiç bir devletin idaresi, Yakın Doğu ve Güneydoğu Avrupa milletleri ve ülkeleri için hayırlı olamamıştır».

Devletin bir zirve devresinde, 1670'lerde Istanbul'da İngiliz diplomatı olarak uzun yıllar bulunan Ricaut (I, 272), padişahtan en küçük idarî, kazâî veya askerî âmire kadar herhangi bir görevlinin emrinin en kısa zamanda kesin şekilde yerine getirildiğini, icrâ ve merkeziyetçilikteki bu sür'atin Avrupalılar'ı hayrete düşürdüğünü anlatır. «el-aceletu mine'ş-Şeytân, el-î'tidâlu mine'r-Rahmân»ın, ancak inhitat zamânında biz Türkler'in düstûru olduğu anlaşılmaktadır. İleride daha geniş şekilde göreceğiz.

Bâzı tarihçiler, Osmanlı padişahlarının dehâ ve tutumlarına, çok ağırlık tanımışlardır. Bunlardan biri zamanımız İngiliz tarihçilerinden Bernard Lewis'tir. Şöyle diyor :

«Türkler, kendilerini Müslümanlık'la bir tutmuşlardır. Türk Müslümanlığı, yüksek ciddiyet taşımıştır. Osmanlılar'da, Arablar'ın halîfelik çağı da dâhil, İslâm tarihinde eşsiz olan bir hizmet ve vazifeye bağlılık duygusu vardır. Abbâsî halîfelerinden hangisi, ilk Osmanlı sultanlarını harekete geçiren manevî ve dinî ideal keskinliğiyle hareket edebilmiştir? İhtiyar ve ölümün döşeğindeki bir Kaanûnî Sultan Süleymân'ı yeni bir Macaristan seferinin zahmetlerini kabûle zorlıyan, onu taht şehrinin konforundan ordugâhının sıkıntılarına ve sonunda muhakkak bir ölüme götüren hangi duygudur? Amansız bir göreve bağlılık duygusudur» *(The Emergence of Modern Turkey,* 1968, s. 13).

Belçikalı büyük tarihçi Henri Pirenne, Osmanlı şevketinin sebebini, «devlet teşkilâtı ve askerî teknik» bakımlardan Avrupa'ya üstün olmalarında görmektedir *(Histoire de l'Europe,* 390). Henri Hauser, buna bir de Türk adalet düzeninin üstünlük ve insânîliği unsurunu katmak ister *(L'Âge Moderne,* 44-5).

Prof. Mustafa Akdağ, devletin imparatorluk yâni milliyetler toplumu olduğu halde Türkler'ce yönetilmiş olmasının üstünlük sebeplerinden başlıcası olduğu fikrindedir (II, 1971, s. 37-8) :

«İmparatorluktaki başka kavimler gibi Arablar da, Müslüman olmalarına rağmen, dillerinin ayrı olması, merkezden coğrafî uzaklıkları bulunması, Osmanlı hâkimiyetine sosyal yapıları bozulmaksızın girmeleri sebeblerinden, fiilî bir siyâsî eşitsizlik işlemi içinde idiler. Hattâ Kaanûnî Süleyman zamanında, Şam, Bağdad ve benzeri yerlerin beylerbeyilerine yollanan fermanlardan açıkça öğreniyoruz ki, Arablar'a, kendi memleketlerinde, hükûmet görevi verilmesi yasak olmuştu. Esâsen hükûmet, Arab ülkelerine yalnız beylerbeyileri ve büyük merkezlerine kadılar yollıyarak bunlarla yetinmekte, hükûmet görevini Arab toplumunun daha derinliklerine indirecek adımlar atmıya bakmamakta idi. Bu sûretle Mısır, Irak, Suriye, Yemen ve başka Arab memleketleri umumî eyaletler hâlinde yönetilmişler, buraların kalelerinde koruyucular ve yeniçeri odaları ile birer beylerbeyi ve kadı'nın hükûmeti sürdürmeleri yeterli sayılmıştı. Arab aşîretlerine ve Doğu Anadolu'da Türk soyundan ayrı bir kabîle hayatı yaşıyan diğer aşîretlere mensup halkın devlete borçlu oldukları askerî ve malî mükellefiyetler, bu aşîretlerin başında bulunan beyleri eliyle ödenmekte, devlet, aşîret kişileriyle doğrudan doğruya alâkayı hiç lüzumlu görmemekteydi. Bu durum, Türkler dışında, imparatorluğun öteki Müslüman milletlerine fayda yerine zarar getirmişti. Çünki, onların ictimâî yapıları gelişememiş ve ilkellikleri asırdan asra olduğu gibi sürüp gitmişti. —Bununla beraber, Türk siyasî kütüğünden dışarıda kalan Müslüman milletlerin cemaat hayatını devâm ettirmekten gördükleri fayda da şudur ki, onlar bu sâyede, Türkler'in kuvvetli şehir hayatına ve kültürünün tesirine karşı kapalı kaldıklarından, milliyet duygularını ve başka sosyal hususiyetlerini kolayca yaşatabilmişlerdi».

Çizilen bu tablo umumî çizgileriyle doğru olmakla berâber mübalâğalıdır. Zira bir beylerbeyi ve sancak beyinin merkezden getirdiği binlerce kişilik korkunç bir maiyetle eyalet ve sancak merkezlerine gittikleri belirtilmemiştir. Arab ülkeleri için doğru olan bu tablo, bilhassa Rumeli'ndeki Türk siyâsetini tasvîr etmemektedir.

Merhum Prof. Mükrimin Halil Yınanç, Osmanlılar'ın Anadolu Türk birliğini gerçekleştirmelerine ağırlık verir *(Akkoyunlular, İslâm Ans.,* I, 1940, 267a) :

«Hıristiyan baskısı, Batı Anadolu'daki Türkmen beyliklerini, bir bayrak altında birleşebilen cemiyetler hâline getirmiştir. İşte bu sûretle, kabîlevî asabiyyetin yıkıldığı ve gazâ mefkûresinin bütün arzuların ve ihtirasların fevkınde yaşadığı Batı Anadolu'daki Türkmen beylikleri, pek az zaman zarfında ve hem de pek az müş-

kilât ile, ortadan kalkmış ve bütün Batı Anadolu, cihâd ve gazâ hususunda, bütün Müslümanlar'a örnek olan Osmanlı beyliğinin bayrağı altında toplanmıştır. Halbuki Orta Anadolu'daki beylikler, iktisâdî hayâtı birinci planda ziraate ve ikinci derecede çobanlığa istinâd eden ve bir kısmı göçebe bir halka dayandıklarından, şehirleşme hususunda üstün halde kalmışlar ve tabiatiyle Osmanlılar'a nazaran geri ve zayıf vazıyete düşmüşlerdi. Daha sonra Osmanlılar'ın, bütün Rumeli kıt'asını alarak pek fazla kuvvetlenmeleri, büyük servete mâlik olmaları, esaslı ve geniş teşkîlât yapmaları, büyük ve muntazam ordular vücude getirmeleri, aynı zamanda, devamlı gazâ ve cihâdları dolayısıyle bütün Anadolu'da mânevî nüfuz sahibi olmaları, onların, Orta Anadolu'daki beylikleri kaldırmaları neticesini verdi. Antitoroslar güneyinde, yâni Binboğa ve Ceyhun havzasında bulunan Dulkadırlı beyliği ile Doğu Anadolu'da kurulan Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri ise, iktisadî hayatlarında, birinci derecede çobanlığa dayanan bir halka yâni sekenesinin ekserisi göçebe ve yarı göçebe olan ve kabîle hayatı yaşıyan insanlara dayandıklarından, bunların devletleri de, cemiyetleri gibi, bünyece, Orta Anadolu'dakilerden zayıf ve çürüktü. Şehirleşme hususunda geri kalan bu Türkmen ulusları ve devletleri, Müslümanlık'tan önceki Türk devletleri ile XII. ve XIII. asırlarda kurulan Moğol imparatorlukları gibi, daha fazla fütûhat ve genişleme kabiliyeti göstermelerine rağmen, pek az zaman içinde çökmüşlerdir. Bunlardan Karakoyunlular devletini mahveden Akkoyunlular, Safevîler tarafından ortadan kaldırılmış ise de, Karakoyunlular ile Akkoyunlular'ın esas yurdları olan Doğu Anadolu, Osmanlılar tarafından alındığı gibi, Dulkadırlılar'ın birliği de, yine Osmanlılar'ca ilga edilmiştir. Bu sûretle Anadolu birliğini yeniden kuran ve «Tevâif-i Mülûk = Beylikler Zamanı» denilen 2 asırlık fetret devrine nihayet veren ve Anadolu Selçukluları devletini daha esaslı ve daha büyük ve geniş bir ölçüde te'sîs eden ve hattâ bâzı sahalarda o devirdeki medeniyetten daha üstün bir medeniyet vücude getiren ve bilhassa Türk dil ve edebiyatını canlandırmak hususunda pek büyük rol oynıyarak Türk dilini, yalnız şiir ve devlet lisânı değil, ilim lisânı bile yapmıya çalışan Osmanlılar, Moğol istilâsından beri ortadan kalkmış olan içtimâî nizâmı (sosyal düzeni) Anadolu'da yeniden te'sîs etmişlerdir».

Türkler'in bütün târihleri boyunca en şevketli devrinde, Kaanûnî zamanında Almanya büyükelçisi olarak Türkiye'ye gelen Busbecq, Türk başarısının sırrını, Türk toplumunda şahsî liyâkat ve meziyete öncelik verilmesinde görür (s. 35-6, 81-3) :

«Türkiye'de, hattâ Türkler'in kendi aralarında bile, şahsî meziyet ve liyakatten başka hiçbir şeye kıymet verilmez. Osman Hânedânı, bu kaidenin biricik istisnasıdır. Yalnız o ailede irs ve neseb, bir mevkı' te'mîn eder.

«Padişahın maiyetini teşkîl eden bu koca mecliste hiçbir adam yoktur ki, hâiz olduğu mevkıi ve rütbeyi, kendi şahsî liyâkat ve cesâretine borçlu bulunmasın. Hiç kimse, sırf filânın neslinden gelmiş olmak dolayısıyle diğerlerinden seçkin bir mevkıe çıkmaz. Her adama, uhdesindeki vazife ve memuriyete göre hürmet edilir. Bundan dolayı burada merasimde üste geçme kavgası yoktur. Herkesin, ifa edeceği vazifeye göre tâyin edilmiş bir mevkıi vardır. Herkese, bizzat sultan, vazife ve memuriyetlerini tevcih eder. Bunu yaparken ne zenginliğe ehemmiyet verir, ne boş rica ve dâvalara. Bir namzedin hâiz olabileceği nüfuz ve şöhreti hiç düşünmez. Yalnız liyakate bakar, seciye arar, fıtrî kabiliyet ve istidadı düşünür. İşte bu sûretle her adam istihkakına göre mükâfat görür.

«Me'mûriyetlerin başında, o vazîfeleri görmiye ve hizmet etmiye kabiliyetli kimseler bulunuyor. Türkiye'de herkes kendi mevkı' ve ıkbâlinin bânîsidir. Sultânın hükmü altında en yüksek mevkı'e çıkmış olanlar, çok kere çobanlıktan yetişmişlerdir. Bunlar, böyle küçük mevkı'den doğmuş olmaktan utanmak şöyle dursun, bilakis bunu bir iftihar vesilesi telâkki ederler. Atalarına ne kadar az borçlu bulunurlarsa, kendilerini iftihâr etmekte o kadar haklı görürler. Türkler, insanlarda meziyetin irs yoluyle geçtiğine, bir miras gibi elde edildiğine inanmazlar. Bunu kısmen Allah'ın bir ihsânı, kısmen de çalışmanın, zahmetin ve gayretin mükâfatı diye telâkki ederler. Nasıl güzel san'atlara, musikiye, yahut matematik veya hendeseye istidad irsî bir şey değilse, bir oğul nasıl mutlaka babasına benzemek lâzım gelmezse, seciyesinin de irsî olmadığına, bir oğlun babaya benzemek lâzım gelmediğine, meziyetleri kendisine Cenâb-ı Hak tarafından bahşedildiğine kanidirler. İşte bu sûretle Türkler'de şeref ve makam, idarî mevkı'ler, liyakatin mükâfatıdır. Namussuz, tenbel ve âtıl olanlar, hiç bir zaman yükselemezler, ehemmiyetsiz ve hakir bir halde kalırlar. Türkler'in neye teşebbüs ederlerse muvaffak olmalarının, hâkim bir ırk hâline gelmelerinin ve her gün hükûmetlerinin sınırlarını genişletmekteki hikmetlerinin sebebi budur.

«Bizim (Avrupalılar'ın) tatbik ettiğimiz hükümler ise bütün bütün başkadır. Bizde liyakat ve iktidara yer ayrılmamıştır. Bizde her şey doğuşa bağlıdır. Yüksek mevkı'lere çağrılacak adamların,

kimin neslinden geldiklerine bakılır. Bu mevzûa dair ihtimal ki, başka bir yerde daha çok şeyler söyliyeceğim. Bu mütalaaları siz, mahrem diye telâkki ediniz.

«Şimdi benimle berâber geliniz ve sarıklı başlardan mürekkep bu büyük kalabalığa gözlerinizi çeviriniz. Hepsi bembeyaz ipekliden, hadsiz hesapsız mânialara sarılmışlar. Türlü türlü, renk renk, parlak elbiseler... Her tarafta altın, gümüş, yâkut, ipek ve atlas parıltısı... Hepsini mufassal surette târîf etmek çok uzun bir iş olacak. Manzaranın yeniliğini yalnız kelimelerle anlatmak imkân hâricinde. Gözlerim şimdiye kadar bundan daha güzel bir manzara görmemişti. Maamâfih, bütün bu servet ve ihtişâm içinde, gene büyük bir sadelik ve iktisat göze çarpıyordu. Herkesin elbisesi, mevkıi ne olursa olsun, aynı biçimde idi. Bordürler, lüzumsuz işlemeler yok. Halbuki bu bizde âdettir, bir çok paraya mâl olur ve üç günde bozulur. Onlarda en güzel ipek yâhut atlas elbiseler, işlemeli olsa bile, yalnız bir duka altınına (2.500 TL.) çıkıyor».

Bu satırlar rastgele bir adamın değil, bir çok dil bilen, klasik kültürle yetişmiş, Avrupa'nın en büyük devletinin büyükelçisi, büyük bir bilginin, bir dostuna mahrem olarak yazdığı şeylerdir. Hıristiyan toplumundaki asalete dayanan düzenin tenkıdi ve bu düzenin zaafları çok iyi belirtiliyor. En fazla dikkati çeken şey, üstün bir topluma bakış açısıdır. Bugün bizim Birleşik Amerika toplumuna bakışımız gibi bir şeydir ve aşağılık duygusuna pek yakındır. Bu asırlarda Türkiye hakkında yazılmış hemen bütün seyâhat-nâme ve sefaret-nâmelerde bu duygu, çok açıkça görülür. İleride pek zengin örnekler vereceğim.

Busbecq'ten 116 yıl sonra, gene çok parlak bir bilgin, bu sefer bir Fransız, Antoine Galland, Türk şevketini tasvîr eder. Galland, Fransız büyükelçiliğinde görevlidir. Hem Doğu, hem Batı dillerini bilir. Türkçe'den hayli eseri Fransızca'ya çevirmiştir. Fakat ölümsüzlüğü, *Binbir Gece*'yi bir Avrupa diline ilk çeviren olması dolayısıyledir. Galland, Edirne'dedir. IV. Mehmed padişah ve Fâzıl Ahmed Paşa, sadrâzamdır. Osmanlı devletinin pek rahat ve muhteşem bir devresinde, Köprülüler Devri'nin zirvesindeyiz. Türk Tarih Kurumu'nca yayınlanan Nâhid Sırrı Örik'in tercümesinden naktediyorum (I, 122, 123, 124, 125, 129, 130, 132-3, 134-5). 7 mayıs 1672! Edirne'de bahar! Söz, Galland'ındır :

IV. Mehmed Edirne'de

«Pâdşâh'ın câmî'e gidişlerinde, büyük ve küçük bayrâm günlerinde, Ekselans'ın (Fransa büyük-elçisi) huzûr'a kabûl edilişinde ve Kandîye'nin zabtından sonra kadırgaların muzaffer girişlerinde, Osmânlı İmparatorluğu'nun şevket ve haşmetine â'id bâ'zı levhalar görmüşdüm. Fakat Zât-i Şâhâne'nin bugün sefere gitmek üzere Edirne'den dışarı çıkışındaki ihtişâmın ve hayret verici debdebenin güzelliğine yaklaşacak hîçbirşey görmemişdim. Girişler, zaferler, mübârezeler, at koşturmaları, maskeli eğlenceler ve oyunlar hakkında romanlarda okuduğumu hâtırladığım o bol îzâhât, hazır bulunan bütün Hıristiyan ecnebîler ile birlikde başdanbaşa seyr etdiğim alayın ihtişâmı yanında hîçbirşey değillerdi. Bütün bu Hıristiyan ecnebîler de eğer tarafsız samîmî iseler, bu hakîkate şehâdet ederler.

«Kat'î bir gerçekdir ki, bu alay, bütün hayâtımca gördüğüm şeylerin en güzeli idi... Dünyânın hiçbir yerinde bundan güzel bir merâsim yapılamazdı. Hristiyan hükümdârlarının uğrunda bir mıkdâr masrafda bulundukları şenliklere, eğlencelere ve merâsimlere âid oldukça doğru tasvirler vücûde getirildiğini görüyoruz. Çünki onlar, mahdûd şeylerdir. Fakat herşeyi doğru olarak görmek iddiasında bulunan kimselerin, o gün Osmanlı Sarayı'nda geçmiş olup, daha mükemmel ve muhteşem olmasını tasavvur etmek mümkin bulunmıyan şeyler hakkında verecekleri î'zâhât ile doğru bir fikir telkînine de kaadir bulunmadıklarını iddi'a ederim. Bunları, insan zekâsına kavratabilecek yeterlikde ve kuvvetde bir talâkat, sözlerden vücûd bulacak bir kudret, yokdur. Bu, bilinmesi için, ecnebî gözlerin tavassutlarının kifâyet etdiği şeylerden değildir. Mâhîyetini anlıyabilmek için, insanın bunu, kendi gözleri ile görmüş olması lâzımdır. Bu sebeble de, herşeyin, sâdece söylediklerimden ibâret kaldığını farz etmemelidir. Bu yazı ellerine düşebilecek olanlara, gördüklerimin büyüklüğünü ilhâm edebilmek maksadiyle tafsîlât veriyorum. Bu ancak, mâhir bir ressâmın mükemmel tablosundan herhangibir çırak tarafından yapılmış za'îf bir şekildir ki, aslındaki cisimlerin isâbetinden, hatların inceliğinden ve renklerin kudretinden mahrûmdur. Öyle iken de, bu aslın nâdir ve mükemmel birşey olduğunu, gene de anlatmıya kaadirdir... Vezirler'in sözlerinde, sâdece nezâket ve tadlılık bulunuyordu... Bu hey'etlerin yürüyüş nizâmları, söylediğim sıra dâhilinde aşağı-yukarı ayni olduğu için, güneşin doğmasından evvel başlıyarak, sabâhın saat onuna kadar, yâni 5 saatten fazla bir müddet devâm etdi...

«Binek atlarından ikisi, üçü eski tarzda, ancak boyun, baş ve bacakları görünecek şekilde zırhlı ve tezyînâtlı idi ve üzerlerinde muhteşem haşalar vardı. İçlerinden herbiri bir kılıç, bir yay, oklarla dolu ve sırma işlemeli bir okluk, gaayet güzel cilâlanmış bakırdan bir kalkan, atlarının sağrısında da bir kaplan veyâ pars derisi taşıyorlardı. Bundan sonra vezîrler'in bî'z-zât kendileri geliyorlardı ve öyle şânlı, mû'tenâ ve müdebdeb bir hâl ve kıyâfet içinde ilerliyorlardı ki, bize Eski-Çağ'ın tasvîr etmiş bulunduğu şekliyle Merrîh ilâhı, kendilerine karşı şâ'şa'a ve debdebe husûslarında, hîç bir üstünlük iddi'a edemezdi. Atlarının tâ'rîf etmiş bulunduğum şekildeki cenk techîzâtı, tabî'î, gurûrlarını daha da artdırıyor ve haşaları ile gemlerinde parlıyan ve boyunlarına, göğüslerinin üzerine asılmış olup bir deniz-atı kuyruğunu ihtivâ ederek ucundan eğerlerinin kayışına bağlanmış bulunan satenden bir şâl, bu atlara, herkesi fevka'l-â'de mütehayyir eden muhteşem bir hâl veriyordu.

«Fakat bu adamların demirden veyâ işlemeli zırhları, demir kenârları yanaklarına vurup yaka ve omuzlarına kadar düşen yeşil, kırmızı veyâ sarı satenden sarıkları, zırhlarını daha iyi göstermek üzere şâl hâlinde soldan sağa giydikleri ve yanlarında kılıçlarına iliştirilmiş olup, yarı vücûdlerini bütün boylarınca saran ipek kordonla tutulan saten yâhûd kadîfe ceketleri, yaldızlı oklarla dolu işlemeli olukları, ince ve nâzik bir kılıfda Çin usûlü ile cilâlanmış okları ve ellerinde tutmakda bulundukları kargıları, ve'l-hâsıl bütün bu şeyleri, yâni zamânda gözü ve muhayyileyi müteessir ederek temâşâ eyliyenleri o derecede büyük bir hayranlığa düşürüyordu ki, bu hayrânlığı, temâşâgerler, yüzlerinde kâfî derecede belli etdikleri gibi, birçok def'alar, takdîr-kâr bir edâ ile: «güzel şey! Bundan güzel şey görmek mümkin değildir!» diye bağırarak duygularını, sözleriyle de açığa vuruyorlardı. Fakat gözlerinin önünden geçen şeyler hakkındaki hislerini böylece izhâr etdikden sonra, meydâna çıkan şeylere karşı hayrânlıklarını, feryâdlarından daha iyi bir şekilde belli eden bir sükûta düşmeleri, daha müessir oluyordu. Çünki, bu vezîr, ağa yâhûd zâbitlerin kimisi 4, kimisi 6, kimisi 8 yâhûd 10 iç-oğlanından mürekkeb takımlar tarafından tâkıyb edildikleri görülüyordu ki, bunlar, ekserisi sakalı çıkmamış delikanlılar olup, şimdi tâ'rîf etmiş bulunduğum kıyâfetler içinde, herbiri Merrîh elbisesi giymiş bir Venüs'e veyâ Jüpiter'in başından henûz çıkmış bir Minerva'ya benziyorlardı...

«Bu elbise o kadar mükemmeldi ve kendilerine o derecede muşâ'şâ' bir manzara veriyordu ki, onları bu hâlde görenler, Fransız hânımlarımızdan azının kendilerine karşı mahabbet duymıya-

cakları kanâ'atini beslemekde bulunuyorum. Çünki sâde bir kitâbda tâ'rîfini okumakla, çoğunun â'şık düşdüklerini bildiğimiz o kahramân edâsına, bunlar arasında mâlik olmıyanı azdı. Evet, daha az güzel ve daha az müzeyyen Türkler için yanıp tutuşmuş olanlar bulunduğunu da bildiğimiz cihetle, bu Cyrus'ler, bu Orondate'ler, bu İskender ve Coriolan'lar ile aralarında bir mâcerâ geçmesinden, birçoklarının memnûn kalacağından şübhe etmiyorum. Nihâyet bütün bu takımlar... bir mehter ile nihâyet buluyordu ki, bunun ayni zamânda cengâverâne ve neş'eli âhengi henûz bu kadar güzel tanzîm edilmiş birşey duymamış bulunduğum bu memleketde, beklemediğim bir mâhîyet taşıyordu...

«Bu ihtişam manzarasından hâfızasında tâm olarak kalmış bulunanı târîf edebilmek için, kitâbet ve insânın bir insana te'mîn edebileceği bütün yardıma, burada muhtâc olacağım. Bu, kudretimin nihâyetsiz derecede üstünde olan bir mevzû'dur ve bahs etdiğim o yardıma tamâmen mazhar olsam dahî, bana bir fâ'idesi dokunacağından, şübheliyim. Çünki, bu işin, kelimeler vâsıtası ile î'zâh ve ifâdesi kaabil bulunan şeylerin nihâyetsiz derecede fevkında olduğunu takdîr ediyorum. Pek güzel bir nizâm dâhilinde olsa bile, o kadar çok güzel ve nâdir şey, ayni zamanda hâfızama hücûm ediyor ki, hâfızamda muhâfaza etmekde bulunduklarına yaklaşır birşey yazıp tâ'rîf edebilmek şöyle dursun, bütün yapabileceğim bunlardan karışık, fakat lâtîf bir hâtıra muhâfaza edebilmekden ibâretdir. Mübâlâga etmeksizin söyliyebilirim ki, bu mûcizeye benzer manzarayı tebliğ ve îzâh için, meleklerin kendi aralarında herşeyi tebliğ ve ifâdede kullandıkları kudrete ihtiyac vardır. Fakat, mâdem ki ben, bir insanım ve herhalde insanlar için yazıyorum, elimden gelen bütün beşerî kudreti kullanarak, merâmımı anlatmıya çalışacağım...»

Kızıl Elma ve Nizâm-ı Âlem

Kızıl Elma, Türk mefkûresidir. Erişilemez bir ülküdür. Bir zamanlar Bizans'tı, sonra Viyana olmuştur. Fakat daima bir tatlı belirsizlik içindedir. Türk akıncısı, Türk korsanı, Kızıl Elma için can verir. Evliyâ Çelebî'ye göre (X, 80) Kızıl Elma, Roma'dır. Türkler'in Roma'da olması demek, Hıristiyan'lığın sonu ve Pax Ottomana'nın dünya ölçüsünde gerçekleşmesi demektir. Kızıl Elma idealini Hıristiyanlar da bilmektedir. Polonyalı Simeon, Evliyâ Çelebî'den bir kuşak önce, Kızıl Elma'nın Roma olduğunu belirtir *(Seyahat-Nâme,* 39).

Pax Ottomana, Pax Romana'dan sonra, dünyaya yeni bir düzen getirmek iddiasında bulunmuş ve bunu geniş şekilde gerçekleştirmek için asırlarca uğraşmıştır (Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches,* II, 197). Pax Ottomana'nın Türkçe'si «Nizâm-ı Â'lem = Cihan Düzeni»dir ve ***Fâtih Kaanûn-Nâmesi*** denilen klasik devir Osmanlı anayasasında geçtiği için çok meşhurdur.

Bunu büyük Fransız tarihçisi Michelet, şöyle ifade eder *(Rönesans,* 330) : «Bir krallık ne demektir? Eyaletler arasında sulh! Ya bir imparatorluk ne demektir? Krallıklar arasında sulh!».

Bu, Osmanlılar'a has bir duygu değildir. Oğuz Han'dan, Mete'den, belki Alp Er Tunga'dan gelen Türk cihan devleti mefkûresidir. M.Ö. VII. asrın adamı olan Alp Er Tunga, Kâşgarlı Mahmûd'a göre «ajun beği»dir. Yani tastamam Osmanlı hâkanlarına verilen «Pâdşâh-ı Cihân = Cihan Padişahı» sıfatı! Hâkan, Eski Türkler'de olduğu gibi, İslâmî idealle birleşildikten sonra da, yalnız millî birliğin değil, aynı zamanda nizâm-ı âlem'in senbolüdür. Âlemin tamamı hâkaanın düzeninin içine girmese bile bu böyledir. Zîrâ hâkan, en güçlü devletin hükümdârıdır ve bu devletin rızası olmaksızın dünya düzeni tabiatiyle mümkin değildir. Roma imparatorları da bütün dünyayı ele geçirememişlerdi ama, Pax Romana, ancak Roma'nın rızâsı ile mümkindi.

Prof. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* adıyle 2 ciltlik bir eser yazmıştır. Şöyle diyor (I, Istanbul, 1969, *Başlangıç,* XII, XIII-IV) :

«Türk cihan hâkimiyeti adalete, insanlık duygularına ve milletlerin arzularına dayanmasa idi, Türk kudretinin tarih boyunca yaşaması da mümkin olamazdı. Burada mukayese için sadece Türkler'in Hindistan'da dokuz asır hüküm sürdüğünü, İngilizler'in ise bütün kıt'ada ancak bir asır kalabildiğini hatırlatmak yerinde olur. Türk hâkimiyeti 100 milyonluk bir Pâkistân'ı, ve İngiliz hâkimiyeti de sayısız diller arasında müşterek bir anlaşma vasıtası olarak İngilizce'yi bırakmıştır. Zîrâ Türk hâkimiyeti, Avrupalılar'ınkinden farklı olarak, yerli halklara ikinci sınıf insan veya esir muamelesi yapmıyor, istismar gayesi de gütmüyordu...

«Üç kıt'anın ortasında ve Akdeniz dahil iç denizler üzerinde kurulan Osmanlı İmparatorluğu, Türk milletinin en büyük eserini, Türk, İslâm ve dünya cihan hâkimiyeti tarihinin de en yüksek siyasî teşkilâtını temsîl eder. Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu, siyasî istikrârı, ictimâî adaleti ve bünyesinin sağlamlığı, kavimler ve dinler arasında kurduğu âhengi, «Nizâm-ı Âlem» şuûr ve irâdesiyle, çok yüksek ve ince idare makinesi, kudretli ordusu, yüksek

askerî tekniği, geniş hukukî faaliyetleri ile ve nihayet edebiyat, san'at ve mimaride vücude getirdiği ihtişamlı eserleri ile de, tarihte müstesna mevkıini almıştır. Osmanlı devrinin bu azameti, hiç bir devirde nasîb olmıyan zengin millî ve ecnebî tarih kaynakları, muazzam arşivleri ile, kendi Nizâm-ı Âlem dâvâsını çok geniş bir şekilde tedkik imkânlarını bahşetmektedir».

Koçi Bey'in (s. 49) şu meşhur ifadesi, tam bir gerçeği aksettirmektedir: «Devlet-i Âl-i Osmân halledet hılâfetehüm ilâ-â'hıri'z-zamân, bir devlet-i aliyye-i â'zimedir ki, etrâf-u cevânibde olan â'dây-ı dîn-u devlet, cümle yek-dil ve yek-cihet olup her tarafdan azm-i hücûm etseler, bi-emri'llaahi Ta'âlâ, cümlesine cevâb vermek âsân idi».

Aşağıda Osmanlı devleti ve Türk dünyası için kudretli tahlillerini alacağım Fernard Grenard şöyle der: «Osmanlı toplumunda itaat etmek bir şeref, âmirin emri altında can vermek münakaşa götürmez bir vazife idi. Sivil olsun, asker olsun, her memur, mes'uliyetini müdrikti ve bu mes'uliyet, bir şeref teşkîl ediyordu.— Devlet idaresi, yalnız sıkı bir silsile-i merâtib ile bağlı bir bünyeden ibaret değildi; aynı zamanda, bütün iktidarı nefsinde toplamıştı. Devletten ayrı hiç bir otorite mevcud değildi. Hiç bir kişi yoktu ki, sahib olduğu otoriteyi, resmî mevkıinin dışında bir sebepten edinmiş olsun. Şahısların kıymeti, ancak mevkı'lerinde idi».

Nizâm-ı Âlem'in senbolü padişahtı. Gûyâ dünyanın bütün otoritesi, salâhiyeti ve mes'uliyeti onun üzerinde toplanmıştı. d'-Ohsson, XVIII. asır sonlarında, pâdişah hakkındaki Türk telâkkisi için şöyle der (V, 5-6, 7, 9, 13, VI, 173, 181):

«Müslümanlar'ın yüce reisi olarak padişah, *Kur'ân*'a riâyete mecburdur. Büluğ yaşına erişmiş olmalıdır. Cinsiyetinin erkek olması, hür olması, akıl ve şuur sahibi olması şarttır. Peygamber'in meşrû halefi sıfatıyle, 'velâyet-i â'mme'ye sahiptir, herkesin üzerinde vesâyet hakkı vardır. Müslümanlar üzerinde, mutlak bir otorite ile hükümrandır. Devlet memuriyeti tevcih hakkı yalnız ona aittir. Bu memurları, ister «zâbit», ister «hâkim» olsunlar, yalnız o tayin edebilir. Maliyenin idaresi, ordulara kumanda etme, harb ilân etme veya sulh yapma, devlet güvenliğini koruma, âsâyişi muhafaza etme hak ve vazifeleri, padişaha aittir. Bir kelimeyle, imparatorluğu yönetme hakkı onundur...

«Padişahın şahsı kutsaldır, ve herşeyden masûndur. Bütün ictimâî sınıflar üzerindeki idarî ve kazâî yetkisi sonsuzdur...

«Padişahın, Sünnî Müslüman olması ve salâhiyetlerini kullanabilmesi için bülûğ yaşına erişmesi şarttır. Bülûğ yaşı, herkes için olduğu gibi, padişah için de 15'tir...

«Adalet tevzii ve ordularına kumanda etmek, en mühim görevleridir...

«Fakat görevlerinin en kutsalı, adalet tevziidir...

«Padişah, isterse bizzat imamlık edebilir. Bütün İslâm dünyasında imamlar, zaten padişah-halîfeye vekâleten imamlık yaparlar».

d'Ohsson'un söyledikleri şüphesiz doğrudur. Fakat geniş ölçüde nazarîdir. Bir de, inhitatın başlangıç devresine ait bir padişah modeli çizilmiştir. Halîfe sıfatının, eskisine nisbetle, çok ağırlık taşıdığı, âdetâ hâkan sıfatını gölgelediği görülür.

Padişah, nasıl bütün dünyadaki Sünnî Müslümanlar'ın başı yani halîfe sıfatıyle, bütün dünya camilerinde kendisine vekâlet eden imamlar marifetiyle namaz kılınabiliyor, bu sıfatla Sancak-ı Şerîf'e sahip bulunuyorsa, hâkan sıfatıyle de 9 tuğ ve Türk bayrağı ile temsîl edilmektedir. Bir tuğlu sancak beyleri, iki tuğlu beylerbeyleri, üç tuğlu vezirler, beş tuğlu sadrâzamlar, hep padişahın hâkan sıfatını, imparatorluğun dört bir tarafında temsil eden kimselerdir (Cevdet, I, 32).

Ben padişahın da canlı bir sancak, bayrak veya tuğ olduğunu telâkkiye mütemayilim. Yukarıda anlatılan salâhiyetlerin hepsini nefsinde toplayıp bu salâhiyetleri tek başına kullanabilen bir padişah bilmiyorum. Ne Fâtih, ne Yavuz, hattâ ne de IV. Murad... Hele Kaanûnî hiç değil! Hepsi, ancak kabiliyetleri nisbetinde bu salâhiyetlerini kullanabilmişler ve Nizâm-ı Âlem'e hizmet etmişlerdir. Seri hâlinde hayrete şâyan dehâlar yetiştiren bir aileye mensûb oldukları için, padişahların çok büyük salâhiyetli kimseler olduğu sanılmış, yâni nazariyatta her şey padişaha bağlı bulunduğu için, fiiliyatta da böyle olduğu iddia edilmiştir. Muazzam bir padişah otoritesi ve prestiji olduğu muhakkaktır. Fakat şeyhulislâmın direnmesi için projelerini bozan, askerin direnmesiyle Tebrîz'den ileri gidemeyip İran'ı ortadan kaldıramıyan bir Yavuz Sultan Selim her zaman için hatırlanabilir. Padişah, Nizâm-ı Âlem'i temsîl ettiği için kutsaldır. Onun için akıl almaz haşmetlerin içine tıkılmış, en karışık protokollere sokulmuştur. Aslında bir bez parçası olan bayrağa yapılan en ince ve en büyük ölçüde saygı merasimlerine benzer. Çünki bayrak, devleti ve millî birliği temsîl eder. Padişah da öyleydi.

Onun içindir ki, padişaha itaatsizlikten büyük bir suç yoktur. Belki Allah'ın tek olmadığını söylemek daha büyük suç telâkki edilmiştir. Zîrâ padişaha itaat olmayınca, devlet çözülmiye başlar. Değil Nizâm-ı Âlem, millî birlik bile bozulur.

d'Ohsson'la aynı zamanda yazan Baron de Tott şöyle diyor (I, 52, n. 2) : «Hatt-ı Hümâyûn —ki Avrupalılar daha çok «Hatt-ı Şerîf» derler— padişahın bizzat kaleminden çıkan irâde'dir ki, en yüksek derecede devlet emri sayılır ve medlûlü, kanun kuvvetindedir».

Padişahın isminde toplanan bu derecede kesin merkezî devlet otoritesi olmasaydı, imparatorluk olmazdı. Okyanuslar arasında uzanan, her türlü iklimde her çeşit insanla meskûn olan muazzam imparatorluk, haberleşme aracının at, nihayet güvercin olduğu devirlerde, başka türlü idare edilemezdi.

Galland, şöyle bir olay anlatır (I, 237-8) : «Bir isyan çıkarıp 60.000 kişilik bir ordu toplamış olan Kasım Paşa, maharetle kendisine katılmış olan bir Paşa'nın sofrada gösterdiği bir hatt-ı şerîf karşısında, îdâm olunmayı sessizce kabûl etti. Davet edilmiş olup sofrada bulunan diğer paşaların hiçbiri de, derhal tatbik edilen îdâm hükmüne muhalefet etmediler. Bilakis, hepsi de odadan ayrıldılar, çadırlarına çekildiler ve ertesi günü hareket ederek, cümlesi vilâyetlerinin yolunu tuttular. Bu itaatin sebebi şudur ki, paşalar, ayaklandıkları zaman, bu hareket asla hükümdarlarına karşı olmayıp, fena idarelerinden şikâyetle daima hükûmet aleyhinedir. Haklarındaki ölüm hükmünün, düşmanlarının telkini olduğunu söylemeleri gerçi mümkindir. Fakat kendi tâbirleri vechile, padişahlarının mukaddes parmakları tarafından yazılmış satırlara karşı olan tâzimleri, pek büyüktür».

«Devlet» mefhumunun bu sayede yara almadığı veya çok az yara alabileceği açıktır. Bir devleti uzun asırlar ayakta tutmak, kolay değildir.

Türk Ekonomisinin Üstünlüğü

XVIII. asır başlarında yaşıyan, Türkler'e karşı döğüşen, onları çok iyi tanıyan, Türkçe de bilen, Almanya hizmetindeki İtalyan (Bologna) asıllı bilgin bir general, Kont Marsigli'nin fikirleri şöyledir :

«Türkiye'de malî işlerin idaresi için tatbik edilen usul, gerek kayıtlar, gerekse muameleler hakkında olsun, o kadar güzel, o kadar muntazam bir surette kurulmuştur ki, herhangi bir Hıristiyan devleti, kendi hükûmeti içinde göze çarpması muhtemel olmıyan bir çok suistimallerin men'ini temin edebilecek faydalı malûmatı, bu muntazam usulü incelemek suretiyle elde edebilir... Sözü bitirmek için, bu derecelerde geniş ve büyük olan Türk imparatorluğunun, emniyetli ve kuvvetli bir takım dayanak ve yar-

dımlar olmaksızın idare edilecek ve bu mertebede muazzam bir şekle yükselecek hâle gelmesi mümkin değildi. Yâni yalnız bir kişinin devleti bu kadar büyük hâle getirmesi imkânsızdır. Türkiye kadar her hususta muntazam ve doğru kayıtları bulunan, diğer hükûmetlerle akd edilen muâhede ve protokole göre tertîb edilen emir-nâme ve tâlîmat-nâmelerin ve imtiyazları bile ihtimamla vesikalandıran ve hizmetlere tayin edilen memurların vazifelerini tesbît eden bir devlet yoktur. Hâsılı Türk devleti, iktisadından idaresine kadar her şey düşünülerek icra edilen bir kuruluştur. Böyle başka bir devletin dünyada mevcûd olmadığını, kemâl-i cesaretle söyliyebilirim. Türk devlet idaresini yakından tanımıyanların Avrupa'da yazıp söyledikleri fikirler, yalan ve esassızdır».

Kont Marsigli'nin bu derecede muntazam kurulmuş bir devletin «dünyada mevcud olmadığını» söylediği yıllar, Felâket Seneleri'nden sonraki durgunluk yıllarıdır. Bu yıllarda da devlet idaresi, değil bir iki asır öncesine, bir kuşak öncesine nisbetle bile şîrâzesinden çıkmış bulunuyordu.

Asırlar boyunca devletin, iktisadî bakımdan kendi kendine yeterli dünyanın belki tek devleti olduğu muhakkaktır. Bugünki Birleşik Amerika ile Rusya gibi. Buna Halil İnalcık, ihtimamla dikkat etmiştir (T.T.K., *Belleten,* XV, 651). Zîrâ her iklimde topraklara ve ülkelere sahip, zamanın en ileri endüstrisini elinde tutan bir devletti.

Türkiye'nin iktisadî durumu çok sağlamdı. Bütün devletlerden iyi ve üstündü. Avrupa'nın en nüfuslu devleti olan Fransa'nın dış ticâretinin % 50'si Türkiye ile yapılıyordu. Başka bir misal : Asırlarca Avrupa'nın bilhassa ticarette çok mühim bir devleti olan Venedik, hiç olmazsa 1620 yıllarına kadar, Türkiye'den yalnız altın para karşılığında yılda bugünki paramızla 12 milyar 250 milyon TL. karşılığında mal satın alıyordu ve takas sûretiyle satın aldıkları bu meblâğın dışındaydı (Mustafa Akdağ, T.T.K., *Belleten,* XIII, 508-9).

İleride kendi bahsinde devletin iktisadî durumunu inceliyeceğiz. Burada Türkiye'nin nasıl cihan devleti olabildiğinin sebepleri hakkında fikir verebilmek için kısaca temâs ediyorum. Daha Fâtih zamanında (1451 - 1481) Türkiye'de bugünki satınalma gücüne göre 24.750.000.000 TL. akça (gümüş para) ve herhalde bir o kadar da altın para tedâvül ediyordu. Yâni tedâvüldeki paranın değeri bugünki 50 milyar TL.'na yakındı. Ve bir asır sonra bu meblağ, tabîatiyle bir kaç mislini, herhalde çeyrek trilyon TL.'nı buldu. (1978 râyici ile : 650 milyar TL.).

XVIII. asrın son çeyreğine girerken, 1770'e doğru Türk ekonomisi, dünyanın üstün ekonomisi olma vasfını —İngiltere ile Fransa lehine— kaybetti. Cihan devleti de tabiatiyle sona erdi. Zîrâ yalnız askerî gücle cihan devleti olmaz. Tabiî bu iş bir anda olmadı. Aslında devlet, XVI. asrın sonlarından itibaren iktisadî gücünü kaybetmiye başladı. Ama 2 asır devam eden bu kayıp, Avrupa'nın Türkiye'ye nisbeten cılız varlıklar olan büyük devletlerinin yavaş ilerlemeleri yüzünden 200 sene su üstüne çıkamadı. Fakat dünya ekonomisinin merkezi binlerce yıl Akdeniz iken bu defa açık denizlere intikal etmesi, yâni biraz da Türkiye'nin dışında cereyân eden jeopolitik sebepler, Türk ekonomisini sarstı. Doğu'da müstemleke edinen Avrupa devletleri, gittikçe büyük ölçüde ham madde üreten ülkelere sahip oldular. Fakat Türk ekonomisine XVIII. asrın son çeyreği ile XIX. asrın ilk çeyreğinde korkunç darbeyi indiren unsur, Batı Avrupa'da sanayiin makineleşmesi, buhar gücünün sanayie tatbik edilmesi oldu. An'anevî Türk endüstrisi, böylesine bir üretim gücü karşısında mahvoldu. Türkiye niçin bu inkılâbı bünyesine uygulıyamadı? Bunu siyasî tarih kısmında anlattım. Emperyalist Avrupa, ne Türkiye'de, ne kendi dışında hiç bir ülkede buna izin vermedi. Yalnız Japonya kendisini kurtarabildi. Bu devletin de ne kadar hususî bir vazıyeti olduğunu izah etmiştim.

Türkiye ile berâber ve bizden daha felâket halde, diğer 3 Türk imparatorluğu, Türkistan, İran ve Hindistan da çöktü. Türkiye, Türkistan ve Hindistan'daki üç Sünnî Türk imparatorluğunun arasına bir Şiî Türk imparatorluğunun, İran'ın (Safevîler - Avşarlar - Kaçarlar) girmesi, felâketin en büyük sebeplerinden biri oldu ve hiçbir şekilde işbirliğine gidilemedi. Gidişi gören Nâdir Şâh Avşar —ki Türk tarihinin yetiştirdiği sonuncu cihangir'dir— önce İran Türk imparatorluğunu Sünnî yapmak istedi. Olmadı, zîrâ Safevîler Şiî mezhebini İran'da kan ve ateşle yerleştirmişlerdi. Sonra bunu yapamayacağını anladı, çok mûtedil, Sünnî'liğe hayli yakın Câferî Şiî mezhebinin Istanbul —dolayısıyle Halîfe-i Rûy-i Zemîn olan padişah— tarafından resmen kabûlünü istedi. Birlik tahakkuk ediyordu, fakat Istanbul'da ulemâ, hiç bir Şiî mezhebin meşrû olamıyacağına dair ittifakla fetvâ verdi. Halîfe, Papa değildir. Şahsen —papa gibi— dîni tefsîr etmek yetkisi yoktur. Bu iş, ulemây-ı rusûm hazerâtı'na aitti. Sonra, Safevîler ve Avşarlar gibi öz Türk olan, Türkçe konuşan, Türk orduya dayanan Kaçarlar da, bilir misiniz ne zaman, XIX. asrın ilk çeyreğinde hâlâ —mezhep münafereti ve anlaşmazlığı dolayısıyle— Osmanlı'ya düşmandılar, zâten nedense Osmanoğulları bütün hâne-

danlar tarafından çok kıskanılırdı. Kuzeyde Rus tehdidi en dehşetli hâl almıştı. Rusya, Türkiye ile Türk İran arasında bölüşülmüş olan Kafkasya'yı yutmanın eşiğindeydi. Bu durumda ne oldu? Türkiye ile İran savaşa tutuştular. Artık bütün Kafkasya, Rusya'nındı.

Hindistan'daki Türk imparatorluğuna, Timuroğulları'na gelince, Türkiye, Türkistan ve İran gibi büyük Türk nüfusuna dayanan bir devlet olamamanın ıztırabı ve dolayısıyle mâzereti içindedir. Hindistan'da bir milyon Türk, bütün kıt'ayı elinde tutuyordu. Sonradan İngilizler'in yaptığı gibi. Üstelik Timuroğulları, 1707'den, Âlemgîr Şâh'ın ölümünden sonra, çok zayıf hükümdarlar verdi. Bunlardan Ahmed Şâh'ın yanlış politikası, Nâdir Şâh Avşar'ı Hindistan'a celbetti. Nâdir, Hindistan Türk imparatorluğunu altüst ve Timuroğulları'nın prestijini mahvetti. XVIII. asrın hemen ortalarındayız. Bu darbeyi Timuroğulları hazmedemediler ve kalkınamadılar. Dünyanın en mükemmel devletlerinden biri daha Batı emperyalizmine açılmış oldu. Türklük, dünyanın bir kıt'a büyüklüğündeki bir ülkesinde daha sallanmıya başladı.

XVI-XVII. asırlardaki Timuroğulları'nın Hindistan'da kurdukları üstün düzen mahvoldu. Ekber Şâh devrinde, XVI. asrın son yarısında, polis eğer hırsızı bulamazsa, malı çalınan kimsenin zararını devlet tazmîn ederdi. Bugün bile hiç bir devlet, böyle bir şeyi tatbik edecek gücü gösterememektedir. Timuroğulları'nın Hindistan'ı bu idi.

Osmanlı üstünlüğünü ve cihan devletini, diğer çağdaşı Türk imparatorlukları ile beraber anlamak, doğru olur. Bu mevzûda, tarihi coğrafya ile bağdaştırarak eser vermekte üstün bir kabiliyet gösteren Fransız elçilerinden, Orta Asya tarih ve coğrafyası mütehassısı Fernard Grenard, iyi tahliller yapar (*Grandeur et Décadence de l'Asie,* Paris, 1939, s. 86, 88, 92, 102, 109-10, 113, 114, 117, 129-30, 133, 139-40, 142-4, 149, 151-5, 157, 173-6). Gösterdiğim Fransızca aslındaki sahifeleri, Orhan Yüksel'in bu mühim eseri Türkçe'ye tercümesinden alıyorum ki, *1000 Temel Eser*'in 28. cildi olarak çıkmıştır. Şimdi çok değerli eserler veren ve 1939'da, yâni Avrupa emperyalizminin şâhikası olan bir yılda yazan, bir Fransız diplomat - tarihçi - coğrafyacısını dinliyelim :

Osmanlı Cihan Devleti ve Diğer Türk İmparatorlukları

«Osmanlı imparatorluğu, Süleyman'ın idaresi altında, Justinien zamanından beri bir benzeri görülmemiş derecedeydi. Yalnız İtalya ve cenub-ı şarkî İspanya hâriç, Tuna eyaletlerini, Macaristan'ı, Karadeniz'in şimal sahillerini, Kafkasya'nın yarısını, Mezopotamya ve Arabistan'ı içine

alıyordu. Üstelik mukayese edilemeyecek derecede daha sağlamdı; payitahtın duvarlarının dibine kadar gelen Şimal milletlerının istilâsı korkusu yoktu, İran hükümdarına vergi ödemek mecburiyetinde değildi ve nihayet birkaç senede dağılmayacaktı. Daha bir buçuk asır büyüyerek devâm edecek, ondan sonra Avrupa, nihâyet, içindeki inhitat tohumlarını geliştirdikten sonra, yavaş yavaş inhitata başlayacaktı.

«Osmanlı hükümranlığının inhitatı, umumiyetle Süleyman'ın ölümüyle başlatılır. Bu apaçık yanlış bir görüştür. Büyük karışıklıklar imparatorluğu sarsacak, o yine toparlanacaktır. XVII. asrın başından önce hiçbir küçülmeye uğramayacak, aksine bâzı mühim muvaffakiyetler kazanacaktır. Bilhassa XVI. asrın son üçte birinde başını eğmeden ileri yürüyüşüne devâm edecektir.

«Macaristan'ın büyük bir kısmı doğrudan doğruya imparatorluğun malıdır, imparatorluk hududu, Budapeşte'nin yüz kilometre şimaline kadar uzanmakta, garpta Zagreb yakınlarında, Viyana'ya yüz elli kilometre mesafedeki Raab civarına kadar varmaktadır. Burası hemen hemen Istanbul - Paris yolunun yarısı etmektedir. Hıristiyan toprakları içine böylesine ilerlemiş bulunan ve devamlı bir köle fabrikası hâlinde olan bu hudut Avrupa'nın yüz karasıdır.

«Türkler Polonya'yı da kendilerine tâbi sayıyorlardı Burası ne de olsa, az veya çok itaatsizlik eden, bir himaye ülkesiydi. Kırım Tatarları dolayısıyle vasıtalı olarak vergiye bağlıydı. Bâb-ı âlî bu mecburiyetin yerine getirilip getirilmediğini titizlikle takip ederdi. 1591'de bu vergilere, 25.000 düka olarak tesbit edilen vâsıtasız bir vergi daha koydu. Kazaklar'ın yaptığı haydutluklar için, küçük düşürücü tamirat zorla kabul ettirildi. Yagellon hânedânı sönünce (1571), muvakkat halefi Henri de Valois da başka bir taç peşinde kaçınca, Bâb-ı âlî Polonya derebeylerini kılıç zoru ile taahhütlerini ifaya dâvet ederek, önce kendi kulu Stefon Batory'yi (1575) sonra da İsveç prensi Sigismond Vasa'yı seçtirdi (1587). Bu, paşalara hitab ederken kullanılan formülle yazılan bir emirdir : «Mucibince amel oluna!» Bir zâbit Viyana'ya gelerek, bir Alman namzedi çıkarmanın yasak olduğunu tebliğ ediyor. Padişah ona kendi sâyesinde muhâfaza edilen Polonya ile meşgul olmamasını yazıyor ve bu memleket dâhil olduğu muâhedelerde Eflâk, Moldavya ve Transilvanya ile berâber, yâni imparatorluğun tâbileri arasında sayılıyor. Şüphesiz burada hakiki olmaktan çok şeklî bir hükümranlık bahis mevzuudur ve Türkler bu uzak ve iyi niyet sahibi derebeyleri üzerindeki hakimiyetlerini daha da fiilî bir hale getirmek istemiyorlar. Ne de olsa derebeyi derebeyidir...

«Osmanlı hâkimiyeti artık hiçbir devletin ulaşamadığı hududa ulaşmaya çok yakındır :

«Böylece, yerinden kıpırdatılamayan ve gittikçe de kuvvetlenen Türkler, imparatorluğun tabiî varisi ve tamircisi olarak ortaya çıktılar. Kendi tarzlarında ve çok farklı şartlar altında bir Septimus Severus yahut bir Diocletianus'un vazifesini yaptılar. Istanbul'un fethiyle muasır, Halkokondiles ve Kritobulos gibi birçok Yunan tarihçisi bunu anlamıştır.

«Türkler, Balkan yarımadası ve Küçük Asya halklarına istikrarlı bir toplanma ve birlik prensibi verdilerse, bunu, ecdattan gelen otorite ve disiplin an'anesine, Osmanlı hânedânının istisnâî derecede uzun süren devamlılığına borçludurlar. Talih sâyesinde, hükümdarlarından üçü, olgun

yaşın kuvveti içinde, enerjik ve mahir bir şekilde ve hiçbir ortak çıkmadan birbirinin yerine geçerek bütün bir asır boyunca kumanda mevkiinde bulunmuşlardır. O tarihten itibaren de hânedânın otoritesi sarsılmaz hale gelmiş ve günümüze kadar devâm etmiştir...

«Sivil ve askerî ruh arasında muhalefet manzarası yoktur. Hiç kimsenin, vazifesinin dışında askerî rütbesi yoktur, kimse hizmetinin icâb ettirdiği şartların dışında silâh taşımaz. Bir kelimeyle normal hayatta hepsi sivil, harpte hepsi askerdir. Diğer taraftan idare bir alay idaresi gibi tanzim edilmiş, Türk ve Moğol ordularında an'ane hâlinde olan emre mutlak itaat ve disiplin kaidelerine riayete tâbî tutulmuştur. Tatmin edici olmayan devlet memurunu ceza ve ölüm bekler. Zaafa karşı af ve merhamet yoktur. Reisin bir tek kelimesi bir hayatı mahveder ve ceza nisbeti, rütbeyle mütenasip olarak büyür. İmparatorluğun mührünü boynunda taşıyan kudretli şahsiyet, sadrâzam, ölüm cezasına uğrayanların başında gelir. İki asırda, 66 sadrâzamdan 15'i îdâm edilmiştir. Dîvân-ı Hümâyûn toplantısından sonra vezirlerden her biri şevket-meâb'ın huzûruna çağırılır ve hiçbiri oradan canlı çıkıp çıkmayacağını bilmez. Ölüm iradesi tevekkülle kabul edilir. Mukavemet çok nâdir ve esâsen beyhûdedir. İtaat etmek bir şereftir. Hünkârın emri üzerine ölmek, münakaşa kabul etmez bir vazifedir. Sivil olsun asker olsun bütün devlet memurları, kendisine asalet veren mesuliyetini müdriktir.

«Devlet idaresi sadece sert bir mertebelenmeyle sağlam olarak birbirine bağlanmış bir bünye değildir. Aynı zamanda bütün iktidarı nefsinde toplamaktadır. Devletten müstakil hiçbir otorite yoktur. Hiçbir kimse resmî vazifesinin getirdiğinden başka bir şekilde otoriteye sahip olamaz. Kıymet yalnız hizmet mevkiindedir. Mülkiyet bir iktidar kaynağı değildir...

«İşsiz, faydasız, yalnız nüfuslarıyle yer işgal eden büyük beyler sınıfı bilinmemektedir. Bir devlet büyüğünün oğlu yahut yeğeni himaye edilebilir fakat hiçbir surette hak sahibi olamaz. Yüksek memuriyetlerden çoğu menşeleriyle iftihar eden çoban yahut köylü çocukları tarafından işgal edilmektedir. İmparator Ferdinand ve imparator Maximilien'in büyükelçisi Ghislain de Busbec şöyle yazıyor : «En iyi vasıfların tevârüsle alâkası olmadığına, Allah vergisi olduğuna, iyi bir tahsil, çalışma ve gayret mahsûlü olduğuna inanıyorlar.» Kendisi dışında yerleşmiş hiçbir kuvvetin mukavemetiyle karşılaşmayan, din ile zâten yekvücut olan, böylece içtimaî bir mukabil ağırlığı olmayan bu hükûmetin halkın dışında ve üstünde olmak gibi hususî bir karakteri vardır. Hiçbir zaman tabaasına bağlı değildir, onların üstünde ve onlara karışmamış vazıyettedir...

«O zamanki hükûmetlerin elinde, bugünkilerde olduğu gibi sıhhatli, bilgili ve karışık icra vasıtaları bulunmadığını iyice akılda bulundurmak lâzımdır : Çok büyük toprak parçalarına göre pek mahdut ve ağır kalan münakale vasıtaları, bozuk yollar; ne demiryolu var, ne telgraf ne telefon; az memur ve az polis... İşte bütün eksik olanların yerini tedhiş tutuyordu...

«Memurlar, kaydı hayat şartına bağlı bir nevi asalet sınıfı meydana getiriyorlardı. Bu sınıfın şeref unvanı hizmet etmekti. Bu devamlı kontrol, bu tecrit ve imtiyazlardan, Osmanlı iktidarının temel sebeplerinden birini meydana getiren şayân-ı hayret bir fikir birliği doğdu...

«Devlet hizmeti hakkında bütün söylenenler, onun esas parçası olan ordu için de varittir. Bütün muasırların ifadesine göre, ordu zamanında dünyada birinciydi...

«1453'ten sonra Osmanlılar'ın büyük yayılış devrinde, bir taraftan tehlike artar ve daha bariz hâle gelirken, bir taraftan da Avrupa'nın zayıflığı daha ciddî bir hal aldı. Bütün bunlar bilinmiyor değildi, ama yine de Varna ve Niğbolu'daki müşterek gayreti tekrarlayacak çareye başvurma imkânı olmadı. Dünyanın yalnız kendileri için yaratılmış olduğuna inanan, zafere alışkın, üstelik yenilmekten korkmayan bu muhteşem milletin inanılmaz küstahlığına, iktidarsız, seyirci kalındı. Uzun süren bir saadet onu, istediği şeyin doğru, istemediği şeyin de fena olduğuna inandırmıştı.

«Osmanlı hükûmeti için Hıristiyan hükümdarlar, padişahın kölesi, Charles-Quint «İspanyol köpeği»dir. Hükûmet elçi kabul eder fakat göndermez, ecnebî saraylarla yapacağı çok istisnaî muhabereler için de basit bir haberci gönderir; ama yine de memleketlerin vaziyeti ve hükûmetlerin niyetleri hakkında iyi bir bilgi sahibi olmakta geri kalmaz. Devamlı bir elçi hükümdarı namına tazim bildiren bir rehinedir, hava iyi giderse büyük bir nezaketle muamele görür, ama hava döndüğü zaman hakarete uğrar, ölümle tehdit edilir, dövülür, para cezasına çarptırılır, bazen aylarca habse atılır, berâberindekiler dövülür, asılır, kazığa oturtulur. Mazarin'e göre XIV. Louis'nin ilk iki sefirinden biri hapsedilmiş, diğeri tokatlanmış ve büyük kral sadece memnuniyetsizlik göstermekle iktifa etmişti...

«Türk donanmasının Nice'i zaptettiği, Toulon şehrinin din düşmanlarına teslim edildiği, Türk usûlü bir sessizlik içinde sert bir nizamın hüküm sürdüğü; şehrin, sarıklı bir küçük Istanbul'a döndüğü görüldü...

«Türkler'le olan ittifak, I. François'dan sonra onun haleflerine yeni bir şey getirmedi ve usulen devam etti. IV. Henri, Napoli krallığını müştereken fethetmek plânına karşı, Osmanlı hükûmetinin hareketsiz kaldığını gördü. Dîğer taraftan Fransa kralları, Avusturya'ya karşı sıhhatli bir iş birliği temin edecek enerjik ve sebatlı bir anlaşma kuramadılar. I. François, Türkler'e karşı muâhedeler imzalıyor, IV. Henri onları Avrupa'dan kovmayı düşünüyor, XIV. Louis onlara karşı Venedikliler'i Girit'te tutuyor, onları Saint-Gothard'da yenmesi için imparatora yardım ediyor, Viyana muhâsarasında ise onu rahatsız etmekten kaçınıyordu...

«Eğer İran'daki bu mezhep ayrılığı olmasaydı ve buna muvazi olarak Türkiye ile sulh içinde münasebetler kurmayı bilseydi kimbilir Avrupa'nın yuvarlanacağı tehlike uçurumunun derinliği ne olurdu. Venedik ve Charles - Quint de dahil olmak üzere tehdit edilen devletler, zâten kendi kendisine dönen tekerleğin dönüşüne kuvvet vermek için Kazvîn yahut Isfahân şâhına bol bol elçi göndermek fırsatını kaçırmadılar.

«Osmanlılar gibi muhteşem bir kuvvetin karşısında gösterdikleri inatçı ve bâzan muzaffer mukavemet İran imparatorluğunun değerini göstermeye kâfidir. İran, asla, Macaristan'dakilerle mukayese edilecek kayıplara uğramadı, arada bir Tebrîz'i elden çıkardıysa da çok geçmeden geri aldı. Şimal-i şarkîde yine aynı şekilde Sünnî olan başka düşmanlarla da çarpışmak mecburiyetinde olduğu hesaba katılırsa, bu mukavemetin ehemmiyeti daha iyi anlaşılır. Bunlar, daha sonradan Orta Asya'yı teşkil eden mıntakanın tamamına hâkim bulunan kalabalık ve savaşçı Özbek Türkleri idi.

«Safevî imparatorluğu, ihtişamı ile Keyhusrev ve Dârâ'yı hatırlatan I. Abbas (1587 - 1629) zamanında en yüksek noktasına erişti. Memleketin nüfusunu Özbek ve Osmanlılar'ın aleyhine olarak iki misline çıkardıysa da bunlar kaydedilmesiyle unutulması bir olan muvakkat kazançlardı. Ancak I. Abbas birçok muhteşem âbideler bıraktı : Saraylar, camiler, medreseler, hastahaneler, köprüler, kervansaraylar... Hazar denizinin cenup sahili boyunca bir karayolu yaptırdı, hükûmet merkezi Isfahân'ı dünyanın en güzel en kalabalık şehirlerinden biri hâline getirdi. Chardin'e göre nüfusu 600.000'di, İranlılar ise meşhur bir kelime oyunu yaparak (nısf-ı cihân) dünyânın yarısının orada yaşadığını söylüyorlardı...

«Bununla beraber devlet, Osmanlı devletine göre daha zayıf teşkilâtlı, icrââtında daha az metotlu, daha az sağlamdı...

«I. Abbas saltanatının başında Türk vasisinin âletinden başka bir şey değildi. Bu tâbiiyetten kurtulmak istedi ve reformlarının istikametini de bu istek teşkil etti. Türk süvarilerinin sayısını 80.000'den 30.000'e indirdi. Bunlar Osmanlı sipahileri gibi hizmet mukabilinde toprağa bağlıydılar. Gürcistan'dan yahut diğer Kafkas memleketlerinden, satın alınan yahut kaçırılan pek genç yaştaki esirlerle Türkler'e karşı bir muvazene kurdu. Devlete nâzırlar ve valiler veren ordu yine de millî bir mahiyet almadı ve sayıları azalan eski Türk kabileleri tesirlerini kaybetmediler. 1722'de, Safevî hânedânı Afgan göçebeleri tarafından devrilince, bu Türk kabilelerden birinin âzâsı olan Nâdir Şâh, imparatorluğu yeniden kurdu...

«I. Abbas, sabit yahut hemen harekete geçirilebilecek takriben 130.000 kişilik bir ordu kurmak istiyordu...

«Ancak Osmanlı ordusuna göre teşkilât ve disiplin cihetinden iyice zayıftı; silâh ve tabya gelişmeleri hakkında da Osmanlılar kadar bilgi sahibi değildi. Yalnız dünyanın en güzel atlarına ve Avrupa'nın en sağlam zırhlarını bile delecek kudrette, zamanın en iyisi olan Şiraz çeliğinden yapılma silâhlara sâhipti...

«Bahriyeden mahrûm olan İranlılar'dan Hıristiyan denizciler, masûn kalıyordu. Isfahân sarayında Osmanlı ve Hind-Türk sefâret hey'etlerine üstünlük tanınmıştı; yalnız onların sefirlerine hediye olarak koşumlu iki at ve iki kat şeref elbisesi verildiği halde, Avrupalı sefirlere koşumsuz bir at ve bir kat elbise veriliyordu. Aynı şekilde Istanbul'da da şahın sefirleri ihtişamları ve kendilerine verilen şerefli mevki bakımından imparatorun ve Fransa kralının sefirlerinden çok ileriydiler. Istanbul'a geldikleri zaman yüz pare top atışıyle selâmlanıyor, Rumeli beylerbeyisi ve yeniçeri ağası onlara refakat ediyordu. Beraberlerinde yedi yüz kişilik bir maiyet erkânı, on dokuz bin hayvan bulunurdu. Hediye olarak en kıymetli sanat eserlerini, parlaklıklarıyle olduğu kadar büyüklükleriyle de nâdir olan inci ve yakutlar, değeri iki milyon frankı bulan kumaşlar ve başka eşya getirirlerdi. (1567 ve 1576). Bu kadar şa'şaa, süsleme ve dekorasyon incelikleri, zarafeti ve debdebesiyle Isfahan sarayının bir aksinden başka bir şey değildi. Edebiyat ve şiir eski itibarını kaybetmiş olmakla beraber, mimarî büyüklüğünü ve cazibesini muhâfaza ediyordu. Lüks sanatlar, minyatür, fayans ve porselen, halı, altın ve ipek kumaşlar, kuyumculuk, bakır ve deri işleri görenlerin hayranlığını çekmekte devam ediyordu. Ticaret çok canlıydı. Garp ticaretinin merkezi olan Tebrîz'in 550.000 nüfusu, 300 kervansarayı vardı. Kâşân ise hiç de Lyon'dan aşağı görünmüyordu. Mükemmel bir şe-

kilde açılmış, yer altı ve açık hava kanallarıyle idare edilen ziraat, Chardin'in mukayese edilmeyecek şekilde Avrupa memleketlerinden çoğunun halkından daha iyi vaziyette olduğunu tahmin ettiği bir nüfusu besliyordu. Halk az vergi öderdi, şahıs başına alınan her türlü vergi ve harçtan muaftı, istediği gibi seyahat eder ve mahallî idarecilerden olan şikâyetini doğrudan doğruya hükümdâra arzedebilirdi. Umûmî gelir gümüş para ile 60 milyon frangı geçiyordu; şâhın ayrıca muazzam serveti vardı, bu arada değeri 90 milyonu bulan som altından sofra takımını ve mobilyayı da sayabiliriz...

«Delhi padişahı 4.500.000 kilometre murabbalık bir mesahada, o devrin Avrupa'sınınkine müsavi, yüz milyon, yahut biraz daha fazla bir nüfusa hükümrandı...

«Nüfusun beşte dördünü teşkil eden Hindular, Ekber zamanında mühim mevkilerin ancak sekizde birine (415'te 51) sahiptiler. Memlekette bir yabancı olan hükümdar, devleti yabancılardan mürekkep bir ekiple idare ediyordu: Türkler, Afganlar, Arablar ve İranlı Şîîler. İranlılar en fazla sivil idarede kullanılırdı. Kullandığı yerliler, nüfuzlarına ortak olmaktan fayda bulduğu kuvvetli askerî derebeylikler olan Rajpular'ın beşte dördü nisbetindeydi...

«İmparatorluk unvanı bölünemez ve Bâbur soyundan gelenlere aittir; bizzat Bâbur da Timurlenk ve Cengiz Han'ı temsîl eder. Ama eğer âile fertleri arasında şartlara uygun birkaç kişi yaşıyorsa varisi tesbit edecek hiçbir hukukî yol mevcut değildir...

«Ordu, atlarını İran ve Orta Asya'dan temin eden bir süvari kuvvetidir, İmparatorun etrâfında 35.000, eyâletlerde 150.000 kişi vardır; ayrıca 5.000 fil tank vazîfesi görmektedir...

«Topçuda, 500 öküzün çektiği toplar da mevcuttur. Bütün ordu 250.000 kişiden ibarettir; bu rakama bir de vergi ödeyen prenslerin te'mîn ettiği 180.000 yardımcı süvariyi de ilâve etmek lâzımdır...

«Evrengzîb (1658 - 1707) muâsırı XIV. Louis'den on defa daha zengindir. Geliri 1.800 milyon frangı bulmaktadır. Hadsiz hesapsız, dünyanın en zengin ihtiyat hazinesine sahiptir. Ekber ölümünde (1605) muazzam kıymetli taşların dışında, nakit para olarak üç milyar bırakmıştı. Bu ana para gittikçe arttı. 1739'da Delhi'yi soyan Nâdir Şah, İngiliz seyyahı Hanway'-in tahmînine göre 87.500.000 İngiliz altını tutarında ganîmet elde etmiştir. Voltaire: «Evrengzib, münakaşasız, cihanın en kudretli hükümdarıdır», der ve «XIV. Louis'nin bize son derece şâşaalı görünen ihtişâmı, Evrengzîb'in zenginlikleri yanında, biraz gösterişi olan orta halli bir sarayın gayretinden başka bir şey değildir» şeklinde hüküm verir.

«Bağlı hükümdarların ve büyük derebeylerinin zenginliği ve lüksü yabancıların gözlerini kamaştırıyor, durmadan gelişen ticâret, sayısız servet kapıları açıyordu. Surat tacirlerinin başı Virji Vora'nın başka hiçbir yerde bir benzeri olmadığı kabul edilirdi. Tavernier onun şahsî servetini 80 lak rupi tahmin etmiştir ki 22 milyon altın frank demektir. Kredi, para transferi, sigorta, kartel ve tröst işlerinin teknik teşkilâtı bakımından, Hindistan'ın Avrupa'dan öğreneceği hiçbir şey yoktu. Sanayi mamulleri arasında en mühim yeri tutan pamukluklar Şarkî Afrika'da, Mısır, Arabistan, İran, Hind-i Çînî ve Malezya'da satılıyordu. Hind'in karabiber ve baharatı Ortaçağ'da Mısır ve Venedik, XVI. asırda Portekizliler, XVII. asır-

da Holandalılar ve İngilizler tarafından Avrupa'ya getiriliyordu. İhracat ithalâtı fersah fersah geçiyor, kıymetli metaller Bernier'nin tabiriyle bolluktan değerini kaybediyordu ve Roma çağından beri bu, böyleydi. İngiliz sefiri Thomas Roe 1616'da «Avrupa, Hindistan'ı zenginleştirmek için kanını veriyor» diye yazmıştır. Avrupalılar altını büyük ölçüde elden çıkarmamak için, mübâyaalarına lâzım olan paranın mühim bir kısmını faal bir şekilde Asya ticaretine katılmakla temin ediyorlardı...

«Bu ticaret Hindistan'a duyulmamış bir zenginlik ve refah şöhreti getirdi. Sathî bir parlaklık. Zenginlik çok mahdut ellerde toplanıyor, ya faydasız ve ifrat derecede har vurup harman savruluyor, yahut âtıl hazineler hâlinde kalıyordu. Para bir imalât kaynağı değildi. İnce bir mübalağalı zenginlik perdesi altında umumî ve derin bir sefalet yatıyordu...

«XVII. asrın ortasından itibaren inhitat açıkça görülür. Zâhit Evrengzîb'in koyu enerjisi bu inhitâtâ mânî olamadı, fakat biraz geciktirdi. İmparatorluğun kuvvetini, kurucusu olan Orta Asya Türkleri teşkil ediyordu. Onların soyundan gelenler dejenere oldu, iklim ve emsal onları gevşetti, an'anevî disiplin ve nizâmı unuttular. Kârlarında ve vazîfelerinde devamlılık temin etmiş, yerlerini sağlamlaştırmış olduklarından şimalden gelecek ve hükûmet personelini tazeleyecek taze kuvvetlere kapıyı kapadılar. Bunun neticesi olarak ordu zayıfladı, kuvvetin yerini sayî çokluğu aldı; dört ilâ yedi uşağa karşı bir muhâribin olduğu nizamsız bir kalabalık hâline geldi...

«XVII. asrın ikinci yarısında, XIV. Louis'nin idaresindeyiz. Asya, iktidarının ve şa'şaasının en yüksek derecesindedir. Dünyanın en eski medeniyetlerini, insan büyüklüğünün en muhterem hatıralarını dört büyük devlet hâlinde toplamıştır; halbuki Avrupa halkları, tevarüs ettikleri tek imparatorluğun parçalarını çekişmektedir. Nüfusu Avrupa'nın üç mislinden fazladır, tam tamına 3,4 nisbetindedir; bu nisbet bugün 1,8'e inmiştir. Asya, sükûnetle, bir lüks ihtişamı, bir örf ve âdet terbiyesi, bir edebiyat ve san'at inceliği içinde, yerleşmiştir; bunları uzun zamandan beri tatmakta ve daha da ileriye gidemeyeceğini bilmektedir. Kaynaklarının ve hazinelerinin zenginliği hayalleri kamaştırmakta, Garblılar ise ticâretini yaptıkları birkaç milyon ekü (eski gümüş para) için büyük münakaşa ve gürültüler çıkarmaktadır. Hindistan, mukayese kabul etmez bir ihtişamı gözler önüne sermekte, dipsiz bir altın ve gümüş menbaı olarak görülmektedir. Türkiye, askerî kudretlerin en muhteşemidir. XIII. asırda, Marco Polo'nun payitahtını «cennet şehri» diye vasıflandırdığı Çin, Voltaire'e göre «kâinatta mevcut olabilecek en büyük mutlak hükümdarlık» ve «dünyanın en iyi hükûmetidir.» Bir seyyahın birkaç aydan önce dolaşamıyacağı, binlerce yıllık imparatorlukların vârisi olan bu Asya hükümdarlarının gururu hudutsuzdur. Avrupa hükümdarlarını ya tanımamakta yahut da onlara çok yüksekten bakmaktadırlar; onlar, okyanusun küçük balıkları, sadakatsiz köpekler, deniz şeytanlarıdır. Onlara elçi göndermeyi küçüklük sayarlar. Padişah, Almanya imparatorunun ve Fransa kralının imparatorluk pâyesini, istemeye istemeye tanımıştır...

«Asya'nın eski çağlarda bilinmeyen ve vahşi olan büyük bir kısmı, itibari bir şekilde Tatar adı altında toplanan sarı göçebelerin harikulâde hareketi vasıtasıyle tarihin cereyanına girmişti. Onlar, modern Asya'nın büyüklüğünü yapan unsur oldular. Siyasî binaların yapıcısı olan, çöken im-

paratorlukların ihyasını üzerlerine alan bu göçebeler, Bizans ve İran monarşilerini geri vermiş, Hindistan'ı birleştirmiş, Çin'i yeniden yapmıştı. Bu hedefe varabilmek için kıt'ayı taksîm eden iki mânevî kuvvetin idâresini ellerinde bulundurdular : İslâm ve Çin an'anesi. Daha önce hemen hemen aynı derecede yayılmış bulunan Hind medeniyetini de onların arasına sıkıştırdılar. Brahmanîzm ve Budizm varlıklarını devam ettirdi ama, siyasi bakımdan tâbî oldular.

«İki üstün dünya, Avrupa'ya karşı farklı tavırlar takınmaktadır. Çinliler, uzak, lâkayt, menfi şekilde hasım ve hemen nüfuz edilemez; Müslümanlar, komşu, mütecâviz, fâtih. İslâm, Ortaçağ'ın ikinci yarısında ve modern çağların başlangıcında harikulâde bir şekilde yayılıyor. Şark'ta Hindistan'ı hükmü altına alıyor, garbî Çin'e sağlam bir şekilde ayak basıyor, bir hâkim olarak Sond ve Filipinliler'e yayılıyor. Garp'te Kazan, Astrahan, Karadeniz'in şimal sâhillerini, Kafkasya'yı işgal ediyor; Afrika'da Sofala'ya kadar bütün şark sahiline, efsanevî Ophir ülkesine sultanlıklarını sıralıyor, ortadaki büyük göllere kadar kıt'anın içine giriyor, Mısır'dan Nubya'ya, Somali sahilinden Nil'e doğru çıkıyor, Habeşistan'ı vesayet altına alarak kuşatıyor. Fas üzerinden Senegal'i ve Gine körfezine, Çat gölüne, Darfur ve Kordofan'a kadar bütün Sudan'ı istilâ ediyor. XVI. asırda Portekizliler şark sâhillerinde onun yerini alıyorlar, XVII. asırda Maskat Müslümanları onları kovarak bugüne kadar süren İslâm hâkimiyetini yeniden kuruyorlar.

«Avrupa, XVII. asırda da Müslüman devletlerin kendisini çevirdiğini, her taraftan sıkıştırdığını görüyor. Türkler'in İslâm ile birleşmesi, korkunç Osmanlı iktidarının teşekkülüne meydan vererek iki dünyanın müstakbel hâkimiyeti için tehlike yaratıyor.

«Hıristiyanlığın Ortaçağ vasatı içinde, Bizans'ın uğradığı büyük çöküntüye rağmen, kuvvetlerini nasıl toplamaya başladığını görmüştük. O zamandan beri Granada krallığını kazanmış, İspanya'nın kurtarılmasını tamamlamış, Ruslar'ın Tatarlar'dan istiklâlini aldığını görmüştü. Ancak bu son kazancın basitliğini de belirtmek lâzımdır. Çünki o zaman Rusya'nın nüfusu azdı; ne Karadeniz'e, ne Azak denizine, ne de Kafkasya'ya ulaşıyordu; Ural'a ve Hazar denizine de ancak 1550'den sonra ulaşacaktı. Diğer taraftan, kayıplar, kıyas kabul etmeyecek derecede daha ehemmiyetliydi : Küçük Asya'nın bütün kalan kısmı, Balkan yarımadası, Macaristan, Şarkî Akdeniz, Afrika sahilinde bir müddet için İspanyollar tarafından işgal edilen mevkiler. Ve nihayet Avrupa, uzun zaman kendisinin bir parçasını teşkil eden Akdeniz'in şimal-i garbîsine tıkıldı, Korfu ve Malta vasıtasıyle geri kalan üçte birini de güçlükle müdafaa ediyordu. Üstelik Kırım Tatarları zaman zaman Polonya, Rusya ve İmparatorluk topraklarını ve şehirlerini altüst ediyorlardı. Osmanlı padişahı kendi seçtiği hükümdarları Polonya'ya kabul ettiriyor, 1664'ten sonra da vergiye bağlayarak Lvov ve Kiyef'i işgal ediyor, Kazaklar'ı koruyor, Podolya ve Dniepr ile Dniestr arasındaki ülkeleri hâkimiyeti altına alıyordu.

«Buna bir de, Venedikliler'in abidevî kervansaraylarla süslediği, Küçük Asya, Suriye ve İran'dan geçerek Karadeniz'den Orta Asya'ya giden karayolunun artık Avrupa ticaretine kapatılmış olduğunu da ekleyin. Hıristiyanlar her tarafta evlerinden çıkamıyor, yahut hayatları pahasına, güçlükle çıkıyorlar. Büyük imparatorlukların doğrudan doğruya hâkimiyetinde olmayan ülkeler yabancıları büsbütün sevmiyor. Buhara, bütün

Orta Asya'ya şüpheci ve mutaassıp araştırmalarını yayan Müslüman din adamlarının kalesidir. Haydutluk sayesinde Hıyve bir esir pazarı hâline gelmiş ve buranın 1873'te Ruslar tarafından zaptı 15.000 esiri serbest bırakmıştır. Kazak ve Moğol stepleri geçilmez manialardır; sadece Ruslar, Sibirya ve Çin arasından bâzı nâdir kervanlar geçirebilmiştir.

«Uzak Şark'ta da vaziyet daha iyi değildir. Hind-i Çinî'deki küçük devletler kapılarını hasisçe aralamaktadır. Bir ara Siyam'ın XIV. Louis'ye bir sefaret hey'eti göndererek Katolik misyonerleri teşvik etmiş olması Fénelon'un da kutladığı büyük bir ümit kapısı açmıştı; ama millî bir ihtilâl bu ümidi yok etti (1688). Aynı şekilde Japonya da daha XVII. asrın başlarından itibaren hududunu kapatmış ve kilitlemişti.»

Türk Devleti Karakteri

Şimdi de, başka bir büyük Fransız tarihçisinin, Fransız Akademisi'nden müteveffâ René Grousset'nin, Türkler'de devlet karakteri hakkındaki fikirlerini vermek istiyorum. Asya tarihinin ve güzel san'atlarının bu büyük mütehassısı, 1955'te Paris'te yayınlanan *La Face de l'Asie* (Asya'nın Çehresi) adlı kitabında, yüksek bir kariyerden bu ilmî ve fikrî kariyerin sonlarında süzülen fikirlerini bildirmektedir. 49, 50, 52, 55, 56, 62, 63, 64, 116, 120. sahifelerdekileri, okuyucularıma nakilediyorum :

«Türk milletinin sürekliliği, vaktiyle kurulmuş âhenginden gelir. İnsan ve toprak arasında 9 asır süren bu metîn uyuşma, bu âhengin delilidir. Anadolu toprağı ile Türk milletinin dehâsı kaynaşmıştır.

«Türk ırkı, Eski Dünya'nın demir ırklarından biridir. Bu ırk, bilindiği gibi Orta Asya menşe'lidir; Sibirya uçlarında, Orta Moğolistan'da, o derece sert olan bu iklimlerde, daha tarih sahnesine çıkışının başlangıcında kıvamını bulmuştur...

«Türk ırkının iki karakteri bârizdir: bir taraftan fizik sağlamlığı ve dayanıklılığı, ırkan yok edilemez vasıfta olması, diğer taraftan çeşitli mânevî iklimlere kendini uydurabilme kabiliyeti... Türkler, daha tarih sahnesine çıktıkları zaman, hârikulâde ve hayran bırakıcı bir seviyede güzel san'atlarda ilerlemişlerdi. Türk san'atı, Çin san'atına te'sir ederek bu san'atı yepyeni bir hâle getirmiştir... V. asırda, Çin san'atının yükseldiği derece, insanlığın tanıdığı en yüksek derecede dinî san'atlardan biri olarak, Türkler'in eseridir.

«Eski Dünya'nın demir ırkı demiştik... Bu ırkın ikinci çarpıcı karakteri, yönetim ve kumanda etmiye olan kabiliyetidir; bilhassa karmakarışık olan halkları derleyip toparlamak hususun-

daki teşkîlât kabiliyeti, târihte yalnız Romalılar'la mukayese edilebilir...

«Modern, bugünki Asya milletlerinin hepsine, millet ve devlet olmayı Türkler öğretmişler, onları Türkler teşkilâtlandırmışlardır. Hepsinde Türkler'in birleştirici, basit hâle ircâ edici te'sirleri görülür. Hepsinde «Türk Düzeni»ni buluruz. Zâten devlet ve hükûmetin mânâsı, Türkler'e göre, sadece «düzen»dir...

«Osmanlılar, tarihin en şaşırtıcı maceralarından birini temsîl ederler... O derecede ehemmiyet kesbetmişlerdir ki, Türk ırkını yalnız Osmanlılar'ın temsîl ettiği sanılmıştır. Debdebeleri, tarihin en büyük destanlarından biridir. Yeni bir kıt'ayı, Amerika'yı insanlığa ve dünyaya açan İspanyol Conquistadore'larına benzerler. 6 Osmanlı asrı, Türk ırkının meziyetlerinin en büyük şahididir...

«Biz Avrupalılar, hârikulâde Bizans medeniyetine ve XIV - XV. asırlarda Yunanistan'daki İtalyan ve Fransızlar'ın sevimli aristokrasisine sempati duymıya meyyâlizdir. Halbuki, bütün bu kültürlerin artık Türk fütûhâtı ile süpürülmiye liyakat gösterdiğini, kendi kendimize kabûl etmek mecburiyetindeyiz. İntihâr etmekte direnen bu toplumların âkıbeti, insan aklı ve ruhu için bir başarı olmuştur...

«Bir tarihçi için, Bursa ve Istanbul'un hayran bırakan camilerini, Türk şiirinin ince ve insânî güzelliğini ihmal etmek, imkânsızdır. Bunlar, bizim müşterek Batı medeniyetimizin mahsulleri arasında mütalaa edilmek icab eder...

«İspanyol imparatorluğunun tasfiyesi 1598'de II. Felipe'nin ölümüyle başlar ve 1713'te Utrecht Muâhedesi ile bir asır içinde sona erer. Osmanlı imparatorluğunun tasfiyesi ise, 1699'da Karlofça Muâhedesi ile başlar, fakat 220 yılda, 1920'lerde tamamlanabilir...

«Osmanlı imparatorluğuna karşı İran, Hıristiyan'lığın tabiî bir müttefikı olmuştur. Bir taraftan Türkiye'nin, diğer taraftan Hindistan Türk imparatorluğunun darbelerine Şîî İran'ın karşı koyabilmesi, cihan tarihi bakımından en ehemmiyetli noktalardan biridir...

«XIX. asırda Batı'nın Asya'ya teknik üstünlüğü, bütün bu tabloyu bozmuş, hattâ Asya'nın eski mânevî gücünü bile sarsmıştır.»

Osmanlı Cihan Devleti ve Charles - Quint Ucûbesi

Şimdi biraz da, beşeriyetin yetiştirdiği en büyük tarihçilerden birini, Leopold von Ranke'yi dinliyelim. 1847'de yayınlanan *Deutsche Geschichte im Zeiltalter der Reformation*'unun II. cildinin Cemal Köprülü tercümesini kullanıyorum. Bilhassa Osmanlı cihan devletinin yolunu kesmek, bütün Amerika ve Avrupa'yı yutmak istiyen Charles-Quint'i, bu ucûbe devi izah etmek için von Ranke'yi konuşturmak istiyorum. Zira Kaanûnî, Charles-Quint'i karada ve denizde bir çok büyük darbe ile durdurmasaydı, Almanya ile İspanya'yı Charles-Quint'den önceki gibi gene ikiye ayrılmaya zorlamasaydı, Katolikler'in Protestanlar'ı ezmesine müsaade etseydi, Türk cihan devletinin istikbali mahvolurdu. Siyasî tarih kısmında, bu bahsi yüzlerce sahife ayırarak işledim. von Ranke mevzuu şöyle ele alır (II, 370-4, 285-90, 306-9, 378, 384, 387-8) :

«Macaristan Kralı nasıl İmparator Charles-Quint'in müttefikı ise, Süleyman da, —bunu hiç tereddüd etmeden söyliyebiliriz— cihan çapındaki mevkıinden ötürü, aynıyle, İmparator'a karşı olan kuvvetlerin müttefikı idi... Süleyman, tab'asının atlarını alıp götüren veya bir köyün ekinlerini çalan veya hasara uğratan kimselerin kafalarını uçurtacak kadar «kaanûnî» idi. Bu padişah, daha gençliğinde dedelerini yüceltmiş olan büyük işler görme arzusunun, azim, irade ve cesaret gibi vasıfların sahibi idi...

«Süleyman, Avrupa için «barbar» yâni yabancı sayılsa da, yeni harb san'atının gelişmiş icaplarına uymuştu. Yeni Çağ'ın buluşlarından faydalanmasını biliyordu. Mohaç'ta tepelerin ardına 300 top yerleştirmişti. Yeniçeriler tüfeklerini, dünyanın herhangi bir milis askeri kadar kusursuz kullanıyorlardı...

«Süleyman, milletlerin talihini, uzun bir devre sürdürecek kadar büyük bir zafer kazandı. Başında bulunduğu cihan-şümûl devlet, İslâm prensiplerini Asya'da nasıl yerleştirmiş ve dünyanın öteki kıt'alarına nasıl taşımışsa, şimdi de, bu prensipleri bütün ağırlığıyle Avrupa'nın doğusunda yükseltmişti. Artık bu zaferi onun elinden kim alabilirdi?..

«Şimdi vârislik durumu şüphe götürür mahiyette olan iki krallığın, Macaristan ve Bohemya krallıklarının birden sahipsiz kalması, Hıristiyanlık dünyasında çok büyük dalgalanmalara yol açtı. Bundan başka, Avusturya gibi bir devletin varlığı veya yokluğu mes'elesi de ortada idi. Dünyanın kaderi ve bilhassa Almanya'nın istikbali bakımından bunun nasıl bir ehemmiyeti bulunduğunu anlamak için, bu sualin sadece ortaya atılması bile kâfi idi».

Kaanûnî'nin Mohaç'ta Büyük Macaristan devletini ortadan kaldırıp Avusturya, dolayısıyle Almanya ve netice itibariyle dünyanın kader ve istikbaline yeni bir yön verdiğini böyle anlatan von Ranke, Türk hâkanını bu yola sürükliyen Charles-Quint devinin zuhûru, gelişmesi, bilhassa Fransa kralını da esîr ederek bütün Avrupa'yı ele geçirmesi karşısında Türk cihan devletinin yolunu kestiğini, hattâ ezilmediği takdirde istikbalini körleteceğini şöyle izah eder:

«Charles-Quint, I. François'nın parlak ordusunu bir buçuk saat içinde yok etti. Salmlı Nicolaus, kralın atının karnını deşti. Kral yere yuvarlandı. Bu sırada Napoli Kral Nâibi de geldi. I. François'yı tanıdı. Saygıyle elini uzattı ve onu esir aldı...

«Charles-Quint, Madrid Sarayının bir odasında idi. Kurye müjdeyi verince: «Fransa kralı esirim ha!» dedi. Istanbul'a ve Kudüs'e daha başarılı zaferleri de kendisine nasîb etmesi için Tanrı'ya dua etti... I. François'nın esir düşmesine, İngiltere kralı VIII. Henry de sevindi. Kral, Majeste İmparator'la Paris'te bulunmayı, müttefikı sıfatıyle Charles-Quint'in Fransa tahtını kendisine vermesini ümid ediyordu. VIII. Henry, kızı Mary'yi Charles-Quint'e vermiye razıydı... Yahut Fransa velîahdi Henri, Charles - Quint'in akrabasından bir prensesle evlenip, bazı topraklarını da bırakıp, İmparator'un nüfuz dâiresine girmeliydi. Fransa bu şartları kabûl ederse mes'ele yoktu. Aslında Fransa o kadar ezilmişti ki, artık bir zarar veremezdi. İmparator'un üstünlüğü de her zaman için güven altına alınmış ve ortada İmparator'la boy ölçüşecek Hıristiyan bir rakip de kalmamıştı...

«I. François, durumunu katlanılmaz görüyor, ne bahasına olursa olsun hürriyetine kavuşmak istiyordu.

«Sözün kısası, 14 Ocak'ta İmparator'un ileri sürdüğü şartları kabûl ve imza etti. İtalya üzerindeki bütün isteklerinden, Belçika üzerinde hâkimiyet iddiasından, Almanya'da İmparator'un düşmanlarıyle ittifak etmekten vaz geçeceğine söz verdi. Burgonya'yı vermiye de râzı oldu. Böylelikle İmparator'un kızkardeşi olan Portekiz Kraliçesi ile nişanlandı. Ama evlenmeden az önce imzâladığı bir protestoda, muâhedeyi imzâya zorlandığını, bütün şartların hükümsüz olduğunu ve hükümsüz kalacağını, tahtının bütün haklarını savunacağını bildirdi.

«Halbuki muahedeyi *İncîl*'e elini basarak kabûl etmişti. Fakat I. François'nin dîn anlayışı, bu tenâkuz dolu hareketlere müsaade ediyordu.

«Bir yandan böyle davranan I. François, öte yandan da Papa'nın vekiline, muahedeye riayet etmiyeceğini bildirdi. Hattâ bazı İtalyan devletlerine ittifak teklîf etti.

«Henüz protestoyu öğrenmiyen Charles-Quint, I. François ile sık sık görüşüyordu. Kral, henüz İspanya'da ve İmparator'un misafiri idi. Birlikte kırlarda at gezintileri yaptılar. Aynı taht-ı revân içinde gezdiler. Birbirlerine «kardeşim» diye hitâb edip durdular. Sonunda zamanı geldi, ayrılacaklardı. Toledo ile Madrid'e giden yolun kavşak noktasında Illescas'a yakın, bir dikili haçın bulunduğu yerdeydiler. İmparator : «Kardeşim, dedi; birbirimize verdiğimiz sözü, imzâladığımız muâhedeyi unutmıyalım.» Kral da : «Muahede maddelerini harfi harfine ezberliyeceğim» cevabını verdi. İmparator : «Beni bir noktada aldatmak isterseniz bile, dedi; bu, sakın nişanlınız kızkardeşimle ilgili olmasın, çünki intikam almıya onun gücü yetmez».

«Sonra I. François, rehine olarak velîahdi, müstakbel II. Henri'yi İspanya'da bırakarak, Fransa'ya geçti. Fransa'ya ayak basar basmaz bir Türk atına bindi ve : «Şimdi gene kral oldum» diye haykırarak hayvanı sürdü.

«Papa, I. François'yı, İmparator'a ettiği yeminden âzâd etti. Venedik'le anlaşan Papa, Fransa Kralı'nı, Charles-Quint'in elinde rehin bulunan iki oğlunu ve bu arada İtalya'yı kurtarması için teşvik etti... Bu anda İmparator, Burgonya'ya bir vali göndermişti; valisi yoldaydı. Kızkardeşi de, Fransa'ya kraliçe sıfatıyle girmek için Vittoria'da bekliyordu... Bunların hiçbiri olmadı, zira Süleyman, Fransa Kralı'nı himaye etmeye ve İmparator'a karşı savunmaya karar vermişti...

«23 ekim 1526'da, Mohaç'tan bir ay sonra Charles-Quint'in tek erkek kardeşi Arşidük Ferdinand, Viyana'ya geldi. Mohaç'ta öldürülen Macaristan kralı eniştesinin boşalan tahtına oturmaya hazırlanıyordu. Ama Süleyman, 11 kasım 1526'da Zapolya'yı Macaristan tahtına oturttu. Bir kaç gün sonra Bratislava'da toplanan meclis de Ferdinand'ı kral ilân etti ama, Macaristan, Türkler'in elindeydi. Daha 3 kasımda İstolni-Belgrad'da taç giymiş olan Ferdinand, Süleymân'ı metbûu kabûl edeceğini bildirmesine rağmen Türkler onu, Macaristan'dan attılar. İmparator'la Padişah arasında büyük mücadele devresi kesin şekilde açılmış bulunuyordu.»

Osmanlılar'ın Cihanşümûl Rolü

Bir cihan devletinin tarihteki rolü elbette cihanşümûldür. Osmanlılar olmasaydı tarihin akışının nasıl olacağı tasavvur bile edilemez. Herhalde Doğu Karadeniz, bütün Marmara bölgesi ve bu arada tabiî Istanbul, bugün Hıristiyan ve Hıristiyan hâkimiyetinde olurdu. Selçuklular nasıl Haçlılar'ı Anadolu'dan atmış ve bütün İslâm âlemini onlara karşı savunup kurtarmışlar, Memlûkler nasıl Doğu Akdeniz'deki son Haçlı devletlerini de ortadan kaldırmışlarsa, Osmanlılar da bütün Kuzey Afrika'yı bu şekilde savundular. Bunu siyasî tarih kısmında yüzlerce sahifelik bahisler hâlinde anlattım. Osmanlılar olmasaydı bugün Fas, Cezâyir, Tunus ve Libya, tıpkı Endülüs gibi, tıpkı Latin Amerika gibi, birer İspanyol ülkesiydi.

Lord Kinross, *Book and Bookman* mecmuasına (1973) yazdığı bir makalede aynen şöyle demektedir: «Osmanlı İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu kadar büyük, hemen hemen onun kadar geniş bir sahaya yayılmış ve onun iki katı bir müddet mevcudiyetini devâm ettirmiştir... Balkanlar'daki Hıristiyan halka karşı Osmanlılar'ın tutumunu temel prensipleri şunlardır: adaletin tatbikı, kanun maddelerine tamamen uyulması, Allah'ın Müslim devletin bütün tab'asının her türlü yolsuzluğa ve her türlü istismâra karşı himayesini padişaha tevdî ettiği inancı. Bu prensiplere göre Osmanlılar, Balkanlar'da buldukları feodal düzeni yeniden şekillendirdiler. Tımar sisteminde tımar sahibi, kanunun verdiği haklar dışında köylüden hiç bir keyfî vergi ve resim alamıyor, hiç bir imtiyaz kullanamıyordu ve tımar sahibi bu hususta devletin kontrolü altında idi. Halbuki Balkan köylüleri, Osmanlı gelmeden önce, feodal efendilerinin durmadan değişen kaprislerine tâbî ve onların insaflarına terkedilmişlerdi. Müslüman Türk idaresinin getirdiği şartlar çok daha iyi idi. Meselâ Sırbistan'da köylü Türkler'den önce haftada iki gün derebeyi için angarye çalışırken, Türk idaresi angaryeyi sadece yılda üç güne indirdi... Osmanlılar'ın küçük bir beylikten büyük bir imparatorluğa ve sonunda bir cihan devletine dönüşmesindeki ve bilhassa bu dönüşümün hızındaki başlıca sebepler ise şunlardır: askerî vasıfların üstünlüğü, muhârib bir rûha sahip olmaları, disiplinli ve müessir bir toplum olmaları, meslekî kabiliyetleri, zaman ilerledikçe o zamanın daima en ileri silâhlarına sahip olabilmekteki dikkatleri, daimî ve meslekten yetişme bir ordu kurarak Avrupa'da ilk devamlı ordu sahibi devlet bulunmaları ve askerî düzenleri karşısında Hı-

ristiyan şövalyeliğinin düzensiz bir yığın olduğunun ortaya çıkması».

İmparatorluğun inhitat asırlarında bütün İslâm âleminin ümidi Istanbul'du. Türk büyüklerin adı, bütün İslâm âleminde doğan çocuklara verilirdi. Bhopal nevvâbının, son İran Kaçar imparatorluk velîahdinin ve daha binlerce kişinin adı «Abdülhamîd»dir. Sonra Enver, sonra Kemal adları verilmiye başlandı. 1878'de doğan Türkistanlı çocukların çoğunun adı Osman'dır. Zîrâ Gazi Osman Paşa o yıl Türkistan'ı henüz istilâ eden Ruslar'a Tuna boylarında büyük darbeler vurmuştu *(Türk Kültürü,* no. 71, s. 52).

İnhitat asırlarında İslâm âlemi, Türkler'e borcunu ödemiye çalıştı. Yalnız Hindistan - Pâkistan - Bengaldeş Müslümanları'nın 1918'den sonra Türkiye'nin mahvolmaması için İngiltere'ye yaptıkları çok büyük ölçüde baskılar ve Türkiye'ye gönderdikleri altınlar hakkında müstakil kitaplar yazılabilir, zaten o yıllarda yazılmıştır. Millî Mücadele'de Ankara'ya gelen Müslüman yardımlarının bir kaçını hatırlatıyorum *(Türk Kültürü,* no. 118, s. 68) :

Türkistan Türkleri, Buhârâ cumhur başkanı Osman Hoca (1878'de doğup Gazi Osman Paşa'ya nisbetle «Osman» adı verilenlerdendir) eliyle 100.000.000 ruble (ki bu para, bir çok tarihte Ankara'ya «Rus yardımı» şeklinde geçer, çünki Lenin tarafından Ankara'ya gönderilmiştir, fakat Rus parası değildir), ki 10 milyonunu Lenin alakoymuş, 90 milyonunu Ankara'ya yollamıştır, 5 milyon altın eder; Hindistan Müslümanları 500.000 altın, son Mısır hıdîvi II. Abbas Hilmi Paşa 900.000 altın. Bunlar, dış teberrûların en mühimleridir ve altının satınalma gücünün çok yüksek olduğu 1920 yılında büyük paralardır.

XVIII. asır sonlarından itibaren, cihan devleti hâlinden çıkan Türkiye, diğer büyük devletler gibi, dış politikasını ve millî güvenliğini, devletler dengesi üzerine oturttu. 1805'te Napoléon, Austrelitz'de müttefik Rus-Avusturya ordusunu mahvettiği zaman, III. Selîm çok sevinmişti. Bilhassa Rusya'nın küçük düşmesi bu sevinci arttırdı. Bunun üzerine Napoléon'un «imparator» sıfatını derhal tanıdı ki, bir çok Avrupa devleti bu sıfatı henüz tanımamıştı (Lewis, *Emergence,* 70).

Mustafa Reşid Paşa ve II. Abdülhamîd gibi dış politika dehâları, bu devletler dengesinde virtüoz derecesinde oldukları için, imparatorluğun hayatını uzattılar. Türkiye, 1918 topyekûn felâketine kadar büyük devletler arasında yerini muhâfaza edebildi, fakat gittikçe derecesi düştü.

Yeni Çağ'ın Büyük Devletleri

Şimdi büyük devlet (la grande' puissance) nedir? Bu bahsi ele alıyorum. Birinci Cihan Harbi'nden önce, hattâ harbten de sonra bir müddet, büyük devletleri, diğer devletlerden ayırmak kolaydı : Yalnız büyük devletler aralarında büyükelçi (ambassadeur) teâtî ederlerdi. Büyük devletlerle diğer devletler veya büyük devlet olmıyanlar, ancak orta elçi (ministre plénipotentiaire) teâtî ederlerdi. 1918'e kadar aralarında büyükelçi teâtî eden büyük devletler şunlardı : İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, İtalya, Avusturya, Türkiye, Birleşik Amerika, Japonya. Bunlardan bâzıları İspanya ile de büyükelçi teâtî ediyorlardı. Zîrâ İspanya, XX. asrın eşiğine kadar büyük devletler arasında sayılıyordu. İtalya ve Japonya ile büyükelçi teâtîsi, bu devletlerin büyük devletler arasına girdikleri XIX. asrın sonlarında başlamıştı. Birleşik Amerika ile büyükelçi teâtîsi de XIX. asırda başlamıştır.

Siyasî tarih kısmında, belirli devrelerdeki büyük devletleri ayrı ayrı belirttim. Şimdi bunları bir tek sinoptik tablo içinde okuyucularıma sunmak istiyorum. Tabiî bu, münakaşalı bir meseledir. Ben, dünya tarihi üzerinde süzülmüş fikirlerimi aksettireceğim. Böyle bir tabloyu şimdiye kadar hiç bir tarihçi yapmış değildir. Hangi devletlerin büyük devlet olduğu aşağı yukarı bellidir veya anlaşılır ama, hangi târihte bu vasfı kazanıp hangi târihte kaybettikleri, bir yerde görüş meselesi hâline gelebilir.

Bu işi şimdilik Yeni Çağ için yapabildim. Orta Çağ yani Yeni Çağ'ın iki misli uzunluğunda olan 1000 yıl için daha çalışmalarımı olgunlaştırmış değilim. Yeni Çağ'dan, 1453'ten, yuvarlak rakamla 1450'den bu yana büyük devletleri aşağıda vereceğim. Bir kaç sahifelik bu tablo, beni çeyrek asır meşgul etmiştir. Târihçiliğin böyle kolay olmıyan tarafları vardır.

Önce umumî bir tablo verip, sonra devir devir mukayeseli tablolara geçeceğim. 1450'den bu yana 525 yıldır büyük devlet sıfatını kesiksiz şekilde, bu 525 yılın tamâmı boyunca ihrâz etmiş siyâsî teşekküller şunlardır :

Fransa
İngiltere
Çin

Bu 3 devlet, ele aldığımız Yakın Çağ içinde (1450 - 1978) kesiksiz büyük devlet sıfatını muhâfaza etmişlerdir. Fransa, Hıristiyan/Katolik, Çin Budist'tir. İngiltere, bu devrenin başlangıcında Katolik iken sonradan Protestan olmuştur. Çin'in büyük dev-

let vasfı, Milâd'dan önceki asırlara kadar iner. İngiltere ile Fransa ise bu sıfatı, Ortaçağ'ın hemen başına doğru kazanmışlardır (Orta Çağ : 476 - 1453 = 977 yıl).

Almanya (Avusturya)

Almanya da Orta Çağ'ın erken zamanlarından beri büyük devlettir ve bütün Yeni Çağ boyunca bu sıfatını muhâfaza eder. Fakat şöyle : Bu sıfatı 1806'ya kadar Viyana'da oturan Habsburglar temsil eder. 1806'da Almanya imparatorluğu (Batı Roma imparatorluğu) Napoléon tarafından sona erdirilir, hemen Avusturya imparatorluğu safhası başlar. Binâenaleyh —Avusturya'nın baş çektiği ve temsîl ettiği— Almanya 1450 - 1806 arasında büyük devletler arasındadır. 1806 - 1918 arasında da *Avusturya* imparatorluğu büyük devlettir. 1867'de adı Avusturya - Macaristan olur. 1806 - 1871 arasında 65 yıl ortada siyasî bir varlık şeklinde «Almanya» yoktur. Bu tarihlerde Almanya, bir coğrafya adından ibarettir.

Prusya (Almanya)

Prusya, 1742'de büyük devletler arasına giren bir Alman devletidir. 1871'de Prusya kralı, aynı zamanda Almanya İmparatoru ve —Avusturya hâriç— bütün Alman ülkelerindeki hükümdarların metbû-ı mufahhamı olur. 1871'den sonra «Almanya» denilince, Prusya krallığı çevresinde toplanmış Alman monarşileri anlaşılır. Halbuki 1806'dan önce «Almanya»nın mânâsı, Avusturya çevresinde toplanmış Alman monarşileridir. Her iki şekilde de büyük devlet olarak Almanya, günümüze kadar gelmiştir. Avusturya, Katolik; Prusya ise Protestan'dır.

Rusya

Ortodoks Rusya, 1557'den günümüze kadar büyük devletler arasındadır. Kazan ve Astırhan hanlıklarının ilhakını, bu tarihe başlangıç saydım. 1917'de imparatorluk devri sona erer.

İspanya

İspanya krallığı, Orta Çağ sonlarından 1898'e, Birleşik Amerika'ya yenilip son Amerika ve Asya sömürgelerini bu devlete bırakıncaya kadar büyük devletler arasındadır. 1479'dan beri «İspanya» adı altında birleşmiştir. Bu tarihten önce İspanya'da Kas-

tilya ve Aragon krallıkları adı altında iki Katolik büyük devlet vardı. Asıl İspanya, 1479'dan önceki Kastilya'dır. İspanya, bütün XVI. asırla XVII. asrın ilk yarısında en güçlü Hıristiyan devletidir. Bu sıfatı XVII. asrın 2. yarısında ve 1763'e kadar XVIII. asırda Fransa taşır. 1763'ten 1799'a kadar en güçlü Avrupa devleti İngiltere, 1799 - 1812 arasında gene Fransa, 1812 - 1940 arasında gene İngiltere'dir. XV. asırda en güçlü Hıristiyan devleti, Venedik'tir.

Aragon

1450 - 1479 arasında Aragon krallığı büyük devletler arasındadır. Güçlü bir denizci devlettir. 1450'den önce de büyük devletti. 1479'da Aragon kralı, Kastilya'nın hükümran kraliçesi ile evlenir ve İspanya doğar.

Portekiz

Aragon, Kastilya ve İspanya gibi bir İberya devletidir. Onlar gibi Latin ve Katolik'tir. Bu krallık, 1499'dan 1578'e kadar 79 yıl büyük devlettir. Türkler tarafından siyasî mevcudiyetine son verilmiş, bir müddet İspanya'ya katılmıştır.

Ceneviz

Bir İtalyan Katolik cumhuriyeti. Venedik'in denizcilikte büyük rakîbi. 1453'te Istanbul'un fethi ile Beyoğlu'nu kaybetmiş, Karadeniz kendisine kapanmış ve büyük devletler arasından çıkmıştır.

Venedik

Katolik Latin cumhuriyeti. Bu denizci İtalyan cumhuriyeti, Orta Çağ'dan 1715'te Türkiye'den nihâî darbeyi yiyinceye kadar büyük devletler arasındadır.

Napoli

Bir denizci İtalyan Katolik krallık. Orta Çağ sonlarından 1504'e kadar büyük devlettir. Bu tarihte İspanya'ya katılmıştır. İki krallık tâcının birleşmesinden meydana gelmiştir : Napoli ve Sicilya ki, ikisine birden «Sicilyateyn = İki Sicilya = Deux-Siciles» denilir.

İtalya

Bu Katolik krallık, İtalyan devletlerinin birleşmesiyle, Piemonte-Sardunya (Savoie hânedânı) devletinin önderliğinde 1860'da doğmuştur. O tarihten bu yana büyük devlettir.

İsveç

Bu Protestan krallık, bilhassa askerî büyük gücüyle 1629'dan 1721'de Rusya'dan nihâî darbeyi yiyinceye kadar 92 yıl büyük devletler arasında kalmıştır.

Polonya (Lehistan)

Bir Katolik Slav krallık. Orta Çağ sonlarından 1772'de ilk bölüşülmesine kadar büyük devlettir.

Macaristan

Bir Tûrân ırkından Katolik krallık. Orta Çağ'ın 1000 yıllarından 1526'da Türkiye'ye katılıncaya kadar büyük devlet, bir ara en güçlü kara devletidir. Sınırları, bugünkinden bir kaç misli genişti ve ezcümle Bohemya (Çekoslovakya) krallığını da içine alıyordu.

Holanda

Bir Protestan devlet. 1621 - 1713 arasında bilhassa deniz ticareti ve bankacılık yoluyle çok güclenmiş ve büyük devletler arasında yer almıştır.

Birleşik Amerika

1823'ten zamanımıza kadar büyük devletler arasındadır. Çoğunluk Protestan, azınlık Katolik'tir. Tek Katolik başkan Kennedy'dir. Daha önce Katolik mezhebinden bir başkanın seçilmesi bahis mevzuu olamamıştır.

Brezilya

Bu Katolik Latin (Portekiz asıllı) cumhuriyet (XIX. asırda imparatorluktu), 1939'dan beri büyük devletler arasındadır.

Kanada

Protestan Anglo-Sakson devlet (İngiltere ve Birleşik Amerika) gibi. Hâlâ İngiltere hükümdârını hükümdârı sayan bir taclı demokrasidir. 1945'ten beri büyük devletler arasındadır.

Japonya

Budist-Şintoist imparatorluk. 1889'dan beri büyük devlettir.

Hindistan

Hindistan Türk İmparatorluğu, çeşitli Türk hânedanlarının (1526 - 1857 arasında Timuroğulları) idaresinde 1000 yılından 1761'e kadar büyük devletler arasındadır. XVII. asrın ikinci yarısında Türkiye'den sonra dünyanın 2. güclü devletidir. Bu bir Türk Müslüman (Sünnî/Hanefî) devletidir. 1947'den bu yana da bir Hindû devleti olarak büyük devletler arasındadır.

Mısır

Bir büyük Türk devleti de budur. 1250'den 1517'ye, Osmanlı ilhâkına kadar bir Türk Sünnî/Hanefî devlettir. Zâten resmî adı da «ed-devleti't-Türkiyye»dir. 1250'den önce de, M.Ö. 3000'lerden öteye kadar büyük devletti, fakat Türk devleti değildi.

İran

Bu da bir Türk imparatorluğudur. Şu Türk hânedanlarının idaresinde: Karakoyunlular (1437 - 1467), Akkoyunlular (1467 - 1502), Safevîler, Avşarlar ve Kaçarlar. 1502'de Sünnî/Hanefî Akkoyunlular'ın yerine Şiî Safevîler'in geçmesi, Türö âlemini parçalamıştır. İşte İran, 1437'den 1828'de Rusya'dan nihâî darbeyi yeyip Kafkas eyaletlerini kaybedinceye kadar büyük devletler arasındadır. XVI. asırla XVII. asrın ilk yarısında, Türkiye'den sonra dünyanın 2. güclü devletidir.

Afganistan

1747'den 1797'ye kadar 52 yıl, —bugünki Pâkistân'a da hâkim olan— Afganistan imparatorluğu, büyük bir kara devleti olmuştur. Sünnî/Hanefî ve Afgan'dır. Afganlar da İranlılar gibi Ârî'dir.

Fas

Fas Arab (Arab'laşmış Berberî) imparatorluğu Sünnî/Mâlikî'dir. Orta Çağ'ın erken zamanlarından 1727'ye kadar büyük devletler arasındadır. Batı Afrika'nın büyük ülkelerine de hâkimdir (Orta Çağ'ın ortalarında İspanya ve Portekiz'e, bütün Mağrib = Kuzey Afrika'ya da hâkimdi). Polonya gibi Fas da, bu 2 büyük devlet, XVI. asrın son çeyreği ile XVII. asrın bâzı kesimlerinde Türkiye imparatorluğuna tâbî olmuşlardır.

Doğu Avrupa

Doğu Avrupa'da, bugünki Rusya'da bir büyük Türk devleti Orta Çağ başlarından beri mevcuttur. Yeni Çağ'a girerken Altınordu Türk hâkanlığı (Sünnî/Hanefî) bu durumdaydı. Bir çok Doğu Avrupa Türk hanlığına (krallığına) ayrılan imparatorluk, XV. asrın sonlarına doğru, büyük devlet vasfını kaybetmiştir.

Güney Hindistan

Güney Hindistan'da da bir Türk imparatorluğu vardır. 2 hânedan: Behmenîler (1347 - 1525) ve Âdil-Şâhlar (1525 - 1686). Bunlar Sünnî/Hanefî, Âdil-Şâhlar bazan Şiî/İsnâ-Aşerî'dir. Âdil-Şâhlar, II. Murâd'ın oğlu ve Fâtih'in kardeşi olduğunu iddia ederek Güney Hindistân'ı ele geçiren Yûsuf Âdil-Şâh'tan inerler.

Türkistan

1598'de büyük devletler arasından çıkmıştır. Doğu Türkleri'nin devleti. Özbekler (Şeybânî) de, selefleri Timuroğulları da Sünnî/Hanefî'dir. Timuroğulları devrinde İran, Afganistan ve başka ülkeleri de elinde tutuyordu. Sonra kara imparatorluğu olma vasfı ve ticaret yollarının değişmesi yüzünden, çeşitli Türk devletlerine bölündü. XIX. asır sonlarında da Rusya tarafından istilâ edildi. 1447'den önce Timuroğulları, 60 yıldan beri dünyanın en güclü devleti idi.

Türkiye

Türkiye devleti 1075'de büyük devlet olarak kuruldu. 1250'den sonra Selçuklu Türkiyesi, Moğol tahakkümü altına düştü, parçalandı. Ancak 1362'de Osmanlılar, büyük devlet vasfını kazandılar ve 1918'e kadar devâm ettirdiler. Osmanlı Türkiyesi'nin büyük

devlet vasfı bu şekilde 556 yıl (1362 - 1918) sürdü. Selçuklu Türkiyesi ise ancak 180 yıl kadar büyük devlet vasfını muhâfaza edebildi. Ama Türkiye'nin büyük devletler arasından çıktığı, parçalandığı 1250 - 1362 arasında Doğu Türkleri'nin büyük devletleri vardı. Bu sûretle Türkler, Milâd'dan Önce'ki asırlardan 1918'e kadar ellerinde kesiksiz en az bir büyük devlet, çok defa iki, üç, dört, beş ve altı büyük devlet tuttular. Meselâ XVI. asırda 6 büyük Türk devleti vardır : Türkiye, Mısır, İran, Türkistan, Hindistan, Güney Hindistan.

Şimdi Yeni Çağ'da dünyanın en güçlü devletlerini gözden geçirelim :

Türkistan : 1380 - 1447 = 67 yıl
Türkiye 1447 - 1770 = 323 yıl
İngiltere 1770 - 1799 = 29 + 1812 - 19.VI.1940 = 128 = 157 yıl
Fransa 1799 - 1812 = 13 yıl
Almanya 19.VI.1940 - 24.XII.1942 = 2 yıl, 6 ay, 5 gün
A.B.D. 24.XII.1942'den beri.

Şu halde 1770'e kadar bütün Yeni Çağ'da en büyük devlet, Türk devletidir. 1000 yıllık Orta Çağ'ın mühim bir kısmında da Türk devleti, bu vasfı taşıyordu.

Osmanlı devleti için de şöyle bir tablo vermek mümkindir :

Minik devlet : 1231 yıllarında Ertuğrul Bey'in uc beyi olarak Söğüt yöresine yerleşmesinden 1326'da Bursa'nın fethine kadar takrîben 95 yıl. Osmanlı prensliği.

Küçük devlet : 1326'da Bursa'nın fethinden 1354'te Gelibolu nun fethine kadar 28 yıl. Osmanlı krallığı.

Orta devlet : 1354'te Gelibolu'nun fethinden 1362'de Edirne'nin fethine kadar 8 yıl. Osmanlı krallığı. Bu tarihten sonraki gelişmeler başdöndürücü ve hayret vericidir.

Büyük devlet : 1362'de Edirne'nin fethinden 1918'de Mondros mütarekesine kadar 556 yıl ve bir kaç ay. Osmanlı imparatorluğu. Bu arada dünyanın 2. güclü devleti : 1396 Niğbolu zaferinden 1402 Ankara bozgununa kadar 6 yıl. Dünyanın en büyük devleti : 1447'de Sultan Şâhruh'un ölümü ile Türkistan Timurlu imparatorluğunun sarsılıp küçülmesinden 1770'de Rusya'ya karşı bozguna ve Kuzey Karadeniz'in kaybedilmiye başlanmasına kadar 323 yıl. 1770'de Türkiye, dünyanın 4. devleti derekesine düşer. XIX. asırda bu derecesini de muhâfaza edemez. 1918'de —Çin hâriç— büyük devletlerin sonuncusu durumundadır.

«Cihan devleti» olarak Türkiye: Cihan devletinin temellerini Fâtih atmıştır (1451 - 1481). 1515'te Yavuz'dan 1683 Viyana bozgununa kadar Türkiye, 168 yıl, münakaşasız şekilde cihan devletidir. 1517 - 1593 arasındaki 76 yılda Türkiye'nin gücünün, geri kalan bütün dünya devletlerin gücünün toplamının üzerinde olduğunu sanıyorum. 1945'ten sonra bir müddet Birleşik Amerika'nın durumu da böyleydi.

Şimdi devir devir, 1450'den günümüze kadar, belirli bir yılda büyük devletlerin güc sırasını gösteren listeler veriyorum. Devletlerin, güc ve ehemmiyet sıralarına göre dizildiklerini, aşağıya inildikçe daha az ehemmiyetli büyük devletlerin gene güclerine göre sıralandığını hatırlatıyorum.

1450 Yılında Büyük Devletler

Türkiye İmparatorluğu
Türkistan İmparatorluğu
Mısır Türk Memlûk İmparatorluğu
Çin İmparatorluğu
İran (Karakoyunlu Türk) İmparatorluğu
Hindistan Türk İmparatorluğu
Altınordu Türk (Doğu Avrupa) İmparatorluğu
Güney Hindistan İmparatorluğu
Fas İmparatorluğu
Almanya İmparatorluğu
Macaristan Krallığı
Venedik Cumhuriyeti
İngiltere Krallığı
Fransa Krallığı
Polonya Krallığı
Napoli Krallığı
Aragon Krallığı
Kastilya Krallığı
Ceneviz Cumhuriyeti

1500'de Büyük Devletler

Türkiye İmparatorluğu
Mısır Türk Memlûk İmparatorluğu
Türkistan Timurlu İmparatorluğu
Çin İmparatorluğu
Hindistan İmparatorluğu
Güney Hindistan İmparatorluğu
İran İmparatorluğu
Fas İmparatorluğu
Almanya İmparatorluğu
Macaristan Krallığı

Fransa Krallığı
Venedik Cumhuriyeti
İspanya Krallığı
Portekiz Krallığı
İngiltere Krallığı
Polonya Krallığı
Napoli Krallığı

1550'de Büyük Devletler

Türkiye İmparatorluğu
İran Türk (Safevî) İmparatorluğu
Hindistan İmparatorluğu
Çin İmparatorluğu
İspanya Krallığı - Almanya İmparatorluğu
Güney Hindistan Türk İmparatorluğu
Fransa Krallığı
Venedik Cumhuriyeti
Türkistan İmparatorluğu
Portekiz Krallığı
İngiltere Krallığı
Fas İmparatorluğu
Polonya Krallığı

1600'de Büyük Devletler

Türkiye İmparatorluğu
İran Türk (Safevî) İmparatorluğu
Hindistan (Timurlu Türk) İmparatorluğu
Çin İmparatorluğu
İspanya Krallığı
Almanya İmparatorluğu
Fransa Krallığı
İngiltere Krallığı
Güney Hindistan Türk İmparatorluğu
Fas İmparatorluğu
Venedik Cumhuriyeti
Polonya Krallığı
Rusya İmparatorluğu

1650'de Büyük Devletler

Türkiye İmparatorluğu
Hindistan Türk (Timurlu) İmparatorluğu
İran Türk (Safevî) İmparatorluğu
Çin İmparatorluğu
Fransa Krallığı
İspanya Krallığı
Güney Hindistan Türk İmparatorluğu

İngiltere Krallığı
Almanya İmparatorluğu
İsveç Krallığı
Holanda Cumhuriyeti
Polonya Krallığı
Venedik Cumhuriyeti
Fas İmparatorluğu
Rusya İmparatorluğu

1700'de Büyük Devletler

Türkiye İmparatorluğu
Hindistan Türk (Timurlu) İmparatorluğu
Çin İmparatorluğu
İran Türk (Safevî) İmparatorluğu
Fransa Krallığı
İngiltere Krallığı - Holanda Cumhuriyeti
Almanya İmparatorluğu
İspanya Krallığı
İsveç Krallığı
Venedik Cumhuriyeti
Rusya İmparatorluğu
Polonya Krallığı
Fas İmparatorluğu

1750'de Büyük Devletler

Türkiye İmparatorluğu
Fransa Krallığı
İngiltere Krallığı
Çin İmparatorluğu
İran Türk (Avşar) İmparatorluğu
Almanya İmparatorluğu
Hindistan Türk (Timurlu) İmparatorluğu
İspanya Krallığı
Rusya İmparatorluğu
Afganistan İmparatorluğu
Polonya Krallığı
Prusya Krallığı

1800'de Büyük Devletler

Fransa Cumhuriyeti
İngiltere Krallığı
Rusya İmparatorluğu
Türkiye İmparatorluğu
Çin İmparatorluğu
Almanya İmparatorluğu
İspanya Krallığı
Prusya Krallığı
İran Türk (Kaçar) İmparatorluğu

1825'de Büyük Devletler

İngiltere Krallığı
Fransa Krallığı
Rusya İmparatorluğu
Türkiye İmparatorluğu
Çin İmparatorluğu
Avusturya İmparatorluğu
Prusya Krallığı
İspanya Krallığı
İran (Türk Kaçar) İmparatorluğu
Birleşik Amerika Cumhuriyeti

1850'de Büyük Devletler

İngiltere Krallığı
Fransa Cumhuriyeti
Rusya İmparatorluğu
Türkiye İmparatorluğu
Çin İmparatorluğu
Avusturya İmparatorluğu
Prusya Krallığı
Birleşik Amerika Cumhuriyeti
İspanya Krallığı

1875'de Büyük Devletler

İngiltere Krallığı
Almanya İmparatorluğu
Rusya İmparatorluğu
Fransa Cumhuriyeti
Türkiye İmparatorluğu
Avusturya İmparatorluğu
Birleşik Amerika Cumhuriyeti
İtalya Krallığı
Çin İmparatorluğu
İspanya Krallığı

1900'de Büyük Devletler

İngiltere Krallığı
Almanya İmparatorluğu
Fransa Cumhuriyeti
Rusya İmparatorluğu
Birleşik Amerika Cumhuriyeti
Avusturya İmparatorluğu
Türkiye İmparatorluğu
Japonya İmparatorluğu
İtalya Krallığı
Çin İmparatorluğu

1915'te Büyük Devletler

İngiltere Krallığı
Almanya İmparatorluğu
Birleşik Amerika Cumhuriyeti
Fransa Cumhuriyeti
Rusya İmparatorluğu
Japonya İmparatorluğu
Avusturya İmparatorluğu
İtalya Krallığı
Türkiye İmparatorluğu
Çin Cumhuriyeti

1925'de Büyük Devletler

İngiltere Krallığı
Birleşik Amerika Cumhuriyeti
Fransa Cumhuriyeti
Almanya Cumhuriyeti
Japonya İmparatorluğu
Rusya Komünist Cumhuriyeti
İtalya Krallığı
Çin Cumhuriyeti

1940'ta Büyük Devletler

İngiltere Krallığı
Almanya «Devleti»
Birleşik Amerika Cumhuriyeti
Japonya İmparatorluğu
Rusya Komünist Cumhuriyeti
Fransa Cumhuriyeti
İtalya Krallığı
Çin Cumhuriyeti
Brezilya Cumhuriyeti

1950'de Büyük Devletler

Birleşik Amerika Cumhuriyeti
Rusya Komünist Cumhuriyeti
İngiltere Krallığı
Almanya Cumhuriyeti
Fransa Cumhuriyeti
Japonya İmparatorluğu
Çin Komünist Cumhuriyeti
Hindistan Cumhuriyeti
Kanada Monarşisi
İtalya Cumhuriyeti
Brezilya Cumhuriyeti

1952'de gayrı sâfî millî hâsılada başta giden devletler şöyle idi : Birleşik Amerika 350, Sovyetler Birliği 113, İngiltere 44, Almanya 32, Fransa 29, Japonya 16 milyar dolar. 20 yıl sonra 1972'de tablonun nasıl değiştiği, —devletlerin servetinin ne kadar oynak olması bakımından da— hayret vericidir : Birleşik Amerka 1.151,8, Sovyetler Birliği 439, Japonya 316,8, Almanya 259, Fransa 202, İngiltere 151, Çin 120, İtalya 118,1, Kanada 102,9, Hindistan 61,53, Brezilya 50,4 milyar dolar; sonra : Arjantin 46,8, İspanya 46,2. Holanda 44,8, Polonya 44,5, Avustralya 43,46, İsveç 42,3, Meksika 39,45, Belçika 35,5, Doğu Almanya 35,3 milyar dolar. Türkiye'nin 1974 gayrı sâfî hâsılası (31,9 milyar dolar), 1952 Japonyası'nın 2 katıdır (tabiî paranın iştirâ kıymetini ayrıca hesaplamak lâzım). Aşağıda Büyük Devletler'in 1975 millî hâsılalarını veriyorum (parantez içindeki rakamlar, per capita = şahıs başı millî geliri gösteriyor) :

1.I.1976'da Büyük Devletler

Birleşik Amerika 1.498.800.000.000 dolar (6.961 dolar)
Sovyetler Birliği 693.500.000.000 (2.713)
Japonya 502.500.000.000 (4.465)
Almanya 441.600.000.000 (7.033)
Fransa 359.200.000.000 (6.733)
Çin 245.000.000.000 (280)
İngiltere 226.000.000.000 (4.004)
İtalya 177.500.000.000 (3.156)
Kanada 137.000.000.000 (5.938)
Brezilya 100.000.000.000 (908)
Hindistan 89.700.000.000 (147).

Bu 11 devleti şu devletler tâkıyb ediyor (1975) : Arjantin 120,4 milyar dolar (4.683 dolar)(1), İspanya 94,5 (2.207), Holanda 83,4 (6.039), Meksika 79,8 (1.282), Avustralya 77,3 (5.614), İsveç 73 (8.760), Belçika 66,4 (6.721), Polonya 65,6 (1.913), İsviçre 58,2 (8.765), İran 56,8 (1.680), Çekoslovakya 44,3 (2.981), Doğu Almanya 43,7 (2.536), Avusturya 42,5 (5.592), Danimarka 41,9 (8.200), Romanya 41 (1.915), Güney Afrika 34,6 (1.319), Türkiye 33,1 (825)(2), Yugoslavya 30,2 (1.402), Norveç 29,6 (7.327), İndonezya 29,2 (219), Venezuela 28,9 (2.338), Finlandiya 27,6 (5.847), S. Arabistan 24,8 (4.133), Nijerya 22,8 (365)(+), Macaristan 20,8 (1.977), Yunanistan 20,8 (2.298), Bulgaristan 20,6 (2.346), Şili 18,5 (1.740)(+), Kore 18,4 (532), Portekiz 18,1 (2.064), Taivan 16,1 (952), Filipinler 15,6 (355), Siyam 14,7 (336), Yeni Zelanda 13,5 (4.299), Kolombiya 13,4 (525), Irak 13,4 (1.166), Peru 12,5 (763), Cezâyir 12,2 (704), Libya 12,2 (4.784), İsrâil 12,1 (3.447), Mısır 11,7 (307)(3), Küveyt 11 (10.577), Pâkistan 10,1 (139), Malezya 9,5 (734), Fas 7,9 (443), İrlanda 7,8 (2.476), Singapur 6,5 (2.826), Bengaldeş 5,3 (79)(4), Tûnus 4,8 (811), Suriye 4,7 (618), Küba 4,5 (484)(5), Ekvador 4,3 (579), Guatemala 3,9 (641), Lübnan 3,7 (1,146)(+), Viet-Nam 3,6 (80)(+), Gana 3,6

(1) Hızlı enflasyon, bu dolar değerini, gerçek olmıyan bir dereceye düşürmüştür. (2) Türkiye : 1974 : 31,9 (800), 1976 : 40 (981), 1977 : 42,6 (1.018). (3) 1974 : 17,9 (453). (4) 1972. (5) 1970. (6) 1972. (7) 1972. (8) 1971. (9) 1972. (+) 1974.

(366)(+), Rodezya 3,6 (551), Kuzey Kore 3,5 (220)(*), Zair 3.5 (137)(+), Dominikana 3,5 (725), Seylan 3,3 (230), Habeşistan 2,9 (101), Sûdan 2,8 (157)(+), Kenya 2,8 (202), Birmanya 2,7 (85), Uruguay 2,8 (903), Moğolistan 2,8 (1.944)(+), Zambiya 2,5 (524)(+), Fildişi Sâhili 2,1 (430)(+), Lüksemburg 2,2 (6.471), Uganda 2 (176)(+), Kamerun 2 (283), Salvador 2 (467), Tanzanya 1,9 (126), Bolivya 2 (347), Afganistan 1,6 (140)(*), Kamboç 1,5 (199)(*), Paraguay 1,5 (562), Madagaskar 1,3 (173)(+), Ürdün 1,3 (278)(+), Nikaragua 1,2 (548)(+), Arnavutluk 1,1 (428), Nepal 1 (83)(*), Honduras 1 (315), Haiti 1 (212).— 1975'te gayrı sâfî millî hâsılası 1 milyar doların üzerinde bulunan 97 devlet, sırasıyle yukarıda gösterildi.

Millî hâsılanın büyük devlet tayin edici tek faktör olmadığını burada hemen ilâve etmek isterim.

Türkiye Devlet Başkanları

Türkiye'nin ilk hükümdârı, Türkiye devletinin kurucu ve Anadolu Fâtihi olan Selçukoğlu Kutalmışoğlu I. Sultan Süleyman-Şâh Gazi'dir. Türkiye'nin ilk devlet başkanıdır. Ama Türk devletinin ondan önce 119 hükümdârı vardır: M.Ö. 220'de Teoman'ı birinci ve Selçukoğlu Sultan Melik-Şâh-ı 119. sayıyoruz. Bunlar, «Büyük Türk Hâkaanı» dediğimiz ana ve diğer Türk devletlerinden üstün, ekseriya onların metbûu olan büyük Türk devletinin, Büyük Türk Hâkanlığı'nın hükümdarlarıdır. Yoksa bütün Türk devletlerinin hükümdarlarının sayısı binleri aşar. Teoman'dan öncesi de şüphesiz vardır. Fakat M.Ö. 220'den önceki Türk hükümdarlarının adlarını, sıralarını ve tarihlerini verecek bilgimiz yoktur; belki de hiç bir zaman olamıyacaktır. Araştırılmadık az Çin kaynağı kalmıştır. Bütün ümidimiz —fakat bu ümit kuvvetli değildir— bulunabilecek kitabeler, taş üzerine yazılardadır.

Şimdi, 1075'de kurulan Türkiye devletinin devlet başkanlarının listesini veriyorum. Bu gibi listelerin çoğu gibi, ilim âleminde ilk defa tarafımdan tertîb edilmiş bir listedir. Her şahsın yanında ilk parantez içindeki rakamlar o şahsın doğum ve ölüm tarihleri, ikinci parantez içindeki rakamlar da Türkiye'nin başında bulunduğu tarihlerdir (hükümdarlar için cülûs ve tahttan ayrılma tarihleri). Türkiye hükümdarları sırasıyle Selçuklu, İlhanlı, Osmanlı hânedanlarından iner, sonra cumhur başkanları gelir. Türkiye, cumhuriyetten önce, imparatorluk tâcıdır. İşte Türkiye devletinin 1000 yıllık başkanları:

1 — I. Süleymân-Şâh (1045? - 5.VI.1086 = 41?) (1074b veyâ 1075a - 5.VI.1086 = 11)

2.) I. Kılıç-Arslan (1073? - VII.1107 = 34?) (5.VI.1086 - VII.1107 = 23,1) (1'in oğlu)

3.) I. Melik-Şâh (1096 - 1116 = 20) (VII.1107 - 1116 = 9) (2'-nin oğlu)
4.) I. Mes'ûd (1098? 1155 = 57?) (1116 - 1155 = 39) (3'ün kardeşi)
5.) II. Kılıç-Arslan (1115? - VIII.1192 = 77?) (1155 - VIII.1192 = 37) (4'ün oğlu)
6.) I. Keyhusrev (1169? - IV.1211 = 44?) (VIII.1192 - 1196 = 4 + II.1205 - IV.1211 = 6,2 = 10,2?) (5'in oğlu)
7.) II. Süleymân-Şâh (1150? - II?1204 = 54?) (1196 - II?1204 = 8) (6'nın kardeşi)
8.) III. Kılıç-Arslan (1190? - II.1205 = 15?) (II?1204 - II.1205 = 1,0) (7'nin oğlu)
9.) I. Keykâvûs (1184? - XII.1219 = 35?) (IV.1211 - XII.1219 =8,8) (6'nın oğlu)
10.) I. Keykubâd (Büyük Alâeddin) (1192 - 30.V.1237 = 45) (XII.1219 - 30.V.1237 = 17, 5) (9'un kardeşi)
11.) II. Keyhusrev (XII?1223 - 1246 = 22, 6?) (30.V.1237 - 1246 = 9) (10'un oğlu)
12.) II. Keykâvûs (1238 - 1278 = 40) (1246 - 1256 = 10 + 1257 - 1261 = 4 = 14) (11'in oğlu)
13.) IV. Kılıç-Arslan (1239 - 1266 = 27) (1256 - 1257 = 1 + 1261-1266 = 5 = 6) (12'nin kardeşi)
14.) III. Keyhusrev (1264 - 1283 = 19) (1266 - 14.VIII. 1281 = 15) (13'ün oğlu)
15.) II. Mes'ûd (1258? - 1308 = 50?) (14.VIII.1281 - 1297 = 16 + VIII.1302 - 1308 = 6 = 22) (12'nin oğlu)
16.) III. Keykubâd (1277? - VIII.1302 = 25) (1297 - VIII.1302 = 5) (15'in yeğeni)
17.) Olcayto İlhan (24.III.1282 - 14.XII.1316 = 34, 8, 21) (1308 - 14.XII.1316 = 8)
18.) Ebû-Saîd Bahâdır İlhan (2.VI.1305 - 30.X.1335=30, 4, 28) (14.XII.1316 - 30.X.1335 = 18, 10, 17) (17'nin oğlu)
19.) Sultân Orhan Han (Söğüt, 1281? - Bursa, III.1362 = 81?) (30.X.1335 - III.1362 = 26, 5)
20.) I. Murâd (Bursa, 1326 - Kosova, 20.VI.1389 = 63) (III.1362 - 20.VI.1389 = 27, 3) (19'un oğlu)
21.) I. Bâyezid (Yıldırım) (Bursa, 1360? - Akşehir, 3.III.1403 = 43?) (20.VI.1389 - 28.VII.1402 = 13, 1, 8) (20'nin oğlu)
22.) I. Süleymân (Bursa, 1377? - Döğenciler/Edirne - Istanbul yolu, 17.II.1411 = 34?) (28.VII.1402 - 17.II.1411 = 8, 6, 20) (21'in oğlu)

23.) Sultân Mûsâ (Kütahya, 1388? - Çamurlu Derbend/Samakov, 5.VII.1413 = 25?) (17.II.1411 - 5.VII.1413 = 2, 4, 16) (22'-nin kardeşi)
24.) I. Mehmed (Çelebî) (Bursa, 1380? - Edirne, 4.V.1421 = 41?) (5.VII.1413 - 4.V.1421 = 7, 10, 0) (23'ün ağabeyi)
25.) II. Murâd (Amasya, VI.1404 - Edirne, 3.II.1451 = 46, 8) (4. V.1421 - VIII.1444 = 23, 3 + 2.XII.1445 - 3.II.1451 = 5, 2, 0 = 28, 5) (24'ün oğlu)
26.) II. Mehmed (Fâtih) (Edirne, 30.III.1432 - Sultan Çayırı / Maltepe ile Gebze arası, 3.V.1481 = 49, 1, 5) (VIII.1444 - 2.XII.1445 = 1, 4 + 3.II.1451 - 3.V.1481 = 30, 2, 28 = 31, 6, 28?) (25'in oğlu)
27.) II. Bâyezid (Manisa, X?1450 - Abalar/Havsa, 26.V.1512 = 61, 6?) (3.V.1481 - 24.IV.1512 = 30, 11, 22) (26'nın oğlu)
28.) I. Selîm (Yavuz) (Amasya, 1470 - Abalar/Havsa, 22.IX.1520 = 50) (24.IV.1512 - 22.IX.1520 = 8, 4, 28) (27'nin oğlu)
29.) II. Süleymân (Kaanûnî) (Trabzon, 27.IV.1495 - Sigetvar / Macaristan, 7.IX.1566 = 71, 4, 10) (22.IX.1520 - 7.IX.1566 = 45, 11, 15) (x) (28'in oğlu)
30.) II. Selîm (Istanbul, 28.V.1524 - Istanbul 15.XII.1574 = 50, 6, 18) (7.IX.1566 - 15.XII.1574 = 8, 3, 8) (29'un oğlu)
31.) III. Murâd (Manisa, 4.VII.1546 - Istanbul, 16.I.1595 = 48, 6, 12) (15.XII.1574 - 16.I.1595 = 20, 1, 2) (30'un oğlu)
32.) III. Mehmed (Manisa, 26.V.1566 - Istanbul, 21.XII.1603 = 37, 6, 25) (16.I.1595 - 21.XII.1603 = 8, 11, 6) (31'in oğlu)
33.) I. Ahmed (Manisa, 18.IV.1590 - Istanbul, 22.XI.1617 = 27, 7, 4) (21.XII.1603 - 22.XI.1617 = 13, 11, 2) (32'nin oğlu)
34.) I. Mustafâ (Manisa, 1592 - Istanbul, 20.I.1639 = 47) (22.XI. 1617 - 26.II.1618 = 0, 3, 4 + 19.V.1622 - 10.IX.1623 = 1, 3, 22 = 1, 6, 26) (33'ün kardeşi)
35.) II. Osmân (Istanbul, 3.XI.1604 - Istanbul, 20.V.1622 = 17, 6, 17) (26.II.1618 - 19.V.1622 = 4, 2, 21) (33'ün oğlu)
36.) IV. Murâd (Istanbul, 27.VII.1612 - Istanbul 8.II.1640 = 27, 6, 12) (10.IX.1623 - 8.II.1640 = 16, 4, 28) (35'in kardeşi)
37.) Sultân İbrâhim (Istanbul, 5.XI.1615 - Istanbul, 18.VIII.1648 = 32, 9, 13) (8.II.1640 - 8.VIII.1648 = 8, 5, 29) (36'nın kardeşi)
38.) IV. Mehmed (Istanbul, 2.I.1642 - Edirne, 6.I.1693 = 51, 0, 4) (8.VIII.1648 - 8.XI.1687 = 39, 3, 1) (37'nin oğlu)

(x) Türkiye tarihinin 1000 yıl içinde en uzun devlet başkanlığı. Bu müddetin bundan sonra da aşılması muhtemel değildir.

39.) III. Süleymân (Istanbul, 5.IV.1642 - Edirne, 22.VI.1691 = 49, 2, 7) (8.XI.1687 - 22.VI.1691 = 3, 7, 14) (38'in kardeşi)
40.) II. Ahmed (Istanbul, 25.II.1643 - Edirne, 6.II.1695 = 51, 11, 9) (22.VI.1691 - 6.II.1695 = 3, 7, 14) (39'un kardeşi)
41.) II. Mustafâ (Edirne, 5.VI.1664 - Istanbul, 29.XII.1703 = 39, 6, 24) (6.II.1695 - 22.VIII.1703 = 8, 6, 14) (38'in oğlu)
42.) III. Ahmed (Hacıoğlupazarı/Dobruca, 31.XII.1673 - Istanbul, 1.VII.1736 = 62, 6, 1) (22.VIII.1703 - 1.X.1730 = 27, 1, 10) (41'in kardeşi)
43.) I. Mahmûd (Edirne, 2.VIII.1696 - Istanbul 13.XII.1754 = 58, 4, 12) (1.X.1730 - 13.XII.1754 = 24, 2, 13) (41'in oğlu)
44.) III. Osmân (Edirne, 2.I.1699 - Istanbul, 30.I.1757 = 58, 0, 29) (13.XII.1754 - 30.I.1757 = 2, 1, 18) (43'ün kardeşi)
45.) III. Mustafâ (Istanbul, 28.I.1717 - Istanbul, 21.I.1774 = 56, 11, 24) (30.I.1757 - 21.I.1774 = 16, 11, 22) (42'nin oğlu)
46.) I. Abdülhamîd (Istanbul, 20.III.1725 - Istanbul, 7.IV.1789 = 64, 0, 18) (21.I.1774 - 7.IV.1789 = 15, 2, 17) (45'in kardeşi)
47.) III. Selîm (Istanbul, 24.XII.1761 - Istanbul, 28.VII.1808 = 46, 7, 5) (7.IV.1789 - 29.V.1807 = 18, 1, 22) (45'in oğlu)
48.) IV. Mustafâ (Istanbul, 8.IX.1779 - Istanbul, 16.XI.1808 = 29, 2, 8) (29.V.1807 - 28.VII.1808 = 1, 2, 0) (46'nın oğlu)
49.) II. Mahmûd (Istanbul, 20.VII.1785 - Istanbul, 1.VII.1839 = 53, 11, 12) (28.VII.1808 - 1.VII.1839 = 30,11,4) (48'in kardeşi)
50.) I. Abdülmecîd (Istanbul, 25.IV.1823 - Istanbul, 25.VI.1861 = 38, 2, 0) (1.VII.1839 - 25.VI.1861 = 21, 11, 25) (49'un oğlu)
51.) Sultân Abdülazîz (Istanbul, 18.II.1830 - Istanbul, 4.VI.1876 = 46, 3, 14) (25.VI.1861 - 30.V.1876 = 14, 11, 5) (50'nin kardeşi)
52.) V. Murâd (Istanbul, 21.IX.1840 - Istanbul, 29.VIII.1904 = 63, 11, 7) (30.V.1876 - 31.VIII.1876 = 0, 3, 2) (50'nin oğlu)
53.) II. Abdülhamîd (Istanbul, 21.IX.1842 - Istanbul, 10.II.1918 = 75, 4, 10) (31.VIII.1876 - 27.IV.1909 = 32, 7, 27) (52'nin kardeşi)
54.) V. Mehmed Reşâd (Istanbul, 2.XI.1844 - Istanbul, 4.VII.1918 = 73, 8, 2) (27.IV.1909 - 4.VII.1918 = 9, 2, 7) (53'ün kardeşi)
55.) VI. Mehmed Vahîdeddîn (Istanbul, 2.II.1861 - San Remo/İtalya, 16.V.1926 = 65, 3, 13) (4.VII.1918 - 18.XI.1922 = 4, 4, 15) (54'ün kardeşi) (son 18 gün : yalnız halîfe olarak)

56.) Mustafa Kemal Atatürk (Selânik, 1881 - Istanbul, 10.XI. 1938 = 57) (29.X.1923 - 10.XI.1938 = 15, 0, 12) (aslında: 1.XI.1922'den beri resmen devlet başkanı = 16, 0, 9)
57.) Mustafa İsmet İnönü (İzmir, 24.IX.1884 - Ankara, 25.XII. 1973 = 89, 3, 1) (10.XI.1938 - 22.V.1950 = 11, 6, 12)
58.) Mahmud Celâl Bayar (Umurbey/Gemlik, 15.V.1883) (22.V. 1950 - 27.V.1960 = 10, 0, 6)
59.) Cemal Gürsel (Erzurum, 1895 - Ankara, 14.IX.1966 = 71) (27.V.1960 - 28.III.1966 = 5, 10, 2)
60.) Cevdet Sunay (Trabzon, 1899) (28.III.1966 - 6.IV.1973 = 7, 0, 9)
61.) Fahri Korutürk (Istanbul, 15.VIII.1903) (6.IV.1973 -) (6. cumhur başkanı)

II

SADRÂZAM

Sadrâzam Kimdir?

Osmanlı devletinde başbakana «sadrâzam» denmektedir. Fakat bu tâbir, XVII. asrın 2. yarısından, Köprülü Mehmed Paşa'nın iktidâra geldiği 1656'dan itibaren yerleşmiştir. Ondan önce «vezîr-i âzam» denilirdi. «Â'zam» Arabca'da «en büyük» demektir. «Vezîr-i âzam» da Farsca bir terkiptir ve «en büyük vezir» demektir. «Sadr» ise Arabca'da «göğüs» mânâsına gelir. Fakat mecâzî mânâsı «her şeyin önü, önünde giden, ilerisi, başı»dır. «Sadr-ı â'zam» olan kelimeyi Türk telaffuzuyle «sadrâzam» yazıyoruz. Ancak 1656'dan sonra, hattâ XVIII. asırda bile sadrâzam yerine vezîr-i âzam kullanılır. Sonraları, hele XIX. asırdan itibaren tamamen bırakılır.

Bununla berâber pâdişahlar tarafından sadrâzama verilen bütün mühr-i hümâyûn'larda hiç bir zaman «Sadrâzam» kelimesi kullanılmamış, eskisi gibi hep «vezîr-i âzam» şeklinde mühür kazılmıştır. Saltanatın sonuna kadar böyle olmuş, mühr-i hümâyûna «vezîr-i âzam Ferid Paşa» «vezîr-i âzam Tevfik Paşa»... gibi ibâreler kazılmıştır.

«Vezîr» kelimesi de Arabca'dır. Abbâsîler'de, Selçuklular'da, Timurlular'da tek vezir vardır. Başbakan yerindedir. Ancak bazı bakanlıklara bakan vezirlere de sonra neyin vezîri olduğu tasrîh edilerek bu kelime verilmiştir. Osmanlılar devrinde de önce tek vezir varken sonradan çoğalınca, başbakan makamında olan birinci vezîre «ulu vezir, vezîr-i âzam» denilmiştir. «Sadrâzam» kelimesi Safevî Türk İran imparatorluğunda, bazan Timurlu Türk Hindistan imparatorluğunda da kullanılmıştır. Fakat bu kelime yalın şekilde kullanıldığı zaman yalnız Osmanlı sadrâzamı anlaşılır. Fransızca'da «le grand vizir = büyük vezir»dir ve diğer Avrupa dillerinde de bu şekildedir.

Sadrâzam, devletin her türlü işinden mes'ul en yüksek görevlidir. Padişah hâriç, Hânedân üyelerinin de sadrâzamdan önce geldiği farz edilirse de, bu bir kuru protokoldan ibarettir. Başlangıçtan sona kadar sadrâzam, padişahtan sonra gelen adam olmuş-

tur. Padişah, devleti —mührünü vererek— sadrâzama teslîm eder. Sadrâzam hükûmetin başı olduğu gibi, başta silâhlı kuvvetler olmak üzere, her şeyin başıdır, her şeyden sorumludur. Salâhiyetleri son derecede geniştir.

Çandarlılar'ın 1453'te düşmesine kadar vezîr-i âzam, —diğer İslâm devletlerinde ve Selçuklular'da olduğu gibi— ulemâ veya mülkiyye sınıfından gelirdi, yâni sivildi. 1453'te Istanbul'un Fethi ile sadâret makamı, Tanzimat'a kadar, askerî - mülkî bir görev oldu. Ancak Tanzimat'tan sonra siviller, nâdiren askerler bu makama getirilir oldu. Tabîî 1453'le Tanzimat arasında da mülkiyye'den sadarete yükselen hayli kimse vardır. Fakat bunlar, sadarete geldikleri an, askerî sınıfa da geçmiş sayılmışlardır. Bu sûretle Fâtih'in sadâret makamını askerîleştirmesi ve bunun 4 asra yakın devâm etmesi, Osmanlılar'a has inkılâptır. Zîrâ Osmanlılar'ın selefi olan Selçuklular'da bu makam, mülkiyye - kalemiyye'ye mahsustu.

Fâtih'ten önce büyük kumandanlara «beylerbeyi» denir, beylerbeyilerden bâzılarına vezâret pâyesi de verilirdi. XV. asrın sonlarına kadar 3 kişiden fazlasının aynı anda vezîr pâyesi taşıdığı pek görülmez. Vezir sayısı XVII. asırda esaslı şekilde artmış, 40-50'yi bulmuştur. Dünyanın hiç bir devletinde «mareşal»e tekabül eden bu rütbedekilerin aynı anda 40-50'yi bulduğu görülmemiştir. Fakat Osmanlı devleti gibi çok geniş bir imparatorlukta bu biraz tabiî görülmek icâb eder. Zîrâ eyaletlerden yarısından fazlasına gitgide vezir pâyesinde beylerbeyiler gönderilmiye başlanmıştır. Batıdaki büyük devletlerde de bu derecede mühim eyâletlere «duka» pâyesinde büyük asiller tâyîn edilir, hattâ bâzılarına «kral nâibi» gibi çok büyük pâye verilirdi.

Önce tek vezir vardı, bu da vezîr-i âzam, yâni sadrâzamdı. Sadece «vezir» denirdi. 1362'de 2. vezirlik ortaya çıkınca, ilk vezîre otomatik olarak «vezîr-i âzam» dendi. Sonradan vezir sayısı her devirde, imparatorluk genişledikçe arttı.

Kim Sadrâzam Olabilirdi?

Osmanlı düzeni ki, çok uzun asırlar dünyanın pek büyük ve en değerli ülkelerinde hükümrân olmuştur, bir faniyi , bir insanı, bir vatandaşı, en çok sadrâzamlığa kadar yükseltirdi. Bundan ötesi mümkin değildi. Daha ötesinde zâten tek kişi vardı : pâdişah. Ama padişah olmak için Osman Gazi'nin kanından ve erkek nes-

linden gelmek şarttı. Şehzâde olmıyan bir kimsenin padişahlığı, hayalden bile geçmezdi. Büyükbabası padişah olan —yâni anne tarafından Osmanoğlu bulunan— sultan-zâdeler bile böyle bir şeyi hayâl edemezlerdi. Binaenaleyh taht mücadelesi varsa —ki böyle bir mücâdelenin olmaması, nizâm-ı âlemin, Pax Ottomana'nın bozulmaması için Fâtih, en sert anayasa maddesini koymuştu— ancak şehzâdeler arasında geçebilirdi. Timur'un darmadağın ettiği Osmanlı devleti ki, nisbeten yeni bir monarşi idi ve bir bakıma Hânedan tamamen yerleşmemiş sayılabilirdi ve Anadolu'da iki düzine ve bâzıları Osmanoğulları'ndan eski hânedan vardı, ancak Osman Gazi'nin kanından gelen şehzâdeler arasında çekişildi. Bir tek başka aileden fert çıkıp da, Yıldırım'ın darmadağınık ve yarısı kaybedilmiş imparatorluğunda ben de padişah olabilirim iddiasında bulunmadı. Varın siz, sayın okuyucularım, imparatorluk, cihan devleti hâlini aldıktan sonra böyle bir şeyi hayâl eden bulunabilir miydi? Düzen buydu.

Ve bu düzen devleti mâmur ve muzaffer kıldı, asırlarca yaşattı. Ve bu düzen, Türk ırkının 1500 senelik tecrübesinin neticesi idi. Milletler öyle bir kaç kuşakta oluşamazlar. 1500 yılda nice muazzam imparatorlukları kim başa geçecek, ben de zirveye çıkabilir miyim hevesleri içinde kaybettiğini Osmanlı Türkü biliyordu. Yalnız İslâm tarihini değil, Avrupa ve Antikite tarihini de —kaynaklarından okuyarak— bilen cihan tarihinin en büyük dehâsı Fâtih, devletin ölümsüz kılınması için, zirvede mücâdelenin olmamasını sağlamak için ve «nizâm-ı âlem» terkîbini kullanarak anayasa maddesi koymuştu. Zirvede mücadelenin devlet yıkacağını o da, halefleri de biliyorlardı. Bu bir his, bir ihsâs, bir sezgi değil, apaçık ve şuurlu bir bilgiydi. Fâtih'in oğlu II. Bâyezîd'in kardeşi Cem'e verdiği cevabı hatırlamak yeter.

Binaenaleyh mücadele, en fazla sadrâzam olmak için yapılabilirdi. Ama mührü vermek de padişahın elinde olduğu için, bu mücadele de büyük ölçülere erişemez, su altından cereyan edebilirdi. Ama bir şey vardı : Avrupa'da olduğu gibi başbakanlığa yükselmek için bilmem hangi asalet pâyesinde bulunmak veya bilmem ne asalet pâyesi taşımak gibi bir şart yoktu. Esîr menşe'den gelse bile, en mütevazı adamın oğlu olsa bile (bir kapıcının oğlu olan Âlî Paşa'yı hatırlayınız) her Osmanlı tab'ası, bu makama geçeceğini ümîd edebilirdi. İki şart vardı : Müslüman dîninden olmak ve Türkçe bilmek. İmparatorluğun bir Hıristiyan tab'ası bile dinini değiştirip Türkçe öğrendi mi, aynı ümidi taşımaması için bir mani yoktu, yol tıkalı değildi. Busbecq'in hayret ettiği bu demokratik düzen, Osmanlı Nizâm-ı Âlemi'ni tesis eden sebeplerden-

dir. Zîrâ sadâret açık olduğu gibi, ondan sonra gelen bütün görevler ve ikbal yolları da tabiatiyle ve haydi haydi herkese açıktı. Ve zîrâ bu düzen, orijinal Osmanlı düzenidir. Meselâ Abbâsîler'de vezirlerin, en büyük asil ailelerden seçildiğini biliyoruz. Bir çok başka Türk devletinde de öyleydi.

Sadrâzam olabilmek, bir faninin —eski tâbirle— aksây-ı emeli idi. Sonrası yoktu. Sonra Tanrı'nın Gölgesi ve hemen Tanrı gelirdi. Nice vezirler, bu yüce makama çıkmadan can verdiler. Bir Vezir Prens Mustafa Fâzıl Paşa'yı hatırlayınız. Nâmık Kemâl ile Zıyâ Paşa'nın gençliklerinde başbakan adayları olan zâtı. Mültimilyarder... Dünyanın en zengin bir kaç adamından biri... İki defa nâzır olup Osmanlı kabinesine de girmiş... Protokolde ağabeyi Mısır vâlîsi İsmâil Paşa'dan önde gelebilmek için sadrâzam *olmıya* can atıyor... Ama hevesi kursağında kalarak dünyaya vedâ etti (M. C. Kuntay, *Nâmık Kemal,* I, 315). Zîrâ sadrâzam öyle bir adamdır ki, Âlî Paşa, Fâzıl Paşa hakkında şöyle demiştir : «Onun güvendiği Mısır verasetini elinden almak, benim için iki saat vakit sarf etmeme bağlıdır» (Ebuzzıyâ Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi,* I, 185).

Sadrâzamın Geliri

Tabîatiyle sadrâzam, en büyük görevli olarak, en yüksek maaş tâyin edilen kimseydi. Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın (sadâreti : 1661 - 1676) yıllık geliri Ricaut gibi çok ciddî bir kaynak tarafından (I, 156) bugünki paramızla yılda 45 milyar TL. gösteriliyorsa da (Ricaut, Paşa'yı bizzât tanımıştır) bu rakamı kabûl etmemiz imkânsızdır. Bu rakam, devlet büdçesinin sadrâzamca harcanan büyük kısmı olarak ancak anlaşılabilir. Fâzıl Ahmed Paşa'nın, Köprülü ailesinin reîsi olarak pek büyük servetin başında bulunduğu ve serdâr hissesi olarak Girit'te, Almanya'da, Polonya'da muazzam ganimetler aldığı hatırlansa bile, yıllık gelirinin bu meblâğa, yâni bugünki (1974) Türkiye Cumhûriyeti büdcesinin yarısına erişmesine ihtimal verilemez.

Devletin nisbeten mütevazı bir zamanına, cihan devleti olmanın eşiğinde bulunduğu, fakat henüz olamadığı devre ait bir sadrâzamı alalım : Babası da vezîr-i âzam olan Vezîr-i âzam (1498 - 1499) Çandarlı-zâde İbrahim Paşa, şahsî serveti ve geliriyle günde 600 fakiri besliyebiliyordu. Fakat onun da imparatorluğun kurucularından olan Çandarlı ailesinin başı olduğunu ve servetinin bir kaç kuşakta teşekkül ettiğini hatırlamalıdır. Babası Çandarlı-zâde II. Halil Paşa'nın (sadâreti : 1440 - 1453) serveti bugün-

ki paramızla 270 milyon TL. idi ki, sonraki bir kaç sadrâzamın servetlerine göre mütevazı bir rakamdır. Meselâ Dâmâd Rüstem Paşi (sadâret : 1544 - 1553 + 1555 - 1561) ölünce, zevcesi —Kaanûnî'nin tek kızı— Mihr-i Mâh Sultân'a —gayrı menkuller hâriç— yalnız menkul (nakid, mücevher ve eşya) olarak bugünki paramızla 15.075.000.000 TL. bırakmıştı.

Sadrâzam (1539 - 1541) Dâmâd Lutfi Paşa, *Âsaf-Nâme*'sinde (s. 14) yılda 20 yük (2.000.000 akça = 90.000.000 TL.) hassı olduğunu, bunun yarısını dairesinin masraflarına, dörtte birini hayır işlerine harcadığını, dörtte birini de tasarruf ettiğini yazmakta ve kendisinden sonra gelecek vezîr-i âzamların da bu sistemi devâm ettirmelerini söylemektedir. Demek gerçek masrafı, bugünki parayla ayda 4 milyon TL.'ndan ibaretti.

Daha önce *Fâtih Kaanûn-Nâmesi*'ne göre sadrâzam hassı 1.000.000 - 1.200.000 akça idi; fakat o devirde akça'nın değeri daha yüksekti. Ganîmet, pâdişâh ihsânı, yabancı ülkelerden gelen peşkeşler, şahsî gelirler, sadâret tahsîsâtı olan bu has gelirinden hâriçti.

Bu bahiste Türkiye'yi, çağdaşı olan diğer iki dev Türk imparatorluğu, Safevî İran ve Timurlu Hindistan ile karşılaştırmak istiyorum : Türkiye'de şehzâde servetleri, Hindistan'daki şehzâdelerinki ile mukayese edilemiyecek derecede azdı. Sadrâzam ve vezir gelirleri, Türkiye'de ve Hindistan'da çok yüksek, İran'da Türkiye'ninkinin dörtte biri kadardı. Bunun sebebi şudur : Çok merkezî olan Türkiye'de şehzâdelerin fazla servet edinmemesine hususî şekilde dikkat edilmiştir. Türkiye kadar merkezî olmayıp hâlâ Ortaçağ Türk devletlerinin geleneklerini devâm ettiren İran, hele bir milyon Türk'ün yüz, yüz elli milyon Hindli'yi idare ettiği Hindistan'da şehzâdeler, âdetâ hükümdârın ortağı idiler. İran'da Şâh ve Hânedân'ın kutsallığı ve feodal bünyesi yüzünden, yüksek görevlilerin son derece zengin olmaları tehlikeliydi. Hindistan'da tehlikeli idi ve tehlikeli olmuş, XVIII. asırda yüksek Türk görevlileri, umumî valiler, Delhi'yi umursamaz olmuşlardı ama, bu durum, yâni yüksek görevlilerin büyük servet edinmeleri, devletin karakteri yüzünden kaçınılmaz bir şeydi. Türkiye'de ise bir defa sadrâzam ve vezir, devletin otoritesinin, debdebesinin, bizzât padişâhın temsilcisi idi. Pâdişâh, ihtişamdan mahrum vezirleri, devlet haysiyetine aykırı bulduğu ve kendisini de temsil ettiği için, azarlar ve varlıklı olmıyanları varlıklı kılmaya çalışırdı. Bunun pâdişah ve merkezî otorite için en küçük zararı yoktu. Zîrâ pâdişah veya Dîvân-ı Hümâyûn, beğenmediği vezîrin kellesini, dünyanın öbür ucunda bile basit bir fermanla almıya muktedirdi. Hiç

bir vezîrin şahsî ordusu yoktu. Halbuki İran'da ve Hindistan'da Türk beylerinin şahsî orduları vardı. Yâni bünye, feodaldi. Şâh Abbâs bu işin vehâmetini gördü ve Osmanlı merkez ve ordu teşkilâtını, İran'ın bünyesi ne kadar müsaitse o derecede taklîd ederek düzenledi. Hindistan'da ise bu iş, tamamen imkânsızdı. Zîrâ oradaki Türk beyleri, Türkiye ve İran'da olduğu gibi ülkenin yerli halkından değillerdi. Servet ve mevkı edinmek için Türkistan'dan gelmiş ve her yıl da gelmekte devâm eden kimselerdi.

Sonra Osmanlı devletinde vezir servetinden korkulacak bir şey yoktu. Hiç bir vezîrin şahsen kuvveti olamaması dolayısıyle Dîvân, istediği vezîrin o koskocaman servetini basit bir kâğıt yazdırarak hazîneye aldırırdı. Pek çok örneği vardır. Bununla berâber Osmanlı tarihinde vezirlerin servetlerini daima meşrû gelirleriyle te'mîn ettikleri gibi bir şey de yoktur. Rüstem Paşa'dan başlıyarak bir çok vezîrin efsanevî serveti, gayrı meşrû yollardandı. Değil rüşvet, hediye almaktan bile nefret eden Köprülü-zâde Ahmed Paşa gibi meşrû yollardan büyük servet elde edenlerin yanında rüşvet ve gasb yoluyle zengin olanlar da az değildir.

Fâtih, Hânedân'ın yanında bir de vezâret-i uzmâ (sadâret) hânedânının türediğini ve Osmanoğulları ile paralel gittiğini gördüğü an, Çandarlılar'ı mahvetmiştir. Devletin kuruluşuna Fâtih'in ataları ile adım adım katılan o muazzam aile, padişahın irâdesi karşısında en küçük bir ses yükseltememiştir. Maamâfih, Fâtih, bu iş için Istanbul'un Fethi gibi tarihte bir defa vuku bulan çok büyük bir şân ve şeref sahibi olmayı, II. Mehmed'ken Fâtih olmayı beklemiştir. Fakat o kadar da sabırsızlık göstermiştir ki, Fâtih olduğu anda Çandarlı âilesinin başı olan vezîr-i âzamını tevkîf ve îdâm ettirmiştir. Halil Paşa'nın Bizans'tan rüşvet aldığı falan, padişahı mâzur göstermek istiyen basit iftiralardır. Fâtih, devletin cihan imparatorluğuna doğru gittiğini çok iyi kestirdiği için, ikinci bir iktidar ve kudret kaynağının doğmasını tehlikeli görmüş ve devlet çok geniş bir imparatorluk hâlini alınca, merkezî tek otorite olmaksızın, az zamanda dağılacağını çok iyi bilmiştir. Zîrâ kâfi derecede târîh okumuştu ve Batı devletleri kadar İslâm ve Türk devletlerinin de bünyelerini ve âkıbetlerini biliyordu. Bütün otoriteyi merkezde toplıyan Osmanlı sisteminin kurucusu Fâtih'tir. Ondan önce böyle bir şeye çok da ihtiyaç yoktu. Çünki ondan önce devlet en fazla Yıldırım devrinde bir milyon kilometre kareye erişmiş, gene de bir darbede yarı yarıya küçülmüştü. Devletin torunları zamanında 20 milyon kilometre kareye erişeceğini hesapladığından hiç şüphe etmediğim Fâtih, bu mutlak gelişmenin bütün tedbirlerini hesaplamış ve almıştır.

XVI. asırda vezîr-i âzamın yıllık geliri 720 milyon TL. idi. Bu parayla vezîr-i âzam, aşağıda anlatacağım muazzam maiyyetini büyük refâh içinde yaşatmaya da mecburdu. Yâni şahsî maaşı değildi.

Bilhassa uzun müddet yaşamış, uzun zaman büyük mevkı'ler işgal etmiş, harblere katılıp ganimet hissesi almış, serdâr-ı ekrem sıfatıyle muzaffer ordulara kumanda etmiş sadrâzamlar içinde büyük servet edinenler ve bırakanlar vardır. Meselâ Dâmâd Rüstem Paşa'nınki, zevcesi Mihr-i Mâh Sultân'a kalmıştır. Ama hiç bir parlak askerî hayatları olmıyan, açgözlülük, rüşvet ve gasb, kısacası hırsızlıkla çok büyük servet edinen ve bırakanlar da vardır. Vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa, Vezîr-i âzam Dâmâd Nasûh Paşa, bunlardandır.

Rüstem Paşa'nın mîrâsı, Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ının basılmıyan kısmına göre şöyledir : 1.100 köle, 2.900 at, 1.106 deve, 5.000 takım elbise, 1.100 altın üsküf, 203 divit (yazı takımı), 2.000 zırh, 600 gümüş kemer, 500 mücevherli altın eğer, 1.000 gümüş gem, 1.500 gümüş tulga (miğfer), 133 çift altın özengi, 760 murassâ (mücevherli) kılıç, 32 fevkalâde kıymetli çıplak taş (pırlanta, zümrüd, yâkut), 815 çiftlik, 406 değirmen, 130 cildi murassâ (mücevherli) olmak üzere 5.000 yazmadan müteşekkil bir kütübhâne, 800 pek değerli *Kur'ân,* bugünki değerle 1.755.000.000 TL. altın para, mıkdarı hesaplanamıyan gümüş para vs. vs.

Türk tarihinin sayılı alçaklarından olan ve 1580 - 1596 arasında fâsılalı şekilde 5 defa vezîr-i âzamlığa çıkan Dâmâd Sinan Paşa'nın mirası (Hammer, Türkçe trc., VII, 210) : 675 milyon TL. değerinde altın para, 47.250.000 TL. değerinde gümüş para, 20 kasa zeberced taşı, 15 inci tesbih, 30 parça elmas, 32 murassâ (mücevherli) kalkan, 32 incili eğer, 2 murassâ gaaşiye (at örtüsü), 2 elmas gerdanlık, 61 ölçek inci, 20 miskal altın tozu, 20 altın ve gümüş ibrik, bir murassâ satranç takımı, 7 murassâ büyük sofra örtüsü, 140 murassâ tulga, 16 elmas bilezik, 600 samur ve 600 vaşak kürk, 30 siyah tilki kürkü, 1.070 top sırmalı (altın telli) atlas kumaş, 900 çeşitli kürk vs. vs. Ali Baba'nın mağarası, değil mi?

Vezîr-i âzam (1611 - 1614) Dâmâd Gümülcineli Nasûh Paşa'nın mirası (Hammer, Türkçe trc., VIII, 156) : Bugünki değerle 2.250.000.000 TL. değerinde altın ve gene 2.250.000.000 TL. değerinderinde gümüş para (cem'an 4,5 milyar TL.), 1.018 murassâ kılıç, bir kaç kasa inci, pek ağır halılar, ipek ve kadife ve sırmalı atlas bir kaç bin top kumaş, 1.100 at (400'ü şecereli Arab kısrağı), 40 çift altın ve gümüş özengi, 1.800 deve, 4.100 katır, 6.000 sığır, 5.000 koyun vs. vs.

Bu verdiğim üç listeden Rüstem Paşa'nınkinin dörtte bir, Sinan Paşa'nınkinin yarı yarıya, Nasûh Paşa'nınkinin dörtte üç gayrı meşrû yâni hırsızlık eseri olduğunu sezebiliyorum ve gene de insaflı bir tahmin yaptığımı hissediyorum.

Fakat Osmanlı devlet adamlarının servetlerinin tamamının soygun eseri olduğunu söylemiye imkân yoktur. Bir defa çok defa yüksek gelirli haslarla o mevkıe tâyin ediliyorlardı. Sık sık büyük padişah ihsanları alırlardı. Avrupa hükümdarları, tâbî hükümdarlar, padişaha hediye yollarken, mutlaka sadrâzama da çok değerli şeyler gönderirlerdi. Kırım Hanı'nın, dayısı Vezîr-i âzam Dâmâd Melek Ahmed Paşa'ya gönderdiği hediyelerin bir listesini Evliyâ Çelebî (V, 169 - 70) vermektedir. Daha binlerce misal getirmek mümkindir.

Tanzimat'tan sonra sadrâzam ve vezirlere eskisi gibi has değil, altın para ile aylık maaş verilmiştir. Fakat maaşlar çok yüksekti :

II. Abdülhamîd devrinde İbrahim Edhem Paşa 500 altın (5 şubat 1877) (*Son Sadrâzamlar,* 612), Küçük Saîd Paşa 900 altın (18 ekim 1879) (*Son Sadrâzamlar,* 1.006), Ahmed Ârifî Paşa 1.000 altın (29 temmuz 1879) (*Son Sadrâzamlar,* 967), Kıbrıslı Kâmil Paşa 750 altın (25 eylûl 1885) (*Son Sadrâzamlar,* 1.352), Halil Rif'at Paşa 850 altın (7 kasım 1895) (*Son Sadrâzamlar,* 1.539), Avlonyalı Ferid Paşa 765 altın (14 ocak 1903) (*Son Sadrâzamlar,* 1.597), Abdurrahman Nûreddin Paşa 250 altın (2 mayıs 1882) (*Son Sadrâzamlar,* 1.323) aylık maaşla sadrâzam oldular.

En yüksek sadrâzam aylığının 1.000 altın olduğu görülüyor. O zaman paranın satınalma değeri çok büyük ve hayat ucuzdu. 1.000 altının bugünki (1974) satınalma değeri 1.250.000 TL. kadardır. II. Abdülhamîd devrinde resmî vesikalara geçmemiş bir husus vardır : Sadrâzam, şeyhulislâm, serasker (harbiye nâzırı) ve çok gözde olan yahut mühim makamlar işgal eden bâzı nâzırlar, maaşları kadar da padişahtan hususî ve bir bakıma gizli para alırlardı. Bu padişah ihsânı da aylıktı ve gününü hiç şaşmazdı. Meselâ 1.000 altın maliyeden maaş alan bir sadrâzam, bin altın da hazîne-i hümâyûndan alırdı. II. Abdülhamîd devrinde bir yıl sadârette kalan bir sadrâzamın eline bugünki râyiçle 30 milyon, 5 yıl bu makamda kalanın eline 150 milyon TL. geçerdi. O zamanki hayat tarzı îcâbı bir sadrâzamın çok geniş masrafları olduğu için bu paradan tasarruf edenler çok değildi. Fakat bâzıları gerçekten tasarruf ederek büyük servetler bırakmışlardır .(Sadrâzam Küçük Saîd Paşa, Serasker Rızâ Paşa gibi).

1908 Meşrutiyeti'nden sonra maaşlar indirildi. Bu devreden de bâzı örnekler verelim: Hüseyin Hilmi Paşa 765 altın (14 şubat 1909) (*Son Sadrâzamlar,* 1.665), Ahmed Tevfik Paşa 300 altın (14 nisan 1909) (*Son Sadrâzamlar,* 1.708), İbrahim Hakkı Paşa 300 altın (12 ocak 1910) (*Son Sadrâzamlar,* 1.766). Bu devirde gizli pâdişah maaşı da olmadığı için, sadrâzamlar, mecbûren dâirelerini daralttılar. Tabiî Prens Saîd Halim Paşa gibi babadan milyarder olanlar hâriç. Zaten devamlı harbler ve felâketler devri de başlamıştı.

Atatürk devrinde de başbakan, bakan ve milletvekili maaşları, o zamanki altının değerine, satınalma gücünün yüksekliğine ve hayatın ucuzluğuna göre çok yüksekti. Atatürk, para ihtiyacına düşerek bakan ve milletvekillerinin haysiyetlerinin kırılmamasına çok dikkat etmiştir. Sonraları hayat pahalılaştıkça bakanların ve başbakanların eline geçen para, mânâsızlaştı. Her bakan, milletvekili maaşı + 1.200 lira (brüt, net olarak 800 lira) ve başbakan ise milletvekili maaşı + 1.800 TL. brüt makam tazminatı(!) alıyordu. Bugün de öyledir. Altının 10 TL. olduğu devirlerde bakanlara ve başbakana verilen bu «makam tahsisatı» gerçek bir gelir teşkil ediyordu. Ancak altının yüzlerce liraya çıktığı son devirlerde her türlü mânâsını kaybetti. Hiç bir hükûmet de, demokrasi gelenekleri iyice yerleşip anlaşılmadığı için, bakan ve başbakanların makam tazminatını yükseltemedi. Milletvekilleri ve senatörlerin para bakımından da bakanlık koltuğunu fazla cazip görmemeleri için bu sözde tazmînât, âdetâ donduruldu.

Klasik devirde, XVI - XVIII. asırlarda sadrâzam maaş ve gelirinin pek çok yüksek olduğunu gördük. Bu, çağdaş büyük Avrupa devletlerinde de, devletlerin gücleri nisbetinde, pek yüksekti. XIV. Louis devrinde büyük Fransız nâzır ve görevlilerinin maaşları için bk. Lavisse - Rambaud, VI, 213, 215.

Sadrâzama ait Protokol

Padişah derecesinde olmamakla berâber de, sadrâzama ait protokol (teşrîfât) de çok ince teferrüâta kadar tesbît edilmişti. Padişahın hatt-ı hümâyûnu resmen, açık olarak, halk önünde, askerî ve dinî törenle okunmakla bir vezir, sadrâzam olmuş sayılırdı. İmparatorluğun düşmesine kadar bu böyle oldu. 1920'de son sadrâzam Tevfik Paşa'nın hatt-ı hümâyûnu da bu suretle Bâb-ı Âlî'de okundu. «Sadâret alayı» denilen, sadrâzamın sarayından (Tanzimat'tan sonra: konağından) alınarak Bâb-ı Âlî'ye getirilmesi merasimi, halk tarafından ilgiyle seyredilirdi. Bâb-ı Âlî'de

Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtibi Rif'at Bey tarafından Ahmed Tevfik Paşa'nın 21 ekim 1920'deki 4. sadâreti için okunan son sadâret hatt-ı hümâyûnu şöyledir (*Son Sadrâzamlar,* 1.733) :

«Vezîr-i me'âlî-semîrim Tevfik Paşa,

«Selefiniz Ferîd Paşa'nın ahvâl-i sıhhiyyesinden dolayı vukuu' bulan istî'fâsı kabûl olunarak, mesned-i sadâret, uhde-i istiklâlinize tevfîz, ve meşîhat-i İslâmiyye dahi Nûrî Efendî uhdesinde ibkaa edilmiş, ve Kaanûn-ı Esâsî'nin 27. mâddesi hükmüne tatbîkan, teşkîl eylediğiniz hey'et-i cedîde-i vükelânın, me'mûriyyetleri, tasdîkımize ıktirân etmişdir. Cenâb-ı Kaadir-i Mutlak —İzze Şânehü— mesâ'î-i masrûfenizde tevfîkaat-ı celîle-i sübhâniyyesini reh-ber ve mu'în buyursun, âmîn bi-hürmeti Seyyidi'l-Mürselîn!

«8 Safer 1339 21 Teşrîn-i Evvel 1337 Mehmed Vahîdüddîn»

III. Murâd'ın cülûsuna (22 aralık 1574) kadar vezîr-i âzam, padişahın elini öperdi. Fâtih, Yavuz, Kaanûnî gibi cihan tarihinin en büyük hükümdarları hep el öptürmüşlerdir. İlk defa olarak III. Murad, babası II. Selîm'in ölümünü resmen haber alıp vali bulunduğu Manisa'dan Istanbul'a geldiği, Topkapı Sarayı'na sahilden çıktığı zaman, Sokollu Mehmed Paşa, protokolü bozdu ve padişahı etekliyerek eteğini öptü. Bu sûretle kanun değişmiş oldu. Bundan sonra vezîr-i âzamlar, etek öpmiye başladılar.

Demek ki, 1574'e kadar vezîr-i âzam el, bu tarihten sonra etek öpüp huzûr-ı hümâyûna girer. Sonraki protokol ne idi?

Bu noktada da 5 ağustos 1650'de büyük bir protokol değişikliği oldu. Bu tarihte Dâmâd Melek Ahmed Paşa, vezîr-i âzam olarak ilk defa huzûr-ı hümâyûna çıktı. 9 yaşındaki IV. Mehmed'in tahtının karşısında, asırlardan beri sadrâzamların padişahla konuşurken oturdukları iskemle konulmuştu. Melek Paşa, teeddüben oturmayıp ayakta konuştu (Silâhdâr, I, 257). Bundan böyle de kanun değişti. Sadrâzamlar, ancak ayakta padişaha mârûzât'da bulunmıya başladılar.

Tanzimat'tan (1839) sonra ne oldu? Sadrâzamlar etek öpmekten vaz geçtiler, yalnız yerden temennâ ederek padişahı selâmladılar. Karşılıklı koltuklara oturarak padişahla konuşmıya başladılar. Bâzı vezirler, dalkavukluk için, padişah huzuruna çıkınca hunkârın karşısında secdeye kapanıp yer öpmüşlerdir. II. Abdülhamîd tahta çıkınca (1876), kim olursa olsun, huzûrunda yer öpmeyi yasak ettiğini bildirdi. Yerden temennâ usulü ise, yalnız padişaha ve Hânedân üyelerine karşı değil, büyük memurlara, hat-

tâ büyük ilim ve din adamlarına karşı da, imparatorluğun düşmesine kadar devâm etti.

Klasik devirde Topkapı Sarayı'nın Orta (İkinci) Kapı'dan itibaren başlıyan yerinde iki yol vardı. Birine «padişah yolu», birine «vezir yolu» denilirdi. Bu iki yoldan yalnız padişah ve vezîr-i âzam geçerlerdi. Diğerlerinin geçmesi için ayrı yollar vardı (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı,* 15, n. 1).

Sadrâzamın padişahla durumu buydu. Pekiyi, sadrâzamla diğer görevlilerin münasebetleri nasıldı?

Sadrâzam, sancak beyi (mîr-i livâ = tümgeneral) pâyesinden itibâren görevlileri kabûl ederken ve uğurlarken ayağa kalkar, fakat yerinden kıpırdayıp ileriye adım atmazdı. Yalnız vezir ve kazasker pâyesinde olanları (mareşal'e eşit rütbeler), salonun tam ortasına kadar ilerliyerek kabûl eder, geçirirken de salonun gene tam ortasına kadar gelirdi. Meselâ bir beylerbeyinin (orgeneral), vezirliğe (mareşalliğe) yükseltilmesi için pâdişâh irâdesini teblîğe memur olan sadrâzam, kabûl ederken beylerbeyi'ni yerinde ayağa kalkarak karşılar, vezîr olduğu hakkındaki irâde-i seniyye'yi tebliğ ettikten sonra, giderken salonun ortasına kadar uğurlardı; zîrâ geldiği zaman beylerbeyi olan şahıs, artık vezir pâyesinde idi (Uzunçarşılı, 419, n. 1).

Padişahınki gibi sadrâzamın da muâyedesi (bayramlaşma) vardı. Sadâret muâyedesi de mühimdi. Önce kazaskerler, sadrâzamın elini öperek bayramını tebrîk ederler, sonra diğer devlet ricâli gelirdi *(Aynı Eser,* 149 - 50).

Sadrâzamların cenaze namazlarının Fâtih Camii'nde kılınması gelenekti (Cevdet, II, 154).

Sadrâzamlar Tanzîmat'tan önce gerçek saraylarda oturur ve ikametgâhlarına «saray» denirdi. Tanzîmat'tan sonra «saray» sözü şehzâde ve sultanların oturdukları konaklara inhisâr ettirilmiş, sadrâzam ikametgâhlarına «konak» denmiştir. Fakat bu konaklar içinde de gerçek saraylar, yazlık yalılar içinde gerçek sahilsaraylar veya köşkler vardı. Bazı sadrâzam sarayları 300 küsur odalı, 2 fırınlı, mescidli, 15 hamamlı, dehşetli binalardı. Sonradan Hânedân'a geçen Vezîr-i âzam Dâmâd Makbûl İbrahim Paşa'nın At Meydanı'ndaki (Sultanahmed Meydanı) sarayı bunlardan biriydi. Sokollu'nun, Siyâvuş Paşa'nın ve başkalarının da böyle muazzam sarayları vardı.

Sadrâzamın ihtişamı, devletin ihtişamı demekti. III. Ahmed, yeni sadrâzam olan dâmâdı Nevşehirli İbrahim Paşa'ya, koşumlarının değeri 100 kese (5 milyon akça) olan muhteşem bir at he-

diye etmişti *(Nusret-Nâme,* II-II, 406) ki bugünki satınalma gücü 112,5 milyon TL.'dır.

Sadrâzamın şahsına mahsus bölükleri vardı. Bunlar ihtişam, muhâfaza, hizmet gibi maksatlarla kullanılırlardı. Meselâ «deli» denilen bir sınıf asker, sadrâzamın şahsına bağlıydı, maiyyet birliği idi. Harbde akıncılar gibi hizmet edebilecek şekilde yetiştirilmiş gözünü budaktan sakınmaz komandolardı. Muhârebede en tehlikeli ve cür'etli harekâta memur edilen sınıflar arasındaydı. Sayıları 400 kadardı, bazan artardı. Köprülüler devrinde sadrâzamın deli'leri 2.000 kişilik bir alaydı; zîrâ bu devir, devamlı seferler ve savaşlar devriydi. «Deli»nin Türkçe'deki asıl mânâsı «akıl almıyacak derecede cesur ve cür'etkâr»dır (Ricaut, II, 582, 584).

Serdâr-ı Ekrem Olarak Sadrâzam

Hazerde de sadrâzam, padişah nâmına, ordunun bütün işlerinden sorumlu en büyük âmirdi. Seferde, bizzat başkumandanlık edebilirdi. Sefer hâlinde bizzat başkumandanlık yapan vezîr'e «serdâr» (Farsca : başkumandan), vezîr-i âzam ise «serdâr-ı ekrem» (en keremli, en büyük serdâr) denilirdi.

İlk pâdişahların hepsi, ordularına başkumandanlık etmiş, zaferler kazandırmış, bizzât imparatorluğu ve cihan devletini kurmuş, dehâ sahibi çok büyük askerlerdi : I. Osman, Sultân Orhan, I. Murad, Yıldırım Bâyezid, I. Süleyman, Sultan Mûsâ, I. Mehmed, II. Murad, Fâtih Mehmed, II. Bâyezid, Yavuz Selim ve Kaanûnî Süleyman. Bunlardan ikisi, son nefeslerini muhârebe ve zafer meydanında vermişlerdi : I. Murad Hudâvendigâr ve Kaanûnî Sultan Süleyman. 1566'da Kaanûnî'nin Sigetvar'da ölümünden sonra pâdişahların bizzat başkumandanlık etmeleri geleneği bozuldu. Bunda Sokollu Mehmed Paşa'nın da te'sîri oldu. Ne pâdişâhı çıkardı, ne kendi sefere çıktı. Kaanûnî'nin oğlu II. Selîm'le oğlu III. Murad, hiç sefere çıkmadılar. Onun oğlu III. Mehmed, tahta çıkar çıkmaz 1596'da Almanya üzerine seferin başkumandanlığını aldı; Osmanlı Türkleri'nin kazandığı son büyük klasik meydan muhârebesi olan Haçova vuruşmasını kazandı ve Eğri'yi fethetti. Oğlu I. Ahmed'le bunun kardeşi I. Mustafa sefere çıkmadılar. I. Ahmed'in büyük oğlu II. Osman, Polonya seferinde, kardeşi IV. Murad, biri kuzeyde Revân, diğeri güneyde Bağdad üzerine iki İran seferinde başkumandanlık eden büyük askerlerdi. Kardeşleri Sultân İbrahim sefere çıkmadı.

Sultân İbrahim'in oğlu IV. Mehmed bir çok sefere katıldı ise de, ataları gibi bizzat başkumandanlık etmedi; gerçek başkumandan «serdâr-ı ekrem» unvanı taşımaksızın sadrâzamdı. Ama gene de ordunun başında harb meydanlarında bulunması büyük meziyetti. Kardeşleri III. Süleyman'la II. Ahmed sefere çıkmadılar. III. Süleyman bizzat cebheye gitmek üzere Sofya'ya geldiyse de, devlet adamlarının tavsıyeleri üzerine Edirne'ye döndü. IV. Mehmed'in büyük oğlu II. Mustafa, Almanya üzerine 3 sefere bizzat başkumandanlık etti ve böylece XVII. asır kapandı. Bir daha da cephede bizzat başkumandanlık eden padişah çıkmadı. II. Mahmud gibi askeriyle berâber kışlada yaşıyan padişahlar varsa da, hiç biri cepheye gitmedi. Sadrâzam - serdâr-ı ekremlerin ehemmiyeti böylece XVIII. asrın ilk yıllarından itibaren fevkalâde artmış oldu. Tanzimat'tan sonra sivil sadrâzamlar gelmiye başlayıp askerlik çok daha teknik bir iş olmıya başlayınca, sadrâzam - serdâr-ı ekremler devri de kapandı. 1839 Tanzimat'ından itibâren hiç bir sadrâzam-serdâr-ı ekrem yoktur. Zîrâ daha çok diplomasiden, bazan mülkiyeden, az sayıda askeriyeden kişiler sadrâzam olmuşlardır.

Sadrâzam, «serdâr-ı ekrem» sıfatını taşıdığı müddet içinde, aynen padişahtı. Padişah gibi sözü kanundu. Padişah neye muktedirse o da aynı şeylere muktedirdi. Vezir (mareşal) rütbesi verebilir, beylerbeyi (orgeneral) pâyesindekileri bir sözüyle îdâm ettirir, vezir azleder ve îdâmları için padişaha arz eder, kral azl edebilir, kral tâyin edip tac giydirebilir, istediği hânedâna son verebilir, kısacası padişah ne yapabilirse onu yapabilirdi. Bu salâhiyetleri, sefer için Istanbul veya Edirne'den hareket ettiği, sarayından çadırına geçtiği an başlar, Edirne veya Istanbul'a dönüp seferi anlatmak üzere huzûr-ı hümâyûna çıktığı an sona ererdi.

Serdâr-ı ekrem sıfatıyle sadrâzam, yahut sadrâzam olmıyan serdâr-vezir, padişaha ait salâhiyetleri, kendi adına değil, padişah adına kullanırdı. Padişah, sefere çıkan serdâr-ı ekrem veya serdâra, icabında kullanması için, üzerine tuğray-ı hümâyûn çekilmiş beyaz kâğıtlar verirdi. Sadrâzam veya vezir, hazerde kendi salâhiyetleri dışında kalan işlere karar vereceği zaman, bu kâğıtları, yânî padişah imzası ve mührü bulunan kâğıdı kullanırdı. Bunları serdâr veya serdâr-ı ekremden başka kimse kullanamazdı. Zîrâ böyle bir beyaz kâğıdın üzerini doldurmakla tahtlar devrilebilir, milyarlar kazanılıp kaybedilebilirdi. Bu kâğıtları serdârdan başkasının kullanması kesin şekilde yasak ve tasavvur edilebilen en ağır suçlar cümlesindendi. 1590 İran seferinde serdâr-ı ekrem Koca Sinan Paşa'ya verilen III. Murâd'ın tuğrası ile muvaşşah bu

kâğıtlardan bir kaçını, bir kaç dîvân kâtibi çalmış ve suistimal maksadıyle doldurmuştu. Sahtekârlığın derhal farkına varıldı. Üç dîvân kâtibi derhâl îdâm edildi. Olaydan haberleri olduğu halde arkadaşlarını hemen ihbâr etmiyen, fakat suistimale karışmamış 6 dîvân-ı hümâyûn kâtibinin de birer elleri kesilip devlet hizmetinden çıkarıldı (Ferîdûn Bey, I, 419; Selânikî, 272 : ... kâtibler ahz olunup teftîş olundukda ıhtiyâr etdikleri hıyânetleri zâhir olmağın mezbûrlar salb olunup ve altı nefer kâtibin birer elleri kesilip...).

Muzaffer serdâr-ı ekremler, son derecede büyük merasimlerle karşılanırlardı. 1678'de Çehrin seferinden, Rusya'dan Istanbul'a bu sıfatla dönen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, böyle bir merasime muhâtab olanlardandır. 20 kasım günü öğleden üç saat önce muzaffer ordu, Edirne'ye girmeye başlamıştı. Hemen bütün şehir halkı, mahşerî kalabalıklar hâlinde, Orduy-ı Hümâyûn'un güzergâhında toplanmıştı. Evvelâ sipahiler, sonra yaya birlikler geçti. Üniformaları çok değerli ve gösterişli kumaşlardandı. Sadrâzamla maiyyeti, mücevherlere gömülmüş şekilde geçtiler. Padişah, bizzât alayı seyrediyordu. Muzaffer sadrâzam-serdâr-ı ekremi sevinçle karşıladı (Silâhdâr, 720-1 : Avdet-i Serdâr-ı â'zam ve Orduy-ı Hümâyûn).

Muzaffer serdârları padişah, murassâ (mücevherli) kılıç, bazan mücevherli çeleng (tac) ile mükâfatlandırırdı, bilhassa nişan ihdâs edilmiyen klasik devirde pek büyük ve şanlı taltiflerdi. II. Abdülhamîd de 93 Harbi'nde (1877 - 78) 3 Plevne zaferinde düşmanı Tuna Cephesi'nde bozan Müşîr Osman Paşa'ya «Gazi» unvânıyle murassâ kılıç vermiştir. Aynı savaşta Abdülhamîd Han, bir kaç hafta önce de bir kaç meydan muhârebesinde Kafkasya Cephesi'nde Ruslar'ı bozan Müşîr Ahmed Muhtar Paşa'ya aynı unvânı vermiş ve murassâ kılıç göstermişti. «Gazi» sıfatı bir serdâra resmen padişah tarafından verilebileceği gibi, halk tarafından yâni milletce de takılırdı.

Eski sadrâzam, hâlen İran üzerine serdâr-ı ekrem Topal Osman Paşa, 200.000 kişilik ordusuyle, 19 temmuz 1733'te Bağdad yakınlarında Dücûm meydan muhârebesinde düşman ordusunu mahvetmiş ve düşman başkumandanı Nâdir Hân'ı yaralayıp şeref meydanını terketmiye mecbur kılmıştı. I. Mahmud, kendisini murassâ kılıç ve murassâ çeleng göndererek taltif etti. Zîrâ, Konyalı Ebû-Bekir Ağa-zâde Osman Paşa'nın karşısındaki ordu, dünyanın ikinci ordusu idi ve bu ordunun başında da Türk tarihinin

sonuncu cihangiri olan ve Asya'yı altüst eden Nâdir Şâh bulunuyordu. Bu Topal Osman Paşa, Nâmık Kemâl'in büyükbabasının büyükbabasıdır.

Kezâ serdârlar, pâdişah tarafından hıl'at ve kürk, bâzan nakid para ve başka ihsanlarla taltîf edilirlerdi.

Şehid Olan Sadrâzamlar

Klasik devirde sadrâzamların çoğu serdâr-ı ekremlik etmiştir. 7'si muhârebe meydanında bu sıfatla şehîd olmuştur :

1421'de Amasyalı Bâyezid Paşa, Edirne yakınlarında Sazlıdere meydan muhârebesinde II. Murad nâmına Osmanlı saltanatını amcası Sultan Mustafa'ya karşı savunurken şehîd olmuştur.

1511 temmuzunda II. Bâyezîd'in vezîr-i âzam-serdâr-ı ekremi Hâdim Ali Paşa, Safevî ajanı Şâhkulu ile Kayseri - Sıvas arasında yaptığı Gökçay meydan muhârebesinde şehîd düşmüştür.

22 Ocak 1517 Rîdâniyye meydan muhârebesinde (Kahire), Vezîr-i âzam Hâdim Sinan Paşa şehîd oldu. Fakat orduya Yavuz Sultan Selîm bilfiil kumanda ettiği için, serdâr-ı ekrem değildi. Bu meydan muhârebesi, Mısır ve Sudan'ı Türkiye'ye kazanmış ve dünyanın 3. devleti olan Mısır-Suriye Türk Memlûk imparatorluğunu ortadan kaldırmıştı.

23 Aralık 1638'de Vezîr-i âzam Tayyar Mehmed Paşa, Bağdad'ı Safevîler'den geri almıya çalışan IV. Murâd'ın emriyle yaptığı büyük bir taarruzun başında şehîd düştü. O da, IV. Murâd orduya bilfiil kumanda ettiği için serdâr-ı ekrem değildi. Ertesi gün Bağdad fethedildi. Olayın çarpıcı tarafı şudur : Tayyar Mehmed Paşa'nın babası Bağdad beylerbeyisi Vezir Lâdikli Uçar Mustafa Paşa da vaktiyle Safevîler'le vuruşurken şehîd olmuştu. Tayyar Mehmed Paşa, Bağdad dışında Âzamiyye'de İmâm-ı Âzam'ın ayak ucuna, babasının yanına gömüldü. Yavuz, kendi yanında şehîd düşen Sinan Paşa'ya son derecede üzülmüştü. IV. Murad da, Tayyar Paşa'nın şehâdetine çok büyük teessür gösterdi. Bu iki padişah, Osmanoğulları'nın en sert hükümdarlarıdır.

19 Ağustos 1691'de II. Ahmed'in sadrâzam ve serdâr-ı ekremi Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa, Almanlar'la yaptığı çok büyük Salankamen meydan muhârebesinde şehîd oldu. Türk ordusunun bir kanadının sarsıldığını gören Köprülü-zâde, durumu düzeltmek için ön saffa gelince alnına yediği bir Alman kurşunu ile şehîd düşmüştü. Onun şehâdeti ile meydan muhârebesi kaybedildi.

11 Eylûl 1697'de Sadrâzam Elmas Mehmed Paşa, Almanlar'la yapılan Zenta meydan muhârebesinde şehîd düştü. Orduya II. Mustafa kumanda ettiği için, serdâr-ı ekrem değildi. Meydan muhârebesi ve bu hezimetle de Macaristan ebediyyen kaybedilmiş oldu. En genç şehîd olan serdâr budur. Henüz 35 yaşını bitirmemişti.

5 Ağustos 1716'da Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Silâhdâr Şehîd Dâmâd Ali Paşa, Almanlar'a karşı Petervaradin meydan muhârebesinde —Köprülü-zâde gibi— alnından Alman kurşunuyle vurularak şehîd oldu. III. Ahmed'in başkumandanı bu andan itibâren târîhe «Şehîd Ali Paşa» diye geçti.

Bunlar, sadrâzamken şehîd düşen 7 kişidir. Eski sadrâzamlar içinde de serdâr iken şehîd olanlar vardır. Birisi, az yukarıda bahsettiğim eski sadrâzam ve hâlen İran üzerine serdâr-ı ekrem Topal Osman Paşa'nın Bağdad yakınlarında I. Mahmud zamanında şehâdetidir.

Dâmâd Olan Sadrâzamlar

38 sadrâzam «Dâmâd-ı Hazret-i Şehryârî»dir. Bunlardan 36'sı sultanlarla, 2'si 2 hanım-sultan'la evlenmiştir. Bu 38 sadrâzam, 47 defa sadâret mevkıine gelmiş ve cem'an 129 yıl, 10 ay, 22 gün iktidarda kalmıştır. Bir tanesi (Dâmâd Melek Ahmed Paşa), ilk sultan zevcesi öldükten sonra başka bir sultanla evlenmiştir (bu suretle üstüste 2 sultan'la evlenen Osmanlı tarihinde 2 kişi daha vardır : XIX. asır sonlarında Müşîr Mehmed Paşa ve asrımızda Şehzâde Ömer Fâruk Efendi).

İlk Dâmâd sadrâzam, 1497'de iktidâra gelen Hersek-zâde Ahmed Paşa'dır. Sonuncusu da 1920'de iktidardan düşen Mehmed Ferid Paşa'dır ki, Türkiye tarihinde çok kötü bir isim bırakmıştır. Saltanatın düşmesine o sebep olmuştur bile denilebilir.

Hadım Sadrâzamlar

5 sadrâzam «hâdim/hadım»dır. Yâni beyaz harem ağalığından gelmiştir (Zenci sadrâzam yoktur). Bunların son derece cesur adamlar olmaları dikkat çekicidir. Zîrâ 5'inden 2'si er meydanında büyük şecâat gösterdikten sonra şehîd olmuştur. Biri de, Osmanlı tarihinin en büyük yöneticilerinden olan Kaanûnî'nin vezîr-i âzam Süleyman Paşa'dır ki Hindistan seferiyle çok ünlüdür. Bu 5 hadım vezîr-i âzam 6 defada 12 yıl, 6 ay, 1 gün iktidarda kalmıştır.

Kaç Defa Sadrâzam Oldular?

En fazla sadârete getirilip uzaklaştıran, II. Abdülhamîd ile kardeşi V. Mehmed Reşâd'ın sadrâzamı Küçük Saîd Paşa'dır. 9 defa sadrâzam olmuştur. Mustafa Reşid Paşa, bu mevzuda 2. gelir: I. Abdülmecîd devrinde 6 defa sadrâzam olmuştur. 5 defa sadârete getirilenler şunlardır : II. Bâyezid ve oğlu Yavuz Selim devirlerinde Dâmâd Hersek-zâde Ahmed Paşa, III. Murad ve oğlu III. Mehmed devirlerinde Dâmâd Koca Sinan Paşa, II. Mahmud ve oğlu I. Abdülmecîd devirlerinde Raûf Paşa, I. Abdülmecîd ve kardeşi Sultân Abdülazîz devirlerinde Âlî Paşa, I. Abdülmecîd ile Abdülazîz Han ve V. Murâd ile II. Abdülhamîd devirlerinde Mütercim Rüşdi Paşa, VI. Mehmed Vahîdeddin devrinde Dâmâd Ferid Paşa.

4 defa sadrâzam olanlar : II. Abdülhamîd ve kardeşi V. Mehmed devirlerinde Mehmed Kâmil Paşa, II. Abdülhamîd ile kardeşleri V. Mehmed ve VI. Mehmed devirlerinde Ahmed Tevfik Paşa.

3 defa sadrâzam olanlar : III. Murad devrinde Kanijeli Siyâvuş Paşa, III. Mehmed devrinde Dâmâd İbrahim Paşa, I. Mahmûd ile kardeşi III. Osman devirlerinde Hekimoğlu Ali Paşa, I. Mahmûd ile kardeşi III. Osman ve amcaoğulları III. Mustafa devirlerinde Bâhir Mustafa Paşa, I. Abdülmecîd devrinde Mustafa Nâilî Paşa, I. Abdülmecîd ile kardeşi Abdülazîz Han devirlerinde Kıbrıslı Mehmed Paşa.

2 defa sadrâzam olanlar çoktur.

Ancak bir mevkıe bir çok defa getirilmek değil, o mevkı'de uzun müddet kalmak mühimdir. En uzun müddet sadrâzam olanlar da, çok defa bir defa o mevkı'de kalanlar içinden çıkmıştır.

Birkaç Pâdişâha Sadrâzam Olanlar

Mütercim Rüşdi Paşa, 4 padişah devrinde sadrâzamlıkta bulunarak rekor kırmıştır : I. Abdülmecîd, Abdülazîz Han, V. Murad ve II. Abdülhamîd. Bu 4 padişah, 2 kuşak içindedir. Aynı rekora Dâmâd Halil Paşa da sahiptir, 2 kuşaktan 4 padişah devrinde sadârette bulunmuştur : I. Ahmed, I. Mustafa, II. Osman ve IV. Murad.

3 padişah devrinde sadârette bulunanlar şunlardır : Çandarlı-zâde Ali Paşa : I. Murad, oğlu Yıldırım Bâyezid ve bunun oğlu I. Süleyman devirlerinde. Bâhir Mustafa Paşa : I. Mahmud, kardeşi III. Osman ve bunların amcaoğulları III. Mustafa devirlerinde.

Tevfik Paşa : II. Abdülhamîd ile kardeşleri V. Mehmed ve VI. Mehmed devirlerinde. Sokollu Mehmed Paşa : Kaanûnî ve oğlu II. Selîm ile bunun oğlu III. Murad devirlerinde.

2 padişah devrinde sadrâzam olanlar çoktur.

«Sadrâzam» Adını Taşımaksızın Sadrâzam Olanlar

Meşhur Kıbrıs Fâtihi Lala Kara Mustafa Paşa, «vekîl-i saltanat» unvânıyle sadrâzam olmuştur.

Bir kaç sadrâzam da «Başvekil» unvânıyle bu makamda bulunmuşlardır : Raûf Paşa, 18 şubat 1833'te 2. defa sadrâzam oldu. 30 mart 1838'de «sadrâzam» unvânı «başvekil» olarak değiştirildi. 2 temmuz 1839'a kadar 1 yıl, 3 ay, 3 gün «başvekil» unvânıyle sadrâzamlık yaptı. Raûf Paşa'nın başvekilliği, II. Mahmud devrinin sonundadır. II. Mahmûd ölmeseydi, sadrâzam unvânı ortadan kalkıp başvekiller devri başlıyacaktı. Fakat oğlu I. Abdülmecîd, Raûf Paşa'yı azletmeye ve yerine Husrev Paşa'yı gene «sadrâzam» unvânıyle hükûmetin başına getirmiye mecbur kaldı; hattâ bu hususta Husrev Paşa, emr-i vakı' yaptı.

II. Abdülhamîd'in ilk devrinde 2 kişi de, başvekil unvânıyle sadrâzam oldu : Ahmed Vefik Paşa ilk sadâretinde, ve halefi Sâdık Paşa. Bu iki başvekilliğin toplamı 4 şubat 1878'den 28 mayıs 1878'e kadar sadece 3 ay, 23 gündür. Raûf Paşa'nın başvekilliği eklenirse 1 yıl, 6 ay, 26 gün eder. Lala Mustafa Paşa'nın vekîl-i saltanat olduğu 28 nisan 1580'den 7 ağustos 1580'e kadarki 3 ay, 9 günün ilâvesiyle 1 yıl, 10 ay, 5 gün eder. Bu 2 yıla yakın zaman içinde 4 sadrâzam, bu unvânı taşımaksızın sadâret makamını işgal etmişlerdir.

Saltanat Nâibi Olan Sadrâzamlar

Padişah sefer veya seyahat maksadıyle Istanbul'dan veya Edirne'den ayrıldığı zaman bâzı sadrâzam veya sadrâzam olmıyan vezirler Istanbul'da ve Edirne'de, bazan ikisinde birer tane olmak üzere ikisinde birden saltanat nâibliği yapmışlardır. Meselâ 1863'te Abdülazîz Hân'ın Mısır seyahatinde Sadrâzam Yûsuf Kâmil Paşa, aynı padişahın 1867'deki Avrupa seyahatinde Sadrâzam Âlî Paşa, Istanbul'da saltanat nâibi olmuşlardır. Klasik devirden pek çok misal vardır. Bâzı şehzâdeler de saltanat nâibliği yapmışlardır.

Sadrâzamın Nüfûzunu Silip Süpüren Devlet Adamları ve Zorbalar

Sadrâzam, devlette padişahtan sonra gelmekle berâber, bâzı devirlerde sadrâzam'ı gölgede bırakacak nüfuz kazanan vezirler, ulemâ veya daha küçük rütbede devlet memurları yahut Saray adamları türemiştir. İşte bir kaçı : II. Mustafa devrinde Şeyhulislâm Erzurumlu Feyzullah Efendi, II. Mahmud devrinde Nişancı Hâlet Efendi, I. Abdülhamîd devrinde Dâmâd Nazîf Efendi, III. Mehmed devrinde Şeyhulislâm —Feyzullah Efendi gibi hâce-i sultânî olan— Sâdeddin Efendi, II. Osman devrinde Hâce-i Sultânî Ömer Efendi, IV. Mehmed devrinde Kızlarağası Uzun Süleyman Ağa, I. Mahmud devrinde Kızlarağası I. ve II. Beşîr Ağa'lar, V. Mehmed devrinde —sonradan kendisi de sadrâzam olan— Tal'at Bey, I. Abdülmecîd devrinde Cihan Seraskeri Rızâ Paşa...

IV. Murâd ile yeğeni IV. Mehmed'in çocukluk devirlerinde devlet saltanat nâibesi vâlide-sultanlar tarafından idare edildiği zorbalık devirlerinde de —ki Ahmed Refik «Ağalar Saltanatı» demiştir— zorba yeniçeri generalleri, gerçekte hem sadrâzamlara, hem saltanat nâiblerine hâkim olmuşlardır.

Sadrâzamların üzerinde nüfuz kazanan devlet adamları veya zorba cuntacı generaller devirleri, Osmanlı tarihinin daima karanlık ve pek kötü devirleridir. Zira sadâret nüfuzunun gölgede kalması, zâten rejim buhrânını işaret eden en klasik durumdur. Çok az istisnası vardır : Hoca Sâdeddin Efendi'nin nüfuz kazandığı devre gibi.

Sadrâzamların Karakterleri

Sadrâzamlar içinde dâhîler, büyük dâhîler vardır. Çok büyük diplomatlar, devlet adamları, yöneticiler, kumandanlar, amiralle gelip geçmiştir. İçlerinde alçaklar, çok değersizler, çok kötülük etmiş olanlar da haylidir. Bilgin olanlar da vardır, câhil olanlar da. Birhaylisi îdâm edilmiştir. Bu cezaya ilk uğrıyan Çandarlı-zâde Halil Paşa'dır (10 temmuz 1453). Sonuncusu da Benderli Ali Paşa'dır (30 mayıs 1821). Ondan önce son îdâm edilen Çelebî-zâde Şerif Hasan Paşa'dır (15 şubat 1791). Ondan önceki, meşhur reformcu Ispartalı Halil Hamid Paşa'dır (1 nisan 1785). Ondan önceki Yağlıkcı-zâde Mehmed Emin Paşa'dır (19 ağustos 1769).

Benderli Ali Paşa'dan sonra (1821) katledilen bâzı sadrâzamlar daha vardır : Bunlardan biri yıllar sonra Tâif'te öldürülen Midhat Paşa'dır (6 mayıs 1884). Prens Said Halim Paşa, Roma'da

bir Ermeni komitecisi tarafından şehîd edilmiştir (6 aralık 1921). Gene bir Ermeni komitecisi de Berlin'de Tal'at Paşa'yı şehîd etmiştir (15 mart 1921). Fakat bu hâdiseler îdâm değil, alelâde cinayetlerdir. Son îdâm dediğim gibi 1821'de olmuştur.

Durum böyleyken, tam 140 yıl sonra bir başbakan îdâmı daha olmuştur: Adnan Menderes, asılmıştır. Değil demokrasi, değil cumhûriyet, değil meşrûtiyet, tanzîmat devrinde bile asla ve kat'â görülmiyen, mutlakıyet devrinde millet irâdesiyle değil, basit tayinlerle gelen sadrâzamların başlarına gelen böyle bir hâdisenin XX. asrın ikinci yarısında Türkiye'de geçmiş olması, akıl almaz bir şeydir. Toplumun medenî ve ahlâkî seviyesinin saydığım eski devirlere göre altüst olduğunu gösterir. Komünistlerin, Başbakan Ferid Melen tarafından resmen açıklanan yüz binlerce Türk'ü öldürüp Sibirya'ya sürdükten sonra Türkiye'yi bir kaç Sovyet Cumhuriyetine parçalamak tasarılarını fiilen tatbik mevkiine koyabilme safhalarına gelişin altında, 1961 yılında bir Türkiye başbakanının îdâm edilebilmesi hâdisesi yatar.

Bir de intihâr eden, kahramanca ve çaresiz kalarak şehîd olan sadrâzam vardır: Alemdar Mustafa Paşa (15 kasım 1808).

Cumhuriyet devrinde «başvekil» ve sonra «başbakan» adıyle hükûmet başkanı olanlar içinde de çok büyükleri ve çok küçükleri vardır. Bunları da aşağıda gözden geçireceğim. Zîrâ Osmanlı devleti Selçuklular'ın, Cumhuriyet Türkiyesi de Osmanlı imparatorluğunun devâmıdır. Rejim değişmiştir. Türkiye devleti 1075'-de kurulmuştur ve 900 yıllıktır. Bugün X. asrının ilk yıllarını yaşamaktadır.

Kitabımın siyasî bahislerinde gelip geçen bütün sadrâzamların adları, istisnasız, anılmıştır. Bâzılarının yalnız isimleri geçmiş, bazılarına çok uzun sahifeler ayrılmıştır. Hepsi hakkında değer hükümleri verilmiştir.

900 yıllık Türkiye tarihinde gelip geçen başbakanlar arasında en büyüğü Mustafa Reşid Paşa'dır. İçlerinde en büyük kumandan olan da Özdemiroğlu Osman Paşa'dır. Tarih sırasıyle, gerçekten büyük işler görmüş Osmanlı sadrâzamları şunlardır:

En Büyük Sadrâzamlar

1.) Vezîr-i âzam (1364 - 1387) Çandarlı-zâde I. Halil Hayreddin Paşa (1305? - 1387),

2.) Vezîr-i âzam (1387 - 1406) Çandarlı-zâde Ali Paşa (- 1407),

3.) Vezîr-i âzam (1440 - 1453) Çandarlı-zâde II. Halil Hayreddin Paşa (- 1453),

4.) Vezîr-i âzam (1477 - 1481) Karamânî Mehmed Paşa (- 1481),
5.) Vezîr-i âzam (1517 - 1523) Pîrî Mehmed Paşa (1455? - 1532),
6.) Vezîr-i âzam (1523 - 1536) Dâmâd Makbûl İbrahim Paşa (1495 - 1536),
7.) Vezîr-i âzam (1539 - 1541) Dâmâd Lutfi Paşa (1483? - 1563),
8.) Vezîr-i âzam (1541 - 1544) Hâdim Hacı Süleyman Paşa (1465? - 1545),
9.) Vezîr-i âzam (1580) Kıbrıs Fâtihi Lala Kara Mustafa Paşa (1520?-1580),
10.) Vezîr-i âzam (1584 - 1585) Kafkasya Fâtihi Özdemiroğlu Osman Paşa (1526 - 1585),
11.) Vezîr-i âzam (1604 - 1606) Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa (- 1606),
12.) Sadrâzam (1656 - 1661) Köprülü Mehmed Paşa (1586? - 1661),
13.) Sadrâzam (1661 - 1676) Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa (1635 - 1676),
14.) Sadrâzam (1676 - 1683) Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1635 - 1683),
15.) Sadrâzam (1689 - 1691) Köprülü-zâde Hacı Şehîd Fâzıl Mustafa Paşa (1638 - 1691),
16.) Sadrâzam (1718 - 1730) Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa (1670? - 1730),
17.) Sadrâzam (1732 - 1735 + 1742 - 1743 + 1755) Hekîmoğlu Âlî Ali Paşa (1689 - 1758),
18.) Sadrâzam (1757 - 1763) Dâmâd Koca Mehmed Râgıb Paşa (1699-1763),
19.) Sadrâzam (1846 - 1858 arasında 6 def'a) Koca (Büyük) Mustafa Reşid Paşa (1800 - 1858),
20.) Sadrâzam (1852 - 1871 arasında 5 def'a) Mehmed Emin Âlî Paşa (1815 - 1871),
21.) Sadrâzam (1861 - 1863 + 1863 - 1866) Keçeci-zâde Büyük Mehmed Fuad Paşa (1815 - 1869),
22.) Sadrâzam (1878 + 1882) Ahmed Vefik Paşa (1823 - 1891).

Bunlardan sonuncusu, sadrâzamlığı dolayısıyle değil, edîbliği dolayısıyle listemize girmiştir. Keza Râgıb Paşa'nın şâirliği ve Lutfi Paşa'nın fikir adamı olması da, onları bu listeye girmeye zorlamıştır. Sadrâzamlar içinde yetişen tek dehâ sahibi şair, Râgıb Paşa'dır. Nedîm ile Gaalib arasındaki şâirlerin en büyüğü ve XVIII. asırda Türk dilinin yetiştirdiği 3 en büyük şâirden biridir. Bu listedeki ilk isim, Çandarlı Halil Paşa, Osmanlı devletinin kurucularındandır. Bu listede Çandarlı-zâdeler'den 3 (baba - oğul-torun) ve Köprülü-zâdeler'den 3 şahıs (baba ile 2 oğlu) vardır. Bu listede «âlim» denecek isimler vardır: Çandarlı Halil Paşa, Karamânî Mehmed Paşa, Dâmâd Lutfi Paşa, Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa, Hekîmoğlu Ali Paşa, Koca Râgıb Paşa, Ahmed Vefik Paşa. «Âlim» denilemiyecek, fakat fevkalâde kültürlü kimseler vardır: Çandarlı-zâde Ali Paşa, Çandarlı-zâde II. Halil Paşa, Pîrî Mehmed Paşa, Makbûl İbrahim Paşa, Hâdim Süleyman Paşa, Nevşehirli İbrahim Paşa, Fuad Paşa. Kâfi derecede kültürlü olanlar vardır: Lala Mustafa Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Lala Mehmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa. Yalnız bir tek cahil vardır: Köprülü Mehmed Paşa. Fakat bu tasnifi-

miz, devlet adamlığı, diplomatlık ve kumandanlık gibi sadrâzamların asıl büyüklüğünü yapan hususlar hakkında değil, yalnız bilgi ve tahsil bakımından-dandır. Bu listede 2 de bestekâr vardır : Nevşehirli İbrahim Paşa ile Hekîmoğlu Ali Paşa. Şiir, hat gibi başka güzel san'atlarla meşgul olanlar daha çoktur. Râğıb Paşa'dan sonra en büyük sadrâzam - şâir Râmî Paşa'dır.

En genç sadrâzam olan Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'dır (26 yaşında). 80 küsur yaşında bu makamda bulunanlar da vardır. Istanbul'un büyük semtlerine adlarını verenler çoktur : Koca Mustafa Paşa, Cerrah (Mehmed) Paşa, Nişancı (Karamânî Mehmed Paşa), Mahmud Paşa, Dâvud Paşa, Râmî (Paşa)... (Haydar Paşa ile Kasım Paşa, sadece vezîr adlarıdır).

En Çok ve En Az Sadârette Bulunanlar

En az sadârette bulunan Zurnazen Mustafa Paşa'dır : 4 saat. Bir kaç gün, bir kaç hafta, bir kaç ay bulunan hayli isim vardır.

İmparatorluk ve cumhuriyet devirlerinde en çok iktidarda kalan sadrâzam veyâ başvekiller ise şunlardır (1323 eylûlünden bu yana) :

1.) Alâeddin Paşa : 25 yıl.
2.) Çandarlı-zâde Hayreddin Paşa : 22 yıl, 4 ay.
3.) Çandarlı-zâde Ali Paşa : 19 yıl, 10 ay, 27 gün.
4.) İsmet İnönü : 16 yıl, 11 ay, 25 gün (10 defa).
5.) Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa : 15 yıl, 4 gün.
6.) Koca Dâvûd Paşa : 15 yıl.
7.) Raûf Paşa : 14 yıl, 9 ay, 25 gün (5 defa).
8.) Dâmâd Rüstem Paşa : 14 yıl, 7 ay, 19 gün (2 defa).
9.) Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa : 14 yıl, 3 ay, 15 gün.
10.) Çandarlı-zâde Halil Paşa : 13 yıl, 2 ay.
11.) Makbûl İbrâhim Paşa : 12 yıl, 8 ay, 18 gün.
12.) Dâmâd Nevşehirli İbrâhim Paşa : 12 yıl, 4 ay, 22 gün.
13.) Ankaralı Hacı Paşa : 11 yıl.
14.) Adnî Mahmud Paşa : 12 yıl.
15.) Amasyalı Nizâmeddin Paşa : 10 yıl, 8 ay.
16.) Adnan Menderes : 10 yıl, 9 gün (5 defa).
17.) Yûsuf Zıyâeddin Paşa : 8 yıl, 11 ay, 4 gün (2 defa).
18.) Âlî Paşa : 8 yıl, 3 ay, 19 gün (5 defa).
19.) Bâyezid Paşa : 8 yıl, 1 ay, 27 gün.
20.) Süleyman Demirel : 8 yıl, 1 ay, 6 gün (6 defa).
21.) Çandarlı-zâde İbrâhim Paşa : 7 yıl, 11 ay, 25 gün.
22.) Dâmâd Hersek-zâde Ahmed Paşa : 7 yıl, 9 ay, 23 gün (5 defa).
23.) Koca Sinan Paşa : 7 yıl, 4 ay, 24 gün (5 defa).
24.) Küçük Said Paşa : 7 yıl, 1 ay, 29 gün (9 defa).
25.) Merzifonlu Kara Mustafa Paşa : 7 yıl, 1 ay, 10 gün.
26.) Hâdim Ali Paşa : 7 yıl (2 defa).
27.) Kıbrıslı Kâmil Paşa : 6 yıl, 9 ay, 20 gün (4 defa).
28.) Mustafa Reşid Paşa : 6 yıl, 10 ay, 18 gün (6 defa).
29.) Dâmâd Koca Râğıb Paşa : 6 yıl, 2 ay, 28 gün.
30.) Muhsin-zâde Mehmed Paşa : 6 yıl, 4 gün (2 defa).
31.) Halil Rif'at Paşa : 6 yıl, 2 gün.
32.) Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa : 5 yıl, 6 ay, 8 gün.
33.) Pîrî Mehmed Paşa : 5 yıl, 5 ay, 4 gün.

34.) Kanijeli Siyâvuş Paşa : 5 yıl, 4 ay, 11 gün (3 defa).
35.) Köprülü Mehmed Paşa : 5 yıl, 1 ay, 15 gün.
36.) Kemankeş Kara Mustafa Paşa : 5 yıl, 1 ay, 8 gün.
37.) Hekîmoğlu Ali Paşa : 5 yıl, 4 gün (3 defa).
38.) Amca-zâde Hüseyin Paşa : 4 yıl, 11 ay, 16 gün.
39.) Bâhir Mustafa Paşa : 4 yıl, 9 ay, 23 gün (3 defa).
40.) Tabanıyassı Mehmed Paşa : 4 yıl, 8 ay, 15 gün.
41.) Kuyucu Murad Paşa : 4 yıl, 7 ay, 25 gün.
42.) Koca Yûsuf Paşa : 4 yıl, 6 ay, 19 gün (2 defa).
43.) Kırşehirli Şeyh Ramazan Paşa : 4 yıl, 2 ay.
44.) Çorlulu Dâmâd Ali Paşa : 4 yıl, 1 ay, 14 gün.
45.) Keçeci-zâde Fuad Paşa : 4 yıl, 1 ay, 17 gün (2 defa).
46.) Benderli Selim Paşa : 4 yıl, 1 ay, 10 gün.
47.) Şükrü Saracoğlu : 4 yıl, 1 ay, 4 gün (2 defa).
48.) Reşid Mehmed Paşa : 4 yıl, 21 gün.
49.) Kayserili Sinâneddin Yûsuf Paşa : 4 yıl.
50.) İshak Paşa : 4 yıl (2 defa).
51.) Karamânî Mehmed Paşa : 4 yıl.
52.) Dâmâd İbrahim Paşa : 3 yıl, 11 ay, 27 gün (3 defa).
53.) Semiz Ali Paşa : 3 yıl, 11 ay, 19 gün.
54.) İzzet Mehmed Paşa : 3 yıl, 10 ay, 12 gün.
55.) Ahmed Cevad Paşa : 3 yıl, 9 ay, 4 gün.

Daha 3 yıldan fazla iktidarda bulunanlar şunlardır : Prens Said Halim Paşa, Dâmâd Şehîd Ali Paşa, Husrev Paşa, Dâmâd Halil Paşa (2 defa), Dâmâd Nasûh Paşa, Dâmâd Kara Mehmed Paşa (2 defa), Gedik Ahmed Paşa, Rûm Mehmed Paşa, Hâdim Süleyman Paşa, Ayas Mehmed Paşa.

—Başvekiller hariç— 2 ilâ 3 yıl arasında iktidarda kalan sadrâzamların sayısı 16, 1 ilâ 2 yıl arasında iktidarda kalabilenlerin sayısı da 42'dir. Gerisinin iktidar müddetleri bir yıldan azdır. Meselâ Dâmâd Ferid Paşa, yalnız 1 yıl, 1 ay, 8 gün iktidarda kalmış, fakat 5 ayrı hükûmet kurmuştur.

Netice : Türkiye tarihi, istikrârı az hükûmetler tarihidir. XVI. asır sonlarından itibâren bu istikrar bozulmuş, XVII. asırda cunta yâni zorbalık devirlerinde iflâs etmiştir. Umumiyetle uzun iktidarlarda, çok iyi hayat şartları te'mîn edilmiştir : Fâzıl Ahmed Paşa'nın, Makbûl İbrahim Paşa'nın, Nevşehirli İbrâhim Paşa'nın uzun sadâretleri ve daha pek çoğu, bunun delilidir.

I. İmparatorluk Devri Sadrâzamları (Anadolu Selçuklu Vezirleri) (1)

1 — Tâhir oğlu Hasan Şehristânî (1074 - 1086 = 12)
2 — Zıyâüddin Mehemmed (1086 - 1107 = 21)
3 — Sultan Melik-Şâh'ın Vezîri (1107 - 1116 = 9)
4 — I. Mes'ûd'un Vezîri (1116 - 1155 = 39)

(1) Verilen tahminler çok defa —şimdilik— kaba tahminlerden ibarettir.
(2) II. Keykâvûs'un dul annesi ile evlendi.
(3) Moğollar'a karşı Aksaray meydan muhârebesinde şehîd oldu.
(4) II. Keykubâd'ın dul annesi ile evlendi.

5 — II. Kılıç-Arslan'ın Vezîri (1155 - 1176 = 21)
6 — Gavras oğlu İhtiyârüddin Hasan (1176 - 1190 = 14)
7 — I. Keyhusrev'in Vezîri (1190 - 1197 = 7)
8 — Gaazî oğlu Mehemmed (1197 - 1219 = 22)
9 — Zıyâüddin Karaarslan (1219 - 1238 = 19)
10 — Mühezzibüddîn Ali Deylemî (1238 - 1245 = 7)
11 — Şemsüddin Mehemmed Isfahânî (1245 = bir kaç ay) ([2])
12 — Necmüddin Nahcivânî (1245 - 1249 + 1249 - 1251 = 6)
13 — Cemâleddin Mehemmed Hotenî (1249 = bir kaç ay)
14 — Nizâmüddin Hurşid (1251 = bir kaç ay)
15 — Şemsüddin Mahmud (1251 - 1252 + 1256 - 1260 = 5)
16 — İzzüddin Mehemmed Râzî (1252 - 1256 = 4, iki defa) ([3])
17 — Muînüddin Süleyman Pervâne (10'un oğlu) (1260 = bir kaç ay) ([4])
18 — Fahrüddîn Ali Rûmî (1260 - 1272 + 1275 - 1288 = 25)
19 — Mecdüddin Mehemmed (1272 - 1275 = 3)
20 — Şemsüddîn Ahmed Lâkuşî (1288 - 1302 = 14)
21 — Alâüddin Sâvî (1302 - 1308 = 6)

Sadrâzamlar ve Başvekiller

1 — Alâeddin Paşa b. Ahi Hacı Kemâleddin : IX.1323 - 1348 = 25
2 — Nizâmeddîn Ahmed Paşa b. Ahi Mahmud : 1348 - 1349? = 1?
3 — Hacı Paşa b. Ankaralı Devlethan : 1349? - 1360 = 11?
4 — Kayserili Sinâneddin Yûsuf Paşa b. Ahi Musliheddin Mûsâ b. Ahi Mecdeddîn İsâ : 1360 - IX.1364 = 4
5 — Çandarlı-zâde Kara I. Halil Hayreddin Paşa : IX.1364 - 22.I.1387 = 22, 4
6 — Çandarlı-zâde Ali Paşa : 22.I.1387 - 18.XII.1406 = 19, 10, 27 (5'in oğlu)
7 — Şeyh Ramazan Paşa b. Kırşehirli Bâyezid : 18.XII.1406 - 17.II.1411 = 4, 2, 0
8 — Amasyalı Şâh-Melik Paşa : 17.II.1411 - 5.VII.1413 = 2, 4, 16 ([1])
9 — Arnavut Bâyezid Paşa : 5.VII.1413 - 31.VIII.1421 = 8, 1, 27 ([2])
10 — Çandarlı-zâde I. İbrâhim Paşa : 31.VIII.1421 - 25.VIII.1429 = 7, 11, 25 (5'in oğlu)
11 — Koca Nizâmeddin Mehmed Paşa b. Amasyalı Mevlânâ Hızır Dânişmend b. Hamza : 25.VIII.1429 - IV.1440 = 10, 8
12 — Çandarlı-zâde II. Hayreddin Halil Paşa : IV.1440 - 1.VI.1453 = 13, 2 (10'un oğlu)
13 — Dâmâd Mehmed Zağanos Pâşa : 1.VI.1453 - 1456 = 3
14 — Adnî Velî Mahmud Paşa : 1456 - 1466 = 10 + 1472 - 1474 = 2 = 12
15 — Rûm Mehmed Paşa : 1466 - 1469 = 3

---

(1) Mûsâ Çelebî'nin ve selefi I. Süleymân'ın veziri. Bu müddet içinde Çelebî I. Sultan Mehmed'in vezîri : Osmancıklı İmam-zâde Halil Paşa : 28.VII.1402 - 5.VII.1413? = 8, 11, 8.
(2) Sazlıdere'de Sultan Mustafa tarafından öldürüldü.
(3) 20.X.1498'de Dimetoka'da öldü.

16 — İshak Paşa : 1469 - 1472 = 3 + 4.V.1481 - 1482 = 1 = 4
17 — Gedik Ahmed Paşa : 1474 - 1477 = 3
18 — Karamânî Mehmed Paşa : 1477 - 4.V.1481 = 4
19 — Koca Dâvûd Paşa : 1482 - 8.III.1497 = 15 (*)
20 — Dâmâd Hersek-zâde Ahmed Paşa : 8.III.1497 - VIII.1498 = 1, 5 + 1503 - 7.IX.1506 = 3 + VII - X.1511 = 0, 3 + XII. 1512 - 18. XII.1514 = 2, 0 + 4.III.1515 - 26.IV.1516 = 1, 1, 23 = 7, 9, 23
21 — Çandarlı-zâde II. İbrahim Paşa : VIII. 1498 - VIII.1499 = 1, 0 (12'nin oğlu)
22 — Mesîh Paşa : VIII.1499 - 1501 = 2
23 — Şehîd Hâdim Ali Paşa : 1501 - 1503 = 2 + 7.IX.1506 - VII.1511 = 4, 10 = 6, 10
24 — Koca Mustafa Paşa : X.1511 - XII.1512 = 1, 2
25 — Dukaginoğlu Ahmed Paşa : 18.XII.1514 — 4.III.1515 = 0, 2, 17
26 — Şehîd Hâdim Sinan Paşa : 26.IV.1516 - 22.I.1517 = 0, 8, 26
27 — Yûnus Paşa : 22.I.1517 - 13.IX.1517 = 0, 7, 22
28 — Pîrî Mehmed Paşa : 13.IX.1517 - 27.VI.1523 = 5, 9, 14 (18 ile aynı aileden : Mevlânâ sülâlesinden)
29 — Dâmâd Makbûl Maktûl İbrahim Paşa : 27.VI.1523 - 15.III.1536 = 12, 8, 18
30 — Ayas Mehmed Paşa : 15.III.1536 - 13.VII.1539 = 3, 3, 29
31 — Dâmâd Lutfi Paşa : 13.VII.1539 - 27.IV.1541 = 1, 9, 15
32 — Hâdim Süleyman Paşa : 27.IV.1541 - 28.XI.1544 = 3, 7, 1
33 — Dâmâd Rüstem Paşa : 28.XI.1544 - 6.X.1553 = 8, 10, 8 + 29.IX. 1555 - 10.VII.1561 = 5, 9, 11 = 14, 7, 19
34 — Dâmâd Kara Ahmed Paşa : 6.X.1553 - 29.IX.1555 = 1, 11, 23
35 — Semiz Ali Paşa : 10.VII.1561 - 28.VI.1565 = 3, 11, 19
36 — Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa : 28.VI.1565 - 12.X.1579 = 14, 3, 15
37 — Dâmâd (hanım-sultan'la evlidir) Semiz Ahmed Paşa : 12.X.1579- 28.IV.1580 = 0, 6, 16
38 — Dâmâd Sokollu-zâde Lala Kara Mustafa Paşa : 28.IV.1580 - 7. VIII.1580 = 0, 3, 9 (no. 36 ile aynı âileden)
39 — Dâmâd (hanım-sultan'la evlidir) Koca Sinan Paşa : 7.VIII.1580- 24.XII.1582 = 2, 4, 18 + 2.IV.1589 - 1.VIII.1591 = 2, 3, 29 + 28.I. 1593 - 16.II.1595 = 1, 11, 19 + 7.VII.1595 - 19.XI.1595 = 0, 4, 13 + 28.XI.1595 - 3.IV.1596 = 0, 4, 5 = 7, 4, 24
40 — Dâmâd Kanijeli Siyâvuş Paşa : 24.XII.1582 - 28.VII.1584 = 1, 7, 5 + 15.IV.1586 - 2.IV.1589 = 2, 11, 17 + 4.IV.1592 - 28.I.1595 = 0, 9, 24 = 5, 3, 16
41 — Özdemiroğlu Osman Paşa : 28.VII.1584 - 30.X.1585 = 1, 3, 3
42 — Hâdim Mesîh Paşa : 30.X.1585 - 15.IV.1586 = 0, 5, 16
43 — Ferhâd Paşa : 1.VIII.1591 - 4.IV.1592 = 0, 8, 3 + 16.II.1595 - 7. VII.1595 = 0, 4, 19 = 1, 0, 22
44 — Lala Mehmed Paşa : 19.XI.1595 - 28.XI.1595 = 0, 0, 9
45 — Dâmâd İbrahim Paşa : 4.IV.1596 - 27.X.1596 = 0, 6, 23 + 5.XII. 1596 - 3.XI.1597 = 0, 10, 29 + 6.I.1599 - 10.VII.1601 = 2, 6, 5 = 3, 11, 27
46 — Cağaloğlu Yûsuf Sinan Paşa : 27.X.1596 - 5.XII.1596 = 0, 1, 9
47 — Hâdim Hasan Paşa : 3.XI.1597 - 9.IV.1598 = 0, 5, 6
48 — Cerrâh Mehmed Paşa : 9.IV.1598 - 6.I.1599 = 0, 8, 27

49 — Dâmâd Yemişci Hasan Paşa : 10.VII.1601 - 16.X.1603 = 2, 3, 7
50 — Malkoç Yavuz Ali Paşa : 16.X.1603 - 26.VII.1604 = 0, 9, 11
51 — Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa : 26.VII.1604 - 21.VI.1606 = 1, 10, 26 (36 ile aynı âileden)
52 — Dervîş Mehmed Paşa : 21.VI.1606 - 9.XII.1606 = 0, 5, 18
53 — Kuyucu Murad Paşa : 9.XII.1606 - 5.VIII.1611 = 4, 7, 27
54 — Dâmâd Gümülcineli Nasûh Paşa : 5.VIII.1611 - 17.X.1614 = 3, 2, 13
55 — Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa : 17.X.1614 - 17.XI.1616 = 2, 1, 1 + 18.I.1619 - 23.XII.1619 = 0, 11, 6 = 3, 0, 7
56 — Dâmâd Halil Paşa : 17.XI.1616 - 18.I.1619 = 2, 3, 2 + 1.XII.1626-6.IV.1628 = 1, 4, 5 = 3, 7, 7
57 — Çelebî Güzelce Ali Paşa : 23.XII.1619 - 9.III.1621 = 1, 2, 17
58 — Ohrili Hüseyin Paşa : 9.III.1621 - 17.IX.1621 = 0, 6, 9
59 — Dilâver Paşa : 17.IX.1621 - 19.V.1622 = 0, 8, 2
60 — Dâmâd Kara Dâvûd Paşa : 19.V.1622 - 13.VI.1622 = 0, 0, 25
61 — Mere Hüseyin Paşa : 13.VI.1622 - 8.VII.1622 = 0, 0, 25 + 5.II.1623 - 30.VIII.1623 = 0, 6, 23 = 0, 7, 18
62 — Lefkeli Mustafa Paşa : 8.VII.1622 - 21.IX.1622 = 0, 2, 14
63 — Hâdim Mehmed Paşa : 21.IX.1622 - 5.II.1623 = 0, 4, 14
64 — Ispartalı Kemânkeş Kara Ali Paşa : 30.VIII.1623 - 3.IV.1624 = 0, 7, 4
65 — Çerkes Mehmed Paşa : 3.IV.1624 - 28.I.1625 = 0, 9, 25
66 — Dâmâd Filibeli Şehid Müezzin-zâde Hâfız Ahmed Paşa : 28.I.1625 - 1.XII.1626 = 1, 10, 4 + 25.X.1631 - 10.II.1632 = 0, 3, 16 = 2, 1, 20
67 — Husrev Paşa : 6.IV.1628 - 25.X.1631 = 3, 6, 19
68 — Dâmâd Topal Receb Paşa : 10.II.1632 - 18.V.1632 = 0, 3, 7
69 — Tabanıyassı Mehmed Paşa : 18.V.1632 - 2.II.1637 = 4, 8, 15
70 — Dâmâd Lâdikli Bayram Paşa : 2.II.1637 - 26.VIII.1638 = 1, 6, 22
71 — Şehîd Tayyâr Mehmed Paşa : 26.VIII.1638 - 23.XII.1638 = 0, 3, 28
72 — Kemânkeş Kara Mustafa Paşa : 23.XII.1638 - 31.I.1644 = 5, 1, 8
73 — Civânkapıcıbaşı Sultân-zâde (babaannesi hanım-sultan'dır) Semiz Mehmed Paşa : 31.I.1644 - 17.XII.1645 = 1, 10, 17 (44'ün kızının oğlu)
74 — Sâlih Paşa : 17.XII.1645 - 16.IX.1647 = 1, 9, 0
75 — Kara Mûsâ Paşa : 16.IX.1647 - 21.IX.1647 = 0, 0, 5
76 — Dâmâd Hazâr-pâre Ahmed Paşa : 21.IX.1647 - 7.VIII.1648 = 0, 10, 16
77 — Mevlevî Sofu Koca Mehmed Paşa : 7.VIII.1648 - 21.V.1649 = 0, 9, 15
78 — Kara Dev Murad Paşa : 21.V.1649 - 5.VIII.1650 = 1, 2, 15 + 11.V.1655 - 19.VIII.1655 = 0, 3, 9 = 1, 5, 24
79 — Dâmâd Melek Ahmed Paşa : 5.VIII.1650 - 21.VIII.1651 = 1, 0, 17
80 — Dâmâd Siyâvuş Paşa : 21.VIII.1651 - 27.IX.1651 = 0, 1, 7 + 5.III.1656 - 26.IV.1656 = 0, 1, 22 = 0, 2, 29
81 — Gürcü Mehmed Paşa : 27.IX.1651 - 20.VI.1652 = 0, 8, 23
82 — Tarhuncu Ahmed Paşa : 20.VI.1652 - 21.III.1653 = 0, 9, 1
83 — Dervîş Mehmed Paşa : 21.III.1653 - 28.X.1654 = 1, 7, 8
84 — Dâmâd İbşir Mustafa Paşa : 28.X.1654 - 11.V.1655 = 0, 6, 14

85 — Dâmâd Süleyman Paşa : 19.VIII.1655 - 28.II.1656 = 0, 6, 10
86 — Deli Hüseyin Paşa : 28.II.1656 - 5.III.1656 = 0, 0, 6
87 — Zurnazen Mustafa Paşa : 5.III.1656 = 4 saat
88 — Boynueğri (Boynuyaralı) Mehmed Paşa : 26.IV.1656 - 15.IX.1656 = 0, 4, 19
89 — Köprülü Mehmed Paşa : 15.IX.1656 - 30.X.1661 = 5, 1, 15
90 — Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa : 30.X.1661 - 3.XI.1676 = 15, 0, 4 (89'un oğlu)
91 — Merzifonlu Kara Mustafa Paşa : 3.XI.1676 - 15.XII.1683 = 7, 1, 12 (89'un dâmâdı)
92 — Kara İbrahim Paşa : 15.XII.1683 - 18.XII.1685 = 2, 0, 4
93 — Boşnak Sarı Süleyman Paşa : 18.XII.1685 - 23.IX.1687 = 1, 9, 6
94 — Abaza Siyâvuş Paşa : 23.IX.1687 - 2.III.1688 = 0, 5, 9 (89'un dâmâdı)
95 — Nişancı Ayaşlı İsmail Paşa : 2.III.1688 - 2.V.1688 = 0, 2, 1
96 — Tekirdağlı Bekrî Mustafa Paşa : 2.V.1688 - 25.X.1689 = 1, 5, 24
97 — Köprülü-zâde Şehîd Fâzıl Mustafa Paşa : 25.X.1689 - 19.VIII. 1691 = 1, 9, 25 (89'un oğlu)
98 — Arabacı Ali Paşa : 19.VIII.1691 - 27.III.1692 = 0, 6, 29
99 — Merzifonlu Hacı Ali Paşa : 27.III.1692 - 27.III.1693 = 1, 0, 1
100 — Bozoklu Bıyıklı Mustafa Paşa : 27.III.1693 - 14.III.1694 = 0, 11, 18
101 — Sürmeli Ali Paşa : 14.III.1694 - 2.V.1695 = 1, 1, 19
102 — Şehîd Elmas Mehmed Paşa : 2.V.1695 - 11.IX.1697 = 2, 4, 10
103 — Amca-zâde Hüseyin Paşa : 11.IX.1697 - 4.IX.1702 = 4, 11, 16 (89'un yeğeni)
104 — Daltaban Mustafa Paşa : 4.IX.1702 - 24.I.1703 = 0, 4, 20
105 — Râmî Mehmed Paşa : 24.I.1703 - 22.VIII.1703 = 0, 6, 29
106 — Kavanoz Nişancı Ahmed Paşa : 22.VIII.1703 - 17.XI.1703 = 0, 2, 26
107 — Dâmâd Enişte Hasan Paşa : 17.XI.1703 - 28.IX.1704 = 0, 10, 11
108 — Kayserili Kalaylıkoz Ahmed Paşa : 28.IX.1704 - 25.XII.1704 = 0, 2, 27
109 — Baltacı Mehmed Paşa : 25.XII.1704 - 3.V.1706 = 1, 4, 9 + 18.VIII. 1710 - 20.XI.1711 = 1, 3, 3 = 2, 7, 12
110 — Dâmâd Silâhdâr Çorlulu Ali Paşa : 3.V.1706 - 16.VI.1710 = 4, 1, 14
111 — Köprülü-zâde Dâmâd Nûmân Paşa : 16.VI.1710 - 18.VIII.1710 = 0, 2, 2 (97'nin oğlu)
112 — Ağa Yûsuf Paşa : 20.XI.1711 - 12.XI.1712 = 0, 11, 22
113 — Silâhdâr Nişancı Abaza Süleyman Paşa : 12.XI.1712 - 6.IV.1713 = 0, 4, 24
114 — Urlalı Pehlivân-zâde Hoca İbrahim Paşa : 6.IV.1713 - 27.IV.1713 = 0, 0, 21
115 — Dâmâd Silâhdâr Şehîd Şedîd İznikli Mora Fâtihi Ali Paşa : 27. IV.1713 - 5.VIII.1716 = 3, 3, 8
116 — Hacı Halil Paşa : 5.VIII.1716 - 26.VIII.1717 = 1, 0, 22
117 — Nişancı Kayserili Mehmed Paşa : 26.VIII.1717 - 9.V.1718 = 0, 8, 14
118 — Dâmâd Nevşehirli Şehîd İbrahim Paşa : 9.V.1718 - 1.X.1730 = 12, 4, 22

119 — Dâmâd Silâhdâr Mehmed Paşa : 1.X.1730 - 22.I.1731 = 0, 3, 21
120 — Karahisarlı Kabakulak İbrahim Paşa : 22.I.1731 - 10.IX.1731 = 0, 7, 19
121 — Konyalı Topal Osman Paşa : 10.IX.1731 - 12.III.1732 = 0, 6, 2
122 — Hekîmoğlu Âlî Ali Paşa : 12.III.1732 - 12.VII.1735 = 3, 4, 1 + 21.IV.1742 - 23.IX.1743 = 1, 5, 2 + 15.II.1755 - 18.V.1755 = 0, 3, 1 = 5, 0, 4
123 — Gürcü Ağa İsmail Paşa : 12.VII.1735 - 9.I.1736 = 0, 5, 28
124 — Dâmâd Silâhdâr Dimetokalı Seyyid Mehmed Paşa : 9.I.1736 - 6.VIII.1737 = 1, 6, 28
125 — Muhsin-zâde Abdullah Paşa : 6.VIII.1737 - 19.XII.1737 = 0, 4, 14
126 — Antalyalı Yeğen Mehmed Paşa : 19.XII.1737 - 22.III.1739 = 1, 3, 4
127 — Hacı İvaz Mehmed Paşa : 22.III.1739 - 23.VI.1740 = 1, 3, 2
128 — Nişancı Foçalı Hacı Ahmed Paşa : 23.VI.1740 - 21.IV.1742 = 1, 9, 28
129 — Şarkîkarahisarlı Seyyid Hasan Paşa : 23.IX.1743 - 9.VIII.1746 = 2, 10, 16
130 — Tiryâki Hacı Mehmed Paşa : 9.VIII.1746 - 24.VIII.1747 = 1, 0, 16
131 — Kerküklü Boynueğri Seyyid Abdullah Paşa : 24.VIII.1747 - 3.I.1750 = 2, 4, 10
132 — Divitdâr Mehmed Emin Paşa : 3.I.1750 - 1.VII.1752 = 2, 5, 29
133 — Çorlulu Köse Bâhir Mustafa Paşa : 1.VII.1752 - 15.II.1755 = 2, 7, 14 + 1.IV.1756 - 11.I.1757 = 0, 9, 10 + 1.XI.1763 - 28.III.1765 = 1, 4, 27 = 4, 9, 21
134 — Nâilî Abdullah Paşa : 18.V.1755 - 24.VIII.1755 = 0, 3, 7
135 — Nişancı Bıyıklı Ali Paşa : 24.VIII.1755 - 25.X.1755 = 0, 2, 2
136 — Yirmisekizçelebi-zâde Mehmed Said Paşa : 25.X.1755 - 1.IV.1756 = 0, 5, 7
137 — Dâmâd Koca Mehmed Râgıb Paşa : 11.I.1757 - 8.IV.1763 = 6, 2, 28
138 — Karahisarlı Nişancı Hamza Hâmid Paşa . 8.IV.1763 - 1.XI.1763 = 0, 6, 23
139 — Dâmâd Muhsin-zâde Mehmed Paşa : 28.III.1765 - 7.VIII.1768 = 3, 4, 10 + 11.XII.1771 - 4.VIII.1774 = 2, 24 = 6, 0, 4 (125'in oğlu)
140 — Karahisarlı Silâhdâr Hamza Mâhir Paşa : 7.VIII.1768 - 20.X.1768 = 0, 2, 14
141 — Dâmâd Yağlıkcı-zâde Nişancı Hacı Mehmed Emin Paşa : 20.X.1768 - 12.VIII.1769 = 0, 9, 23
142 — Moldovancı Ali Paşa : 12.VIII.1769 - 12.XII.1769 = 0, 4, 1
143 — İvaz-zâde Halil Paşa : 12.XII.1769 - 25.X.1770 = 0, 10, 14 (127'nin oğlu)
144 — Dâmâd Cihangirli Silâhdâr Mehmed Paşa : 25.X.1770 - 11.XII.1771 = 1, 1, 17
145 — İzzet Mehmed Paşa : 4.VIII.1774 - 6.VII.1775 = 0, 11, 3 + 20.II.1781 - 25.VIII.1782 = 1, 6, 3 = 2, 5, 6 (15'in neslinden)
146 — Yağlıkcı-zâde Dervîş Mehmed Paşa : 6.VII.1775 - 5.XII.1777 = 1, 6, 0

147 — Dârendeli Cebeci-zâde Mehmed Paşa : 5.XII.1777 - 1.IX.1778 = 1, 0, 5
148 — Kalafat Mehmed Paşa : 1.IX.1778 - 21.VIII.1779 = 0, 11, 20
149 — Arabsunlu Kara Vezir Silâhdâr Seyyid Mehmed Paşa : 21.VIII. 1779 - 20.II.1781 = 1, 6, 0
150 — Alâiyyeli Yeğen Hacı Mehmed Paşa : 25.VIII.1782 - 31.XII.1782 = 0, 4, 6
151 — Ispartalı Halil Hamid Paşa : 31.XII.1782 - 31.III.1785 = 2, 3, 0
152 — Hazînedâr Şâhin Ali Paşa : 31.III.1785 - 24.I.1786 = 0, 9, 24
153 — Koca Yûsuf Paşa : 24.I.1786 - 7.VI.1789 = 1. 4, 14 + 15.II.1791 - 4.V.1792 = 1, 2, 17 = 4, 7, 1
154 — Kedhudâ Cenâze Hasan Paşa : 7.VI.1789 - 3.XII.1789 = 0, 5, 26
155 — Cezâyirli Gazi Hasan Paşa : 3.XII.1789 - 30.III.1790 = 0, 3, 28
156 — Çelebî-zâde Şerîf Hasan Paşa : 30.III.1790 - 15.II.1791 = 0, 9, 10, 16
157 — Dâmâd Fındıklılı Melek Mehmed Paşa : 4.V.1792 - 19.X.1794 = 2, 5, 16
158 — Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa : 19.X.1794 - 30.VIII.1798 = 3, 10, 12
159 — Yûsuf Zıyâeddin Paşa : 30.VIII.1798 - 24.IV.1805 = 6, 7, 25 + + 1.I.1809 - 10.IV.1811 = 2, 3, 9 = 8, 11, 4
160 — Hâfız İsmail Paşa : 24.IV.1805 - 14.XI.1806 = 1, 6, 20
161 — Çiçekçi-zâde Üsküdarlı Keçiboynuzu Ağa İbrahim Hilmi Paşa : 14.XI.1806 - 18.VI.1807 = 0, 7, 4
162 — Çelebî Mustafa Paşa : 18.VI.1807 - 28.VII.1808 = 1, 1, 10
163 — Şehîd Alemdâr Mustafa Paşa : 28.VII.1808 - 15.XI.1808 = 0, 3, 10
164 — Çavuşbaşı Arnavud Memiş Paşa : 15.XI.1808 - 1.I.1809 = 0, 1, 9
165 — Karaçelebî-zâde Azîz Ahmed Paşa : 10.IV.1811 - 5.IX.1812 = 1, 4, 25
166 — Hurşîd Ahmed Paşa : 5.IX.1812 - 1.IV.1815 = 2, 6, 27
167 — Mehmed Emin Raûf Paşa : 1.IV.1815 - 5.I.1818 = 2, 9, 4 + 18.II. 1833 - 2.VII.1839 = 6, 4, 12 + 8.VI.1840 - 4.XII.1841 = 1, 5, 26 + 30.VIII.1842 - 28.IX.1846 = 4, 0, 29 + 26.I.1852 - 5.III. 1852 = 0, 1, 9 = 14, 9, 25
168 — Dervîş Mehmed Paşa : 5.I.1818 - 5.I.1820 = 2, 0, 1
169 — Ispartalı Seyyid Ali Paşa : 5.I.1820 - 28.III.1821 = 1, 2, 24
170 — Benderli Ali Paşa : 28.III.1821 - 30.IV.1821 = 0, 1, 3
171 — İzmirli Hacı Sâlih Paşa : 30.IV.1821 - 10.XI.1822 = 1, 6, 10
172 — Safranbolulu Bostancıbaşı Deli Abdullah (Hamdullah) Paşa : 10. XI.1822 - 10.III.1823 = 0, 4, 0
173 — Turnacı-zâde Silâhdâr Ali Paşa : 10.III.1823 - 13.XII.1823 = 0, 9, 4
174 — Mehmed Said Galib Paşa : 13.XII.1823 - 14.IX.1824 = 0, 9, 2
175 — Benderli Mehmed Selim Sırrı Paşa : 14.IX.1824 - 24.X.1828 = 4, 1, 10
176 — Dârendeli Topal İzzet Mehmed Paşa : 24.X.1828 - 28.I.1829 = 0, 3, 5 + 4.XII.1841 - 30.VIII.1842 = 0, 8, 27 = 1, 0, 2
177 — Reşid Mehmed Paşa : 28.I.1829 - 18.II.1833 = 4, 0, 21
178 — Koca Mehmed Husrev Paşa : 2.VII.1839 - 8.VI.1840 = 0, 11, 7

179 — Büyük (Koca) Mustafa Reşid Paşa : 28.IX.1846 - 29.IV.1848 = 1, 7, 1 + 12.VIII.1848 - 26.I.1852 = 3, 5, 15 + 5.III.1852 - 6.VIII. 1852 = 0, 5, 2 + 13.XI.1854 - 2.V.1855 = 0, 5, 9 + 1.XI.1856 - 6. VIII.1657 = 0, 9, 5 + 22.X.1857 - 7.I.1858 = 0, 2, 16 = 6 10, 18 (169'un kayınbirâderi)

180 — İbrahim Sârim Paşa : 29.IV.1848 - 12.VIII.1848 = 0, 3, 13

181 — Mehmed Emîn Âlî Paşa : 6.VIII.1852 - 3.X.1852 = 0, 1, 28 + 2. V.1855 - 1.XI.1856 = 1, 6, 0 + 7.I.1858 - 18.X.1859 = 1, 9, 12 + 6.VIII.1861 - 22.XI.1861 = 0, 3, 17 + 11.II.1867 - 7.IX.1871 = 4, 6, 24 = 8, 3, 9

182 — Kapdân-ı Deryâ Hacıalioğlu Dâmâd Mehmed Ali Paşa : 3.X.1852-14.V.1853 = 0, 7, 12

183 — Giritli Mustafa Nâilî Paşa : 14.V.1853 - 10.VII.1853 = 0, 1, 27 + 10.VII.1853 - 29.V.1854 = 0, 10, 20 + 6.VIII.1857 - 22.X.1857 = 0, 2, 17 = 1, 3, 4

184 — Kıbrıslı Emin Mehmed Paşa : 29.V.1854 - 23.XI.1854 = 0, 5, 25 + 18.XI.1859 - 24.XII.1859 = 0, 2, 7 + 28.V.1860 - 6.VIII.1861 = 1, 2, 9 = 1, 10, 11

185 — Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa : 24.XII.1859 - 28.V.1860 = 0, 5, 5 + 5.VI.1866 - 11.II.1867 = 0, 8, 6 + 19.X.1872 - 15.II.1873 = 0, 3, 27 + 12.V.1876 - 19.XII.1876 = 0, 7, 8 + 28.V.1878 - 4.VI.1878 = 0, 0, 7 = 2, 0, 23

186 — Keçeci-zâde Büyük Mehmed Fuad Paşa : 22.XI.1861 - 5.I.1863 = 1, 1, 13 + 1.VI.1863 - 5.VI.1866 = 3, 0, 4 = 4, 1, 17

187 — Yûsuf Kâmil Paşa : 5.I.1863 - 1.VI.1863 = 0, 4, 27 (Akkoyunlu imparatorluk hânedânından inmektedir)

188 — Mahmud Nedim Paşa : 7.IX.1871 - 31.VII.1872 = 0, 10, 24 + 26. VIII.1875 - 12.V.1876 = 0, 8, 17 = 1, 7, 11

189 — Ahmed Şefik Midhat Paşa : 31.VII.1872 - 19.X.1872 = 0, 2, 19 + 19.XII.1876 - 5.II.1877 = 0, 1, 17 = 0, 4, 6

190 — Ahmed Es'ad Paşa : 15.II.1873 - 15.IV.1873 = 0, 1, 28 + 26.IV. 1875 - 26.VIII.1875 = 0, 4, 0 = 0, 5, 28

191 — Şirvânî-zâde Mehmed Rüşdi Paşa : 15.IV.1873 - 15.II.1874 = 0, 10, 0

192 — Hüseyin Avni Paşa : 15.II.1874 - 26.IV.1875 = 1, 2, 9

193 — İbrahim Edhem Paşa : 5.II.1877 - 11.I.1878 = 0, 1, 4

194 — Ahmed Hamdi Paşa : 11.I.1878 - 4.II.1878 = 0, 0, 24 (79'un neslinden)

195 — Ahmed Vefik Paşa : 4.II.1878 - 18.IV.1878 = 0, 2, 9 + 1.XII.1882-3.XII.1882 = 0, 0, 2 = 0, 2, 11

196 — Mehmed Sâdık Paşa : 12.IV.1878 - 28.V.1878 = 0, 1, 10

197 — Mehmed Es'ad Safvet Paşa : 4.VI.1878 - 4.XII.1878 = 0, 6, 0

198 — Tunuslu Hayreddin Paşa : 4.XII.1878 - 29.VII.1879 = 0, 7, 26

199 — Ahmed Ârifî Paşa : 29.VII.1879 - 18.X.1879 = 0, 2, 20

200 — Küçük Mehmed Said Paşa : 18.X.1879 - 9.VI.1880 = 0, 7, 20 + 12.IX.1880 - 2.V.1882 = 1, 7, 20 + 12.VII.1882 - 1.XII.1882 = 0, 4, 20 + 3.XII.1882 - 25.IX1885 = 2, 1, 23 + 8.VI.1895 - 2.X.1895 = 0, 3, 24 + 9.XI.1901 - 14.I.1903 = 1, 1, 26 + 22.VII.1908 - 5.VIII. 1908 = 0, 0, 14 + 30.IX.1911 - 31.XII.1911 = 0, 3, 1 + 31.XII. 1911 - 22.VII.1912 = 0, 6, 22 = 7, 1, 29

201 — Cenânî-zâde Mehmed Kadri Paşa : 9.VI.1880 - 12.IX.1880 = 0, 3, 3
202 — Germiyanoğlu Abdurrahman Nûreddin Paşa : 2.V.1882 - 12.VII. 1882 = 0, 2, 11
203 — Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa : 25.IX.1885 - 4.IX.1891 = 5, 11, 9 + 2.X.1895 - 7.XI.1895 = 0, 1, 6 + 5.VIII.1908 - 14.II.1909 = 0, 6, 10 + 29.X.1912 - 23.I.1913 = 0, 2, 25 = 6, 9, 20
204 — Kabaağaçlı-zâde Ahmed Cevad Paşa : 4.IX.1891 - 8.VI.1895 = 3, 9, 4
205 — Halil Rif'at Paşa : 7.XI.1895 - 9.XI.1901 = 6, 0, 2
206 — Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa : 14.I.1903 - 22.VII.1908 = 5, 6, 8
207 — Hüseyin Hilmi Paşa : 14.II.1909 - 14.IV.1909 = 0, 1, 28 + 5.V.1909-12.I.1910 = 0, 8, 8 = 0, 10, 6
208 — Ahmed Tevfik Paşa : 14.IV.1909 - 5.V.1909 = 0, 0, 21 + 11.XI. 1918 - 13.I.1919 = 0, 2, 2 + 13.I.1919 - 4.III.1919 = 0, 1, 22 + 21.X.1920 - 4.XI.1922 = 2, 0, 14 = 2, 4, 29
209 — İbrahim Hakkı Paşa : 12.I.1910 - 30.IX.1911 = 1, 8, 19
210 — Katırcıoğlu Gazi Ahmed Muhtar Paşa : 22.VII.1912 - 29.X.1912 = 0, 3, 8
211 — Mahmud Şevket Paşa : 23.I.1913 - 11.VI.1913 = 0, 4, 19
212 — Prens Mehmed Said Halim Paşa : 11.VI.1913 - 4.II.1917 = 3, 7, 23
213 — Mehmed Tal'at Paşa : 4.II.1917 - 14.X.1918 = 1, 8, 8
214 — Ahmed İzzet Paşa : 14.X.1918 - 11.XI.1918 = 0, 0, 28
215 — Dâmâd Mehmed Ferid Paşa : 4.III.1919 - 2.X.1919 = 0, 6, 29 (3 kabine) + 5.IV.1920 - 21.X.1920 = 0, 6, 16 (2 kabine) = 1, 1, 15
216 — Ali Rızâ Paşa : 2.X.1919 - 8.III.1920 = 0, 5, 7
217 — Hulûsi Sâlih Paşa : 8.III.1920 - 5.IV.1920 = 0, 0, 28

218 — Fevzi (Çakmak) Paşa : 3.V.1920 - 12.VII.1922 = 2, 2, 10
219 — Hüseyin Raûf (Orbay) Bey : 12.VII.1922 - 14.VIII.1923 = 1, 1, 3
220 — Ali Fethi (Okyar) Bey : 14.VIII.1923 - 29.X.1923 = 0, 2, 16 + 22. XI.1924 - 3.III.1925 = 0, 3, 11 = 0, 5, 27
221 — İsmet (İnönü) Paşa : 29.X.1923 - 22.XI.1924 = 1, 0, 24 (*) (2 kabine) + 3.III.1925 - 1.XI.1937 = 12, 7, 29 (5 kabine) + 20.XI.1961-23.II.1965 = 3, 3, 3 (3 kabine) = 16, 11, 26 (+ cumhurbaşkanı-diktatör : 10.XI.1938 - 22.V.1950 = 11, 6, 12 = 28, 6, 8)
222 — Celâl Bayar : 1.XI.1937 - 25.I.1939 = 1, 2, 24 (2 kabine) (+ cumhurbaşkanı : 22.V.1950 - 27.V.1960 = 10, 0, 6 = 11, 3, 0)
223 — Dr. Refik Saydam : 25.I.1939 - 8.VII.1942 = 3, 5, 14 (2 kabine)
224 — Şükrü Saracoğlu : 8.VII.1942 - 12.VIII.1946 = 4, 1, 5 (2 kabine)(**)
225 — Receb Peker : 12.VIII.1946 - 10.IX.1947 = 1, 0, 29
226 — Hasan Saka : 10.IX.1947 - 16.I.1949 = 1, 4, 6 (2 kabine)(***)

(*) 6.III.1924'e kadar hükûmet başkanları «icrâ vekilleri reisi» adını taşımıştır. Bu tarihten sonra «başvekil» denmiştir.

(**) İlk defa «başvekil» değil, «başbakan» olarak kabine kurmuştur.

(***) Bu kabineye ilk defa olarak «icrâ vekilleri hey'eti» yerine «bakanlar kurulu» denmiştir.

227 — Şemseddin Günaltay : 16.I.1949 - 22.V.1950 = 1, 4, 7
228 — Adnan Menderes : 22.V.1950 - 27.V.1960 = 10, 0, 6 (5 kabine)
229 — Orgeneral Cemal Gürsel : 27.V.1960 - 20.XI.1961 = 1, 5, 24 (bu müddet içinde aynı zamanda cumhurbaşkanı ve silâhlı kuvvetler başkumandanı idi, bu tarihten sonra yalnız cumhurbaşkanı olarak kaldı)
230 — Suad Hayri Ürgüblü : 23.II.1965 - 27.X.1965 = 0, 8, 2 (Şeyhulislâm Hayrı Efendi'nin oğlu)
231 — Süleyman Demirel : 27.X.1965 - 26.III.1971 = 5, 5, 0 (4 kabine) + 31.III.1975 - 21.VI.1977 = 2, 2, 21 + 21.VII.1977 - 5.I.1978 = 0, 5, 15 = 8, 1, 6
232 — Nihad Erim : 26.III.1971 - 5.VI.1972 = 1, 2, 10 (2 kabine)
233 — Ferid Melen : 5.VI.1972 - 16.IV.1973 = 0, 10, 11
234 — Naim Talû : 16.IV.1973 - 25.I.1974 = 0, 9, 9
235 — Bülend Ecevit : 25.I.1974 - 17.XI.1974 = 0, 9, 23 + 21.VI. — 21. VII.1977 = 0, 1, 0 + 5.I.1978 -
236 — Sadi Irmak : 17.XI.1974 - 31.III.1975 = 0, 4, 14.

Millî Mücadele ve Cumhuriyet devirlerindeki bütün hükûmetlerin tam listesi için bk. Dr. Fethî Tevetoğlu, *Cumhuriyet Hükûmetleri*, *Hayat Tarih Mecmuası*, IX-II, no. 105-106, ekim 1973, s. 134-61.

Cumhuriyet başbakanlarının partileri ve seçim çevreleri şöyledir :

Raûf Orbay (Sıvas milletvekili), Fethi Okyar (Istanbul milletvekili), İsmet İnönü (Malatya milletvekili), Celâl Bayar (İzmir milletvekili), Refik Saydam (Istanbul milletvekili), Şükrü Saracoğlu (İzmir milletvekili), Receb Peker (Istanbul milletvekili), Hasan Saka (Trabzon milletvekili), Şemseddin Günaltay (Sıvas milletvekili), Adnan Menderes (Demokrat Parti Istanbul milletvekili), Suad Hayri Ürgüblü (müstakil Kayseri senatörü), Süleyman Demirel (Adalet Partisi Isparta milletvekili), Nihad Erim (kontenjan senatörü), Ferid Melen (Güven Partisi Van senatörü), Naim Talû (kontenjan senatörü), Bülend Ecevit (CHP Zonguldak milletvekili), Sâdi Irmak (kontenjan senatörü).

Atatürk, bilindiği gibi, Ankara milletvekili idi.

III

DÎVÂN-I HÜMÂYÛN ve BÂB-I ÂLÎ

İmparatorluk Hükûmeti

İmparatorluk Türkiyesi'nde hükûmete önceleri «Dîvân-ı Hümâyûn», sonraları, imparatorluk düşünceye kadar, «Bâb-ı Âlî» denmiştir. «Dîvân» Fransızca'daki «conseil des ministres» ve bugün kullandığımız «bakanlar kurulu»nun tam tercümesidir. «Hümâyûn» da «imparatorluk» veya «padişaha ait» mânâlarına gelir (İngiltere'de : His Majesty's Government).

Dîvân-ı Hümâyûn, imparatorluk bakanlar kuruludur. Başkanı vezîr-i âzamdır. Üyeleri belirlidir. Padişah, hükûmet toplantılarına başkanlık edemez. İlk zamanlarda padişah da isterse Dîvân'a katılırdı, Fâtih yasak etmiştir. Bu sûretle, hükûmet işleri tamamen ayrılmış ve bilhassa Kaanûnî, bu hususa çok dikkat etmiştir. Osmanlılar'ın vâris oldukları Anadolu Selçukluları'nda Dîvân-ı Hümâyûn'a Dîvân-ı Âlî veya Dîvân-ı Saltanat denmektedir ki aynı mânâdadır («İmparatorluk Hükûmeti, Bakanlar Kurulu»). Selçuklu Türkiyesi'nde Dîvân'ın başına «vezîr» denmektedir (vezîr-i âzam, vezîr-i muazzam, sadr-ı âzam tâbirleri ancak edebîdir), başka vezir de yoktur. Dîvân'ın diğer üyeleri olan bakanlar şunlardır : askerî işlere, orduya bakan 2 üye (nâib, atabey), müstevfî (sadâret kedhudâsı), pervâne (saray nâzırı), tuğrâî (nişancı), müşrif (başdefterdâr). Dîvân kâtibleri ve tercümanları, Osmanlılar'daki gibidir.

Dîvân-ı Hümâyûn, Topkapı Sarayı'nda, «Kubbe Altı» denilen yerde toplanırdı. Bu küçücük salonda alınan kararlar, dünyanın en büyük kısmında tatbik edilirdi. «Dîvân-ı Hümâyûn», «Osmanlı hükûmeti, Türkiye imparatorluk hükûmeti» mânâlarında da kullanılırdı.

Sonra, aynı mânâda «Bâb-ı Âlî» kullanılmıya başlandı. Avrupalılar «La Sublime Porte» dediler, hattâ «S. P.» kısaltması ile yazdılar. Arabca'da «bâb», «kapı» demektir, «â'lî» de «yüksek». 2 Arabca kelimeyle yapılan bu Farsca terkîbin aslı «Paşa Kapısı» dır, sonra «Bâb-ı Âlî» olmuştur. «Paşa» dan maksat, paşalar paşası olan sadrâzamdır. Sadrâzamlar, Gülhâne'deki Alay Köşkü'nün

hemen karşısında bulunan kapıdan girdikleri için böyle denmiştir. Şimdi Istanbul Vilâyeti'nin arkasına açılan bu tarihî kapı, büyük bir ihmal, acıklı bir bakımsızlık ve korkunç bir ilgisizlik içindedir, fakat hâlâ mevcuttur. İşte «Bâb-ı Âlî» denilen kapı aslında budur. Burada «Kapı» ve «eşik» kelimelerinin Eski Türkler'de devlet, saltanat ve hükûmeti ifade ettiğini, hemen hatırlatmak isterim.

Dîvân-ı Hümâyûn, ne zaman Bâb-ı Âlî oldu? Gerçi Sadrâzam, padişahın emriyle 1654'te Alay Köşkü'nün karşısındaki eski sadrâzam Dâmâd Halil Paşa'nın sarayını hükûmet toplantısı için kullanmıya başladı. Fakat hükûmet toplantıları Kubbealtı yerine burada yapılırken de «Dîvân-ı Hümâyûn» denmiye devâm etti. «Dîvân» sözünün artık az kullanılmaya başlaması ve «Bâb-ı Âlî»nin yerleşmesi, XVIII. asrın sonlarına doğrudur ve imparatorluğun sonuna kadar devâm etmiştir.

İşte bu Dîvân-ı Hümâyûn'dan çıkan kararlar, Tanrı buyruğundan hemen sonra gelirdi. Arada kıl kadar fark vardı. Bütün bir cihânın mukadderâtına hükmederdi. Üzerinde hiç bir otorite tasavvuru mümkin değildi. Bir Macar tarihçisi, Gy. Kaldy-Nagy, «Budin Beylerbeyisi» denen Macaristan umumî valilerinin azametlerinden, gerçek bir krallığa hükmettiklerinden, Almanya imparatorları ile eşitleri gibi muhâbere ettiklerinden falan bahsettikten ve uzun yıllar bu eyalette valilik yapan Sokollu-zâde Mustafa Paşa üzerinde madde tasrîh ederek konuştuktan sonra, Osmanlı merkezîyetçiliğini şöyle anlatır *(Tarih Araştırmaları Dergisi,* VII, 55) :

«Mustafa Paşa, yedi yıldır Budapeşte'de padişahı temsil ediyordu ve bununla berâber merasimlerde sağında kimlerin oturacağı hakkında karar verme salâhiyeti yoktu; bunun nasıl olacağını Istanbul'a, Dîvân-ı Hümâyûn'a soruyordu. Kocaman imparatorluğun her yanından böyle sonsuz mes'eleler yığını Istanbul'a akar ve çözümü için sıra beklerdi. Son söz, ancak Istanbul'da söylenirdi. Devlet yönetimi, gerektiğinden çok merkezîleştirilmişti».

Bu küçük misali, Dîvân-ı Hümâyûn'un ne demek olduğu hakkında bir fikir vermek için aldım. Evet, Dîvân-ı Hümâyûn, bugünki hükûmetlerin bütün salâhiyetlerini haizdi. Ama çok fazlasını da haizdi. Zîrâ kararlarının temyizi yoktu. Bu kararları tenkid edip yön değiştirtecek ne meclisler, ne muhalefet vardı. Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa dış siyasete, haleflerinden Vezîr-i âzam Dâmâd Rüstem Paşa da iç idareye padişahın karışamıyacağını, bu mes'elelerin kendilerinden sorulacağını, salâhiyetlerinin tam olduğunu resmen beyân etmişler; padişah da, çok tabiî olan bu be-

yanlara ses çıkartmamıştı. Padişahın adını da söyliyeyim : Kaannûnî Sultan Süleyman...

Şüphesiz bütün padişahlar «kaanûnî» değildi. Kanuna saygıları değişik olanlar vardı. Dîvân-ı Hümâyûn'un ve onun başı olan sadrâzamın işlerine karışanlar elbette çoktur. Fakat tabiî düzen, yukarıda açıkladığım düzendi.

Dîvân-ı Hümâyûn Nasıl Çalışırdı?

Dîvân-ı Hümâyûn'un tabiî ve tek başkanı sadrâzam veya onun vekili idi. Kıdem ve ehemmiyet sırasına göre ondan sonra gelen üyeleri şöyleydi : ikinci vezir, üçüncü vezir, dördüncü vezir, beşinci vezir, altıncı vezir, yedinci vezir, sekizinci vezir. Bunlar aynen bu numara sayısına göre Dîvân'da sadrâzamın sağından başlıyarak otururlardı. Yâni sadrâzamın sağında ikinci vezir, onun yanında üçüncü vezir... yer alırdı. Sadrâzamın solu, Dîvân'ın diğer üyelerine mahsustu.

Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olan, taşrada beylerbeyilik etmiyen bu vezirlere «kubbe-nişîn» (Farsca : Kubbe'de oturan) ve daha Türkçe olarak «Kubbealtı Vezirleri» denilirdi. Sayıları gittikçe çoğalmış, 8'i bulduğu devirler olmuştur. Fakat umumiyetle 5'i geçmezdi. Bunlar, tıpkı sadrâzam gibi, belirli bir işe bakan nâzırlar, bakanlar değildir. Tıpkı sadrâzam gibi, devletin bütün işlerinden mes'ul, Dîvân-ı hümâyûn'un her kararında rey sahibi ve etkili devlet adamlarıdır. Bir çeşit devlet bakanıdırlar. Sadrâzamın müşavirleri ve yardımcılarıdır.

Sadrâzamlar, en çok 2. vezirler arasından seçilirdi. 2. vezirlik, sadârete namzetlik demekti. Fakat padişah isterse onu atlayıp 3. vezîri de sadrâzam yapabilirdi. Kubbe vezirliği, XVIII. asır ortalarında kaldırılmıştır.

Az yukarıda Dîvân'a sadrâzamın veya «vekilinin» başkanlık ettiğini söyledim. Burada bu «vekil»in kim olduğunu açıklamıya mecbûrum : Bir defa sadrâzamın Dîvân'a başkanlık etmesi, görevlerinin en başında geleniydi. Ancak çok büyük mâzeretler onu bu birinci görevinden alakoyardı. Hastalandığı zaman Dîvân'a, tabiatiyle Dîvân'ın ondan sonra gelen en büyük şahsiyeti, yâni 2. vezir başkanlık ederdi. Ama sadrâzam seferde ise, görevle başka bir şehre gitmişse, padişah, bir başbakan vekili tâyin ederdi ve bu vekil, hemen daima Kubbe Vezirleri arasından seçilir, çok defa 2. veya 3. vezir olurdu. O zaman bu vezir, «sadâret kaaim-makaamı (halk dilinde : kaymakamı)» adını alırdı. Şahsiyetleri, taşrada bulunan sadrâzamın salâhiyetlerine eşitti, hiç bir hususta eksik

değildi. Meselâ Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın 15 yıllık sadâretinin en büyük kısmı cephelerde geçmiştir. Ona bu uzun yıllar zarfında, «sadâret kaymakamı» olarak 3. vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa vekâlet etmiştir. 2. vezir Musâhib Dâmâd Mustafa Paşa, Saray adamı olduğu için, bu göreve getirilmemişti. Köprülü-zâde ölünce de, gene 2. vezîr olan Musâhib Mustafa Paşa atlanarak, 3. vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa asâleten sadrâzam oldu.

Bâzı devirlerde, bilhassa XVII. asrın son yarısında 2 tane sadâret kaymakamı birden tâyin edilmiştir. Şöyle: Asıl sadâret kaymakamı, Istanbul'da bulunanı idi. Fakat padişah Istanbul'da değil, Edirne'de veya başka bir yerde ise ve asıl sadrâzam da yanında değilse, bir de padişahın yanına bir vezir «rikâb-ı hümâyûn kaymakamı» sıfatıyle verilirdi. Böyle iki sadâret kaymakamı olan devirlerde asıl sadâret salâhiyetleri padişahın yanındaki rikâb-ı hümâyûn kaymakamında değil, Istanbul'daki sadâret kaymakamındadır.

Dîvân-ı Hümâyûn'un diğer üyeleri şunlardır:

Kapdân-ı Deryâ: Deniz kuvvetleri kumandanı ve Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları, merkezi: Gelibolu) eyaletinin tabiî beylerbeyisidir. Bahriye nâzırıdır. XVI. asrın sonlarından itibâren çok defa vezir (büyük-amiral) rütbesindedir. Daha önceleri rütbesi beylerbeyi (oramiral) dir.

Kâhya Bey: Hemen aşağıda bahsedeceğim. Sadrâzamın muavini ve gerçek dâhiliye nâzırıdır. «Paşa» denmemekle berâber vezir derecesindedir.

Yeniçeri Ağası: Merkezdeki Kapıkulu Ocakları'nın en mühimmi olan Yeniçeri Ocağı'nın kumandanı. Rütbesi beylerbeyi (orgeneral) derecesindedir. Nâdiren vezir (mareşal) pâyesiyle bu göreve getirilenler olmuştur.

Rumeli Kazaskeri: Gerek adalet, gerek eğitim, gerekse din mevzularına bakan, fakat Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olmıyan, imparatorluğun sadrâzamdan sonra 2. memuru olduğu için kendisi ayrıca kendi uğraştığı mes'elelerde küçücük bir dîvân toplıyan şeyhulislâmın birinci yardımcısı. Şeyhulislâmlık icrâdan çok bir dinî-ilmî makam olduğu için, onun sadrâzam nezdinde ve emrinde birinci yardımcısı.

Anadolu Kazaskeri: Durumu, Rumeli Kazaskeri'nin aynı. Aynı şekilde şeyhulislâmın 2. yardımcısı. Pâye bakımından Rumeli Kazaskeri ile eşit, fakat protokolde ondan sonra gelirdi. Şeyhulislâmlar, hemen daima Rumeli Kazaskerleri arasından seçilirlerdi.

Kazaskerlik, Rumeli kazaskerliği olsun, Anadolu kazaskerliği olsun, vezir (mareşal) rütbesine eşit dinî-ilmî-kazâî rütbe idi.

Kısaca bu iki kazasker, bugünki adalet bakanlığı ile eğitim ve kültür bakanlıklarından başka, diyanet işlerini de aralarında paylaşırlardı. Yalnız kendi mevzularında değil, Dîvân'ın diğer üyeleri gibi, müzâkere edilen her mevzuda söz alabilir ve rey kullanırlardı. Yalnız ilmiyye'den gelmekle, askeriyye veya mülkiyye (kalemiyye)'den gelen diğer bakan arkadaşlarından ayrılırlardı.

Nişancı : Devlet bakanı. Kalemiyye'den gelirdi. «Paşa» unvânı taşımasa bile derecesi vezirler gibiydi. Doğrudan doğruya vezir pâyesi verilenler de vardı. Görevleri, hemen bundan sonraki dışişleri bahsimizde ele alınacaktır. Nişancılar, bir çeşit mühr-i has lordudurlar. 1650'ye kadar, «reîsülküttâb» denilen dış işleri bakanının âmiridirler. Bu tarihten sonra reîsülküttâblar, nişancıların üzerinde ehmemiyet ve pâye kazanmışlardır. İlk devirlerde nişancıları dış işleri bakanı, reîsülküttâbları dış işleri genel sekreteri sayabiliriz. 1650'den itibâren reîsülküttâblar, gerçek dış işleri bakanı olmuşlardır.

Başdefterdâr veya Şıkk-ı Evvel Defterdârı : Klasik maliye bakanı. Bâzan vezir pâyesi verilir, bazan bu pâyeyi almaksızın, vezirlerle eşit şekilde hizmet ederdi. Maliyecilerden seçilirdi.

Reîsülküttâb : İlk devirlerde Nişancı'nın muavini veya genel sekreteri olduğu için Dîvân üyesi değildi. Dîvân toplantılarına katılırdı. Sonradan Dîvân üyesi ve gerçek dış işleri bakanı oldu. Kalemiyye'den seçilirdi.

Bâzı devirlerde «şıkk-ı sânî defterdârı» denilen maliye müsteşarının da Dîvân'a üye olarak katıldığı görülmüştür. Aynı şekilde bazan Istanbul Kadısı («Istanbul Efendisi»)'nın da Dîvân'a üye olduğu görülür.

Müzakere zabıtları tutulur ve kararlar *Mühimme Defterleri*'nde tesbît edilirdi. Bu işi Dîvân-ı Hümâyûn kâtipleri yapardı. İleriki devlet me'murluklarına geçmek için mühim bir basamaktı ve çok ehliyetli, bilgili, şerefli insanlar arasından titizlikle seçilirdi. Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarına hizmet eden çavuşlar, kapıcıbaşılar ve diğer teşkilâtı, Saray bahsinde anlatmıştım.

1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın diktatörlük devri başlamış ve Dîvân-ı Hümâyûn, eski ehemmiyetini kaybetmiş, bir çok kararı sadrâzam, Dîvân kararı almaksızın şahsen yürürlüğe koyar olmuştur. Şüphesiz bu da inhitat alâmetlerinden biridir.

Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın ilk yıllarında yazan Thévenot, şunları söylüyor *(Relation,* Paris, 1665, s. 47) :

«Dîvân-ı Hümâyûn'da, devletin bütün mühim işleri halledilir.

Mühim dâvalar hakkında, kesin hükümler verilir. Zîrâ burada, herkes, hangi sınıftan ve hangi din ve milletten olursa olsun dinlenir ve fakir bir şahıs, bir vezirden adalet taleb edebildiği gibi, dilekçe de sunabilir. Bunun üzerine Dîvân, şikâyetçi vatandaşı dinler veya dilekçesini okur. Hükmünü verir. Eğer dâvâ bir borç yüzünden ise, borçlunun adalet huzuruna çıkarılması için bir çavuş (hunkâr yâveri) gönderilir ve alacaklı da en az iki mûteber şâhit getirdikten sonra borçlu, borcunu orada vermiye mecbûr olur. Aksi halde habse atılır ve borcunu ödemeden hapisten çıkamaz. Eğer dâvâ bir katil dâvâsı ise, ve müddeîlerin kuvvetli şâhitleri varsa, kaatil ölüme mahkûm edilir ve hakkında verilen hüküm derhal infâz edilir. Hiç bir dâvâ hüküm giymeden 4-5 günden fazla uzatılamaz ve bu şekilde uzatılanlar da nâdirdir, çok karışık, fazla delil ve isbâta bağlı dâvâlar içindir. Başka memleketlerde olduğu gibi dâvâcı haklarını müdafaa için, bütün servetini harcamıya mecbur kalmaz. Bir adaletsizlik vukuundan da korkulamaz. Zîrâ bir adaletsizlik olmaz. Zîrâ Dîvân-ı Hümâyûn salonunun (Kubbealtı) duvarının yukarısında «Kasr-ı Adl» denilen bir pencere vardır ki, içinde uzun ve siyah perdelerle örtülü bir menfez ve bir sedir vardır. Padişah isterse sarayına bağlı gizli bir koridordan buraya gelir ve Dîvân'da geçen bütün müzakereleri dinler. Bu sûretle Dîvân üyeleri, padişahın orada olup olmadığını bilemezler. Adaletsizlik yapmaktan çekinirler. Zîra bir adaletsizlik, hayatlarına mâl olabilir. Esâsen Dîvân'da olup bitenler derhal pâdişâha arz olunur».

Fransız seyyahının gözleriyle görüp çok iyi anlattığı gibi, devletin her vatandaşının, bilâ-tefrîk-u cins-ü mezheb, padişaha dilekçe sunabilmek hakkı olduğu gibi, Dîvân huzûruna çıkıp şikâyet etmek ve hakkını istemek hakkı da vardır. Bu, İslâm'dan önceki Türk devletlerinden gelen yıkılamaz bir gelenektir. Esâsen Dîvân, padişah adına karar verir. Dîvân'da açık olarak görülen dâvâları, hukukî usûle uygun olarak kazaskerler idare ederler. Devlet işleri, kapalı celselerde müzakere edilir. Padişah isterse, müzakereleri gizlice açık pencerenin kapalı perdesi arkasından dinler ve buraya yalnız kendisine mahsus bir koridordan geldiği için, mevcut olup olmadığı bilinemez. Fakat Dîvân müzakeresi dinliyen padişah çok azdır. Bu pencere —«Kasr-ı Adl» adı verilmesinden de anlaşılacağı gibi— bir senbolden ibaret kalmıştır. Zîrâ Dîvân dağılınca sadrâzam, hemen Arz Odası'nda huzûr-ı hümâyûn'a çıkar ve alınan kararları bildirir. Arz Odası'nda padişah, sadrâzamı, vezirleri, eyalet valilerini ve büyükelçileri kabûl eder. XVIII. asrın sonlarından d'Ohsson şöyle diyor (VII, 221) :

«Arz Odası'ndaki padişah tahtı'nın, dört sütûn ile tutturulmuş sâyebânı (gölgeliği) vardır. Sütunlarına inciler kakılmıştır. Taht, kılâbdân işlemeli kumaşla döşeli bir sedirden ibarettir. Yerden iki kadem yüksektedir. Taht veya Arz Odası'na, Hâs Odalılar'ın bulundukları odayı geçerek avludan gidilir. Arz Odası'nın dört kapısı ve orta büyüklükte bir penceresi ile Şark işi bir ocağı vardır. Dört kapıdan biri, yalnız hükümdârın girişine ve çıkışına mahsustur. İkincisi medhaldir. Üçüncüsü, ecnebî sefirlerin, devletleri ve hükümdarları nâmına getirdikleri hediyeleri koymak üzere açılır. İkinci kapının karşısındaki sonuncu kapı ise, daima kapalı durur; buna «müracaat kapısı» denilir. Ansızın Arz Odası'nda tevkif edilen bir vezir, bu kapıdan çıkarılır».

Dîvân'ın haftalık belirli toplantı günleri vardı. Fakat Bâb-ı Âlî, Dîvân toplantısı olmıyan günler de çalışırdı. Mesai güneş doğduğu an başlar ve güneş batmadan bir saat önce biterdi. Ezânî saate göre ayarlanan mesai saatleri, her mevsim, hattâ her ay ve dakika itibariyle her gün değişirdi. Öğle tatili ile bir de ikindi namazına mahsus kısa tâtili vardı. Her me'mur, bu saatler dâhilinde vazifesinin başında bulunmıya mecburdu. Ancak çeşitli yerlerde işleri olan büyük memurlar, bundan istisna edilmişti. Sadrâzam isterse, fevkalâde durumlarda, mesaiyi güneşin batmasından bir saat öncesinden ileriye alabilir, gece mesaisi de yaptırabilirdi. Buna mukabil memurlar, yüksek maaş alırlardı. Bâb-ı Âlî memurları, gerçekten müreffeh yaşıyan imtiyazlı bir zümre idi. Yükseldikçe tarz-ı maîşetleri, ihtişam ve debdebeye yaklaşırdı. XVIII. asırda Bâb-ı Âlî'de haftada iki gün tatil yapılırdı. Fakat iki gün tatil, yüksek memurlar içindi. Küçük memurlar, münâvebe ile, haftada ancak bir gün tatil yapabilirlerdi (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, 255).

Vezirler

Vezirler, ikiye ayrılırdı : Dîvân üyesi Kubbealtı Vezirleri ve Eyalet vezirleri. Mühim eyaletlere «vezir» pâyesiyle beylerbeyi gönderilirdi. Devletin kuruluşunda tek vezir vardı, o da başbakandı. Vezir, askerî-mülkî bir rütbe idi. Hem askerden, hem sivilden gelen, ilmiyye'ye mensûb olmamak şartıyle vezir pâyesine yükselebilirdi. Hangi menşe'den gelirse gelsin, hem mülkî, hem askerî salâhiyetleri nefsinde toplardı (Tanzimat'tan sonra bu rütbe ikiye ayrıldı, askerden gelenlere «müşîr», sivillere «vezîr» dendi). Esasen bütün devlet görevlileri «askeriyye»den sayılırlardı, imtiyazlı idiler.

«Paşa» unvânı ilk zamanlarda yalnız vezirlere mahsustu, sonra beylerbeyilere de verildi. İlk beylerbeyiler aynı zamanda vezîr idiler ve bu sıfatla Dîvân üyesi bulunuyorlardı. Gene ilk beylerbeyiler, Osmanoğulları'ndan oldukları için, bunlar da Dîvân'a katılıyorlardı. Esâsen bu devirde daha Dîvân'ın başkanı pâdişâh idi. İlk beylerbeyiler sırasıyle Alâeddin Bey, Gazi Süleyman Paşa ve Gazi Murad Bey (I. Murad)'dir ki, ilki Orhan Gazi'nin kardeşi, dîğerleri de Orhan Gazi'nin oğullarıdır. Bunlar, 1324 şubatından 1362 martına kadar yânî Orhan Gazi'nin saltanatı boyunca beylerbeyi oldular. I. Murad tahta çıkınca, beylerbeyiliği tabîatiyle bıraktı ve yetişmiş oğlu olmadığı için, ilk defa, Osmanoğulları dışında bir devlet adamı, Lala Şâhin Paşa, beylerbeyi oldu. Zâten hemen bu sıralarda I. Murad, devleti 2 eyâlete ayırarak 2 beylerbeyilik hâline getirdi (Anadolu ve Rumeli).

Binâenaleyh Dîvân, önceleri bir vezir, vezir derecesinde bir beylerbeyi ve sâir üyelerden meydana geliyordu. Beylerbeyiler ve vezirler çoğalınca, beylerbeyi dışındaki vezîr'e «vezîr-i âzam = en büyük vezir» dendi ki, «vezîr-i evvel = birinci vezir» tâbîrine de tesâdüf edilir. Vezir sayısı çoğalınca, pâdişah, Dîvân'ın alelâde toplantılarına uğramamaya, başkanlık işini vezîr-i âzama gördürmeye başladı. Böylece vezîr-i âzamın fonksiyonu büyüdü.

I. Murad tahta çıkar çıkmaz (Mart 1362), Edirne'nin fethi ile de devlet, bir imparatorluk hâline geldi. İki eyâlete ayrıldı. Vezirlerin sayısı da arttı. Gerçek «vezâret-i uzmâ = vezîr-i âzamlık» devresi başladı. 1362'de vezir (vezîr-i âzam), 1360'tan beri Kayserili Sinâneddin Yusuf Paşa idi. Bu târihte Sultan Murad, onun yanına Lala Şâhin Paşa'yı 2. vezîr olarak verdi (1362). Bu sûretle, gerçek bir başbakan yardımcılığı müessesesi ortaya çıkmış oldu. Daha kazasker de tekti ve Dîvân üyesi idi. Meşîhat (şeyhulislâmlık) müessesesi yoktu ve Bursa Müftüsü, en büyük müftü sayılıyordu ama, devlet işleriyle pek de ilgilenmezdi. Devletin kazâ, din ve eğitim işleri, kazasker'in elindeydi. Kazasker, Çandarlı-zâde Halil Hayreddîn Efendi idi (o devirde «Efendi» yerine daha çok «Mevlânâ» deniyordu: Mevlânâ Hayreddin). Bu zat, 1364 eylûlünde «Paşa» sanıyle vezîr-i âzam ve oğlu Mevlânâ Ali (sonradan Vezîr-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa), kazasker oldu. Aynı âileden Dîvân'a 2 üye girmiş oldu.

I. Murâd'ın cülûsu ile velîahdin Dîvân'a girmesi de, beylerbeyi olması da, sona erdi. Bundan böyle —velîahd = ulu-şehzâde dâhil— şehzâdelere ancak sancak beyliği verildi. Fakat şehzâde sancakları, sulh zamânında, bağlı bulundukları eyâletin beylerbeyisine tâbî değil, müstakildi.

Çandarlı-zâde Hayreddin Paşa'nın 22 yıl, 4 aylık (1364 - 1387) sadrâzamlığı, 1323'ten bu yana, Türkiye tarihindeki 2. en uzun iktidardır (ilk vezir olan Alâeddin Paşa'nın sadâretinin daha uzun olduğu sanılıyor : 1323-1348). Lala Şâhin Paşa, hâlâ 2. vezirdi. Bununla berâber, Lala Şâhin Paşa'dan önce, yâni 1362'den az önce Lûlû Paşa'nın 2. vezir olduğu da bâzı emârelerden çıkarılabilmektedir. Bu sûretle Lala Şâhin Paşa, 3. vezir olur. 1386'da Timurtaş Paşa da 3. vezir oldu. Bu sûretle ikinci başbakan yardımcılığı da yerleşmiş bulundu. Lala Şâhin Paşa ile Kara Timurtaş Paşa, Rumeli beylerbeyisi idiler ve bu sıfatla Dîvân'da bulunuyorlardı. Daha açıkçası, sadrâzam dışındaki Dîvân üyesi vezirlerin henüz ayrı görevleri vardı. Az ileride görülecek şekilde, yalnız sadrâzam yardımcılığı ile uğraşan, üzerinde başka görev bulunmıyan gerçek kubbe veziri, henüz yoktu.

Hayreddin Paşa ölünce I. Murad yerine, onun oğlu Çandarlı-zâde Ali Paşa'yı vezir-i âzam yaptı. Ali Paşa 3 kuşak pâdişah devrinde bu görevini 20 yıla yakın (1387 - 1406) devâm ettirdi ki, müddet bakımından bütün Türkiye târîhinde 3.'dür. Yıldırım Bâyezid'in (1389 - 1402) bütün saltanatı boyunca vezir-i âzam, Ali Paşa idi. Kazaskerlikten sonra 3. vezir iken bu göreve getirilmişti. Lala Şâhin Paşa öldü ve Kara Timurtaş Paşa, ölünceye kadar, 2. vezir makamında kaldı. Lala Şâhin Paşa'nın yerine, Ali Paşa'nın kardeşi İbrâhim Paşa (ki sonra sadrâzam olacaktır), 3. vezir oldu. Ve beylerbeyi olmıyan ilk kubbe veziridir. Zîrâ Yıldırım devrinde devletin Fırat'la Tuna arasında genişlemesi, müstakil, başka işle uğraşmaz, sadrâzam yardımcılarına kesin ihtiyaç doğurmuştu.

I. Süleyman devrinde (1402 - 1411), evvelce 3. vezir olan Şihâbeddin Paşa'nın oğlu Murad Paşa, 2. vezir oldu. Amasya'daki Mehmed Çelebi ise önce Halil Paşa'yı, sonra Bâyezid Paşa'yı vezir yaptı. Murad Paşa'nın, Mûsâ Çelebi'nin saltanatında da 2. vezir olarak bulunması muhtemeldir.

I. Mehmed tek başına saltanatı ele geçirince (1413 - 1421), Bâyezid Paşa, Edirne'de vezir-i-âzam oldu. Ünlü mimar Hacı İvaz Paşa 3. ve Çandarlı-zâde İbrâhim Paşa, 2. vezir idiler. Yıldırım'ın son yıllarında 3. vezir olan ve 3 oğlu devrinde aynı postu muhâfaza eden İbrâhim Paşa, Bâyezid Paşa öldürülünce, vezir-i âzamlığa yükseldi. Bu sırada II. Murad da tahta çıkmıştı (1421 - 1451). II. Murâd'ın pâdişah ve Çandarlı-zâde İbrâhim Paşa'nın vezir-i âzam olmasıyle, 1421 yılının sonlarına doğru, Timurtaş Paşa'nın 3 oğlu birden vezir oldu : Gazi Umur Paşa, Oruç Paşa, Ali Paşa. Sonra, Timurtaş Paşa-zâdeler'in üçü birden azledildi. Bu sûretle 1421 sonunda vezir-i âzam dışındaki vezir sayısı 4'e çıktı (vezir-i âzam'la 5 vezir). Timurtaşpaşa-zâdeler'in azli üzerine (bunlar 3., 4., 5. vezir olmuşlardı), Mimar Hacı İvaz Paşa gene 2. vezir olarak kaldı. Lala Yörgüç Paşa, 3. vezir oldu. Sonra İvaz Paşa öldü. Onu Yörgüç Paşa tâkıyb etti. Yerlerine Koca Mehmed Paşa 2. ve Sarıca Paşa 3. vezir oldular (1428).

1429'da Vezir-i âzam Çandarlı-zâde İbrâhim Paşa ölünce, Koca Mehmed Paşa, yerine geçti. Sarıca Paşa 2. vezirliğe yükseldi. Çandarlı-zâde Halil Paşa ise 3. vezir oldu. 1430'da Sarıca Paşa azledilince Halil Paşa 2. ve Kadı Fazlullah Paşa 3. vezir oldular (Halil Paşa, vezir olmadan önce de kazasker sıfatıyle Dîvân'da hükûmet üyesi idi).

1440'ta (nisan) Koca Mehmed Paşa öldü. Yerine 2. Vezir Çandarlı-zâde Halil Paşa, vezir-i âzam oldu. Kadı Fazlullah Paşa, 2. vezirliğe yükseldi. Şihâbeddin Şâhin Paşa 3., tekrar vezir yapılan Sarıca Paşa 4. vezir oldular. Fakat belki bir kaç ay sonra Şihâbeddin Paşa vezirlikten alındı. Faz-

lullah Paşa da öldü. 1441'e doğru Sarıca Paşa 2. ve İshak Paşa 3. vezîr oldular. 1444'te Zağanos Paşa 4. vezîr oldu ise de, 1446'da vezirlikten alındı. (II. Mehmed'in ilk saltanatı : 1444 - 46). Sarıca Paşa da 20 mart 1446'da Zağanos Paşa ile berâber vezirlikten alındı.

20 mart 1446'da eskilerden Vezîr-i âzam Halil Paşa dışında kimse vezîr olarak Dîvân'da kalmadı. 1446-51 arasında Dâvûd Paşa, Dâmâd Karaca Paşa, Paşayiğit-zâde Gazi İshak Paşa, Balaban Paşa, Sinan Paşa, Kasım Paşa, Evrenos-zâde Ali Paşa, Kemal Paşa, vezîr olarak Dîvân'da bulundular ve vezir sayısı 4'ten tekrar 5'e, belki 6'ya yükseldi (vezîr-i âzam dâhil). Bunlardan Kemal Paşa, ünlü bilgin Şeyhulislâm Kemalpaşa-zâde Ahmed Şemseddin Efendi'nin büyük-babasıdır.

1451'de II. Mehmed (Fâtih), 3. defa tahta oturdu. Halil Paşa'yı sadârette bıraktı. İshak Paşa 2., Sarıca Paşa 3., Zağanos Paşa 4., Hâdim Şihâbeddin Şâhin Paşa 5., İbrâhim Paşa 6. vezîr oldular. Önce 5 vezir varken, 1452'de II. Mehmed, Lala İbrâhim Paşa'yı ilk defa 6. vezir yaptı. Kubbe vezirlerinin sayısı —sadrâzam'la berâber— 6'ya yükseldi.

1453'te Istanbul'un fethinden hemen sonra Çandarlı-zâde Halil Paşa azil ve idâm edildi. Dâmâd Mehmed Zağanos Paşa, vezîr-i âzam, Mahmud Paşa 2., İshak Paşa 3., Şihâbeddin Paşa 4., İbrâhim Paşa 5. vezîr oldular. 1456'da Zağanos Paşa azledilince Mahmud Paşa vezîr-i âzam, İshak Paşa 2. vezîr oldular. Zağanos'la berâber Şihâbeddin Paşa da azledildi. İbrâhim Paşa ise daha 1454 ağustosunda azledilmişti. İbrâhim Paşa'nın yerine meşhur şâir Ahmed Paşa önce 5., Mahmud Paşa kabinesinde ise 3. vezîr oldu. Ünlü edib Sinan Paşa da bu kabinede 4., Dâmâd Kara Mustafa Paşa 5. vezîr oldular. Sinan Paşa'nın bir ara vezîr-i âzam olması da muhtemeldir; Nasreddin Hoca torunlarındandır.

Fâtih devrinde (1451 - 1481) dîğer vezirler : Hamza Beyoğlu Dâmâd Kara Mustafa Paşa (2. vezîr, 1482'de öldürüldü), Ayas Paşa (20.VI.1481'de şehîd), Hâdim Süleyman Paşa, 1479'da şehîd düşen Özguroğlu İsâ Paşa, Otlukbeli'nde şehîd olan Has Murad Paşa.

II. Bâyezid devri (1481 - 1512) : İskender Paşa (vezir : 1489, 1506'da öldürüldü), Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Dâvud Paşa (VII.1502'de vezir, 1505'te öldü), 1498'de vezîr olan Yâkub Paşa (1502'de öldü), 1501'de emekli olan Fenârî-zâde Ahmed Paşa, 1483'te vezîr olan Hızır Beyoğlu Mehmed Paşa (1499'da öldü), 1505'te vezîr olan Dâmâd Yahyâ Paşa. Sonra vezîr-i âzam Çandarlı-zâde II. İbrahim Paşa şubat 1482'de, Hızır Bey-zâde Mehmed Paşa'nın yerine 3. vezir, 1487 ocağında 2. vezir ve Ali Paşa 3. vezir oldu, 1498 temmuzunda sadrâzam oluncaya kadar 2. vezirlikte kaldı.

Yavuz devri (1512 - 1520) : Kapdân-ı Deryâ Dâmâd İskender Paşa (Mustafa Paşa'nın yerine 2. vezîr : 18.12.1514, idâmı : 18.8.1515). 2. Vezîr Zeynel Paşa (1520 ekiminde emekli), 13.VIII.1518'de ölen 3. Vezir Hoca - zâde Mehmed Paşa, 2. Vezir Dâmâd Çoban Mustafa Paşa (28.III.1529'da öldü), 9.I.1516'da idâm edilen Hüseyin Paşa.

Kaanûnî devri (1520 - 1566) : 1525 kasımında idâm edilen 2. Vezîr Dâmâd Ferhad Paşa, 6.X.1553'te 2. vezîr olan İbrahim Paşa, 22.XII.1547'de 4. ve sonuncu vezîr, sonra 3. vezîr olan ve 6.X.1553'te azledilen Haydar Paşa, 1520 ekiminde 4. vezirliğin ihdâsı ile 4. vezir ve 28.III.1529'da 2. vezîr olan Lala Kasım Paşa, 1537'de 3. vezîr olan Mehmed Paşa, 1541'de 4. vezîr olan Husrev Paşa, sonradan 2. vezîr olan Pertev Paşa, 1535'te vezîr, 1536'da 2. vezîr olan ve 15.VI.1537'de ölen Mustafa Paşa.

II. Selim devri (1566 - 1574) : 2. Vezir Dâmâd Gazi Piyâle Paşa (meşhûr amiral), Dâmâd Zâl Mahmud Paşa.

III. Murad devrinden (1574 - 1595) itibaren bu en yüksek pâyeyi alanlar çoğalır. XVII. asırda aynı anda sayıları 30, 40 ve daha fazlaya çıkar.

İlk defa eyalet valisi olan vezir, 1520'de Mısır beylerbeyiliğine getirilen Vezir Çoban Mustafa Paşa'dır. Ondan önce eyalet beylerbeyilerine vezir pâyesi verilmemiştir. (ilk devirde Dîvân'a beylerbeyi-vezir olarak girenler hâriç). Mısır, başlı başına bir imparatorluk olduğu ve dünyanın 3. büyük devleti iken Türkiye'ye katıldığı için, ehemmiyetine dayanılarak böyle yapılmıştır. XVI. asrın ortalarında ve sonlarında sırasıyle Bağdad, Budin, Yemen, Tebriz, Rumeli beylerbeyilerine de vezir pâyesi verildi. XVII. asırda, Bosna'dan başlıyarak, Anadolu ve diğer bâzı eyaletlere de vezir pâyesinde beylerbeyiler gönderildi. Vezir sayısı aynı anda XVII. asra kadar 10'u geçmezken, XVII. asırdan itibaren sayıları çoğaldı.

II. Bâyezid devri (1481 - 1512) Türk imparatorluğunu Fransızca yazdığı bir eserle *(Petit Traicté de l'Origine des Turcqz)* çok iyi tasvîr eden Bizans prenslerinden Théodore Spandouyn Cantacasin, «3 veya 4» (s. 80) vezîr olduğunu söyler. Herbirinin yıllık tahsisatının 25.000 duka altını olduğunu (s. 82) ilâve eder ki, bugünki paramızla 75 milyon TL.'dır. Bu, bütün dairelerini idare etmeleri için verilen tahsisattır. Vezir Dâvûd Paşa'nın öldüğünü, bir milyon duka altını (3 milyar TL.) ve topraklar, değirmenler, köyler, atlar, antikalar bıraktığını zikreder (s. 84). Vezir saraylarının muhteşem olduğunu söyler ve misal olarak —vezîr-i âzam da olan— İshak Paşa'nınkini anlatır (s. 181-2) :

Paşa'nın 500 kölesi vardır. Bunların 200 küsuru, altın işlemeli elbise giyerler. Gençliğinde çok fakir olduğunu, bu ihtişama padişah sayesinde kavuştuğunu, herkesin de kendisi gibi aynı dereceye yükselebileceğini, İshak Paşa, her ziyaretçisine anlatır.

XVIII. asrın sonlarında, vezirlerin eski ihtişamları eksilir ve gittikçe vezirler, devletin alelâde memurları hâline gelirler, böylelikle imparatorluk devri sona erer. Cevdet Paşa, haklı olarak, XVIII. asrın sonlarındaki vezirlerin, daha eski devirlerdeki beylerbeyilerden servet ve kudretce aşağı olduklarını kaydeder (IV, 254).

Ali Rızâ Bey, Sultân Abdülazîz Han devri vezirlerinden Mustafa Fâzıl Paşa'nın konağında 45 Türk ve 45 Avrupalı aşçı bulunduğunu anlatır ama (s. 180), bu zenginlik, devrin diğer vezirlerinde yoktur, Paşa'nın şahsen milyarder olmasıyle ilgilidir ve istisnâîdir.

Vezirlerin çocukları, mutlaka bir devlet görevine yerleştirilirlerdi. Ya zeâmet verilir, ya Saray'a Enderûn'a alınırdı. Vezirle-

rin de emeklilikleri vardı. Beylerbeyi ve vezîr oğulları hakkında «vâcibü'r-ri'âye» saygı tâbiri kullanılırdı. Bu en yüksek görevlilerin oğulları önce Saray-ı Hümâyûn'da müteferrika olur, sonra istidatlarına göre gittikçe yükselirlerdi. *Fâtih Kaanûn-Nâmesi*'ne göre vezîr-i âzam oğullarına müteferrika olarak günde 60, vezîr oğullarına 50, beylerbeyi oğullarına 45 akça maaş verilirdi. Bu maaşlar aylığa çevrilirse, bugünki değerleri sırasıyle 108.000, 90.000 ve 81.000 TL. eder ve bugün Türkiye'de cumhurbaşkanı dahil, hiç bir görevlinin alamadığı maaşlardır. Paranın iştirâ değerinin düştüğü sonraki asırlarda tabiî bu maaşlar da düşmüştür.

Vezirlerin emekli maaşları XVIII. asrın sonlarında (d'Ohsson, VII, 257) yılda 5 - 6 bin kuruş, yâni ayda bugünki parayla 130.000-155.000 TL. idi. Bir vezîr emeklisinin bile ne demek olduğu, haysiyetinin nasıl korunduğu görülüyor. Onun içindir ki Atatürk, bir gün bakanlıkta bulunanın bile hayatının sonuna kadar 1930'ların parasıyle ayda 1.000 lira alması esâsını koymuştu. 1950'de kaldırıldı.

Padişahın şahsında devlet, vezirlerin piramidin zirvesini teşkîl ettikleri yüksek görevlilere çok şey verirdi ama; bunları geri de alabilirdi. Suçlu vezirlerin mallarının ve servetlerinin müsâderesi, bir müessese hâlinde yerleşmiş ve bilhassa inhitat asırlarında çokça kullanılmıştır. Suçlu vezîrin kafası kesilirken serveti de hazîneye alınırdı. Yahut vezir sadece azl edilir, kafasını kurtarır, yalnız serveti müsâdere edilirdi. Müsâdere tamam olduğu gibi kısmî de olabilirdi. Devlet, vezîrin mirascıları ile âdetâ serveti paylaşırdı. Yalnız müsâderenin, hassaten rüşvetle servet yapmış vezirlere ve başka yüksek görevlilere tatbik edilen bir ceza olduğunu hemen ilâve etmem lâzımdır. Serveti meşrû olan veya babadan kalan bir vezîrin mallarının hazineye alınması, son derece nâdirdir. Şu veya bu şekilde, çok iğrenç olan bu âdet, ilk defa Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa'nın emriyle 1534'te defterdâr (maliye nâzırı) İskender Çelebî'ye tatbik edilmiştir ve bir gayz eseri olan bu çirkin olay, zâten İbrahim Paşa'nın kendi başını da yiyen sebeplerden biri olarak, tarihlerimizde itina ile kaydedilmiş ve reaksiyonu çok büyük olmuştur. Bu olaydan sonra tam 109 yıl müsâdere olayı görülmez. İkinci olay, 1643'te geçer. Bu defa bu menfûr cezâyı Vezîr-i âzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa, 2. Vezir Silâhdâr Mustafa Paşa'ya tatbik etmiştir ve maalesef bu ceza da bir kin eseridir. Kara Mustafa Paşa'nın açtığı bu yol, devlet hazinesine câzip görünmiye başlamıştır. 1836'ya kadar 187 yıl bu cezanın uygulandığı görülür. Son defa olarak 1836'da II. Mahmud, bir Yahudi bankerin servetini hazineye aldırtmış, ondan sonra bu

ceza tarihe karışmış, esasen anayasa hükmünde olan 1839 Tanzimat Fermânı ile zâten resmen yasaklanmıştır (Zıyâ Karamürsel, *Osmanlı Malî Tarihi,* 85, not).

İmparatorluğun başlangıcında, klasik devresinde, sonlarında, tâ düşünceye kadar, «vezir» pâyesi, pek muhterem bir mertebe sayılmıştır. Gerçi vezir sayısının aynı anda 10 adedini asla geçmediği XVI. asrın cihan imparatorluğundaki vezîr ile, 1908'de sayıları 99'a çıkan vezîr-müşirler aynı şey değildir. XVI. asır vezirlerinin kudreti, büyük Avrupa hükümdarlarının kudretlerine eş, bir çok ahvalde üstündür. Ama 1908'in tam 99 vezir-müşîri, ancak Avrupa'daki kontlar gibidir; bunları Avrupalı markiler ve düklere eş tutmak mübalağalı olur. İşte devlet, o noktadan bu noktaya gelmiştir. Daha 1894'te vezir-müşir pâyeliler tam 100 idi. Bunun rekor olduğunu sanıyorum. 1880'den itibaren II. Abdülhamîd, bu pâyeyi epey dağıtmıştır. Amcası Abdülazîz (1861 - 1876) devrinde sayıları mahduttu, hele babası I. Abdülmecîd devrinde (1839 - 1861) çok az ve çok titizlikle verilen bir rütbe idi. Üstelik II. Abdülhamîd'in 100 vezir ve müşîrine, bir de eşit derecede sayılan kazaskerleri eklemek lâzımdır. Bunların da sayıları 1894'te 28 ve 1908'de 46 idi.

Vezir, kafası kesileceği âna kadar vezir muamelesi görürdü. Diğer yüksek görevliler de öyle. Bir pâye sahibine, daha aşağı rütbe sahibi tarafından hiç bir zaman hakaret, hattâ saygısızlık edilemezdi. Her şeyin altüst olduğu ihtilâl zamanları hâriç tabiî... Her görevli, ancak daha üst pâyeli bir görevli tarafından azarlanabilirdi.

IV. Sultan Mehmed, Polonya'da Çehrin kalesini alamıyan Serdâr Vezîr İbrahim Paşa'ya çok kızmıştı. Edirne'ye huzûruna çağırdı ve ağır suretle azarladı. Hırsını alamıyarak: «kaldırın şu kâfiri!» dedi. «Huzûrumdan çıkarın» mânâsına söylenmiş bu sözü Bostancıbaşı Kuşçu Mustafa Ağa (ki kendisi bizzat beylerbeyi = orgeneral derecesindeydi), Paşa hakkında îdâm irâdesi verildi sandı. Vezîr'i hakaretle omuzundan tutup dışarıya sürükledi. İbrahim Paşa, gördüğü muameleyi sadâret kaymakamı 3. Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya anlatarak şikâyet etti. Merzifonlu, Bostancıbaşı'nı çağırttı:

— Bre mel'ûn eşşek, dedi; senin ne haddindir pâdşâhın vezîrine böyle eziyyet etmek? Vüzerâdan birinin katli fermân olunsa bile, kılıc altına gelinceye değin ırz-ı pâdşâhî olmağla ana ri'âyet ve izzet-ü ikrâm lâzımdır! (Silâhdâr, I, 669).

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Bostancıbaşı'ya kanunu ha-

tırlatıyor ve gayrı kanunî hareket ettiği için çok ağır şekilde azarlıyordu.

Başarı gösteren vezîr-i âzam, vezir ve beylerbeyilerine padişah ihsânı açıktı. Bu ihsan cömert ve şâhâne olduğu kadar çeşitli idi de. XIX. asırdan önce nişan ve madalya yoktu. Zafer kazanan kumandanlara padişah ya başlarına, kavuklarının üzerine koymak üzere mücevherli çeleng veya mücevherli kılıç gönderirdi. Çeleng ve kılıç, büyük merasimle paşaya verilirdi. Bazan padişah o paşaya «Gazi» unvânını verirdi. Bu unvan son defa olarak 1921'de Sakarya zaferinden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Atatürk'e verilmiştir. XX. asırda bile o kadar büyük bir unvandır ki, 1921 - 1934 arasında 13 yıl Atatürk, yalnız «Gazi» diye anılmıştır. «Mustafa Kemal Paşa» olduğu unutulmuştur. Tâ «Atatürk» soyadını alıncaya kadar. Bugünki neslin yalnız «Atatürk» olarak bildiği Türkiye cumhuriyetinin kurucusu, şu tarihlerde şu adları taşımıştır:

27 kasım 1911'e, 30 yaşına kadar «Mustafa Kemal Efendi», bu tarihten 1 nisan 1916'ya kadar 4 yıl, 4 ay, 4 gün «Mustafa Kemal Bey», bu tarihten 19 eylûl 1921'e kadar 5 yıl, 5 ay, 18 gün «Mustafa Kemal Paşa», bu tarihten 24 kasım 1934'e kadar 13 yıl, 2 ay, 5 gün «Gazi», bu tarihten ölümüne kadar 3 yıl, 11 ay, 16 gün «Atatürk».

Padişah, muzaffer kumandanları mücevherli hançer, kürk, «hıl'at» denilen kürklü hırka, mücevherli sorguçla da taltîf ederdi. Bunların hepsi nişan mahiyetindeydi. Ayrıca nakden ihsanda bulunur, tahsisâtını arttırır, konak ve saray hediye edebilir, cariye ve köle yollardı. En büyük taltif ise, paşayı bir sultan'la evlendirmekti. Vezîr-i âzam olamıyan vezirler arasında pek çok «dâmâd paşa»lar vardır, burada sayılamıyacak derecede çoktur. Bir sultan'la evlenen şahsa, hiç rütbe taşımadığı hallerde bile def'aten vezirlik ve müşirlik verildiği görülmüştür. Zevcleri vezîr olmıyan sultanlar çok azdır.

Vezir rütbesindekiler, istisnasız «paşa» sanıyle anılmışlardır.

Vezirlerin de, çok kalabalık maiyetleri olurdu. Muhteşem konak ve saraylarda otururlardı. Seyahat ve gezintilerinde kendilerine yaya olarak refakat eden ayak uşaklarına «şâtır» denilirdi (Baron de Tott, I, 74, n. 1). Daha sivil ve üniformalı pek çok adamları, hattâ birlikleri vardı. Bir vezîrin kâhya veya kedhudâsı, her şeylerinden mes'ûl olan en yakın adamı idi.

Ayrıca her vezîrin mühürdârı, hazînedârı, divitdârı, muhâberesini idare eden dîvân efendisi, haremde harem ağaları vardı. Bâzıları çok geniş ölçüde şiiri, musikiyi, hattı, edebiyatı, ilmi himâye

ederlerdi. Bâzıları tarîkatlere muhibb olur ve şeyhlerine çok ikrâm ederlerdi. Dâmâd olan vezirlerin saraylarının gerçek sahibi ise kendileri değil, zevceleri sultân-efendi idi ve böyle vezir ikametgâhları, gerçekten saraydı.

Vezirlerin her şeyleri protokole bağlanmıştı. Bu protokol, imparatorluğun sonuna kadar devâm etti. Tanzimat'tan sonrası için Ali Rızâ Bey şöyle diyor (s. 178) :

«Yaz ramazanlarında nâzır, vezir ve büyükler, yalılarında bulunurlardı. Vezirler beşer, bâlâlar dörder, ûlâ evvelleri üçer, ûlâ sânîleri ve mütemâyizler ikişer çifte kayıklara binerlerdi. Teşrîfat (protokol) bu idi. Nâzır olan vezirlerin maiyyetlerinde bir yâver ve iki çavuş bulunması yine teşrifat îcabındandı. Akşam üzeri takım takım kayıklar birbirini tâkıyb eder ve vezir kayıklarında tüfekli ve palaskalı çavuşlar kıç üstünde, yâver de paşa ile aşağıda otururdu. Kayıkta bulunan ağalardan biri efendisinin çubuğunu doldurup vermek, öteki de şemsiye tutmakla mükellefti. Şemsiye renginin kırmızıdan başka olması şarttı. Çünki kırmızı şemsiye tutmak, padişaha mahsustu. Bir de Saray-ı Hümâyûn'un veya nâzırlardan birinin yalısı önünden geçerken şemsiye kapamak, hürmet icabı idi. Kayıkçıların elbiseleri bürümcükten gömlek, beyaz şalvar ve beyaz çoraptan ibâretti. Sonraları sırmalı kolsuz yeleği gömlek üzerine giydirmek âdet olmuştu».

Cihan Devleti Devrinde Vezîr Olmanın ve Rütbe Atlamanın Zorluğu

XVI. asır sonlarına kadar devletten rütbe almak, bir rütbe yükselmek, çok zor işti. Çok büyük başarılara bağlıydı. Hele vezîr olmanın âdetâ imkânsız kılındığını, üçü de Kaanûnî devrine ait şu örnekler, açık şekilde ortaya koyar :

Barbaros Hayreddin Paşa, tarihin belki en büyük amiralidir. Preveze gibi tarihin belki en büyük açık deniz muhârebesini kazanmıştı. Daha pek çok açık deniz muhârebesinin yenilmez kumandanı idi. Akdeniz'i Türk gölü hâline getirmişti. Cezâyir hükümdârı iken, kendi arzusuyle, hiç bir zorlama ve en küçük tehdîd olmaksızın, ağabeyiyle berâber fethettikleri bu çok mühim ülkeyi, devlete hediye etmişti. Avrupa'da sanı «Cezâyir kralı = Roy d'Alger» idi. Avrupa'da itibârı, büyük bir hükümdar itibarı idi. Kaanûnî'nin en yakın müşâviri derecesine yükselmiş, padişah katında nüfuzu, İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra gelen bütün vezîr-i âzamların nüfuzunun üzerine çıkmıştı. Böyle bir adama ve-

zirlik (büyük-amirallik) verilmedi. Barbaros Hayreddin Paşa, beylerbeyi (oramiral) olarak öldü.

Piyâle Paşa, Preveze'den sonra Türkler'in tarihleri boyunca kazandıkları en büyük açık deniz muhârebesi olan Cerbe zaferini kazanmış, bir Avrupa armadasını Akdeniz'in sularına gömmüştü. Kendisine vezirlik (büyük-amirallik) pâyesi verilmesi için Dîvân, padişaha arzda bulundu. Kaanûnî, arzı reddetti ve şu sebepleri gösterdi : Kapdân-ı Deryâ Piyâle Paşa, 2 yıl önce beylerbeyi (oramiral) olmuştur. İki yıl sonra devletin en yüksek rütbesine yükselirse, rütbelerde, bilhassa vezirlik rütbesinde tedennî baş gösterir, vezirliğin itibarı azalır. Ancak çok büyük Cerbe zaferini kazandığı için, kendisini şahsen taltîf edecektir. Öyle yaptı. Torunu Gevherhân Sultân ile evlendirdi. Piyâle Paşa, sonradan II. Selim zamanında vezir (büyükamiral) oldu ve 2. vezirliğe kadar yükseldi; vezîr-i âzam olamadan öldü.

Gazi Balı Paşa, 1532'de Kaanûnî'ye müracaat ederek, kendine vezirlik (mareşallik) pâyesi verilmesini istedi. Kaanûnî, nâzikâne bir hatt-ı hümâyûn göndererek Balı Paşa'nın arzusunu reddetti. Balı Paşa, padişaha gönderdiği ve vezirliği hakk ettiğini ileri sürdüğü nâmede ezcümle şöyle diyordu : Şimdiye kadar 18 kale fethettim. Düşmanla (Almanlar'la) hangi muhârebeye girdimse kazandım. Bu muhârebelerde cem'an 60.000 düşman askerini öldürdüm. Pek çoğunu esîr aldım ve esir aldıklarımdan 30.000'ini Istanbul'a Tersâne-i Hümâyûn'da işçi olarak çalışmaları için yolladım. Ancak vezirliği hakk ettiğini bu sebeplerle ileri süren Paşa, bunlardan çok daha mühim olan ikisini teeddüben ve tenezzül etmediği için yazmamıştır : Kendisi Kaanûnî'nin halasının oğludur, padişah Paşa'nın dayısı olan Yavuz Sultan Selîm'in oğlu olmaktadır; yâni hem Kaanûnî, hem Balı Paşa, II. Bâyezîd'in iki torunudur. Paşa'nın babası olan II. Bâyezîd'in dâmâdı, Yavuz ve Kaanûnî'nin eniştesi vezir Gazi Yahyâ Paşa, Balkanlar'da çok büyük hizmetler görmüş ve büyük hayır eserleri yaptırmış bir askerdir. Balı Paşa'nın da Balkanlar'da çok büyük para harcıyarak yaptırdığı muazzam hayır eserleri vardır, fakat tabiî bunu zikretmeyi aklından geçirmemiştir, çünki «fî-sebîl'İllaah» Tanrı yolunda yapılmışlardır ve dünyevî pâyeler için ileri sürülemezler. Balı Paşa'nın nâmesinde padişaha hatırlatmaktan çekindiği ikinci husus, tarihin en büyük meydan muhârebelerinden biri olan Mohaç'taki 6 yıl önceki başarısıdır. Balı Paşa, bu muhârebede, Kaanûnî'den sonra en büyük rolü oynıyan kumandandır. Fakat bu hususu «dayımın oğlu padişah, Mohaç zaferini kazanmaktaki şerefi kendisiyle paylaşmak istediğimi düşünür» endişesiyle bilhassa belirtmemiş-

tir. Kaanûnî'nin, kardeş çocuğu oldukları kendisi gibi 37 yaşlarında olan Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümâyûn'dan bâzı parçalar nakledeceğim. Bir cihan devleti hükümdârının mentalité'sini göstermesi bakımından karakteristiktir ve içinde hayrete şâyân cümleler vardır :

«Ber-hudâr olasın. İki cihânda yüzün ak, ekmeğim sana helâl olsun... Sen bize bunca hıdmeti ve iyiliği eyledin... Ammâ daha bir tuğ (üçüncü tuğ yâni vezâret tuğu) zamânı değildir... Askere ri'âyet eyliyesin. İhtiyârlarını baba bilesin. Daha aşağılarını kardeş bilesin. Daha aşağılarını oğul bilesin. Oğullarına merhamet-ü şefkat edesin. Kardeşlerine ikrâm eyliyesin. Babalarına tâ'zîm-ü tekrîm eyliyesin. Asker-i İslâm'a bir vech ile muzâyaka (sıkıntı) çekdirmiyesin. Ve ol diyârlarda (Almanya serhaddinde) mütemekkin olan ibâd'Ullaah fukârasını gözliyesin. Sadakaya muhtâc bulunanların, Beytü'l-Mâl-i Müslimîn'den (devlet hazînesinden) kisvetlerin ve harcların ve zahıyresin (giyecek, ihtiyaç ve yiyeceklerini) göresin. Fukarâ, Hakk-ı Ta'âlâ'nın kuludur. Beytü'l-Mâl-i Müslimîn (devlet hazînesi ise), ibâd'Ullaah'ın (halkın) hakkıdır... Benim hayr-ı du'âm ile.. Hakk.. uğurun açık eyliye ve kılıcın keskin eyliye ve... seni muzaffer eyliye!...».

Bu hatt-ı hümâyûn, bir cihan devletinin hangi mantık ve düzenle kurulabildiğini gösteren çok bâriz bir vesikadır. Bir hükümdâra milletin «Kaanûnî» sıfatını takabilmesi için, o hükümdârın nasıl davranmış olduğunu açıklar. Gazi oğlu gazi ve üstelik sultanzâde, padişah torunu bir büyük kumandana, ihtiyar askere «tâ'zîm-ü tekrîm» etmesini tavsıye, o asrın mantığı içinde mûcizeye benzer bir tavsıyedir. Zîra «tâ'zîm», «hürmet» kelimesinin mânâsının çok üzerinde bir mânâ taşır, tam medlûlü «ululama»dır. Ve ihtiyar, öteki cihana çok yaklaşmış bir hükümdar bu nasihatlerde bulunabilir. Fakat bu ağırbaşlılık, bu hikmetler, 37 yaşında cihana hâkim genç bir hükümdardan çıkmaktadır. «Devletin hakiki efendisi köylüdür» sözünü de XVI. asırda söyliyebilen bu hükümdar, Türk tarihinin en büyük ve dehâ sahibi kumandanlarından biri olan Gazi Balı Paşa'ya, herhalde kendisi gibi onun da Fâtih Sultan Mehmed'in torununun oğlu olduğunu hatırlıyarak bir kaç yıl sonra istediği vezir pâyesini vermiştir. 1543'te henüz genç yaşında Budin beylerbeyisi (Macaristan umumî valisi) olarak ölen Sultan-zâde Gazi Balı Paşa, ölümünden bir yıl önce, XVI. asrın en büyük meydan muhârebelerinden biri olan Budin zaferini kazanmış ve çok büyük bir Alman imparatorluk ordusunu mahvetmişti. Ondan sonra kardeşi ve yeğeni de Budin beylerbeyisi oldular.

Hatt-ı hümâyûnun tam metni için bk. *Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi,* VIII-1, III.1950, s. 227-31.

İşte XVI. asırda vezirlik buydu. Kimlere «henüz» vezirliğin fazla görüldüğünü yukarıdaki üç misal anlatır. Bunlar derecesinde kesin olmamakla berâber, daha pek çok misal getirmek mümkindir.

Bir memurun nasbı gibi, azli de mühim hâdiseydi. Delile bağlanmış suçu olmıyan memur azledilemez, azl edilen bir daha devlet hizmetinde kullanılmazdı. Padişah, nisbeten küçük memurların bile azline dikkat ederdi. Azl edilmesi icab eden bir memurun nasıl olup da o memuriyete getirildiği, kimin tâyin ettiği bile araştırılırdı. Liyâkatsizliğinden dolayı bir müderrisi (profesörü) azleden kazaskerini Kaanûnî Sultan Süleyman, kendisi gibi çok terbiyeli bir padişahın ağzından çıktığı takdirde pek ağır sayılacak şu sözlerle azarlamıştı :

— Böyle fazîleti olmıyan ve şer'î mesâili bilmiyen adamları niçün bu dereceye çıkardınız ve istihkaakını arz ile medreseye tâ'yîn etdirdiniz? (Atâyî, *Zeyl-i Şakaaık,* 40).

XVI. asrın sonlarında bu düzen bozulur. Sonra bozuldukça bozulur. En değersiz adamların akıl almaz mevkı'lere, meselâ sadârete, serdârlığa gelebildikleri görülür. Binlerce misal vardır. Siyasî tarih kısmımızda haylisi zikredilmiştir. Hattâ, üstün vasıfları olan devlet adamlarını bilhassa iktidara yükseltmiyen bir ortamın teşekkül ettiğine Cevdet Paşa dikkat etmiştir (I, 61) : «Nizâm-ı devlete halel ve tabâyî'-i millete kesel geldikde, böyle gayûr ve mukdim zevâtın sevilmemesi emr-i tabî'îdir».

Ve bu ortam devam ede ede nihayet ortaya meşhur «kaht-ı ricâl» tâbiri çıkar. «Devlet adamı kıtlığı» demektir. 1870'lerde başlar. Bir asrı geçti. Hâlâ devâm ediyor. Zirâ devlet adamı yetiştiren, yetişmiş devlet adamını muhâfaza edebilen mekanizmaya devamlı çubuk sokulmuş, bu mekanizma asla işliyememiştir.

Kâhya Bey

Dîvân-ı Hümâyûn'un başkanı olan vezîr-i âzam'ı, üyeleri olan kubbe vezirlerini ve umumiyetle vezirleri anlattık. Şimdi Dîvân'ın diğer bir üyesinden, Kâhya Bey'den bahsetmek istiyorum. Kendisi, klasik devirde, sadrâzamın en yakın yardımcısı ve bugünki anlayışımıza göre dâhiliye nâzırıdır.

Son kâhya Bey, Vezir Pertev Paşa'dır. Resmî adı «kedhudây-ı sadr-ı âlî» ve daha Türkçe olarak «sadâret kedhudâsı», 1835'te «umûr-ı mülkiyye nâzırı» ve 1837'de de «dâhiliyye nâzırı» adını

aldı. Cumhuriyet devrinde dâhiliye nâzırı, dâhiliye vekili, sonra iç işleri bakanı oldu. Dâhiliye nezâreti bir ara kaldırıldı ve işleri sadrâzama ve sadâret müsteşârına bağlandı. Eyâlet sistemi olduğu, bugünki Türkiye'den defalarca büyük olan koca imparatorluk 20 kadar eyâlete ayrıldığı için, eyâlet vâlîleri, doğrudan doğruya sadrâzamdan emir almıya başladılar. Fakat bir müddet sonra valilerin mercii olarak yeniden dâhiliye nezâreti kuruldu.

Sadâret kedhudâsının özel kalem müdürüne «kâhya kâtibi» denilirdi. Emrinde 25 kâtib vardı (Hammer, XVII, 45). Sadrâzamın özel kalem müdürüne ise «sadâret mektûbcusu» denilirdi. Bunun da ilk âmiri sadâret kedhudâsı idi. Sadâret mektubcusunun emrinde 30 kâtib çalışırdı (d'Ohsson, VII, 169 - 70).

Dîvân-ı Hümâyûn'un diğer üyelerinden, nişancı ve reîsülküttâb'dan, hemen bundan sonraki bahiste, defterdâr, kapdân-ı deryâ ve yeniçeri ağasından da maliye, donanma ve yeniçeri ocağı bahislerinde bahsedilecektir.

Osmanlı hükûmetinin nasıl ve hangi görevlilerle işlediği, aşağıdaki bahislerle ortaya çıkacaktır. Şimdi bakanlık dediğimiz her kısmın ayrı teşkilâtı ve görevlileri vardı. Yalnız hükûmet toplantılarında çalışanlara «dîvân-ı hümâyûn kâtibleri» denilirdi. Bu bahiste temâs ettiğimiz gibi, titizlikle seçilirlerdi. Sayıları 100 kadardı. 50'sine «kâtib», 20'sine «şâkird», 30'una «mülâzim» denilirdi. Asıl kâtiplerin 50 kişi oldukları, diğer 50'sinin kâtipliğe namzet yardımcılar olduğu anlaşılır. Kâtiblerden biri ölünce büyük oğlu, eğer o gereken vasıfları taşımıyorsa diğer bir oğlu yerine tâyîn edilirdi. Eğer ölen Dîvân-ı Hümâyûn kâtibinin oğlu küçükse, gerekli tahsilini bitirdikten sonra babasının mesleğine girme hakkını hâizdi. Nâdiren dışarıdan kâtib alınırdı. İngiltere'de hasıl deniz subaylığı ve diplomatlık, Prusya'da subaylık asırlarca, hattâ günümüze kadar irsî olmuşsa, Osmanlı devletinde de bâzı meslekler böyleydi. Bunun sebebi devlet güvenliği ve mesleğin kalitesini muhâfaza etmek endişesi idi.

IV

DIŞ İŞLERİ

Nişancı ve Reîsülküttâb

Devamlı büyüyen, bütün dünya devletleri ile hayatî menfaatleri olan, çok büyük ülkeleri, hattâ iklimleri elinde tutan bir imparatorlukta dış işleri, çok mühimdi. O kadar mühimdi ki, bizzat padişah ve sadrâzam dış politika ile uğraşırlardı. Dış politika, bir bakana emniyet edilemiyecek derecede mühimdi. Bu, padişahla sadrâzamın ve Dîvân-ı Hümâyûn'un işiydi. Dış politikada kararları ancak bunlar alabilirlerdi. Ancak dış yazışmalara bakan büyük bir büro icab ediyordu. İşte bu büronun başında «reîsü'l-küttâb» yâni «kâtiblerin reisi» ve onun âmiri olarak da nâmelere padişah mührü basarak son tasdik formalitesini tamamlıyan nişancı bulunuyordu.

İşte dış işleri bakanlığı, bu nişancı ve reîsülküttâb'ın âmiri bulunduğu teşkilâttan doğdu.

Gerek nişancılığın, gerek reîsülküttâblığın menşei, Selçuklular yoluyle Abbâsîler'e kadar çıkar. «Nişancı» Türkçe bir kelimedir. Bunun yerine «tuğrâî», «nişânî» ve bilhassa «tevkı'î» de kullanılmıştır. Tuğrâî, padişahın tuğrasını çekmiye salâhiyetli, «tevkı'î» de yazışmalarda son imzayı (tevkı') atmıya yetkili yüksek görevli demektir. «Nişân» da aynı mânâdadır. Dîvân-ı Hümâyûn'dan çıkan kararları, kanunlar ve yazışma usulleri dâhilinde kaleme almak, icâb eden kimselere göndermek, «nişancı» denilen, bizzât Dîvân-ı Hümâyûn'un yâni hükûmetin üyesi bulunan devlet bakanına aitti. Tabiî bunu şahsen değil, bir bakanlık teşkilâtı neyi icâb ettiriyorsa, o derecede geniş bir teşkilât vasıtasıyle yapardı. Fakat onun görüp tasdik etmediği hiç bir ferman ve kanun yürürlüğe konulamazdı. Nişancılar, kalemiyye denilen sınıftan yetişirlerdi. «Çelebî, Efendi, Paşa», ne olursa olsun, nişancı, protokolde beylerbeyine eşitti, vezirlik verilenleri de çoktur. Bir Dîvân-ı Hümâyûn kâtibinin yükselebileceği en yüksek görevdi. Bugünki İngiltere'de mühr-i has lorduna (lord chancellor) benzer ki, protokolde başbakandan (prime minister) sonra gelir.

Nişancılık görevi, Fâtih devrinde başlar. 1453'ten 1650'ye kadar 2 asır nişancı, hâriciye nâzırı, dış işleri bakanı durumundadır. Reîsülküttâb da dış işleri genel sekreteridir. 1650'de kanunda değişiklik yapılır : Nişancı protokolde gene reîsülküttâb'dan önce gelmekle berâber, dış politikaya ait işler tamamen reîsülküttâb'a bağlanır, nişancı yalnız diğer kanunî işleriyle uğraşır. 1650'den itibaren gerçek dış işleri bakanı, gene kalemiyye'den gelen reîsülküttâb efendi'dir.

Bu teşkilâtın, Abbâsî devletinin son zamanlarında kurulan ve doğrudan doğruya «vezîr» denilen başbakana bağlı bulunan Dîvânü'l-İnşâ «(inşâ», «nesir, yazı» demektir), «Dîvânü'l-Azîz» («azîz», «vezîr»lere verilen bir lakabdır, «âsaf» gibi) denilen şansölyelikten doğduğu muhakkaktır. Bu teşkilâtın başındaki nişancı'ya da Abbâsîler'de «sâhibü'l-dîvâni'l-inşâ» veya «reîsü'l-dîvâni'l-inşâ» deniliyordu. Bu zât, dış politika işlerini de elinde tutan gerçek bir hâriciye nâzırı idi (C. Zeydân, *Medeniyyet-i İslâmiyye Târîhi,* I, 229a-b).

«Hazîne-i Evrak» denilen devlet arşivi, nişancı'nın emrindeydi ki, bundan sonraki bahsimizde göreceğiz.

Nişancı'nın başında bulunduğu teşkilâta «tevkı'» ve reîsülküttâb'ın başında bulunduğu teşkilâta da «riyâset» denilirdi.

Nişancının yıllık maaşı XVIII. asır sonlarında 6.660 kuruştu (d'Ohsson, VII, 257). Bugünki paramızla ayda 172.000 TL.'dır.

Reîsülküttâblık Teşkilâtı

Reîsülküttâb Efendi'nin yardımcısı, «beylikci» idi. «Beylikci-i Dîvân-ı Hümâyûn», «Dîvân-ı Hümâyûn Beylikciliği» de denilirdi. İmparatorluğun sonuna kadar devâm etmiş, hattâ son zamanlarda meşhur tarihçi İbnülemin Mahmud Kemal İnal, bu görevde bulunmuştur. Tanzimat'tan önce daha ehemmiyetli olan bu görev, gerçek bir dış işleri genel sekreterliği idi.

Reîsülküttâb, Dîvân üyesi, yâni bakan'dı. Beylikci vasıtasıyle bütün dış muhâberâtı idare ederdi. Beylikci'nin emrinde üç büyük büro vardı (Hammer, XVII, 45). Bu bürolar aynı zamanda bir çok dahilî ve resmî yazıların da son mercii idi. Şöyle (Hammer, XVII, 45) : «Şerhli» denilen 50 kâtibin çalıştığı birinci büro, resmî yazıların kopyalarını çıkartıp arşive kaldırırdı. «Gedikli» denilen 20 kâtibin çalıştığı ikinci büro, dirliklerle (toprak tevcîhâtı) uğraşır, buna ait berât'ları düzenlerdi. 50 kâtibin çalıştığı üçüncü büroda, berât'larla değil, yalnız fermân'larla uğraşılırdı.

Burada çalışan «küttâb» (kâtibler) sınıfının istikbali parlaktı. Kâtib olabilmek için fevkalâde doğru ve işlek bir imlâ, yazı ve dil bilgisi istenirdi (Ricaut, I, 101). Yalnız medreselerde ilmiyye'ye (kazâ, din ve eğitim sınıfı) hazırlanan talebe ve Enderûn'da devlet adamı, idareci ve subay olmıya hazırlanan talebe değil, kalemlere girecek talebe de, Türkçe okuyup yazmayı öğrendikten sonra Arabca'ya, hemen ondan sonra da Farsca'ya başlarlardı. Bu iki dili okuyup yazabilmek, bir devlet adamı için yükselme sebeblerinden birini teşkîl ederdi (Ricaut, I, 99).

Dîvân-ı Hümâyûn'da riyâset makamına yazılmak için her dilden nâme gelirdi. Riyâset makamı, kullandığı tercüman ve mütercim kâtibler marifetiyle, Dîvân'ın emrine göre, yalnız Türkçe değil, Arabca, Farsca, Yunanca, Latince, Sırbca ve başka dillerde nâmeler de yazardı. Fakat XVI. asırdan itibaren ve bilhassa bu asırdan sonra, yabancı dillerde nâme yazılması terkedildi. Hemen bütün nâmeler Türkçe kaleme alınır oldu.

XIX. asrın başlarında bile Türkiye devlet teşkilâtında, cihan devleti teşkilâtının kalıntısı öyle değerli unsurlar vardı ki, meselâ Hammer, «temyîz» denilen müessesenin ve «mümeyyiz» denilen memurların, Türk teşkilâtından alınarak Avrupa devletlerinin dış işleri bakanlıklarında da ihdâsının çok iyi olacağı fikrini ileri sürmüştür (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı,* 42, n. 1).

Türk Diplomatlarının Müzakere Tarzı

XVII. asrın 3. çeyreğinde Galland (I, 149 - 50), bir ecnebî diplomat olarak, Türk diplomatlarının kendileriyle müzakere tarzlarını şöyle anlatır:

«Türk diplomatlarının müzakere tarzlarını, böyle bir müzakerede bulunarak kolayca anlamak mümkindir. Bu tarz, biz Hıristiyanlar'ınkinden tamamen farklıdır. Türk diplomatları, ecnebî murahhaslarla açık bir şekilde münakaşadan, büyük bir ihtiyat ve incelikle kaçınırlar. Bu sayede de insanı sıkışık duruma düşüren muhâkemeler karşısında kalmaz ve bunlara cevap vermek için çetin durumlara düşmezler. Vermeleri icâb eden cevabın haklı olduğundan emin bulunsalar da, üzerinde uzun uzun düşünmeyi ihmâl etmezler. Kendileri ile müzakereye girişmiş olanlar, onların jest ve tavırlarından hiçbir şey öğrenemez, hiçbir istifadede bulunamazlar. Bilâkis, kendilerinden istenilen şeyi elde etmek üzere beklenilen arzuya bakarak, başarılarının değerini arttırmak üzere mukavemet gösterir ve birşeye râzı olmadan önce doğru muhâkemelerle kanaat getirmiş olmıya büyük ısrarlar ve mükerrer

taleblerden dolayı mağlûb olmuş görünmeyi tercih ederler. Bu siyâseti bâzıları belki bir ahmaklık yahut zihin işlekliğinin bir noksanı veya nefse karşı bir emniyetsizlik sayacaklardır. Keyfiyet böyle olabileceği gibi, olmaması da kaabil bulunduğu için, bu noktayı inceliyemiyeceğim. Fakat bunu ben, kendi tarz ve usullerinde, Türk diplomatlarının bir dirâyet eseri sayıyorum. Çünki bütün bu büyük imparatorlukta sürüp giden âhenkten, işbu âhengi muhâfaza için, ancak pek akıllıca bir hareket tarzının mahsûlü olabilecek çok hususî sırlara mâlik olduklarını görüyoruz.»

Bir Fransız diplomatının şahsî müşahede ve tecrübeleri böyledir. Şimdi de ondan 5 çeyrek asır önce, Kaanûnî zamanında yazan Flaman asıllı bir Alman diplomatının, Almanya'nın Türkiye büyükelçisi Baron von Busbecq'in fikirlerini görelim (s. 245, 248):

Türk diplomatları o derecede zekî ve bilgili kimselerdi ki, ecnebî elçiler, onlarla müzakere ederken, hattâ konuşurken, çok uyanık olmıya mecbur kalırlardı. Meselâ von Busbecq, çok zekî, neş'eli, nüktedân bir adam olan Vezîr-i âzam Semiz Ali Paşa ile görüşmiye giderken «Ali gibi zekî bir adamla konuşurken dimağının mümkin olduğu kadar faal ve uyanık bulunması için», aç olarak mülâkata gitmektedir. Ali Paşa «yumuşak ve sâkin tabiatli, nâzik ve gayet zekîdir. Öyle bir zekâsı var ki, en zor mes'elelerle zihnen uğraşmaktan âciz değildir. Askerî ve sivil, devletin bütün işlerinde büyük tecrübe sahibidir».

Osmanlı diplomasisi uyanıktı. Meselâ 1804'e ait bir kayda göre (Cevdet, VII, 368), Reîsülküttâb Efendi, İngiltere Kralı'nın «Parlamento» (vesîkada aynen böyle) nutuklarını derhal tercüme ettirip okuyor ve değerlendiriyordu.

Nişancılar

1453 ile nişancıların dış işlerini tamamen reîsülküttâb'a bıraktıkları 1650 arasındaki 2 asırda 39 şahıs 56 defa nişancı olmuştur. Meselâ Okçu-zâde Şâh-Mehmed Efendi —ki çok meşhur bir Osmanlı münşîsidir —5 defa, Hamza Çelebî 4 defa nişancı olmuştur. En fazla nişancılıkta kalan XVII. asrın 2. çeyreğindeki Mostarlı Mustafa Paşa (24 yıl) ile «Koca Nişancı» diye anılan büyük tarihçi Celâl-zâde Mustafa Çelebî'dir (2 defada 24 yıl) ki, 2.200 yıllık Türk tarihinin en «formidable» ekibi olan «Kaanûnî Ekibi»nin başlıca şahıslarındandır. II. Bâyezîd'in nişancılarından Kara Nişancı Dâvûd Çelebî 14 yıl, sonradan vezîr-i âzam da olan Mevlânâ sülâlesinden büyük devlet adamı ve hukukçu Karamânî Mehmed Paşa, Fâtih devrinde 12 yıl, bilinen ilk nişancı olan Fâtih devrin-

de Cezerî-zâde Mehmed Çelebî 12 yıl, II. Bâyezid'le Yavuz devrinde meşhur münşî Tâcî-zâde Câfer Çelebî 2 defada 11 yıl nişancılık yapmışlardır. Buna mukabil 5 defa bu makama gelen Okçu-zâde'nin nişancılık müddeti ancak 3 yıl, 2 aydan ibarettir. II. Selim ve III. Murad devirlerinde 2 defada 3. Vezir Kara Nişancı Boyalı Mehmed Paşa 9 yıl, 9 ay kadar bu makamı işgal etmiştir. Meşhur münşî ve tarihçi Ahmed Feridun Bey (Dâmâd Feridun Paşa), aynı padişahlar devrinde 2 defa bu makama şeref vermiştir (4 yıl, 4 ay). Hamza Paşa 4 defada 9 yıl, 3 ay nişancı olmuştur (III. Murad, III. Mehmed, I. Ahmed devirleri). I. Ahmed devrinde Hızır Efendi, 8 yıl bu makamda kalmıştır. Nihayet Çandarlı-zâdeler'den sonuncu paşa, Îsâ Paşa, II. Bâyezîd'in son ve Yavuz'un ilk nişancısı olarak bir yıl kadar hizmet görmüştür. Çandarlı-zâde Vezîr-i âzam II. Halil Paşa'nın torunu ve Vezîr-i âzam Çandarlı-zâde İbrahim Paşa'nın oğludur. Îsâ Paşa, ailenin kurucusu ve devletin kurucularından Vezîr-i âzam Çandarlı-zâde Hayreddin Paşa'nın torununun torunudur.

En az nişancılık müddeti 1 ay, 18 gündür (Dilâver Ağa-zâde Ömer Efendi).

Reîsülküttâblar

1650'lerden 1836'ya kadar 190 yıl kadar reîsülküttâblar, fiilen hâriciye nâzırıdır.

XVII. asrın 2. yarısı başlarken, reîsülküttâblar, ancak devlet protokolünde nişancılardan sonra gelmişler, gerçekte nüfuzları, nişancıların üzerine çıkmıştır. Reîsülküttâblar, protokolde —dâhiliye nâzırı sayılan— sadâret kedhudâsından da sonra gelmekle berâber, devletin bilhassa karmaşık politik durumlara girdiği devirlerde nüfuzları, hemen sadrâzamınkinden sonra gelmiştir. Nişancılar da Tanzimat'ın arifesine kadar devâm etmişlerse de, eski ehemmiyetleri kalmamıştır.

Bu müddet içinde gelen reîsülküttâbların sayısı 67'dir. Bu 67 zât, 95 defa reîsülküttâb olmuşlardır. Makamın ehemmiyetinin gittikçe artması dolayısıyle, korkunç bir istikrarsızlık vardır. Üçanbarlı Mehmed Efendi, tam bir istikrar devri olan Lâle Devri'nde 12 yıl, 2 ay, 17 gün, kesiksiz bu mevkı'de kalabilmiştir (2.VIII. 1718 - 18.X.1730).

Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'yı düşürmek için büyük bir entrika çevirmeye çalıştığı için îdâm edilen meşhur Şâmî-zâde

Mehmed Efendi, IV. Mehmed devrinde 2 defada 10 yıl, 6 ay bu makamda kalmıştır. Ekseriya beylikciler, terfi edip reîsülküttâb olmuşlardır, Şâmî-zâde de öyledir. Halefi Acem-zâde Deli Hüseyin Efendi 6 yıl, 10 ay, 10 gün, onun halefi Hacı Koca Mustafa Efendi 3 defada 9 yıl, 1 ay, onun halefi Köse Ahmed Efendi 4,5 yıl, reîsülküttâblık yaptılar.

Sonra III. Süleyman, II. Ahmed ve III. Ahmed devirlerinde Kaba Ebû-Bekir Efendi, 4 defada 8 yıl, 10 ay, 18 gün reîsülküttâblık yaptı. Az sonra sadrâzam olan Türk tarihinin en büyük diplomatlarından, büyük şair ve münşî Râmî Mehmed Paşa, II. Ahmed ve II. Mustafa devirlerinde 2 defada 7,5 yıl bu mevkı'de kaldı. II. Mustafa ve III. Ahmed devirlerinde Abdülkerim Bey, 3 defada 6 yıl, 8 ay reîsülküttâb oldu.

I. Mahmud devrinde (1730 - 1754) Kastamonulu İsmail Efendi 5 yıl, 10 ay, 20 gün, halefi Emâr-zâde Hacı Mustafa Efendi 2 defada 7, yıl, 9 ay, 10 gün, halefi sonradan sadrâzam olan büyük devlet adamı ve büyük şâir Dâmâd Koca Râgıb Paşa 3 yıl, 2 ay, 16 gün, sonra, bilâhare sadrâzam olan Nâilî Abdullah Paşa 5 yıl, 11 ay, 16 gün makamlarını muhâfaza ettiler.

III. Osman devrinde (1754 - 1757) sonradan sadrâzam olan Hamza Hâmid Paşa 1 ay, 25 gün, III. Mustafa devrinde (1757 - 1774) Hacı Mehmed Emin Recâî Efendi 2 defada 5 yıldan 4 gün eksik, sonradan sadrâzam olan Yağlıkcı-zâde Hacı Mehmed Emin Paşa 9 ay, 7 gün, reîsülküttâb oldular.

III. Mustafa ve I. Abdülhamîd (1774 - 1789) devirlerinde 2 defada 3 yıl, 16 gün reîs olan Abdürrezzak Bâhir Paşa, Reîsülküttâb Emâr-zâde Hacı Mustafa Efendi'nin oğludur. Gene bu devirde, sonradan sadrâzam olan meşhur Ispartalı Halil Hamîd Paşa da 9 ay, 24 gün bu makamda bulunmuştur.

III. Selim devrinin (1789 - 1807) en meşhur reîsülküttâbları, her ikisi de Nizâm-ı Cedîd'ci olan ve bu yolda padişahları ile berâber baş veren çok bilgin iki diplomattır: Ebû-Bekir Râtib Efendi (1 yıl, 2 ay, 23 gün) ve Batı dillerini ilk defa çok iyi öğrenen (İngilizce, Fransızca, Latince) dış işleri bakanımız olan bestekâr Mahmud Râif Efendi (5 yıl). Ondan sonra 1 yıl, 2 ay, 15 gün için bu makama meşhur tarihçi Vâsıf Ahmed Efendi getirilmiştir ki, İspanya sefîrimiz olarak da meşhurdur.

III. Selîm'in son reîsi, sonradan sadrâzam da olan meşhur Nizâm-ı Cedîdci'lerden Mehmed Said Galib Paşa'dır. IV. Mustafa

(1807 - 1808) ve II. Mahmud (1808 - 1839) devirleri de dâhil 3 defada 4,5 yıl bu makamda bulunmuştur. IV. Mustafa devrinde gene Nizâm-ı Cedîdci ve «Ruscuk Yârânı» denilen Sultan Selimci ricâlden Mustafa Refik Efendi, 5 ay, 19 gün reîs olmuştur. II. Mahmud devrinde Mehmed Seyyidâ Efendi 2 defada 6 yıl bu mevkı'e geçti.

Son reîsülküttâb, Hacı Mehmed Âkif Paşa'dır. 3 yıl, 10 ay, 28 gün bu makamda bulunmuş, 11 mart 1836'da «umûr-ı hâriciyye nâzırı» unvânıyle 3 ay, 7 gün daha ve cem'an 4 yıl, 2 ay, 5 gün dış işlerini idare etmiştir. Umûr-ı hâriciyye nezâretinin adı az sonra «hâriciyye nezâreti»ne çevrilmiştir.

Hâriciyye Nezâreti, Tanzimat'tan 3 yıl önce başlamış ve imparatorluğun sonuna kadar 86 yıl, 4 ay, 17 gün sürmüştür. Bu müddet içinde 36 zât, 69 defa bu makama getirilmişlerdir. 1871'e kadar hâriciye nâzırı, devletin ehemmiyet bakımından sadrâzamdan sonra gelen ikinci şahsiyeti olmuştur. Bu müddet içinde Türk tarihinin en parlak diplomatları bu makamı işgal etmişlerdir. Bâzı sadrâzamlar (Âlî Paşa, Said Halim Paşa vs.), sadâretle beraber bir müddet hâriciye nâzırlığını da uhdelerine almışlardır. Âlî Paşa ile Fuad Paşa, biri hâriciyeye geçtiği zaman diğeri sadârete geçmek sûretiyle devlet idaresini çok uzun müddet tekellerinde tutmuşlar, bu, Türk tarihinin en büyük devlet adamları arasında bulunan bu paşalara karşı, korkunç bir kin doğurmuştur. Öyle ki, arkadaşı Fuad Paşa ölünce, Âlî Paşa, hâriciyeyi kimseye vermemiş, kendi uhdesine almıştır. Bu sûretle Âlî Paşa 8 defa hâriciye nâzırı ve 5 defa sadrâzam, Fuad Paşa 5 defa hâriciye nâzırı ve 2 defa sadrâzam, üstatları olan ve kendilerini yetiştirip yükselten Büyük Reşid Paşa ise 6 defa sadrâzam ve 3 defa hâriciye nâzırı olmuşlardır. Bu devirde Reşid Paşa'nın 2 oğlu da birer defa kısa müddet, bu fevkalâde ehemmiyet kazanan makamda bulunmuşlardır. II. Abdülhamîd devrinde, bilhassa bu padişahın devleti şahsen idare ettiği 1878 - 1908 arasında, hâriciye nâzırlarının eski, kabine içinde dominant mevkı'leri biraz hizaya girmiştir. Zîrâ bilindiği gibi, çok parlak bir diplomat olan II. Abdülhamîd, dış politikanın en yüksek ve tehlikeli işlerini bizzât uhdesine almıştır.

Türkiye tarihinde reîsülküttâb, hâriciye nâzırı veya dış işleri bakanı olarak 1648'den bu yana bu makamı en çok işgal eden zât, Âlî Paşa'dır. Aşağıda imparatorluk hâriciye nâzırları, Millî Mücadele ve cumhuriyet hâriciye vekilleri ve dış işleri bakanlarının listesi verilmiştir. 26 yıldan fazla «hâriciye vekili» denilen bu

makamı işgal eden zâta, 12 ağustos 1946'dan beri «dış işleri bakanı» denilmiştir. Nezâretin kurulduğu 1836'dan bu yana, yalnız 8 nâzır, vekil veya bakan bu makamda 4 yılı doldurabilmişlerdir (bir kaç defa bu makama gelenlerin müddetleri toplanıp yazılmıştır). Bu listedeki Mustafa Reşîd Paşa, Türkiye tarihinin yalnız en büyük başbakanı değil, aynı zamanda 900 yıldır gelen dış işleri bakanlarının da en büyüğüdür. Reşîd Paşa 37, Âlî Paşa 31, Fuad Paşa ise 37 yaşında hâriciye nâzırı olmuşlardır. 1837 - 1871 arasında yâni Reşid Paşa'nın hâriciyeye getirilmesinden Âlî Paşa'nın ölümüne kadar geçen 34 yıl, 3 ay içinde yalnız 5 yıl, 8 ay, 27 gün başkaları hâriciye nâzırı olmuş, bu makamı 28 yıl, 6 ay, 12 gün, Reşid-Âlî-Fuad üçlüsü ellerinde tutmuşlardır. 1857 - 71 arasında ise nezâret, sadece Âlî ve Fuad Paşalar arasında münâvebe edilmiştir.

Hâriciye Nâzırları

1 — Mehmed Âkif Paşa : 11.III.1836 - 17.VI.1836 = 0, 3, 7
2 — Ahmed Hulûsi Paşa : 17.VI.1836 - 10.VI.1837 = 0, 11, 23
3 — Mustafa Reşid Paşa (Sd.) : 10.VI.1837 - 30.III.1841 = 3, 9, 20
4 — Rif'at Paşa : 30.III.1841 - 22.XII.1841 = 0, 8, 23
5 — İbrâhim Sârım Paşa (Sd.) : 22.XII.1841 - 8.V.1843 = 1, 4, 17
6 — 2. defa Rif'at Paşa : 8.V.1843 - 3.XI.1844 = 1, 5, 25
7 — Şekib Paşa : 3.XI.1844 - 24.X.1845 = 0, 11, 21
8 — 2. defa Mustafa-Reşid Paşa : 24.X.1845 - 28.IX.1846 = 0, 11, 5
9 — Âlî Paşa (Sd.) : 28.IX.1846 - 29.IV.1848 = 1, 7, 1
10 — 3. defa Rif'at Paşa : 29.IV.1848 - 13.VIII.1848 = 0, 3, 14
11 — 2. defa Âlî Paşa : 13.VIII.1848 - 10.VIII.1852 = 3, 11, 28
12 — Fuad Paşa (Sd.) : 10.VIII.1852 - 6.III.1853 = 0, 6, 27
13 — 4. defa Rif'at Paşa : 6.III.1853 - 15.V.1853 = 0, 2, 10
14 — 3. defa Mustafa Reşid Paşa : 15.V.1853 - 23.XI.1854 = 1, 6, 9
15 — 3. defa Âlî Paşa : 23.XI.1854 - 4.V.1855 = 0, 5, 11
16 — 2. defa Fuad Paşa : 4.V.1855 - 20.XI.1856 = 1, 6, 17
17 — 4. defa Âlî Paşa : 20.XI.1856 - 25.XI.1856 = 0, 0, 5
18 — İbrahim Edhem Paşa (Sd.) : 25.XI.1856 - 1.V.1857 = 0, 5, 6
19 — Mustafa Reşid Paşa-zâde Dâmâd Ali Galib Paşa : 1.V.1857 - 1.VII.1857 = 0, 3, 1
20 — 5. defa Âlî Paşa : 1.VIII.1857 - 11.I.1858 = 0, 5, 11
21 — 3. defa Fuad Paşa : 11.I.1858 - 14.VII.1861 = 3, 6, 4
22 — 6. defa Âlî Paşa : 14.VII.1861 - 7.VIII.861 = 0, 0, 24
23 — 4. defa Fuad Paşa : 7.VIII.1861 - 22.XI.1861 = 0, 3, 16
24 — 7. defa Âlî Paşa : 22.XI.1861 - 11.II.1867 = 5, 2, 19
25 — 5. defa Fuad Paşa : 11.II.1867 - 13.II.1869 = 2, 0, 0
26 — 8. defa Âlî Paşa : 13.II.1869 - 10.IX.1871 = 2, 6, 25
27 — Server Paşa : 10.IX.1871 - 11.VIII.1872 = 0, 11, 1
28 — Mustafa Reşid Paşa-zâde Mehmed Cemil Paşa : 11.VIII.1872 - 25.IX.1872 = 0, 1, 15

29 — Halil Şerif Paşa : 25.IX.1872 - 12.III.1873 = 0, 5, 17
30 — Safvet Paşa (Sd.) : 12.III.1873 - 16.V.1873 = 0, 2, 5
31 — Râşid Paşa : 16.V.1873 - 16.I.1874 = 0, 8, 1
32 — Şekib Paşa-zâde Ârifî Paşa (Sd.) : 16.I.1874 - 16.I.1875 = 1, 0, 1
33 — 2. defa Safvet Paşa : 16.I.1875 - 7.XI.1875 = 0, 8, 24
34 — 2. defa Râşid Paşa : 7.XI.1875 - 18.VI.1876 = 0, 7, 11(*)
35 — 3. defa Safvet Paşa : 18.VI.1876 - 18.VII.1877 = 1, 1, 0
36 — 2. defa Ârifî Paşa : 18.VII.1877 - 1.VIII.1877 = 0, 0, 14
37 — 2. defa Server Paşa : 1.VIII.1877 - 19.II.1878 = 0, 6, 19
38 — 4. defa Safvet Paşa : 19.II.1878 - 4.XII.1878 = 0, 9, 14
39 — Aleksandr Karatodori Paşa : 4.XII.1878 - 29.VII.1879 = 0, 7, 26 (Rum)
40 — 5. defa Safvet Paşa : 29.VII.1879 - 18.X.1879 = 0, 2, 20
41 — Sava Paşa : 18.X.1879 - 9.VI.1880 = 0, 7, 22 (Rum)
42 — Âbidin Paşa : 9.VI.1880 - 12.IX.1880 = 0, 3, 3
43 — Mehmed Âsım Paşa : 12.IX.1880 - 9.V.1882 = 1, 7, 27
44 — Said Paşa : 9.V.1882 - 25.XI.1882 = 0, 6, 17
45 — 2. defa Mehmed Âsım Paşa : 25.XI.1882 - 30.XI.1882 = 0, 0, 5
46 — 6. defa Safvet Paşa : 30.XI.1882 - 2.XII.1882 = 0, 0, 2
47 — 3. defa Ârifî Paşa : 2.XII.1882 - 17.IV.1884 = 1, 4, 16
48 — 3. defa Mehmed Âsım Paşa : 17.IV.1884 - 25.IX.1885 = 1, 5, 8
49 — 2. defa Said Paşa : 25.IX.1885 - 9.VI.1895 = 9, 8, 14
50 — Turhan Paşa : 9.VI.1895 - 5.X.1895 = 0, 3, 26
51 — 3. defa Said Paşa : 5.X.1895 - 6.XI.1895 = 0, 1, 2
52 — Tevfik Paşa (Sd.) : 6.XI.1895 - 13.II.1909 = 13, 3, 7
53 — Rif'at Paşa : 13.II.1909 - 24.VIII.1911 = 2, 6, 9
54 — İbrahim Hakkı Paşa (Sd.) : 24.VIII.1911 - 6.X.1911 = 0, 1, 13
55 — Reşid Paşa : 6.X.1911 - 11.X.1911 = 0, 0, 5
56 — Âsım Bey : 11.X.1911 - 2.VII.1912 = 0, 8, 22
57 — Gabriyel Noradungiyan Efendi (Ermeni) : 2.VII.1912 - 26.I.1913 = 0, 6, 25
58 — Prens Said Halim Paşa (Sd.) : 26.I.1913 - 24.X.1915 = 2, 8, 29
59 — Halil (Menteşe) Bey : 24.X.1915 - 4.II.1917 = 1, 3, 11
60 — Ahmed Nesîmî Bey : 4.II.1917 - 25.X.1918 = 1, 8, 19
61 — Nâbi Bey : 25.X.1918 - 11.XI.1918 = 0, 0, 17
62 — 2. defa Reşid Paşa : 11.XI.1918 - 24.II.1919 = 0, 3, 13
63 — Yûsuf Franko Paşa (Levanten) : 24.II.1919 - 4.III.1919 = 0, 0, 8
64 — Dâmâd Ferid Paşa (Sd.) : 4.III.1919 - 1.X.1919 = 0, 6, 28
65 — 3. defa Reşid Paşa : 1.X.1919 - 7.II.1920 = 0, 4, 7
66 — Safâ Bey : 7.II.1920 - 4.IV.1920 = 0, 1, 25
67 — 2. defa Dâmâd Ferid Paşa : 4.IV.1920 - 2.X.1920 = 0, 5, 28
68 — 2. defa Safâ Bey : 2.X.1920 - 12.VI.1921 = 0, 8, 11
69 — Ahmed İzzet Paşa (Sd.) : 12.VI.1921 - 4.XI.1922 = 1, 4, 22

(*) Bu görevde iken Çerkes Hasan Bey tarafından öldürülmüştür.

Hâriciye Vekilleri

1 — Bekir Sâmi Bey : 1.V.1920 - 17.V.1921 = 1, 0, 17
2 — Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey : 17.V.1921 - 27.X.1922 = 1, 5, 11
3 — İsmet (İnönü) Paşa : 27.X.1922 - 22.XI.1924 = 2, 0, 26
4 — Şükrü Kaya Bey : 22.XI.1924 - 5.III.1925 = 0, 3, 13
5 — Dr. Tevfik Rüşdü (Aras) Bey : 5.III.1925 - 11.XI.1938 = 13, 8, 7
6 — Şükrü Saracoğlu : 11.XI.1938 - 12.VIII.1942 = 3, 9, 1
7 — Nûman Menemencioğlu : 12.VIII.1942 - 13.IX.1944 = 2, 1, 2
8 — Hasan Saka : 13.IX.1944 - 10.IX.1947 = 2, 11, 27(*)
9 — Necmeddin Sadak : 10.IX.1947 - 22.V.1950 = 2, 8, 12
10 — Fuad Köprülü : 22.V.1950 - 25.XI.1957 = 7, 6, 4
11 — Fatin Rüşdü Zorlu : 25.XI.1957 - 27.V.1960 = 2, 6, 2
12 — Selim Sarper : 27.V.1960 - 2.IV.1962 = 1, 10, 6
13 — Feridun Cemal Erkin : 2.IV.1962 - 23.II.1965 = 2, 10, 21
14 — Hasan Işık : 23.II.1965 - 27.X.1965 = 0, 8, 2
15 — İhsan Sabri Çağlayangil : 27.X.1965 - 26.III.1971 = 5, 5, 0
16 — Osman Olcay : 26.III.1971 - 11.XII.1971 = 0, 8, 16
17 — Halûk Bayülken : 11.XII.1971 - 25.I.1974 = 2, 1, 15
18 — Turan Güneş : 25.I.1974 - 17.XI.1974 = 0, 9, 23
19 — Melih Esenbel : 17.XI.1974 - 31.III.1975 = 0, 4, 14
20 — 2. defa İhsan Sabri Çağlayangil : 31.III.1975 - 21.VI.1977 = 2, 5, 21
21 — Gündüz Ökçün : 21.VI.1977 - 21.VII.1977 = 0, 1, 0
22 — 3. defa İ. S. Çağlayangil : 21.VII.1977 - 5.I.1978 = 0, 5, 15
23 — 2. defa G. Ökçün : 5.I.1978 -

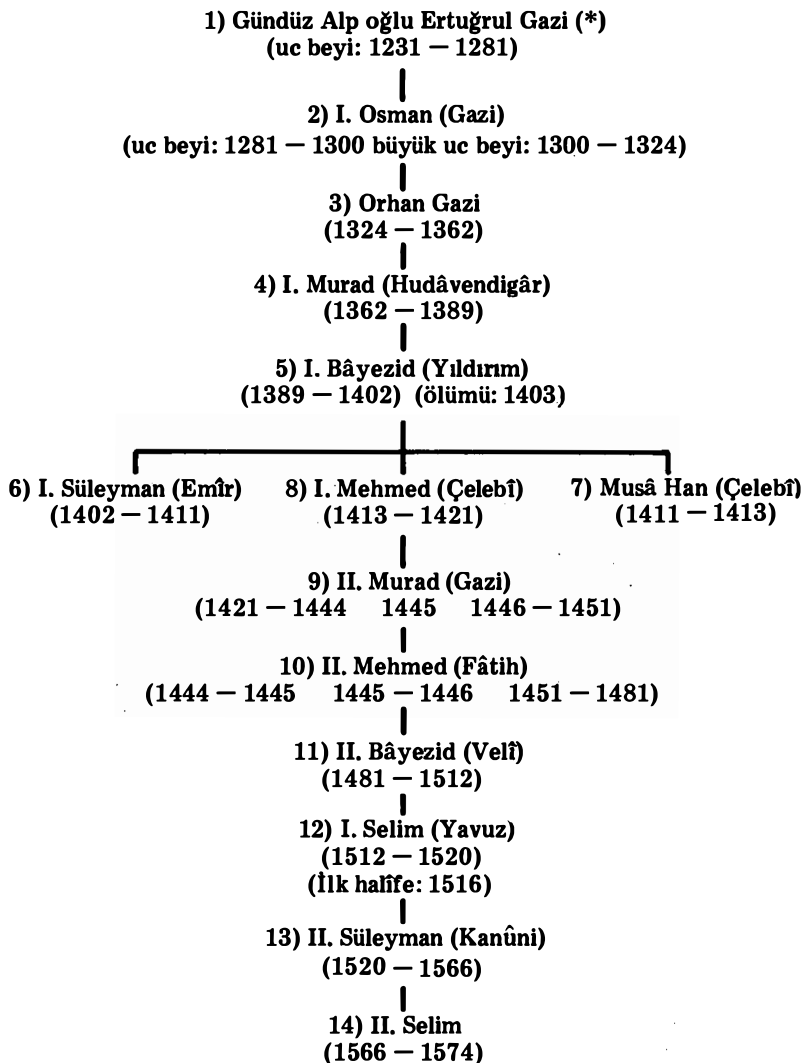
Hâriciye Nâzırları ve Vekilleri Ne Kadar Makamlarında Kaldılar? (4 Yıldan Fazla Kalanlar)

1 — Sadrâzam Âli Paşa : 14, 4, 4
2 — Tevfik Rüşdü Aras : 13, 8, 7
3 — Sadrâzam Tevfik Paşa : 13, 3, 7
4 — Said Paşa : 10, 4, 3
5 — İhsan Sabri Çağlıyangil : 8, 4, 6
6 — Sadrâzam Fuad Paşa : 7, 11, 4
7 — Fuad Köprülü : 7, 6, 4
8 — Sadrâzam Mustafa Reşid Paşa : 6, 3, 4
9 — Başbakan Şükrü Saracoğlu : 3, 9, 1

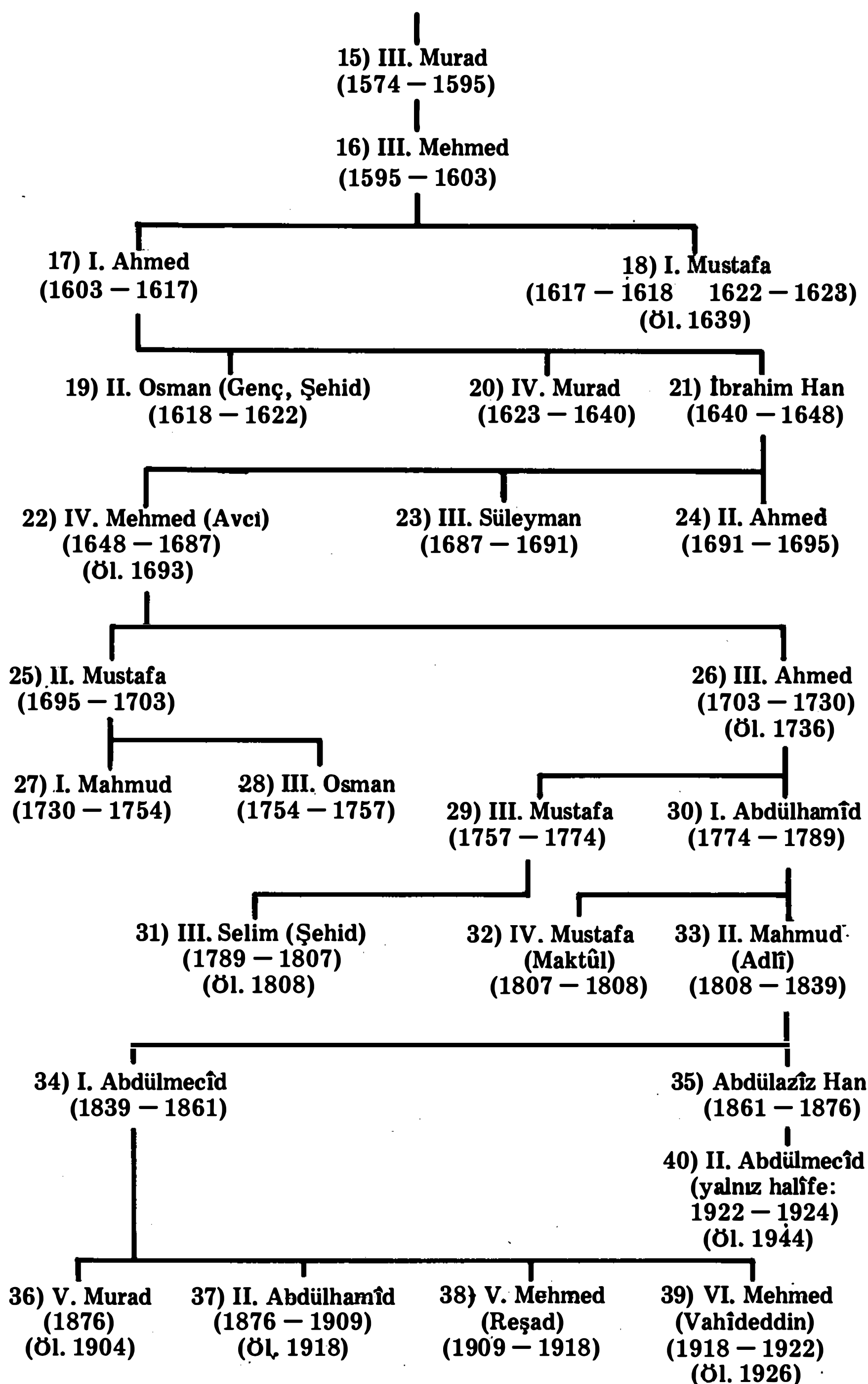
(*) 12.VIII.1946'dan beri : dış işleri bakanı.

SEKİZİNCİ CİLDİN SONU

OSMANOĞULLARININ SOY KÜTÜĞÜ VE SALTANAT TARİHLERİ

(*) Muhtemelen: Kayı Alp oğlu Sarkuk Alp oğlu Gök Alp oğlu Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu Ertuğrul Bey.

15) III. Murad
(1574 — 1595)
16) III. Mehmed
(1595 — 1603)
17) I. Ahmed
(1603 — 1617)
18) I. Mustafa
(1617 — 1618 1622 — 1623)
(Öl. 1639)
19) II. Osman (Genç, Şehid)
(1618 — 1622)
20) IV. Murad
(1623 — 1640)
21) İbrahim Han
(1640 — 1648)
22) IV. Mehmed (Avcı)
(1648 — 1687)
(Öl. 1693)
23) III. Süleyman
(1687 — 1691)
24) II. Ahmed
(1691 — 1695)
25) II. Mustafa
(1695 — 1703)
26) III. Ahmed
(1703 — 1730)
(Öl. 1736)
27) I. Mahmud
(1730 — 1754)
28) III. Osman
(1754 — 1757)
29) III. Mustafa
(1757 — 1774)
30) I. Abdülhamîd
(1774 — 1789)
31) III. Selim (Şehid)
(1789 — 1807)
(Öl. 1808)
32) IV. Mustafa
(Maktûl)
(1807 — 1808)
33) II. Mahmud
(Adlî)
(1808 — 1839)
34) I. Abdülmecîd
(1839 — 1861)
35) Abdülazîz Han
(1861 — 1876)
40) II. Abdülmecîd
(yalnız halîfe:
1922 — 1924)
(Öl. 1944)
36) V. Murad
(1876)
(Öl. 1904)
37) II. Abdülhamîd
(1876 — 1909)
(Öl. 1918)
38) V. Mehmed
(Reşad)
(1909 — 1918)
39) VI. Mehmed
(Vahîdeddin)
(1918 — 1922)
(Öl. 1926)

